SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

I. Cilt İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
3. basım

Genel Yayın: 3271

TARİH

SERVER TANİLLİ

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI

I. CİLT

İLKÇAĞ: DOĞU, YUNAN, ROMA

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2009
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON-DÜZELTİ
KAAN ÖZKAN

DİZİN
YAĞMUR BAŞAK SELİMOĞLU

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1.-2. BASKI: 1984 SAY YAYINLARI
3. - 11. BASKI: (1998-2005) ADAM YAYINLARI
12. BASKI: 2007 ALKIM YAYINEVİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASIM: MART 2015, İSTANBUL
3. BASIM: HAZİRAN 2017, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-418-8

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

I. Cilt
İlkçağ: Doğu, Yunan, Roma

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Barış, özgürlük ve demokrasi için savaşanlara

ÖNSÖZ

İnsanlığın tarihine başlangıcından bugüne kuşbakışı bakmayı amaçlayan ve birkaç ciltte tamamlanacak olan bir çalışmanın ilk ürününü yayımlamanın mutluluğu içindeyim. Kitabımı, insanlığın ve Türkiye'nin çok çetin koşullar içinde bulunduğu bir dönemde çıkarıyorum: Emperyalizm, dünya barışının karşısında yeniden korkunç bir saldırıya geçmiştir; "İnsanlık, 2000 yılını görecek mi, görmeyecek mi?" tartışmasının yapıldığı bir dönemdir bu.

Türkiye'nin durumunu ise belirtmeye gerek var mı? Umut kadar umutsuzluğun ve yılgınlığın da –alabildiğine– yaygın olduğu böyle dönemlerde, tarihin üzerine bütünlüğüne eğilmenin başta şu yararı var: İnsanlık, mağara döneminden bu yana, sürekli bir ilerleme içinde evrilmiştir ve bu ilerleme, daha güzel bir dünyanın kuruluşu adına, geleceğe doğru uzanmaktadır. Bütün bu süreç, geçmişten bugüne, ilerici, demokrat ve devrimci güçlerin eseri olmuştur ve yarınların güzel dünyasını da o güçler kuracaktır gene.

Gericiliğin göremediği budur.

Ya da korktuğu!

Onlar için ne denli ürpertici olursa olsun, tarihin bu gerçeğini çok daha geniş boyutlar içinde yeniden ortaya koymak kaçınılmazdı bu dönemde; çünkü bu saptama, güncelin bütün kahredici koşullarına karşın yarın için umutları tazeler, güçleri bileyler; daha güzel bir gelecek için güvencedir tarih. Şu da var sonra: Türkiye'de bilmediğimiz şeylerden biri tarihtir; kendi tarihimizi bilmeyiz, ayrılmaz bir parçası olduğumuz insanlığın tarihini ise hiç bilmeyiz; bildiklerimiz, derme çatma şeylerdir ya da. Egemen ideoloji, kitlelere yanlış bir tarih bilincini aşılamak için, her iki konuda da olanca çarpıtmayı yapmış, gözler önüne bir "duman perdesi" çekmiştir.

Bunu daha da pervasızlıkla yapmaktadır bugün.

Bu gericiliğin de üstüne yürümek gerekiyordu. Daha önce çağdaş tarihle ilgili olarak yaptığım bir çalışma, karanlık güçlerin olanca tepkisini çekmişti. Şimdi ise çok daha geniş bir çerçeve içinde çıkıyorum yola. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*'nın bu

birinci cildi, ilkçağı anlatıyor; onu ortaçağa, 16., 17. ve 18. yüzyıllara, 19. yüzyıla ve son olarak da çağdaş dünyaya değinen ciltler izleyecektir.

Tarih yazarken, baş sorun yöntem sorunudur.

Okuyucu, bu kitaplarda, kuru askeri zaferler, içi boş fetih öyküleri dinlemeyecektir. Onların da arkasında, çağlar boyunca ezilmiş, horlanmış insanların, daha güzel bir dünya adına, hiç tükenmeyen, tersine her an tazelenen dişe diş mücadelesini görecektir. Ve ister istemez farkına varacaktır ki, tarih çapındaki bu kavga, bir noktadan sonra onun kendi yaşamını da ilgilendirmektedir. Tarihin, geçmişte olup bitmiş bir şey olmadığını, bugünü de kucaklayıp yarınlara uzandığını anlayacaktır.

Gerçekten tarih, dünü anlatırken bugünü aydınlatır ve yarınlar için de bir şey söyler.

Büyük yolculuğum 1990'lara değin sürecek. Farkındayım, ağır sorumluluk taşıyorum. Tarihçinin, gerçekliği sergiler ve geçmiş yüzyıllardan kalan, aklın ve beğeninin o soylu mirasını saptamaya çalışırken, yaşadığı çağın insanlarına, doğru bir tarih bilincini aşılamakla da görevli olduğuna inananlardanım. Tarihçinin namusluluk derecesi de burada kendini belli eder. Bu yazdıklarım ve yazacaklarımla, insanlarımıza doğru bir tarih bilinci vermekte –ufak da olsa– bir hizmette bulunabilirsem, gerçekten mutlu sayacağım kendimi. Yürüyeceğim çetin yolda bana, bir görevin, yaşamıma anlam veren bir görevin zevkidir kalan.

Ve kalacak olan...

Strasbourg, 24.9.1983

GİRİŞ

İNSANLIK VE TARİH

İnsanlık, doğuşundan bu yana, genellikle kesintisiz bir oluşumu yaşamıştır. Kendisini, geçmişte olduğu gibi, her adımda aşarak, sonsuz, ama daha güzel bir geleceğe doğru akıp gidecek olan bir oluşumdur bu.

Tarih, işte bu oluşumun öyküsüdür.

Dünü anlatan, bugünü açıklayan ve yarına ışık tutan bir öykü.

Ve bir bilimdir tarih.

Ama, her şeyden önce nedir insanlık?

Nasıl doğmuş ve nasıl çıkmıştır tarihin sahnesine?

İNSANLIĞIN DOĞUŞU

İnsanlık tarihi, insanın, giderek toplumun doğuşuyla başlıyor.

Nereden geliyor o insan?

İnsanın kökeni

Çoğu düşünür, uzun süre, insanla hayvanlar âlemi arasına aşılmaz bir duvar çekti. *Kutsal Kitap*'taki bir mitostan geliyordu bu yanılgı: Ona göre, insanı Tanrı "kendi suretinde" yaratmıştı. 19. yüzyılda Darwin, bu kurama karşı, insanın çok gelişmiş –insan benzeri– bir maymun türünden geldiğini ileri sürdü. Daha sonraki buluşlar bu düşünceyi doğruladı ve anlaşıldı ki, Üçüncü Zaman'ın sonlarında ya da Dördüncü Zaman'ın başlarında, gerçekten insan benzeri maymunlar yaşamıştı dünyamızda.

İnsanın ataları bunlar olmalıydılar.

Böylece Afrika'nın güneyinde, *Australopithecus* adı verilen çok gelişmiş maymunların kemikleri bulundu bolca. Bunlar, ağaçlı ya da yarı çöl bölgelerde, ayağa kalkarak yürüyor ve her boydan hayvan avlıyorlardı; saldırmak ya da kendilerini

savunmak için, bir sopa ya da iri bir kemik parçası kullanıyorlardı; etle beslendiklerinden, ayakta durup nesneleri biçimlendirmek için de kollarını kullandıklarından, beyinleri de hayli büyümüştü.

Australopithecus'un doğrudan atamız ya da insanın oluşumunda bir "yan dal" olup olmadığı sorunu bugün de çözüme bağlanmış değil. Ancak, gerçek olan şu ki, insan, işte böyle insan benzeri maymundan geliyor. İlkel insan sürülerinin bu insansı sürülere mirasçı oluşu da Dördüncü Zaman'ın başlarında, yani –aşağı yukarı– bir milyon yıl önce başlıyor.

Rakama dikkat ediyorsunuz değil mi?

İnsan benzeri maymunların ortaya çıkışı, milyonlarca yılı buluyor; insan ise en az bir milyon yaşında. Gözünüzde büyütmeyin; doğanın en genç yaratığıyız yine de!

Nerede gerçekleşti maymunun insana dönüşümü?

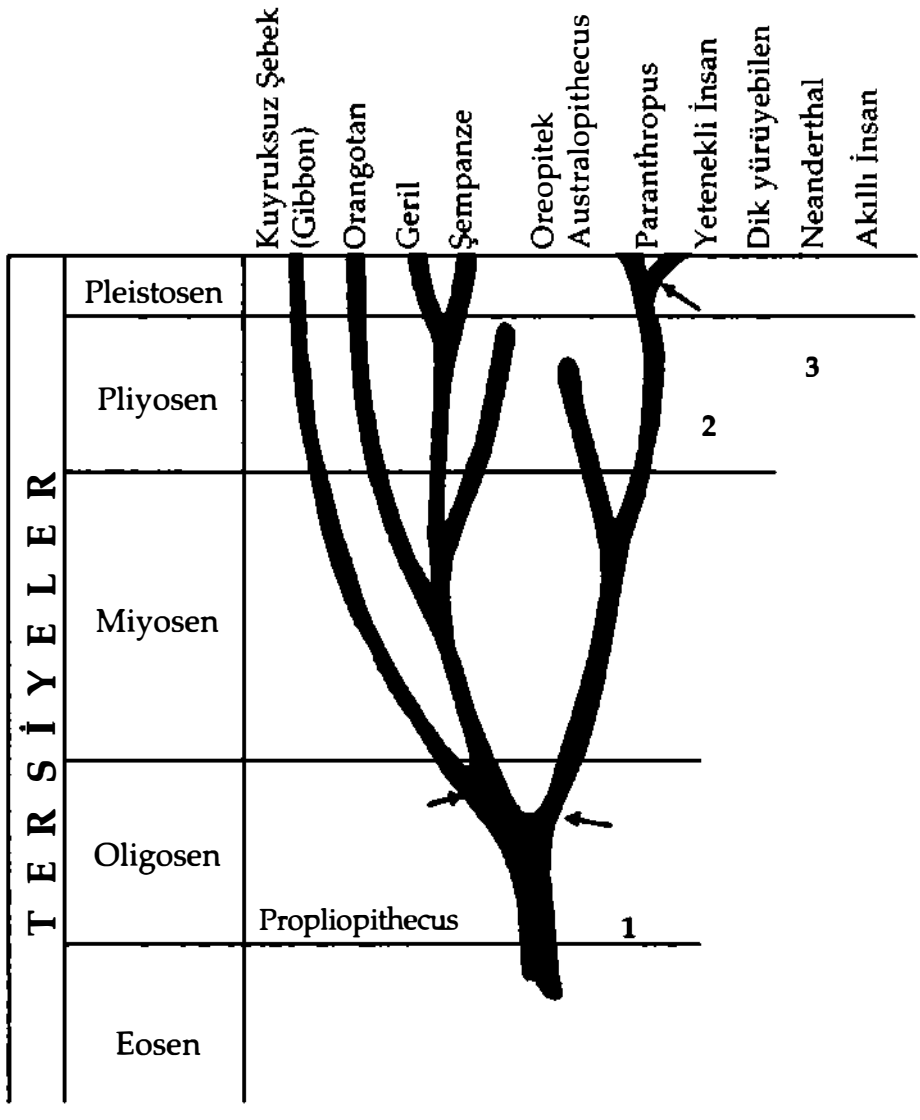
Tartışmalara girmeyelim.

Bu dönüşümün, Asya'nın güneyini, Ortadoğu'yu, Transkafkas'ı, Afrika'nın geniş bölgelerini içine alan topraklar üzerinde olduğu bugünkü buluşlarla da destekleniyor.

İnsanın en eski kalıntıları, 1891-1894 yıllarında Cava'da bulundu ve "Pithecanthropus" adı verildi. 1925 yılında, Pekin yakınlarında bir mağarada bir başka insanın kemikleri bulundu ve "Sinanthropus" diye adlandırıldı. Ona yakın insanın kemikleri, özellikle çeneleri ve dişleri Orta Vietnam'da, Afrika'nın güneyinde ve Heidelberg yakınında bulundu. 1954'te Cezayir'de de "Atlanthropus" adı verilen bir başka insan tipinin kalıntılarına rastlandı.

Atalarımız içinde, bize en yakın insan, *Neanderthal* oldu. Kalıntıları, 1856 yılında Almanya'da, Düsseldorf yakınında bu adı taşıyan vadide bulunduğu için "Neanderthal" insanı diye adlandırılan bu insan tipi, Eski Dünya'da yaşıyordu. Onun kalıntılarına Cava'da, Afrika'da, Ortadoğu'da ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde rastlıyoruz. *Homo Sapiens*, yani bugünkü insan, az çok farklılaşarak, işte bu "Neanderthal" insandan geliyor.

Ancak önemli bir nokta var: İnsanın kökeni sorununu incelerken, yalnızca biyolojik evrim sınırları içinde kalmamalı. Bu biyolojik evrim, tek başına, hayvan atadan, en eski biçimiyle de olsa, ön-insansıya geçişi belirleyen olgunun nasıl bir olgu olduğunu açıklamaya yeterli değildir.

İnsanın ve Primatların soyağacı
(1. İnsana giden dalın başlangıç noktası 2. İnsanın başlangıç noktaları
3. Düşünen insanın başlangıç noktaları)

Hayvanlar âleminin, insanın ortaya çıkışına kadarki evrimini asıl damgalayan ne o halde?

Antropolojinin en çetin sorunlarından biridir bu.

Bu sorunun doyurucu yanıtını ise sosyal etkenlere ağırlık verenlere borçluyuz: Onlar, insanı hayvanlar âleminden ayıran şeyin, insanın kendi eliyle yaptığı iş araçlarının yardımıyla gerçekleştirdiği *toplumsal çalışma* olduğunu saptamışlardır.

Evrimin bütünü içinde kesin bir rol oynamış olan insanın bu özelliği, birdenbire ortaya çıkmış değil kuşkusuz. Ayaküstü duruşun sağladığı elverişlilik ve bunun belirlediği üst organlardaki gelişme sayesinde, ön-insansılar, kendilerini, büyük yırtıcı hayvanlara karşı savunmak, avlanmak, yenebilir bitkileri toplamak için her çeşit nesneyi –taş, kemik vb.– kullanmayı öğreniyorlardı. Doğada bulunan

nesnelerin sistemli olarak kullanılması, insanın atalarını, bu nesneleri kendi gereksinmelerine göre değiştirmeye, daha sonra da iş aletleri yapmaya ve çalışma eylemine geçmeye götürdü. İş aletlerinin, en kabataslak olanlarının bile yapımı, insanı hayvanlar âleminden kurtarır. Doğada bulunan nesnelerin –taş ya da rastgele ele geçirilen bir sopanın– işlenmeden, *oldukları gibi* kullanılışından *özel iş aletlerinin yapımına* geçiş, doğanın evriminde çok büyük bir atılım olmuş, insansımaymunların insan varlığı haline dönüşmesini haber vermiştir.

İnsanın atalarının çalışmaya yeterli hale gelmeleri, biyolojik evrimin etkisi altında olmuştur, doğru; ama emek de kendi açısından, insanların evriminin yönünü, söz konusu biyolojik ilişkiler çerçevesi içinde etkilemiştir. Alt ve üst organlar arasındaki kesin görev ayrımı, ancak emek sayesinde olmuştur; eller, çalışma eylemlerinde uzmanlaşmış, kıvraklık, keskinlik ve bu eylemler için gerekli olan uyumlu hareket etme yetisini kazanmışlardır. Emek, aynı zamanda, dikey yürüme alışkanlığını pekiştirmiş ve insanın öteki organlarının ve içorganlarının gelişmesine de yardımcı olmuştur.

Ya düşünce, ya dil?

İnsanı insan yapan düşünce ve dil de uzun bir çağ, Eskitaş Çağı boyunca, yine çalışma eylemi içinde ve topluluğun bağrında doğdu ve gelişti. *Kutsal Kitap*, "Başlangıçta kelâm vardı" diyor, yanlış; doğrusu, Goethe'nin söylediğidir: "Başlangıçta eylem vardı."

İnsanı, insan kendi elleriyle yaratmıştır!

Geçmişin en uzun çağı: Eskitaş Çağı

İnsanlığın en uzun çağı geleceğindedir. Geçirdiği çağlar içinde en uzunu ise Eskitaş Çağı.

İnsan, bu çağ içinde insan oldu.

İnsanın doğanın sahnesine çıktığı Dördüncü Zaman'ın başlarında iklim tatlı ve ılıktır. Avrupa, gür ormanlarla kaplıdır ve soyu bugün tükenmiş hayvanlar yaşamaktadır. Ne var ki, bu iklim değişir sonra: Kuzeyden gelen buzullar Avrupa ve Kuzey Amerika'yı kaplar; çok kıllı mamutların, rengeyiklerinin ve yabani atların otladığı tundralar alır o ormanların yerini.

Bu çetin ortamda, yaşamı da çetinliklerle doludur insanoğlunun. Ne belli bir yeri vardır kalacak, ne giysisi hemen hemen.

Ağaç kovuklarına, mağaralara sığınır; hayvan derilerine bürünür. Elinde, biraz yontarak kullandığı bir taş parçası vardır.

Bir de sopa!

Ancak, yüzyıllar ilerledikçe, deneyim birikir; teknik de yetkinleşir: Delmek, kesmek, öldürülen hayvanların derisini soymak için, çeşitli biçimler verilmektedir taşa.

Kısaca, alet yapmaktadır insan artık.

Bir şeyi daha bulur bu arada: *Ateş*i.

Onu yapay olarak elde edip kullanmak büyük şeyler sağlar ona. Soğuğa ve yırtıcı hayvanlara karşı daha iyi korunmaktadır ve beslenmesi değişmiştir; çünkü yiyeceklerini pişirmekte, pişirdiği için de daha kolay sindirmektedir. Doğanın kör güçleri üzerinde ilk kez egemenlik kurar ateşle; ateş, onu hayvanlar dünyasından kesinlikle çeker ayırır.

O çağın insanları yiyecek toplayarak ve avcılıkla yaşıyorlardı; her şeyi de yiyebiliyorlardı. Bu yüzdendir ki, dünyanın her köşesinde yaşamını sürdürebildi insanoğlu. Öyle de olsa, koşullar çetindi; Dördüncü Zaman'ın başlarındaki o korkunç etoburlarla başa çıkmak kolay değildi. Açlık, her gün karşılaşılan şeydi; vahşi hayvanların pençeleri altında can vermek de. Buzulların ilerlemesi, doğaya karşı verilen mücadeleyi daha da yoğunlaştırıyordu.

Ama bütün bu çetin koşulların üstesinden gelmeyi başardı insanoğlu.

Nasıl?

Önce, alet yapabildiği için; sonra da daha başlardan itibaren topluca hareket ettiği için.

Aleti topluca yapabilirdi ancak; üretimdeki deneyimleri, giderek kazanımları korumak, sağlamlaştırmak ve gelecek kuşaklara ulaştırmak da topluca harekete bağlıydı. Avlanma, hele o dev korkunç hayvanları avlayabilme, mutlaka birlikte hareketi gerektiriyordu.

Eskitaş Çağı'nın başlarında *ilkel sürü* halinde yaşar insanlar. Az kişiden oluşan, hayli dayanıksız bir topluluktur bu. İnsanlar, bir sürüden ötekine geçer dururlar. Erkek ya da kadın, bir güdücü vardır başlarında. Ve *cinsel karışıklık*tır sürüye egemen olan. Aletlerin ilkel biçimi, iktisadi yaşamın aşağı düzeyi, doğayla olan dişe diş mücadele yüzünden, insanlar arasında "hayvansal bireycilik" hüküm sürer uzun süre. Hayvan atalardan miras kalmıştır bu ve çoğu kez kanlı çatışmalara yol açar. Yamyamlık

da görülür zaman zaman. Ne var ki, yüzyıllar ilerledikçe, topluluğa bir düzen gelir ve üretimdeki kazanımlar arttığı ölçüde, hayvansal içgüdüler de zayıflar. Eskitaş Çağı'nın sonlarına doğru ise ilkel sürü, daha gelişmiş bir sosyal örgütlenmeye bırakacaktır yerini.

Klan doğacaktır.

Yüzyıllar biraz daha ilerler; Eskitaş Çağı'nın son dönemi başlar; M.Ö. 40 ile 12 bin yılları arasında yer alan bir dönem. İklim, bir iyiye bir kötüye gider. Buzulların dördüncü –ama son kez– Avrupa'yı kapladığı bir dönemde, iklim daha da sertleşir. Mamutların soyu kesinlikle tükenmektedir; rengeyikleri daha da güneye yayılır buna karşılık.

Taşı eskisinden de fazla işlemektedir insanoğlu. Yalnız onun değil, kemiğin ve boynuzun üzerinde de çalışmaktadır. Yiyecek sağlamak için kullandığı aletler çok çeşitlidir: Kazağılar, hançerler ve zıpkınlar yapabilmektedir; örtündüğü deriyi dikebilmek için kemikten iğne yapmıştır. Avcılığın tekniği gelişmiş, kapsamı genişlemiştir. Mağaraları da terk etmiştir artık: Barınacağı yeri kendisi seçmekte, kendisi yapmaktadır. Ve beslenmeden barınmaya değin bütün bu zorunluluklar, ağır ağır yerleşik yaşama götürmektedir onu.

Bütün bu değişiklikler, topluluğu da etkiler: İlkel sürünün yerini yavaş yavaş daha gelişmiş bir örgütlenme alır. *İlkel klan* doğar.

"İlkel sürü"den "klan"a geçiş, üç doğrultuda olur: Önce, ortak üretimin artması, daha *küçük gruplar*da birleşmeye götürür insanları. Bu gruplar, asıl sürüden çıkmışlardır ve onunla iktisadi ilişkilerini sürdürürler yine de.

Sonra, aynı grup içinde kadın erkek ilişkilerine bir değişiklik gelir: *Dışardan evlilik* (egzogami) doğar. İktisadi gelişmeye sıkı sıkıya bağlı bir değişikliktir bu. Evlilik, yalnız ve yalnız biyolojik bir olay değildir artık; toplumun düzenlediği bir kurumdur o. Ancak, klan içinde "dışardan evlilik" yerleşirken, klanın da dahil olduğu kabilede *içerden evlilik* (endogami) kuralı uygulanacaktır. Kabilenin dışardan evlenen grupları gitgide artar durur yine de.

Son olarak, *doğal bir işbölümü* gerçekleşir. Başlarda, kadın erkek aynı rolü oynuyorlardı üretimde. Onun yerine, cins ayrılığına dayanan bir çalışma düzeni geçer; erkekler ava giderken, kadınlar ve çocuklar yiyecek toplayıcılığı yaparlar.

Özetle, Eskitaş Çağı'nın sonlarına doğru, insan topluluğu ilk sürüsel yapısını yitirmiştir; üretici güçler geliştikçe ve işbölümü arttıkça ilkel sürü, daha gelişmiş bir sosyal örgütlenmeye bırakmıştır yerini.

Biyolojik olarak, bugünkü insan tipi de doğmuştur; *Homo Sapiens* yani.

Düşüncenin ve dilin evrimi

Yüzyıllar boyunca insan, kendisini çevreleyen nesnelerin özelliklerine dikkat edip çalışma alışkanlıklarını biriktirirken, olayları genelleştirmeyi ve olaylar arasındaki iç bağlantıları bulup çıkarmayı da öğrenir yavaş yavaş. Çabalarının sonuçlarını önceden görüp kendini kuşatan doğayı tanımayı başarır. Çalışırken ve çalışmanın içerdiği doğanın etkin bir biçimde değiştirilişi sırasında, tüm organizma ve düşünme yeteneği de gelişir düzenli olarak. Zamanla çalışma eylemlerinin ilerlemesi, yalnızca ellerin çalışmasının yetkinleşmesine ve incelmesine değil, düşüncenin ve aynı zamanda atalarımızı bilinçli ve bir amaca yönelmiş bir çalışmaya elverişli duruma getiren bütün yetilerin gelişmesine katkıda bulunur.

Emek, ruhsal yapımızı da biçimlendirip yetkinleştirmiştir.

İnsan düşüncesi ve bilinci, *soyutlama yetisi* ile donanmıştır; başka bir deyişle, çevre gerçeğini, kelimelerle anlatılabilen kavramlarda yansıtmak ve bireşime gitmek olanağına sahiptir. Bu soyutlama yetisi, insanlara düşüncelerini ve duyularını kelimelerle anlatma olanağını vermiştir. Ancak, bu olanak tek başına, düzenli konuşmanın doğması için yeterli değildir.

Ortak çalışma içinde gerçekleşmiştir bu.

Ve dil, topluluğun bağrında, bilgi alışverişinin aracı olmuştur.

Gerçekten, çalışma toplumsal bir olay olmuştur her zaman. Tek başına bir bireyin çabaları, tüm toplum yaşamının ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu. Topluluk üyelerinin çalışma için bir araya gelmesi, bireyin düşüncesinde ve bilincinde, kendisini toplulukla aynı ve bir tutmaya, topluluğun gereksinmelerine boyun eğmeye ve kendisini sadece topluluğun bir üyesi saymaya götürüyordu. Ve bu ortaklaşa çalışma yüzündendir ki, insanlar birbirleriyle ilişki kurmak, giderek aralarında konuşmak gereksinmesini duydular.

Başlangıçta, sadece çalışırken, şu ya da bu eyleme uygun düşen ve çoğu "emir kipi" olan tek tük kelimeler kullanılıyordu. Bu çığlıklar yavaş yavaş insanların belleğinde yer etti ve onların ne anlama geldikleri bilinçlerine yerleşti. Çalışma eylemlerinin gelişmesi, bu çığlıkların birbirinden ayırt edilmesine yol açtı. Bu olay, ses organlarının değişikliğe uğramasını hızlandırdı öte yandan. İş sırasında karşılıklı konuşmak ve anlaşmak zorunluluğu karşısında, başlangıçta azgelişmiş olan gırtlak, kelime halinde sesler çıkarmaya yetenekli bir organa dönüşmek üzere, değişikliğe uğradı.

Böylelikledir ki, yüzyıllarca süren uzun bir ortak çalışmanın sonunda, konuşulan dil, insanlar arasında düşünce alışverişinin ve ilişki kurmanın en üstün aracı olan *dil* ortaya çıktı.

Toplumun ilerlemesinde çok büyük bir etkisi oluyordu dilin; dil, insanların iş görme çabalarının bir araya toplanmasına ve aynı zamanda ortaklaşa çalışmanın örgütlenmesine, geliştirilip yetkinleşmesine yardım ediyordu çünkü. Söz sayesindedir ki, insanlar, birikmiş çalışma alışkanlıklarını koruyorlar ve deneyimlerini yeni kuşaklara iletiyorlardı.

Ne var ki, tarihinin başlangıcında, insanlığın çok kapalı küçük topluluklara bölünmüş olması yüzünden, her grubun dili, temelinde, bağımsız bir gelişme izlemiş ve bir grubun dili öteki grubun dilinden ayrı olmuştur.

Çeşitli dillerin varlığı buradan geliyor.

Eski insandan yeni insana

Eskitaş Çağı'nın son dönemindeki insan, bedensel bakımdan, Neanderthal insandan farklıdır: İskeleti, o insanın artık kesin olarak dikey durumda yürüdüğünü gösteriyor bize. Beyninin hacmi (1400 cm^3) atasının kafatasının büyüklüğünden pek farklı değil gerçi; ancak, biçimi değişmiştir: Şakak ve alın kemikleri, konuşmanın gelişimine bağlı olarak, hissedilir derecede büyümüştür. Böylece, kafatası "dolikosefal" olmuştur; alın genişlemiş ve kaş kemerleri eski iriliğini yitirmiştir. Son olarak, altçene kemiği daha az ağırdır; dilin gelişmesi sonucu çene de biçimlenmiştir.

Çeşitli etkenlerle açıklanabilir bu biyolojik değişiklik. Avcılığın yoğunlaşması, giderek etle beslenmenin artması atalarımızın bedensel gelişimini kamçılamış olmalı. Üretim faaliyetin-

deki yoğunlaşma ve çeşitlilik, düşünceyi ve konuşmayı geliştirirken, "hayvansal güdüler"in derece derece yasaklanması ve topluluk içinde cinsel ilişkilerin sınırlanması da insan varlığının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Bu insan, biyolojik olarak her yerde aynıdır.

Ya ırklar? diyeceksiniz.

Yeryüzünde belli başlı üç ırk saptayabiliyoruz.

Önce, Avrupa'da *Europoid* ırkı görüyoruz. *Cro-Magnon* da deniyor buna; Fransa'nın güneyinde bu adı taşıyan bir mağarada bulunduğu için bu adı almış. Bu tipin kalıntılarına başka yerlerde de rastlanmıştır. Cro-Magnon insan uzun boylu, geniş yüzlü, kartal burunlu, çıkık çeneliydi.

Sonra, Afrika'da Güney Sahra'da ve Güney Avrupa'da, bugünkü *Negroid* ırka çok yaklaşan insan iskeletleri bulundu. Bu negroidler belli bir dönemde Doğu Avrupa'da da yaşamışlar.

Son olarak, Çin'de ve Sibirya'da, *Mongoloid* tipe giren insan kalıntıları bulundu.

Ne var ki, ırklar dediğimiz –Europoid, Negroid, Mongoloid– çeşitli tiplerdir sadece. Yalnızca dış görünüş, giderek ikinci derecede niteliklerle ayrılmaktadır birbirlerinden: Cildin rengi, gözlerin, saçların biçimi gibi... Yoksa beynin büyüklüğü, ellerin durumu, düşünce ve bedensel yetenekler hepsinde aynı.

Hiçbir ırkın ötekinden farklılığı yok, üstünlüğü de.

"Aşağı ırklar", "üstün ırklar": Kapitalist dünyanın gericilerinin başka halklara saldırmak, onları kendi egemenlikleri altına alıp sömürmelerini haklı göstermek için ortaya attıkları bir zırvadır bu.

Ne bilimle ilgisi vardır ne de insanlıkla!

Öyle de nasıl açıklanacak ırkların oluşumu o halde?

Çeşitli bölgelerin kültürleri arasında, doğal koşullar, özellikle aletlerin yapımında kullanılan maddeler bakımından farklılıklar, kolektif bir ekonomik rejimde, Eskitaş Çağı'nın sonlarında belirginleşiyor: Arkeolog Zamiatnin'e göre, bu devirde, maddi kültürlerin öznel niteliği bakımından, birbirinden farklı üç bölge görülüyor: Afrika-Akdeniz bölgesi, Avrupa bölgesi ve Çin-Sibirya bölgesi. İşte Eskitaş Çağı'nın ikinci döneminin başlarında bu bölgeler, şu ya da bu nedenle birbirine karşı kapandılar.

Kültürel farklılıkları bu belirlemiş olsa gerek.

Halklar arasındaki bu kapalılık, şu ya da bu bölge insanlarının, bir ölçüde doğal koşullara bağlı olarak, ikinci derecede de olsa dış farklılıklarının günden güne artması sonucunu doğurmuştur.

YAZISIZ TARİHTEN YAZILI TARİHE

İklimin Kuzey Yarımküre'de sıcağa doğru kesin değişimi, giderek büyük buzulların da kaybolması, yaşamı baştan aşağıya değiştirdi; ve bitki örtüsü ile hayvansal tablo bugünkü biçimini aldı.

Başlarda, hiç olmazsa Batı Avrupa'da, iklimdeki bu yumuşama insanların yaşamını da hemen kolaylaştırmış olmadı. Tersine, rengeyikleri kuzeye, Baltık bölgesine doğru çekilince avlanmanın başlıca kaynağı kurudu ve beslenme güçlükleri başladı. İnsanlar, balık avcılığı ve yiyecek toplayıcılığıyla yetinir oldular.

Sanat da gerçekçi niteliğini yitirir bu arada; kuru bir sembolizme varır. Yazıya doğru gelişimin yolu açılmıştır.

M.Ö. 12 bin ile 5 bin yılları arasında yer alan, büyük ölçüde eskiyi sürdüren ve köklü hemen hiçbir yenilik getirmeyen bir ara dönemdir bu. "Taşın Ortaçağı" diye adlandırılması da bu yüzden.

Asıl büyük yenilik ondan sonra gelir.

Yenitaş Devrimi nedir?

M.Ö. 4 bin yıllarına doğru, önce Ortadoğu'da başlayan, 3 bin yıllarına doğru da Batı Avrupa'ya geçen, etkileri bakımından M.S. 19. yüzyıldaki Sanayi Devrimi'ne benzeyen devrimci bir dönüşümdür bu.

"Yenitaş Devrimi" diye adlandırılması bunun için.

Devrim, ama en uzun süreni devrimlerin!

Ne olur?

– Başta, *aletler*de büyük değişiklik var. Aletlerin üretimlerindeki teknik değişmiştir önce; nesneler, yalnızca yontulmuyor, cilalanıp parlatılıyor. Yenitaş Çağı'na, Eskitaş Çağı'nın öteki adı olan "Yontmataş Çağı"ndan farklı olarak, "Cilalıtaş Çağı" denmesi de bu yüzden. Ve yeni aletler bulunmuştur: Balta, keser, daha sonra da taştan orak ve çapa.

Ama o çağın en büyük buluşu *ok* ile *yay* oldu.

Ok ve yayla insan, güçlü ve uzun menzilli bir silah ele geçirmiş olur. Toplumsal faaliyetlerde avın önemini birdenbire arttırır bu.

– Dönemin asıl büyük yeniliğiyse şudur: *Tarım* başlamıştır; ona bağlı olarak da *hayvan yetiştirme.*

Ne demekti bu?

Göçebe yaşamdan *yerleşik yaşam*a geçiş.

Bütün yaşamları avcılığa bağlı, o yüzden de geniş bir bölgede hayli küçük gruplar halinde toplaşıp duran insanlar, üretime geçiyorlardı; ister istemez bir yere yerleşmek, ekili toprakların hemen yanında –çok kez müstahkem– köyler halinde toplaşmak zorundaydılar. Bu köylerin içinde, İsviçre'de ve Kuzey İtalya'da olduğu gibi kazık temeller üstüne ya da doğrudan doğruya göller ortasına kurulanlar görülüyor.

Buğday, arpa ya da yulaf, başlarda yabani durumdaydı. Toplanmış tanelerin önce çimlenmesine bakıp sonra topladıklarını saklayan insanlar, mevsimi geldiğinde, onları, önceleri bir sopayla toprağa gömerek, daha sonra da çapayla toprağı işleyip hazırlayarak ekmeye başladılar.

İlk kez Mısır'dan Orta Asya'ya, kenarları 3 bin kilometrelik bir dörtgenin içinde gerçekleşti bu; ve ilk kez bu bölgede, bitki yetiştirilmesi, aşiretlerin çoğunluğunun başlıca geçim kaynağı haline geldi.

Hayvan yetiştiriciliği de gelişiyordu aynı zamanda: İnek, öküz, koyun, at, köpek ilk ehlileştirilen hayvanlar arasında oldu.

Ve yine aynı bölgede başladı bu uğraş da.

Kuşkusuz, tarıma başvurmadan göçebe yaşamını sürdüren topluluklar oldu; Afrika'da, Uzakdoğu'da tarım ve hayvan yetiştiriciliği ikiliği yer yer bugün de sürüyor. Ancak, Yenitaş Çağı'nda, tarıma geçen insanlar için, bu iki uğraş bir aradaydı; birbirini tamamlıyordu.

Tarım ve hayvancılığın gelişmesi, insanlık tarihinde büyük bir ilerlemeydi.

– *Zanaat*, başlıca uğraşlardan biri oldu.

Yün eğirme ve örme, giyim biçimini değiştirdi: İnsanlar, eskinin dikilmiş derileri yerine, yünden örülmüş giysiler giymeye başladılar.

Seramik, özel bir yer tutuyor: Eskitaş Çağı'nın insanları, ağaçtan yapma kapkacak ile sepet örmeyi biliyorlardı yalnızca. Kil, su geçirmediği için, ondan yararlanıldı; hele ateşte pişirilince çeşitli biçimlerde vazolar elde edildi.

Bu büyük buluş da söylediğimiz bölgede oldu.

Seramik kültürü öylesine önemli ki, seramiğin çeşit ve süsleme biçimlerine bakıp o çağda bölgeler arasındaki etkilenmelerin ya da istilaların yönünü belirleyebiliyoruz bugün.

– Seramik zahirenin, yani yiyecek ve içecek maddelerin taşınmasına da kolaylık getiriyor. Bunun gibi, insanlara taşıtma yerine hayvanlara taşıtma olanağı veriyor. Bunların sonucudur ki, *ticaret*, şaşırtıcı biçimde gelişir bu çağda.

Bu çağın en önemli kalıntılarından biri de *iri taştan anıtlar* (megalit).

Bazı yerde *menhir* adı verilen, dikine konmuş, birbirinden ayrı ya da toplu halde iri taşlar; bazı yerde *dolmen* diye adlandırılan, dikine iki taşın üstüne yatırılmış bir taş, üstü örtülü yollar ya da *krommlech* denen daire biçiminde dizilmiş taşlar.

Bu iritaş anıtlar bazen bir "ölüler kültü"ne bağlı bazen de bir "güneş kültü"ne; ama çoğunda, bugün de çıkartamadığımız bir anlam gizli.

Yarım milyon yıllık Eskitaş Çağı'na oranla hayli kısa sayılabilecek Yenitaş Çağı, insanlığa, yüzyıllar boyunca yaşamlarını belirleyecek bir "tarımsal çerçeve" çizmiş ve uzun bir gelecek içindeki ilerlemelerin yönünü saptamıştır.

Madenlerin üretimiyle ve işlenmeye başlamasıyla daha da hızlanır bu ilerleme.

Madenlerin katkısı

İlk üretilen ve kullanılan maden *bakır* olur. Ortadoğu'da daha M.Ö. 4. bin yıldan başlayarak buluyoruz onu; başka yerlerde biraz daha gecikerek oluyor bu. Daha sonraları kalayla da karıştırılıp bakırdan daha sağlam olan *tunç* elde ediliyor. Bütün bunlar, önceleri süs eşyası yapmada kullanılırken, daha sonra çeşitli çalışma aletlerinin ve daha etkin silahların yapımında, yani günlük gereçler için kullanılmaya başlanıyor.

M.Ö. 12. yüzyıla doğrudur ki, *demir* ortaya çıkar.

Taş Çağı kesinlikle sona ermiştir.

Bütün bu gelişmeler her yerde aynı anda olmuş değil kuşkusuz. Çeşitli halklar birbirinden farklı tarihlerde yaşadılar bu dönemleri. Bugün hâlâ o çağları yaşayan topluluklar görüyoruz.

Kalahari'nin Boşimanları, bundan 40 bin yıl önce nasıl yaşanmışsa öyle yaşıyorlar bugün de. Doğaldır ki, yüzyıllar ilerledikçe, gecikmiş halklarla bu çağları yaşamış halklar arasındaki teknik ve kültürel farklılıklar daha da belirgin duruma geldi. Ancak, şurası bir gerçektir ki, Yenitaş Devrimi'nden geçip madenler çağını olanca hızla yaşayış, Nil boyları, Dicle ve Fırat boyları ile İndus boylarında oldu ilk kez. Böylece, yazılı tarihe ilk kez oralarda yaşayan halklar geçti.

Yazıyı ilk kez bulanlar onlar oldular çünkü.

Sanatın ve dinin doğuşu

Beynin, insanın gözü önünde bulunmasalar bile, nesnelerin ve olayların betimlemesini yapabilme yetisi, düşüncenin ilerlemesiyle yetkinleşiyordu. İnsanların kendilerini çevreleyen dünyadan edindikleri algıları, duyulan, gerçek imgeler biçiminde anlatma yolundaki ilk denemelerini beynin bu yetisiyle açıklamak gerekir.

Daha Neanderthal çağında insanlar çizgilerle ve oymalarla, nesnelerin benzerlerini yapmayı denediler. Ancak, bu işin üstesinden gelebilecek kadar beyinleri gelişmemişti henüz; elleri de yeterince becerikli değildi. Özellikle ellerindeki kabataslak aletlerle daha da güçtü bu.

Ellerin gelişmesi ve aletlerin yetkinleşmesini beklemek gerekti.

Bazı kaya ve taşların girintili çıkıntılı kenar çizgileri, ilkel sanatçılara, hayvanların siluetlerini anımsatıyordu; ve bunları yontarak ve boyayarak daha da güçlendirmeye çalışıyorlardı bu benzerliği. Daha sonra, insan siluetleri, hatta mağara duvarlarına, kayaların yüzeylerine yaşamlarındaki bütün bir oluntuyu anlatan kompozisyonlar çizmeye başlıyorlar; bazen de bu şematik desenleri renklendiriyorlardı. Bu kompozisyonlar, yabanıl hayvanları, av sahnelerini, kısaca insanın yaşamında karşılaştığı ve aklında kalan her şeyi çok gerçekçi bir biçimde betimliyordu. Eserlerin konusu gibi yapılış biçimleri de toplum yaşamınca koşullandırılıyordu; başka bir deyişle, tablolar doğal çevrenin, insanca ne ölçüde kavranıldığını yansıtıyordu.

Sanat, bu başlangıç döneminde, çevredeki sahnelerin özel bir biçimde yeniden oluşturulmasından, kopya edilmesinden başka bir şey olmadı.

İlkel topluluk düzeni tam açılıp gelişme çağındayken, insan, nesnelerin ve doğa olaylarının vb. dış özelliklerini az çok doğru bir biçimde betimleme yeteneğine ulaşmıştı. Ancak, bilgilerinin hepsi yüzeyseldi; nesnelerin ve olayların derin anlamını, birbirleriyle bağlantılarını, karşılıklı etkilerini anlayamıyordu henüz.

Bunun gibi, insan çalışırken, doğayı göz önünde tutmak zorunda olduğunu görüyordu; ve bu gözlemleri, kendisini çevreleyen dünyayı daha derin bir biçimde açıklamak için ilk denemelere girişmeye götürüyordu onu. Ne var ki, onun gücü ve deneyimi gibi, doğa hakkındaki bilgileri de yetersizdi. İlkel insan, doğa olaylarının birbirleriyle bağlantılarını, art arda gelişlerini, kendi yaşamı üzerindeki etkilerini anlayamıyordu. Doğa afetleri karşısında güçsüz hissediyordu kendisini. Sel basmaları, yanardağ püskürmeleri, orman yangınları, kuraklıklar, açlıklar, bütün bu afetlerin kendisini yakaladığı anda, bu güçsüzlük, doğanın yasaları hakkındaki zayıf bilgisi, kendi kavrayışının dışında, gerçeksiz, imgesel güçlerin doğa olaylarını yönettiğini düşünmeye götürüyordu onu. Bunun sonucu ortaya çıkan dinsel düşünceler bu güçsüzlük duygusundan ileri geliyordu; ve zihinde, insanlığın yaşamını düzenleyen gerçek olayların bozulmuş, yanlış ve imgesel bir yansısını oluşturuyordu.

Arkeolojik araştırmaların kanıtladığı gibi, dinsel betimlemeler ancak 40 ya da 50 bin yıldan beri vardır. İnsan, çok kez yırtıcı hayvanların kaba gücüne karşı koyamadığı ve kendi yaşamı avdaki talihine bağlı olduğu için, yabanıl hayvanlara olağanüstü nitelikler yakıştırmaya koyuldu. Hayvanlarla kendisinin ortak atalardan geldiğini, hayvanın etini ve derisini feda ederek, kendisini yaşattığını düşünüyordu. Klanın atalarını ve koruyucu ruhlarını bazı hayvanlarda görme olayı, *totemizm* adını aldı. İnsanlar yalnızca hayvanları değil, otları, ağaçları da totem, yani klanların ataları ve koruyucuları olarak görmeye başladılar daha sonra.

İnsanın ilk dini budur.

Dinin en yaygın biçimlerinden biri –"canlıcılık" diye çevirebileceğimiz– *animizm*di, yani maddi olmayan doğaüstü bir iktidara ve yetiye sahip güçlere, iyi ve kötü ruhlara, şeytanlara inanmaktı. Kökenlerini, insanın, maddi olmayan bir varlık yakıştırdığı, ama aynı zamanda da insanlara özgü yetiler ve

açıklanamaz bir güç yükleyerek bir bakıma kendi kavrayışı içine çektiği doğa olaylarının gerçek ayırıcı özelliğini kavrayamamasında bulmaktadır bu inanç. Böylece gök gürültüsü, fırtına, orman, ırmak, doğaüstü varlıklar biçiminde temsil edilmekteydiler.

Görünmez ruhlar, büyücülüğü de doğuracaktı elbette.

> Başlangıçta dans, savaşçıları kışkırtmak, yüreklendirmek, harekete geçirmekten başka bir amaç gütmüyordu; ama zamanla, etkilerini arttırmaya yöneltilmiş bir sürü ayinle çapraşıklaştırılan bu danslara büyülü bir değer yüklenildi. Önceleri, sevilen varlığın ilgisini kendi üzerine çekmekten başka bir şey olmayan aşk konusundaki büyüler, gizemli bir anlam kazandılar zamanla. Son olarak, tıbbi büyücülük de etkileri tartışma götürmeyen kan alma, sağlatıcı sular, özellikle haşlanmış bitki suları kullanımı gibi uygulamalardan ileri gelmektedir.
>
> Büyü, aslında insanın ruhları yardıma çağırma gücüne bir inançken, *fetişizm*, büsbütün farklı bir din biçimiydi. Fetişizm, maddi nesnelere doğaüstü bir güç yakıştırmaktı. İnsan üzerinde bir etkiye sahip sanılıyordu bu nesneler; öyle olunca da tapmak gerekiyordu onlara.

Ölümü kendi kendilerine açıklayamayan insanlar, ölüm karşısında boş inanlardan gelme bir korku duyuyorlardı; bu duygu, yaşarken topluluğun sıradan üyelerinin kendilerinden korkmuş oldukları büyük savaşçılar, şefler gibi ölülerin kişiliği üzerine aktarıldı. Yığının hayal gücü, bu kişilerin bedenlerine, giderek imgelerine bile doğaüstü bir güç yükledi. Daha sonra, ölülerin ruhlarının oturdukları bir *öteki dünya düşüncesi* çıktı ortaya. Doğaüstü güçlerin kayralarını kazanma isteği, tanrılara sunulan kurbanlarla, armağanlarla dile getirildi.

Böylece görülüyor ki, ilk dinsel betimlemeler, insanın doğa karşısında duyduğu güçsüzlük duygusundan doğdu. Dinler, bu güçsüzlük kompleksini sürdürmeye yardım ettiler; çünkü dinler, dünyanın bilimsel olarak tanınmasını engelliyor; insanı, doğa olaylarının gerçek incelenişinden uzaklaştırıyor, giderek insanın gelişmesini engelliyorlardı.

Yazısız tarihten yazılı tarihe geçişle ilgili olarak bu anlattıklarımız, salt teknik ve kültürel gelişim açısındandır yalnızca.

Toplum yapısında nasıl bir evrilme gerçekleşmiştir bu arada?

O neydi, ne olmuştur?

Eskitaş Çağı insanlarının bilinen tek eylemleri, yani bitkileri toplama ve avlanma, sadece bir tek mülkiyet biçimine yer veriyordu: *Ortaklaşa mülkiyet*.

İlkel topluluktaki üretim ilişkilerinin dayandığı temel budur.

Üretici güçler düzeyinin düşüklüğü, çalışmanın toplumsal niteliği, bunun gibi üretim araçlarının ortaklaşa mülkiyeti, karşılık olarak, maddi servetlerin üleştirilmesinde de eşitliği gerektiriyordu. Toplum üyelerinin ortaklaşa çalışmalarıyla elde edilen bu servetler, üyeler arasında eşit paylarla üleştiriliyordu. Bu kurala aykırı herhangi bir davranış, toplumun birçok üyesinin ölümü demek olacaktı; çünkü elde edilen ürünler, ancak yaşamsal gereksinmeleri karşılamaya yetiyordu. Topluluk üyelerinin hepsi, gerek aletlerin gerekse emek ürünlerinin ortaklaşa sahibiydiler. Bu durum, ilkel toplulukta, üyeler arasında, koşullar ve servet bakımından herhangi bir eşitsizlik olmayışını ve toplumun birbirinden farklı gruplara bölünmemiş oluşunu sağlıyordu.

İlkel topluluk, *sınıfsız ve insanın başka insanlarca sömürüsünün bulunmadığı* bir toplumdu.

Binlerce yıl bu niteliği korudu.

Ancak, üretici güçler zamanla o ölçüde geliştiler ki, ortalama bir üretkenlikle çalışan topluluğun, her üyesinin yaşaması için zorunlu olanı elde etmeye gücü yetiyordu artık. Yeni üretim teknikleri, özellikle toprağın sabanla sürülmesi ve yerin çapayla kabartılması, her işi yolunda yürütmek için birçok kişinin çabalarının birleştirilmesini gerektirmiyordu. Bu arada, yerleşik aşiretlerin başlıca üretici gücü olan toprak, ortaklaşa mülkiyet konusuydu; ama her aile, kendisine ayrılan toprak parçasını ayrıca işliyor ve ayrı bir işletmeden yararlanıyordu. Çobanlıkla geçinen aşiretlerde sürüler yavaş yavaş aile mülkü haline geldi. Ataerkil aileler, artık ortaklaşa üretime gitmeyip kendi öz malları olarak kalan ürünleri değişik miktarlarda üretmeye başladılar.

Özel mülkiyet ortaya çıkmıştır.

Demek ki, ilkel topluluğun üyeleri, geçimleri için gerekli bütün servetleri ortaklaşa ürettikleri sürece, özel mülkiyet olanaksızdı. Ama üretici güçlerin ilerlemesiyle birlikte işbölümü, topluluğun birliğini parçaladığı ve topluluğun üyeleri, pazarda

değiş tokuşa sunulmuş maddeleri ayrı ayrı üretmeye başladıkları zaman yeni bir kurum, yani özel mülkiyet ortaya çıktı.

Özel mülkiyet ilk önce, sürü hayvanlarına, ev işlerinde kullanılan avadanlık ve kap kacağa ve bazı aletlere, bu arada kişisel çalışma araçlarına kadar uzanıyor.

Toprak ortaklığına dayanan topluluk, gelecekteki dağılışın tohumlarını da kendi içinde taşıyordu: Toprak, ortak mülkiyet olarak kaldığı halde ailenin konutu ailenin özel mülkiyeti haline geliyor. Böylece özel mülkiyetin genişlemesi, ancak ortak servetlerin zararına olanaklı olabilirdi.

Öyle oldu nitekim.

Özel mülkiyetin gelişiyle birlikte, ailenin malları, *miras* yoluyla, ana-babadan çocuklara geçiyor; bu da topluluğun eskiden eşit olan üyeleri arasında servet eşitsizliğini derinleştiriyordu.

Özel mülkiyetin yerleşmesi, öte yandan, yeni bir değişim tipi yaratıyor: Topluluğun kendi içinde, topluluğu oluşturan çeşitli aileler arasında değişim.

Büyük klan topluluğu gitgide sayı bakımından daha zayıf başka bir toplum hücresine, yani yavaş yavaş bağımsız bir ekonomik birim olarak kendini gösteren *ataerkil aile*ye yer hazırlıyor. Klan, artık, kapalı bir bütün değildir. Klanı sağlamlaştıran kan hısımlığı bağları, yerlerini, başka başka aileler arasında edinilen başka bağlara bırakıyor.

Emek üretkenliğinin artması, gün geldi, insan üzerindeki mülkiyeti, maddi servetlerin doğrudan doğruya üreticisi üzerindeki mülkiyeti de ortaya çıkardı:

Kölelik doğdu.

Her bireyin, ancak açlıktan ölmemek için en zorunlu olanı üretebildiği zamanlarda, insanın başka insanlarca sömürülmesi olanaksızdı. Bu yüzden, savaş tutsakları hemen her zaman öldürülürdü; ancak topluluk insan sayısını arttırmakta yarar görüyorsa, o zaman, tutsakları topluluğa "kabul ediyor" ve onlara öteki üyelerle eşit haklar tanıyordu. Ne var ki, emek üretkenliğindeki ilerleyiş bu duruma son verdi; çünkü tutsak, kendi tükettiğinden daha fazla maddi değer üretiyordu şimdi.

> Toplumun bir bölümü, toplumsal artı-ürün payından yararlanma hakkını elinden alıp tutsağı çalışmaya zorlayarak, onun yarattığı ürünleri kendine mal edebiliyordu O yüzden savaş tutsakları artık öldürülmediler; köle haline, yani haklardan yoksun bir duruma ve

artı-ürün sağladıkları süre ve ölçüde, topluluğun kendilerine hoşgörü gösterdiği emekçiler kategorisi haline getirildiler. Özgür üreticilerin yanında, çalışması kendi özgereksinmelerini karşılamayı değil, başkasının yararına bir artı-ürün yaratmayı amaçlayan köle emeği, bir zenginlik kaynağı haline gelmeye başladı. Kölenin çalışması, efendisine yarar sağlamaz hale geldiği anda ise, efendisi onu öldürmekte serbestti.

Başlangıçta, köleler topluluğa ya da ataerkil aileye aittiler. Ama zamanla, ileri gelenler, hem topluluğun öteki mallarını hem de kölelerini ele geçirdiler ve köleler başkanların ve klan aristokrasisinin öteki temsilcilerinin özel mülkü haline geldi. Köle emeğinin sömürülmesi, bu zümreyi zenginleştirip iktidarlarını daha da güçlendirdi.

Böylece, ilkel topluluğun temel ilkelerinden biri, yani topluluğun bütün üyelerinin ortaklaşa ve kardeşçe çalışmaları da hükümsüz bir hale gelmiş oluyordu. Köleliğin kurumlaşması, insanın insan tarafından sömürülmesinin başladığı yeni bir tarih çağının da kapılarını açıyordu.

Aslında, üretici güçlerin ilerlemesi için zorunlu bir olaydı bu.

Üretim aletlerine ve araçlarına sahip bulunan efendiler için köle emeğinin maddi servet yaratması yanında, bir başka kaynak daha vardı toplumda: *Topluluğun sıradan üyelerinin emeğiydi* bu; sahip bulundukları ilkel üretim aletleri ve araçları ile küçük özel ekonomilerini üretken kılan çiftçiler, çobanlar ve küçük zanaatkârların emeğiydi.

Önceleri üretim araçlarının ve aletlerinin ortaklaşa mülkiyeti üzerine kurulu üretim ilişkileri biçiminden başka biçim tanımayan toplum, üretim aletleri ve araçları bakımından, durumlarındaki değişikliklere göre üç gruba bölündü: Bu gruplar, en başta, her çeşit mülkiyetten yoksun ve efendilerinin servetini oluşturan *köleler*; sonra, üretim aletlerini ve araçlarını ellerinde bulundurdukları gibi, emeklerini sömürdükleri kölelerin de sahibi olan *efendiler*; son olarak da üretim aletlerinin ve araçlarının özel mülkiyetine sahip bulunan ve kendi küçük işletmelerinde üretim yapan *topluluğun özgür üyeleri*. Zamanla, bu küçük mülk sahiplerinin büyük çoğunluğunun ekonomileri yıkılır ve kendileri de köle haline gelirler; çok küçük bir bölümüyle tersine, zenginleşir ve kendileri de efendi ve köle sömürücüsü durumuna geçer. Ancak, küçük mülk sahipleri, toplulukların içinde her zaman bulunacaktır.

Üretici güçlerin ilerlemesi, en kesin ve en son noktasında, üretim ilişkilerinin niteliği sorununa, üretim aletlerinin ve araçlarının kimin elinde bulunduğu sorununa gelip dayanmıştı. Ve işte toplum, insanlık tarihinde ilk kez, üretim aletlerinin ve araçlarına sahip olup olmayışa göre, *sınıflara* bölündü.

Öte yandan, özel mülkiyet ve servet eşitsizliği de toplum üyelerinin hakları ve buna dayanan yükümlülükleri üzerinde değişiklikler yaptı: Eskiden, klanın ya da aşiretin bütün işleri, topluluğun bütün üyelerince seçilen şefler ya da onların heyetlerince düzenleniyordu. Bu şeflerin saygınlığı, yalnızca deneyim, avda beceriklilik, savaşta cesaret, akıl gibi bireysel niteliklerden ileri geliyordu. Güç ve yetkileri babadan kalma değildi; üyelerin oyuna dayanıyordu sadece. Her an görevlerinden alınabilirlerdi. Varlık bakımından aşiretin öteki üyelerinden hiçbir farkları yoktu. Kısacası, topluluğun yönetimi, *klan demokrasisi* ilkesine göre, yani topluluğun –klan ya da aşiretin– bütün üyelerinin kamu işlerinin yürütülmesine eşit olarak katılması ilkesine göre gerçekleştirilmekteydi. Bu toplumsal örgütlenme biçimi, mevcut üretim ilişkilerine de uygun düşüyordu aslında.

Özel mülkiyetin ortaya çıkışından sonraysa, tarımcı topluluklarda bütün işlerin yönetimi, gerçekte, ileri gelenlerin eline geçmeye başladı. Yavaş yavaş zenginler ve nüfuzlu kimseler, topluluğun silahlı güçlerini de ellerine geçirdiler; ve onları topluluğun yararından çok, kendi kişisel amaçları için, yeni zenginliklere el koymak ve en başta yeni köleler, yani maddi değer üreticilerini ele geçirmek için kullanmaya başladılar. Efendiler ancak sürekli bir baskı örgütünün varlığıyla köleleri ve toplumun özgür üyelerini ellerinde tutabilir ve onları kendi yararlarına, kendi zenginliklerini arttırmaya ve bitip tükenmez açgözlülüklerini doyurmaya zorlayabilirlerdi.

Giderek, *devlet* haline geldi bu baskı örgütü.

Silahlı güçlerin tekeli de bu baskı örgütünün, yani devletin temeli olup çıktı.

Servet eşitsizliğinin sonucunda hukuksal eşitsizlik de ortaya çıkmıştı. İlkel topluluk düzeni son nefesini veriyordu. Topluluğun özgür üyelerinin emeği, toplum zenginliklerinin başlıca kaynağı değildi artık ve toplum, gelişmesinin yeni bir aşamasına giriyordu; tarihin de yeni bir çağı başlıyordu:

Sınıflı toplumlar çağı!

Madenler Çağı, insanlık tarihinde, halkların en büyük yayılış hareketlerinden birine de tanık olmuştur: *Hint-Avrupalıların yayılışı.*

Hint-Avrupalılar deyince, Latince, Yunanca, Sanskritçe gibi, birbirine pek yakın dilleri konuşan halklar anlaşılıyor; bütün bu diller tek bir dilden kopup gelmişlerdir.

Hint-Avrupa dilleri arasındaki hısımlık, 19. yüzyılın başlarında karşılaştırmalı grameri, yani bu geniş dil ailesinin ilk ortak biçimini saptama olanağını veren yöntemi bulan Franz Bopp'un tanıtlamasından bu yana tartışma dışı.

Irkla asla ilgisi olmayan bir adlandırma bu.

Öyle ki, bütün bu halkların birbirinden farklı ırkların insanları oldukları gerçek.

> Ancak, Fransız bilginlerinden Georges Dumézil'in önayak olduğu son bir kuram, inançlarına ve efsanelerine bakıp Hint-Avrupalıların kendine özgü bir sosyal örgütlenişe sahip olduklarını ileri sürer. Bu kurama göre, bütün Hint-Avrupalı halkların kurumları, özellikle "üçlü bir sosyal sınıf ayrılığı" temeli üzerinde kuruludur. Bu üç sosyal sınıf şudur: Rahipler, savaşçılar, tarımcı-hayvan yetiştiriciler.

Hint-Avrupalılarla ilgili bir gerçek de şu: Bu halkların yazıları yoktu; gelenekleri bütünüyle sözlüydü. Tarihte nerede rastlarsak rastlayalım, Hint-Avrupalıların, bir merkezden başlayarak dört bir yana dağıldıkları bir gerçek.

Neresiydi bu merkez?

Tartışma konusudur bu.

Önceleri Hint-Avrupa dillerinin ilk yurdu sanılan Orta Asya (Pamir, Türkistan) bugün kabul edilmiyor; Elbe ile Vistül arasındaki Kuzey Almanya ovalarıyla, Tuna-Ural arasındaki Rus bozkırları üzerinde durulmakta.

Gerçekten, İ.Ö. 2. bin yıl süresince birbiri arkasından süren halk dalgaları, Sibirya'dan İrlanda'ya değin çok geniş bir alana yayıldılar: Aryenler Hindistan'a, Medlerle Persler İran'a, Hititler Anadolu'ya, Hellenler Yunanistan'a, İtalikler İtalya'ya gittiler.

Bu göçlerden sonuncusu Latinlerin göçüdür: Gün gelip bütün Akdeniz dünyasını birleştirecek Roma uygarlığını işte bu

Latinler kurmuşlardır. Ancak, onlardan da önce, Keltlerin tüm Batı Avrupa için bir ortak uygarlık yaratmalarına ramak kaldığı da bir gerçek.

TARİH BİLİMİ

İnsanlık tarihi, tarihçilerce, ilk yazılı belgelerden önceki ve sonraki dönemler olarak, "tarihöncesi" ve "tarihsel dönemler" diye ikiye ayrılır. Dikkat edilsin, bu ayrımda ölçüt, yazının, giderek yazılı belgelerin ortaya çıkışıdır. Yoksa insanlık, doğduğu günden beri tarihin konusu.

İnsanlığın gelişme süreci bir bütündür çünkü.

Ama nasıl, hangi yöntemle incelenmelidir bu bütün?

Bir temel sorun da budur ve yanıtı da tarihin bir bilim haline gelmesiyle yakından ilişkilidir.

Tarih biliminin doğuşu

Tarih, başlarda bir öyküdür; daha sonra, geçmişten ders çıkarmak için girişilen bir uğraş olur. Tarihçi, tarihi yarattığına inandığı kişileri, "kahramanlar"ı örnek tutarak, gelecek kuşaklara bir şeyler öğretmek ister; bir erdem dersi verir giderek. Geleceğin güzelliği, çirkinliği onlar gibi hareket edip etmemeye bağlıdır.

Çünkü "tarih tekerrürdür" ona göre.

Herodotos birinci, Thukydides de ikinci anlayışın temsilcileridir.

Onları daha sonra izleyenler olmuş, bugün de var.

Ancak, ne birinci anlayışın ne de ötekinin bilimle ilgisi var. Bilim, "nesnel"i arar çünkü. Toplumların, giderek insanlığın oluşumuna bir "gelişim süreci" olarak bakmak, olayların akışını doğrudan doğruya kişilere bağlamadan, toplumdan, giderek birbirinden soyutlamadan bu sürecin içinde değerlendirmek, yani bilim olarak tarihse pek yeni olup 19. yüzyılın ürünüdür.

Tarih bilimine giden yolu da tarih felsefesi hazırlamıştır.

Nasıl?

Konuya başlardan girelim.

Tarih düşüncesinin ilk belirtilerine Aristoteles'te rastlıyoruz. Ancak, Aristoteles'in tarih anlayışı, tarihin felsefe düzeyine gelmiş bir edebiyattan yola çıkılarak öğrenilebileceği görüşüyle

sınırlıydı. Bu anlamda tarih, olayların bir araya getirilmesinden başka bir şey değildi. Bu anlayış, 18. yüzyılın ortalarına değin sürmüştür.

Hıristiyanlığın tarih anlayışının merkezinde "Tanrı" vardı; insan ne denli uğraşırsa uğraşsın, tarih, daha önceden Tanrı'nın belirlediği bir çizgi üzerinde sürüp gidecektir. Bu çizgi üstünde ortaya çıkacak olaylar, ilk günahtan, yani Âdem ile Havva'nın Tanrı'ya karşı işledikleri günahtan kıyamet gününe değin önceden planlanmıştır. Hıristiyanlığın tarih anlayışı Aristoteles'in tarih anlayışından –Tanrıca belirlenmiş de olsa– olayların yasallığı noktasında ayrılıyordu. Kuşkusuz, ileriye doğru atılmış bir adımdı bu; ancak, akla da karşı çıkıyordu: Çünkü tarih, Tanrıca belirlenmiş akışı içinde insan aklının kavrayamayacağı bir şeydi.

Rönesans'ın tarih anlayışı "insan"ı merkez edinmesiyle Hıristiyanlığın tarih görüşünden ayrılıyordu. Ne var ki, ilkçağı örnek alarak ileriye sürülen "yenidendoğuş" düşüncesi, tarih anlayışına bir ilerleme, bir gelişme ufku kazandırmaya yetmedi. İnsanlık, bu ufku görebilmek için, Avrupa'da 18. yüzyılın ortalarına, burjuvazi iktidara adaylığını koyacak güce erişinceye değin beklemek zorundaydı.

Gerçekten, Avrupa'da 18. yüzyılda iktisadi, sosyal ve teknik gelişmeler eskiden kalmış tarih anlayışının değişmesine yol açtı. Üretim ilişkilerindeki ilerlemeler, tarihin de bir "ilerleme kuramı"na dayandırılmasını zorunlu kılıyordu. Önemli bir gelişmeydi bu. Bacon'da, Descartes'ta, Pascal'da dile gelen bu gelişme, yarışmacı bir toplumda yaşayabilecek yetenekte bireylere gereksinme duyan burjuvazinin çıkarları gereğiydi aslında. Burjuvazinin, feodal toplumdaki feodal bey, kral ya da kilise gibi, öbür dünyanın bu dünyadaki temsilcisi olma iddiası yoktu. Onun bütün amacı, bu dünyadaki düzenin öbür dünyadan bağımsız olarak değiştirilebilirliğini tanıtlamak, başka bir deyişle, "ilerleme" düşüncesini sokmaktı kafalara.

Böylece, ilkçağdan kaynaklanan mekanik tarih anlayışının aşılması, üretim ilişkilerinin görece olarak geliştiği ve özel mülkiyetin önem kazandığı 18. yüzyılın ikinci yarısında –hatta sonunda– gerçekleşir. Rousseau'dan başlayarak, Fransız materyalistleri Helvétius, Diderot, d'Holbach'la gelişen düşünce zincirine göre, tarihsel gelişme bir düz çizgi olarak değil de diya-

lektik olarak kavranmaya çalışılır artık. Bu düşünce zincirinin Almanya'daki izdüşümü Lessing, Kant ve Herder'dir.

> Tarihsel sürecin yalnızca bir ilerleme süreci olmayıp diyalektik-çelişkili bir süreç olduğu ve ilerlemenin de bir öncekine göre bir üst aşamada gerçekleştiği anlayışına en büyük katkıyı yapan Herder şöyle diyordu: "İnsan, aklını kullanmayı öğrenmeseydi yaşayamazdı ve kendini ayakta tutamazdı; aklını kullanır kullanmaz, elbette binlerce hataya ve binlerce yanılgıya giden kapı, önünde açılıverdi ama hemen aynı zamanda, bu hata ve yanılgılar sayesinde aklını daha iyi kullanmayı gösteren yol da önünde açılmış oluyordu. İnsan, hatalarını anlamayı ne kadar çabuk öğrenirse, onları düzeltmek için üstlerine ne kadar sağlam bir güçle varırsa, o kadar çok ileriye gider, insanlığı o kadar çok gelişir; insan, insanlığını yetkinleştirmek zorundadır ya da kendi suçunun ağırlığı altında yüzyıllarca inleyecektir."
>
> Herder'in bu sözleri, insanın tarihin "nesne"si olma durumundan "özne"si olma durumuna yükseldiği gerçeğinin kavranması yolunda atılmış önemli bir adımdır. Tarihsel gelişme süreci içinde, "faal insan"ın rolüne işaret ediyordu çünkü.

Burjuva ideolojisinin sınırları içinde, tarihin "bitmiş" bir olaylar yığını olmayıp bir "süreçler bütünü" olduğu, yalnızca akla uygun gelişmelerin değil, irrasyonel gelişmelerin de adına "tarih" denen çelişkili ilerleme içinde düşünülmesi gerektiği anlayışı, doruk noktasına Hegel'de ulaşmıştır. Gerçekten Hegel, tarih içinde faal olan insanın yönelişlerinin tarihsel gelişme sürecini belirleyen tek neden olmadığını ortaya çıkarmıştır. Onunla, tarihsel gelişme sürecinin bağımlı olduğu "nesnel yasalılık" gündeme gelir. Ancak, Hegel insanın yönelişlerinin de başka nedenlere bağlı olduğunu açıklamaya kalkarken, bunun o insanın yaşadığı maddi nesnel gerçeklik olduğunu göremeyip söz konusu nedenleri, insanın manevi faaliyet alanından (*Geist*) tarihe sokmak istemiştir. Bu çaba, 18. yüzyılda anti-feodal mücadele sırasında "sınırsız" bir hareket alanına sahip görünen burjuva ideolojisinin tükendiğinin de bir işaretiydi aynı zamanda. Bu tükenişin kaynakları, 19. yüzyıldaki sosyal gelişmelerdir.

Gerçekten, 19. yüzyılın ortalarında, Avrupa'da açıkça ortaya çıkan temel çelişki, üretimin toplumsallığı ile üretim araçlarının özel mülkiyet altında olması çelişkisiydi. Burjuvazinin

gelişmesi için "kaçınılmaz" bir aşamaydı bu. Dolayısıyla, kendi karşıtını kendi tarihsel gelişmesi içinde kaçınılmaz olarak doğuran kapitalizm için, ideolojik alanda bir "yanıltma"ya başvurmaktan başka çıkar yol kalmamıştı. Feodalizme karşı mücadele ederken bütün toplum adına, hatta insanlık adına yola çıktığını öne süren burjuvazi, 19. yüzyılın ortalarında, hele hele sonlarında bu iddiasından fiilen vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ancak, tarihsel ilerleme anlayışının kendisiyle başladığını bilen burjuvazi, bunun yalnızca kendisiyle süreceğini de tanıtlamak zorundaydı. Ne var ki, *diyalektik materyalizm* burjuvazinin, tarihsel ilerleme teziyle ilgili planlarını altüst eder.

Diyalektik materyalizmle, yalnızca tarih felsefesi gerçek temelleri üzerine oturmakla kalmaz, tarih de yasaları olan bir bilim niteliğini kazanır.

Tarihin bilimsel gelişimi onunla tamamlanır.

Marksizm ve tarih

Diyalektik materyalizm, bilindiği gibi, doğa, toplum ve insanla ilgili bilgilerin bir bireşimi; bu bakımdan eksiksiz bir dünya görüşüdür. Toplumu ve insanı ise, başka görüşlerden farklı olarak, tarihten soyutlamıyor diyalektik materyalizm; tersine, tarihsel süreç içinde alıyor toplumu, giderek insanı. O yüzden, tarih büyük önem taşıyor bu görüşte. Materyalist diyalektik yöntem tarihe uygulandığında, "tarihsel materyalizm" adını alıyor.

Ne diyor tarihsel materyalizm?

Tarihsel materyalizme göre, toplum aslında tarihsel gelişme içinde biçimlenmiş belirli bir üretim biçimini temel alan ve insanlığın ileriye doğru gelişmesinde bir aşama olarak ortaya çıkan, bir toplumsal bağlantılar ve büyük insan grupları arasındaki ilişkiler sistemidir.

Hangi aşamada olursa olsun, bir toplumu tanıyabilmek için her şeyden önce toplumu oluşturan temel öğenin durumuna bakmak gerekir.

Nedir o? *Üretim biçimi.*

Üretim biçimi, "üretici güçler" ile "üretim ilişkileri"nden oluşur: Üretim aletleri, o üretim aletlerini kullanan ve üretimi sürdüren insanlar, işte bütün bunlar, toplumun üretici güçlerini oluştururlar. Üretim, üretilenin değişimi ve dağıtımı süreci

içinde, insanlar arasındaki sosyal ilişkilerse üretim ilişkileridir. Bu ilişkiler mutlaka vardır; çünkü insanın yaşamı için gerekli üretim, insanların ayrı ayrı uğraşları olmayıp toplumsal bir eylemin sonucudur. İşte, üretici güçler ile üretim ilişkileri, birlikte toplumun temel öğesi olan "üretim biçimi"ni oluştururlar.

Toplumun "altyapısı" da denir buna.

Üretim biçimi toplumun düşün, politika, hukuk, gelenek, görenek gibi kurumlarını da oluşturur. Sosyal yaşamla ilgili düşünme biçimi, toplumun bu altyapısına bağımlıdır. İnsanın düşünsel yanıyla ilişkili kurumlara "toplumun üstyapı kurumları" da denir. Üretim biçimi, toplumun üstyapısını belirler; toplumun üstyapı kurumları da altyapıyı etkiler. Çünkü üretici güçlerin başında bizzat insan geldiğine göre, insanın bilinci üretici güçlerin, yani teknolojinin gelişmesinde rol oynar. Ancak, üretim ilişkileri nesnel maddi etkenlerce oluşturulduğu için, üretici güçlerin değişimine bağımlıdırlar; insanların yeğlemelerine göre değişmezler. Üretim biçimi gelişir, değişir; buna bağlı olarak da toplumun üstyapısı gelişir, değişir.

Tarihsel gelişmede, bu gelişimin itici gücü hangisidir?

Elbette Tanrı değil; ama ya toprak, iklim, nüfus?

Bunların etkisi var kuşkusuz. Ancak, tek başına belirleyici değil hiçbirisi.

Ne o halde?

Tarihsel materyalizme göre, tarihin itici gücü şu zincirleme doğrultudadır: Tarih insanların eseridir; insanların iradesi tarihi yapan eylemi ortaya çıkarır ve belirler; bu irade onların düşüncelerinin dile gelişidir; bu düşünceler onların içinde yaşadıkları sosyal koşulların yansımasıdır; toplumdaki sınıfları ve bu sınıfların mücadelesini belirleyen bu sosyal koşullardır; bizzat sınıfları ortaya çıkaran ve onları belirleyense iktisadi koşullardır.

Tarihi yapan insandır. Ancak, insan düşüncelerini, giderek iradesini, sosyal yaşamından, toplum koşulları içindeki sınıfsal konumundan, sınıfsal konumunuysa iktisadi ortamdan almaktadır. Başka bir deyişle, insan, içinde yaşadığı *toplumun iktisadi yapısının belirlediği biçimde* tarihini yapmaktadır. Üretim biçiminin değişimine bağlı olarak, insanın toplumsal davranışları, düşünceleri ve tarihi yapan iradesi değişmektedir. Üretim biçimi değişmeden, insanın tarihinin değişmesi söz konusu değildir.

Nasıl olmaktadır üretim biçiminin değişmesi?

Üretimdeki değişme ve gelişmeler, daima üretici güçlerde, her şeyden önce de üretim aletlerinde olan değişme ve gelişmelerle başlar. Bundan dolayı, üretici güçler üretimin en hareketli ve en devrimci öğesidir. Önce toplumun üretici güçleri değişir ve gelişir; sonra da bu gelişmelere bağlı ve uygun olmak üzere insanlar arasındaki üretim ilişkileri, onların iktisadi ilişkileri değişikliğe uğrar. Ancak bu, üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesi üzerinde etkili olmadığı anlamına gelmez. Gelişmeleri üretici güçlerin gelişmelerine bağlı bulunan üretim ilişkileri de aynı biçimde üretici güçlerin gelişmesi üzerinde etkili olur; bu gelişmeyi hızlandırır ya da yavaşlatır. Ne var ki, üretim ilişkileri çok uzun süre üretici güçlerdeki gelişmenin gerisinde kalamaz ve bu gelişmeyle çatışma halinde bulunamaz; çünkü üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesine eksiksiz bir ortam yaratmasıyladır ki, üretici güçler tam olarak gelişebilir. Sonuç olarak, üretici güçler üretimin yalnızca en hareketli ve en devrimci öğesi değil, üretimdeki gelişmenin belirleyici öğesidir de.

Üretim biçimi içinde üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki karşılıklı diyalektik bağlılık, üretim biçimi ile toplumun üstyapı kurumları arasında da vardır. Tarihi belirleyen öğe üretici güçler olmakla beraber, üretici güçlerin etkilediği üretim ikişkileri ve onun da etkilediği hukuk, âdetler, gelenekler gibi insanın düşünsel olarak oluşturduğu ortamdır. Bu bakımdan, insan tarihin eseridir ama, insanoğlu kendi tarihini de kendi yapmaktadır. Böylece, insan sosyo-ekonomik ortamın bilincine varmışsa, kendi tarihinin yaratıcısı olmakta, olabilmektedir.

İnsanın yaşaması için gerekli olan maddi nesneleri, üretici güçler, üretim araçları üretir. Üretim ilişkilerinin durumuna göre, üretim araçlarının –ki topraktan fabrikaya değin her şey üretim aracıdır– kimin elinde olduğu önem kazanır. Üretim araçlarını kişiler, gruplar, sınıflar elde tuttuğunda ya da denetlediğinde, toplumsal yapıda "sömürü" diye bir şey söz konusudur; o zaman da sınıflar arasında bir mücadele vardır. İşte tarihte, üretim biçimine göre beliren mülkiyet biçimleri, üretim araçları sahipliği "sınıflar mücadelesi"ni ortaya çıkarır. Tarihi yapan cihangir komutanlar değil, üretim araçları mülkiyetinden doğan sınıflar mücadelesidir.

Üretici güçler geliştikçe, ona uymayan üretim ilişkileri, mülkiyet biçimleri de değişmekte, toplumdaki sınıflar yeni

konumlar elde etmektedir. Böylece üretim biçimi, tarih boyunca, hep bir geridekine göre daha ileri aşamada olmak üzere, yeni bir dengeye kavuşmakta; ancak, üretici güçlerin gelişimi ve değişimi durmadığından, eski üretim biçiminin bağrından yeni üretim ilişkileri doğmaktadır. Bu toplumsal çelişkinin ortaya koyduğu tarihsel gelişim süreci, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkilerin sona ereceği, yani "sınıfsız toplum"un ortaya çıkacağı aşamaya dek sürüp gidecektir.

Tarihe bu açıdan bakıldığında, beş temel üretim biçiminin ortaya çıkardığı beş toplum tipi görülür: İlkel toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum, sosyalist toplum.

Bu gelişme kaçınılmazdır.

İşte tarihsel materyalizm!

Bu görüşün, tüm toplumbilime, giderek tarihe büyük katkılarda bulunduğu bir gerçek.

Nedir onlar?

Tarihsel materyalizm sayesindedir ki, salt ideolojilerin incelenmesi yerine onların arkasındaki toplumsal nedenleri, kökleri ekonomik gelişmede bulunan toplumsal ilişkilerin nesnel yasalarını, özellikle üretici güçleri incelemek; bireylerin eylemlerindeki ideolojik güdüleri incelemek yerine insanların sosyo-psikolojik eylemlerini incelemek, giderek bu eylemlerin kökenlerini insanların maddi yaşamlarında aramak; bireysel olgular yerine toplumu tek bir toplumsal birim olarak ele almak; genel anlamda toplumdan söz etmek yerine belli bir toplum üzerine, insan toplumunun tarihsel gelişiminde zincirin bir halkası olarak belirli bir sosyo-ekonomik biçimleniş üzerine eğilmek önem kazanmıştır.

Diyalektik, giderek tarihsel materyalizm, bu katkılarıyla, tüm toplumbilime ve bu arada tarihe, uymaları gereken "genel düşünme ve inceleme yöntemi"ni vermiştir aslında. Hiçbir toplumbilimi, giderek tarih, bu yönteme başvurmadan gerçeklere varamaz.

Tarihçinin görevi nedir?

Tarihçi, geçmişi bu yöntemle incelemeye kalkarken birtakım kaynaklara başvuracaktır; onların bulunması, doğrulanma-

sı, eleştirisi başlı başına bir iştir ve özel yöntemleri gerektirir. Bunun gibi tarihçi, insanlığın büyük akışını daha iyi kavrayabilmek için, geçmişi "çağ"lara böler. Ancak, tarihçinin, özellikle insanlık tarihine eğilenin, geçmişi çağlara bölerek öteki bilimlerin de yardımıyla, her çağı yazılı ya da yazısız tanıklara başvurarak aydınlatmaya çalışırken ortaya koymak istediği nedir?

Nedir tarihçinin asıl görevi?

İnsanlık, özellikle sınıfsız bir toplum yapısından sınıflı bir toplum yapısına geçtikten sonra, geçmiş, yüzyılımıza değin birbirinden farklı gerçekleri sergileyip durmuş. Bu gerçek, aslında bir "sömürü"yü dile getirir. Bu sömürü, çeşitli sınıflar arasında olmuş; yüzyıllar, farklı iktisadi ve sosyal yapılar içinde mücadelenin taraflarını değiştirmiştir sadece. Ve her çağda, ezenler bir gün mutlaka batmaya mahkûm bir toplum yapısını zorla sürdürmeye çalışırken, ezilenler daha güzel, daha insanca bir dünyanın savunmasını üstlenmişlerdir.

Bir yerde, karanlıkla aydınlık çarpışıp durmuştur.

Tarihçinin görevi, başta bu gerçeği koymaktır önümüze: Her çağda eskiyen, çürüyüp dökülen, ölüme mahkûm bir düzene ve onun değerlerine sahip çıkanlar ile daha ilerde bir yaşamın değerlerini savunan güçleri sergilemek, insanlığın ilerleme çizgisini, giderek insanlığı bir gün topyekûn aydınlığa çıkaracak güçleri saptamak.

Geleceğe giden yolu göstermek tek kelimeyle.

Bütün bu mücadeleler olur, yüzyıllar akıp gider, bir toplum yapısından bir başka toplum yapısına geçilirken, bir yapı aşılmış da olsa, ondan, gelecek yüzyıllara bir "kültür mirası" kalır; edebiyattan sanata, felsefeden müziğe değin canlı, diri, soylu bir şey. İnsanlığın "ortak hazine"sine kaydolur bu miras. Her kuşak, her yüzyıl, her çağ, geçmişin mirasına kendi katkısını da ekleyerek geleceğe bırakmıştır. Böyle gitgide zenginleşen bir miras olmasaydı, insanlık mağara döneminden çıkıp bugünlere gelemezdi, ilerleme olmazdı giderek.

Tarihçinin bir görevi de işte bu mirası saptamaktır.

Ve gerçek bir tarihçi, bu mirası en sağlıklı biçimde saptayan kişidir aynı zamanda.

Yüzyılların gerçeğini ve mirasını saptamak, "tarih bilinci"nin oluşumunda zorunlu bir aşamadır.

Nedir tarih bilinci?

Tarih, hep tekrarladığımız gibi, toplumun belli yasalılıklar

içinde ve nesnel olarak gelişme sürecidir, bu sürecin akışıdır. Bu akış, bir alt düzeyden bir üst düzeye doğru olur; "eski"den "yeni"ye yönelir. İşte tarih bilinci, "geçmiş", "şimdiki zaman" ve "gelecek" arasındaki diyalektik birliği kurmak ve "geçmiş"i, "şimdiki zaman" ve "gelecek" bütünlüğünde değerlendirmektir.

Tarih bilincinin çıkış noktası "şimdiki zaman"dır. Biz tarihi, içinde bulunduğumuz andaki bilinç düzeyimizle değerlendirmek durumundayız. Geçmişe giderken, geleceğe uzanırken, hep şimdiki zamanı hareket noktası olarak alırız. Tarih anlayışı tarih bilincinin ürünüdür; tarih bilinci de içinde yaşadığımız, yani şimdiki zamanın nesnel gerçekliğinin ürünüdür.

"Doğru"–ya da "bilimsel"– ve "yanlış" bilinç olduğundan, "doğru" ve "yanlış" tarih bilinci vardır.

Sınıflı toplumlarda, özellikle kapitalist toplumda, egemen sınıflar tarihsel geçmişi tahrif etmek, yanlış bilinç uyandırmak, giderek yanlış bir tarih bilinci geliştirmek isterler. Yığınların üzerinde sömürünün sürmesi için şarttır bu onlara göre.

İşte, tarihçinin bir görevi de "yanlış" bir tarih bilincinin yerine "doğru" bir tarih bilincinin oluşması için mücadele etmektir.

Hiç kuşkusuz, "ideolojik" bir mücadeledir bu.

Ve elbette yalnız başına tarihçinin üstlenebileceği bir mücadele değildir. Bunu, aslında toplumdaki ilerici, demokrat ve devrimci güçler, tutucu, giderek gerici güçlere karşı verirler. Gerçek bir tarihçinin görevi de işte bu ilerici, demokrat ve devrimci güçlerin yanında yer almak, onların kavgasına katılmaktır.

Bilim adamının tarih önündeki sorumluluğu tartışılmaz. Ama tarihçinin, bilim adamı olarak sorumluluğu herkesinkinden fazladır. Doğrusu istenirse hiçbir bilim adamı bu denli ağır bir sorumluluk yüklenmiş değildir.

KİTABIN ANA PLANI

Tarih biliminin incelediği, değerlendirdiği süre bir bütünlük gösterir. Zaman birbirinden kopuk anlardan oluşmaz; tersine, birbiriyle bağıntılı akıp gider. Tarihin konusu olan süre, tam bir "gelişim süreci"dir.

Öyle de olsa, bu gelişim süreci bölümlenerek incelenir.

Biz, sınırları üzerindeki tartışmaları bir yana bırakarak, insanlık tarihini ilkçağ, ortaçağ, 16 ve 17. yüzyıllar, 18. yüzyıl, 19. yüzyıl, son olarak da çağdaş dünya bölümlemesi içinde inceleyeceğiz.

Bu bölümleme, anlatımdaki kolaylığı sağlamak içindir bir yerde.

İnsanlık tarihinin "ilkel toplum"dan sonra "köleci", "feodal", "kapitalist" aşamalardan geçtiği, bugün de "insanın insan tarafından sömürülmediği, insanın insanca yaşayacağı bir düzen" arayışı içinde bulunduğu gerçeğini gözden uzak tutmadan anlatacağız anlattıklarımızı.

Bu ciltteyse, "köleci" toplum biçiminin yaşandığı "ilkçağ"dan giriyoruz konuya.

I

ESKİ DOĞU

İlkçağın Doğu'su, Mısır'dan Çin'e değin uzanan, Asya'nın güneyiyle Afrika'nın kuzeydoğusunu da içine alan pek büyük bir coğrafya parçası. Gerçekten, ilk devletler bu topraklarda kuruldu. İlkel toplumun sınıflara bölünmesinden sonra ortaya çıkan en eski köleci devletlerin doğuşunu ve gelişmesini, Eski Doğu halklarının tarihi öğretiyor bize.

Ne görüyoruz o coğrafyaya baktığımızda?

Verimli vadiler, geniş çöller ve dağ silsileleri. Önce beş sulak vadi: Bunlar sırasıyla Kuzey Afrika'da Nil Vadisi, Asya'nın güneybatısında, İran Körfezi'nin yanı başında –Mezopotamya adı verilen– Dicle ve Fırat Vadisi; Hindistan'da İndus Vadisi ve Ganj vadileriyle, Çin'de Huang Ho (Sarı Nehir) Vadisi. Nil Vadisi, batıda uçsuz bucaksız Sahra Çölü'yle sınırlı; Mezopotamya'nın batısında Zagros Dağları dağ silsilesi; Ganj Vadisi'nin kuzeyi ile kuzeydoğusunda Himalayalar yükseliyor; Huang Ho Vadisi, kuzeyde ve kuzeybatıda Moğolistan'ın çöllerine gelip dayanıyor. Tarıma pek elverişli bu vadiler: İklim sıcak, ama tarlalar bol bol sulanıyor; toprak da zengin ve işlemeye uygun. Öyle olduğu içindir ki, sabana dayanan tarım, yani yerleşik yaşam başka yerlerde olduğundan çok daha erken başladı buralarda ve hızla gelişti.

Eski Doğu halkları, yalnızca ilkçağ için değil, bütün insanlık tarihi üzerinde büyük etkileri olan pek köklü uygarlıklar yarattılar. İnsanlığın maddi ve manevi kültürünün temelini onlar attılar hiç kuşkusuz. Bu uygarlıklar içinde ilk akla gelenleri, Mısır ve Mezopotamya ile Filistin ve Suriye'de kurulan uygarlıklar oluyor. Akdeniz bölgesinde yer alan bu ülkeleri, Avrupa'nın kıyı bölgeleri de içinde olmak üzere, komşularıyla sıkı bir ticari ve kültürel ilişki içinde görüyoruz daha başlarda. Onların yarattıkları, Eski Yunan ve Roma'ya geçti; modern Avrupa halkları da onlar aracılığıyla aldılar alacaklarını.

Doğu'nun tarihini incelemekte büyük yarar var böylece.

Eski Doğu'nun tarihi, köleci toplumun ve devletin doğuşuyla, yani M.Ö. 4. bin yılın sonlarında başlıyor. Ancak gele-

nektir, Doğu'nun eski tarihi belli bir tarih ya da belli bir yüzyılla noktalanmaz. O tarihi Batı'da, M.Ö. 4. yüzyılda Persler'in düşüşüne değin götürüyoruz; oysa Eski Hint'le Çin tarihlerini, İsa'dan sonraki ilk yüzyıllarda gerçekleşebilen feodal rejimin kuruluşuna değin uzatabiliyoruz.

Böylece, Doğu'nun eski tarihinin coğrafya ve zaman bakımından çerçevesi hayli görecedir: M.Ö. 2. bin yılda yaşadıkları ve Doğu ülkeleriyle ilişkileri oldukları halde, Hellen öncesi Egelilerin tarihi, Eski Doğu tarihine girmez genellikle.

Doğu'da köleci toplum ve devlet, ilkçağda –Yunan ve Roma'da olduğundan– farklı birtakım özellikler taşır: Başta gelen bir özellik olarak, Eski Doğu'da köleci sistemin gelişmesindeki ağır aksaklık, ataerkil köleciliğin ve sömürünün yarı-ataerkil biçimlerinin hayli uzun sürmesi geliyor; ikinci olarak, toprakta özel mülkiyetin doğuşunun hayli yavaş gelişmesini ve komşu ortaklılığının sürekliliğini gürüyoruz. Son bir özellik de –genel olarak "Doğu despotluğu" dediğimiz– çok güçlü monarşik bir iktidarın bulunması devletlerde.

Ancak, şunu da söyleyelim ki, bu özellikler, her devlette aynı değildi, giderek klasik köleci toplumun açık ve kesin nitelikleri orada da ortaya çıkar. Öte yandan, Eski Yunan ve Roma'da, hele hele tarihlerinin başlarında, Eski Doğu'da gördüğümüz sosyal rejimin birçok tipik öğesine rastlarız. Böylece, Eski Doğu ile Eski Yunan ve Roma toplumları arasında ilkede hiçbir farklılık yoktu; aralarındaki ikincil özellikler, onları aynı iktisadi ve sosyal rejimin içinde görmekten alıkoymamalı bizi.

Mezopotamya'dan girelim konuya.

BÖLÜM I

MEZOPOTAMYA HALKLARI

Sümerlerle ilgili en büyük araştırmacılardan biri, Samuel Noah Kramer'in 1959 yılında yayımladığı bir kitabın adı pek ilginçtir: *Tarih Sümer'de Başlar*. Kuşkusuz, tarih Sümerlerden önce, çok önce başlamıştı; ama uygarlığın Sümerlerle başladığı kesindir. Kramer, bunu kanıtlarıyla sergiler önümüze. Onlara daha sonra Babil'in katkısı eklendi ve Sümer-Babil uygarlığından Batı uygarlığına, giderek insanlığa büyük bir miras kaldı.

Dicle ve Fırat deltasında doğdu bu uygarlık.

Eski Yunanlıların "Mezopotamya", yani iki ırmak arası adını verdikleri, Asya, Afrika ve Avrupa arasındaki büyük ulaşım yollarının kavşağındaki bu bölge, büyük bir uygarlığın gelişmesine de elverişliydi zaten.

DİCLE VE FIRAT DELTASI

Dicle ve Fırat, Doğu Anadolu dağlarında doğar. Başlarda çok yakındırlar birbirlerine, sonra hayli açılır araları ve bugünkü Irak'a girerken yeniden yaklaşırlar birbirlerine. "Mezopotamya" diye adlandırılan vadi de o noktada başlar. İkiye ayrılır bu vadi: Yukarı ve Aşağı Mezopotamya. Her ikisi de doğal koşullar bakımından farklıdır.

Mezopotamya'nın hemen tüm batısı, Arabistan'a komşudur. Yalnız, kuzeybatı uçta, Akdeniz'e en yakın bölgede, bereketli Orontes (Asi) Vadisi'ne açılır. Doğuda, tüm Mezopotamya boyunca, onu İran'dan ayıran Zagros Dağları yükselir. Aşağı Mezopotamya İran Körfezi'ne açılır. Bu coğrafi durumu, ülkenin ilkçağdaki tarihinde büyük rol oynadı: Mezopotamya'da oturanlar, bereketli ve zengin vadiyi ele geçirmek isteyen dağ ve bozkır kabileleriyle mücadele içinde olmuşlardır sürekli; ticari ve kültürel ilişkilere gelince, Mezopotamya halkları, bu tür ilişkileri Orontes Vadisi üzerinden Akdeniz halklarıyla kurmuşlardır ilke olarak.

Özellikle Aşağı Mezopotamya'da toprak alüvyonludur. M.Ö. 4. bin yıldan 1. bin yıla değin İran Körfezi'nin yukarı kıyı-

ları, bugünkünden 25 kilometre daha kuzeydeydi ve Dicle'yle Fırat ayrı ayrı yerlerden dökülüyorlardı. Aşağı Mezopotamya'nın toprağı pek bereketliydi. Ancak, onu ekip biçmek için halkın hayli çaba harcaması gerekiyordu.

Başlıca güçlükler, yazın kuraklığı ile taşmaların doğurduğu su basmalarından geliyordu. Irmaklar geniş bir araziyi su altında bırakıyor ve temmuzdan ağustosa kadar öyle kalıyor: Taşma sırasında ve sonrasında, kasıma değin iklim güzeldir; toprak yavaş yavaş, ama düzensiz bir biçimde kurur. Yüksek yerlerde bu kuruma hızlıdır, toprak taş gibi olur ve yarılır; çöküntülerdeyse su birikir, bataklık yapar ve sıtma kaynağı olur. Bu uygunsuz koşullarla mücadele etmeseydi, halk açlık ve hastalıktan mahvolur giderdi. İlkçağda Aşağı Mezopotamya, yoğun bir nüfusu besleyecek kadar bereketli bir ülkeydi; o devirde, yığınla kuşağın gayretiyle, taşmaları düzenleyen ve sıcak mevsim için su biriktiren karmaşık bir şebeke yaratılmıştır. Mezopotamya'nın özelliklerinden biri, ekonominin gelişmesi için gerekli olan madenlerden ve taş gibi ilkel maddelerden hemen bütünüyle yoksun oluşudur. Ağaç diye de yemişleri besleyici, ama kerestesi işe yaramayan hurma vardır yalnızca. Tek zenginlik kildir. Ondan tuğlalar, çanak çömlek ve yazı yazmak için tabletler yapılmaktadır.

Yukarı Mezopotamya'da toprak ve iklim başka türlüdür: Taşmalar daha az kalıntı yapar; iktisadi yaşam ve örfler de farklıdır.

Mezopotamya'nın en eski köyü, ülkenin kuzeyinde Tell Hassuna'da bulundu. Yenitaş Çağı'na çıkan, M.Ö. 5. binyıla ulaşan bir köy bu. İlkel tarım için yağışı hayli bol olan bu yere ilk çiftçiler ve hayvan yetiştiriciler yerleştiler. Birçok bilgin, onların 4. bin yılın başlarında Aşağı Mezopotamya'ya (Sümer) oradan indiklerini tahmin ediyorlar.

Sümer'in eski halkı, suların, kabardığında erişemeyecekleri yüksekliklere yerleşiyordu. Avcılık, kazmayla tarım ve hayvancılıkla geçiniyor, renkli seramik ve bakırdan aletler yapıyorlardı. Halk, kilden ve kamıştan kulübelerde yaşıyor ve mezarlardaki eşyanın gösterdiği gibi, servet ve sosyal farklılığı tanımıyordu henüz. Kazılarda bulunmuş kilden kadın heykelleri, Sümerlerde anaerkilliğin M.Ö. 4. bin yılın ilk yarısına değin sürdüğünü gösteriyor.

Başlarda, çok sayıda küçük devlet kuruldu: Eridu, Ur, Şuruppak, Umma, Lagaş, Kiş, Mari vb. M.Ö. 3. binli yıllarda halkı da benzeşmezdi bunların. Sümer'in kuzeyinde, Fırat'ın orta kesimi boyunca yer alan Akkad'a, Sümerlerden tip olarak da, dil olarak da farklı kabileler yerleştiler. Sami kökenli bir dil (Akkadca) konuşuyorlardı ve Mezopotamya'nın batısındaki ovalarda oturan kabilelerle de hısımlıkları vardı. Akkad'ın Samileri batıdan geldiler kuşkusuz.

Öyle de olsa, M.Ö. 4. bin yılın başlarındaki Sümerler ile Akkadlar, iktisadi gelişme bakımından birbirlerinden farklı değillerdi; ilk aşamasında bulunan köleci devletlerdi her ikisi de.

Ekonomi ve toplum

Çeşitli belgeler, M.Ö. 3. bin yılın ortalarında Aşağı Mezopotamya'nın ekonomisi hakkında ayrıntılı bilgiler veriyor. Bunlara göre, tarımın temeli, tarlaları düzenli sulama olanağı veren, kanallardan, barajlardan ve bentlerden oluşan geniş bir *sulama sistemi* idi.

Toprağın sürülmesi ağaçtan ilkel bir sabanla oluyor, kazma da kullanılıyordu. Orak, keskin taştan bir aletti. Tanelerin ayrılması da hayvanlara çiğnetme yoluyla oluyordu. En çok bilinen tahıl, ekmek ve bira yapılan arpa ile yulaftı. Susamın yağı çıkarılıyordu. Yemiş ağaçlarının başta geleni hurmaydı; ağacı ve lifleri de kullanılıyordu onun. Üzüm, Sümer'de pek yetişmiyordu; o yüzden de şarap genellikle dışardan getiriliyordu. Aşağı Mezopotamya'da hayvancılık da pek gelişmişti. Belgeler büyük koyun sürülerinden bahsediyor; koyun, eti ve yünü için besleniyordu. Sığırgiller de vardı; öküzle eşek, taşımada kullanılıyordu. Kaz ve ördek de bolca yetiştiriliyordu.

Ancak, atı bilmiyorlardı Sümerler.

Bunlardan çıkan şu ki, beslenmenin eski biçimleri, kara ve su avcılığı ikinci plana atılmıştır.

M.Ö. 3. bin yılın ortalarında aletler hayli ilkel durumdaydı: Taştan, tahtadan ve kildendi çoğu; bakır M.Ö. 4. bin yıldan beri biliniyordu. Ancak, tunç M.Ö. 3. bin yılın ikinci yarısında elde edilebilmiştir. Buna karşılık, Sümer çömlekçileri, torna ve fırını kullanıyorlardı. Araba ve kayık yapılmakta, silahçılar maden-

den hançer ve mızrak dökmektedir. Giysiler dokumadandır. Altın, gümüş ve değerli taştan, pek hünerli biçimde mücevher de yapılmaktaydı.

Ev yapma tekniği pek ilkeldi: Yalnız, tapınak ve saraylar pişmiş tuğladandı; ötekilerse kilden ve kamıştan. Tapınak ve saraylarda, konuları mitolojiden alınmış kabartmalar görüyoruz.

Açıktır ki, zanaatkârlar tarımdan kopabilmiş değildi ve ticaret için üretim başlardaydı henüz. Bununla beraber, Sümerler M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak, dışardan maden ve taş, sedir kerestesi ve şarap getiriyorlardı.

Başlıca ulaşım yolları da Dicle ve Fırat'tı.

Üretici güçlerdeki büyük gelişmenin ortaya çıkarttığı en eski sömürme biçimi, köle emeğiydi. Yapılan hesaplara göre, Lagaş'ta M.Ö. 3. bin yılın ortalarında halkın dörtte birine yakını köleydi. Köleliğin başta gelen kaynakları da savaş ve dışardan köle alımıydı. İstisna olarak çocuk satın alınırdı. Özgür insanların borç için köle durumuna düşmesi başlarda yoktu. Sümer ve Akkad'da kölelik, ataerkil bir nitelik taşıyordu: Üretimde kölenin ayrı bir yeri yoktu; o da hemen aynı işi yapan özgür insanla eşit olarak çalışırdı. Ev çalışmalarında olduğu gibi, evin dışında da köle emeğinden yararlanılıyordu. Çoğu, tapınaklara ve kent yöneticilerine aitti bunların; ancak, özel kişilerin de köleleri vardı.

Halk kitlesi, toprak sahiplerinden oluşuyordu. Sulama tarımı geliştikçe komşu ortakçılığı da gelişti. Aşağı Mezopotamya'da normal iktisadi işleyiş suların düzenli dağılımına bağlıydı. Önem bakımından su mülkiyeti toprak mülkiyetinden önce geliyordu. Öyle olduğu içindir ki, Sümer-Akkad ortakçılığı bir su ve toprak ortakçılığı olarak nitelendirilir.

Ülke ekonomisinde önemli bir rol, *tapınak mülkleri*ne düşüyordu.

M.Ö. 3. bin yılın ortalarına doğru Lagaş tapınakları, krallığın ekili topraklarının yarısına yakınını elinde tutuyordu. Yüksek ruhban zümresi soylulardan oluşuyordu. Böylece, tapınağın mal varlığı, doğuştan soyluların iktidarına bir dayanaktı. Tapınakların toprakları iki yolla işletilirdi: Bir bölümü, özgür kişilere kiralanırdı; bir bölümünde de doğrudan, tapınağın denetimi altında köleler çalıştırılırdı. Tapınağın mensupları arasında, çiftçilerin dışında, zanaatkârlar, kâtipler, şarkıcı ve ozanlar da vardı. Tapınak, devletin milislerinin önemli bir bölümünü oluşturan bir birliği de yetiştiriyor ve donatıyordu.

Yüksek ruhban zümresinin, üzerinde kölelerin, özgür insanların çalıştığı ya da kiraya verdikleri az çok geniş toprakları da vardı ayrıca. Bu zümre doğuştan soylulardan oluştuğundan, soylular, hayvancılıktan ve tarımdan büyük gelir elde ediyordu.

Siyasal rejim

M.Ö. 3. bin yılın ortalarında, Aşağı Mezopotamya'da bağımsız birçok küçük devlet vardı. Onlardan birinin, Lagaş'ın yüzölçümü, sulanmamış topraklar da içinde olmak üzere, 3000 km^2'ye varıyor ve duvarla çevrili, az çok önemli bir düzine kadar kasabayı içeriyordu; nüfusu 150.000 dolayında olmalıydı. Ülkede, çeşitli tanrılara adanmış yirmi kadar tapınak vardı.

Devletin başında –bazen *lugal* diye de adlandırılan– *patesi* adlı bir hükümdar bulunuyordu.

> Patesi genellikle ünlü bir ailenin içinden seçiliyordu; öyle ki, oğulları da kendisine mirasçı oluyordu. Hükümdar büyük rahip ve tanrıların naibi görevlerini görüyordu; tapınak milisine kumanda eden, bina yapımı ve sulama çalışmaları olmak üzere tapınak ekonomisini yöneten oydu. Başlangıçta patesi, bir rahip-kral olarak görülüyordu. Öyle olduğu için de, bu düşünceden hareketle, törenle öldürülmesi ya da tahtından indirilmesi usulü, hükümdarın kişiliğinin belli aralıklarla "arındırılması" biçiminde de olsa, Mezopotamya'da uzun süre yaşadı.

M.Ö. 3. bin yılın ortalarında, hükümdar, devletin bütün topraklarının en büyük sahibi olarak görülmüyordu henüz; Sümer ve Akkad hükümdarının, büyük ailelerden ya da komşu ortaklıklarından toprak satın almak zorunda kaldığı haller vardı. Patesi, tapınak topraklarını istediği gibi kullanamazdı.

Kentlerde, ciddi yetkilerle donatılmış halk meclisleri ve yaşlılar kurulu vardı: Bunlar hükümdarı seçiyor –ve belki görevinden de alıyor– , adaleti sağlıyor, idari önlemleri alıyor, patesi ile temel siyasal sorunları –örneğin savaş ilanı– tartışıyor, topluluğa yeni yurttaşlar kabul ediyor ve ortaklığın mallarını yönetiyorlardı.

Ordu, bir halk örgütü olmaktan çıkmamıştı henüz; askerler çiftçi, çoban ya da tapınak topraklarının kiracılarıydı. Bundan çıkarılan sonuç şu ki –hiç olmazsa M.Ö. 3. bin yılın ortalarına değin– Aşağı Mezopotamya'da askeri demokrasinin bir hayli kalıntısı yaşıyordu.

Öte yandan, yeni siyasal nitelikler de gün ışığına çıkıyor: Bir devlet görevlisinin (*nubanda*) yönettiği ve emrinde bir kâtipler grubu bulunan tapınaklar idaresi doğmuş, patesinin özel bir muhafız birliği kurulmuştur. Bütün bu sistem, doğrudan doğruya patesiye bağlıdır ve askeri demokrasi geleneklerinden de kökten ayrılmaktadır.

Sulama şebekesinden daha iyi yararlanabilmek amacıyla bölgeler arasında iktisadi ilişkileri sıklaştırmak, Sümer'in siyasal birliğini kurma eğilimini doğuruyor. Köleler üzerindeki iktidarı güçlendirmek zorunluluğu, bu merkezileştirme eğilimini daha da yoğunlaştırıyor. Bazı devletler hegemonya savında bulunuyor ve hayli geniş toprakları kendi çevrelerinde birleştirmeyi başarıyor. Bu role, önce Kiş ve Ur kralları soyunuyor; ancak, Lagaş'ın hükümdarı Eannatum (M.Ö. 25. yüzyıl) rakiplerini yenmeyi başarıyor ve Mari sınırlarına değin egemenliğini yayıyor.

Ne var ki, dayanıksız ve geçicidir bütün bu birleştirmeler.

Sümer ve Akkad'da sosyal mücadele

Aşağı Mezopotamya'da sosyal sınıfların ve devletin doğuşu kölelerle efendiler, yoksullarla doğuştan soylular arasında keskin bir mücadeleyi de beraberinde getiriyordu doğallıkla. Köleler ve çiftçiler üzerindeki egemenlik şiddet yoluyla uygulanıyor; bu da doğrudan üreticilerin hoşnutsuzluğunu doğuruyor. Son olarak, eski doğuştan soylular, geniş toprakların sahibi ve tapınaklarda ayrıcalıklı bir sınıf olarak, askeri ve idareci yeni soylularla çatışıyordu.

Kaynaklar pek fazla bir şey söylemiyor bu konuda yazık ki.

Lagaş'ta, sosyal gruplar arasındaki mücadeleyi bütün canlılığıyla yansıtan metinlerden biri, Kral Urukagina'nın Yazıtı'dır.

> Orada yazılanlara göre, Urukagina'dan önceki hükümdar Lugalanda, ortaklıkların haklarını "güçlüler" yararına çiğniyordu. "Eskinin kararları"na da aykırılıklarda bulunup Lagaş'ın bütün ortaklarına denetleyiciler yerleştirdi; ayrıca kendisi ve rahipler yararına, aşırı vergiler koydu ortaklıklara. Rahipler, bu vergiyle de yetinmeyip halkı açıkça soymaya başladılar: Köylülerin ellerinden hayvanlarını, bakırdan eşyalarını, giysilerini, yemişlerini alıyor ve cenaze için aşırı ücretler istiyorlardı; hükümdar ve çevresindeki yüksek görevliler, en

güzel beyaz koyunların yünlerini çekip alıyor, geri kalanlar için de hayvan başına bir vergi biçiyorlardı; belgeler ve adli işlemler için de bir para alıyorlardı.

M.Ö. 2370 yılına doğru iktidara geldiğinde Urukagina, eski vergi kurallarını yeniden koydu, kötüye kullanmaları yasakladı, kurala uygun her türlü verginin para olarak ödenmesini emretti.

Urukagina, yazıtında, "özgürlüğü yerleştirdiğini" söyleyip övünüyor. Ne var ki soylular, bu reformlardan sonra bile, hükümdarın kaldırmaya cesaret edemediği büyük iktisadi iktidarlarını korudular. Komşu ortakçılığı gitgide dağılıyordu. Çok geçmedi, Lagaş bağımsızlığını yitirdi. Bu, devlette patlak vermiş karışıklıklardan yararlanan Umma Kralı Lugalzagesi, Urukagina'ya karşı savaşını yeniledi ve onu yenerek Lagaş'ı ülkesine kattı. Bu zafer bütün Sümer'e boyun eğdirecek kadar güçlendirdi onu.

Eski Uruk kentini de başkent yaptı kendisine.

Akkad'ın egemenliği

Bu arada, ülkenin kuzeyinde Akkad hükümdarları gitgide güçleniyorlardı. Akkad kenti, Dicle ile Fırat arasında, her ikisinin birbirine en çok yaklaştığı yerde kurulmuştu. Ondan biraz ileride, Fırat üzerinde, Sümerlerin kurdukları ancak, Samilerin ele geçirip genişlettikleri, güneş tanrısı Şamaş'a adanmış tapınağıyla Sippar kenti vardı; Dicle üzerinde de bir başka önemli merkez olarak Opis kenti. Sippar'ın güneyinde, yine Fırat'ın üzerinde, Mezopotamya'nın en eski kentlerinden biri, Kiş bulunuyordu. Akkad bölgesinden, Dicle ile Fırat arasında batıda Arabistan yollarına, doğudaysa Zagros Dağları'na giden yollara bağlı bir kervan yolu geçiyordu. Akkad'ın bu merkezi durumu, Sippar'la Opis arasındaki bölgeyi ele geçirmesine pek büyük olanak sağlıyordu. Bunu ilk başaran da M.Ö. 2369 yılına doğru, Akkad kralı Sargon (Sarrukin) oldu.

Sargon Akkad'ın patesiler soyundan gelmiyordu; o yüzden yeni bir hanedan kurdu. İktidara hangi koşullarda geldiği pek iyi bilinmiyor. İlkçağın öteki fatihleri gibi, hayli efsaneye esin verdi o da.

Akkad kralı olunca Sargon orduya dayandı; meslekten anlayan 5400 kişilik bir birlik kurdu. Sümerlerin toprak milisleri

ağır silahlarla donanmış, sık sıralar halinde ve mızrakla savaşan birlikler olduğu halde, Sargon'un ordusunda başrol okçulara verilmişti. İçlerinden çoğu da ortaklıklarıyla bağlarını koparmış ve hükümdarın parayla tuttuğu topraksız insanlardı.

O devirde Aşağı Mezopotamya da bir merkezileşme için olgun durumdaydı. O olmadan, sulama üzerine kurulu ekonominin gelişmesi olanaksızdı; ticaret, her biri farklı ölçü birimine sahip küçük devletlerin sınırlarınca köstekleniyordu. Ayrıca, köleliğin gelişmesi, köle kitlelerini el altında tutabilmek için pek güçlü bir siyasal örgütlenmeyi gerektiriyordu.

Sargon, Akkad'ı birleştirmekten başladı işe. Kiş kralı ve tüm Akkad devletlerinin başı olunca, güneye başarılı birçok sefer yaptı. Lugalzagesi'yi yenip Ur'u ve Lagaş'ı aldı; kıyıya ulaşıp böylece bütün Sümer'i ele geçirdi. Sargon'un ve arkasından gelenlerin iktidarıdır ki, Mezopotamya'nın ilk birleşik krallığını yarattı.

Akkad, özellikle Sargon'un torunu, "dünyanın dört bölgesinin kralı" unvanını alan Naram-Sin (M.Ö. 23. yüzyıl) zamanında büyük güç kazandı. Naram-Sin, Mari bölgesine olduğu gibi, Zagros'un dağlı kabilelerine ve Elam kentlerine boyun eğdirdi. Kuzeyde, birlikleri Doğu Anadolu dağlarına değin ulaştı.

Akkad kralları büyük yapım çalışmalarına giriştiler; Sargon, Kiş kentini yeniden kurdurdu, Akkad sarayını yenileştirdi, birçok tapınak yaptırdı. Sulama çalışmaları, çok büyük boyuta ulaştı. Özellikle, Dicle'yi Fırat'a bağlayan geniş bir kanal kazıldı. Bütün bunlar, üyelerinin çoğu saray çalışmalarına katılmak zorunda olan ortaklıkların durumunu –duyulur derecede– ağırlaştırıyordu; aynı zamanda, Akkad kralları, ortaklıkları ellerindeki tarlaları satmaya zorlayarak, sahip oldukları toprakları genişletiyorlardı.

Yükümlülüklerin çoğalması, ortaklık topraklarının ele geçirilmesi, son olarak da fetih savaşları, halkın hoşnutsuzluğunu arttırıyordu. Gerçekten, bazı belgeler Sargon'un hükümdarlığının sonlarında patlak veren iki başkaldırıdan söz ediyor. Naram-Sin zamanında da büyük bir ayaklanma oldu; Akkad'da kral iktidarının dayanağı yeni askeri ve idari aristokrasinin büyümesinden korkan ve kral topraklarının kentler ve tapınaklar aleyhine genişlemesinden hoşnut olmayan soylularca yöne-

tilmişti bu ayaklanma. Kral, devlet örgütünün merkezileşmesine karşı olan Sümer patesilerin de direnişiyle karşı karşıyaydı.

Naram-Sin, ayaklanmaları bastırabilmişti, ancak, kendinden sonra gelenler "Dört Bölge" krallığının birliğini sürdüremediler; içerdeki siyasal karışıklıklara, yabancı tehdidi eklendi. M.Ö. 2200 yılına doğru Akkad ve Sümer, Mezopotamyalıların "dağların canavarları" diye adlandırdıkları Gutiler'in saldırısına uğradılar. Gutiler Akkad İmparatorluğu'nu çökerttiler, kentlerini yağmaladılar, halka da ağır bir vergi yüklediler. Güneydeki Sümer kentleri, istiladan daha az zarar görmüşlerdi ve bağımsızlıklarını korumayı bildiler. Mücadelelerini Gutilere yönelttiler, onları yenip ülkeden kovdular. Bir süre sonra, Sümer ve Akkad yeniden birleşti.

Bu kez, Ur hegemonyası altındaydı birleşme (M.Ö. 2118-2007).

Ur hegemonyası

Aşağı Mezopotamya'yı iktidarları altında birleştiren Ur kralları, "Sümer ve Akkad kralları"adını veriyorlardı kendilerine; daha sonra Ur'un III. Hanedanı adını aldılar. İçlerinden en güçlüsü de elli yıla yakın hüküm süren Şulgi oldu. Şulgi, Dicle üzerinde Assur'a boyun eğdirdi ve Elam savaşçılarına karşı birçok zafer kazandı.

Ur hanedanı zamanında, sulama tarımı ve zanaatlar gelişmelerini sürdürdüler. Sümerler ve Akkadlar Dicle boyunca, taşmalar sırasında su basmayan geniş toprakları işletmeye açtılar; oralarda, suyu "yüksek tarlalar"a kadar çıkaran özel mekanizmalar kurdular. Sabanla tarım her yanda uygulanabiliyordu artık: Toprağı yalnızca "kazan" saban yerine, altüst eden ilkel bir saban kullanılıyordu şimdi; eşeklerin yerine öküz koşulmaya başlandı. Sümer'de birçok hurma bahçesi yetiştirildi; Akkad'da da bağcılık başladı.

M.Ö. 3. bin yılın sonlarına değin yığınla belge tunç, çömlekçi, marangoz, dokuma işyerlerinden, maden, yün vb. depolarından söz ediyor. Tarımın ve zanaatların gelişimi ticaret için üretimi arttırırken, ülkenin çeşitli bölgeleri arasındaki bağları da sıklaştırdı.

M.Ö. 3. bin yılın sonlarında ekonomideki gelişim, iktisadi ve sosyal gelişmede iki akım ortaya çıkardı: Önce, toprakta

özel mülkiyet yerleşir; ortakçılığa ait mülkler gitgide küçük ve büyük ailelerin ellerine geçer. Bu ise açıktır ki, her türden servet farklılaşmasını doğurur: Yığınla insan, topraklarını yitirir ve büyük toprak sahiplerinin tarlalarında çalışan gündelikçi ya da küçük kiracı olup çıkarlar; bazen de kendilerine asgari bir besin, giyim sağlayan ve çalışmalarının kapsamını saptayan bir anlaşmayla köle diye satılığa çıkarırlar kendilerini.

Meta üretiminde artışın sonucu olarak tefeciliğin gelişmesi, özgür insanların durumunu daha da ağırlaştırır; tefeciler (özellikle rahip ve rahibeler) bahçeler, tarlalar, evler üzerine iş yapmaya başlarlar; yoksullara büyük faizlerle tohum, para, tuğla verirler; borcunu ödemeyen köle olur: Alacaklısı için çalışmak zorundadır ya da yakınlarını çalıştırır bu borç karşılığında.

Özel mülkiyetin gelişmesi, III. Ur krallarının kanunlarınca da onaylandı.

Bir başka akım, saray ekonomisinin sağlamlaştırılmasıdır. Kendilerinden önce gelenlerin politikalarını sürdüren III. Hanedan'ın kralları, tapınakların topraklarını ele geçirir ve kendi hesaplarına işletmeye başlarlar. Ortakçılığa ait çok sayıda mülke de el koyar hükümdarlar. Bu mülkler, yığınla köle kadının ve "guruş"un çalıştığı latifundialar haline getirilir.

> Savaş esirlerinden olduğu kadar, ilk yerlilerden de oluşan *guruşlar*, kralın topraklarında bütün bir yıl çalışıyor ve böylece de kendi üretim araçlarından soyutlanmış oluyorlardı. Guruşlar dışında saray, özellikle hasat zamanları, çok sayıda özgür gündelikçi kullanırdı.
>
> Guruşlar ve köle kadınlar kralın işyerlerinde de çalışıyorlardı.

Hükümdarlık ekonomisi ile kralın toprak mülkiyetinin güçlenmesi, ülkenin siyasal yönden merkezileşmesine de katkıda bulunuyordu: Sümer ve Akkad kentlerindeki patesilerin iktidarı, uygulamada yok edilmişti; bunlar, hükümdarın atadığı ve istediğinde azledebileceği görevlilerdi artık. Böylece, eski soyluların kalıntılarına da son bir darbe indirilmiş oluyordu. Otoritelerini güçlendirmek için Ur Hanedanı'nın kralları kendilerini tanrılaştırdılar da: Şulgi ve oğlu tanrı ilan edildi. Bu devrin sanat eserleri tanrıları, krallık alametlerini Sümer ve Akkad hükümdarına verirken göstermektedir çok kez.

Ancak, krallık iktidarının sınırsız genişlemesi, özgür emekçilerin her türlü haktan yoksun guruşlara dönüşmesi, tefeciliğin gelişip borç için köleliğin ortaya çıkışı, bütün bunlar krallığı zayıflatıyordu. Şulgi'den sonra gelenler, komşuların baskısını büyük güçlüklerle durdurabiliyorlardı: Ur krallarının iktidarını son olarak tanımış Elam bile bağımsızlığını ilan etmişti ve saldırıya geçiyordu; batıda, Suriye Çölü'nde dolaşan ve bir Sami dili konuşan göçebe Amurruların ülkeye girdikleri görüldü. M.Ö. 2007 yılında Elamlılar, Sümer kentlerini yıktılar ve hanedanın son kralını esir ettiler. Amurrular sonra da Akkad ve Sümer kentlerinde birçok özerk hanedan kurdu.

BABİL KRALLIĞI

III. Ur Hanedanı'nın düşüşünden sonra Amurrular Aşağı Mezopotamya'ya yerleştiler: Başkentleri İsin ve Larsa olan iki krallık kuruldu orada; biraz daha kuzeyde, Mari ve Eşnunna krallıkları bulunuyordu. Bütün bu devletler Aşağı ve Orta Mezopotamya'da hegemonya elde etmek için savaşıyorlardı aralarında. Ancak, hiçbiri başarıya ulaşamadı bu konuda: Ülkenin büyük bir bölümünü birleştiren, Babil'deki küçük krallığın hükümdarları oldu.

Babil Krallığı'nın doğuşu

Babil kenti, M.Ö. 19. yüzyılın başlarında, Dicle ile Fırat'ın birbirine yaklaştığı yerde kurulmuştu; Ortadoğu'nun ticaret yollarının kavşak noktasıydı da orası. Babil kralları, kentin önce bu coğrafi üstünlüğünden yararlandılar; ayrıca, siyasal durum da kendilerini destekliyordu: Mari ve Eşnunna, gitgide güçlenen Assur'a karşı mücadelelerinde zayıf düşmüşlerdi; Larsa da, bir hanedan kuruluncaya dek, Elamlıların saldırılarıyla uğraşıp durmuştu.

Eski Babil Krallığı'nın yaşadığı dönem (M.Ö. 1894-1595) Mezopotamya tarihinin pek görkemli bir sayfasıdır. Bu üç yüzyıl boyunca, güney bölümü iktisadi bakımdan çok yüksek bir düzeye eriştiği gibi, siyasal yönden de büyük etkinlik kazandı; Babil milliyeti ile, o güne değin Mezopotamya'da gerçekleşmiş olan bütün kazanımları özümseyen Babil Uygarlığı bu devirde ortaya çıktı; ilk Amurru kralları zamanında önemsiz küçük bir kent olan Babil, ticari, siyasal ve kültürel yönden büyük bir kent

olup çıktı. Bütün bu konulardaki yönlendirici rolünü, tarihindeki türlü felaket ve tersliklere karşın ta Hellenistik devre değin korudu.

Mezopotamya'nın Babil'in egemenliği altında birleşmesi, yüz yıl süren bir mücadele sonunda ve hanedanın altıncı kralı ünlü Hammurabi zamanında (M.Ö. 1792-1750) gerçekleşti. Babil'in ilk kralları, Akkad'ın birçok büyük merkezini ele geçirmiş olan öteki küçük prensliklere karşı savaşıp durmuşlardı.

Hammurabi, M.Ö. 18. yüzyılın ortalarında gerçekleştirdi birliği.

Birer Sümer kenti olan Uruk ve İsin'i devletine katmakla başladı işe. Ancak, Sümer'in güneyi Elamlı Rim-Sin'in egemenliği altındaydı. Kuzeydeyse, Hammurabi, Mari'nin kralı Zimri-Lim ile bağlaşık da olsa, Babil'in iktidarı dayanıksızdı; koşullar da Babilliler için pek uygun değildi. Öyle olduğu içindir ki, iktidarının ancak otuzuncu yılında Hammurabi, Eşnunna Krallığı'nı yendikten ve kuzey sınırlarını güçlendirdikten sonra Rim-Sin'i bozguna uğratıp tüm güneyi ele geçirdi; Babil'in fazla güçlenmesinden korkan Zimri-Lim yardımını esirgemişti ondan; Hammurabi ona karşı da harekete geçti, ülkesini ele geçirip Mari kentini yağmaladı.

Sonra kuzeye doğru ilerledi ve küçük Assur krallığına boyun eğdirdi.

Babil Krallığı böylece kurulduktan sonra merkezi bir despotluk oldu. Birçok etkene bağlıydı birliği ve içindeki tutarlılığı.

Nasıl?

Ur kralları zamanında oldukça zayıflayan Sümer ve Akkad soyluları, Amurru ve Elamlı fatihlerce yok edilmişlerdi. Babil krallarının karşısındaysa, yalnızca Amurru kabileleri ile Sümer ve Akkad'daki kent ve tarım ortakçılıkları vardı; onları da başlarında krallık görevlilerinin bulunacakları bölgelerde yönetmek kolaydı aslında.

Sargon zamanında başlıca tarım bölgesi durumuna gelen Akkad, istilalardan, güneydeki Sümer'den çok daha az zarar görmüştü. Amurru istilası giderek gelişen bir sızmaydı. Akkad halkı, istilacılarla hısımdı: Onların anladığı bir dili konuşuyor, aynı tanrılara tapıyor, benzer örfleri uyguluyordu. Savaşlardan yanmış yıkılmış ve halkı da boşalmış bir halde çıkan Sümer, Akkad'a tam bir iktisadi bağımlılık içine düştü.

Ayrıca, Babil kralları, III. Ur Hanedanı ile İsin ve Larsa kralların idari ve siyasal deneyimlerinden de yararlanıyorlardı; hukuk konusunda bütün açıklığıyla görülüyor bu. Hammurabi Yasası hemen bütünüyle Lipit-İştar kanunlarının bazı maddelerini tekrarlar; alım-satım ve borçlarla ilgili hükümler, Sümerlerin formülleriyle terimlerini sürdürür. Ancak, öyle de olsa, Hammurabi Yasası yeni hükümler de getirmiştir.

Despot bir nitelik taşıyan devleti haklı çıkarmak için yeni bir ideoloji yaratıldı. Tüm imparatorlukta yeni bir kült yerleşti: En yüksek tanrı olan Marduk'un kültü. Marduk daha önce Babil'in tanrısıydı. Rahiplerinin katılmasıyla yeni mitoslar oluşturuldu ve eski Sümer efsaneleri de gözden geçirilip eklendi onlara.

Ve böylece yüce tanrı olup çıktı Marduk.

Hammurabi'nin yönetimi ve kanunları

İmparatorluk, Hammurabi zamanında birbirinden farklı ilkelere göre idare edilen iki bölgeye ayrılmıştı; Akkad'la Kuzey Sümer'in başında, görevlerine göre belirlenmiş çeşitli unvanlar taşıyan yöneticiler vardı. Bölge ve kentler için atanmıştı bu yöneticiler; kentlerde, Yaşlılar Kurulu'nu denetliyorlardı. "Sukallu" adını taşıyan yüksek görevlilerin emri altında, vergileri toplamak, halkı, kralın işyerlerine göndermekle yükümlü devlet memurları vardı. Sukallu, başta vergiler, "Saray için çalışmalar" ve ordunun örgütlenişiyle uğraşırdı. Hammurabi zamanında, daha önce de olduğu gibi, çeşitli rütbelerde savaşçılardan oluşan sürekli bir ordu vardı. Hizmetlerine karşılık bir toprak parçası veriliyordu kendilerine.

İmparatorluğun öteki yarısı olan Güney Sümer'i, Bakan Sin-iddinam yönetiyordu: Kralın kişisel mülklerine, Rim-Sin'e ait topraklara ve sayısız sürüye o bakıyordu; Bakan, tüm öteki görevlileri de denetliyor ve bütün idari ve mali hizmetlere göz kulak oluyordu.

Kimi araştırmacıların, "kendi halkını yağmalama" diye nitelediği Doğu despotluğunun işleyişini bütün açıklığıyla görüyoruz burada. Öteki görev, yani başka halkları yağmalama, III. Ur Hanedanı zamanındaki Sümer ve Akkad ya da –daha sonraki– Assur'da olduğundan daha az önem taşıyordu. Üçüncü görev, sulama kaygısı ise, kanalların ve bentlerin bakımına göz kulak olmaktı başta. Bu konudaki çalışmalar, Hammurabi'nin kararla-

rında durmadan tekrarlanır; çalışmaların örgütlenişiyse, "kanal kâtipleri" adı verilen özel memurlara verilmişti. Hammurabi'nin onuruna kazılan büyük kanal da onların yönetiminde gerçekleşti.

Yukarıda anlattığımız idare sistemi yeni değildi; temelleri daha III. Ur Hanedanı zamanında atılmıştı. Babil kralları onu alıp kuzeyin ve güneyin kendine özgü koşullarına uyguladılar.

Asıl önemli olanı, yeni bir yasanın yayımlanması ve yürürlüğe konması oldu. Gerekiyordu da böyle bir yasa; çünkü, III. Ur Hanedanı'nın alıp yayımladığı Sümer kanunları ile Lipit-İştar kanunları, Babil Krallığı'nın iktisadi ve sosyal koşullarına yanıt vermiyordu artık. Ayrıca, bu kanunlar halkın anlamadığı Sümer dilinde yazılmışlardı. Hammurabi Yasası, Mezopotamya tarihinin önemli bir mirasıdır ve Babil hükümdarlarının hangi sosyal gruplara dayandığını ve başta hangi çıkarları savunduklarını göstermesi bakımından o zamanki toplumun temellerini açıklayan değerli bir belgedir.

Hammurabi Yasası, bize Babil toplumundaki sosyal sınıflar ve zümrelerle onlar arasındaki hukuksal ilişkileri tanıtıyor.

Yasa üç bölümden oluşuyor: Giriş, asıl metin ve sonuç. Giriş, kralın tüm uyrukları için "adalet ve mutluluk" getirildiğini ileri sürüp tantanalı sözler söylüyor. Yasada 282 madde var; bunlardan 33'ü, üzerine kazıldığı taş levhanın bir kısmının yıpranmasından dolayı kaybolmuş durumda; birkaçı, başka yerlerde bulunan parçalara göre bütünleştirildi sonradan.

Yasada suçlar, aile, mülkiyet, miras, borçlarla ilgili hükümler, ortakçılık hukukuyla ilgili bazı maddeler, son olarak da kölelik üstüne birtakım maddeler var. Bütün bunlarda, baştan sona, toprak sahiplerinin, rahiplerin, tacir ve tefecilerin, özellikle onların köleler üzerindeki mülkiyet haklarının korunması kaygısı egemen. Bir köleyi çalmanın ya da kaçmış bir köleyi saklamanın cezası ölümdür. Sonuçta, kral bir kez daha uyruklarının nasıl üzerine titrediğini söyleyip övünüyor; ve kendisini "hukuk kralı" diye adlandırıp kanunlarının, üzerine yazılı olduğu levhayı kırmaya cesaret edeceklere lanet okuyor.

Babil toplumunun tepesinde yer alanların hak ve çıkarlarını savunan bu yasanın dışında, eski Babil Krallığı'ndan, o devrin örfünü ve ekonomisini gözler önüne seren yüzlerce belge, iş mektubu kaldı. Bütün bunlara karşın Babil'in iktisadi ve sosyal tarihiyle ilgili yığınla sorun bugün de tartışılmakta.

Babil Krallığı'nda halk esas olarak tarımla uğraşıyordu. Hayvancılık, daha önce olduğu gibi, güneyde geniş otlakların bulunduğu kıyılarda yaygındı.

Ekimde baş yeri buğday, arpa ve susam tutuyordu; yemiş ağaçları içinde de hurma. Tarlalar normal koşullarda bol ürün veriyordu. Halkın gereksinmesine yetiyordu bu ürün, hatta artıyordu da. Artanın da bir bölümü, mal olarak vergi karşılığında kralın ve tapınakların ambarlarını dolduruyor, bir bölümü de pazara çıkarılıp satılıyordu. Sarayın ve tapınağın ambarlarındaki yedek tahılın bir bölümü de Suriye Çölü'ndeki göçebe kabilelerle olan ticarette piyasaya sürülüyordu.

Tohumluk tane, tarımsal alışverişte başlıca değerdi böylece.

Kral, imparatorluğun tüm topraklarının –ad olarak– en büyük sahibiydi. Ancak, sarayın doğrudan denetimi altına konmuş olan mülklerin kapsamı, III. Ur Hanedanı zamanında olduğundan çok daha dardı. Örneğin, güneyde kralın geniş toprakları küçük parçalara bölünmüş ve devletin yüksek görevlilerine, savaşçılara ya da –mal olarak ödemek üzere– çiftçilere kiraya verilmişti.

Bu parçalar başkasına devredilemezdi.

Toprakların bir bölümü tapınaklarındı; ancak, bunların kapsamı da M.Ö. 3. bin yılda olduğundan çok daha dardı. Komşu ortakçılığının toprakları için de aynı şey söylenebilir: Kaynaklar, eskilerce işletilen bu tür topraklardan hâlâ söz ediyorlar; ancak pek fazla bir şey kalmamıştı onlardan. Ortakçı toplulukların, kanallar üzerinde, yabancılara avlanmayı yasaklamaya kadar varan tekelci hakları vardı; öyle de olsa toprak, ailelerin eline geçiyordu.

Ataerkil ve küçük ailelere ait toprakların kapsamını hesaplamak bugün olanaksız. Ancak, gerçek olan şu ki, meta üretimiyle köleci sistemin gelişmesi, özel mülkiyetin güçlenmesine katkıda bulunuyordu. Tarlalar ve bahçeler üzerine iş yapan tefeci büroları bulundu kazılarda. Şu var ki, ilk Sümer devletlerinde latifundialara sahip soylu ailelerden farklı olarak Babilli mülk sahiplerinin toprakları fazla büyük değildi; o zaman bilinen en geniş mülk 31,5 hektara yaklaşıyordu.

Toprak sahipleri, ellerindeki toprakların büyük bir bölümünü parçalar halinde küçük üreticilere kiralıyorlardı. Kiracılar, ürünün üçte ikisi kadarını kira bedeli olarak ödüyordu. Özel topraklardan elde edilen tahıl genellikle toprak sahibinin kendisini, kölelerini ve ücretlilerini beslemeye yetiyordu ancak. Bütün toprak sahipleri kralın yüksek görevlileri, rahipler ya da büyük tacirler ve tefecilerdi. Onların başlıca gelirleri topraklardan değil, saray ya da tapınaklardaki görevlerinden ya da ticaret ve tefecilikten geliyordu. Sarayın ya da idarenin bazı yüksek görevlileri saray hesabına yaşıyor ve hükümdardan zaman zaman hatırı sayılır armağanlar alıyorlardı. Ayrıca, idare edilenlerden haraç alarak da zenginleşiyorlardı. Rahipler, bakım için saraydan, hayvancılıkla tefecilikten ve –özel kişilerle toplulukların ödedikleri– dinsel hizmetlerden gelen hesapsız tapınak gelirlerini paylaşıyorlardı.

Böylece, M.Ö. 3. bin yılda olduğu gibi, Babil toplumundaki bu sömürücüler zümresi, tarımdaki ortakçı toplulukların ve kölelerin sırtından yaşıyorlardı. Eski Doğu'nun köleci toplumu, sömürünün bu çifte biçimiyle nitelendirilir.

Zanaatlar ve ticaret

Babil'de zanaatlar, ortakçılık çerçevesini aşmaktadır. Kentlerde, meslekleriyle geçinen zanaatkârların ortaya çıktığı görülüyor. Pazar alanına bakan bir yerde bir dükkânları vardı; orada sipariş kabul eder ve mesleklerinin gereğini yaparlardı. Tezgâhının başında bekleyen zanaatkârların yanı sıra özel kişilere ait işyerlerinde çalışanlar da görülüyor. Hammurabi Yasası, bu zanaatkârlar arasında, çömlekçileri, taş yontucularını, terzileri, demircileri, dabbağları zikrediyor. Ancak, durumlarından pek hoşnut olmasalar gerek; çünkü kral, onların gündeliklerinin asgarisini saptamış bulunuyordu.

Ticaret de görülür biçimde gelişiyordu. Kral ve rahipler de, büyük tacir ve tefecilerin aracılığıyla toptan ticarete vermişlerdi kendilerini; bu aracılar da yararlanıyorlardı bu işten. Kullandıkları temsilciler ve yamaklar da iş bilen takımındansa bir süre sonra tacir olup çıkıyordu. Ticaret metaı buğday, yün, susamyağı, hurma, hayvan, gümüş ve bakırdı. Aralarından çoğu, yüksek faiz karşılığında tefecilik yapıyordu. Rahipler ve tapınaklar da

bu işin içindeydiler. Perakende ticaret pazarlarda, dükkânlarda ya da elden yapılıyordu.

Özgür halkın sosyal bölünüşü

Hammurabi Yasası, özgür insanlar içinde şu iki grubu birbirinden ayırıyordu: "Muşkenum" (kelime anlamıyla "az insan") ve "Avilum" ("insan" ya da "insanoğlu"). Her iki grubun da köleleri vardı ve mülk sahibi olabiliyorlardı. Ancak, haklar bakımından eşit değillerdi birbirlerine. Bu farklılık da tazminatta gösteriyor kendisini: Hayvan çalınmasında, Avilum'a ödenecek olan tazminat, çalınanın otuz misliydi; oysa Muşkenum'a on misli ödeniyordu aynı durumda. Bunun gibi, bir Avilum'un gözünü kör eden ya da bir kemiğini kırana aynı şey yapılıyordu; oysa Muşkenum için benzer durumlarda tazminat ödeniyordu.

Nasıl açıklamalı bu farklılığı?

Belki Avilumlar fatih bir halkı, Muşkenumlar boyun eğmiş Sümer ve Akkad halkını temsil ediyordu; Avilumlar ortakçılığa mensup, ötekiler kiracı durumunda oldukları için öyleydi belki de. Ancak, yorum ne olursa olsun, gerçek olan, Hammurabi Yasası'nın özgür insanlar arasında bir ayrımı kabul etmesiydi. Bunlar da mal olarak vergi ödeyen ortakçılık üyeleriyle, kralın kiracıları; devredilmez topraklar alan savaşçılar; zanaatkârlar, büyük tacir ve tefeciler, son olarak da rahipler ve yüksek soylulardı.

Ortakçıların durumu

Özgür çiftçilerden oluşan tarım ortakçılığının her şeyden önce sulamayla ilgili birtakım hakları vardı – görevleri de. Düzenli tarım, giderek ürün, sulama sisteminin, yani kanalların, havuzların ve bentlerin iyi bakımına bağlıydı. Ortakçılığın bütün üyeleri çalışmalara katılmak zorundaydı; bu ise her birine ortakçılığın kanal ve havuzlarından topraklarını sulama hakkını veriyordu. Ortakçılık, kendi kusuruyla sular bentleri yıkıp başkalarının tarlalarını ya da bahçelerini basmışsa, o zararları da ödemekle yükümlüydü. Tazminat bütün üyeler arasında bölüşülüyordu. Ortakçılık, kendi topraklarında işlenmiş bir cinayetten ya da yağmalamadan, suçlusu bulunmamışsa maddi olarak sorumluydu.

Ortakçılığın her üyesi ya da –daha doğru olarak– her aile topluluğu, kendi mülkünü kendisi yönetiyordu.

Ortakçılık da çözülme halindeydi: Yoksullaşan ya da toprağını yitiren ayrılıyordu ondan ve gidip ya kiracı oluyor ya da ücretliler kitlesine katılıyordu. Çoban, çiftçi ve bahçıvan oluyorlardı; "kral tarifesi" belli bir asgari ücret belirlemişti onlar için. Ancak, özellikle hasat zamanlarında onlar yetmiyordu. O zaman da mülk sahipleri ortakçılıklara başvurmak zorunda kalıyor ve onlarla yaptıkları bir sözleşmeyle, gerekli işgücünü sağlıyorlardı. Daha önceden de yapıldığı oluyordu bu sözleşmelerin. Böylece, mülk sahipleri en sıkışık anlarda ortakçılıklara bağımlı oluyorlardı sık sık.

Ortakçılığın üyeleri belli durumlarda haklardan yoksundular.

> Örneğin, kralın evi için çalışmak zorunda olduklarında, yasa, bunun ne süresini dikkate alıyor ne de angaryanın niteliğini. İş olarak, saray ve tapınak yapıp onarmak, koyun kırkmak, yük taşımak vb. için çağrılıyorlardı. Çağrılanların genç ve dinç olmaları gerekiyordu. Çalışma koşulları, özgür insanlar ve köleler için olduğu gibiydi; onların da sırtlarını kamçı okşar dururdu. Kral angaryaları için hiçbir şey ödenmezdi; yalnız, özgür emekçilere, köleler gibi yiyecek verilirdi.

Ataerkil aile

Babil Krallığı'nda, komşu ortaklıkları dışında, aile ortaklıkları da vardı. III. Ur Hanedanı'ndan beri pek az değişiklik olmuştu onlarda.

Babil'deki aile ortaklığı ataerkil bir nitelik taşıyordu. Başı babaydı bunun; seyrek olarak, o da ölümünde, anaya geçiyordu bu yöneticilik rolü. Ataerkil aile babadan, eşlerinden, çocuklarından ve kimi zaman da torunlarından oluşuyordu. Adı "baba evi"ydi; mülkü, "baba evinin mülkü" diye adlandırılıyordu. Hammurabi Yasası yalnızca bu deyimi kullanıyor; yasada, kişisel mülkiyeti gösteren hiçbir terim yok. "Baba evinin mülkü" toprakları, evi ve işletme binalarını, hayvanları, köleleri, aletleri, ürünleri, bakırı, gümüşü, altını içine alıyordu.

Aile ortaklığındaki değişiklikler özel mülkiyetin yerleşmesi ve ortaklık üyelerinin kişisel zenginleşmesine engel olan geleneksel kayıtlamaların hafifletilmesi yönünde oluyor, özel-

likle zengin köleci çevrelerde görülüyordu bu. Hammurabi Yasası da bu eğilimleri destekliyor ve aile âdetlerine değişiklikler getiriyordu.

Her aile üyesinin, kendi çalışmasıyla, *sibtu* adı verilen bir mal edinme olanağı vardı. Aile mallarının bölüşülmesi konusundaki eski kanun büyük bir değişikliğe uğradı: Baba, mülkiyetinden bir parçayı oğluna bırakabilirdi artık. Bu parça, onu alanın özel malı oluyordu. Daha sonra, Hammurabi Yasası, paylaşmayı kabul etti ve ayrıntılarını belirledi. Özel mülkiyet yerleştikçe aile ortaklığı da dağılıyordu; ancak, her şeye karşın varlığını sürdürüyordu bu ortaklık; çünkü büyük kardeşler küçük kardeşlerini ve kız kardeşlerini mirastan uzaklaştırıp yeni aile ortaklığının başları oluyorlardı.

Ataerkil ailede kadın erkeğe oranla daha az ayrıcalıklıdır.

Zina etmiş kadın, sadakatsiz kocadan daha şiddetle cezalandırılmaktaydı. Kadının, isteğiyle boşanması güçtü. Yasa, kadının eve ikinci bir kadının getirilmesine boyun eğebileceği durumları belirliyor. Bununla beraber, Babilli kadın tüm haklardan yoksun değildi. Bir nikâh sözleşmesiyle evlenen kadın, kocasının ölümünde ona mirasçı olabiliyordu. Koca kısır kadını boşayabiliyordu: ancak, kadın giderken çeyizini de götürüyordu. Babalarının ölümü ânında evlenmemiş kızlar oğullarla aynı miras hakkına sahiptiler. Bazı kadınlar, genellikle rahibeler ve dullar, kendi adlarına birtakım hukuksal işlemler yapabiliyor, mal edinebiliyor ya da ellerinden çıkarabiliyorlardı onları. Bunun gibi, işlerini kendileri çevirebiliyor, mal satın alıp tefecilik yapabiliyorlardı.

Kölelik

Babil Krallığı'nda kölelik genellikle M.Ö. 3. bin yıldaki niteliğini korumaktadır. Aile köleliği önemini yine sürdürmektedir. Köle, efendisinin mutlak mülkiyetindedir; efendisi onu satabilir, kiraya verebilir, armağan eder ya da miras yoluyla bırakabilir. İtaatsizlik halinde yasa, kölesini sakatlama hakkını vermektedir efendisine. Bazı köleler damgalanmıştır; efendisinin izni olmadan bu işareti silecek olan berberin tırnakları sökülecektir. Başkasının kölesini istemeden öldüren kimse, yerine bir başkasını verecektir. Köle, yeniden satın alınarak ya da evlat edinme yoluyla azat edilebilirdi.

Evli kölelerin, aile ortaklığında ayrı bir yeri var. Kadın kısırsa koca nikâhsız bir kadın alabilirdi ve çok kez bir köleydi bu; bazen kadının kendisi, köleleri arasından seçiyordu bunu. Bu halde köle kadın özgür olmuyordu, ama yine de zamanı geldiğinde aileyi yönetebiliyordu. Çocukları özgürdü; ancak, baba "çocuklarımsınız" deyip onları kabul etmişse, mirasçı olabiliyorlardı.

Bazı alanlar vardı ki, köle sayısı fazlaydı; yine de birkaç düzineyi geçmezdi. Genel olarak, evlerde en fazla beş köle bulunurdu. Köleler, savaş esirleri ya da satın alınmış kölelerdi çok kez; mahkûm olmuş kimselerdi bazen de.

Borç için kölelik, Hammurabi devrinde genişlik kazanıyor. Ancak yasa, borç için köleliği üç yılla sınırlıyor. Kuşkusuz, borçlanıp da köle olanların sayılarının artması, yoksulların ve işsizlerin çoğalması sonucu doğan karışıklıkların zorladığı bir önlemdi bu.

Babil Krallığı'nın genel nitelikleri

Mezopotamya, M.Ö. 17. yüzyılda tam bir iktisadi ve siyasal gelişim içindedir: Sulama sisteminde usuller geliştirilmiş ve suyu yükselten makinelerden genişliğine yararlanılmaktadır; saban yetkinleştirilmiştir; at, ehil hayvanlar arasına katılmıştır. Zanaatlar, özellikle tunç zanaatı ilerlemiştir; orak ve başka aletler tunçtandır artık ve bu aletler taş ve ağaç işçiliğini kolaylaştırmıştır. Meta üretimi artmıştır; Babil'in içinde ticaret geliştiği gibi, komşu ülkelere, Elam'a, Suriye'ye, Assur'a ve öteki ülkelere yayılmıştır.

Meta üretiminin artması, toprakta özel mülkiyeti ve köleliği de güçlendirir. Ancak, özel mülkiyet, özellikle vasiyet konusunda yine de sınırlıdır ve kölelik ataerkil niteliğini korumaktadır.

Mezopotamya tarihinin başlangıcını niteleyen, kralın, tapınakların ve doğuştan soyluların geniş toprakları görülür derecede azalmıştır ya da bütünüyle kaybolmuştur. Ekonomide tipik mülkiyet biçimi, az sayıda köle sömürüsüne dayanan küçük ya da orta mülkiyettir. Özgür insanların ataerkil bağımlılık biçimleri, borç için kölelik dışında kaybolmuştur; guruşlar bile miadını doldurmuştur.

Komşu ortakçılığındaki bölünüş zayıflatmıştır onu; sulama eserleri üzerindeki hakları bütün olarak sürmektedir, ancak,

ekonominin temel hücresi, aile ortaklığıdır artık. Tefeciliğin ve ağır vergilerin vahimleştirdiği servet farklılıkları, ortakçılıklardan yığınla insanı koparıp atmaktadır; bunlardan kimisi kiracı ya da savaşçı olarak kralın hizmetine girmekte kimisi de borç yüzünden köle durumuna düşmektedir.

Hammurabi, tefeci ve tacirlerin keyfiliğini az buçuk frenlemeye kalkar: Borç için kölelik üç yılla sınırlanır; tefecilerin, borçlusunun evine girip zorla borcunun tutarını alma hakkı kaldırılır vb. Bütün bu önlemler, özgür sınıfın birliğini güçlendirip çeşitli katlarını kölelere karşı saflaştırmak amacına dönüktü. Ancak, öyle de olsa, başarı kazanamadılar: O devirden kalma birçok belgeden, tefeci ve tacirlerin bütün bu önlemleri çiğnediklerini, özellikle de kral kiracı ve savaşçılarının –başkalarına devredilmez– toprakları üzerine el koyduklarını öğreniyoruz. Böylece, Babil toplumu yalnızca, özgür insanlarla köleler arasındaki uzlaşmazlıkla değil, aynı zamanda özgür insan zümreleri arasındaki çelişmelerle de karşı karşıyaydı.

Egemen sınıfın çıkarlarını savunan köleci devlet, bir despotluktu, bir mutlak monarşiydi: Bu despotlukta kral, sayısız görevlileriyle ve yargıçlarıyla yönetiyordu toplumu.

Babil Krallığı'nın düşüşü

Babil Krallığı, Birinci Babil Hanedanı'nın son iki kralı devrinde çöktü. Arka arkaya dört düşman çullandı üzerine: Sümer'in deniz bölgesinin Samileri, Zagros'lu Elamlılar, kuzeyden gelen Hititler, Elam'ın kuzeyinde yaşayan at yetiştiricisi Kassitler. Zaferi kazanan da bunlardan ikisi oldu: Denizci kabileler, imparatorluğun güneyini ele geçirdiler; Kassitler de Babil'in merkezine ve kuzeyine yerleştiler.

Kassitlerin egemenliği, M.Ö. 1165 yılına değin sürecektir.

Dağlardan inip Babil'e sahip olan Kassitler, orada klan topluluklarını halinde yerleştiler. Halkı boşalmış, istila ve savaşlarla yanıp yıkılmış geniş toprakları ele geçirdikten sonra, çabucak yerleşik tarıma geçtiler, bunun yöntemlerini de Babillilerden öğrendiler. Kassit kralları, kendi milislerine dayanıyorlardı; ancak, Babilli rahipler özellikle kutsal bir kent olarak görülen Nippur rahiplerinden bağlaşıklar da buldular kendilerine.

Kassit devri iki döneme ayrılır: Birinci dönemde, aşağı yukarı M.Ö. 15. yüzyılın son çeyreğine kadar ülke korkunç

yıkımlara, giderek iktisadi çöküntüye uğrar. Sulama şebekesini onarmak, bentleri yeniden yapmak ve yeni havuzlar oluşturmak için büyük çalışmalara girişilir.

M.Ö. 15. yüzyılın sonlarında ikinci dönem başlar. Bu dönemde iktisadi yaşam yoğun olarak gelişir: Mısır'la ve öteki ülkelerle düzenli bir ticaret başlar; bu da Kassit krallarını kervan yollarını düzenlemeye götürür. Yağmacılara karşı yolları savunmak için büyük çabalar harcarlar. Tapınakların yapımına da başlanır aynı zamanda. Kassit toplulukları çözülür ve bunun sonucu olarak da toprakta özel mülkiyet güçlenir. Krallar, çoğu Kassit topluluklara verilmiş toprakları senyörlere "sürekli" kaydıyla dağıtırlar.

Toplulukların, giderek köylülerin bir yağmalanmasıdır başlar.

Bunun sonucu, hoşnutsuzluk gitgide artar ve M.Ö. 1345 yılında başkaldırıya dönüşür. Kendi araçlarıyla baş edemeyen yüksek görevli ve rahipler Assur kralını yardıma çağırırlar; o da gelir, kanla boğar ayaklanmayı ve Kassit Hanedanı'nı yerine oturtur. Ancak, bu uzlaşmazlıklar monarşiyi de zayıflatır giderek. M.Ö. 13. yüzyılın sonlarında Kassit İmparatorluğu Assurlularca istila edildi ve yakılıp yıkıldı. Az sonra, Assur'da patlak veren karışıklıklardan yararlanan Babil yeniden kazandı bağımsızlığını. M.Ö. 12. yüzyılda ülke Elamlıların istilasına uğradı. M.Ö. 1165 yılında, halkı boşalmış ve yıkılmış imparatorluk, İsin kenti senyörünün eline düşer; o da son Kassit kralını devirir ve IV. Babil Hanedanı'nı kurar. O tarihten başlayarak, ta Assur'un düşüşüne değin Babil uzun bir siyasal çöküş dönemi yaşayacaktır.

SÜMER-BABİL UYGARLIĞI

Babil uygarlığı deyince, Aşağı Mezopotamya Uygarlığı anlaşılır bir bakıma. Bu uygarlık, o bölgenin M.Ö. 4. bin yıldan başlayıp Eski Babil Krallığı'nın düşüşüne değin süren uzun tarihi boyunca oluştu: Temellerini Sümerler attılar onun; Akkadlar, sonra da Babilliler kabul edip geliştirdiler. Böylece, bu uygarlığa Sümer-Babil uygarlığı demek daha doğru olacak. Bu uygarlık, arkadan gelen Assur ve Kalde uygarlıklarına da temel oldu; ancak hiçbiri onu geçemedi. Sümer-Babil Uygarlığı, M.Ö. 2. bin yıldan başlayarak, komşu ülkeler Suriye, Feni-

ke, Filistin, Hurriler ve Hititler üzerinde pek büyük etkilerde bulundu. Assur ve Kaldeliler zamanında, etkisi kuzeybatıya, Ege Denizi'nin yıkadığı ülkelere, kuzeyde Urartu'ya ve doğuda İran'a yayıldı. Sümer-Babil Uygarlığı'nın büyük katkıları, İbraniler, Yunanlılar ve Romalılar yoluyla Avrupa halklarına da ulaştı ve modern Avrupa kültüründe bugün de varlıklarını sürdürüp duruyorlar.

Yazı

Mezopotamya'daki kazılarda bulunan metinler, *çiviyazısı*yla yazılı. Bu yazı, yatay ve dikey çizilmiş köşeli harflerden oluşuyor. M.Ö. 3. bin yılın ilk yarısında doğan bu yazı, resimli yazıdan geliyor. Çiviyazısıyla yazılmış işaretlerde, kaynaklandıkları şeyin resimlerini bulmak pek kolay: İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, dağlar, ormanlar, sular, ev eşyası, aletler. Bu harflerin görünüşü, kullanılan maddelere, işaretlerin anlamına göre değişiyor. Bulunan en eski yazıtlarda, yazı taştan tabletler üzerine kazınmış birer düşünce yazısı; başka bir deyişle, bir kelime ya da bir düşünceyi temsil ediyor işaretler. Daha sonra, yazı için en çok kullanılan madde, tabletler haline getirilen kil oldu; ıslak kile, köşeli işaretler halinde kazınıyordu söylenmek istenenler.

Böylece, çizgili resimlerin yerine, çiviyazısı işaretleri geçti; ancak, içlerinden bazıları, şemalaştırılmış olarak M.Ö. 3. bin yılın ortalarına değin kullanıldı.

Aynı zamanda, harflerin anlamlarının da değiştiği görülüyor. Düşünce-yazısı yavaş yavaş heceye dayanan işaretlere dönüşüyor ve yazı içinde çoğunluğu bunlar kazanıyor. Onlardan da birkaç simgesel işaret saklanıyor ve alfabedeki sesleri temsil eden başka işaretler ortaya çıkıyor. Dolayısıyla, çiviyazısı pek karmaşık ve incelenmesi hayli zor olan bir sistem. Bu sistemde, çoğu birçok anlama gelen altı yüze yakın harf bulunuyor.

Çiviyazısını yaratanlar Sümerler oldu. Akkadların da kabul ettikleri bu yazı, Elamlılara, Babillilere, Assurlulara ve Hititlere geçti sonra. Fenikeliler de ilk alfabelerini yaparken ondan yararlandılar. Bu yazıyı Urartular da aldı. M.Ö. 530 yılına doğru Mezopotamya'yı fetheden Persler de onu özümsedi ve bazı değişiklikler yaptılar üzerinde.

Babil dini, M.Ö. 3. ve 2. bin yılların metinlerinde göründüğü biçimiyle, Sümer ve Sami öğelerden oluşan bir bireşim. Öyle olduğu için de bazı tanrıların –Sümer ve Sami kökenli– iki adı var; ötekilerinse adları ya Sümerce ya da Sami dilden.

Babil panteonu pek kalabalık; tanrıların sayısı yüze yakın. Birinci planda, vaktiyle Sümer ve Akkad kentlerinin tanrıları olmuş "büyük tanrılar" geliyor: Bunlar, Sümerlerin baştanrısı olan Yer tanrısı Enlil; Uruk'un tanrısı Anu; Eridu'nun tanrısı Ea idi. M.Ö. 3. binlerde rahipler, bir üçlü içinde birleştirdiler onları; Anu'ya göklerin egemenliğini, Ea'ya denizlerin ve yeraltı sularının egemenliğini yakıştırdılar.

Bu üçlünün dışında, bütün ülkelerde tanınmış bir başka tanrılar grubu vardı: Güneş tanrısı Şamaş (Sippar'ın tanrısı); Ay tanrısı Sin (Ur'un tanrısı) ve iki tane de tarım tanrısı: Tammuz ile karısı İştar.

Tammuz ile İştar, bitki ve dölleme tanrılarıydılar. Her yıl Tammuz'un ölüşü ve dirilişi kutlanırdı: İştar'ı kocasına ağlarken gösteren ve onun arkasından "dönüşü olmayan yer"e inip arayışını, karanlıklar ülkesi tanrıçası Ereşkigal'a karşı mücadelesini, Tammuz'un dirilişini ve yeryüzüne yeniden çıkışını temsil eden gizemsel törenler eşlik ederdi bu bayramlara. Komşu ortakçılıklarda bu bayramlar, tarım çalışmalarının başlangıcını ve sonunu işaret ediyordu; tüm ortakçı topluluğun bir rahip yönetiminde yaptığı dramatik ayinler, ekinin başarısı ve güzel bir ürün sağlamak adınaydı. Büyük kentlerde, halk törenleri sayısız kurbanla ve alabildiğine coşkunlukla yerine getirilirdi.

Kırsal kesimdeki Şamaş ve Sin kültleri de üretimle ilgiliydi; Şamaş kültü tarıma, Sin kültü hayvan yetiştirmeye bağlanmıştı. Ancak, resmi panteonda Şamaş, adalet tanrısının görevlerini yerine getiriyordu. Onun, Sippar kentindeki tapınağı, yüksek mahkemenin toplantı yeriydi; yanında da sözleşmelerin ve hukuksal işlemlerin konulduğu bir depo bulunuyordu.

Resmi mitolojide İştar'ın simgesi Venüs gezegeniydi; bu yolla da rahipler, ilk yıldızsal tanrılar grubunu oluşturdular: Şamaş, Sin ve İştar vardı bu grupta.

Eski Babil Krallığı'nın kuruluşundan sonra tanrıların hükümdarı Marduk oldu. Başlangıçta, yalnızca Babil'in tan-

rısıydı bu. Marduk, o güne değin Enlil'in olan Baal (senyör) unvanını aldı; rahipler, Enlil ve Tammuz'un görevlerini de ona verdiler.

Onuruna Babil'de, her ilkbaharda Zag-muk adı verilen Yeni Yıl Bayramı kutlanırdı. Bu bayramlarda, Marduk'un Tiamat karşısında kazandığı zafer, tanrısal tahta çıkışı, dünyanın ve insanların yaradılışı ve göksel Babil'in kuruluşu canlandırılırdı. Evrenin yaradılışını ve Babil'in mitolojisini anlatan *Yücelerdeyken* adlı poem okunurken, onun dile getirildiği birçok olayı temsil eden dramatik ayinler yapılırdı. "Yazgılar Salonu" diye adlandırılan ayrı bir tapınakta, rahipler, tanrıların heykelleri önünde, sözde huzurlarındaymışlarcasına, gelecek hakkında haberler verirlerdi. Büyük bir rol oynuyordu bu kehanetler; çünkü kral, politikasında bunlardan esinleniyordu. Bayram, Tammuz ve İştar kültünden alınmış ayinlerle sona eriyordu. Onlardan biri, Baal-Marduk'un ölümünü ve yeniden doğuşunu dile getiriyordu. Bu ayinde, İsa'nın ölümü ve dirilişi öyküsünü –garip bir biçimde– hatırlatan bir metin de okunuyordu. Marduk'un, eşi Sarpanita ile evlenişini simgeleştiren bir başka ayin, toprağın bereketini sağlama amacına dönüktü.

Babil dini, "büyük tanrılar" ve tarım tanrıları kültlerinden oluşmuyordu yalnız. Halkın yanı sıra köle sahipleri de –kaynağı ilkel toplum dönemine çıkan– animist, hatta animizm öncesi inançları sürdürüyorlardı. Doğa olaylarına yön veren, hastalıkları ve ölümü getiren, insanlara işlerinde ve yaşamlarında yardım eden sayısız iyi ve kötü tanrıya inanılıyordu: Bunlar arasında ırmak ve kanal ruhlarını, aile ocağının koruyucusu ev ruhlarını, kendilerine durmadan kurbanlar sunulan ölülerle ilgili ruhları sayalım. Son olarak, bütün Babil toplumu, iyi ve kötü ruhlar düşüncesinden kaynaklanan büyü ayinlerine büyük önem veriyordu. Cin ve perilerle ilgili inanışlarla, halk katında uygulanan büyüleri, resmi din de özümsedi ve geliştirdi. Tapınakların yanı başında özel büyücü toplulukları vardı; cin ve perilerle ilgili bilgileri sistemleştiriyor ve ruhların, Annum, Enlil ve Ea gibi "büyük" tanrılara bağlılığını yayıp duruyorlardı. Halk arasında uygulanan büyü formül ve ayinlerini bu topluluklar, kurbanlı resmi törenlere dönüştürdüler. Bu değişikliğin arkasından, sonraları Assur kültüne katılan yığınla özel ayin oluşturuldu.

Babil'in ve öteki kentlerin tapınaklarındaki ruhban zümresi pek kalabalıktı ve –rütbe ve görevlerine göre– çeşitli gruplara ayrılmışlardı. Rahibeler de vardı. Hayli kazançlı olan rahiplik mesleği miras yoluyla geçiyordu. Büyük saygınlıkları vardı rahiplerin: İlkçağın dinsel yaşamında çok önemli yeri olan o güçlü kehanet silahı ile, tapınakların –tefecilik yoluyla gitgide büyüyen– sonsuz kaynaklarına dayanıyorlardı çünkü.

Edebiyat

Sümerlerin ve Babillilerin M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarında yarattıkları yığınla edebi eser var elimizde. Bunların içerikleri, şu ya da bu biçimde dinle ilişkili. Çoğu, dinsel tören ve büyüyle ilgili metinler; içlerinden dinle ilgili olmayan nadir eserler yine de dinsel konuları, özellikle de mitolojik konuları işliyorlar.

Resmi dinin mitolojisi, sözlü geleneğin ya da folklorun temel öğelerinden biri olan halk mitolojisinden doğdu. O nedenledir ki, Sümer-Babil eserlerinde yığınla folklorik konuya rastlıyoruz. Bunlar dünyanın, insanların, tarımın, yerleşik yaşamın kökeniyle ilgili mitoslarda, aynı içerikteki şu ya da bu halk öyküsüne benzeyen çocuksu efsaneler halinde, bütün açıklığıyla belli ediyorlar kendilerini.

Babilli şairler, bu Sümer efsanelerinden yararlanarak, tadına doyulmaz eserler yarattılar. Onlardan biri, ilk sözlerine göre, *Yücelerdeyken* diye adlandırılan poemdir. Bu poem, dünyanın yaradılışı ile ilgili –ve kahramanı Enlil olan– Sümer mitosundan gelmektedir; ne var ki, Babilli rahipler Enlil yerine Marduk'u geçirdiler.

Ancak, Babil edebiyatının en güzel eseri, epik *Gılgamış* poemidir. Bu gözüpek yiğidin yaptıklarını anlatan ilk metinler Sümer dilindeydi; Babilli yazarlar, kuşkusuz ruhban zümresi, onu elden geçirip değiştirdi. Böylece ortaya *Gılgamış Destanı* çıktı. Onu, on iki büyük tablete yazdılar. Her biri âdeta birbirinden ayrı türkülerdi bunlar. İşlediği düşünce ve şiirsel nitelikleri bakımından, evrensel edebiyatın şaheserleri arasındadır.

Bu poem, dinsel törenlerle ilgili değil; belli bir mitosa ya da herhangi bir dine de bağlı yanı yok. Yazan, yaşam ve ölüm üzerine bağımsız bir eser yaratabilmek için, yalnızca halk efsaneleri ve öykülerine dayanmış.

Yaşam ve ölüm, bu sorun, uzun zamandan beri uğraştırıyordu Sümer-Babil toplumunu. Tanrıların niçin ölümsüz, insanların da neden ölümlü olduklarını açıklamaya çalışan mitoslar vardı. Onlardan biri, insanların ölümlü oluşunu, ilk insanın, Tanrı Ea'nın sevgili oğlu Adapa'nın aptallığına bağlıyordu. Ea, oğluna bilgelik vermiş, ama ölümsüz yaşamı vermemişti. Bir gün ölümsüzlüğü elde etme fırsatı çıktı önüne Adapa'nın, ancak o da reddetti. Tanrı Anu'nun huzuruna çağrıldı. Ea, orada ölüm için yiyecek ve içecek verileceğini, onlardan tatmamasını haber verdi önceden. Hüküm verileceği gün, öteki tanrılar onu tuttular ve yumuşayan Anu, ölümsüzlük yiyecek ve içeceğini getirtti. Adapa, onları da almak istemedi. Anu, şaşırıp nedenini sordu. Adapa şöyle yanıtladı: "Bir başkası yemeyeceksin, içmeyeceksin, dedi. "Anu, buna bakıp yeryüzüne atılmasını emretti onun. Büyük bir olasılıkla, rahiplerin uydurduğu bu efsane, insanları yazgılarıyla uzlaştırma ve tanrılar karşısındaki güçsüzlüklerine inandırma amacını taşıyor. Ancak, ölümlü olmanın böylesine açıklanışı, Babil toplumunun düşünen insanlarını doyuramazdı. *Gılgamış* poemi, avutucu bir yanıt getirmeden sorunu yeni baştan ve yeni bir yoldan koyar.

Gılgamış, Sümer'in pek eski bir kenti olan Uruk'un efsanevi bir kralıdır. Ölümünden sonra tanrılaştırıldı ve Uruk'ta onuruna bir kült yaratıldı. Poem, güzel ve bilge, dev bir yiğit olarak tanıtıyor onu. Dostu ve silah arkadaşı Enkidu ile işitilmemiş şeyler yaptı; öyle ki, tanrıça İştar âşık oldu kendisine. Ancak, Gılgamış yüz vermedi tanrıçaya. Öfkelenen tanrıça gökten bir boğa göndererek öldürtmek istedi onu; Gılgamış'la Enkidu öldürdüler boğayı. O zaman da, İştar'ın isteği üzerine, tanrılar ölümcül bir hastalık verdiler Enkidu'ya. Dostunun ölümüyle şaşkına dönen Gılgamış ölüm korkusuna kapıldı.

O günden sonra Gılgamış, yaşamın ve ölümün gizini bulmak ister. Eski efsanelerden öğrenmiştir ki, tanrıların kendilerine ölümsüzlük verdikleri insanlar vardır; Utanapiştim'le karısı bunlardandır. Utanapiştim'i bulup ölümsüzlüğe nasıl eriştiğini sormak amacıyla, tanrılar ülkesine tehlikeli bir yolculuğa çıkar. Uzun yolculuklardan, karşısına çıkan korkunç engelleri aştıktan sonra göksel denizin kıyısına varır sonunda. Bir yıldıza-tapar kız durdurur onu ve ölümsüzlük yalnız tanrılara özgü olduğu için boş bir şeyin arkasından gittiğini söyler ona; geri dönüp yaşamdan zevk almasını öğütler. Babil soylularının en yüksek katında kuşkusuz pek yaygın olan böylesine bir ahlak anlayışı Gılgamış'ı doyuramazdı. Yoluna devam eder ve Utanapiştim'e ulaşır. Ancak avutucu hiçbir şey söyleyemez Utanapiştim

ona. Anlattığı şudur: Şuruppak'ta hüküm sürerken, tanrılar insanlara karşı hiddete kapılıp yeryüzünü tufana boğmuşlardır; herkes ölmüş, yalnızca Utanapiştim ile ailesi kurtulmuştur. Tanrıça Ea, onları sevdiğinden, felaketi daha önceden haber verip canlarını kurtarmak için bir gemi yapmalarını söylemiştir. Tufandan sonra da tanrılar bu çifti aralarına alıp ölümsüzlük vermişlerdir onlara. Utanapiştim, sonuçta şunu sorar Gılgamış'a: "Aradığın yaşamı bulabilmen için tanrılardan hangisi seni bu meclise sokacaktır?" Hiçbir tanrı böyle bir şeyi yapmadığından Gılgamış, Utanapiştim'in öğüdü üzerine, ölümü çeşitli büyülere başvurarak yenmeyi dener; ancak, onlarla da başarıya ulaşamaz. Bitkin, cesareti de kırılmış olarak yurduna döner ve –"toprağın kanunu"nu sorup öğrenmek amacıyla– tutar ölüler ülkesinden Enkidu'yu getirtir.

Poemin sonu kaybolmuş durumda; Gılgamış, ölmüş olsa gerek sonunda.

Yaşam ve ölüm sorununu çözememiş de olsa dikkat çekicidir bu eser; çünkü dini eleştirme konusunda yapılmış ilk girişimleri buluyoruz onda: Gılgamış, tanrılara meydan okur, kimi zaman yendiği de olur onları ve tanrılar, bu başkaldırıyı hoş karşılamak zorunda kalırlar. Poem, ilkçağda öteki halkların edebiyatını derinden derine etkiledi.

Öğretici eserler arasında en ilginçlerinden biri, *Efendi ile Kölesi Arasındaki Diyalog* adını taşır ki, köleci yüksek tabakanın iç dünyasındaki çözülüşü yansıtmaktadır.

Efendi, "yaşadığın süre yaşamdan zevk almaya bak" ilkesini uygulamıştır. Ama bıkmıştır, hiçbir şeyden zevk alamaz olmuştur artık; savaş, avlanma, aşk, han hanüman, komplolar, hepsinden tiksinmektedir. Tanrılar da hayal kırıklığına uğratmışlardır kendisini; "insanı bir köpek gibi izlemelerini" ne kurban ve adak önlemektedir ne de sihir ve büyü. Bir tek şey kalmıştır yapacak: "Boynunu kırıp suya atmak kendini."

Babilliler, özdeyişleri ve ahlak kurallarını toplayan eserler de bıraktılar. Bunlardan biri, Eski Krallık döneminden kalmadır. Bu eserlerde suikastlerden ve iç karışıklıklardan korku belli eder kendisini. Sömürenlere bağlılık öğütlenir. Kuşkusuz, ortakçılığın üyelerine hitap eden bu öğütler çok ilginçtir, şöyle sonuçlanır: "Kurbanları arttırmak yaşamı uzatır, dua günahtan kurtarır!"

Dünyevi edebiyatta, M.Ö. 3. bin ve 2. bin yılın ilk çeyreğiyle ilgili bazı kral yazıtlarını da belirtmeli. İçerikleri bakımından efsanelere yaklaşan bu metinler, tarihsel olayları anlatırlar. Urukagina'nın, tahta çıktığında Lagaş halkının sefaletini anlatan ve yaptığı reformlardan bahseden büyük yazıtı böyledir; Lagaş patesisi Eannatum'un, Umma hükümdarına karşı zaferle sonuçlanan seferini anlatan yazıt da öyle.

Bilimin tohumları

Eski Babil Krallığı zamanında, Aşağı Mezopotamya'da, günlük yaşamda ve ekonomide uygulanan bilimsel tohumlar görüyoruz. Bunlar daha çok, astronomi ve matematikle ilgiliydi ve zamanı ölçmeye, alan hesaplamaya, sulama şebekesini ayarlamaya hizmet ettiği gibi, değiş tokuş ve tefecilikte de işe yarıyorlardı.

Astronominin temelleri, Mezopotamya'da M.Ö. 3. ve 2. binli yıllarda atılmış, onu izleyen devirlerde geliştirilmiştir. Bu bilgiler, daha sonra Yunanlıların, arkadan Arapların astronomisine temel oldu; Avrupa da Araplardan almıştır. Böylece, modern astronomi biliminin temelinde, ilk harç olarak Babil astronomisi vardır.

Babilli rahiplerin astronomi üzerine düşünceleri, ilkel zamanlarda evrenin doğuşuyla ilgili görüşlerden geliyordu. Evrenin temel öğeleri olarak yer, gök ve okyanus görülüyordu. Yer, ilkel denizin ortasında dikilen bir çeşit yuvarlak dağdır. Yerin üstünde, başaşağı bir bardak gibi gök küresi görülür. O küreye de egemen olan –göksel bir bentle ayrılmış– tanrıların oturduğu bir bölge vardır; onu bir gök okyanusu çevreler ve o okyanusun aşağıdaki kıyıları da yerdeki okyanusun kıyılarıyla birleşir. Yıldızlar, gök bendinde otlayan koyunlara benzetilmişti önceleri; Güneş'le Ay da tanrıların birer lambasıydılar. Güneş ve Ay tutulmaları, Güneş'in ya da Ay'ın kötü ruhlarca saklanmalarından ileri geliyordu. M.Ö. 2. bin yılın başlarında Babil astronomları hareketsiz yıldızlardan –bugün Latince adlarıyla bilinen– beş gezegeni, yani Venüs'ü, Mars'ı, Jüpiter'i, Merkür'ü ve Satürn'ü ayırdılar. Aynı devirde yıldızlar da takımlar halinde gruplandırıldı; daha sonra "Güneş yolu üzerinde" Zodiak adı verilen on iki takımyıldızı birbirinden ayrıldı ve beş gezegenin de bu "Güneş yolu"nun yakınında dolaştığı saptandı.

Rahipler, Güneş ve Ay tutulmalarını daha önceden haber verecek durumda değillerdi henüz ve astronomik olaylarla havadaki olayları birbirine karıştırıyorlardı.

İlkel astronomi gözlemlerine dayanarak, o sıralarda Çinlilerin de yaratmakta olduklarına benzeyen bir takvim oluşturuluyor. Amerika'da eskiden geliştirilmiş takvimler de benziyor bunlara. Babil takvimi, uygarlık tarihinde özel bir rol oynadı ve geliştirilmiş bir biçimde, Avrupa halklarına –bir ölçüde– önderlik etti.

Babilli rahipler, gökteki ve havadaki olaylara bakıp gelecek hakkında haber vermeye çabalarlardı. Bu sistem, müneccimlik (astroloji) olarak nitelendirilemez kesinlikle; çünkü haberler, havadaki ve gökteki olayların birbirine uygunluğuna dayanıyordu. Örneğin, "Adad (fırtına tanrısı) ayın kaybolduğu gün gürlerse, ürün bol olacak ve pazardaki fiyatlar değişmeyecektir."

Kehanetin de büyük bir siyasal kapsamı vardı genellikle.

Yaşamın gereksinmeleri, M.Ö. 2. bin yılın başlarında matematik bilimleri de geliştiriyor bir ölçüde.

Babil matematiğinin önemli bir gerçekleştirmesi "durum sistemi" diye adlandırılır: Buna göre, aynı rakam, sayıdaki yerine göre değişik değerleri temsil eder. Babilliler, Eski Yunan ve Roma'dan da önce gelirler bu bakımdan. Ancak, matematiğin gelişimini, "altmışlık sayılama" hayli engelledi orada. Asıl kökeni bilinmiyor bunun; zaman hesabından doğan "kutsal" sayılama kategorilerine bağlıydı belki de. Buna göre 7, Ay'ın dolaşımındaki gün sayısına, 12 de yıldaki ayların sayısına göre ortaya çıkmıştı. Bu sistemde 60 = 12 x 5 sayısının varlığı, ilkel dönemde hayli uygulanan parmak hesabına da bağlılığı gösteriyor. Matematik bilgilere gelince: Babilliler, M.Ö. 2. bin yılın başlarında, dört aritmetik işlemi, kareye yükseltmeyi ve karekök almayı bildikleri gibi, alan ölçümü için gerekli geometri ilkelerini de biliyorlardı. Geometri formülleri toprağı, tarlaları, bahçeleri ölçmede kullanılıyordu.

Dairenin 360 derece olduğunu da Babilliler buldular.

Babilliler, günü ve geceyi 12 saat olarak saptamışlardı; daha sonra saat 60 dakikaya, dakika da 60 saniyeye bölündü. Babilliler ayı, Ay'ın Dünya çevresindeki dolaşımına göre dörde bölüyorlardı; ancak haftanın yedi gün olarak saptanması, M.Ö. 1. bin yılın ortalarında, yedi "büyük" yıldız tanrı, yani Güneş, Ay ve çıplak gözle görülen beş gezegene göre oldu; günler de onla-

ra göre adlandırıldı. Yedi günlük hafta, Romalıların aracılığıyla tüm Avrupa halklarına geçti ve giderek bütün dünyaya yayıldı.

Görsel sanatlar

Mezopotamya'da görsel sanatlar ve mimarlığın ilk örneklerini Sümerler ortaya koydular; Akkadlar ve Babilliler onları alıp Sümerlerin yarattıkları yöntem ve biçemleri geliştirdiler. Bize değin ulaşan sanat eserlerinin çoğu, M.Ö. 3. bin yılın ilk yarısıyla ilgili. Ancak, III. Ur Hanedanı ile Eski Babil Krallığı'nda sanatın, ondan önceki devirlere oranla çöküş içinde olduğunu kanıtlamaz bu. Daha çok, dış nedenlerden, özellikle Ur Krallığı ile Babil Krallığı'nın uğradıkları askeri yenilgilerden ileri gelmektedir bu durum. O dağdağalı dönemlerde yığınla sanat eseri yok olup gitti ve günümüze kadar ulaşabilmiş olanların çoğu da Elamlı ve Hititli fatihlerin alıp başkentlerine taşıdıkları şeylerdir.

Görsel sanatlar, esas olarak iki biçimde, kabartma ve heykel olarak kendini gösteriyor. Kabartmaların biçimi ilkeldir; gövde önden, yüz yandan, bacaklar yandan ve biri ötekinin arkasında gösterilir. Bütün kişiler aynı tiptedir; ancak, Sümer giysileri Akkad giysilerinden açıkça ayrılır. Patesilerin ve kralların heykelleri, gövdelerinin iriliğiyle belli eder kendilerini; başları daha çok işlenmiştir ve yaşam izlenimi verirler.

Hayvan biçimleri çok daha doğaldır; daha zarif, daha orantılıdır. Bu da sanatta hayvanı işlemenin, Eskitaş Çağı'nın sonlarına kadar çıkan pek eski gelenekleri olmasından ileri geliyor.

Sümer kabartmalarının en güzellerinden biri, Ur dolaylarında –M.Ö. 3. bin yılın başlarına rastlayan– bir tapınağı süsleyen bir frizdedir: Orada başlarında çobanları, öküzleri, inekleri ve davarları görüyoruz. "Akbabalar dikme taşı"nın kabartmaları ile, Eannatum'un Umma'ya karşı kazandığı zaferi dile getiren yazıtı da belirtelim. Bu yazıtta, başlarında Eannatum, Lagaşlı korkunç bir savaşçı falanjı görülür; bir kalkan duvarı ile korunmuş olarak, mızrakları öne doğru uzatılmış, yenilmiş düşmanı çiğnemektedirler ayaklarıyla. Başka iki parça, savaş alanında düşmüş ve yakılmaya hazır Lagaşlı savaşçılar piramidini gösterir; bir akbaba sürüsü de Umma savaşçılarının cesetlerini parçalayıp yemektedir. Ayrıca, Lagaş patesisi Entemena'nın gümüşten pek güzel bir vazosu bulundu; üzerinde avlanma tanrısı İngig, pençesinde iki aslanı tutmuş olarak görülüyor. Patesi heykelleri arasında en

ilginç olanları, Gutiler zamanında Lagaş'ta hüküm süren Gudea'nın üç heykeli: Bunlardan ikisinde Gudea oturmuş, üçüncüsünde ayaktadır. Hepsi de kırılıp dökülmüş durumdadır ne yazık!

Akkad sanat eserleri arasında "Naram-Sin'in zafer taşı" ile Hammurabi'nin kabartmasını görüyoruz. Birincisi, dağlık bir ülkeye yapılan bir seferi gösteriyor; hükümdar, askerleriyle çevrili olarak bir tepede durmaktadır. Hammurabi, kanunlarının kazılı olduğu dikme taşta, yasayı kendisine veren Tanrı Şamaş önünde tapınmaktadır.

Fresko tekniği de M.Ö. 3. bin yılın sonlarından başlayarak kullanılmış olmalı. Mari kral sarayından gelen pek güzel bir örnek var elimizde bunun. Bu fresko, bol ürün isteğini dile getiren bir saçı törenini canlandırmaktadır.

Böylece, M.Ö. 3. ve 2. bin yıldan başlayarak, Aşağı Mezopotamya'da yüksek bir uygarlık yaşadı; Sümerler ve Akkadlar bilimsel bilginin tohumlarına, gelişmiş bir yazıya, yüce bir edebiyata sahiptiler. Ancak, rahiplerin işleyip yaydıkları bir dünya görüşünün egemen olduğu, dinin hükümdarlık iktidarını yücelttiği ve insana küçüklük duygusu aşıladığı bir dönemde, gerçekliğin olduğu gibi yansıtılması da olanaksızdı.

BÖLÜM II

ESKİ MISIR

Afrika, ilkçağ uygarlıkları içinde özel bir yer tutmadığı halde, kuzeyindeki Mısır, bağlı olduğu kıtadan apayrı bir gelişim göstermiştir. Gerçekten Mısır, Eski Doğu toplumlarının yarattığı üç büyük uygarlık alanından biridir; Akdeniz kültür çevresini onsuz anlamak olanaksız; Eski Yunan uygarlığının ona çok şey borçlu olduğuysa tartışma dışı.

Nereden geliyordu bu uygarlık?

Doğadan başlayalım.

NİL DELTASI

Mısır, içinden Nil'in aktığı, batıda ve doğuda dağların çevirdiği, en fazla 25 kilometre genişliğinde bir vadi. Batıdaki dağlar, ilkçağda Libya Çölü denen Sahra'dan ayırıyor onu; doğudaki dağların ötesindeyse Kızıldeniz'in kıyıları başlıyor. Güneyde Nil'in akışı çağlayanlarla kesildiğinden ulaşım güçlüğü var, o yüzden de Mısır güneye kapalı durumda. Kuzeydeyse vadi genişliyor ve Akdeniz'e doğru, yığınla kola ayrılarak, bir deltayla son buluyor. Yunan alfabesindeki "delta" harfine benzediği için Eski Yunanlılar vermişler bu adı ona; Aşağı Mısır da deniyor. Çok eskilerde bu bölge bataklıklarla kaplıydı ve ekilip biçilmezdi. Güneydeki uzun ve dar asıl vadi bölümüneyse, Yukarı Mısır adı veriliyor.

Böylece, Mısır ikiye ayrılıyor: Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır.

Bu iki bölgenin coğrafi yapılarındaki farklılık, ülkenin tarihinde oynadıkları rolleri de etkileyecektir.

Öyle de olsa, ülkeye bütünlük veren işte bu Nil. Dahası, ülke de yaşamını ona borçlu. Mısır, çöl kıyısında bir vaha gibi; hemen hiç yağmur yok, yağdığı zaman da felaket yağıyor. Güneşin altında yanıp kavrulan bu ülkede, havadaki nem kadar, yaşamın tüm düzenini sağlayan Nil'in taşmaları. Her yıl temmuz ortalarında ırmak, yatağına sığmaz olur; kasım ayına dek bütün vadiye yayılır. Kasım ayından başlayarak da uzaklardan beraberinde taşıyıp getirdiği kırmızı, ince ve bereketli bir

toprak örtüsünü bırakıp yatağına çekilir. Ocak ayı ekim ayıdır; ekince de bereketine diyecek yok. Taşımaya ve balıkçılığa sağladığı büyük yararlar da eklenince, Eski Mısırlıların ona niçin tanrı olarak baktıkları anlaşılmış olur.

Ne diyordu Herodotos?

"Mısır, Nil'in bir armağanıdır."

Bir noktaya kadar doğru.

Nil Vadisi'ndeki coğrafya Mezopotamya'ya oranla daha başka yararlar sağlıyor. Çevresindeki dağlar, yapılarda kullanılacak taşlar bakımından pek zengin: Granit, bazalt, kalker. Doğudaki dağlar, hele Nübye Dağları'nda bol altın var. Hurma dışında ağaca pek seyrek rastlanıyor gerçi; ama yüzlerce bataklığın kıyısı kamışlar, lotusler ve papirüslerle kaplı. Beslenme ve süslenme gibi çeşitli gereksinmeleri karşılıyor bunlar; özellikle papirüsten bir çeşit kâğıt yapılıyor. Avcılık olanaklarıysa pek bol. Son olarak, tarım da Mezopotamya'da olduğundan daha elverişli durumda.

Çöl ve deniz, Mısır'ı ani saldırılardan korumuş durmuştur. Bu bakımdan da hemen kolayca erişilen Mezopotamya'dan farklı bir konumdadır. Gerçi Mısır da istilaların bütün bütüne uzağında kalamadı; ne var ki, Mezopotamya'da görüldüğünden çok daha az oldu bu. Öyle olduğu için de Mısırlılar, yabancı istilalardan oldukça uzak, Nil kıyılarında ağır ağır yüce bir uygarlık kurabildiler, kurduklarını da koruyabildiler.

Nil Vadisi'ndeki kabileler, antropolojik araştırmaların da gösterdiği gibi, çeşitli etnik gruplara giriyor. Bu grupların Libyalılar, Negroidler, belki Filistin'in güneyindeki Sami kabilelerle bile yakınlıkları var. Özellikle ölü gömme biçimlerindeki farklılıkların bize öğrettiği bu; arkaik Mısır dili de bunu gösteriyor. Bütün bunlardan çıkan sonuç da şu: Mısır halkı, Nil Vadisi'nde, doğudan, batıdan ve güneyden gelen çeşitli etnik grupların kaynaşmasından oluştu.

Mısır uygarlığı işte böyle bir halkın eseri.

BAŞLANGIÇLARDAN ESKİ KRALLIĞA

Mısır köleci devleti iki bin beş yüz yıla yakın yaşadı: M.Ö. 4. bin yıldan Perslerce ele geçirildiği M.Ö. 525 yılına kadar. Mısır devleti tarihi genellikle beş devre ayrılır: Thinis İmparatorluğu, Eski Krallık, Orta Krallık, Yeni Krallık ve Aşağı Krallık. Arada

geçici dönemler de var: Devirler hanedanlara bölünüyor. M.Ö. – aşağı yukarı– 28. yüzyıldan 24. yüzyıla değin süren Eski Krallık, III. Hanedan'la başlıyor ve VIII. Hanedan'la bitiyor.

Eski Krallığa başlamadan önce, "Thinis Şafağı"ndan söz edelim kısaca.

Thinis şafağı

Yenitaş Çağı'nda, şimdi kumlarla kaplı Sahra'yı bereketli yağmurlar ağaca ve yeşilliğe boğduğundan insanlar, felaket getiren taşkınlıklarına uğramamak için, Nil Vadisi'ne inmemişler, çevresine yerleşmişlerdi yalnız. M.Ö. 5. bin yıllarda, bu Yenitaş Çağı kabileleri avcılıkla yaşarken, tarım ve hayvancılıkla da uğraşıyorlardı.

M.Ö. 4. bin yıllarda, Mısırlı kabileler, ekonominin çeşitli alanlarında gelişmeler sağlamışlardı: Vadinin çevresindeki vahaların azalması, sellerin seyrekleşmesi, vadiye girmeye ve Nil'in suladığı toprakları ekip biçmeye zorladı onları. Alet ve süs olarak madenler (altın, bakır) kullanılmaya başlanıyor; bu da komşularıyla daha sıkı bir ilişkiye götürüyordu Mısırlıları. Bütün bunlar, bir yandan nüfusu çoğaltıp klanları güçlendirirken, öte yandan da servet, giderek sosyal durumlarda eşitsizliği ortaya çıkarıyor ve toplumu kölelere, özgür insanlara ve soylulara bölüyordu.

Klan rejimi çözülmektedir.

İktisadi gelişmenin ondan sonraki aşamasında, tarlalar için tek kaynak olarak, Nil'in sularını düzene koymak amacıyla ilk sulama eserlerinin yapımına girişiliyor; ilkel kanallar ve bentler yapılıyor. Sulama, tarımdaki ürünü de çoğaltıyor. Başka meslekler de gelişirken, komşu ülkelerle –hatta belki Sümerlerle de– ilişkiler kuruluyor.

Son olarak da önemli bir buluş gerçekleştirilmiştir: Resimli yazı.

Sosyal ilişkilere gelince: Köleliğin M.Ö. 4. bin yılda varlığı kesindir. Ortak mülkiyetin yanı sıra özel mülkiyet de ortaya çıkmıştır. Hayvan yetiştirmenin, sabanlı tarımın, mesleklerin gelişimi, üretimde kadının rolünü de azalttığından ataerkillik de belirmiştir. Bütün bu sürecin sonu şuraya varmıştır: Klan rejimi çökmüş, küçük ve büyük ailelerden oluşan komşu ortaklığı doğmuştur. Mezopotamya'da olduğu gibi, komşu ortaklığı bir *su ve toprak ortaklığı*dır.

Birçok ortaklık, daha geniş ortaklıkların içindeydi. Eski Mısır'da "nom" diye adlandırılır bunlar.

Başlangıçta bu nomoslar, özellikle Delta'da birbirinden soyutlanmış bir haldeydiler herhalde. Büyük bir olasılıkla, her nomosun kendine özgü bir dili, mitosları ve efsaneleri vardı. En büyük nomoslar, tam güneyde Hierakonpolis, Abydos, Memfis ve Buto nomoslarıydı.

Bu nomoslar ganimet, köle ve su kavgası yaparlardı aralarında.

Nomların başında şefler vardı. Onlardan Kral Skorpion adlı biri, Hierakonpolis'ten Memfis'e kadar olan geniş toprakları iktidarı altında birleştirmeyi başardı. Çok büyük bir olasılıkla devlet yoktu henüz; Skorpion, kraldan çok bir kabile şefiydi. Devletin ortaya çıkışı, Nil Vadisi'ni birleştirme girişimlerinden sonra olmuştur. Bu devirde iki büyük kabile topluluğunun doğduğunu görüyoruz: Biri, Delta'yı içine alan Aşağı Mısır; öteki de Elephantine'e kadar uzanan Yukarı Mısır. Başlarda, Aşağı Mısır'ın merkezi Buto, Yukarı Mısır'ınki de Hierakonpolis oldu.

Devlet, Skorpion'un hükümdarlığından az sonra, M.Ö. 4. bin yıllara rastlayan Birinci ve İkinci Hanedan zamanında kuruldu. O devrin mezarlarının da gösterdiği gibi, servet ve sosyal durumlarda açık bir eşitsizlik ortaya çıkmıştır.

Eski Mısır devletinin ilk aşaması, Thinis İmparatorluğu diye adlandırılıyor.

Güneyle kuzey arasındaki birleşme uzun ve korkunç mücadelelerle oldu. Ülkeyi birleştiren kralın adını bilmiyoruz. İlk hanedanı kuranın Menes olduğu söyleniyor. Bu birleşmeyi, Yukarı Mısır'ın kralı Narmer'in Aşağı Mısır üzerindeki zaferinin sağladığı daha olası.

Eski Krallığın iktisadi ve sosyal rejimi

Mezopotamya'da olduğu gibi Mısır'da da ekonomi, tarıma ve hayvancılığa, bağcılığa ve ağaççılığa, karmaşık bir sulama rejimine, Yenitaş Çağı tipinde ilkel tarım araçlarına dayanıyordu. Zanaatkârların aletleri de taştan, tahtadan ve bakırdandı. O devirden kalma aletler, kabartma ve mezar freskoları, o zamanın çeşitli tarım çalışmaları ve zanaatlar hakkında ilginç bilgiler veriyor bize.

Zanaatkârlığın bazı dallarında uzmanlaşma da vardır. Mesleklerdeki gelişme ve çeşitliliğe karşın ekonomi, bütün ola-

rak doğallığını koruyor. Ürünlerin bir bölümü pazara çıksa da değiş tokuş yine de ilkel düzeydedir; bir mal başka malla değiştirilmektedir ve para yoktur henüz. Bununla beraber, komşu ülkelerle iktisadi ilişkiler başlamıştır; özellikle Suriye'den sedir kerestesi getirtiliyordu. Ancak, Suriye'den olsun, Habeşistan'dan olsun getirtilenler, emekçi yığınlara yararı olmayan lüks maddelerdir genellikle.

Eski Krallığın sosyal ilişkileri hakkında pek az bilgimiz var; öyle de olsa köleliğin yaygın olduğunu görüyoruz. Bir bölümü Etiyopya ya da Libya'dan alınan savaş esirleri bunlar; bir bölümü de köle haline getirilen özgür Mısırlılar. Köle alım-satımı da var. Ancak, kölelerin durumu hakkında sadece varsayımlar yapılabilir; öyle de olsa, köleliğin ataerkil nitelik taşıdığı gerçek. Köleler, üretimde ayrı bir yer tutmuyor; özgür insanlar, hatta soylular –senyörler ve rahipler– bile tarım çalışmalarına ve öteki çalışmalara katılıyorlardı.

Mülkiyetin durumu hakkındaki bilgilerimiz de sınırlı. Kuşkusuz, toplumun iktisadi çekirdeği, suların topraklara dağılımını düzenleyen komşu ortakçılığıydı. Belki başka konularda da ortak çalışma vardı; harman yeri ortak mülktü herhalde. Toprağın ve hayvanların satılabildiği ve miras yoluyla bırakıldığı kesin. Kimi yazarlara göre, ortakçılığın –suların dağılımı, uzlaşmazlıklar gibi– bazı işleri, özel bir toplantıda (zazat) görüşülüyordu.

Toplumda ataerkil nitelikte, küçük ve büyük aileler vardı. Asıl mirasçı büyük oğuldu; mirasın tamamını ya da büyük bir bölümünü alırdı. Ailenin başının da mallarını bir başkasına bırakma hakkı vardı. Ananın büyük saygınlığı vardı evde; Mısırlı, falan erkeğin değil, filan kadının oğlu olduğunu söylerdi. Anaerkillik şu yönden de devam ediyordu: Kadın, ülkeyi yönetebiliyordu ve –kuramsal da olsa– Mısır tahtı anadan kıza geçiyordu. Tarlalarda ve hükümdarın, tapınakların ve senyörlerin işyerlerinde, yalnızca köleler değil, özgür insanlar da çalıştırılıyordu.

Kâtipler, işçilerin çalışmasını sıkı sıkıya denetliyorlardı. Çalışma sırasında ekmek, bira ve sebze verilirdi kendilerine. Angaryalar nasıl düzenleniyordu, bilmiyoruz. Kesin olanı şu ki, çalışanların bütün zamanını almıyordu bu; kendi hesaplarına da çalışabiliyor ve ürettiklerini pazarda satabiliyorlardı.

Egemen sınıf, saray soyluları ile nomosların soylularından oluşuyordu. Senyörlerin, birbirinden ayrı köyleri içine alan top-

rakları vardı. Ekonomik yaşam, kalabalık bir görevli ve kâtip topluluğunca yönetilirdi. Bu görevlerin bir bölümü babadan oğula geçerdi; soylular, hükümdardan hizmetlerinin ödülü olarak toprak da alırdı. Yüksek rahiplik de egemen sınıfın elindeydi.

Yüksek soylular bir yana, iki ya da üç kölesi olan küçük memurlar ve rahipler de vardı. Görkemli mezarlar yaptıramazlardı onlar; sadece yazılarla ve heykellerle süslü aile mezarlıkları olurdu.

Siyasal rejim

Eski Krallığın doruk noktasında, Mısır devleti köleci soyluların çıkarlarını savunan bir despotluktu. Mezopotamya'da Sargon'un devletinden çok daha güçlü ve merkezci oldu bu despotluk. Nil Vadisi'nin doğal koşullarıyla açıklanabilir bu; çünkü bütün nomoslar tek bir ırmak boyunca dar bir vadide yerleşmişlerdi. Öyle olunca da suların akla uygun dağılımı ile taşıma araçlarının normal işletilmesi ancak birleşik bir ülkede mümkündü.

Eski Krallığın başkenti, Aşağı Mısır'da Memfis oldu. Ülkenin siyasal merkezi, soyluların malikâneleri de bu bölgedeydi. Eski Krallığın gönencinin başlıca tanıkları bu bölgede bulundu; ülkenin başka yanlarında, o devirden bazı anıtlar görülüyor yalnızca.

Başta, sonradan "Firavun" diye adlandırılan hükümdar vardı. Firavun da eski Mısır dilinde "büyük ev" anlamına geliyor. Firavunun yetkileri mutlaktı: Yüksek görevlileri seçiyor, nomos başlarını değiştiriyor, vergi koyup kaldırıyor, başka ülkelere asker gönderiyordu vb.; uyruklarının mallarına el koymak ve yargılamasız ölüme mahkûm etmek de yetkileri arasındaydı. Saygınlığını güçlendirmek için tanrılaştırılmış ve "büyük tanrı" ilan edilmişti. Kişiliğini çok gösterişli bir kült çevrelerdi ve ayakkabısını öpmek büyük bir onurdu. Mısırlı sanatçılar, tanrılar arasında, onlara eşit bir varlık olarak gösterirler onu.

Firavun, "vezir" adı verilen bir başyardımcısının yönettiği büyük bir görevliler kitlesine dayanırdı. Vezir, orduların başı ve en yüksek yargıçtı; vergilerin toplanması, sulama çalışmaları, kısacası tüm karmaşık hizmetler ona bağlıydı. Emri altında adalet dağıtan "Altı büyük kurul" ile, ekonominin çeşitli dallarının başına konmuş öteki "kurullar" vardı.

Despot Mısır devletinin başlıca görev alanları üç taneydi: Mal olarak vergi toplayan, böylece halkı soyan maliye; özellikle sulama işleriyle uğraşan kamu çalışanları; yabancı halkları soymada bir araç olan ordu.

Mısır ordusu, nomosların donattıkları milislerle, Etiyopyalı ücretli askerlerden oluşuyordu. Fazla bir disiplini olduğu söylenemezdi. Askerlerin silahları yay ve taştan bir tokmaktı; daha sonra hançer ve tunçtan baltayla donandılar ve bir kalkanları oldu. Kaleler, güçlü savunma eserleriydi.

Tapınaklar da hükümdarın iktidarını güçlendirmeye faal olarak katılıyorlardı.

Eski Krallığın siyasal gelişmesi

Eski Krallığın siyasal gelişmesini henüz yeterince bilmiyorsak da şunlar çok açık: III. ve IV. hanedanların firavunları fatihtiler. IV. Hanedan'dan Snefru'nun bu yönden özel bir yeri var. Etiyopya'ya yaptığı bir seferden yığınla savaş esiri ve 200.000 baş hayvanla döndü; Libya'yı yendi, bakır madenlerince zengin Sina Yarımadası'nı Mısır'a kattı ve sedir keresteleri sağlamak için Fenike'ye bir heyet yolladı. Mısır sınırlarında, ülkeyi istilalara karşı korumak için istihkâmlar yaptırdı.

Onun fetih savaşlarını oğlu Keops (Khufu) sürdürdü.

III. ve IV. hanedanların hükümdarları, büyük yapım çalışmalarına giriştiler. Bunların başında da Eski Yunanlıların daha sonra "dünyanın yedi harikası" arasına sokacakları "piramitler" geliyor.

Piramitler, büyük taş bloklardan yapılmış dev kral mezarları. İçlerinden en büyüğü de Gize yakınlarında Keops'un yaptırdığı. Bu piramit 230 metre genişlikte ve 146,5 metre yüksekliğindeydi; her biri 2,5 ton ağırlıktaki iki milyon bloktan oluşuyordu. Bu dev yapının içinde koridorlar ve odalar da vardı.

İçinde firavunun mumyasının bulunduğu piramit, Osiris'e ayrılmıştı. Mısırlıların inanışına göre Osiris, hükümdarın dirilişini, sonra da gökteki tanrılar arasına girişini sağlıyordu. Piramitin yanında, rahiplerin kendilerini büyülü törenlere verdikleri tapınaklar yükseltiliyordu.

Piramitleri, "mastaba" adı verilen senyör mezarları çevrelerdi.

Piramitleri yapmak için, hükümdar mağazalarından yiyip, içip giyinen işçi ekipleri kullanılırdı. Başlarında sarayın mimarı ve kalfalar bulunurdu. Yardımcı olarak da tarlalarından sökülüp getirilmiş binlerce el işçisi kullanılırdı.

Piramitlerin yapımı korkunç çabalar gerektiriyordu. Bunlardan halkın hoşnut kaldığı da sanılmasın. Tarihçinin dediğine bakılırsa, bir başkaldırıda, firavunların mumyaları görkemli mezarlardan çıkarılıp ortaya atılıyordu.

Ne olursa olsun, V. Hanedan'ın firavunları büyük piramitler yapmaktan vazgeçtiler: Onların Sakkara'daki mezarları Gize'dekilerle boy ölçüşemez. Bununla beraber bu hükümdarlar, Heliopolis tanrısı Ra onuruna 70 metre yüksekliğinde dikilitaşlarla süslü tapınaklar yaptırıyorlardı.

V. Hanedan'ın firavunları, Sina'da ve Libya'da fetih savaşlarını sürdürdüler. Suriye'yle iktisadi ve diplomatik ilişkiler sağlamlaştı. Daha sonra Kuzey Etiyopya'ya ve Filistin'in güneyine de seferler açıldı.

Eski Krallığın gerilemesi

III. ve IV. hanedanlar zamanında hükümdarın iktidarı iyice güçlenmişti. Başta, Mısır'ı birleştirmek ve böylece sulama sisteminin normal işlemesini sağlamak; kölelerin ve ortakçı toplulukların direnişini kırmak ve Etiyopya'dan, Libya'dan ve Filistin'den yığınla köle sağlamak; son olarak da klan rejiminin kalıntılarını ortadan kaldırmak için gerekliydi bu. Firavun Snefru, Keops ve onları izleyenler, bütün olarak, bu görevleri başarmışlardı.

M.Ö. 3. bin yılın ortalarından başlayarak, soyluların, özellikle de nomosların başlarında bulunanların etkisinin arttığı görülüyor. Mezarları daha bir görkemli hale geliyor, eyaletlerde güçleri arttığı gibi, babadan oğula geçen ve bağımsız hareket eden hükümdarlar haline dönüşüyorlar. İçlerinde firavuna danışmadan sefere çıkan bile var: Firavunun otoritesi sözde tanınmakta, ganimetten simgesel bir şey gönderilmekte, ama aslan payı saklanmaktadır.

Nomarkların güçlerindeki bu artış nereden gelmektedir?

Çeşitli varsayımlar düşünülebilir.

Büyük bir olasılıkla, ülkenin, Memfis'te oturan dar bir soylu grubun çıkarına sömürülmesi, halkın, özellikle Yukarı Mısır halkının hoşnutsuzluğunu doğurmuş olmalı. Öte yandan, toprakların senyörlere ve tapınaklara dağıtılması hükümdarın elindeki toprakları azaltırken, maddi gücünü de düşürdü. Ayrıca, özel mülkiyetteki gelişme ve komşu ortaklığının çözülüşü de nomarkların mülklerinin genişlemesine götürüyordu. Nomarklar, hükümdarın yaptırdığı dev çalışmaların ve mali politikasının neden olduğu genel hoşnutsuzluktan da yararlanıyorlardı. Yazıtlarda kendilerini halkın sorumluları olarak gösteriyorlar nomarklar.

Nomarkların iktidarı arttıkça firavununki zayıfladı ve sonunda Mısır nomoslara parçalandı.

Ülkedeki çözülme, etkisini sulama düzeni üstünde, hem de pek ağırca gösterdi: Çoğu yer ve eserler terk edildi; su durgunlaştı ve bataklıklar oluştu. Nomoslar arasında, çoğu su dağılımından doğan silahlı çatışmalar görüyoruz. Eski Krallığın dağılışı, keskin bir sınıf mücadelesini de beraberinde getirmiş olmalı: O devirden kalma bazı yazıtlar, kentleri altüst eden "karışıklıklar"dan bahsediyor; nomarklar da onları silahlı birliklerle bastırdıklarını söyleyip övünüyorlar.

Kuşkusuz yine bu dönemdedir ki, Suriye Çölü'nde yaşayan Sami kabileler, Mısır devletinin zayıflamasından yararlandılar ve Delta'nın doğusuna sızdılar.

ORTA KRALLIK

Mısır'ın birleştirilmesi

Ülkenin birbirinden kopuk bölgelere ayrılması, sulama sisteminin çöküşünü, iç savaşları, sonunda da açlığı doğurdu. O devirden kalma yazıtlar yamyamlığa kadar varan kıtlıklardan bahsediyorlar. Ekilmiş tarlaların genişletilmesi, yeni toprakların işletmeye açılması, o yılların başta gelen güncel sorunuydu. Büyük bir olasılıkla, Orta Krallığa geçiş dönemindedir ki, Mısırlı çiftçiler "yüksek" tarlalardan, yani Nil'in taşmaları sırasında sulayamadığı topraklardan kolayca yararlanmaya başladılar. Bunları sulamak için de suyu yukarılara çıkaran özel makinelere gerek görüldü. Yine olasıdır ki, bu yüksek tarlaları ekme gereksinmesi, sabanı daha da geliştirdi.

Geçiş döneminde, başkent soylularının büyük toprakları kaybolur. Senyör toprakları eski genişliğini yitirir ve o zamanki metinlerde "baş" diye anılan kölelerce işlenmektedir bunlar. Bir senyörün, çoğu kadın 20 ila 30 kölesi vardı; bazı köleler yabancıydı, Suriyeliydiler örneğin.

Ortakçılıkların zengin öğeleri de gitgide daha etkili duruma geliyorlar: Kaynaklar, "güçlü küçükler" diye adlandırıyor onları. Bunların geniş toprakları, hayvanları ve köleleri vardı; bazen senyör oluyorlardı ve yazıtlarında, doğuştan değil, kendi güçleriyle soyluluğa eriştiklerini söylüyorlardı.

Böylece, bu karışık dönemde, egemen sınıfın yapısı değişir: Eski Krallıkta, genellikle başkentte oturan ve geniş topraklarında özgür Mısırlıları çalıştıran yüksek görevliler ön planda gelirken, egemen sınıf, toprakları daha az geniş ve kimisi ortakçılıkların sade üyesi olan köle sahiplerinden oluşuyordu şimdi.

Bu yeni soylular, özellikle güçlü küçükler, Mısır'ın birleştirilmesinden yanaydılar; böyle bir birleştirme, yalnızca sulama şebekesini düzeltmekle ve iç savaşlara son vermekle kalmayacak, devlet örgütünü de güçlendirecekti; güçlü bir devletse, bu sınıfın ülkedeki durumunu güçlendirmesinin yanı sıra çevreye yayılırken kölelerinin sayısını da arttıracaktı.

Başlangıçta, Herakleopolis çevresinde gerçekleşti birlik. Herakleopolis'in prensleri, Memfis'e boyun eğdirdiler; güneyde de sınırlarını Abydos'a değin genişlettiler.

O devirden kalma bir belge, Herakleopolis Hanedanı zamanındaki sosyal ilişkileri güzel anlatıyor: Bu belge, Kral III. Keti'nin, oğluna öğütlerini dile getiriyor. Kralın kendisinin, belki de danışmanının yazdığı bu siyasal belgede yazar, açıkça egemen sınıfın çıkarlarını savunuyor: "Mülkü olmayan, diyor yazar, bir asidir ve kral halka karşı sert davranmalıdır." Senyörlere gelince, tahtın mirasçısı, onların mal ve yaşamlarını korumaya çağrılıyor; çünkü "onların mallarının sana yararı vardır" deniyor. Herakleopolis hükümdarının dayandığı soylular arasında "güçlü küçükler" önemli bir yer tutuyor. III. Keti, insanları kökenlerine göre değil, değerlerine, "yeteneklerine" göre yükseltmesini öğütlüyor mirasçısına.

Bu belge, III. Keti'nin, iktidarını belli bir sınıfa dayandırdığını pek güzel gösteriyor. Ayrıca, bu iktidarın maddi desteğini de gösteriyor: Gençlerden kurulu bir meslek ordusu!

III. Keti'nin öğütleri, monarşik iktidar hakkında yeni bir anlayışı da açıklıyor: Hükümdar, yalnızca bir "tanrı" değildir artık; iyi

bir çoban, halkını düşünen bir bilgedir. Metnin yazarı, Herakleopolis hükümdarını "dulun ve yetimin savunucusu" olarak sunmakta.

Ne var ki, ne meslek ordusu, ne demagoji bu hanedanın başarısını sağlayamadı: Birleştirme güneyden, Teb'li nomarklardan geldi. Sosyal uzlaşmazlıklar kuzeyde olduğundan daha az sivri olmalıydı orada. Mentuhotep adını taşıyan Teb'li hükümdarlar, daha o zamandan bütün Mısır'a hükmediyorlardı. Tarihsel gelenek, Teb'li Mentuhotepleri XI. Hanedan'a bağlar ve onlarla Orta Krallığın tarihi başlar.

Doruğuna da XII. Hanedan ile ulaşır Orta Krallık.

Orta Krallığın iç ve dış siyaseti

XII. Hanedan'ın kurucusu I. Amenemhet oldu. Amenemhet, nomarkların ayrılıkçı eğilimlerine kesinlikle son vererek güçlü bir devlet yarattı. Ancak, firavunun merkezi otoritesini tanımakla birlikte, nomarklar yerel bir özerkliği de koruyorlardı; idare, adalet ve maliyenin yanı sıra bağımsız askeri güçler de giriyordu bu özerkliğin içine. Firavunlar, nomoslara, vergilerin toplanması ve hükümdarın işleri için adam yollanmasına göz kulak olacak temsilciler göndermekle yetinecekti; nomarklar, hükümdar için olduğu gibi, kendileri için de vergi toplayıp el emeği edinebileceklerdi.

Katkılar bakımından bazı büyük nomosların ülkeleri iki bölgeye ayrılıyordu: Hükümdarla nomarkın bölgeleri. Nomarklar, firavunun emri üzerine askeri seferlerde kendisine katılmak zorundaydılar. Ancak, bu nomarklar birer kralcık olarak hareket ediyor, kendilerini "efendi" diye adlandırıyor, adlarına mezarlar yaptırıyor, yerel tanrılara da tapınaklar yükseltiyorlardı.

Orta Krallığın firavunları tüm Mısır'ı içine alan işler yapıyor ve önlemler alıyorlardı. Başta gelen kaygı, sulama sisteminin onarılması ve düzeltilmesi oldu. III. Amenemhet birçok bataklığı kuruttu ve tarıma yeni topraklar kazandırdı.

Ülke çapında öteki önlemler, surların savunmasıyla ilgiliydi. Eski Krallığın sonlarına doğru, Arabistan'dan göçebe Sami kabileler Mısır'a girmeye başlamışlardı; doğudan gelen bu tehdide, güneyde Etiyopyalıların istila tehlikesi de eklendi. Sınırlar

güçlendirilerek bu tehlikeler önlendi. Surları savunma sürekli bir orduyu da gerektiriyordu. İçeride iktidarlarını sürdürmek için de gereksinmeleri vardı firavunların buna.

Yalnız Mısırlıların katılabilecekleri böyle bir ordu oluşturuldu.

Orta Krallığın firavunları, başta Fenike olmak üzere ticaret heyetleri de yolluyorlardı. Ege'deki ülkelerle de ticaret bağları kuruldu. Eski Krallık zamanında olduğundan daha faal bir ticaret vardı şimdi; önemli bir tacir zümresi de doğmuştu.

Bütün bunlar, üretici güçleri, Eski Krallıkta olduğundan çok daha geliştirdi. Sulama sisteminin düzeltilmesi, tarıma büyük bir açılış getirirken, zanaatlar da yetkinleştiler. Orta Krallığın sonlarında altın, değer ölçüsü olunca, zanaatların ve ticaretin gelişimi ticaret metaını sağlam duruma getirdi. Bu madenin Mısır'a akışı ise, Etiyopya'daki altın madenlerinin elde edilmesiyle güvence altına alındı.

Sosyal ilişkiler

Orta Krallık zamanında sosyal uzlaşmazlıklar derinleşiyor: Kölelik gelişiyor; köleleri olan yalnızca soylu büyük mülk sahipleri değildir, küçük memurların, hatta sıradan insanların da kölesi vardır. Köle el emeği, Suriye'yle, Filistin'le ve Etiyopya'yla yapılan savaşlarda alınan savaş esirleri sayesinde artıyor.

Ancak, Mısır halkının büyük kitlesi, özellikle çiftçiler ne genel gönençten ne de hükümdara ödedikleri vergilerin azalmasından yararlanamamaktadırlar; çünkü nomarkların özerkliği, onların üzerinde hem firavunun hem de nomarkların çifte boyunduruğudur. Bundan dolayı da köylülükte –görülür derecede– bir yoksullaşma vardır. Onların sefaleti, devrin edebi eserlerinde dile getirilmektedir: Açlık, çiftçinin kulübesi önünde fır dönmekte; ne denli çok çalışırsa çalışsın geçimini sağlamaya yetmemektedir bu. Herkes onu soymakta, pazara götüreceği zahireyi, eşeğini ve arpasını elinden almaktadır; acımasız dövülmekte, bağırması bile yasaklanmaktadır. Yolsuzlukları ve uğradığı acı şeyleri yakınacak bir adalet makamı bulamamaktadır hiçbir yerde; yüksek görevliler yanında bile yakınmaları dinlenmez olmuştur.

Zanaatkârların, dokumacıların, demircilerin, taşçıların durumu da aynıdır; hepsi de sevinci olmayan bir yaşama, insan

gücünü aşan bir çalışmaya, yoksulluk ve açlığa mahkûmdurlar. Mutlu olan yalnızca memurlar ve kâtiplerdir; vergi borçlularını el emeğinin listelerini düzenlemekte ve tahsildarların, hükümdarın işyerlerine bakanların ve nomarkların yanı sıra dolaşmaktadırlar.

> Moeris Gölü yakınlarında, bugünkü Kahun kenti dolayında, Fayyum'da bir kentte yapılan kazı, bir yoksullar mahallesini gün ışığına çıkarttı: Küçük dükkâncıların, zanaatkârların ve öteki çalışan insanların oturdukları bu mahallede, hepsi de birbiri üstüne yığılı kerpiçten küçük evlerde yaşıyorlardı. Rahiplere ve memurlara ayrılan komşu mahallelerdeyse, kuşkusuz bağlı ve yemişli geniş bahçelerin ortasında 50-70 odalı evlere rastlıyoruz. Kentlerde çok büyük sayıda zanaatkârın görülüşü, iş aramak üzere kırsal kesimi terk etmiş yoksul köylülerin varlığının kanıtı. Kahun'da zenginler mahallesi emekçilerinkinden kalın bir duvarla ayrılmıştı ve güçlü askeri bir birlik koruyordu kendilerini mutlaka.

Orta Krallık Mısırında hüküm süren gergin havayı gösterir bu görünüm. Güçlüler ezilen çiftçilerin, zanaatkârların ve kölelerin bir başkaldırısından korkup duruyorlardı. Ayaklarının altından toprağın kaydığını, firavunun "tanrısal" iktidarına bağlılığın, doğrudan doğruya tanrılara karşı korkunun zayıfladığını görüyorlardı. Resmi din, tantanalı törenleri ve sayısız rahipleriyle yabancıydı halka. Rahipler de köylü ve kölelerin sırtından, tapınaklar adına alınan vergilerle yaşıyorlardı.

Bu gerilim, M.Ö. 18. yüzyılın ortalarında, XII. Hanedan'dan az sonra, Orta Krallığın çöküşüyle sonuçlanan karışıklıklara yol açtı sonunda.

Köylülerin ve kölelerin başkaldırısı

XII. Hanedan'ın son büyük hükümdarı III. Amenemhet'in ölümünün hemen arkasından karışıklıklar patlak verdi. Yerine geçenlerden biri dokuz yıl hüküm sürdü, öteki dört yıl ve arkasından XII. Hanedan söndü. Bu konuda aydınlık hiçbir bilgimiz yok. Parça parça bilgiler hükümdarların kısa sürelerle birbirini izlediğini gösteriyor; hatta bunlardan biri ancak üç gün hüküm sürer; aralarından biri de, Mer-meshu, yani "askerler"in şefi diye adlandırılıyor.

Edebi eserlerin dile getirdikleri olaylar belki de bu devirle ilgilidir. Bu edebi metinlerden biri, *Nefertiti'nin Kehanetleri*, öteki de *Bir Bilgenin Uyarısı* adını taşıyor. Bu sonuncusunun yazarı, hükümdara bilgi olsun diye yazıyor yazdıklarını ve olayların hayli canlı bir tablosunu çiziyor. Yazar İppur'a göre, bu korkunç felaketler kötü bir yönetimin, tanrılara olan saygının ve dinin emrettiği görevlerin unutulmasının sonucu olarak çökmüştür Mısır'ın üzerine.

Bir Bilgenin Uyarısı köylülerin, zanaatkârların ve kölelerin bütün Mısır'ı saran kitle halindeki bir başkaldırısından bahseder. Başkaldıranlar, hiçbir şeyi olmayan sefil insanlardır; hükümdarı esir alır, zenginleri kâşanelerinden kovalar; firavunların mumyalarını mezarlarından fırlatır atar, tapınakları işgal eder ve ayinlere son verirler. Hükümdarın, senyörlerin ve ruhban zümresinin ambarlarını ele geçirip ve içlerindeki bütün buğdayları ulusal mülkiyete tâbi olarak ilan ederler. Zengin evlerine yerleşen başkaldıranlar efendilerin giysilerini giyer, takılarını takar ve onları da kendileri için çalışmak zorunda bırakırlar. İppur'un deyişine göre, "toprak bir çömlekçi çarkı gibi döner". Başkaldıranlar adalet sarayını alırlar, evrakı yakar, kanun tomarlarını sokaklara atar, kâtipleri ellerindeki ürün listeleriyle birlikte öldürürler. Bütün bunların sonucunda, hükümdar gelirsiz, tapınaklar da sungusuz kalır.

Ne yazık ki kaynaklar, devrilmiş firavunları yerlerine yeniden hangi gücün getirdiğini bildirmiyor.

Mısır'ın zayıflamasından yararlanan Asyalı göçebe kabileler, M.Ö. 1710 yılına doğru, Nil Vadisi'nin kuzeyini istila ettiler: "Hiksoslar" diye adlandırılıyor bu fatihler. Hükümdarlarının başkenti, Aşağı Mısır'da Avaris'ti. Hiksoslar Mısırlıları ağır vergilere bağladılar, köylüleri de köle haline getirdiler. Ancak, yerli soylular karşısında hoşgörülü davrandılar; güneyde ve bir ölçüde de kuzeyde iktidarı –kendi denetimlerinde olmak üzere– eski yöneticilere bıraktılar. Tapınakları yağmalayıp bazılarını da yakıp yıktılar. Hiksosların boyunduruğu, Mısır'da yüz yıldan fazla sürdü ve ancak Yeni Krallığın ilk firavunları onları Mısır'dan söküp atabildi.

Hiksosların kovulması ve Mısır'ın birleştirilmesi

Kurtuluş hareketi güneyde başladı; Hiksosların iktidarı, kuzeyde olduğundan daha az sağlamdı güneyde. Ulusal bir hareket oldu bu; başını da Teb kralları çekti hareketin. Önceleri, güneyde bulunan hükümdarlardan hiçbir destek görmediler; ancak, halk milislerinin yardımıyla hem rakiplerine, hem Hiksoslara karşı çarpışarak hareketi yürüttüler. Halk da hareketi başlatan Teb Kralı Kames'in anısını yıllar boyu sakladı.

Uzun ve zorlu bir mücadeleden sonra Mısır, M.Ö. 1500 yılına doğru, Teblilerin hükümdarı I. Ahmes'in yönetiminde bütünüyle kurtarıldı. Ahmes, güneydeki asi şeflere boyun eğdirdi; sonra kuzeye yürüdü, Hiksosları bozguna uğrattı, Avaris'i aldı ve ülkeyi istilacılardan temizledi. XVIII. Hanedan başlar onunla ve bu hanedan zamanında ise, birleşmiş Mısır, gücünün ve uygarlığının doruğuna çıkar.

Yeni Krallık zamanında Mısır'ın birleştirilmesi üretici güçlerdeki gelişmeyle at başı gider; üretim araçları yetkinleşir, tarımın verimliliği artar, zanaatlar gelişir. Özellikle önemli olan bir iktisadi etken, tuncun yayılması olmuştur. XVIII. Hanedan'dan başlayarak tunç, meta üretiminde taşı ve bakırı saf dışı bırakır. Tarım ve zanaatlar gelişirken ticaret de sağlamlık kazanır ve ülke içinde yayıldığı gibi, sınırların dışına da taşar. I. Ahmes'in Hiksoslara ve ayrılıkçı senyörlere karşı mücadelesinde halk hareketinden yararlanması da Mısır'ın birleştirilmesi ve iktidarın güçlenmesini destekler. Ahmes, eyaletlerin başında yalnızca uysal nomarkları bıraktı ve onları, yerlerini mirasçılarına bırakamayan basit birer yönetici durumuna getirdi; öteki görevlereyse, firavun, bildiklerini ve gözdelerini atadı.

Böylece, XVIII. Hanedan zamanında Mısır'ın yönetimi merkezileşmiştir. Ahmes, orduyu da yeniden örgütler ve bütün ülkeye yayar.

> Savaşçılar, firavunun ücretli askerleridir ve subaylara, ayrıca küçük bir toprak parçası da verilmektedir. Askerler, tarım kesiminden ve kentlerden olmak üzere, Mısır halkı arasından alınmaktadır; gönüllüler de vardır. Böylece oluşturulan birlikler, piyadeyi meydana

getirmektedir; bu piyade, Eski ve Orta Krallık zamanından şu bakımdan farklıdır ki, askerlere devlet bakmaktadır ve silahlarını da devlet vermektedir. O zamana değin bilinen bütün silahlar, yay, mızrak, hançer yetkinleştirilmiştir, kılıç da ortaya çıkmıştır. Başlıca yenilik, savaş arabalarından oluşan bir birliktir; bunların sürücüleri özellikle soylular ve zenginlerdir. Savaş arabaları okuluna girmek için etkili kişilerin yakınları olmak gerekiyordu.

Ordunun yeniden örgütlenişi, Ahmes'e Mısır dışına sefer yapma olanağı da verir. Onun seferleri, XVIII. Hanedan'ın fetihlerinin başlangıcıdır. Güçlü bir askeri devletin ortaya çıkmasını sağlayacaktır hepsi de.

Ordu, hükümdar iktidarının dayanağıdır.

Fetihler ve sosyal sonuçları

Ahmes'in Mısır'ın birleştirilmesinden sonraki seferleri, fetih ve yağma amacını taşıyordu. Hiksosların arkasından, firavun Asya topraklarına girdi. Ahmes'i izleyenler, Nübye'yi aldılar ve orada da kalmayıp Filistin'e ve Suriye'ye değin uzandılar. Amaçları da Fenikelilere ve öteki devletlere boyun eğdirip ticari yolla değil, vergi yoluyla o ülkenin elinden altını, gümüşü, keresteyi, hayvanları ve köleleri, düzenli olarak ve bolca almaktı. Ganimetten, köleci toplumun tepesindeki firavun ve çevresindekiler kadar askerler de yararlanıyordu.

Filistin ve Suriye fethini, III. Thutmosis (M.Ö. 1525-1491) tamamladı.

Thutmosis, kuzeyde Fırat'a değin uzandı.

Suriye ve Filistin'in fethi, Mısır'ı Ortadoğu'nun en güçlü devletlerinden biri durumuna getirdi. Babil'deki Kassit Kralı ile Hitit Kralı, III. Thutmosis'e görkemli armağanlar gönderdiler. Suriye ve Filistin'in yağmalanmış zenginlikleri Mısır'a akmaya başladı.

Boyun eğdirilmiş prenslikler ve krallıklar da yıllık vergiye bağlanmıştı.

Ganimetin bir bölümü orduya gidiyordu; ancak, aslan payını ve tüm vergileri ise firavun alıyor ve istediği gibi dağıtıyordu. Başta tapınaklara gidiyordu bunların çoğu, özellikle de Teb'deki resmi tanrı Amon'un tapınağına. Bir o kadarı da firavunun hazinesini ve ambarlarını dolduruyordu.

Ancak, bütün bu zaferlere karşın III. Thutmosis, Suriye ve Filistin'i sağlam biçimde elinde tutamıyordu. Bu ülkeler uzaktı ve Nil Vadisi'yle aralarına da çöller giriyordu. Öyle olunca da zaman zaman patlak veren başkaldırıları bastırmak için sefer düzenlemek gerekiyordu. Thutmosis'ten sonra bu seferler sürecektir. Asya'daki seferlerinin dışında III. Thutmosis, Nil ötesinde Batı'ya doğru da ilerleyip Libya'nın bir bölümüne boyun eğdirdi. Hükümdarlığının sonunda, Mısır'ın sınırlarını güneyde dördüncü çağlayana değin genişletmişti.

III. Thutmosis'in zamanındadır ki, Mısır'da *askeri nitelikte devlet* kurulur. İki yüzyıla yakın sürdü bu devlet; ancak, ikinci yüzyıldan başlayarak çetin bir mücadele vermek zorunda kaldı.

Bu oldu kendisini çökerten de.

Nasıl?

Gerçekten, XVIII. Hanedan firavunlarının saldırı siyaseti, devlet örgütünün genişlemesiyle sonuçlandı. Eski hükümet sistemi yeni koşullara uymadığından değiştirildi. Bir vezirlik yerine iki vezirlik kabul edildi: Biri güneydeydi bunun, öteki kuzeyde. Ancak, güney vezirinin üstünlüğü vardı ve tüm ülkeyi içine alan temel sorunlarda o karar veriyordu. Kendisine kalabalık bir memur ve kâtip kitlesinin yardım ettiği vezirlik makamı, tüm devlet dairelerini topluyordu içinde: İdare, sulama, taşınmaz mallar, adalet, maliye, ordu. Bütün devlet daireleri, yerel otoriteler vezire düzenli aralıklarla rapor sunmakla yükümlüydüler. Vezir başvuruları inceliyor, önemli işlerde doğrudan kendisi karar veriyor, taşınmaz mallar üzerindeki uzlaşmazlıkları çözüyor, vasiyetnameleri onaylıyordu. Taşınmaz mallarla ilgili uzlaşmazlıklar özellikle önemliydi.

Bütün topraklar yeniden firavuna bağlanmıştı çünkü.

Fetihler sosyal ilişkiler üzerinde de önemli değişiklikler yaptı. Önceliği paylaşan iki grup vardı: Birinci grupta, *saray soyluları* ile *ruhban zümresi* yer alıyordu. Ruhban zümresi, halkın ve fethedilen ülkelerin sırtından, akla durgunluk verecek derecede zenginleşmişti; fazla olarak, mülklerinin genişlemesi oranında otoritesi de artmıştı. Toprakların büyük bir bölümü tüm halkıyla beraber tapınaklara terk edilmişti.

Böylece tapınaklar, büyük mülk sahipleri olup çıktılar.

İçlerinde en çok destekleneni, Teb'deki Amon Tapınağı, mülküne mülk katıyordu durmadan. Onun öteki tapınaklardan farklı tutulması, Mısır'ın sonraki tarihinde büyük rol oynadı.

İkinci yönetici grup, *askeri kast* idi. Orta ve yüksek düzeyde subaylardan oluşuyordu bu kast. Firavunun merkezi idarenin ve sarayın yüksek makamlarına seçtiği yüksek subayların iç politika üzerinde etkili olma olanakları vardı. Orta ve bazen de alt rütbedeki subaylar, hizmetlerine karşılık toprak alıyorlardı ve büyük bir sayı oluşturduklarından, hükümdar iktidarı için de hatırı sayılır bir destektiler. Firavunların onların arzuları karşısında dikkatli olmaları pek doğaldı bu bakımdan.

Köylülerin durumunda esaslı bir değişiklik yoktu. Ortakçılığın üyeleri, vergi ve hükümdarla tapınaklar hesabına angarya altında eziliyorlardı. Fetihler, fatihleri büyük ölçüde yeni tapınak ve saray yapımına götürdüğünden daha da ağırlaştırmıştı bu boyunduruğu: Mısır, yıkıntıları bugün de gözleri büyüleyen dev yapılarla, görkemli ve benzersiz güzellikteki eserlerle süslenmişti. Ancak, Yeni Krallığın köylüleri için bunlar, kahırlı işlerdi ve zorla yaptırılmışlardı.

Vergiler de aynı acımasızlıkla alınıyordu.

Savaş esirleri ve fethedilen ülkelerin insanları, kölelerin sayısını yükseltip duruyordu; on binlerle ölçülüyordu sayıları. Köleler de eşit olmayan bir biçimde dağıtılıyordu: Büyük çoğunluğunu hükümdar ve tapınaklar alıyordu; saray soyluları ile askeri aristokrasinin de elinde hayli köle vardı. Her sefer sonunda firavun, savaş esirlerini büyük bir cömertlikle dağıtıyordu. Belgelerin gösterdiğine göre, sıradan askerlerin, çiftçilerin ve zanaatkârların iki ya da üç kölesi vardı. Tarlalarda kullanılıyordu köleler; madenlerde, yük taşımalarında, tapınak hizmetlerinde kullanılıyordu.

Fetihler, firavunla Amon rahiplerinin tekelindeki dış ticareti de destekledi.

> Ticaret güneye, Karadeniz'e, Ege adalarına özel heyetler yollanarak yapılıyordu. Filistin'le Suriye'nin fethinden beri firavunla rahiplerin oralardan istedikleri her şey yıllık vergi olarak yollanıyordu. Fenike'de yalnızca Tyr [Sur] kenti, Mısır'la ticari ilişkilerde bulunma hakkını korudu.

Firavun ve tapınaklar, yağma ürünlerini, tacirlerin Babil'den, Kıbrıs'tan, Girit'ten ve öteki Ege adalarından getirdikleriyle değiş tokuş yapıyorlardı. Tacirler de firavuna ve "tanrı Amon"a bir şey sunmakla yükümlüydüler; ancak kalanı dışarda satabi-

lirlerdi. Bu ise ne öteki tapınakların rahiplerinin hoşuna gidiyordu ne de tacirlerin. Tacirlerin sayısı da Yeni Krallık devrinde hatırı sayılır derecede artmıştı. Sonradan görmeler, savaşların zenginleştirdiği eski küçük köle sahipleri köhnemiş saray soylularıyla ruhban zümresine muhalefet ediyorlardı.

Böylece, III. Thutmosis zamanının Mısır toplumunda sosyal uzlaşmazlıklar, yalnızca köle sahipleriyle emekçiler arasında değil, köle sahipleri arasında da keskinleşmişti.

Dinde reform ile sosyal ve siyasal mücadele

III. Thutmosis'i izleyen firavunlar zamanında Mısır'da içten içe bir siyasal bunalım oluşur. Fethedilen Asya ülkelerinin kralcıkları arasında bir savaş patlak verir. Suriye'ye kuzeyden Hititler ilerlemektedir. Firavunun yöneticileri, elde yeterli güç olmadığından, birbirlerine giren kralcıklara bir şey yapamazlar. Firavunlar da çok sayıda asker gönderemez durumdadırlar. Suriye'ye de asker yollayamazlar, çünkü ülke içinde hava gergindir. III. Amenofis'in saltanatının sonlarından başlayarak toplumun çeşitli katları, pek etkili hale gelmiş Amon rahiplerine karşı hoşnutsuzluklarını açıktan açığa belli etmektedirler. IV. Amenofis (M.Ö. 1424-1388) muhalefetten yana oldu ve onun yardımıyla, hükümdarlık otoritesini Amon rahipleriyle köhnemiş soyluların baskısından kurtarmayı denedi. Bu köhnemiş soylular için tanrı Amon kültü önemli bir ideolojik dayanaktı ve nomoslara da özerkliklerini geri vermeye çabalıyordu bu sınıf. Firavuna gelince, iktidarın yalnızca siyasal bakımdan değil, dinsel yönden de bütünlüğünü savunuyordu. Mısır ordusunda piyadeyi oluşturan özgür halk kitlesiyse, bu tasarısında destekliyordu onu; halk, kendi geleceğini düzeltmeyi umut ettiği gibi, soyluların ve rahiplerin ellerindeki mallara el konulmasının da hesabı içindeydi.

IV. Amenofis, o günkü koşullarda, *dinde bir reforma* başvurmadan ulaşamazdı amacına.

O yola başvurdu nitekim.

> Firavun, Amon'un karşısına, halk arasında pek tutulan güneş tanrısı Ra'yı çıkarmayı denedi önce. Kendini Ra'nın büyük rahibi atayıp Teb'de onun onuruna bir tapınak yaptırmaya girişti. Ancak, bu tanrının kültü, verimi pek az olan Heliopolis bölgesine bağlı olduğundan, hiçbir başarı kazanamadı. IV. Amenofis'i, tüm ruhban züm-

resi ve geleneksel tanrılar kültüyle bağlarını koparıp güneş yuvarlağı Aton'u bütün Mısır'ın tek tanrısı olarak yüceltmeye götürdü bu. Bu kültü getirmenin gerekçesi olarak da güneşin bütün dünyayı aydınlattığı ve ısıttığını gösteriyordu. Hükümdarın kendisi de –Aton'a yararlı, onun hoşuna giden anlamında– "Akhenaton" adını aldı; eski tapınakları kapattı ve bütün Mısır'da Aton için tapınaklar yaptırdı. Teb'i de bırakarak, eskisinin 300 kilometre kuzeyinde –bugünkü Tell Amarna'ya yakın bir yerde– yeni bir başkent yaptırdı ve –Aton'un ufku anlamında– "Akhetaton" diye adlandırdı onu. Aton için asıl tapınak da orada yapıldı.

Firavun da başrahibi oldu onun.

Din politikasındaki bu ani dönüşüm, rahiplerin ve eski soyluların azgın direnişiyle karşılaştı. Firavunun mücadelesinde, paralı askerlerden oluşan ordusu ile –laikleştirilen toprakların bir bölümünü elde etmiş bulunan– yeni soylulardı bağlaşıkları. Durumlarında bir düzelmeyi umut eden köylüler, yaşamlarının daha da kötüye gittiğini görmekte gecikmediler ve reformcudan yüz çevirdiler. Aton kültü ile sarayın korkunç giderleri hazineyi yiyip tüketiyordu; fetihlerin durmuş olması nedeniyle, ganimet ve yabancılara yükletilen vergilerin de kaynağı kurumuş olduğundan, köylüleri sömürme daha da yoğunlaşmıştı. Amon ve öteki tanrıların rahipleri, halkın hoşnutsuzluğunu körükleyip, tanrıların gazabı, ülkeyi tehdit eden felaketler üstüne "kehanetler" yayıp duruyorlardı.

Akhenaton'a karşı soylular tertipler düzenliyorlardı; halk ise başkaldırıyordu. Firavun, askerlerine dayanarak, vahşice bastırdı bu başkaldırıları, az sonra da öldü ve kendisinden sonra gelene karışıklık içinde bir imparatorluk bıraktı. İçeride ayaklanmalar birbirini izliyordu; Hititler Suriye'nin kuzeyini ele geçirmişlerdi ve oradaki kralcıklar da birer ikişer Mısır'dan kopmuştu. Akhenaton'un ölümünden üç ya da dört yıl sonra yerine geçen Tutankaton, Amon rahipleriyle uzlaşmak zorunda kaldı; Teb'e döndü ve adını da TutankAmon olarak değiştirdi. Karışıklıklar onun ölümünden sonra da sürdü. Onlara son veren, eski soylu bir aileden gelen, Mısırlı General Horemheb oldu. Amon rahiplerinin yardımıyla tahta çıktı ve XIX. Hanedan'ı kurdu. Horemheb, imparatorluğa barış getirmek için sert önlemler aldı ve dinde tam bir restorasyona girişti. Akhenaton lanetlendi, onun ve Aton'un adı her yerden silindi; Akhetaton kenti boşal-

dı, terk edilmeye bırakıldı. Amon tapınakları mülklerini yeniden ele geçirdiler; eski tanrılar kültü tekrar kuruldu.

Akhenaton'un reformu başarısızlıkla sonuçlandı; yüzeyseldi çünkü. Bir avuç Aton rahibiyle, yeni soyluların dar çevresinin dışında, Mısır toplumunun hiçbir katı yararlanmıyordu ondan.

Yeni Krallığın çöküşü

XIX. Hanedan'ın çabaları, Mısır'ın Suriye'de, Filistin'de ve Nübye'nin güneyinde egemenliğini yeniden kurmak olmuştur. Özellikle Nübye'de Akhenaton zamanında başkaldırılar olmuştu. I. Seti ve II. Ramses, Filistin ve Suriye'de büyük savaşlar yaptılar. Yalnızca Mısırlı birliklere değil, Libyalı ve Suriyeli paralı askerlere de dayanıyorlardı. Onların ücretini de daha önceden birikmiş sınırsız buğday, altın ve gümüş stokundan ödüyorlardı. Ücretli ordu sistemine geçiş, göstermektedir ki, Mısırlılar arasında asker bulmak güçleşmiştir ve emekçiler firavunla rahiplerin iktidarına düşmanlıklarını belli etmektedir.

I. Seti, Akhenaton zamanında Mısır'dan kopmuş olan Tyr'e yeniden boyun eğdirdi ve Suriye'yle deniz ilişkisini kurdu, sonra da Filistin'in kuzeyini ve Lübnan bölgesini yeniden fethetti. Daha da kuzeye ilerlemeyi tasarlıyordu. Yerine geçen II. Ramses (M.Ö. 1317-1251) bu tasarıyı gerçekleştirmeye kalktı. Aslında çetin bir işti bu; çünkü bütün Suriye, güçlü ve savaşçı bir hasmın, Hititlerin elinde bulunuyordu. II. Ramses'in ilk seferi başarısızlıkla sona erdi; ordusu Kadeş'te yenildi ve kendisi bile esir düşeyazdı (M.Ö. 1312). İkinci seferin sonucu daha mutlu oldu: Firavun, Orontes'in yukarısına kadar çıktı ve orada tutundu. Bu arada, Hitit İmparatorluğu'nda bir taht kavgası patlak vermişti; Hattuşili II. Ramses'le bir antlaşma yapmak zorunda kaldı. (M.Ö. 1296). Bu antlaşmaya göre taraflar, barış içinde yaşamaya ve birinin saldırıya uğraması halinde karşılıklı yardımlaşmaya karar veriyorlardı. Antlaşma, firavunun bir Hititli prensesle evlenmesiyle de mühürlendi. Ancak, bu zafer Mısır'ın Suriye üzerindeki iktidarını sağlamadı. Suriyeli ve Filistinli kralcıkların başkaldırıları, II. Ramses'ten sonra gelenler zamanında da sürdü durdu; Arabistan'dan olduğu gibi Ege adalarından da (Pelasgoslar ya da "deniz halkları") yeni istila dalgaları geliyordu. M.Ö. XII. yüzyılın ortalarında Suriye ile Filistin Mısır'dan bütünüyle koptu.

II. Ramses'in ölümünden sonra firavunun iktidarı Mısır'da da zayıfladı. Yalnız, doğrudan mirasçısı Merneptah otoritesini sürdürebildi ve Pelasgosların saldırısını püskürtüp tahtını korudu.

Ondan sonraysa, ülke karışıklıkların ve anarşinin kucağına düştü: "İsteyen istediğini yapıyor", senyörler nomoslarda mutlak yetkili olarak hareket ediyorlardı. Beş yıl süren iç savaşlardan sonra tahta Setnakht çıktı.

Setnakht, XX. Hanedan'ı kurdu. Bu hanedanın firavunları da Amon kültü politikasını izlediler ve Asya bölgesindeki ayrılıkçı hareketlerle –boşa çıkan– mücadelelerde bulundular. Bu devirde, eskinin o masalsı hazineleri de suyunu çekmişti zaten; öyle zaman olmaktadır ki, angaryaya çağrılmış köylüler çalışmayı reddetmektedir; çünkü istediklerini alamamaktadırlar. Teb'de tapınak yapımlarında böyle durumlara rastlandı.

Sonunda, açlığın ve haksızlıkların çileden çıkardığı köylüler başkaldırdılar. Firavunun iktidarı giderek zayıflıyordu; Amon rahibininkiyse günden güne güçlenmekteydi. XX. Hanedan'ın hüküm sürdüğü yılların ortalarına doğru Amon rahiplerinin 80.000 kölesi, büyük rahibin bir ordusu, yığınla görevlisi vardı: Başrahiplik de babadan oğula geçer olmuştu. Eskiden başrahip, ilke bakımından da olsa, kendini hükümdara bağlı duyardı; şimdiyse doğrudan doğruya Amon'dan iktidarını aldığını ve hükümdardan bağımsız olduğunu düşünebilmektedir.

Firavunun mutlak iktidarı zayıfladıkça, *yerel soyluların otoritesi* artmaktadır: Rahiplerin, yüksek görevlilerin ve tacirlerin.

Sefalete düşen köylülerin elinden topraklar satın alınarak, kimi zaman da el konularak özel mülkler genişlemektedir. Bunun sonucu olarak da tarım ortaklıkları hızla dağılmakta, toprakta özel mülkiyet yerleşmektedir. Aralarına –her zaman olduğu gibi– kölelerin de karıştığı köylü başkaldırıları birbirini izlemektedir.

Son devir

Merkezi idarenin zayıflaması, nomos soylularının ve bazı rahip topluluklarının giderek artan bağımsızlığı Mısır'ın yeniden parçalanışıyla sonuçlandı.

Uzayıp giden savaşlar daha da zayıflattı onu.

M.Ö. 11. yüzyılda XXI. Hanedan'ın firavunu olan, Amon'un büyük rahibi Herihor ülkenin tümüne egemen değildi. Kuzey nomoslarının kendi kralları vardı. 10. yüzyılda yeniden bir birleşme oldu. Ancak, yabancı egemenliğindeydi bu. Ücretli ordunun gitgide artan rolü, tahtı, Mısır hizmetindeki Libyalı bir generale teslime götürdü: I. Şeşank firavun oldu. Libyalı güçlerin gelişi, imparatorlukta bir anlık bir istikrar sağladı. Şeşank'ın kendisi de Filistin'de sonucu başarılı bir savaş yaptı; çeşitli yapılar, özellikle kaleler diktirdi. Ancak, ondan sonra gelenlerin zamanında mücadele yeniden başladı ve Mısır çeşitli bağımsız devletler halinde parçalandı.

Bu zayıflamadan yararlanan Nübyeli hükümdarlar 8. yüzyılda Mısır'a boyun eğdirdiler. Nübye devleti de Mısır'ın etkisi altında gelişmiş olduğundan, bu hükümdarlar, Libyalı firavunlar gibi yeni hiçbir şey getirmediler Mısır'ın yaşamına. Nübyeli hanedanın zamanında Assurlular saldırdı Mısır'a ve ele geçirdiler (M.Ö. 671). Ancak, Assur egemenliği geçici oldu ve Mısırlılar ilk fırsatta bağımsızlıklarını elde ettiler. Assurbanipal zamanında Assurlular iki kez yakıp yıktı Mısır'ı ve Nübyeli hükümdarlarla kuzeydeki nomoslar arasındaki mücadeleden yararlanarak bir süre sürdürdüler egemenliklerini. Mısır'daki bu küçük devletler arasında en güçlüsü, Delta'da, Sais kenti dolayında Assurluların yardımıyla oluştu.

Assur'un bir zayıf ânını yakalayarak, Sais kralı I. Psammetikhos (M.Ö. 654-611'e doğru) Assurluları Mısır'dan kovdu ve ülkeyi birleştirdi. Psammetikhos, Akdeniz'in doğu ülkeleriyle, özellikle Yunanistan'la yoğun ticaret ilişkileri kurdu. Mısır, Yunanistan'a buğday satıyordu. Yığınla Yunan taciri ve paralı askeri Mısır'a geldi ve orada koloniler kurdu. "Sais Devri" diye anılan ve kısa süren bu atılım döneminde ticaret üretimi gelişir, para tedavülü başlar, zanaatlar ilerler. Yunanistan ve Anadolu devletleriyle ticaret ve kültür alışverişinin büyük katkısı olur bu gelişmede. Mısır'ın zayıflığı firavunlara fatih olarak hareket etme olanağını vermediği için, Sais devri firavunlarının dış politikası, büyük devletlerle anlaşmalar yoluyla, Mısır'ın saygınlığını arttırmak amacına dönük olmuştur.

En faal dış politika da II. Nekao'nunki oldu.

II. Nekao (M.Ö. 611-595'e doğru) Mısır'ın ticaretini komşu ülkelerle yoğunlaştırdı. Nil'den Kızıldeniz'e bir kanal açılmaya başlan-

ması onun hükümdarlığına rastlar. Nekao, askeri anlaşmalarla Filistin'de, Suriye'de ve Orta Fırat bölgesinde köprü başları elde etmeye kalktı. Ancak, Mısır'la Assur'un birleşik güçleri –Karkamış'ta– Babillilere yenildi ve bunun sonucunda Ortadoğu'da hegemonya Yeni Babil Krallığı'na geçti.

Soyluların ve rahiplerin giderek artan gücü, Sais devri firavunlarını, tacirler ve ücretli askerler yanında bir destek aramaya götürdü; bu da onların dış politikasında Yunanseverlik akımını doğurdu. Ancak, yabancı tacirlere, özellikle Yunanlılara tanınan büyük ayrıcalıklar ve ücretli ordunun korkunç giderleri Mısır halkında hoşnutsuzluk yarattı ve ayaklandırdı onu. Başkaldıranların kumandasını almış olan firavunun bir generali, ücretli askerleri yendi ve II. Ahmes (Amasis) (M.Ö. 569-525) adıyla tahta oturdu. Aslında II. Ahmes de Sais Hanedanı'nın geleneksel politikasını sürdürerek Yunanistan'la bağları sıkılaştırdı ve Mısır'da Yunan kolonilerinin yerleşmesini destekledi.

Yeni Babil Krallığı'yla, Ortadoğu'daki öteki devletlerin Perslerce yıkılışı, Mısır'ın dış politikasına –bir süre için– canlılık getirdi. Firavunun birlikleri yeniden Filistin'e girdiler; ancak, kısa süren başarılar oldu bunlar. II. Ahmes'in yerine geçen III. Psammetikhos'un iktidarının ilk yılından başlayarak, iç savaşların paramparça ettiği Mısır'ı Persler, firavunun ordusunu Pelus'ta bozguna uğratarak (M.Ö. 525) işgal edip bağımsızlığına son verdiler. Gelişmesini Yunanistan'la ticaret ve siyaset ilişkilerine borçlu olan Sais devri Mısır uygarlığı, karşılık olarak Yunan uygarlığı üzerinde büyük etkilerde bulundu.

ESKİ MISIR UYGARLIĞI

Mısır halkı, uzun tarihi boyunca, görkemli bir uygarlık yarattı. Hayran olunacak edebi metinleri onlara borçluyuz. Yapılar, heykeller ve resimler, Eski Yunan'ınkiler gibi, bugüne değin modellik ettiler.

Mısır halkı, birliğini ve kendine özgü çizgileri sürekli koruduğundan, eski Mısır edebiyatı ve sanatında sağlam gelenekler oluştu. Nil'de ve denizlerde tehlikeli ve serüvenli seferler insanların imgelemini besliyor, ufuklarını genişletiyor ve laik bir edebiyatın gelişmesine katkıda bulunuyordu. Bunun gibi, yapılarda kullanılacak taşların ve altın, abanoz, fildişi gibi öte-

ki değerli maddelerin bolluğu da mimarlığı, heykeli ve başka uygulamalı sanatları destekliyordu.

Eski Mısır uygarlığını, köleci soylulara vergi bir şey olarak görmek yanlıştır. Öyküler, serüven metinleri, aşk şiirleri ve öteki edebi türler, kaynaklarını zengin bir folklordan aldılar kuşkusuz. Görsel sanatlarsa, ilkel topluluk devrine kadar çıkan halk sanatı geleneklerine dayanıyordu bütünüyle. Bu sanatların örnekleri, halkın içinden çıkmış ustaların eserleriydiler.

Din

Mısır dini Babil dinindeki gibi bir ikiliği ortaya koyuyor. Bir yanda, rahiplerin köleci rejimi sağlamlaştırmak amacıyla bir yığın soyut düşünceyle donattıkları "büyük" tanrılar kültü ve ona uygun bir mitoloji var; öte yanda, belli bir noktaya değin resmi dine bağlı, mitosları ve törenleriyle tarımcı halkın dini.

Her nomosun bir tanrısı, çifte tanrısı, hatta bir üçlü tanrısı vardı. Kültleri, ilkel topluluğun ilk zamanlarına değin uzanıyor bunların; çünkü bu nomosların tanrılarının eski totemlerle yakınlıkları açık. Yerel tanrı belli bir hayvana bağlıydı ve birçok nomos hayvan adı taşıyorlardı: Timsah nomosu, Ceylan nomosu, Koç nomosu, Şahin nomosu, Tavşan nomosu vb. Çok kez, hayvanlar kültü saf biçimiyle varlığını sürdürüyordu: Örneğin Memfis'te, tanrı Phtahhotep'i temsil eden Apis adlı öküze tapıyorlardı; Thinis'te şahin Horus'e. Tanrıları ve tanrıçaları hayvan biçiminde ya da bedeni insan, başı hayvan varlıklar olarak göstermek âdetti. Bu noktada, resmi din halk diniyle birleşiyordu; çünkü Herodotos'un anlattığına göre, hayvanlara tapmak bütün Mısır'da yaygın bir âdetti.

Ve bu kült, Mısır tarihinin sonuna değin sürdürüldü.

Ancak, nomosların tanrılarının hepsi de aynı saygınlıktan yararlanamıyorlardı. En geniş, giderek siyasal ağırlığı da olan nomosların tanrıları, ulusal tanrılar sırasına girebiliyordu. Memfis'te Phtahhotep, İonou'da (Heliopolis) Ra, Abydos'ta Osiris, Thinis'te Horus, Teb'de Amon böyleydi. Güneş tanrısı Ra, bitki ve bereket tanrısı Osiris ve İsis'te olduğu gibi bazıları pek eskilere çıkıyor ve halk dininde de yerlerini koruyorlardı. Ötekilerse, sıfatlarını din kitabından ve ruhban takımından alıyorlardı; böylece Phtahhotep, dünyanın, tanrıların ve insanların yaratıcısı olarak ilan edilmişti.

Bütün tanrıların da üstünde gelen baştanrı sıfatı, Orta Krallık ve özellikle Yeni Krallık zamanında Teb'in üstünlüğü ele geçirmesiyle, bir koç başıyla temsil edilen Güneş tanrısı Amon'a verildi; kültü de Mısır'ın önde gelen kültü oldu.

Halkın en çok tuttuğu kült, Osiris ve İsis kültü idi.

Osiris, bitki dünyasının tanrısı olarak görülüyordu. Bir mitosta buğday ve arpa olarak geçiyor adı. Mitolojisi, kültünün tarımsal niteliğine sıkı sıkıya bağlı: Çölün zalim tanrısı Seti, bir gün öldürür onu ve parça parça eder; sonra, Osiris'in oğlu Horus ona can verir. Rahipler ölüler dünyasının kralı ve yargıcı olarak da ilan etmişlerdi onu. Ne var ki, halk geleneği, tarım tanrısı olarak göstermekte devam etti.

Orta Krallıktan başlayarak rahipler, Osiris'i ölüler ülkesinin hükümdarı ve yargıcı yapınca, Osiris kültü ruhban takımının ve köleci soyluların elinde güçlü bir baskı aracı haline geldi.

Eski Mısır dininde, Güneş'in canlı bir sureti olarak görülen firavunun kültüne önemli bir rol düşüyordu. Bu kültün büyük bir siyasal kapsamı vardı; devleti kutsallaştırıyor ve hükümdarı tanrılaştırıyordu. Tanrılaştırılan firavun, ölünce de Osiris'le özdeşleşiyordu. Piramitlerin iç duvarlarına çizilmiş eski dinsel metinlerde, ölen hükümdar, Osiris olarak adlandırılıyor. Cenaze törenindeki ilahilerde, hükümdarın tanrı olarak dirileceği özel olarak belirtiliyordu. Böylece Osiris kültü, Eski Mısır dininde temel siyasal düşünceye hizmet ediyordu: Hükümdarlık iktidarını tanrılaştırma ve köleci devletin kutsallaştırılması.

Büyü ayinleri pek yaygındı ülkede; büyük tapınakların rahiplerince, özellikle de cenaze töreni ve öte dünya düşünceleriyle bağıntılı olarak uygulanıyorlardı. Bu formüller *Ölüler Kitabı*'nın içinde bulunuyor. Yüzden fazla bölümü, bir kısmı yığınla renkli resim içeren bu dev eser, Yeni Krallık devrinde, daha eskinin ruhban takımının yazdıklarına göre oluştu. Hükümdarların ve öteki saygın kişilerin cenaze törenlerinde, ölüyü mezar ötesinin azaplarından korusun ve öte dünyada mutluluğunu sağlasın diye, bu *Ölüler Kitabı*'ndan da bir tomar mezara konuluyordu. Bu pek pahalı büyü kitabına sahip olmayanlar, erdemli bir yaşam sürmek zorundaydılar.

Güçlülere boyun eğmek yani!

Böylece, cenaze kültü, çalışanların üzerinde manevi bir baskı aracı rolünü de oynuyordu.

Eski Yunanlıların, "kutsal gravür" anlamında, *hiyeroglif* dedikleri Eski Mısır yazısı, ilkel zamanların "piktografi"sinden doğdu. En eski Mısır yazısı, gerçekten bu niteliği taşıyor; belli biçimdeki her işaret bir kavramı, hatta belki de kısa bir cümleyi temsil ediyordu. Hiyeroglif yazı Mısır'da, eski tarihinin sonuna değin varlığını sürdürdü; ancak, çizgi yavaş yavaş değişti ve başlardaki harflerin yanında yalın, daha kullanışlı, daha işlek başka harfler ortaya çıktı.

Eski Krallıktan başlayarak, Yunanlıların *hiyeratik* dedikleri işlek bir yazı yaratıldı. M.Ö. 8. yüzyılda bu yazı da gelişti ve Yunanlıların *demotik* harfler dedikleri yazıya dönüştü.

Eski Mısır'ın hiyeroglif yazısı toplam yedi yüz işarete yakın. Daha ilk iki hanedan zamanında, hiyerogliflerin çoğu hecesel bir anlam kazanmıştı ve 24 harf sessizleri belirtiyordu. Bu 24 işaretle –70'e varan– öteki birkaç düzine işaret, Mısır yazısının temelini oluşturdu. Bu yazı da Mezopotamyalıların çiviyazısı kadar karmaşıktı. Taş, tahta, parşömen ve tuval üzerine yazılıyordu; ancak, en çok kullanılan, papirüstü. Nil kıyılarında yetişen ve bu adı taşıyan bitkinin sapları kullanılıyordu bu işte.

Mısır yazısının büyük bir tarihsel kapsamı var: Bu yazı, M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısında, yalnızca 24 işaretten oluşan Fenike alfabesine örneklik etti.

Eski Krallıkta yazılanlar *dinsel* bir nitelik taşıyorlar aslında ve piramitlerin yeraltı gömütlüklerinin iç duvarlarıyla taş sandukaların çeperlerine kazılan büyülü metinleri içeriyorlar özellikle. Öyle sanılır ki, yine bu devirden başlayarak, Osiris'in ve öteki tanrıların bayramlarında oynanan mysteriaların metinleri ile "büyük" tanrıların onuruna söylenen ilahiler ortaya çıkmaya başladı. Bize kadar ulaşanlar, Orta ve Yeni Krallık devrine ait olanlar. En güzelleri içinde, *Amon'a Neşide* ile –yazarının Akhenaton olduğu sanılan– *Aton'a Neşide*'yi zikredelim. Yeni Krallık devrinde, belli başlı tapınakların rahipleri, birbirleriyle yarışan çeşitli okulların teogonik ve kozmogonik öğretilerini açıklayan ilahiyat kitapları yazıyorlardı.

Dinle ilgisi olmayan edebiyatın tohumları ise, Eski Krallık devrinden başlıyor. Bunlar birinci şahsa, ölenin yaşamını anlatan

mezar yazıları. III. Hanedan'a kadar çıkan en eski biyografiler, ölenin malını, mülkünü, görev ve meziyetlerini sayan kuru ve kısa şeyler. Ancak, VI. Hanedan zamanında bu biyografiler, bazı bazı çok nitelikli, ayrıntılı öyküler olup çıkıyor. VI. Hanedan'ın ilk üç firavununa hizmet eden, Asyalı göçebelere karşı ilk seferi yapan, güneyi yöneten ve Nil üzerinde güneydeki taşocaklarına ve Habeşistan'a kadar yapılan seferleri yöneten Prens Ouni'nin biyografisi bir örnektir buna. Bu türden pek dikkat çekici yazıları, Orta ve Yeni Krallığın yüksek mevkili kişilerinin çeşitli biyografileri arasında görüyoruz; bunlardan, I. Senusret'in çağdaşı Mentuhotep'in biyografisi ile, Ahmes'e ve I. Amenofis'e hizmet eden Ahmes'in biyografisini ve III. Thutmosis'e hizmet eden Rekhmire ve İnyotef'in biyografilerini analım. Rekhmire'in biyografisi, özellikle Yeni Krallıkta vezirin görevleri, hakları ve yöntemleri üstüne pek güzel bir açıklamayı içermektedir.

Orta Krallıkta ortaya çıkan *Sinuhe'nin Öyküsü* otobiyografik bir nitelik de taşıyor.

> Bu öykü, I. Senusret'in hükümdarlığının başlarında gözden düşüp Suriye'ye sığınan Prens Sinuhe'nin başından geçenleri anlatıyor. Prens Sinuhe, Suriyeli bir kabilede kabile şefinin hizmetinde birçok yıl geçirdi; kitap, bu kabilenin örf ve âdetlerini ustalıkla tanıtıyor. Daha sonra Sinuhe'nin Mısır'a dönmesine müsaade edilir; firavun kendisini kabul eder ve onurlandırır.

Yeni Krallığın edebiyatı, nazım ve nesir, çeşitli türleri alıyor içine. Büyük bir lirizm taşıyan aşk şiirleri, içki şarkıları, masal ve taşlamalar görüyoruz. Bunun gibi, hükümdarlık müneccimlerinin mucizelerini anlatan öyküler, güneyde ve Asya'da olağanüstü sefaletlerin öyküleri vardır. Bunlardan özellikle ikisi pek ilginçtir.

> Orta Krallığa rastlayan biri, bir Mısırlının Punt'a yaptığı seferin kısa, ama renkli öyküsü. Bu seferde, bir deniz kazası, Mısırlıyı bir yılanın yönetimindeki bir adaya da atar; sonra doğduğu yere döner. Yeni Krallık zamanında yazılan ötekisi, *İki Kardeşin Öyküsü* adını taşıyor ve tanrılar üstüne esinlenmiş. Birçok kez ölen ve dirilen küçük kardeşin başından geçenler, Osiris efsanesini çağrıştırır.

Konularını halk geleneğinden alan öyküler pek yaygındı. Bunların en ilginçlerinden biri, daha doğduğunda, vakitsiz öleceği önceden söylenen bir prensin öyküsü.

> Babası, elinden geldiğince korur gözetir onu. Ancak, büyüdüğünde, prens uzak ülkelere bir yolculuğa çıkar. Gecenin karanlığında kendisine doğru yürüyen bir yılanı öldürerek yaşamını kurtardığı bir kralın kızıyla evlenir. Bir timsahın saldırısından mucize kabilinden kurtulur. Öyküsünün sonu elimizde yok; herhalde ölümüne neden olacağı önceden bildirilmiş üç hayvandan bir köpek son verir yaşamına prensin.

Bu efsanelerin yanı sıra tarihsel olaylara dayanan öyküler de var: Örneğin, Hiksoslara karşı mücadeleye girişmiş Kral Sekenenra ile, III. Thutmosis'in Jaffu kentini hileyle alan kaptanının öyküsü. Bu öyküler, Yeni Krallık devrinde edebi bir biçime bürünen ve bazen göz alıcı bir ustalığı sergileyen hükümdarlık kroniklerinden doğuyordu kuşkusuz. Bu kronikler, firavunların seferlerini, fetihlerini ve yaptıkları büyük işleri anlatıyordu; içlerinden en tanınmış olanları da III. Thutmes'in *Yıllıklar*'ı ile, II. Ramses'in Kadeş Savaşı üstüne yazıtıdır: Kadeş Savaşı, bir saray şairinin kaleminden çıkmış gerçek bir şiirle canlandırılmıştır. Ancak, şunu da belirtelim ki, yazıt ve özellikle şiir, firavunun yenilgisini saptırıp bir zafer olarak gösterir.

Eski Krallık devrinden başlayarak Mısır'da, *öğretici bir edebiyat* da gelişiyor. Bunlar, doğrudan doğruya eğitim ve öğretimle ilgili eserler olduğu gibi, kehanetle de ilgiliydiler. Bu yazılar, köleci toplumun tepesinde yer alanların ahlak anlayışı hakkında bir fikir veriyor. Örneğin, askeri soylulardan çıkan bilgiler böyledir.

Harp Çalanın Türküsü ve özellikle –Orta Krallıkta yazılmış olan– *Yaşamaktan Bıkmış Bir Adamın Ruhuyla Konuşması*'nda olduğu gibi, bazı eserlerde görülen tipik özellikler, kötümserlik ve umut kırıklığıdır. Böylece bu eserler, Mısır toplumunda ortaya çıkan derin sosyal değişiklikleri, köle sahiplerinin baskısı altında ezilen yoksulların çekilmez yaşamını yansıtıyorlar.

Görsel sanatlar

Eski Mısır'da görsel sanatlar, Eski Krallık devrinde, bütün türlerde olmasa da büyük gelişmeler gösterdiler.

Bu devirde heykel hatırı sayılır bir ilerleme kaydetti. Hükümdarların ve vezirlerin heykelleri pek orantılı. Herhalde modellerine uygun yüzleri var hepsinin de; ancak, tavırlarda bir donmuşluk, bir yapaylık görüyoruz. Mısır heykelciliğinin en güzel örnekleri, Firavun Kefren'in (Khaf-Re) oturmuş heykeli, Rahip Ranefer'in heykeli, bir de Louvre'da saklanan ünlü bağdaş kurmuş kâtip heykelidir.

Kabartmalar, özellikle mezarlarda büyük bir yaygınlık gösteriyor. Kabartmalarda, ölenin yaşamından sahneler ve yaptığı işler yansıtılıyor. Böylelikle, ölüye, yeryüzündeyken sürdüğü yaşamı sağlatacak büyülü bir güç verilmek isteniyordu. Tek eksiklikleri, perspektif yokluğu ve biçimlerdeki şemacılık. İnsan, görece olarak ele alınmıştır; baş yandan, gövde cephedendir. Ancak, kuş ve hayvanlarda şaşırtıcı bir gerçeklik görülüyor. Kabartmalar çok kez boyanıyordu; zanaatkârlar, günümüze değin rengini koruyacak pek dirençli boyalar bulmuşlar.

Orta Krallıkta, heykel ve kabartma daha da yetkinleşiyor ve boyalı kabartmanın yanı sıra doğadan görünümler, insan portreleri, günlük yaşamdan ya da savaş sahnelerinden pek güzel örnekler veren gerçek fresko ortaya çıkıyor. Yeni Krallığın sanatçıları daha da yetenekli. Heykellerde o eskinin tutukluğu ve hareketsizliği yok; hayran olunacak büstler yapılmaya başlanıyor. Orta ve Yeni Krallığın şaheserleri, I. Amenemhet ve II. Ramses'in heykelleri ile, Akhenaton'un eşi Nefertiti'nin başıdır. Kabartmalar arasında, Hatşepsut'un Punt'a seferini, Kadeş Savaşı'nı, I. Seti'nin askeri faaliyetini canlandıran ince ve karmaşık kompozisyonlar başta geliyor. Resim de büyük ilerleme gösterdi bu devirde; resim bitkilerin, kuşların, hayvanların yanı sıra insan yüzlerinin aslına uygun örneklerini ortaya koyuyor. Kişilikler, her türlü şemacılıktan kurtularak portre olup çıkıyorlar.

Mısırlı sanatçıların zevki ve ustalığı, günlük yaşamla dinsel yaşamda kullanılan boyanın üretimi üzerinde de büyük bir etki gösterdi. Orta ve Yeni Krallık devrinin mezarlarında ağaçtan ve taştan, köleleri, çiftçileri, çobanları, zanaatkârları, savaşçıları vb. gösteren yığınla heykelcik bulundu. Ölünün, kendisi için çalışmak üzere çağırdığında canlanıp geldiği kabul edilen –"yanıt veren" anlamına– Uşabti heykelcikleri de var. Pek ustalıkla yapılmış şeyler bunlar. Bunun gibi Yeni Krallık ve onu izleyen devirler, ev işlerinde kullanılan eşya, aynalar, sandıklar, kakma mobilyalar, koku kutuları, testiler, vazolar, mücevherler,

hepsi de altından, gümüşten, fildişinden, abanozdan, tunçtan, camdan yığınla eşya bıraktı bize. Bunların hiçbiri sıradan zanaatkârın değil, tersine, özel bir yetişmeden geçmiş sanatçıların yapacakları şeyler.

Eski Mısır'da mimarlık da pek büyük bir yetkinliğe erişti. En eski anıtlar, dev mezarlar, firavun piramitleri ve prens mastabaları. Bütün bunlarda görkemli görünüşle, çizgilerdeki yalınlığın uzlaştırıldığını görüyoruz. Eski Krallıkta, tapınakların yapımı ikinci planda geliyordu; ne var ki, bu devirde bile prizma biçiminde ya da bitkileri örnek alan sütunlar kullanılıyor.

En güzel tapınaklar da Yeni Krallık zamanından kalanlar.

Eski Teb'in bulunduğu yerde yapılan Karnak ve Luksor yıkıntıları ile öteki kalıntılar, bu tapınakların görkemi hakkında yeter bir fikir verebiliyor bize. Girişte değişik stillerde kapılar yapılıyordu; geniş merdivenler ve teraslar, sırayla dizilmiş sfenkslerle süsleniyordu. Karnak Tapınağı'nda 16 sıra halinde dizilmiş 134 dev sütunu içeren geniş bir salon vardı; yüzeyi de beş bin metrekare idi.

Doğaldır ki, böylesine yapılar yapı sanatında da büyük ustalığı gerektiriyordu. Tapınakların dışında, pek görkemli hükümdar sarayları vardı. Ancak, ağaçtan yapıldıkları için, kabartmalardaki biçimlerine bakarak hüküm verebiliyoruz haklarında.

Teknik ve bilimin tohumları

Piramitler olsun, tapınaklar olsun Eski Mısır'ın o dev yapıları ilkel bir teknikle yapılmıştı. Bütün işler elle, köylü ve kölelerce yapılıyordu. Ancak, mimarların ve öteki şantiye şeflerinin plan ve hesaplarına göre çalışılıyordu. Kuşkusuz, bütün bunlar mekaniğin kuramsal ilkelerine göre değil, kuşaktan kuşağa geçen deneyimlere göre gerçekleştiriliyordu.

Çalışmaların kapsamı, yuvarlak rakamlarla ifade edilen birtakım hazırlık hesaplarını gerektiriyordu. Vergi hesaplamada tarlaları ölçmek için yüzeyleri ölçmeyi de bilmek gerekiyordu. Mısır'da hesaplama pek ileri gitmişti. Beş parmakla ya da düzine düzine yapılan doğal hesaplama sisteminden hareket ederek Mısırlılar, 1, 10, 100 vb. 10.000.000'a kadar ulaşan ondalık numaralamayı buldular. Geometri de ileriydi. Yalnızca dikdörtgenin yüzeyi değil, π sayısı için 3.16 alınarak, kürenin hacmi de hesap-

lanıyordu. Astronomlar göğü inceliyorlar ve Babillilerin düzeyine varmasalar da gruplarına göre yıldız listeleri yapıyorlardı.

Eski Krallık devrinde saptanmış olan "Mısır takvimi", güneşe göreydi. Ancak, güneşin yıllık hareketinin gözlemlenmesinden doğmamıştı: Başlangıç noktası olarak, Sirius'un güneşe göre doğuş günü alınmıştı; Nil'in taşmaları da o zamana rastlıyordu genellikle. Uzun yılların gözlemlerinden sonra, olayın her 365 günde bir tekrarlandığı saptandı ve bu süre yılın uzunluğu olarak kabul edildi; yıl da 30 günlük 12 aya bölündü, artan beş gün de bayram günü sayıldı. Ancak, böylece saptanan yılın, güneş yılına oranla 6 saat kadar bir gecikmesi vardı; modern takvimde, bu düzeltme –her dört yılda bir gelen– 366 günlük bir artık yıl yoluyla yapılmaktadır. Eski Mısırlılar ise, bu düzeltmeyi yapmadıklarından, yüzyıllar boyunca farklılık büyüyor ve her 1460 yılda bir düzeltme yapılıyordu. Bu süre Mısırlı astronomlarca belirlendi ve –Sirius'un Mısır dilindeki adından hareketle– "Sothis Dönemi" diye adlandırıldı.

Eski Mısır'da tıp da hatırı sayılır ilerlemeler kaydetti. Dinsel âdete uyarak, mumyalama için cesetlerin içini açma zorunluluğu, insan bedeninin yapısını inceleme fırsatını verdi; bu ise, fizyoloji ve tıp biliminin tohumlarını attı. Mısırlı hekimler, hastalıkların nedenlerini organlardaki değişikliklerde arıyorlardı; ancak, büyüden de vazgeçmiyorlardı ve reçetelerinde, gerçekten tıbsal tavsiyelerin yanı sıra büyülü formüller de görülüyor.

BÖLÜM III

ANADOLU

Anadolu, çok eski zamanlardan başlayarak girer tarihe. Başlarda Kaniş, Zalpa, Pruşanda ve Hattuşaş krallıkları gibi birtakım kent devletlerinden sonra Hititler, Urartular, Frigler, Lydialılar, İyon siteleri, arkadan Hellenistik krallıklar ve Roma istilası; ortaçağda Bizans, arkadan Selçuklular ve Osmanlılar. Tarihsel serüveni bu denli zengin başka hiçbir coğrafya parçası yoktur. Daha ilkçağdan başlayarak da Doğu'yla Batı arasında sürgit bir köprü olmuştur Anadolu.

Anadolu'nun tarihi böylesine önemli.

Hititlerden girelim konuya.

HİTİTLER

Hititlerin kökeni

Hititlerin tarihi, Küçük Asya'nın doğusunda, sonraları Kapadokya adını alan Kızılırmak havzasında başladı.

Kızılırmak'ın o zamanki adı da Halys.

Ülkenin doğal koşulları, sulama yoluyla tarım yapmaya elverişli değil; Kızılırmak öyle Nil gibi, Dicle ve Fırat gibi dev bir ırmak değil çünkü. Hititler, bağlarını ve bahçelerini sulamak için küçük kanallar açmayı öğrenmişlerdi gerçi; ancak tarım, hayvancılıktan çok daha az bir rol oynuyordu onların yaşamında. Dağlardaki otlaklarda, büyük at ve koyun sürüleri besliyorlardı; bu bölge, daha M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak, en iyi cinsten yün sağlıyordu. Kapadokya madenler yönünden, özellikle gümüş madeni bakımından da zengindi; o yüzden de madencilik sanatı pek erkenden gelişti.

Bir başka zenginlik de dağların ormanı ve taşı.

Halk, pek benzeşmez öğelerden oluşmuş durumdaydı: Bölgede, M.Ö. 3. bin yıllarında, ülkeye adlarını veren Hatti kabilelerini görüyoruz: Bunların "Protohitit" dediğimiz dilleri, Transkafkas'ta konuşulanlara benziyordu. Aslına bakarsanız, Hattilerin maddi kültürü ile Transkafkas'ta yaşayan ilkçağ kabilelerinin kültürleri çok noktada birbirlerine benziyor.

Daha sonra kuşkusuz, M.Ö. 3. bin ile 2. bin yılları arasında, Küçük Asya, başka halkların istilasına uğradı: Hint-Avrupa dillerini konuşan Nesitler ve Luvilerdi bunlar. Hattilerin ülkesini ele geçirdikten sonra kendi kendilerine "Hitit" adını verdiler.

Hititlerde sosyal sınıfların, giderek devletin oluşum sürecini bugün de pek aydınlık bilmiyoruz. Tunç Çağı'nda hayvan yetiştiriciliğinin ve zanaatların büyük çapta gelişimi, M.Ö. 2. binli yılların başlarında kölelik rejiminin iktisadi temelini yaratmış olsa gerek.

M.Ö. 3. bin yıllarının başlarında, Küçük Asya'nın doğusunda, birbiriyle savaşan kabileler ya da kabile birlikleri görüyoruz. Bunlar, gerektiği gibi tahkim edilmiş birtakım merkezlerin çevresinde gruplaşmışlardı; Kussara, Neşa ve Hattuşaş belli başlı merkezler arasındaydı. Başlarda üstünlük Kussara hükümdarlarınındır; Neşa'ya boyun eğdirir ve Hattuşa'yı yakarlar.

Hattuşaş, çok sonra Hitit İmparatorluğu'nun merkezi olacaktır.

> Kazılara bakılırsa, Hattuşaş çifte surla çevrili. Duvarları, topraktan bir beden, kapak taşı ile pişmiş tuğladan yapılmıştı bu surların. Belli aralıklarla kuleler görüyoruz. Bütün bunlar, kente bir müstahkem mevki görünüşü veriyordu.

Hititlerin tarihi hakkında bildiklerimiz, bize kölelerle özgür insanlar arasında keskin bir mücadelenin varlığını gösteriyor. Bu mücadele, M.Ö. 17. yüzyılın ikinci yarısında, "kral oğullarının köleleri"nin başkaldırarak efendilerinin evlerini başlarına yıktıkları ve "kanlarını döktükleri" yıllarda doruk noktasına ulaşır. Uzlaşmaz zıtlıklar, egemen sınıfı da hırpalayıp duruyordu kuşkusuz: Bunların başında taht kavgaları geliyor; o kadar ki, M.Ö. 16. yüzyılda, tahta çıkışı düzenleyen bir kanun gerekti. Ayrıca, Hitit krallarının, M.Ö. 17. yüzyılın sonu ile M.Ö. 16. yüzyılın başlarında bir yığın fetih savaşlarına giriştiklerini biliyoruz. Bunların içinde en başarılı olanları, I. Murşili'ninkiler oldu: Suriye'nin kuzeyinde –bugün Halep dediğimiz– Kalpa'yı ele geçirip arkasından Babil'e girerek, onu yakıp yıktı bu hükümdar.

Hitit İmparatorluğu'nun, M.Ö. 15 ile 13. yüzyıllar arasındaki tarihi hakkında daha fazla bilgimiz var. O zamandan kalma birtakım kanun metinleri, bize o dönemin sosyal ilişkileri

hakkında bir bilgi verirken, bazı kroniklerden de diplomasi ve savaşlar üstüne ayrıntılı bilgiler elde ediyoruz.

Sosyal rejim

Hitit İmparatorluğu, "köleci" bir devletti. Kralın, tapınakların, hatta kişilerin birçok kölesi vardı. Bazı beyliklerin arazilerinde yüzlerce köle görüyoruz.

Köleler, özellikle esnaf ve çobandı.

Doğaldır ki, kölelerle özgür insanlar arasında büyük farklılıklar vardı.

Hitit hukuku pek güzel yansıtıyor bunu.

> Bir suç için özgür insan bir tazminat öderken, köle yaşamıyla ödüyordu suçunun cezasını ya da bedeninin bir yanı sakat bırakılıyordu. Örneğin, yangın çıkaran ya da hırsızlık yapan bir kölenin burnu ve kulakları kesiliyordu. Bir şeydi köle sadece ve onu öldüren bir özgür insan, bir insan öldürmüş sayılmazdı; mal sahibine, öldürdüğünün yerine, bir ya da birkaç köle verir kurtulurdu.
>
> Bununla beraber, Hitit hukukunda, köleliğin bazı "arkaik" özelliklerini de bulabiliyoruz. Örneğin, köleler mülk sahibi olabiliyor ve mülklerine verilmiş zarara karşılık bir tazminat isteyebiliyorlardı; bunun gibi, köleler özgür insanlarla evlenebiliyor ve belli durumlarda mahkemeye başvurabiliyorlardı. Köle bir erkekle özgür bir kadının boşanması halinde eşler, çocukları ve malları bölüşüyorlardı.

Kölelerin dışında, Hitit toplumunda, sömürülen başka üretici kategorileri daha vardı: Bu bakımdan, kölelere en yakın durumda olanlar "hippar"lardı. Hipparlar, fethedilen bölgelerin halklarıydı. Yerlerinden sökülüp getirilir, kralın çıkarına olmak üzere angaryaya koşulurlardı; askerlik hizmetiyle yükümlü tutuldukları da olurdu bazen. Hipparlar gruplar halinde toplaşmışlardı ve her grubun üyeleri, zincirleme kefil olarak birbirleriyle birleşmişlerdi.

Hipparlar bir çeşit komşu topluluklardı görünüşe göre.

Kölelerle Hipparlar yabancı kökenli ve genellikle de savaş tutsaklarıydılar. Ne var ki, özgür Hititler de köle haline getiriliyordu bazen: Bir kıtlık yılında özgür Hititler, kendilerine ödünç yiyecek verip onları "yaşatanlar"a, yerlerine bir başka emekçiyi vermiş olmadıkça, ömür boyu bağlı kalma tehlikesiyle yüz

yüzeydiler. Özgür yoksullar çocuklarını satabiliyorlardı; garip-tir, Hipparların böyle bir hakkı yoktu.

"Miras yoluyla" kalmış insanların bağımlılığı daha az ölçüdeydi. Bu durumda olan kimseler, büyük bir olasılıkla, topluluktan çıkmış ve topraklarında çalıştıkları, her türlü yurttaşlık hakları olan, savaşçı ve arazileri bulunan Hititlerin müşterileri olmak zorunda kalmış kişilerdi. Çalıştıkları işletmenin ekonomisinde belli hakları da olabiliyordu; örneğin, sözleşmenin bozulması halinde, mal varlığının üçte birini alabiliyorlardı.

Özgür halkın asıl kitlesi, belli toplulukların üyeleriydiler. Komşu toplulukların bölünmez toprakları vardı; toprakların büyük çoğunluğu ataerkil ailelerin eline geçmiş ve küçük ailelerin arasında sık sık parçalanmış olsa da böyleydi bu. Büyük ailenin şefi, malların da yönetiminde baştı ve devlete karşı angaryaların yerine getirilmesinden sorumluydu. "Kanın sahibi"ydi aynı zamanda o; yani aile bireyleri arasında işlenmiş suçlarda yargıç durumundaydı. Klan rejiminin kalıntıları, kan davasında, zincirleme kefalette ve erkeğin mirasçı bırakmadan ölen kardeşinin karısını alması kuralında da kendini gösteriyordu.

Toprak başkasına devredilebiliyordu; ancak, alım sözleşmesi, kefareti ödenecek bir suç olarak görülüyordu.

Taşınmaz mallardaki özel mülkiyetin ilk biçimi, değerlerinin küçüklüğüyle de kendisini belli ediyor: 0,35 hektarlık bir tarlanın değeri, bir öküzün fiyatından on kez daha düşüktü. Buna karşılık, daha eski bir dönemde özel mülk haline gelmiş olan bağlar, fiyatça daha iyi bir durumdaydı; bir bağın değeri, ekilebilir bir tarlanın fiyatından kırk kez daha yüksekti.

Tüzüğe uygun bir araziyi paylaşan topluluk üyeleri, "luzzi" adı verilen bir angaryayı ödemek zorundaydılar; her türlü çalışmayı içine alıyordu bu angarya: Kale ve tapınak yapımı, bağbozumu gibi. Ayrıca, askerlik hizmetiyle de yükümlüydüler onlar; bundan kaçanların toprağı alınırdı ellerinden. Bir araziyi satın alan, daha önceki sahibinin yükümlülüklerini de üstlenmiş olurdu.

Zanaatkârlara da angarya yüklenebiliyordu; ancak, ayrıcalığı olan bazı kişiler, savaşçılar, rahipler, topraklarını kraldan özel izinlerle almış olanlar bağışıklıktan yararlanabiliyorlardı.

Egemen sınıfın tepe noktasında "soylular" geliyordu: Kral ailesinden olanlar, rahipler, askeri şefler, doğuştan aristokrasiden gelenlerdi bunlar. Toprakları ve köleleri vardı onların ve savaşta elde edilmiş ganimetten de bir pay alıyorlardı.

Siyasal rejim

Hitit İmparatorluğu'nun başında, "Güneş" adı verilen bir "büyük kral" vardı.

Halkın iyiliği ondan bilinirdi; büyük rahip olarak ayinleri o yaptırır ve dinsel bayramları o yönetirdi. Ölümünde de tanrılaştırılırdı. Hükümdar, ordunun, yönetimin ve adaletin başı idi.

Hükümdarın yetkileri, "Pank" adı verilen bir kurulca sınırlanmıştı.

> "Çoğunluk" anlamına geliyor bu kelime. Başlarda, Kussara savaşçılarının bir meclisiydi bu. Köleci rejim geliştikçe, askeri demokrasi otoritesini yitirdi; Pank, egemen sınıfın en üst noktasındakileri temsil eden, aristokratik nitelikte bir kuruluş olup çıktı. Hükümdarın oğlu, kardeşi gibi kan hısımları, kayın hısımları ve askeri şeflerden oluşan Pank'ın, hükümdarı yargılama gibi geniş yetkileri vardı. Buna karşılık hükümdar, Pank'ın kararı olmadan hükümdar ailesinden birini ölüme mahkûm edemiyordu. Gerçektir ki hükümdar, Pank'ın bir kararını gözden geçirebiliyor, özellikle bir cezayı hafifletebiliyordu.

Böylece, Hitit İmparatorluğu'nda siyasal rejim, başlarda "aristokratik" bir nitelik taşıdı: Büyük sürüleri, sayısız köleleri olan yüksek soyluların büyük bir otoritesi vardı; etkili "evler"i, yani ataerkil aileleri yönetirken hükümdarlık iktidarını da sınırlandırmayı başarabildiler. Ne var ki daha sonra, imparatorluk güçlü bir askeri devlet haline gelince, hükümdarlık otoritesi güçlendi ve Pank ağırlığını yitirdi.

Aristokratik rejim, merkeziyetçi olmayan bir yönetim öngörüyordu. Gerçekten, Küçük Asya'nın doğal koşulları, ülkenin birleştirilmesine elverişli değildi; Mısır'da olduğu gibi, merkeziyetçilik gereksinmesini doğuracak tek bir sulama şebekesi yoktu. Bazı bölgeler, iktisadi bakımdan gerçekten özerkti.

Hitit devleti eyaletlere bölünmüştü: Her eyaletin başında da hükümdar ailesinden seçilen ve "kral" unvanını taşıyan yöneticiler bulunurdu çok kez. İmparatorluğun sınırlarında da

Hititlerin korumasına girmiş prenslikler bulunurdu. Bunların "büyük kral"la ilişkileri özel antlaşmalarla düzenleniyordu. Bu antlaşmalarda, savaş zamanlarında "büyük kral"a sağlanacak asker sayısı, ganimetlerden alınacak pay, ticari haklar ve başka ülkelerle diplomatik ilişkiler hakkında kayıtlar yer alırdı. Bu prenslikler, kendiliklerinden savaş açabiliyor ve Hitit İmparatarluğu'na tabi olmayan komşuları aleyhine ülkelerini genişletebiliyorlardı.

"Büyük kral"ın üstün iktidarı, belli bir özerklikten yararlanan Arinna ve Nerik gibi kutsal kentlere kadar yayılıyordu.

Yerel tarım işletmelerinde, idari ve yargısal görev ve yetkiler, o toplulukların yaşlılarının elindeydi.

Askeri devletin doğuşu

M.Ö. 15. yüzyılın sonlarında Hitit kralları, silah yoluyla olsun, diplomasi yoluyla olsun topraklarını genişletmeyi hedef alan –pek hareketli– bir dış politika uygularlar.

O devirde Yakındoğu'da üstünlük de Hurrilerdedir.

> Hurriler at yetiştiriciliği yapan, M.Ö. 2. bin yıllarının ilk yarısında Mezopotamya ile Suriye'nin kuzeyinde küçük küçük birçok devlet kurmuş bir kavim. Topluluklarında üstünlük de arabalarının üstünde savaşan aristokratik bir sınıfta. İşte bu Hurriler, M.Ö. 15. yüzyılda Mitanni diye, sınırları Kalpa ve Alalah'tan Dicle'nin doğusunda kurulu Nuzi'ye kadar uzayan, pek geniş bir krallıkta birleştiler. Assurlular bile üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı bu krallığın.

O devirde Yakındoğu'nun bir başka büyük gücü Mısır'dı; III. Thutmosis zamanında sınırlarını Fırat'ın kuzeyine değin genişletmişti Mısır.

Ne var ki, M.Ö. 15. yüzyılın sonuna doğru, bu her iki imparatorluğun durumu sarsılmıştı. Mitanni'yi zayıflatan iç nedenlerin neler olduğunu bilmiyoruz. Bununla beraber bazı belgeler, Assur krallarının o yıllarda bağımsızlıklarını kazandıklarını gösteriyor bize. Mitanni'nin başkenti Vashuganni'de bile arka arkaya saray ihtilalleri olmakta ve taht mücadeleleri yapılmaktadır. Mısır'da ise, III. Amenofis zamanında fetih savaşları sona ermiştir; onun yerine geçen Akhenaton dönemindeyse, siyasal mücadelelerin yıpratıp bitirdiği Mısır çöküntü içindedir.

İşte bu durumdan yararlanan Hitit köleci soyluları büyük bir yayılışı başlatırlar. Kralları Şuppiluliuma, pek usta bir diplomasi uygular; silahtan çok görüşme ve anlaşma yoluyla imparatorluğunun saygınlığını görülür derecede yükseltmeyi başarır ve Yakındoğu'nun en güçlü devleti haline getirir onu.

Şuppiluliuma, önce Hurrileri yendi. Mitanni tahtına getirilen Mattivaza, Hititlerin korumasına girdi. Bu, Hititlerin daha sonra Suriye'nin kuzeyindeki etkilerini de belirledi: Kalpa ve Kargamış, imparatorluğa bağlandı ve Hititli prensler getirildi başlarına. Daha sonra, Suriye ve Fenike'nin küçük devletleri de Hitit İmparatorluğu'nun etki alanına girer.

Mısır'a karşı ise önce bir kışkırtma siyaseti güttü. Sonunda da Akhenaton'un ölümünün arkasından ülkenin iç kavgaların pençesinde kıvrandığı ve beceriksiz firavunların birbirini izlediği bir dönemde, içişlerine karışmaya kalktı Mısır'ın. Bu geçici firavunlardan birinin –belki de TutankAmon'un– eşini bir Hitit prensiyle evlendirmek istiyordu. Amacı, vaktiyle Mitanni'ye yaptığı gibi, Mısır'ı da kendisine tabi bir devlet haline getirmekti.

Ne var ki, başarısızlıkla sonuçlandı tasarısı.

Öyle de olsa, Şuppiluliuma'nın hükümdarlığı, Hitit İmparatorluğu'nun siyasal yönden doruğa çıktığı bir dönemi işaret eder. İlk zamanların arkaik niteliği yavaş yavaş kaybolmuştur: Köleci askeri bir devletin yayılışını yöneten kralın iktidarı sağlamlaşmış ve nitelik bakımından Mısır ve Babil despotizmine yaklaşmıştır.

Savaşlardan elde edilen büyük ganimetle kral arazisine yerleştirilmiş binlerce Hippar, "büyük kral"ın, "Güneş"in gücünün maddi temelini oluşturmaktadır.

Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü

Ne var ki, imparatorluğun gönenci uzun süreli olamazdı; Şuppiluliuma'nın geniş devleti bağlılıktan yoksundu çünkü. Fetih savaşları büyük çabaları gerektiriyor ve insan kaynağını tüketiyordu.

Hitit kanunlarının, Hipparları orduda hizmete zorlaması sebepsiz değildir. Büyük angaryalar, devletin temelini oluşturan köylülerin omuzlarına yükleniyordu bütün ağırlıklarıyla; açlık, tutsaklık ve külfet, çiftçilerin ve hayvan yetiştiricilerinin ekonomisindeki yıkılışı haber veriyordu.

Şuppiluliuma'dan sonra gelenler yeni güçlüklerle karşılaştılar. Oğlu II. Murşili, Karadeniz kıyılarında oturan Kaşka kabileleriyle, batıda da –büyük bir olasılıkla Peloponnesos'taki Akhalarca kurulmuş olan– Akhiava krallığıyla savaştı.

M.Ö. 14. yüzyılın sonlarında bir silahlı çatışma, Hititlerle Mısırlıları karşı karşıya getirir: II. Ramses, yeniden Suriye'yi istemektedir. Kadeş Savaşı'nda Mısırlılar yenilir (M.Ö. 1312) ve Hitit kaynaklarına bakılırsa hemen Şam'a çekilirler.

Hititler, son büyük başarıyı orada kazanır.

M.Ö. 13. yüzyılın başında iktidara geçen III. Hattuşili, bize özgeçmişini anlatan hayli ilginç bir belge bıraktı. Egemen sınıfın kendi içindeki taht kavgasını anlatan bir belge.

III. Hattuşili'nin siyaseti, iyiden iyiye savunma siyaseti oldu; Kaşkaların ilerleyişini durdurduğu gibi, II. Ramses'le de –1296 yılında– bir antlaşma yaptı. Assur'la ilişkileri ise o kadar iyi olmadı.

Assur kralı, Mitanni devletinin kurulmuş olduğu Orta Fırat bölgesini işgal etti ve Hitit kralı ile aynı sırada görmeye başladı kendisini; III. Hattuşili'nin kendisine "kardeş" demesini istiyordu. Hitit kralı, "Aynı anadan mı doğduk?" deyip reddetti bunu. Ne var ki, bu onurlu yanıt, Assurluların güçlenmesini engellemediği gibi Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünü de geciktirmeye yetmedi.

Assurlularla Akhiava'nın baskısı, M.Ö. 13. yüzyılın sonunda daha da arttı; batı eyaletlerindeyse şiddetli bir başkaldırı patlak verdi ve imparatorluktan kopup ayrılmalarıyla sonuçlandı.

M.Ö. 1200 yılına doğrudur ki Hitit İmparatorluğu çöktü.

Yine aynı dönemde, Hititlerin bağlaşığı olan Troya kenti Akhalarca alındı. Onlar ve öteki "deniz halkları", Mısır kıyılarına saldırdılar ve Filistin'de karaya çıktılar.

Hititlerde kültür büyük bir çeşitlilik gösterdi. İmparatorluğun çeşitli halklarından, o halkların da birbirinden farklı dilleri konuşmasından ileri gelmiştir bu. Bunun gibi, iki yazı sistemi kullandı Hititler:

Samilerden alınan çiviyazısı ile hiyeroglif.

Hititlerin dini "çoktanrılı" idi. Bunların içinde üçü başta gelir: Büyük ana-tanrıça, fırtına tanrısı ve –Babil'in Tammuz'u gibi– ölüp dirilen Telepinu.

Efsaneye göre tanrılara ve insanlara karşı öfkelenen Telepinu kaybolur bir gün ve doğanın üretici gücünü elinde tuttuğundan, kayboluşu, açlığı ve sefaleti getirir beraberinde. Tanrılar ve –hayvan biçimli kahramanları olan eski kültlerin bir kalıntısı olarak– hayvanlar Telepinu'yu aramaya koyulurlar. Ancak, ne kartal ne de fırtına tanrısı bulabilirler onu. Yalnız, büyük ana-tanrıçanın gönderdiği arı bulur ve kızgınlığını unutmasını sağlar.

Doğa güçlerine tapma gibi arkaik inançların kalıntısını taşısa da Hitit dini, bütünü bakımından, egemen sınıfı ve köleci devleti savunma amacına dönük büyük bir ideolojik rol oynamıştır. Tanrılar bu dinde, hükümdarlık iktidarının koruyucularıydılar aslında: Hattuşaş'ın biraz yakınında, fırtına tanrısını, hükümdarı kucaklar durumda gösteren bir kabartma bulunmuştur.

Hitit dini, Hurrilerin ve Sümer-Akkad din ve mitolojilerinin etkisine de uğradı: Hititler, Hurri fırtına tanrısı Teşub kültünü kabul etmişlerdi; bunun gibi, İştar, Sin ve öteki Babil tanrılarına da tapıyorlardı. Hitit dini de Yunan mitolojisini etkiledi: Troya savaşı efsanesinde, Akhalara karşı Troyalıları koruyan –Hititlerin Apulun dedikleri– Apollon kültü, Hitit dininden geliyor belki.

Günümüze kadar ulaşabilmiş sanat eserlerinin çoğu, taştan kabartmalardır. Bu kabartmalarda tanrı figürleri hantal ve durağandır; ancak, sanatçıların geleneklerin emrinde olmadıkları sahnelerde, biçimler zengin anlatımlı ve canlıdır.

Bunlar içinde Kargamış kabartmaları özel bir ilgi çekiyor: Savaş sahneleri, hayvanlar, hayvan biçiminde fantastik varlıklar görüyoruz bu kabartmalarda. Daha eski kabartmalar Hattuşaş'ta bulundu: Bu kabartmalarda hayvanlar, çiçekler, her şey büyük bir ustalıkla

oyulmuştur. Bu kabartmalardan birinde, korkunç bir yabandomuzu bir avcıya saldırmaktadır; avcı da yayını, diz çökmüş bir durumda ve hiçbir korku belirtisi göstermeden avına çekmiştir ve yanında da çatal boynuzlu başını garip bir çiçeğe doğru eğmiş bir geyik bulunmaktadır.

Hitit edebiyatı hakkında çok az şey biliyoruz. Hititler tahtadan tabletler üzerine yazıyorlardı genellikle; öyle olduğu için de Hattuşaş'ın o dev kitaplığının büyük bir bölümü yitip gitmiştir. Bize kadar gelebilenler içinde tarihsel metinler ve mitolojiden esinlenmiş öyküler bulunuyor. Onların da Hurri destanlarının birer çevirileri olduğu söyleniyor bazı bilginlerce. Bunların ilk göze çarpan niteliği, tanrılara karşı saygısızlık.

Kumarbi'nin öyküsünde çok açık bu.

Kumarbi, tanrıların hükümdarıydı. Ne var ki, öteki tanrılar, elinden iktidarını almaya yeltendiklerinden, Kumarbi bir yardımcı yaratmaya karar verdi kendisine. Ancak, böyle bir yiğidin güçlü ve cüsseli bir anası olmak gerektiğinden, Kumarbi tuttu bir kayayla evlendi. Ondan da Ullikummi adlı bir oğlu oldu. Babası, bir deniz uçurumuna sakladı onu; çocuk, herkesten gizli orada büyüdü. Ancak, tanrılar bir gün haber aldılar bunu ve ele geçirmeye karar verdiler. Tanrıça İştar, baştan aşağıya süslenmiş olarak, taştan yığının önünde şarkı söyledi. Boşunaydı bu, çünkü ne gözleri vardı Ullikummi'nin ne de kulakları. Tanrıça da umutsuzluğa düşüp bütün mücevherlerini fırlatıp attı.

Kronos mitosunu ne kadar çağrıştırıyor değil mi?

Zaten bilginlere bakılırsa, Kumarbi efsanesi Yunan mitolojisini etkilemiştir. Özellikle, Zeus'un babası Kronos mitosu üzerinde bu etkiyi görmek mümkün.

URARTULAR

Urartu Krallığı

Urartu kabileleri, Küçük Asya'nın doğusunda Van Gölü bölgesinde yaşıyorlardı. Değişik bir coğrafyası vardır o bölgenin: Yüksek Ermeni yaylası, Küçük Asya'dan Fırat'la ayrılır; doğuda Zagros sıradağları uzanır, batıda da Toroslar. Ekilebilir bereketli topraklar, vadilerde ve ovalardadır ancak. Dağlar

demir, bakır madenleri ve yapı taşları bakımından zengindir; etekleriyse orman ve otlaklarla kaplıdır.

Bu doğal koşullar, özellikle hayvancılığı ve zanaatkârlığı destekliyordu. Zanaatkârlık, hele hele tunç ve demirden aletlerin üretiminde büyük bir yetkinliğe varmıştır. Sulama tekniğini gerektiren tarımsa, Urartular, karmaşık bir sulama şebekesini yoluna koyabildikleri ölçüde gelişebildi.

Urartu kabilelerinin adı, M.Ö. 13. yüzyıla doğru, Assur kralı I. Salmanasar'ın yazıtlarında geçer ilk kez.

> Uruatri denen kabilelerle sekiz küçük "ülke"nin birliği sorunu diye bir sorun vardır. Salmanasar buraları fethetti ve yakıp yıktı, halkını da köle durumuna getirdi. Halkın geri kalan bölümü ağır bir vergi ödemek zorunda kaldı. M.Ö. 12. yüzyılda, Uruatri adı Assur yazıtlarında kaybolur; Van Gölü yöresinde kurulu Nairi ülkesine yapılan çeşitli seferler geçer onun yerine. Bağımlı kabileler sık sık başkaldırıyorlar ve Assur kralları da korkunç karşılıklar veriyorlardı onlara.

M.Ö. 1. bin yılın başlarında, Van Gölü bölgesinde birçok devlet görüyoruz. Onlardan biri de Urartu'dur ve merkezi Tuşpa da aynı gölün kıyısındadır. Bu devletlerin Assurlulara karşı mücadeleleri, M.Ö. 9. yüzyılda tek bir Urartu Krallığı'nın doğuşuyla son bulur.

Kendine ilk kez "yığınların kralı" adını veren I. Sarduris'in başlattığı birliğe gidişi, torunu Menua tamamladı. Ondan sonra gelenler de sınırları doğuya ve güneye doğru genişletirler. Urartular Transkafkas'a, Kura ile Aras ırmaklarının yukarılarına kadar çıkarlar.

Urartu Krallığı, doruk noktasına, M.Ö. 8. yüzyılın ilk yarısında, I. Argişti ile II. Sarduris'in hükümdarlıkları zamanında erişti. Argişti, doğuda birçok sefer yaptı, Assurlularla çarpıştı ve Transkafkasya, Sevan Gölü bölgesinde egemenliğini güçlendirdi. Van Kalesi kayalığına kazınmış, *Horhor Yazıtı* adını taşıyan bir yazıt, bütün bu seferler hakkında bilgi veriyor bize. O dönemde Urartu'da, köle haline getirilmiş hayli savaş esiri görüyoruz.

Urartu ekonomisi ve toplumu

Urartulardan bize kalmış belgeler, savaş yıllıkları ya da çalışmalardan bahseden yazıtlar, yürürlükteki rejimi niteleyen

metinler sosyal ve iktisadi ilişkiler hakkında pek bilgi vermiyorlar.

Bildiğimiz kadarıyla, Urartu toplumu da "köleci" bir toplum. Devletin başında, doğuştan soylulara dayanan bir kral bulunuyordu. Savaş yoluyla zenginleşmiş ve geniş topraklara sahip askeri aristokrasi pek güçlüydü. Kralın, tapınakların ve soyluların topraklarında yemişçilik ve bağcılık yapılırdı. Sulama için çok sayıda yapma göl, geniş bir kanal şebekesi tarlalara, köylere ve hisarlara su sağlıyordu.

Hayvancılık da pek gelişmişti.

Ekonomi "köleci" bir niteliğe sahipti. Çok sayıda köle vardı; her sefer dönüşü, binlerce savaş esirini de beraberinde getiriyordu. Argişti, bir seferden 18.000'den fazla esirle dönmüştü. Köle emeği her işte kullanılıyordu.

Halk tarım ve hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşıyordu. Doğu'ya has yükümlülükler ve angarya da vardı büyük bir olasılıkla.

Ticaret ve zanaatkârlık merkezi olarak, gerçek anlamıyla kentler yoktu. Kırsal uğraşlar ve meslekler, büyük kasabalarda gelişmiş haldeydi.

Urartu'nun Çöküşü

M.Ö. 8. yüzyılda Assur'un gücü, III. Tiglat-Pileser zamanında artınca Urartu'yu hayli sarstı bu. Assurlulara karşı uzayıp giden savaşlar, II. Sarduris'in – M.Ö. 743 yılındaki– bozgunuyla sonuçlandı. Ölümünden sonra ise birçok karışıklık oldu ve fethedilmiş bazı bölgeler Urartu'dan koptular. Asıl korkunç darbeyi ise –M.Ö. 714 yılında– Assur kralı Sargon, Urartu ordusunu ezerek vurdu.

Urartu, M.Ö. 7. yüzyılın başlarında, Kral II. Rusa, M.Ö. 7. yüzyılda kuzeyden Transkafkas'a ve Ortadoğu'ya gelen Kimmerlerle bağlaşıklık kurduğu zaman kendini toparladı. Urartu ve Kimmer koalisyonu, Küçük Asya'da zaferle sonuçlanan bir savaş yaptılar. II. Rusa, büyük çalışmalara da girişti: Özellikle Teişebaini Kalesi onun zamanında yapılmıştır. Assurlularla ilişkiler pek barışçı idi; II. Rusa ile Assurbanipal'in birbirlerine elçi gönderdiklerini biliyoruz.

Urartu Krallığı'nın nasıl yıkıldığı hakkında kesin verilerden yoksunuz. Tek bildiğimiz, M.Ö. 7. yüzyılın başlarında korkunç bir İskit akınına uğramış olmaları. Urartuları tarihten silenler de M.Ö. 6. yüzyılda Medler oldu.

Urartu Krallığı'nın yıkılışından sonra ülkede üstünlüğü, belli bir zaman için Armenler elinde tuttu. Ondan sonradır ki, tüm ülke Ermenistan adını aldı; Urartu yerlilerinin, bölgeye daha sonra gelenlerle kaynaşmalarından Ermeni halkı oluştu giderek.

Ermeniler de M.Ö. 2. yüzyılda Ermeni krallığını kurarlar.

Urartu uygarlığı

Urartu kültürü Assur'a bağımlı bir kültür.

Gerçekten Urartular, çiviyazısını Assurlulardan aldılar, biraz daha yalınlaştırıp az buçuk da geliştirerek kullandılar.

Aynı şey, görsel sanatlar için de söylenebilir.

Taştan dev kalelerin yıkıntıları bize bina yapımındaki ustalıklarını gösteriyor. En çok dikkati çeken mimari anıtlar da işte bu kaleler. Onlara Erivan yöresinde ve Van'da rastlıyoruz.

Devlet dininin büyük tanrıları, baştanrı Haldia, savaş tanrısı Teşeba ve güneş tanrısı Şivini idi. Urartu yazıtları, krallar zaferlerini sanki ona borçluymuşlar gibi, tanrı Haldia'ya bir hitapla başlıyor. Haldia, kuşkusuz Urartu kökenli bir tanrı; aynı zamanda yıldırım ve fırtına tanrısı da olan Teşeba'nın adı ise, Urartu'nun batıdaki en yakın komşuları Hititlerle Hurrilerin tanrısı Teşub'a benziyor. Şivini de geleneksel güneş-tanrı olsa gerek.

Tanrılar panteonunda başka tanrılar da görüyoruz.

Urartu halk dinini ise pek iyi bilmiyoruz.

FRİGYA VE LYDİA

Frigya, Küçük Asya'nın geniş bir bölümünün, yaklaşık olarak M.Ö. 1000 yıllarından kalma adı. Eski Yunanlılar burada oturanlara, Frig derlerdi. Bölgenin sınırları çeşitli devirlerde değişiklik göstermişse de Frigya'nın çekirdeğini oluşturan asıl alan, Sangarios (Sakarya) Irmağı ile Maiandros (Büyük Menderes) Irmağı'nın yukarı çığırları arasındaki küçük yayladır.

Frigya'nın iki önemli merkezi vardı: Biri siyasal merkez olan Gordion; öteki dinsel merkez durumundaki Midas kenti.

Pers krallarının yaptırdığı "kral yolu" da Frigya'dan geçiyordu.

Friglerin tarihi üstüne yeterli bilgi yoktur.

Bugün, Friglerin, ilkçağ yazarlarının da belirttikleri gibi, Trak asıllı bir kavim oldukları anlaşılmıştır. Dil benzerliklerinden başka, kazılardaki buluntular da bunu gösteriyor. Yunan tarihçisi Herodotos, Friglerin istilacı bir kavim olduklarını ve Küçük Asya'ya Trakya'dan geldiklerini söyler. Friglerin Ege göçleri sırasında mı, yoksa M.Ö. 8. yüzyıldaki Trak kavimlerinin göçüyle mi geldikleri tartışma konusudur. M.Ö. 2. bin yılda Trakların işgali altında bulunan Balkan yarımadasının güneybatı bölgelerine İlliryalıların girmesi üzerine tedirgin olan bazı Trak kabileleri, en çok Frigler ya da Brigler, boğazlar üzerinden Küçük Asya'ya geçtiler. Bu ülkenin batısında ve kuzeyinde oturan bazı savaşçı kavimlerin kendilerine katılması sonucunda, güçlenerek Hitit topraklarını istila ettiler; kentleri ve kasabaları yakıp yıkarak bu devleti ortadan kaldırdılar (M.Ö. 12. yüzyılın başları).

Ancak, Hitit sanat ve kültür geleneğini de benimsediler.

Frigler ilk kez, Assur kral yıllıklarında Muşki adı altında görülürler. Assur kralı Tiglat-Pileser, bunları yaklaşık olarak M.Ö. 1100 tarihinde yendi ve Nisibis'e sürdü.

Frigya devleti, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında kuruldu. Frig devletinin doğuşu M.Ö. 8. yüzyılda başlamış olan İyon yayılmasıyla ilgilidir. O yüzyılda İyonların bütün Batı Anadolu'yu ele geçirmeye başlaması, Batı Anadolu'daki Trakyalı kavimlerden bir bölümünün ilk yerleştikleri yerler olan Kızılırmak boylarına ve bozkıra göç etmelerine yol açtı.

Frig devletinin ilk kralının Gordios olduğu bilinmektedir. Ancak, bu kral ve devrinin siyasal olayları konusunda bilgi yok. M.Ö. 8. yüzyılın son yarısında Frigya devleti Urartu devletiyle birleşerek Assur akınlarını önlemek ister. Frigya'nın doğuda iki hedefi vardı aslında: Yukarı Kızılırmak bölgesini Assurlulardan almak ve Kilikya bölgesinde Akdeniz'e ulaşmak. Gordios'un oğlu Midas, bu hedeflere ulaşamadan Assurlularla barış yaptı.

Midas'ın M.Ö. 738 yılında tahta çıktığı söylenir. II. Sargon, kendinden öncekilerin Midas'la başa çıkamamış olduklarını bildirdiğine göre, bu kralın, II. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745-727) ile çağdaş olması gerekiyor. Midas, doğuya doğru sınırlarını genişletmekle beraber

batıya da önem verdi ve Yunanlılarla ilişkilerde bulundu. Herodotos'a göre bu kral, Delphoi'ye değerli bir taht armağan etmiş ve bir Yunan prensinin de kızıyla evlenmiştir.

M.Ö. 700 yıllarına doğru, Kafkaslar yoluyla Küçük Asya'ya giren Kimmerler Anadolu'nun büyük bir bölümünü istila ettiler. Bunun sonucu olarak da doğu sınırı Kızılırmak'ta olan Frigya devletiyle Kimmerlerin çarpışması kaçınılmaz bir durum aldı. Pek yıkıcı bir istilaydı bu. Kimmerler, Gordion'da durmayarak yollarına devam ettiler ve Lydia'dan geçerek kıyıdaki birçok İyon sitesini yerle bir ettiler. Kimmerlerle yaptığı savaşta yenilen Midas'ın, üzüntüsünden canına kıydığı söylenir.

Midas'ın ölümünden sonra Frigya artık büyük bir siyasal rol oynamadı ve Küçük Asya'nın yabancı kavimlerden temizlenmesi işi Lydia'ya kaldı. Nitekim, Kimmerleri Küçük Asya'dan Lydia Kralı Alyattes çıkardı (M.Ö. 650). M.Ö. 546 tarihinde Pers Kralı Kuroş'un (Kyros) Lydia Kralı Krezüs'ü (Kroisos) yenmesiyle Küçük Asya'da egemenlik Perslerin eline geçti ve Anadolu satraplıklara ayrıldı.

Toplum, kültür ve sanat

Frig toplumu hakkında bildiklerimiz çok az. Büyük topraklar hep rahiplerin malıydı. Frig devleti, özellikle bir köylü ve çiftçi ülkesiydi. Kralları, bütün gayret ve dikkatlerini tarıma verirlerdi. Frigya sürüleri, yünlerinin inceliği ve koyu siyah renkleriyle pek makbul sayılıyordu. Kereste, hiç kuşkusuz önemli bir metaydı o zamanlar. Midas kentinin çevresi bugün bile ormanlarla kaplıdır. Bir başka uğraş alanı da atçılıktı. Herodotos, Küçük Asya yaylasının en zengin halkları olarak anlatır Frigleri.

Gordion ve Midas kentlerinde yüksek düzeyde bir aydın tabakası vardı. Bunun yanında tacir ve zanaatkârlar da bulunuyordu. Yunanlı, Foçalı, Suriyeli, Urartulu gibi yabancılardan oluşuyordu bunların çoğunluğu. Friglerde de, birçok Hint-Avrupalı kavimde olduğu gibi, öteki yerli kavimlere hükmeden bir soylu zümre hüküm sürmüş olmak gerekir.

Hiç kuşkusuz, başta savaş esirlerinden oluşan bir köle sınıfı da bulunuyordu.

Friglerin başlı başına bir yazı sistemi vardı: Kaynağı ve gelişimi henüz aydınlatılmamış olan bu yazı, bir yandan Arami, öte yandan Ege yazı sistemlerinin etkisi altında ortaya çıkmışa benziyor. Frig ve Yunan alfabelerinin aynı Fenike kaynağından gelmesi olasıdır; Frig alfabesi M.Ö. 5. yüzyıla değin kullanıldı; Frig dili ise, Yunanca ile karışarak, M.S. 2. ve 3. yüzyıllara kadar yaşamıştır. Frig edebiyatı hakkında bilgimiz yok; ancak, Frigyalılar "hayvan öyküleri"nin bulucuları olarak kabul edilirler.

Frigya sanatı ve mimarlığı konusunda, Küçük Asya'nın çeşitli yerlerinde, özellikle Gordion, Midas kentleri ve Pazarlı'da tümülüs biçimindeki mezarlarda ya da kayalar içine oyulmuş zengin cepheli binalarda yapılan kazılar sayesinde bir bilgi edinilebildi. Frigler, özellikle maden işçiliğinde çok ileri gitmişlerdi. Frigya'da yapılan bronzdan boğa başı ya da başka figürlerle süslü içki kadehleri Yunanistan'a satılan mallar arasındaydı. Kaya ve taş mimaride kullanılan malzemeyi işlemek için madenden çeşitli aletler yapılıyordu. Frigler zamanında müstahkem şatoların varlığı yapılan kazılardan anlaşılmıştır.

Frig mimarlığı Yunan mimarlığını da etkilemiştir aynı zamanda.

Klasik geleneğe göre, "friz"i ilk kez Frigler kullanmışlardır. Gordion'da son yıllarda yapılan kazılarda, M.Ö. 8. yüzyılda Frig evlerinin bazen taştan bazen de tahta çerçeve kullanmak yoluyla tuğladan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu evlerin bazılarının planı "megaron" (Miken evinin karakteristiği uzun bir dikdörtgen hol) tipindedir. Gordion'da, kentin çevresini çeviren surlar, kentin kapısı ve çeşitli binalar ortaya çıkarıldı. Frigler, doğudaki komşuları Urartular gibi, kaya mimarlığında çok ileri gitmişlerdi. Ahşap sanatı pek ilerlemişti.

Frig sanatında, insan biçimleri zayıf olarak, hayvanlar da üsluplaştırılarak işlenmiştir. Frig seramiği, M.Ö. 2. bin yıl Anadolu seramiğinin bir devamı olmakla beraber bazı yenilikler de gösterir.

Friglerin, Küçük Asya'da öteden beri kökleşen gelenekleri benimseyip sürdürdüklerini sanatlarından çok dinleri gösterir.

En eski kült, büyük ana-tanrıça Kybele'nin kültüydü.

Heykellerde ve kabartmalarda tanrıça, oturmuş ya da ayakta, yalnız ya da aslanlarla beraber gösterilmiştir. Bunlardan, tanrıçanın bütün yaşayanlarla ölmüşleri yönettiği sonucu

çıkmaktadır. Friglerde aslan, bir binek hayvanı olduğu gibi, dağlarda da bir yol arkadaşıdır ve zamanla krallığın bir simgesi niteliğini kazanmıştır. Tasvirlerde, tanrıçanın başında âdeta kule gibi yükseltilmiş bir taç vardır. Bu taç onun, kentlerin ve ürünlerin mutlak sahibi sayıldığını gösterir. Tanrıçanın, sevgilisi Attis ile birleşmesinin doğaya yeni bir yaşam verdiğine, sevgilisini yitirmesi sonucunda doğanın kış uykusuna girdiğine inanılırdı.

Kybele'ye en büyük tapınma yeri Pessinus'taydı. Ana-tanrıçaya ayrılan bu kutsal kentin gerek dinsel, gerek ticari yönetimi, Attis'in adını taşıyan birtakım başrahiplerce yerine getiriliyordu. Aynı zamanda panayır yeriydi burası; tanrı ve tanrıça onuruna görkemli ayinler yapılırdı. Böylece, Pessinus Kybele tapınağı çevresinde bir devlet oluşmuştu. Burada iki yüksek rahip bulunuyordu. Bunlardan birisi Attis'in adını taşıyordu ve maiyetinde "gallus" adını alan rahipler vardı. Gallusların erkeklikleri giderilmişti ve bu ameliyatı dinsel tapınmanın coşkunluğu içinde kendi kendilerine uygularlardı. Bu vahşi olayla, tanrıçanın bahar bayramı özgün bir biçim alırdı. Erkekliğin giderilmesiyle tanrılaşmak düşüncesi ilkçağda yoktur. Gallusların bu hareketi, Attis'in kendi erkekliğini gidermesine öykünmekten ibaretti. Frigler, bu tanrıçayı öylesine benimsediler ki, bütün devletlerini ve ülkelerini Pessinus Kybelesi'nin mülkü saydılar.

Frigler, bağımsızlıklarını yitirdikten sonra da bu büyük tanrıçaya bağlı kaldılar. Böylece, bu din Küçük Asya'da uzun süre tutunabildi. Pessinus ve Efes gibi kentlerde tanrıçanın tapınağı çevresinde oluşan rahip devletleri uzun zaman varlıklarını koruyabilmiştir. Daha sonraları büyük tanrıça kültü, Yunanistan ve Roma'ya girdi ve bu ülkelerde de önemli bir rol oynadı.

Lydia ve uygarlığı

Lydia, Batı Anadolu'da kuzeyde Mysia, güneyde Karia, doğuda Frigya ve batıda İyonya ile sınırlıydı. Adı, Maionia olarak geçer Homeros'ta.

Lydia'nın M.Ö. 2. bin yıldaki siyasal ve etnik ilişkileri hakkında bilgiler çok azdır. Özellikle kıyılarda yapılan kazılarda, bu bölgede

çok eski devirlerde kurulan bir Lydia krallığından ve üç hanedandan söz ederler: Atys, Herakleides ve Mermnades hanedanları. Efsanevi Atys Hanedanı üstüne pek az şey bilinir; Herakleides Hanedanı hakkındaysa az bilgi vardır. Herodotos, bu hanedanın 505 yıl hüküm sürdüğünü ve bu süre içinde 22 kralın başa geçtiğini anlatır.

Lydia hakkındaki ilk kesin tarihsel bilgi, M.Ö. 680 yıllarına ait. Bu tarihte Lydia'da hüküm süren Herakleides Hanedanı'ndan Kral Kandaules, bir saray entrikası sonunda tahttan indirildi. Yerine Mermnadeslerden Gyges geçti; Delphoi kâhinince de onaylandı krallığı. Gyges'in kral olmasından sonra devletin sınırları genişlemeye başladı. O devirde, Kimmer tehlikesi vardı Anadolu'da. Gyges, Kimmerlere karşı Assurlulardan yardım istedi ve iki Kimmer şefini zincire vurarak Ninova'ya yolladı. Bir süre sonra da, Kimmer tehlikesinin ortadan kalktığı düşüncesiyle, Assurlulara karşı Mısır'la birleşti. Ancak, Assurlularla mücadeleye fırsat bulamadı; yine bir Kimmer saldırısı sonunda öldü (M.Ö. 652). Gyges'ten sonra Ardys Sadyattes, Alyattes ve Krezüs tahta çıktı. Sadyattes, Frigya krallığının büyük bir bölümüne egemen oldu; Batı Frigya, Lydia'nın sınırları içine girdi ve Lydia'nın doğu sınırı İç Anadolu yaylasından Halys (bugün Kızılırmak) Irmağı'na kadar genişledi. Bithynia bölgesiyle, batıdaki Yunan kentleri ele geçirildi; yalnız Miletos alınamadı. Kral Alyattes devrinde Kimmerler ülkeden kovuldu. Bu kral zamanında, değiş tokuş ticaretinden para ticaretine geçişi sağlayan ve devletçe yönetilen sikke basımına başlandığı sanılıyor (yaklaşık olarak M.Ö. 607). Yine o tarihlerde Lydialılarla Medler arasında beş yıl süren savaşlar oldu. Sonunda yapılan antlaşma ile Halys Irmağı iki devlet arasında sınır olarak kabul edildi (M.Ö. 585).

M.Ö. 560'ta Alyattes ölünce, yerine oğlu Krezüs geçti. Onun zamanında Lydia'da zenginlik ve gönenç düzeyi pek yükseldi. Bu kral, Yunanlılarla ilişkiler kurdu ve Delphoi'ye birçok değerli armağan yolladı. Halys Irmağı'na kadar –Lydia ve Kilikya dışında– tüm Küçük Asya'yı ele geçiren Krezüs, Pers kralı Kuroş ile Halys Irmağı yakınında savaştı (M.Ö. 546); ancak, kış yaklaştığı için bir sonuç alamadan geri döndü. Kuroş, Krezüs'ü başkenti Sardes'e kadar izledi ve kenti ele geçirerek Lydia krallığına son verdi. Lydia bölgesi o tarihten M.Ö. 334 yılına değin Perslerin elinde kaldı ve satraplıklara ayrıldı; M.Ö. 334'te Granicus zaferinden sonra Büyük İskender, onun ölümünden sonra

da Selefkiler Lydia'ya egemen oldular. Magnesia Savaşı'ndan (M.Ö. 190) sonra Lydia, Bergama krallığının eline geçti. Sonra da bir Roma eyaleti haline getirildi (M.Ö. 133).

Tarihçi Xanthos, Lydia ile Friglerin arasındaki hısımlıktan söz eder. Friglerin Lydia'yı etkilediklerini, mezarlar üzerinde yükselen konik yığma tepeler (tümülüs) açığa vurmaktadır. Lydia dilininse –Lykia, Karia, Side dilleri gibi– Hint-Avrupa dil grubuna giren Hitit-Luvi örneğinden olduğu bugün anlaşılmış durumda.

BÖLÜM IV

FENİKE VE FİLİSTİN

Suriye'nin Akdeniz'e bakan yüzü ile güneyi, Sami kökenli halkların yarattığı uygarlıklara tanık oldu: Sami kökenli Fenikeliler, ilkçağda denizlerin ilk fatihleridir; İbraniler ise tanrı anlayışında yaptıkları büyük değişiklikle önemli rol oynadılar. İbranilerin rolü, yalnız ilkçağla sınırlı kalmadı, sonraki yüzyılları da etkilediler onlar.

Önce Fenikelilerden başlayalım.

FENİKELİLER

Fenike adı, Suriye'nin Tyr'den Ugarit'e kadar uzanan kıyı şeridine veriliyor. Bu şeridin doğusunda, ormanlarla kaplı Lübnan dağları sıralanır; dağlar –yer yer– kıyıya kadar uzanır ve dikine varırlar denize. Ekilebilir topraklar pek azdı o yüzyıllarda, ama çok bereketliydi; yamaçlarda çobanlara rastlanırdı özellikle. İlkçağda, bu kıyılarda ondan fazla denizci devlet görüyoruz.

Fenikeliler, gözü pek denizciler ve faal tacirler olarak ün salmışlardı.

"Fenikeliler" adını Yunan tarihçileri vermişlerdir onlara; bu adı kullanmazdı yerli halk. Ataları, M.Ö. 3. bin yıllarına değin Filistin'in güneyinde ve batısında otururlardı. Sami diller konuşan birçok kabileye bölünmüşlerdi. M.Ö. 3. bin yılda, Akdeniz kıyısı boyunca kuzeye doğru ilerlemeye başladılar. Bu kabileler, Suriye kıyısında ilk yerleşmelerini yaptılar ve geleceğin Ugarit, Gebal (Byblos) ve Sidon kentlerini kurdular.

Az sonra da geleceğin Sur'u (Tyr) doğar.

Bunlar başlarda, ortakçı mülkiyet düzeni içinde yaşayan balıkçı köyleriydi herhalde; sonraları kentlere dönüştüler ve belli küçük bölgelerin merkezleri oldular.

Klan ortakçılığından komşu ortakçılığına dönüşme sosyal sınıfları getirdi arkasından; onu da Fenike devletlerinin doğuşu izledi. Bu süreç hakkında açık seçik hiçbir bilgimiz yok aslında.

Bir efsaneye göre, Sidon'un kurucusu ve ilk kralı Keret olmuş, bir ordusu varmış; Sidon'da, kabile tanrıları adına yapılmış tapınaklar da vardı herhalde.

Fenike krallıklarının tarihçesi

Fenike'nin küçük krallıkları hiçbir zaman tek bir devlet halinde birleşmediler. Her birinin kendine özgü bir siyasal yaşamı vardı. Tarih boyunca, zenginlikleri ve güçleri bakımından, dört krallık göze çarpıyor: Ugarit, Gebal, Sidon ve Tyr.

III. Thutmosis'in Filistin'i ve Suriye'yi fethetmesinden önce, Fenike krallıkları bağımsızdılar. O yıllarda, ön planda gelen de Gebal ile Ugarit'ti.

Gebal, M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak Mısır'la ilişkiler kurmuştu. Ugarit ise, M.Ö. 3. binli yılların sonunda Mısır ve Girit'le ticaret yapan önemli bir kent olup çıktı. M.Ö. 2. bin yılın ilk yarısında Ugarit gönenç içindeydi: Tapınaklar ve saraylarla doluydu kent; tacirler ve senyörler, zengince döşenmiş ve aile gömütlüğü de olan taştan evlerde oturuyorlardı. Giritli tacirlerin ayrı bir mahallesi vardı; Kıbrıs'la da ticaret yapılıyordu.

M.Ö. 2. bin yılın ortalarında Fenike kentleri, üç yüzyıl kadar Mısır'a bağımlı kaldılar ve M.Ö. 14. yüzyılın ilk yarısında Suriye'nin kuzeyini fetheden Hititler de bir süre Ugarit ve Gebal'i kendilerine bağladılar. O tarihten sonra ve M.Ö. 2. bin yılın sonlarına değin Fenike bir gerileme dönemine girer; Mısır'a ve Hititlere karşı savaşların, sonra da Ege adalarından gelen "deniz halkları"nın istilasının sonucudur bu.

M.Ö. 13. yüzyılın sonunda, Mısır'ın zayıflaması ve Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü, Fenike krallıklarına bağımsızlıklarını yeniden elde etme olanağı sağladı.

> O dönemde, önde gelen Tyr kentiydi; ada üzerine kurulu olduğundan, savaşların ve istilaların acısını daha az çekmişti. En ünlü kralı, M.Ö. 10. yüzyılın ortalarında hüküm süren Hiram oldu. Büyük bir ticaret filosu vardı onun ve bütün Akdeniz'de ticaret yapıyordu. Hiram, Tyr'i öylesine genişletti ve güçlendirdi ki, ele geçirilmesi olanaksız bir kent olup çıktı; öyle ki, Assurluların saldırısına bile dayanabildi.

Bu bağımsızlık dönemi, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında, Assur'un Fenike krallıklarını fethine değin sürecektir.

Ugarit kazılarında bulunmuş bazı belgeler, bu devletin iktisadi ve sosyal rejimini niteleyen birtakım bilgiler veriyor. Halkın çoğunluğu, verimli Orontes Vadisi'nde tahıl ekimi ve bağcılıkla uğraşıyordu; onun ötesinde çölde ise krallığın sınırı başlıyordu. Toprak iyi ürün veriyordu; artanı Ugarit'teki yabancı tacirlere satılıyordu. Çiftçiler, ortakçı bir rejim içinde yaşıyorlardı. Komşu ortakçılığı klan ortakçılığından geliyordu ve bazıları eski adlarını bile korumuşlardı. Krala belli bir vergi veriyor ve çalışmaları için el emeği sağlıyorlardı ona. Herkes yılda 13 günden iki aya kadar bir angaryayla yükümlüydü ve orduda okçuluk yapıyordu. Kıyı bölgesinde balıkçı toplulukları vardı; kralın donanmasında hizmet edecek olanlar onlar arasından seçiliyorlardı kuşkusuz.

Ugarit halkı zanaatkârlardan, tacirlerden, rahip ve eşraftan oluşuyordu; zanaatkârlar bir yana, hepsinin de köleleri vardı. Kölelik, ailevi bir nitelik taşıyordu ve köle mal olarak görülüyordu. Sayısı fazla değildi kölelerin; iki ya da üç kölesini yitiren yoksulluk tehlikesiyle karşılaşmış olurdu. Çoğunluğu, kralın malikânelerindeydi; bir bölümü saraylarda, bir bölümü de kralın bağ ve bahçelerinde çalışır ya da gemilerinde kürek çekerdi. Kölelerin çoğu pazardan satın alınıyordu. Kölecilik, M.Ö. 1. bin yılda, özellikle Tyr'de gelişti. Tyr krallarının pek güçlü bir ticaret ve savaş filoları vardı; tacirleri, Tyr'in kolonilerinin bulunduğu ülkelerden getirilmiş kölelerin ticaretini de yaparlardı.

M.Ö. 2. bin yılın ilk yarısından başlayarak, Fenike krallıklarında bir tacir zümresi oluştu. Aracı ticaretti yaptığı bu zümrenin: Dışarıya satılan mallar arasında buğday, şarap, Lübnan kerestesi, kuru balık gibi bizzat Lübnan'ın kendi ürettikleri vardı; geri kalan, dışardan getiriliyor ve bir başka ülke için yeniden satılıyor ya da o ülkedeki bir malla değiş tokuş ediliyordu. Fenike devletleri sona erinceye değin kralları, başlıca alıcılar ve satıcılar olmuşlardır. M.Ö. 2. bin yılda Fenike tacirleri, dünyanın en işbilir kişileriydiler; o zamanki dünya ticaretinde başta gelen bir rol oynamışlardır.

Siyasal rejim bakımından, Fenike krallıkları *küçük despotluklar*dı.

Devlet örgütünün yapısını bilmiyoruz; ancak, kral iktidarının dayandığı ideolojiyi iyi tanıyoruz. Fenike hükümdarları, tanrısal bir nitelik görürlerdi kendilerinde. Örneğin Sidon kralı, soyunu tanrılara kadar çıkarıyordu. Efsanevi kral Keret'e, bir tanrı olarak bakılırdı. Gebal kentinin kurucusu sözde tanrı El'di, Tyr'in başlıca tanrısı da Melkart (Fenike dilinde "kentin kralı") idi. Resmi din de bu tanrısal ideolojiye uyuyordu; Gebal, Ugarit, Tyr ve Sidon kralları, kentlerinin en büyük tanrılarının rahipleriydiler aynı zamanda ve büyük ayinlere katılır, başkanlık ederlerdi. Ancak, Babil'in ve Mısır'ın hükümdarları kadar mutlak birer despot değildiler.

Tacir ve köleci zengin krallıklarda kendisini erkenden gösteren sosyal eşitsizlik ve köleliğin gelişmesi, bitip tükenmeyen karışıklık ve komploların yanı sıra saray ihtilallerine yol açtı. Tyr'de, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarına doğru krala, hem de kız kardeşinin tertiplediği komplonun ardından böylesine karışıklıklar görüyoruz. Tyr'de, M.Ö. 5. yüzyılda, kentin Perslere bağlı olduğu bir dönemde patlak vermiş bir başkaldırının pek bulanık öyküsü dışında, köle hareketleri hakkında bilgimiz yok.

Denizcilik ve koloniler

Fenikeliler, ilkçağın en iyi denizcileri olarak görülüyorlardı. Deniz taşımacılığı, bütün bu krallıkların kıyıda kurulmuş olması dolayısıyla gelişti. M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak Fenikeliler, Mısır'a, hatta Ege denizine değin gidebiliyorlardı. M.Ö. 2. bin yılda, batıda Numidya ve İberya (İspanya) kıyılarına ulaştılar.

Cebelitarık Boğazı'na ilk erişenler Tyr denizcileri oldu; ve boğazın ötesinde göz alabildiğine uzayıp giden denizi görünce, dünyanın ucu sandılar orayı. Boğazda karşılıklı dikilen dev kayalara, Tanrı'nın, dünyanın sınırlarını göstermek üzere kendi elleriyle oraya getirip diktiğini varsayıp "Melkart Sütunları" adını verdiler. Daha sonra, dünyanın orada bitmediğini gördüler, hem de birçok kez aştılar Cebelitarık'ı. Ancak, o boğaza yakıştırılmış bu düşünce yaşadı ve Yunanlılarla Romalılar da onu sürdürdüler ve "Herkül Sütunları" adını verdiler onlara.

Fenikeliler, M.Ö. 1. bin yılda Akdeniz'den dışarıya çıktılar: M.Ö. 5. yüzyılda Kartacalı denizci Hannon, Afrika'nın batı kıyı-

larında, bugünkü Kamerun'a değin uzandı ve yolculuğunun izlenimlerini anlattı. Bu metnin Yunancası elimizde bugün.

Seferleri boyunca Fenikeliler koloniler kuruyorlar ve Akdeniz kıyılarında ve adalarında oturan halklarla ticaret ilişkilerini örgütlüyorlardı. Bu tacirlerin her zaman barışçı olduklarını sanmamalı; fırsatı yakaladıklarında Afrika, İspanya ve Küçük Asya kıyılarında oturan kabileleri açıkça yağmalıyorlardı. Ticaret, değiş tokuşla yapılıyordu. Uygun yerlerde de koloniler örgütlediler; bunların çoğu büyük kentler oldular sonradan. Kıbrıs'ta, Ege adalarında, Hellespontos'ta ve başka yerlerde böyle yığınla koloni görüyoruz.

M.Ö. 800 yılına doğru da içlerinden en önemlisi, –bugünkü Tunus yakınında– Kartaca kuruldu. Kartaca, çok geçmeden, Batı Akdeniz'in en büyük ticari gücü olup çıktı.

Denizcilik, Tyr'de, Sidon'da ve Gebal'de gemi yapımcılığını da geniş ölçüde geliştirdi. Assur kralı Sanherib'in donanması baştan aşağıya Tyr tezgâhlarında yapıldı. Pers krallarına da gemi sağlıyorlardı; Persler, savaşlarda bazen bütün Fenike kentlerinin filolarını seferber ediyorlardı.

Fenike uygarlığı

Ugarit'teki buluntular ve Gebal kazılarının pek güzel gösterdikleri gibi, Fenikeliler din, yazı, edebiyat, sanat olmak üzere her alanda özgün bir uygarlık yarattılar.

Fenike dininde, İlkçağ Doğusu'nun bütün dinleri gibi, resmi kült ile tarımcı halk kültü bir arada bulunuyor. Her devletin resmi tanrıları vardı: Baal ve Baalat, kentin ya da krallığın sahip ve sahibesiydi. Gebal'de Adonis ile Astarte vardı; Ugarit'te, Aleyin ile Anet; Tyr'deyse Melkart ("eşi"nin adı bilinmiyor).

Başka "büyük" tanrılar da vardı ayrıca.

Devlet dini ile halk dini bir noktada birleşiyordu: Bitki ve üreme tanrılarına tapmada! Tanrılar yalnızca ülkenin koruyucuları değil, bitkilerin ve üremenin de tanrıları olarak biliniyor ve tapılıyordu. Bu nitelikler her tanrıya yakıştırılıyordu. Resmi dinin başlıca bayramı, tarım çalışmalarına başlamayı her yerde kutluyor ve yeniden doğuş mitosuna ya da bitki ve döllenme tanrısının ortaya çıkışına bağlanıyordu.

Halk dininde baş yer, tarımla ilgili kültlerdi. Bunlar "iyiliksever tanrılar" olarak bilinen, yağmur, bereket, çift sürme ve

ekme, hasat, buğday ve şarap tanrılarına adanmıştı. Halk mitolojisine göre, bu tanrılar "doğuyorlar" ya da tarla çalışmaları mevsimi boyunca görünüyorlardı; aynı şey, yağmurları paylaştıran "denizin oğlu" Aleyin için de öyleydi. Bu tanrı da toprağı ekmeden önce ortaya çıkıyor ve kuraklığın tanrısı Mot'u yeniyordu. Toprağı sürme ve ekme, hasat ve bitkilerin toplanmasına, başarıyı "sağlasınlar" diye büyülü ayinler de eşlik ediyordu. Bütün bu ayin ve törenler, toplu halde yapılıyordu.

Fenike edebiyatı, dinsel ve mitolojik konuları işlemeyi yeğliyordu daha çok. Ugarit'te bulunmuş metinler, Aleyin'in ölümünü, Mot'un yeraltı dünyasına inişini, canlanıp yeniden yeryüzüne çıkışını ve onuruna bir tapınağın yapılışını anlatıyor. Mitolojik poemler dışında tarihsel bir edebiyat da vardı. Ugarit kazılarında, Sidon'un efsanevi tanrısı Keret'in destanı bulundu. Tyr kentinin en eski yüzyıllarından M.Ö. 1. bin yıla değin tarihini anlatan yıllıklardan parçalarla, M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış bir Sidon kralının yazıtı var.

Ancak, Fenike uygarlığının en büyük başarılarından biri, *alfabe yazısı*nın yaratılması oldu.

> Denizciliğin ve ticaretin gelişmesi, koşullara daha uygun, çiviyazısı ile hiyerogliften daha yalın bir yazıyı gerektiriyordu. M.Ö. 2. bin yılda alfabe yazısı, çeşitli kentlerde aynı zamanda oluşmuş görünüyor: Kuzeyde Ugarit'te çiviyazısına dayanılırken güneyde Mısırlıların sesleri saptayan hiyeroglifleri örnek alınıyordu. Fenike harfleri, sonradan Yunan, Arami, Latin alfabelerinin oluşumunda da kaynak oldu.
>
> Fenike alfabesinin eksikliği, seslileri gösteren işaretlerin bulunmamasıydı; bu ilkeyi, İbrani ve Arap alfabeleri de sürdürdüler.

Gebal'da ve Ugarit'te, Fenike sanatından birçok parça, tanrı heykel ve heykelcikleri, kabartmalı mezar taşları, altından, gümüşten, tunç ve tahtadan eşya, kırmızı dekorlu vazolar bulundu. Bütün bu eserler, M.Ö. 3. bin yıldan 1. bin yıla kadar uzanan çeşitli devirleri temsil ediyor. Sidon'da, Kıbrıs'taki Fenike kolonilerinde ve başka yerlerde M.Ö. 1. bin yılından kalma yığınla eşya bulundu. Sanatçılar, Mısır ve Hitit-Hurri geleneklerinden esinlenen, özgün bir biçim yaratmışlardı. Fenike sanatının şaheserleri Gebal Kralı Ahiram'ın taş sandukasının kabartmaları, Aleyin'i gösteren Ugarit'teki mezar taşları, boğa biçimindeki tunçtan ağırlıklar, Adonis mitosunun inceden inceye

işlendiği gümüş tabaklardır. Fenike sanatı, Suriye ve Filistin'de yaşayan öteki halkların sanatı, özellikle İbrani sanatı üzerinde büyük etkilerde bulundu.

İBRANİLER

Suriye'nin güneyindeki topraklara, Eski Yunanlılar Palestin derler. Akdeniz'in güneydoğu kıyısında M.Ö. 12. yüzyıldan beri yaşayan Filistiler'e bakarak verilmiş bu ad. Şeria adlı bir ırmak, ülkeyi kuzeyden güneye katediyor ve Ölüdeniz'e dökülüyor; Filistin'i de birbirinden farklı iki bölgeye bölüyor: Vadinin batısında bereketli topraklar ve gür bir bitki örtüsü; doğu yanı ise kayalık ve çıplak. Kuzeyde, Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarının kolları; Ölüdeniz'in güneyinde, yağmur mevsimi yeşeren ve kurak mevsimde ise çölleşen ovalar.

M.Ö. 2. bin yılda, o zamanlar Kenaneli diye anılan Filistin'de, Kenanlılar oturuyordu. Dilleri de Sami ve Hurri karışımı bir şeydi. Bu bereketli bölge, M.Ö. 3. bin yıldan beri Mısırlıların iştahını kabartmış durmuştu; öyle ki, XVIII. Hanedan'ın firavunları, orayı ele geçirip Fenike adını verdiler. M.Ö. 2. bin yılın sonlarında "Deniz Halkları"nın istilası sonucu Mısır, Filistin'i yitirdi ve ülke de çeşitli kabileler arasında çatışma konusu oldu.

İşte o sıralardadır ki, Filistin'e, Şeria'nın ötesinden, İsrail adı altında toplaşmış İbrani kabileleri sızmaya başlar.

İsrail ile Yahuda kabileleri ve Kenaneli'ne girişleri

Düzenli bir askeri sefer değildi bu hareket; birbirinden kopuk kabilelerin sızmasıydı: Bazen, önlerine çıkan yerlileri öldürüyor ya da köle haline getiriyor bazen de boş topraklara, Kenanlılarla yan yana yerleşiyorlardı. Bu göç hareketinden sonra İsrail kabileleri, özellikle Filistin'in güneyinde yarı-çöl bölgede yerleşmiş olan Yahuda kabileleri ile komşuları, bir zaman için klan rejiminde yaşadılar. Daha sonra, bu göçebe yaşamı terk edip yerleşik tarım yaşamına geçtiler; bu tarım yaşamı, M.Ö. 11. yüzyıldan başlayarak Kenaneli'nin kuzeyinde ve ortasında ağır basmaktadır. Klana dayanan topluluklar, komşu ortaklıklar haline geliyordu. Geniş topraklara dağılmış ve yerleşik çiftçi yaşamına geçmiş kabileler uzun süre örf ve âdetlerini sürdür-

düler. Bununla beraber, köleliğin gelişimi ve servet eşitsizliği, M.Ö. 2. bin yılın sonlarından başlayarak, devletin doğuşunun iktisadi koşullarını hazırlıyordu.

M.Ö. 12. ve 11. yüzyıllarda, başka kabileler girmeye başladı Kenaneli'ne. Doğu'dan Trans Ürdün'ün göçebe Samileri geldiler; Batı'da, "Deniz Halkları"ndan biri, Filistiler, Filistin kıyılarında karaya ayak bastılar. İsrail kabileleri, doğudan gelen istilacılara kendi araçlarıyla karşı koyabildiler. Filistilere gelince, pek korkutucuydular. Ellerinde demirden kılıçlar, kıyı boyunu ele geçirip ülkenin içine doğru fethe çıktılar; müstahkem yerler yapıyor ve prenslikler kuruyorlardı.

Filistilere karşı savaş, İsraillerin tek bir devlet halinde birleşmelerine katkıda bulundu.

İlk girişim Saul adlı bir kabile şefinden geldi. Kral olunca Filistilere savaş açtı. Yahuda da içinde olmak üzere, güneydeki İsrail kabileleri de katıldılar savaşa. Saul'dan sonra Yahuda kabilesinden Davut geçti yerine ve onun kumandasında sürdürüldü savaşlar. Yahuda kralı olunca Davut, Kenaneli'nin güneyi ve ortasındaki İsrail kabilelerini egemenliği altında birleştirdi. Bu devlet, İsrail ya da Yahuda Krallığı diye bilinir. Filistileri yenmeyi ve ülkeden sürüp çıkarmayı başardı.

İsrail ve Yahuda krallıkları

Filistileri sürüp çıkardıktan sonra Davut kuzeye birçok sefer yaptı ve egemenliğini o bölgedeki İsrail kabilelerine de tanıttı. Eski Kudüs kentini başkent olarak seçti ve Sion Tepesi'nde "topalların ve körlerin" bile savunabileceği kadar sağlam konutunu yaptırdı. Yine aynı tepede, Yahuda kabilesinin tanrısı Yehova onuruna, göçebelerin âdeti üzerine çadır biçimindeki tapınağı yükseltti.

M.Ö. 10. yüzyılın başlarında ölen Davut'un yerine oğlu Süleyman geçti. Kudüs'ün yapımını tamamlayan Süleyman, barışçı bir politika da gütmüş olsa, Doğulu anlamda bir despottu aslında.

> Halk, mal olarak bir vergi ödüyordu kendisine. *Eski Ahit*'teki bölümlerden birinin, *Krallar Kitabı*'nın verdiği bilgilere bakılırsa Süleyman, ülkesini on iki bölgeye ayırmış; her bölgenin başına da bir yönetici getirmişti. Bu yönetici, kendi bölgesinden vergileri –mal olarak– topluyor ve Kudüs'e gönderiyordu. Bir başka görevli, "bütün

İsrail"i yükümlü kılan "kralın evi için" çalışmalara göz kulak oluyordu. Sırayla otuz bin insan koşuluyordu bu angaryalara. Kral sarayı ile Yehova Tapınağı böyle yaptırıldı.

Saray ve tapınak, ölçü olarak şaşırtıcı değildi; ancak, metinlere bakılırsa, içi ve dışı pek süslüydü. Süleyman, ayrıca, birçok kale ve hisar yaptırdı. Kenaneli'nin yerlilerini de angaryaya koştu. Fenike, Mısır, Suriye ve Arabistan'la ticaret ilişkileri kurdu: Oralardan at, köle, altın, gümüş, mücevherat, kokulu yağlar ve başka lüks maddeler getirtiyordu.

Süleyman'ın geniş işyerleri, sarayının bakımı, yaşayış biçimindeki görkem zorla çalıştırmaya ve uyruklarının soyulmasına dayanıyordu. Öyle olduğu için de hükümdarlığının son zamanlarında, Filistin'de durumun pek gergin oluşuna hiç de şaşmamalı. Kral, kuzeydeki kabilelerin çıkarlarını hesaba katmadığı ve Yahuda soylularını desteklediği ölçüde daha da vahimleşiyordu durum. Hoşnutsuzluk, İsrail'in en büyük kabilelerinden birinde, Efraim kabilesinde özel bir ağırlık kazandı ve başkaldırdı bu kabile. Gerçi bastırıldı bu ayaklanma; ancak, Süleyman'ın ölümünden sonra keskinleşen mücadele devleti iki krallığa ayırmakla sonuçlandı:

Yahuda ve İsrail krallıkları ortaya çıktı (M.Ö. 935).

İsrail Krallığı, iç çatışmalar içine düştü. Elli yıl süren çekişmelerden sonra taht, halk milisleri şefi Omri'nin eline geçti (M.Ö. 890). Onun hanedanının zamanı, krallığın en parlak zamanı oldu. Omri, Samarra Dağı'nda, görkemli bir saray ve tapınağıyla yeni bir başkent kurdu. Bu hükümdar ve kendisinden sonra gelenler, Fenike ile sürekli bir ilişki içindeydiler ve İsrail'i ele geçirmenin tutkusu içinde olan Şam'daki Suriye krallarına karşı başarılı bir mücadele sürdürüyorlardı. Ancak, içerde durum karışıktı. Ağır vergi yüklerine kıtlık da gelip eklenmişti. Köylüler başkaldırıyor, kaynaşma orduya da bulaşıyordu. Sonunda, Omri Hanedanı devrildi ve krallık çökmeye başladı. M.Ö. 8. yüzyılda iç savaşlar birbirini izlerken, dışarda korkunç bir düşman da belirmişti: Assur. M.Ö. 722 yılında, İsraillilerin umutsuz bir direnişinden sonra, Assur kralı Sargon Samarra'yı ele geçirdi ve yağmaladı.

İsrail Krallığı'nın sonu böyle oldu.

Yahuda Krallığı ise uzun zaman yaşadı. M.Ö. 9 ve 8. yüzyıllarda hükümdarlar egemenliklerini kuzeye de tanıtmak için

birçok kez harekete geçtiler. Savaş açacak kadar güçlü değildiler; ancak, bu krallığın bütün hoşnutsuzluklarını destekliyor ve –başarısız kalan– bir din propagandası yapıyorlardı. Samarra'nın düşüşünden ve yıkılışından sonra, Kudüs'ü sardı korku; onu da aynı akıbet bekliyordu. Ancak, kaygılandırıcı haberler Assur kralını, kuşatmayı kaldırmaya götürdü. Yahuda Kralı Hezekiel, Assurlulara ağır bir vergi ödemeyi ve onların üstünlüğünü kabul etti.

Ondan sonra, daha bir buçuk yüzyıl sürdü krallık.

İsrail'de ve Yahuda'da sosyal durum ve sınıf mücadeleleri

Filistin'in ekonomisi, M.Ö. 1. bin yılın ilk yarısında tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Hayvancılık güneyde, bozkır ve dağlık bölgelerde ağırlıktaydı; oralarda, özellikle küçükbaş hayvanlar yetiştiriliyordu. Yahuda'nın kuzeyinde ve İsrail'de tahıl ekimi vardı, bağcılık ve zeytincilik yapılıyordu. Toprak, demirli sabanla sürülüyor, hasat da demir orakla devşiriliyordu. Zanaatçılık, tarımdan ayrılmıştı ve Fenikelilerin etkisiyle gelişmesini hızlandırıyordu.

Filistin'de sosyal ilişkilerin gelişmesini belirleyen bir olay vardı: Göçebe İbrani kabileleri yeni bir ekonomik ve sosyal ortama gelip girmişlerdi; bu ortamda, zanaatkârlığın ve ticaretin, giderek tefecilik ve özel mülkiyetin, Fenike ile Kenaneli'nin merkezlerinde çok önceden doğmuş sağlam gelenekleri vardı. İbrani toplumunda, görünürde çelişmeli olaylara yol açtı bu: Bir yandan klan rejiminin kalıntıları –bütün açıklığıyla– sürerken, öte yandan özel mülkiyet, tefecilik, servet farklılığı hızla gelişiyordu.

Temel sosyal hücre, ortakçılık (eda) idi.

> Başlangıçta bu terim, klana dayanan ortakçılığı dile getiriyordu; sonradan komşu ortaklığını da gösterir oldu. Bununla beraber komşu ortaklığı, klan rejiminden hayli kalıntıyı da sürdürüyordu içinde: Klan kurulu, klan mezarlığı, kan gütme vb. Ortaklığın başında bir yaşlı kişi (nashi) vardı. Komşu ortaklığı, kolektif toprak mülkiyetine dayanıyordu. M.Ö. 8. yüzyıldan başlayarak, Yahuda'da toprağın ortaklaşa işlendiği ve arkasından ürünün de üyeleri arasında paylaşıldığı topluluklar ortaya çıktı. Ancak, ortak toprak, kurayla bireysel

parçalara bölünüyordu çok kez; bölüşme de genel bir toplantıda ve özel bir törenle oluyordu. Her topluluğun kendi tapınağı ve kendi rahibi vardı. Üyeleri birbirine bağlayan çeşitli yükümlülükler görülüyor: Aralarından borç için köle durumuna düşenleri borcunu ödeyip kurtarmak, suç işleyenleri hep birlikte yargılayıp cezalandırmak, kan davasını önlemek amacıyla, öldürenle öç almak isteyen arasına girmek gibi.

Ne var ki, klan rejiminin kalıntıları sürse de M.Ö. 1. bin yılın ilk yarısında İbrani toplumunda eşitlik yoktu. Zenginlerin büyük koyun, keçi, eşek sürüleri, kadın erkek yığınla kölesi ve her türden malı vardı. Tek katlı evler yaptırıyorlardı; zemin katta kölelerin odaları, hela ve kiler yer alıyor, sahibin ailesi ise yukarı katta oturuyor, akşamları da damda dinleniyordu.

Hayvanlar üzerinde, sonra da toprakta özel mülkiyetin oluşumu pek yoğundu Filistin'de; ortak toprak, gitgide ataerkil ailelerin şeflerine geçiyordu. Yapımı ve uygulanması tam bir işbirliğini gerektiren geniş sulama sisteminin yokluğu, ortakçılığın da dağılışına katkıda bulunuyordu: Yağmur sularını toplayan sarnıçlar, tek bir ailenin ve evdeki kölelerin gayretiyle yapılıyordu. Filistin'de özel mülkiyet öylesine gelişmişti ki, kralın kendisinin bile bir toprağa el koyma hakkı yoktu.

Özel mülkiyetin gelişmesi tefeciliği doğuruyor ve ortaklaşacı topluluğun üyelerinden bir bölümünü yıkıma götürüyordu; savaşlar ve ağır vergiler daha da hızlandırıyordu bu yıkımı. Borçlarını ödeyebilecek durumda olmayan yoksullar, alacaklılarının kölesi oluyorlardı. Sefalete düşenler ücretli bir iş bulmak için topluluğu terk ediyor ya da alacaklılarından ve kralın "adaletçiler"inden kaçmak için Şeria Irmağı'nın kıyılarında sıklıklara gidip gizleniyorlardı.

Çiftçiler, edilgin bir direnişle yetinmiyorlardı. Daha Omri Hanedanı zamanında İsrail halkı, krallarına ve onun görevlilerine karşı homurdanmaya başlamıştı.

Dinsel bir nitelik taşıyordu bu başkaldırılar.

Sosyal bir değişikliği özleyen köylüler, adil bir krala, tanrının göndereceği "gerçek bir mesih"e bağlamışlardı umutlarını; o gelecek, angarya ve zulme son verecek, barışı ve adaleti kuracaktı. Sözcüleri *peygamberler*di bunların ve M.Ö. 9 ile 8. yüzyıllarda halk hareketlerinin başını çekiyorlardı bazen. (Bunları, Kudüs'te ve Samarra'da,

ruhban zümresinin ve hükümdarların görevlileri olarak kral tapınaklarında ayinleri yöneten peygamberlerle karıştırmamalı.) Halk hareketleri, bir hanedan değişikliğiyle sonuçlanıyordu bazen; ancak, çiftçilerin durumu yine de düzelmiyordu. Peygamberler, "bütün kalelerin düşeceğini", halkı ezen aylakların "büyük kırımı"nı haber veriyorlardı: Tanrı'nın kendisi yardıma gelecekti; günahkâr hükümdarı ve uşaklarını devirdikten sonra krallar olmayacaktı artık, "kral sarayı temelinden ebedi olarak yıkılacaktı"; halkın kendisi hükümdar olacaktı, kuraklık olmayacaktı ve yeni krallık sonsuz sevinç ve erinç içinde yüzecekti.

Sosyal bir dönüşüme götürmese de halk hareketleri, köleci soylular için ciddi bir hatırlatmaydı. O yüzden de krallar, yoksulların durumunu hafifletmek için birtakım önlemler almak zorunda kaldılar. Bir kanun, borç için köleliği altı yılla sınırladı; o savaş zamanlarında sayıları hayli fazla olan dulların ve yetimlerin haklarıyla, ücretlilerin haklarını savunmak için kararlar çıkarıldı. Hazırlanmış, ama görünüşe göre hiç uygulanmamış bir kanun, devredilmiş toprakların belli bir süre sonra geri alınmasını öngörüyordu.

Yahuda Krallığı'nın sonu

İsrail Krallığı'nın düşüşünden sonra Yahuda kralları, daha önce de söylediğimiz gibi, Assur kralının üstünlüğünü tanımak zorunda kaldılar. Bütün ağırlığı köylülerin üzerine çöken ağır bir vergi ödemekle yükümlüydüler. Bu yeni haraç, M.Ö. 7. yüzyılın ortalarında bir başkaldırıya götürdü yığınları. Ayaklanan halk, Kral Ammon'u devirdi. Sekiz yaşındaki Hoşea tahta çıktı; otuz yıldan fazla yönetti ve son büyük hükümdarı oldu ülkenin.

Hükümdarlığı zamanında Assur İmparatorluğu çöküş halindeydi; Hoşea bundan yararlanmak istedi. Bağımsızlığı elde ettikten sonra, köleci devlet kurma girişiminde bulundu. Yönetimi merkezileştirdi. Kudüs'ü dinin merkezi yaptı. Bunun için de yerel kültler yasaklandı, tapınakları yıkıldı. Kudüs tapınağı milli tapınaktı artık.

Yehova da Yahuda'nın tek tanrısı.

Bu arada, yabancı kültler de yasaklandı.

Ne var ki, bu merkezileştirme çabaları krallığı kurtaramazdı. Halk kitlelerindeki kaynaşma sürüyor ve kralla ilişkileri de

kötüleşiyordu gitgide. M.Ö. 7. yüzyılın sonunda Mısır Firavunu Nekao, ülkenin üzerine yürüdü. Hoşea savaşı yitirdi ve öldü. Nekao, Hoşea'nın küçük oğlunu çıkardı tahta ve ağır bir vergi yükledi kendisine. Az sonra, Babil Kralı Nebukadnezar Suriye ve Filistin'i istila etti; M.Ö. 586 yılında Kudüs ele geçirildi ve yıkıldı, tapınağı ateşe verildi ve tüm halkı –"yoksullar" (çiftçiler) dışında– Babil'e sürgüne yollandı.

Yahuda Krallığı, bağımsız bir devlet olarak yoktu artık.

İsrail ve Yahuda uygarlıkları

İsrail halkının yarattığı kültür, daha sonra Avrupa uygarlığı üzerinde büyük etkide bulundu. Avrupa'da en yaygın din olan Hıristiyanlık, Yahuda dininin etkisi altında doğdu; *Eski Ahit*'teki kişiler ve konular, yığınla şaire, yazara ve sanatçıya esin verdi.

İsrail diniyle Yahuda dini, Fenike dinlerinin doğduğu aynı sosyal yapının ürünleri oldular; ortak birçok noktaları var ikisinin de.

Nasıl?

Yahuda'nın başlıca tanrısı, "Yehova" adını taşıyordu, İsrail'inki de Saddai; bunların dışında, mutluluk tanrısı Salem ile bereket tanrıçası Astarte ve öteki başka tanrılara da tapılıyordu. Yehova, başlarda, çöldeki dağların korkutucu güçlerini temsil ediyordu ve bulutların üzerinde dolaşan fırtına ve yağmur tanrısı olarak biliniyordu. Yahuda'nın İsrail üzerinde üstünlük kurmasından ve Yahuda Hanedanı'nın iktidara geçmesinden sonra Yehova, rahiplerce dünyanın yaratıcısı mevkiine çıkarıldı; aynı zamanda krallığın ve kralın koruyucusuydu o. Mitoloji ve efsaneler, Yehova'yı yol gösterici, öğüt veren yargıç olarak gösteriyor. Halkını besleyen, ona sevgisini veren, ekmek, yağ ve şarap veren ve gerektiğinde cezalandıran bir babaydı da o. Böylece sınıflara bölünmüş toplumda da kabile tanrısı olduğu zamanki özelliklerini sürdürdü.

Halk dini ise pek açık bir tarımsal nitelik gösteriyor. İbranilerin milli tanrıları arasında Güneş (Şems), tüm yaşamın anası olarak adlandırılan Toprak ve Buğday tanrısı Dagan da vardı aynı zamanda. Ayrıca, her topluluğun da ekmeği, yağı ve şarabı paylaştıran kendi yerel tanrısı (Baal) vardı. Halk ayinleri, tarla çalışmalarına göre ayrılmıştı ve üç ayrı bayramda uygulanıyordu: Arpa ve buğday hasadı başında, yemişlerin toplanmasında

ve tohum serpme zamanında! Tohum serpme hazırlıklarında yapılan bayram, asıl büyük bayramdı; tarım yılının kapanışı dolayısıyla ve topluluk içinde kutlanıyordu.

İsrail ve Yahuda edebiyatı pek zengindir. İbrani mitosları, dünyanın yaradılışından, ilk insanlardan ve tufandan bahsediyorlar. İçerikleri Babil mitoslarını hatırlatır bunların; ancak daha az canlandırıcı ve anlamlıdırlar.

Anlatıcı türde gerçekten özgün eserler var.

M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda, hem Yahuda'da, hem İsrail'de İbrani kabilelerinin kökeni ve krallığın oluşumundan önceki tarihi üstüne iki öykü oluşturuldu. Her ikisi de halk gelenek ve efsanelerinden esinleniyor, biçim ve anlayış da onların çocuksuluğunu taşıyorlar: Yahuda'lı yazar, İbrani kabileleri arasında başyerin Yahuda'ya ait olduğunu tanıtlama çabasında; İsrail'li yazar ise tersini savunuyor. Yahuda'da doğan büyük metinler Davut'un ve Süleyman'ın yaşamlarını canlandırıyor ve yüceltiyorlar onları.

Yahuda ve İsrail krallarının saraylarında, her saltanatın yıllıklarını tutan kronikçiler vardı. Peygamberlerin ortaya çıkışından sonra onların sözleriyle, haklarında türetilen efsaneler toplanmaya ve kaydedilmeye başlandı. Yahuda Krallığı'nın düşüşünden sonra bu kayıtlar, *Eski Ahit*'in "peygamberler kitabı"na temel oldu; edebiyat ve tartışma yönünden içlerinde en güzel olanları da İşaya ve Yeremya ile ilgili olanlardır. Yehova kültü birçok neşideye ve "mezamir" adı verilen ilahilere yol açtı. Son olarak da atasözleri, halk türküleri ve öyküleri toplanıyordu. Düğün türkülerinden derlenen bir tomar, *Neşideler Neşidesi* bütün dünyada ün kazandı. Yazarlar adsızdır; M.Ö. 1. bin yılın sonlarında yaşayan Yahuda'lı ilahiyatçılar, Yahuda ve İsrail tarihindeki çeşitli kişilere, efsanevi şef ve peygamberlere mal ediyorlar bunları. Bu ilahiyatçılar, krallık devrinin edebi eserlerini özenle ayıklayıp, değiştirip düzelterek *Eski Ahit*'in başlıca bölümleri haline getirdiler.

Bu ilahiyatçıların gözünde başta gelen kişi Musa'dır. O atmıştır dinin temellerini.

BÖLÜM V

MEZOPOTAMYA'DAKİ SON GELİŞMELER

Mezopotamya, M.Ö. 13. yüzyıldan başlayarak, Sami kökenli bir başka halkın, Assur'un yayılışına sahne olur. Bir ara yavaşlayan bu yayılış, M.Ö. 8. yüzyılda yeniden başlar. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda, Mısır'a değin hemen bütün Ortadoğu Assur'un baskısı altındadır. Babil Uygarlığı'nı tekrarlamaktan ileriye pek gidememiş olan Assur –612 yılında– Medlerle Yeni Babil'in birleşik güçleriyle yıkılır.

Yeni Babil Krallığı bir yüzyıl kadar yaşayacaktır.

Onu da Persler yıkacaktır.

ASSUR FETHİ

Assur ve halkının kökeni

Mezopotamya'nın kuzeyinde, Dicle'nin orta bölümünde, bugünkü Irak'ın kuzeybatısında bir bölgeye Assur adı verilirdi o zamanlar. Doğal koşullar bakımından Assur, Aşağı Mezopotamya'dan açıkça farklıydı: Dicle'yle Fırat, orada birbirinden 300-400 kilometre kadar ayrılır, taşmalar Babil'de olduğundan daha azdır; öyle olunca da sulama için yalnızca Dicle'nin sularından ve kuyulardan yararlanılıyordu ve yağmur suları özel sarnıçlarda toplanıyordu. Assur, doğuda Dicle'ye kadar ilerleyen dağlarla çevriliydi; ülkenin ilk başkenti olan Assur, dağlardan kırk kilometre kadar uzaktaydı.

Dicle'nin doğusunda uzanan bölgenin bu dağlık niteliği, Assur'un ekonomisini, sosyal ve siyasal tarihini etkiledi. Dağlardaki topluluklar, yalnızca tarımla geçinemiyorlardı; hayvancılık ve avcılık da büyük rol oynuyordu yaşamlarında. Son olarak, dağların yakınlığı, kereste, taş ve maden sağlıyordu ülkeye.

Ortadoğu'nun kuzeyinde oturan en eski halk, Urartularla hısımlıkları olan Hurrilerdi hiç kuşkusuz. M.Ö. 3. bin yılda Akkadlar, Dicle'nin orta bölgesine girmeye başlıyor ve birçok

kent kuruyorlardı orada: Kabilesine ve tanrısına bakarak Assur diye adlandırılan kent bunlardan biridir. Assur, o bölgenin de adı olup çıkıyor. Assur kenti, Babil'in 350 kilometre kuzeyinde, Dicle üzerinde bulunuyordu. Önemli yazıtlar bulundu orada: Bunlardan biri, Hammurabi'nin çağdaşı Kral Şamşi-Adad'ın; tanrı Assur'a adanmış bir tapınağın kurulmasından söz ediyor. M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak da kent, kendisine yakın Kapadokya bölgesiyle ticaret ilişkileri kurar.

M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarda Assur

M.Ö. 3. bin yılda Assur için pek çok şey bilinmiyor. Bize kadar ulaşan bazı belgelere göre, M.Ö. 3. bin yılın sonlarıyla 2. bin yılın ilk yüzyıllarında Assur toplumu köleci bir toplum olsa gerek.

Devlet, "Assur topluluğu" diye adlandırılıyordu. Başında "İshakku" diye adlandırılan bir hükümdar var; iktidara miras yoluyla geçen bu hükümdar, kabile ve klan şefi görevlerini henüz yitirmiş değil ve ancak onu izleyecek devirde bir Doğu despotu olup çıkacaktır. Halk, ortakçı topluluklar halinde yaşıyordu; klan ortaklığı, giderek komşu ortaklığına dönüşecektir. Bu devirde ortaya çıkan köleci soylular, klanın yaşlılarıyla, krallığın doğuşundan sonra ortaya çıkmış yüksek görevlilerden oluşuyordu. Bir tacir (tamkarum) zümresinin de onlara katılması gecikmedi. Assur ticaretinin erkenden gelişmesi şununla açıklanabilir: Aşağı Mezopotamya'da maden yatakları yoktu ve Assur'dan, Küçük Asya'dan ve –bakırla gümüş çıkarılan– Ermenistan'dan getiriliyordu maden. Küçük Asya'yla Ermenistan'ın yolu ise Assur'dan geçiyordu; Assur krallarına maden ve kereste ticaretinde aracı bir rol oynama olanağı verdi bu. Sonucu şu oldu ki bunun, Assur yüksek tabakası hızla zenginleşti ve merkez Assur kenti de gelişti. Assurlu tacirler, Kapadokya'da ticaret kolonileri kurdular. Belgeler, köle sahibi bu Assurlu tacirler hakkında bilgiler veriyor bize. Kölelerin sayısı fazla değildi. Tacirler, onları buğday karşılığında çocuklarını satma zorunda kalan Lullubilerden, Zagros Dağları'nın bu yoksul kabilelerinden satın alıyorlardı. Köleler ev hizmetinde kullanılıyordu. Tacirler Kapadokya'ya gittiklerinde, evi çeksin çevirsin diye güvendiklerini de seçip ayırırlardı içlerinden. Geri kalanları hamallık, katır sürücülüğü, silahlı kervan koruyuculuğu yapardı.

"Eski Assur" denen o devrin siyasal rejimi, ortakçı niteliklerini hâlâ taşıyan ilkel köleci devlet ile köleci despotluk arasında bir geçişi temsil eder.

Hükümdarın iktidarını, bir yüksek kurul sınırlıyordu. Bu kurul, hiç kuşkusuz, "büyükler"i içine alıyordu ve halk, yönetimin dışında bırakılmıştı daha o zamandan. Hükümdar, "Tanrı Enlil'in naibi" unvanını taşıyordu. Kurulu toplantıya çağırıyor, dinsel işlere, bir olasılıkla askeri işlere bakıyordu. Adaletin, maliye ve ekonominin özel görevlileri vardı. Rejim, bu haliyle belli bir ölçüde Eski Yunan'ın oligarşilerine benziyor.

Hükümdarın iktidarı, ilk fetihlerden sonra arttı ve I. Şamşi-Adad "Evrenin kralı" unvanını aldı.

M.Ö. 16. yüzyılda, Ortadoğu'da hegemonya Mitanni'ye geçer ve Assur'a boyun eğdirirler; Mitanni yöneticileri, acımasız bir sömürüye tabi tutarlar Assur'u.

M.Ö. 15. yüzyılda ise Assur bağımsızlığını kazanır ve bir gelişme döneminin başlangıcı olur bu. "Orta Assur dönemi" adı veriliyor bu döneme. Bu devri iyi belirten belgeler var elimizde. Onlardan anladığımız kadarıyla, Assur toplumunun ve devletinin temeli hep ortakçı rejimdi; çiftçi halk böyle bir rejimde yaşıyordu. Ortakçılığın toprakları ortaklığın bütününe aitti. Ancak, üyelerinin rızasıyla bazı parçalar devredilebiliyordu; bu ise, ortakçı rejimin dağılışının nedenlerinden biri oldu sonradan. Ortaklıklar, "kral payı" adıyla vergi veriyor, askerlik hizmeti görüyor ve angaryaya koşuluyorlardı: Kanal ve yol yapımı, tapınakların, sarayların ve öteki binaların yapımı gibi. Gerek hükümdarın, gerek ortakçılığın kendi zengin üyelerinin sömürüsü, üyelerinin, giderek tüm ortaklıkların çöküşüne ve özel mülklerin hızla artmasına yol açtı. O devrin Assur'unda, mülk sahiplerinin sayısı ve mülklerinin de çapı, Babil'de olduğundan çok daha yüksek. Çoğu mülk sahibi, uygulamada, borçluların topraklarını da ellerinde tutuyordu ve bu borçluların durumu kölelerinkine yakındı.

M.Ö. 14 ve 13. yüzyıllarda, toprakta özel mülkiyetin yerleşmesini meşrulaştıran ilk "Assur Yasası" çıkıyor ortaya.

Bu kanunlar, mülkü eşitsiz bir paylaşıma tabi tutuyordu: Büyük oğul, mirasta iki pay alıyordu: Birini kendisi seçiyor, öteki kurayla

belirleniyordu. Geri kalanı da erkek kardeşler arasında, sayıları ne olursa olsun, eşit paylarla bölüşülüyordu. Sonraları, gitgide artan sayıda, yoksullar ortakçılığı terk etmeye başladı. Küçük kardeşlerin payına, yaşamlarını sürdürmek için pek kötü parçalar kaldığından, genellikle topraklarını satıyor ve başka yollarla yaşamlarını kazanmaya çalışıyorlardı. Assur kralları, fetih savaşları için askerleri işte bu yoksullar kitlesinden sağlıyordu. Eşitsiz paylaşma, Assur kanunlarının, toprakta özel mülkiyeti savunmak ve desteklemek için aldığı tek önlem değil. Başka önlemler de var: Mülkiyet hakkını çiğneyen, yalnız zararı ödemekle kalmıyor, şiddetli cezalara da uğruyordu. Toprakların ve evlerin satımı sözleşmeleri için konulan bir usul, alıcının çıkar ve haklarını savunuyordu.

M.Ö. 13. yüzyılda, Assur Kralı I. Salmanasar, büyük bir orduyla seferlere başladı. Bunları, oğlu I. Tikulti-Ninurta da sürdürdü. Salmanasar'ın başlıca amacı, daha önce Hititlerin zayıf düşürdükleri Mitanni'nin kesin olarak ezilmesi ve Hititlere karşı Assur sınırlarının da korunmasıydı. Salmanasar başardı bunu: Mitanni yok edildi ve Assur ordusu Fırat'a vardı. Onu izleyen seferler, ülkenin sınırlarını batıda Kargamış'a, kuzeyde Van Gölü'ne ve güneyde Babil'e değin genişletti. Soyluların siyasal etkisini azaltmak isteyen Tikulti-Ninurta, başkenti de başka bir yere taşıdı. Assur'un bu ilk askeri ilerleyişi kısa süreli oldu. Tikulti-Ninurta bir suikasta kurban gitti; ölümünden sonra da ülke, bir çöküş dönemine girdi.

M.Ö. 1. bin yılda Assur askeri devleti

M.Ö. 12. yüzyılın sonunda Assur, Aramilerin tehditi altında kaldı. Aramiler, çapula gelip halkı kırıma uğratıyor ve köle haline getiriyor, sürüleri alıp götürüyor, kent ve köyleri yakıp yıkıyorlardı. Vadilerde oturanlar dağlara çıkıyor, kentler boşalıyordu. Sonra bir başka düşman çıktı ortaya: Van Gölü dolayında, biraz daha kuzeyde oturan Urartular.

M.Ö. 10. yüzyılda Arami saldırısı zayıfladı: Bir bölümü Dicle ile Fırat arasında yerleşti; giderek özümsendiler. M.Ö. 10. yüzyılın sonlarında ise Urartulara, Aramilere ve Doğu dağlılarına karşı Assur saldırısı başladı. Bu saldırı, M.Ö. 9. yüzyılın başlarında II. Assurnasirpal'ın (M.Ö. 883-859) zaferleriyle sonuçlandı; Arami kralcıklarına boyun eğdirdi ve binlerce esirle

döndü. Onlara Kalah'ta yığınla eser yaptırdı; kabartmalar, zafer sahneleriyle süslü bir saray ve sınırlarda kaleler.

Assurnasirpal, gelecekteki Assur askeri gücünün temellerini attı böylece.

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Assur iç karışıklıklarla zayıf düştü. Fethedilen toprakların yağmalanmasından düzenli işletilmesine geçilmeyi isteyen soyluların hoşnutsuzluğundan doğuyordu bu karışıklıklar; topraksızlıktan yakınan ortakçılıkların sade üyeleri de destekliyordu onları. Ancak, kraldan ganimetin aslan payını koparan yüksek görevliler ile askeri şefler, fetihlerin durulmasını istemiyor ve aynı ülkeyi birçok kez istila yolunu yeğliyor ve üretici güçleri baştan aşağıya yıkıyorlardı. İşte bu çelişmeler, yığınla saray ihtilaline götürdü Assur'u ve sonunda kralın iktidarı zayıfladı; ayrıca M.Ö. 9. yüzyıl sonu ile M.Ö. 8. yüzyıl başlarındaki Urartuların saldırıları, Assur gücüne ağır bir darbe vurdu.

Assur'un yayılışı, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında yeniden başlar. III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 745-727) ile II. Sargon (M.Ö. 722-705) ilke olarak bir saldırı politikası izlerler. Bunun için de orduyu yeniden örgütlerler.

Tiglat-Pileser'den başlayarak, bir çift at koşulu arabaların üzerinde savaşan mızraklı askerler görülüyor; arabalı birliklerden iki kat daha kalabalık süvari birlikleri var; mızraklı ve kalkanlı, süvari birliklerinden iki kat daha fazla olan ağır piyade birlikleri; onun da iki katı okçudan oluşan hafif piyade birlikleri ayrıca. Orduda, bunların dışında, kuşatma görevini gören özel birlikler, genellikle kölelerden ve eski savaş esirlerinden oluşan, yol açıp istihkâm kuran yığınla birlik bulunuyordu. Sefer sırasında bu yardımcı birlikler dubalı köprüler, istihkâmlar kuruyor, yollar açıyor, ağırlıkları taşıyorlardı. Güçlü kalelerin kuşatılmasında lağımlar açılıyor, duvarların ve kulelerin yıkılması için koçbaşları ve mancınıklar kullanılıyordu; saldırı sırasında da daha önceden hazırlanmış merdivenlere tırmanılıyordu. Hiksosların ve Mısırlıların da arabaları vardı; ancak Assur krallarıdır ki, ilk kez sistemli olarak süvari kullandılar. Daha sonra, bütün bu silahların belli bir düzen içinde kullanılmasını öğrendiler: Savaş, önce arabaların saldırısıyla başlardı; arkasından piyade birlikleri bozulmuş düşman hatlarına vururdu; süvariler de çekilen ya da kaçan düşmanı kovalarlardı. Sargon, askere almada da bir yenilik yaptı: Zorunlu askerlik hizmetine tabi kişilerden başka ücretli askerler de

topladı. Başlarda yalnızca Assurlulardı bunlar, sonra yabancılar da katıldı aralarına. Ücretli askerlerin sayısı giderek –ve görülür biçimde– arttı; Assur kralları onlardan ülke içinde de yararlanıyorlardı.

III. Tiglat-Pileser ile II. Sargon büyük fetih savaşları yaptılar: Tiglat-Pileser tüm Suriye'yi, arkadan da Babil'i zapt etti; son olarak da M.Ö. 9. yüzyılda kurulan ve M.Ö. 8. yüzyıldan başlayarak da Assur'un başlıca düşmanı olan Urartu Krallığı'nı ağır bir yenilgiye uğrattı.

Urartu Kralı Argişti (M.Ö. 781-760) Assur'a karşı yeniden saldırıya geçti ve büyük bir zafer kazandı. Urartu sorununu II. Sargon çözmek istedi: Suriye ve Filistin yakasını güven altına aldıktan sonra, bütün gücüyle Urartu'ya saldırdı; M.Ö. 714 yılında, Kral Rusa'nın ordusunu ezdi, Musasır kentini aldı ve sayısız ganimet elde etti. Ancak, Tuşpa'yı alamadı ve böylece Urartu egemenliğine son veremedi. Sargon'un istilasıyla pek zayıf düşmüş de olsa Urartu Krallığı, M.Ö. 6. yüzyıla Medlerin öldürücü darbesine kadar yaşadı.

Sargon'dan sonra gelenler fetih savaşlarını sistemli olarak sürdüremediler. Mısır'ı ele geçirme çabası içinde oldular özellikle. Sanherib, Babillilerin direnişini kırdı, kenti alarak kökünden yıktı; Yahuda Krallığı'nı da haraca bağladı. Yerine geçen Esarhaddon, M.Ö. 671 yılında Mısır'a boyun eğdirdi. Ancak geçici oldu bu zafer; çünkü Assur kralı, Mısır'da yeterince askeri birlik bırakamadı, o yüzden de yirmi yıl sonra Mısır bağımsızlığını yeniden kazandı.

Esarhaddon'dan sonra Assur krallarının askeri faaliyeti, esas olarak fethettikleri ve haraca bağladıkları ülkeleri hükümleri altında tutmak amacını taşıyor: O ülkelerde sık sık patlak veren ayaklanmaları bastırmak ve vergileri toplamak için birlikler göndermek zorunda kaldılar hep; ülkenin içinde gitgide artan kaynaşma nedeniyle Assur'da büyük bir askeri gücü de bulundurmaya gayret ederek...

Assur askeri devletinin siyasal rejimi

Assur, bir Doğu despotluğu olarak kalmıştı aslında; ancak, yine de bazı özellikler gösterir örgütlenişi.

Kral, başta orduya ve askeri soylulara dayanıyordu. Tahta çıkışında önce askeri birliklerin önüne çıkarılır ve alkışları

beklenirdi. Assurlu hükümdarlar, krallık iktidarının tanrısal niteliğini öne sürerek saygınlıklarını güçlendirirlerdi. Ancak, bu da Assur, Babil ve öteki fethedilmiş ülkelerin rahiplerine belli bir bağımlılık içine sokuyordu onları: Assur'da olduğu gibi Babil'de de tapınaklara büyük olanaklar tanımak, onları vergiden, angaryadan, hatta kral yargılamasından bağışık tutmak zorundaydılar; en ayrıcalıklı olanlar da Assur ve Babil tapınakları ile ruhban zümresiydi.

Bölgelerin idaresi bu bölgelerin içinde bulundukları koşullara uyduruluyordu. Asıl Assur, Mezopotamya ülkelerinde krallık yönetiminin geleneklerini sürdürüyordu. Fethedilen topraklarsa farklı rejimler altına alınıyordu.

Assur'a en yakın olan Hurri bölgesinin kendi yöneticileri vardı. Kralın kendi yakınları ve gözdeleri arasından seçtiği kimselerin yönetimi altına sokulan Babil de kendi kanunlarına ve âdetlerine tabiydi. Sippar ve Nippur gibi Babil kentleri, vergi konusunda özel bağışıklıklardan yararlanıyorlardı. Mezopotamya dışında kalan öteki fethedilmiş ülkeler, bir başka rejime tabiydi. Örneğin, eski İsrail Krallığı'nda ve bazı Suriye bölgelerinde, halk yok edilmiş ya da sürülmüştü. Yerlerine de Assurlu kolonlar gönderilmişti; idare de kralın yöneticilerine bırakılmıştı. Başka yerlerde, örneğin Tyr'de, Sidon'da, Yahuda'da ve bazı Suriye bölgelerinde eski kralcıklar ve prensler yerlerinde bırakılmış, sadece vergiye bağlanmışlardı; ayrıca asker sağlayacak ve Assur hükümdarlarının her türlü emrine uyacaklardı.

Assur ve imparatorluğun öteki bölgeleri birbirine posta şebekesiyle düzenli bağlıydı. Gidiş gelişi ve haberleşmeyi, giderek askeri harekâtı sağlamak için krallar kaldırım taşı döşeli yollar ve yol boyunca düzenli aralıklarla konak yerleri yaptırıyorlardı. Böylece kendi yöneticilerinin idaresini denetlemek istiyorlardı. Sarayın adalet görevlileri, kral naiplerinin haksızlık ve yağmalamalarına karşı yakınmaları kabul ederdi. Kuşkusuz hiçbir yararı da olmazdı bunun; herkes kendi keyfine göre yönetirdi yine de; en büyüğünden en küçüğüne değin Assurlu yöneticilerin başlıca geliri, devletten çalmaktı.

Bütün yüksek görevliler ve tapınaklar, kraldan sürekli yararlanma koşuluyla, içinde köleleri de olmak üzere, angaryasız ve vergisiz mülkler alırlardı. Bu bağışlamalar, Assurbanipal'in hükümdarlığından başlayarak daha da arttı.

M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda
Assur ekonomisi ve toplumu

Assur iktisadi yaşamı, bu devirde hatırı sayılır değişiklikler içine girdi: Üretici güçlerdeki gelişmeye bağlı değildi bu; savaşlardan elde edilen ganimetlerden, yenilenlere ödetilen vergilerden geliyordu. Bunun sonucunda, ticaret yoğun biçimde gelişti. Ganimetler ordu şeflerini, rahipleri, yüksek memurlarla askerleri zengin etmişti; vergi de, hükümdarın hazinesine ulaşmadan önce, açgözlü yığınla asker ve görevlinin elinden geçiyordu. Askerler ve öteki nasiplenenler, daha başka değerli mallar ele geçirirler ve piyasaya çıkarırlardı. M.Ö. 8. yüzyıldan başlayarak, kralların oturduğu Ninova'da böyle bir pazar oluşmuştu. Belgelere bakılırsa o devirde, "gökteki yıldızlardan daha çok tacir vardı" Assur'da. Çoğu savaş esiri olan yoğun bir köle ticareti de görüyoruz. Ancak, askeri başarıların beraberinde getirdiği bu ticari gelişme geçici oldu; zaferle biten seferler kesilir kesilmez ticari çöküş de başladı.

Tacirlerin dışında rahiplerden, saray memurlarından ve yerel görevlilerden oluşan zengin ve etkili bir köleci zümre de vardı.

Başrol, Assur'da olduğu gibi başka yerlerde de, kraldan zengin mülkler edinen rahiplerdeydi. Senyörlerin toprakları da özellikle hizmetlerine karşılık hükümdardan aldıkları bağışlarla genişliyordu.

Çoğu vergiden bağışıktı bu mülklerin.

Orta Assur döneminde olduğu gibi, bu ayrıcalıklı zümre yalnızca köleleri değil, yenilmiş ülkelerin köleleştirilmiş çiftçileriyle sürülmüş halkını da sömürüyorlardı. M.Ö. 8. yüzyılın Assur'unda kölelerin sayısı hayli çoğalır. On binlerce savaş esiri köle haline getiriliyordu. Çoğu, hükümdar ve tapınaklar için çalışıyorlardı bunların. Sargon'un sarayında –en azından– üç bin ya da dört bin köle vardı böyle.

Binlerce köle de orduda hizmet ediyordu; yol yapıyor, kanal açıyor ve yeni başkent Ninova'nın dev yapılarını yükseltiyorlardı. Köleler onluk, yirmilik gruplar, genel olarak da aile halinde satılırdı. Emeklerinden yararlanma gitgide genişledi. Bu bakımdan, o devirdeki kölelik, Yunan ve Roma'dakine benzer. Ancak, köleliğin yaygınlaşması geçici oldu ve imparatorluğun çöküşünde ise ortadan kalkmıştı.

Bütün bu olaylar, ortakçı rejimin çöküşünü de hızlandırdı. Ortakçılıklar daraldı, özerkliklerini yitirip kralın ya da yöneticilerin atadıkları kimselerin iktidarı altına girdiler; üyeleri de bütün halinde, vergilerin ödenmesinden ve angaryalardan sorumluydular. Aralarındaki bağlılıklar, genel olarak sulardan ortak yararlanma konusundaydı. Ortakçılıkların toplam üye sayıları da köleleştirilmiş çiftçilerle öteki kölelerden –görülür biçimde– azdı.

Assur'un çöküşü

Esarhaddon'un Mısır fethi, Assurluların son askeri başarısı oldu. Onun oğlu Assurbanipal zamanında –M.Ö. 7. yüzyıl ortaları– imparatorluğun gücü büyük bir hızla azaldı ve gerek iç bunalımlar gerekse fethedilen ülkelerdeki başkaldırılar sonucu çöktü.

Köleliğin genişlemesi sınıf mücadelesini azaltmamıştı. Kölelerin başkaldırıları hakkında pek bilgimiz yoksa da "huysuz köleler"i zincire vurmak usulünün pek yaygın olduğunu biliyoruz. Fethedilen halklar ve yerli ortakçılık üyeleri de başkaldırıyordu. Assurbanipal zamanında Aramilerin başkaldırısını bir köle yönetti. Kuşkusuz, askere alma, zahmetli çalışma ve vergiler altında ezilen Assurlu çiftçiler de ayaklanıyordu. Hükümdarın askeri dayanağı da zayıflıyordu aynı zamanda. Seferlerin durması ganimet akışını da durdurmuştu. Fethedilen halkların sürekli başkaldırıları, vergileri de aksatıyordu. Ücretli asker de tutulamıyordu artık; Assurlulardan oluşan birliklere gelince, onlara da pek güvenilemezdi.

Bu koşullarda, dışardan gelecek şu ya da bu ağırlıktaki bir darbe, kaçınılmaz sonucu doğuracaktı. Nitekim de öyle oldu: O devirde İran'da, Assur'a komşu Med Krallığı kurulmuştu. Med Kralı Kyaksares Babil'i işgal etmiş olan Kalde Prensi Nabopolassar ile bir bağlaşıklık kurdu. Onların birleşik güçleri, M.Ö. 612 yılında Ninova'yı aldı ve Assur ordusunun kalıntıları da M.Ö. 605 yılında Kargamış'ta yok edildi. Assur, Med Krallığı'nın egemenliğine geçti; Nabopolassar'ın Kaldeli Hanedanı da Babil'de kuruluyordu.

Assur halkının çekirdeği Akkad kökenli olduğu için Assur yazısı, dini ve edebiyatı Babildekilerin bir tekrarıdır ya da çok az değişmiş biçimleridir. Özgün çizgiler, imparatorluğun yükseliş döneminde görsel sanatlarda kendini gösteriyor yalnızca.

Tanrılar da Babil tanrıları. Ancak, Assur panteonunun bir özelliği, Assur kabilesinin eski tanrısına üstün bir yer verilmesi. Tarımsaldı bu tanrının görevleri: Yağmur ondan bilinirdi, bol ürün de ondan; ancak, ilk Assur fetihlerinin arkasından savaş ve zafer tanrısı olup çıktı. Seferlerde, çehresini gösteren sancaklar taşınırdı; ganimetin hası da onun tapınaklarına giderdi. Askeri görevler, bereket tanrıçası –ve kültü de pek eski ve halk arasında tutulan– İştar'dan da bekleniyordu.

Assurlu rahipler, Babil'deki ayin biçimlerini sürdürürlerdi. Assurbanipal, Ninova'daki sarayında Babil edebiyatının bütün eserlerini toplamıştı.

Edebiyatın özel bir dalı, *hükümdar yıllıkları* Assur'da pek gelişti. Fatih hükümdarlar, sefer ya da savaş yerlerindeki kayalara zaferlerinin anısını kazıtırlardı hep; yaptıkları önemli işleri de sarayların duvarlarına, kapılarına işletir ve anıtlar diktirirlerdi adlarına. Şatafatlı ve koşuklu bir biçemde ve kendine özgü terim ve formüllerle yazılan bu metinler, Assur askeri tarihi için başlıca kaynaklar arasındadır.

M.Ö. 9 ve 8. yüzyılın kralları görkemli saraylar yaptırdılar. Bunlar Kalah ve Ninova sarayları ile Sargon'un sarayı. Yıkıntıları da kalmış olsa bugün, görkemleri hakkında bir bilgi veriyorlar. Onları süsleyen sanat eserleri iyi korunmuş durumda. En dikkati çekenler, kral heykelleriyle, kapıları bekleyen dev kanatlı boğalar.

Hükümdarların savaşta ve barıştaki yaşamlarını, bahçe ve göllerini, eşlerini, gözdelerini ve kölelerini temsil eden kabartmalar da bulundu. Bu kabartmalar, Assur sanatının özgün bir öğesidir. Kabartmalarda, özellikle hayvanlar yaşam doludur.

KALDE YA DA YENİ BABİL KRALLIĞI

Babil, Assur egemenliği altında üç yüzyıl yaşadıktan sonra M.Ö. 626 yılında, Kalde Kralı Nabopolassar öncülüğünde

bağımsızlığını kazandı. Nabopolassar'ın kurduğu imparatorluk, M.Ö. 538 yılındaki Pers fethine kadar doksan yıl yaşadı.

İktisadi ve sosyal temeller

Arap kökenli Kalde kabileleri, Babil'e M.Ö. 12. yüzyılda girmeye başlarlar ve orada klan ortakçılığı halinde yerleşirler; bunların bir bölümü komşu ortakçılığına dönüşür giderek. Kabile soylularının, Kalde hükümdarlarının sarayında ve ordusunda ayrıcalıklı bir yeri vardı. Böylece, bu dönem boyunca, Babil'de, bütünüyle yerleşik öğelerle, klan rejimine dayalı kabilelerden gelen dünkü göçmenlerin bir karışımını görüyoruz.

Krallar, Kaldeli topluluklara dayanıyorlardı. Onlar için hem silahlı güç hem de vergi kaynağıydı bu kitleler. Bunun yanı sıra Babil'in kentli halkı yanında çok büyük bir saygınlığı olan Babil rahipleriyle bağlaşıklık kurmanın arkasındaydılar. Kaldeli hükümdarlar, kendilerinden önceki birtakım tapınakları onarıp güzelleştirmekten hoşlanmadıkları için unutulmuş birçok tanrının kültünü yenileştiriyorlardı. Rahipler de destekliyordu onları; çünkü Assurlular zamanında, laik tefecilerle beraber, onlar da hayli zenginleşmişlerdi ve Assur'un düşüşünden sonra Kaldeli hükümdarların egemenliğinde böyle bir devletin kuruluşunu görmenin umudunu besliyorlardı.

> Babil'de, o yıllar tefeci sermayenin başlıca temsilcisi, Egibi "Evi"ydi; büyük bir olasılıkla, o devirde Nippur'da bir başka büyük tefeci ev, Murassu'nun "Evi" kurulmuştu. "Ev"in mali işlemlerini ailenin başı yürütüyordu. Sözleşmeler, eskiden olduğu gibi buğday üzerineydi çoğunlukla. Ancak, tefeciler topraklar, tarlalar, bahçeler de satın alıyor ve sonra da kiraya veriyorlardı bunları. Bunun yanı sıra ortakçılıkların üyeleriyle, toprak sahibi askerleri de kendi hizmetlerinde kullanıyorlardı. Çıkar kaynağı olarak sık sık hükümdarlık kanallarını kullanıyor; onları kiralayıp sonra da para karşılığında komşu toplulukların yararına sunuyorlardı.

Kalde döneminde, Babil'de köleliğin niteliği –aşağı yukarı– M.Ö. 3 ve 2. bin yıllarda olduğu gibidir. Doğrudan kölelik, esas olarak aile köleliğiydi, borç için kölelikse geçiciydi; şu farkla ki, üç yıllık yasal süreye uyulmuyordu ve borcunu ödeyemeyen borçlular, on yıla kadar alacaklının kahrını çekiyorlardı. Değ-

şiklikler, yalnızca kölelerin sayısı ile sömürülme biçimlerinde görülüyor. Kaldeli kralların fetih savaşları, Assur'dakine yakın ölçüde, kölelerin sayısını çoğaltıp duruyordu. Savaş esirleri de hükümdar topraklarında, saray ve tapınak yapımlarında çalıştırılıyorlardı. Özel ekonomide yeni bir ilke vardı: Köle sahipleri, kölelerin, kendi hesaplarına olmak üzere –genellikle zanaatkârlıkta ve bazen de tarımda– çalışmalarına izin veriyor, ancak karşılığında –"mandattu" adı verilen– yıllık bir ödenti alıyorlardı. Örneğin, zanaatkârlıkta şöyle oluyordu: Tefeci, kölesine bir meslek öğretiyor ve sonra da bir işyeri açmasına yardımcı oluyordu; köle de orada çalışıp her yıl, para olarak ödentisini ödüyordu efendisine. Bu durumdaki köleler zenginleşiyor, çok kez kendileri de tefeci oluyor ve azat edilmek olanağını elde ediyorlardı.

Kimi tarihçiler, Kalde döneminde Babil'de, köle emeği kullanan büyük "sanayi işletmeleri" olduğunu ileri sürerler. Keyfi bir modernleştirmedir bu; çünkü belgeler, tapınaklar ve tefecilerin, evlerinde çalışan dokumacılara dağıttıkları hammaddelerden bahsediyor yalnızca.

Kölelerin sayısı çoğaldıkça özgürlük için mücadeleleri de yoğunlaşıyordu. Kaçışlar artıyordu; köle alıcıları, satın aldıkları köleler için "başkaldırıya ve itaatsizliğe" karşı güvence istiyorlardı satıcılardan.

Yıkılış

Kalde Hanedanı'nın en büyük hükümdarı, Nabopolassar'ın yerine geçen II. Nebukadnezar (M.Ö. 604-562) oldu. Nebukadnezar, fetih savaşlarını yeniden başlattı: Suriye'yi, Filistin'i ve Fenike'yi fethetti; ancak, Mısır seferi başarısızlıkla sona erdi. Ele geçirdiği ganimet, haraç ve sayısız esirle, Sanherib'in yakıp yıktığı Babil merkezini onardı. Ayrıca, görkemli bir eğlence şatosu yaptırdı kuzeyde. Kentin, sarayı tapınaklara bağlayan ve "kutsal tören yolu" diye adlandırılan anayolu, üzerinde bir aslan, bir öküz ve başka kutsal hayvan kabartmalarının yer aldığı bir duvarla süslenmişti. Babil, Kalde İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra da yaşadı ve dünyanın en büyük kentlerinden biri olmanın ününü, Mezopotamya'nın dışında da taşıdı durdu.

Kalde İmparatorluğu, Nebukadnezar'dan az sonra çöktü. M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında İran'da, Persler yeni bir güçlü devlet kurmuşlardı. Bu devletin hükümdarı Kyros (Kuroş), Media'yı ve Assur'u fethettikten sonra Babil'in üzerine yürüdü. Babil Kralı Nabonidus, ordusuyla ona karşı çıktıysa da yenildi ve kaçtı. Babil, Pers İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi ve ebedi olarak bağımsızlığını yitirdi (M.Ö. 538).

BÖLÜM VI

İRAN

M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında, Aryen fatihler olan Persler, İran Yaylası'ndan yola çıkarak Batı Asya'nın tüm halklarını egemenlikleri altına aldılar. Ve ilk kez, İndus'tan Ege Denizi'ne, Hazar Denizi'nden Nübye Çölü'ne değin uzanan topraklarda, sürekli bir imparatorluk kurulmuş oldu.

İRAN YAYLASI

İran'da ilk devletin kurulduğu topraklar Mezopotamya'nın doğusunda bulunuyor. Ülkenin büyük bir bölümünü kaplayan geniş İran Yaylası, batıda Zagros Dağları, kuzeyde Hazar Denizi, güneyde İran Körfezi ile sınırlı; doğuda ise İndus'a değin yayılıyor. Yaylayı her yandan kuşatan dağları, coşkun ırmakları, güzel vadileri, bol ormanları ile tarıma ve hayvancılığa daha çok elverişli. Halkın pek erkenden yerleşik yaşama geçmelerini kolaylaştırmıştır bu. Ancak, yaylanın içlerine doğru gidildikçe koşullar birden değişiverir; ırmaklar ve göller kaybolur. Kara iklimine döner iklim; kışlar pek soğuk, yazlar kurak, yağışlar seyrek, toprak tarıma elverişsiz, bitki örtüsü zayıftır.

İran madence de zengin; dağlık bölgelerde bakır, demir, kurşun, altın, gümüş, beyaz ve renkli mermer, ince taşlar, özellikle lacivert taşı bol. Dağları kaplayan ormanlar, çam, meşe ve kavak, yapı için kullanılan en iyi araçları sağlıyordu. Zagros'un etekleri yemiş ağaçlarıyla örtülüydü. İyice sulanan topraklarda bereketli bir tahıl ekimi yapılıyordu.

Hayvan yetiştirme de hayli gelişmişti. Batıda genellikle yerleşik bir yaşamdı hüküm süren, doğuda ise göçebe yaşamı. Kabileler iri ve küçükbaş hayvan, at ve deve yetiştiriyorlardı. Avı bol ormanlar ve stepler, avcılığın tüm olanaklarını sağlıyordu yerlilere.

Pek eski zamanlarda, çeşitli kökenlerden gelen ve ilkel ortakçı düzeni çözülme halinde olan kabileler oturuyordu bu topraklarda. Bunların içinde doğuda oturanlar hayvancılıkla, kuzeydoğu ve batıda oturanlarsa tarımla uğraşırdı. Tarım, pek

karmaşık bir sulamayla mümkündü. Ancak, göçebe kabileler yerleşik halka saldırır dururlardı sık sık. Ortadoğu uygarlıklarının etkisiyle, batılı kabileler daha yüksek bir gelişim aşamasındaydılar.

İran Yaylası'nın güneybatısında, Sus ve Persepolis gibi Elam kentlerinde yapılmış kazılar, Yenitaş Çağı'ndan başlayarak gelişmiş bir uygarlığın varlığını gösteriyor; Sümer metinlerine inanmak gerekirse, M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak, Elam'da köleci bir devlet ortaya çıkmış olmalı. M.Ö. 3. bin yılın sonlarında Elamlılar Aşağı Mezopotamya'yı işgal ettiler ve halkına boyun eğdirdiler. Mezopotamya'yı birleştiren Babil Kralı Hammurabi, onları kovmayı başardı.

Üretici güçlerdeki gelişme, M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarda sosyal farklılaşmayı arttırdı ve köleciliğin ilkel biçimlerini çıkardı ortaya. M.Ö. 3. bin yılda resimyazısından çizgisel yazıya geçiliyor. Elam uygarlığının kalıntıları, bu yazının Sümer ve Akkad'ın derin etkisinde kaldığını gösteriyor.

Babillilerin zayıflamasından yararlanarak Elamlılar M.Ö. 2. bin yılın sonlarıyla 1. bin yılın başlarında Mezopotamya'yı yeniden ele geçirmek istediler. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Assur kralları, inatçı bir savaş sürdürdüler onlara karşı. Elam'ı ancak M.Ö. 654 yılında, Assurbanipal yenebildi. Ama bu yenilgiden sonra bile Elamlılar, Perslerin imparatorluğunda önemli bir rol oynamaya devam ettiler.

Orta Asya'da Harezm, Sogdia, Baktria ve Margu bölgelerinde, M.Ö. 4. ve 3. bin yıllarda klan halinde ortakçı bir yaşam süren, avcı, yarı göçebe halklar yaşıyordu. Bu kabilelerin uygarlık düzeyi, Kazakistan, Sibirya ve İran Yaylası'ndaki kabilelerin düzeyindeydi.

M.Ö. 2. bin yılda bu ülkeye, İran dillerini konuşan halklar girmeye başladılar.

M.Ö. 1. bin yılın başlarında üretici güçlerin gelişmesi, demiri işlemenin başlaması, geniş sulama sistemlerinin ortaya çıkışı, seramiğin yetkinleşmesiyle sosyal farklılaşma kendini gösterdi ve Harezm ile Baktria'da kölecilik ve ilkel köleci devletler oluştu.

M.Ö. 2. bin yılın sonlarında, Hint-İran dillerini konuşan kabileler –belki Orta Asya'dan gelerek– İran'a sızmaya başladılar. Geldiler ve yerlilere boyun eğdirerek onları vergiye bağladı-

lar; ve giderek karışıp kaynaştılar. Bu yeni gelenler, ilke olarak, hayvan yetiştirmeyi de biliyorlardı.

İlkçağdaki İranlıların kutsal kitabı olan *Avesta*, onların sosyal rejimi hakkında bir bilgi veriyor bize. Ataerkil klan daha o zamandan çözülme halindeydi. Aile, babanın otoritesi altındaydı. Klana dayanan gruplar kabileler halinde toplaşıyorlardı; kabileler de başlarında –seçimle gelen– bir şefin bulunduğu daha geniş birlikler oluşturuyorlardı. Yine o devirdedir ki, sınıflı topluma dönüşme başlamıştır. Sayısız sürüye sahip doğuştan soylularla rahipler ayrıcalıklı durumdaydılar; aileleri, klanları, kolonileri ve kabile birliklerini yönetenler bu ayrıcalıklı sınıfların temsilcileriydi. Kölelik de ortaya çıkmıştı; ancak, o devirde azgelişmiş bir durumdaydı ve ataerkil bir nitelik taşıyordu.

PERS İMPARATORLUĞU'NUN DOĞUŞU VE ÖRGÜTLENİŞİ

Assurlu kronikçiler, M.Ö. 9. yüzyıldan başlayarak, İranlı iki grup kabilenin adlarından söz ediyorlar.

Medler'le Persler bunlar.

Med Krallığı

Medler, İran Yaylası'nın kuzeybatısında, Hazar Denizi'nin güneyinde oturuyorlardı. Bilebildiğimiz kadarıyla M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Medler, klan rejiminin çözülüş aşamasındaydılar. Ekonominin başlıca dalları tarım ve hayvancalıktı; zanaatkârlıksa yeni yeni gelişmeye başlıyordu. Medler bakırı, tuncu, altını ve altın-gümüş karışımını işlemeyi biliyorlardı. Assur krallarının yazıtları, Medlere karşı yapılmış savaşlardan, onlardan ele geçirilmiş, sonra da köle haline getirilmiş çeşitli zanaatkârlardan söz ediyorlar. At yetiştiriciliğiyle ünlü Medler çok erkenden savaş arabaları kullanmaya başladılar. Hayvancılık da gitgide önem kazandı. Eğer öteki İranlı kabilelerden daha ileriye gitmişlerse, Assur ve Elam'la ilişkilerinin yanı sıra Mezopotamya'yı Hint'e bağlayan ve Zagros'tan geçen *büyük ticaret yolu* sayesindeydi bu.

Medlerin siyasal tarihini, Herodotos'un verdiği yarı efsanevi bilgilerle, Assur metinlerinin söylediklerine dayanarak –o da belli bir ölçüde– biliyoruz:

Herotodos'un anlattığına göre, M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Deiokes adlı biri, Med kabilelerini toplar ve Med Krallığı'nı kurar; Assur metinleri de az buçuk doğruluyor bunu. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllar boyunca Medler, Assurluların sık sık saldırılarına uğramış ve onlara tabi olmuşlardır az çok. M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Assur'un gerileyişiyle, Medler saldırıya geçerler. Ve M.Ö. 625 yılında, kralları Phraortes, kabileleri kesin olarak bir devlet halinde toplamayı başarır. İskitlerin yardım ettiği Assurlulara yenilirse de yerine geçen oğlu Kyaksares (M.Ö. 625-585) hem İskit saldırısını püskürtür hem de orduyu yeniden kurar.

Babil Kralı Nabopolassar'ın bağlaşığı olarak Kyaksares, başlıca düşmanı Assur'la hesaplaşmaya başlar. M.Ö. 612-605 yılları arasında Med ve Babil'in birleşik güçleri, Assur'a öldürücü darbeyi vururlar; Ninova alınıp yerle bir edilir ve Assur İmparatorluğu'na son verilir. Kyaksares, arkasından Perslere, Urartulara ve Kapadokya'ya boyun eğdirir. Batı doğrultusundaki yürüyüş, Küçük Asya'da, güçlü bir devlet olan Lydia'nın direnişiyle karşılaşır. 28 Mayıs 585 tarihinde Medlerle Lydialılar arasındaki savaş, –söylendiğine göre ünlü filozof Thales'in daha önceden haber verdiği– bir güneş tutulmasıyla kesintiye uğrar. Düşmanlığa son verip Kyaksares, Lydia Kralı Alyattes ile barış yapar; Halys Irmağı, her iki krallığın sınırı olarak tanınır.

Kyaksares'in yerine geçen Astyages de (M.Ö. 585-550) yayılma politikasını sürdürür: Küçük Asya'yı ele geçirmeyi başaramaz; Mezopotamya'nın ve Kuzey Suriye'nin fethine yollar birliklerini. Onun zamanı, Med Krallığı'nın doruğudur; İran Yaylası'nın ortalarından Halys Irmağı'na, Suriye'ye ve İran Körfezi'ne değin uzanıyordu ülkenin sınırları.

Pers İmparatorluğu. Kuroş (Kyros) ve Kambiz'in (Kambyses) fetihleri

Med Krallığı'nın genişlemesini Persler durdurdu. Assurlu kronikçileri, M.Ö. 9. yüzyıldan başlayarak Persler'den bahsediyorlar. Bu kabileler, Medlerin hısımlarıydılar. Elam, Assurlularca ele geçirildikten sonra, kuzeye, İran Körfezi'ne bakan bölgeye çekilmişlerdi onlar da. Gelişmeleri, Medlerin biraz gerisinden olmuştur. M.Ö. 559 yılında ise Persler, II. Kuroş'un yönetiminde Medlere karşı birleşirler. Böylece Kuroş yeni bir krallığın kurucusu olur.

Onun doğuşu, Doğu'nun eski tarihinde bir dönüm noktasıdır da.

Kuroş, önce Med Krallığı'na son verir (M.Ö. 550). Bu zafer, Pers kabilelerindeki ilkel ortakçı rejimin kalıntılarının ortadan kalkışını da hızlandırır: Sınıf ayrılıkları belirginleşir; fetihler, köleliği canlandırır. Yeni devletin başında da İran'ın bütün kabililerinin tabi olduğu bir hükümdar bulunmaktadır.

Kuroş ve soylular, ganimet açlığı içinde, imparatorluğun sınırlarını daha da genişletme politikasını gütmeye başladılar. Kuroş'un seferleri sonunda iktisadi bakımdan geri ve aslında kırsal bir yaşam sürdüren kabilelerle dolu olan İran; daha uygar, ancak, M.Ö. 7. yüzyılın sonu ile M.Ö. 6. yüzyılın başlarında dışarıda savaşların ve içerde sosyal mücadelelerin zayıf düşürdüğü devletlere boyun eğdirmiş oldu. Ayrıca Babil'in, Assur'un, Fenike'nin ve öteki ülkelerin tacir ve tefeci çevrelerinin çıkarları vardı bunda; çünkü Ortadoğu'nun tek bir imparatorluk haline gelip güçlü bir yönetimin elinde bulunmasıyla, halktan gelen başkaldırılar ezilecek, ekonomi güçlendirilecek ve uluslararası ticaret geliştirilecekti. Kuroş'un ordusunun yeniden örgütlenmesi büyük önem taşıyordu: Düzenli süvari birlikleri, Pers ordusunun başlıca vurucu gücü oldu; Kuroş bu sayede Ermenistan'ı ve Kapadokya'yı çabucak ele geçirdi; M.Ö. 546 yılında Lydia'yı çiğnedi ve (Kroisos'un) krallığının başkenti Sardes'de hesapsız serveti ele geçirdi. Az sonra da tüm Küçük Asya'ya, Ege kıyılarındaki Yunan kentleri de içinde olmak üzere, boyun eğdirdi.

Mezopotamya'yı doğudan, kuzeyden ve batıdan kuşatmış ve bütün ticaret yollarına egemen olan Kuroş, başlıca hasmı Babil'i ele geçirmenin düşü içindeydi. Güçlükle de olsa onu da başardı. Babil'in soyluları, rahipleri, tacir ve tefecileri, kentin kapılarını Pers ordusuna açtılar. Ticari ve mali faaliyetlerinin, kendilerininkinden daha büyük bir imparatorlukta daha da genişleyeceği umudu içindeydiler. Babil'e M.Ö. 538 yılında giren Kuroş, iktidardaki ailenin son bireylerini de ortadan kaldırıp Babil kralı ilan etti kendisini. Yayımladığı ve metni bugün de elimizde bulunan bildiride, Babil'deki eski rejimi sürdüreceğini, tanrılarına saygı duyacağını ve kentin gelişmesini destekleyeceğini vaat ediyordu.

Sıra Mısır'a gelmişti. Onun fethiyle, Kuroş tüm Ortadoğu'nun sahibi olacaktı. Ancak, böylesine büyük bir sefere çık-

madan önce, Perslerin üstünlüğünü tanıtmak için kuzeydoğuya doğru yürüdü. Orta Asya bozkırlarında göçebe bir yaşam sürdüren Sas ve Messaget kabileleri kahramanca bir direniş gösterdiler.

O savaşların birinde de Kuroş öldürüldü (M.Ö. 529).

Yerine oğlu Kambiz geçti. Fethedilen ülkelerin tacir ve tefeci çevrelerinin açlığına denk düşen Pers soylularının açlığını gidermek için tutuşan bu hükümdar, Kuroş'tan daha tutkulu tasarılar içindeydi; iktidarını ta Kartaca'ya değin, Akdeniz havzasının büyük bir bölümüne yaymak istiyordu.

Mısır'ı ele geçirdi.

Kartaca ve Habeşistan'a karşı seferleriyse başarısızlıkla sonuçlandı.

Ne var ki, Kuroş'un ve Kambiz'in fetihlerinden ortaya çıkmış bu büyük imparatorluk, dayanıksız ve geçiciydi; çünkü imparatorluğu oluşturan kabileler ve halklar, aralarında sağlam bir iktisadi ilişki, giderek ortak bir dil de olmadığı için birbirlerinden kopuk yaşıyorlardı.

"Mecusi" başkaldırısı ve Dârâ'nın (Darayavahuş, Darius) fetihleri

Ülkenin bütün güçlerini sınırsız bir gerginlik içine sokan bitmez tükenmez savaşlar, İran'daki halk kitlelerini olduğu kadar fethedilen ülkelerdeki yığınları da hoşnut etmiyordu. Krallık iktidarının merkezileşme eğiliminin karşısında olan soyluların bir bölümüyle, rahiplerin işine yaradı bu.

Kambiz Mısır'dayken İranlı kabileler ayaklandılar.

Başkaldırı yalnızca İran'ı değil, fethedilen ülkeleri de sardı. İmparatorluk yıkılacaktı neredeyse. Başkaldırıya önayak olanlar, "Mecus" denen Med rahipleri ile, doğuştan soyluların bazı öğeleriydi. Hareketin başında, kendisinin Kambiz'in kardeşi olduğunu ileri süren Mecus Gaumata bulunuyordu. Aslında, sefere çıkarken Kambiz, yokluğundan yararlanıp tahtı ele geçirmesin diye gerçek küçük kardeşini öldürmüştü. Şimdi ise Gaumata onun kardeşiymiş gibi ayaklanmıştı. Başkaldırının amacı da açıkça, iktidarı Medlere verip Perslerin etkisini azaltmaktı. Kambiz, başkaldıranlarla hesaplaşmak üzere harekete geçti ve yoldayken öldü (M.Ö. 523). Ölüm nedeni bugün de bilinmiyor.

Hareketi bastıran I. Dârâ oldu.

Ahameniş Hanedanı'nın bir üyesi olan, Viştaspa'nın (Hystaspes) oğlu Dârâ (M.Ö. 521-486), Mecusilerin başkaldırısını ezdikten ve düzmece Gaumata'yı boğdurduktan sonra, çokuluslu imparatorluğun hemen her eyaletinde patlak vermiş ayrılıkçı ve kurtuluşçu hareketlere karşı inatçı bir mücadele sürdürdü.

Arkasından, devleti güçlendirecek önemli reformlara girişti.

Dârâ'nın reformları

Dârâ, imparatorluğunu –*satraplık* adı verilen– eyaletlere böldü.

Neydi özelliği satraplığın?

> Hükümdarın mülkü olarak görülen topraktan, onu işleyen topluluklar yararlanıyordu. Satraplık, belli bir tarihi yaşamış ve içinde belli bir etnik grubun yaşadığı bölgeyi kapsıyordu. Satraplığın başında, *satrap* adı verilen, hükümdarın seçtiği bir yönetici vardı. İdari ve adli yetkiler satraptaydı; ancak, birçok eyaletin kendi yerel yöneticileri vardı ki, satrapa bağlılığını sürdürmek koşuluyla, birtakım içişleri o yönetirdi. Satraplıklarda idari, adli ve dinsel yönden yerel biçimler sürdürülüyordu; ora halkını incitmemek için yapılıyordu böyle. Satraptan başka, her eyalet için, doğrudan doğruya merkeze bağlı bir komutan atanıyordu. Başta, satrapları denemek için bu yola gidiliyordu. Dârâ hem satrapları, hem komutanları gözetlemek için geniş bir casus şebekesi kurdu ayrıca.
>
> Her satraplık belli bir vergi ödüyordu merkeze.

Ticareti geliştirmek, satraplıklar arasındaki bağları sıklaştırmak için olduğu gibi, stratejik amaçlarla da *büyük yolların* yapımına girişildi. İçlerinde en önemlisi, Efes'i Sus'a bağlayan "kral yolu" idi; bir başkası Babil'i Hint'e bağlıyordu. Her bakımdan özen gösteriliyordu bu yollara. Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayacak bir kanal açılması düşüncesi yeniden gündeme girdi.

Dârâ, değiş tokuşu desteklemek ve Pers İmparatorluğu'nun iktisadi yaşamını düzenlemek için, bir *para reformu* yaptı. "Darik" adı verilen tek bir altın para kabul edildi. Yalnız kralın

basmaya hakkı vardı bunu; satraplıklarsa gümüş ve bakırdan ufaklıklar basabiliyorlardı.

Dârâ'nın merkezileştirici eğilimleri, *askeri reform*unda görülür bütün açıklığıyla. Her satraplık ve her garnizondaki silah mevcudunu da kendisi belirliyordu yine. Orduların çekirdeği Perslerdi, asıl asker kitle ise yerel halklardan oluşuyordu. Genel olarak, Persler bütün imparatorlukta ayrıcalıklıydılar; vergi ve angarya dışındaydı kabileleri.

Dârâ'nın askeri ve idari reformları ile birçok iktisadi büyük merkezin varlığı, iç ve dış ticaretin olduğu kadar transit ticaretin de gelişmesine büyük katkıda bulundu. Transit ticaretin merkezleri, belli başlı Doğu kentleri, özellikle Babil'di. Babil'de tefeci kuruluşlar ortaya çıkmıştı ve Dârâ'yı, saldırgan dış politikasında olduğu gibi, içerdeki reformlarında da destekliyorlardı.

PERS İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ

Dârâ, yönetimini örgütlerken, imparatorluğunu genişletmeye de devam ediyordu: Batıda Afrika'da, Kyrenai'yi ve Barka'yı aldı; doğuda, sınırlarını İndus boylarına götürdü; kuzeyde, Orta Asya'da birçok bölgeyi fethetti: Harezm'i, Sogdia'yı, Baktria'yı ve ötekileri.

Baktria satraplığı, Perslerin doğudaki topraklarının merkezi olmuştu.

Dârâ Kafkasya'ya, Transkafkas'a ve İskitlere karşı da seferler yaptı.

Tam bir başarısızlıkla sonuçlandı bunlar.

Küçük Asya'ya eli boş dönen Dârâ, daha sonra Trakya'yı, Makedonya'yı ve Ege'deki adaları almayı başardı.

M.Ö. 5. yüzyılın başlarında Persler, Kıta Yunanistanı'nı ele geçirmek istediler. Ancak, küçük Yunan siteleri, istilacılara karşı korkunç bir direnişte bulundular ve önce I. Dârâ'ya, sonra da oğlu Kserkses'e öldürücü darbeler indirip bağımsızlıklarını korudular.

Bunları ilerde anlatacağız.

Şu anlaşılmıştı: Persler yenilmez değildiler artık. Kuroş'un ve Kambiz'in orduları, ortak çıkarlara sahip oldukları, giderek birlik ruhu da taşıdıkları için güçlüydüler. Onlardan sonra gelenlerinki ise, boyun eğdirilmiş halklardan oluşuyordu; bu halklarınsa, Perslerin ne fetihlerinde çıkarları vardı ne de güçlenmelerinde.

Artakserkses (M.Ö. 465-425) ile II. Dârâ (M.Ö. 424-405) zamanında, Perslerin askeri aristokrasisi ve idare örgütleri ile fethedilmiş bölgelerin halkları arasındaki çelişme giderek arttı; aşırı vergiler, korkunç angaryalar kinleri bileyledi. Başta, devşirme Pers ordusunu zayıflatıyordu bu. Saray entrikaları, karışıklıklar, satrapların ayrılıkçı başkaldırıları, memurların görevlerini kötüye kullanmaları, Ahamenişler devletini çözdü. II. Artakserkses (M.Ö. 405-359) Spartalılarla yaptığı Antalkidas Barışı (M.Ö. 387) ile Perslerin durumunu Ege'de biraz düzeltir gibi olduysa da imparatorluğun öteki bölgelerinde başkaldırılar ve ayaklanmalarla uğraştı durdu. Bu arada Mısır da bağımsızlığını ilan etti. Kardeşi Genç Kuroş da başkaldırdı kendisine; ne var ki yenildi.

Özetle, Pers İmparatorluğu hızla dağılıyordu. III. Artakserkses (M.Ö. 359-338) Mısır'da, Fenike'de ve Kıbrıs'taki başkaldırıları güçlükle bastırabildi. Ahamenişlerin saltanatına, III. Dârâ (M.Ö. 338-330) zamanında, yeni bir köleci devletin temsilcisi olan Makedonyalı İskender son verdi.

Bunu da ileride anlatacağız.

PERS UYGARLIĞI

Din

Orta Asya halkları ve İran'ın dinini incelemek için kaynak olarak, yalnızca *Avesta* adlı kutsal kitap, Herodotos'la Plutarkhos'un yazdıkları ve Ahamenişlerden kalma bazı yazıtlar var elimizde. İlkel İran dini, insanın doğayla mücadelesindeki güçsüzlüğünü yansıtıyordu. Kabileler kutsal hayvanlara, örneğin köpeğe, öküze tapıyorlardı. İranlılarda ve öteki halklarda gördüğümüz bu kült, totemizmin bir kalıntısıdır. Başlıca tanrılara gelince, doğanın güçlerini temsil ediyorlardı bunlar. En yaygın kültler, toprak, gök ve ateş kültüydü.

Ateş kültü Ahuramazda'ya (Hürmüz) adanmıştı.

Yıldızlar kültünün, özellikle Güneş'in önemli bir rolü var; Güneş, tanrı Mitra'da kişileştirildi. Mitra kültü, tarıma ve hayvan yetiştirmeye bağlı. Doğanın üretici güçlerinin simgesi olan Mitra, daha sonra ölülerin koruyucusu ve savaş tanrısı oldu. Eski İran dininde tapınak yok; ayinler, dua ve kurban törenleri, uygun görülen yerlerde yapılıyordu.

Daha sonra, efsaneye göre, Zerdüşt'ün kurduğu devlet dinine büyük önem verildi.

> Çoğu bilgin, Zerdüştçülüğün Orta Asya'da, daha da doğru olarak Harezm'de doğduğunu tahmin ediyor. Bu öğreti, açıkça "ikici" bir nitelik taşıyor: Buna göre, ışık ve iyilik tanrısı Ahuramazda, karanlığın ve kötülüğün tanrısı Ehrimen (Ahriman) ile sürekli bir mücadele içindedir. Ahuramazda, insanlara erdemi ve düzeni, tarımı ve zanaatları öğütler; Ehrimen ise kötülük ve karışıklık taşır her yana. Böylece, her inanan, Ahuramazda'nın buyruklarına uygun hareket etmeli, dindar olmalı, hükümdarlara itaat etmeli, var gücüyle tarımla uğraşmalı ve hayvan yetiştirmelidir.
>
> Ahuramazda, zafere ulaştıktan sonra bunun ödülünü verecektir.

Zerdüştçülüğün temsil ettiği bu ikicilik, çalışan kitleler üzerindeki üstünlüklerini meşrulaştırmayı arayan zenginlerin sosyal ve siyasal eğilimini dile getiriyor açıkça: "Işık", aslında bu üstünlüğün simgesi. Öyle olduğu için de din, egemen sınıflar yararına olmak üzere, hükümdarlık iktidarına mutlak boyun eğmeyi ve uslu uslu çalışmayı emrediyordu.

Sanat

Eldeki anıtlara ve heykellere bakarak eski İran'ın sanatı hakkında bir düşünceye varabiliriz: Bize kadar gelebilen mimarlık kalıntıları, örneğin Sus'taki kral sarayının yıkıntıları ile Persepolis sarayının yüz sütunlu salonu, bu sanatın, yerli yanları da olsa Perslerin fethettikleri daha ilerlemiş halkların sanatlarından esinlendiğini gösteriyor bize. Böylece, yüz sütunlu saray düşüncesi Mısır'dan, Sus'taki okçular frizi Assur'dan, düz yere saray yapıp kabartmalarla kaplamak Küçük Asya'dan alınmış. Ancak, bütün olarak yine de özgün şeyler bunlar. Sus Sarayı'ndaki I. Dârâ'nın yazıtı, sarayın İyonyalı, Mısırlı, Babilli, Lydialı ve başka ülkelerden getirilmiş esirlere yaptırıldığını anlatıyor. Belirtmeye gerek yok, görkemli yapılarda, Ahamenişler Hanedanı'nın despotları, imparatorluğun gücünü ve zenginliğini ilan edip duruyorlardı.

Eski İran, birkaç yazıtla kilden tabletlere kazınmış belgelerin dışında hiçbir edebi eser bırakmadı. Öyle olduğu için de Eski İran'ın edebiyatının nasıl olduğunu tasarlamak güç hayli.

Onun da Orta Asya ve Ortadoğu halklarının edebiyatından esinlendiğini söyleyebiliriz. Ahamenişlerin Kuroş'tan beri kullandıkları açık olan çiviyazıları Mezopotamya'dan geliyor: Bu yazı, krallığın resmi yazışmalarında kullanılıyordu; Dârâ devrindeki metinlerin çoğu Arami dilinde.

İran takvimi de Babil etkisini gösteriyor.

Tanıyabildiğimiz kadarıyla Ahameniş Uygarlığı belli bir seçmeciliği temsil ediyor. Doğrudan doğruya devletin askeri niteliğiyle açıklanabilir bu; ganimeti toplarken, başka halkların kültürel değerlerini de devşiriyordu. Ancak, şu da var ki, Pers İmparatorluğu, ilkçağın Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir yakınlaşmayı da sağladı.

Bu yakınlaşmanın her iki yana da yaradığı bir gerçektir.

BÖLÜM VII

HİNT

İlkçağ uygarlığının ve kültürünün en büyük merkezlerinden biri de Hint oldu. Onun özgünlüğü şurada ki, katkısını yaptıktan sonra sönüp gitmedi; aradan yüzlerce yıl geçmiş de olsa bugün de koruyor özgünlüğünü.

Aynı şeyi Çin için de söyleyeceğiz.

Önce, nasıl bir coğrafya ve insan ortamında doğdu bu uygarlık?

DOĞA VE İNSAN

Mısır'la Mezopotamya'nın tersine, Hint'in doğal koşulları pek büyük bir değişiklik ve karmaşıklık gösteriyor.

Hindistan Güney Asya'da bulunuyor. Orada belli başlı iki bölgeyi birbirinden ayırmak gerek: Güneyle kuzeyi. Güneyde Dekkan Yarımadası uzanıyor; kuzey ise tam kıta. Hint, başka ülkelerden Himalaya Dağları ve denizlerle ayrılıyor.

Her ikisi de ilişkileri güçleştiren engeller bunlar.

İklim sıcak olduğundan, iktisadi yaşamın başta gelen etkenlerinden biri, su kaygısı. Yaz, yağmurlu bir mevsim, o yüzden de tarıma elverişli. Ne var ki, yağış çok düzensiz: Kuzeydoğu ile kıyı bölgelerde yağmurlar pek bereketli; ancak, kuzeybatı ile ülkenin ortasında daha az ve birçok yerde tarıma yetmediğinden sulama gerekiyor ayrıca.

Irmaklar pek bol ve yoğun Hint'te; ama çoğunun akışı düzensiz, hızlı ve darboğazlardan geçiyor. Ancak, İndus ve Ganj'la kollarının ilkçağda iktisadi bir önemi vardı. Öteki sulardan da taşıma ve sulamada yararlanılıyordu.

Dağlar ve cengeller gibi doğal engeller Hindistan'daki halkların birbirleriyle ilişkide bulunmalarını da engelliyordu. Aralarındaki gelişme farklılıkları ve çeşitlilikler bundan; öyle ki, fizik görünüşleri bakımından bile Hindistan'ın çeşitli bölgelerindeki halklar iyiden iyiye farklı birbirinden. Diller de öyle; büyük bir çoğunluğu iki dil ailesinden birine giriyor: Hint-Avrupalılarla Dravid dilleri; birinci gruba giren diller genellikle Kuzey

Hint'te, ikinci gruptakilerse güneyde konuşuluyor. Kuzeydeki halkların dillerinin sınır dışındaki dillerle olan yakınlığı, Hint-Avrupa dilleri konuşan halkların Hindistan'a dışardan göç etmeleriyle açıklanabiliyor genellikle. Kendilerine "Aryen" denen Kuzeybatı Hindistan halkları istilacı olarak görülüyor.

Ne zaman geldiler Hint'e ve nereden, hangi nedenle geldiler? Bilim dünyası henüz kesinlikle saptayabilmiş değil bunu.

ESKİ HİNT TARİHİNİN AŞAMALARI

M.Ö. 3. bin yıllarından başlayarak, ülkenin kuzeybatısında, İndus Vadisi'nde pek büyük bir uygarlık serpildi: "Harappa Uygarlığı". "İndus uygarlığı" da deniliyor buna. O devre doğru Hintliler tarımı ve hayvan yetiştirmeyi biliyor ve madenleri işleyebiliyorlardı. Bu yüzden, pek geniş topraklardan yararlanabildiler.

Harappa Uygarlığı

Buğday ve arpa gibi tahıl ekimi, sebzecilik, yemişçilik yapılıyordu. Pamuğu ilk kez Hintliler yetiştirdiler. Dört ya da beş bin yıl önce, İndus Vadisi'nin iklimi pek nemliydi ve tahıl sulanmamış topraklar üzerinde yetişebiliyordu; ayrıca, ırmakların taşma sıralarında alüvyonlu topraklarda da ekin yapılabiliyordu büyük bir olasılıkla; mümkündür ki, sulama da yapılıyordu, ancak, kesin kanıtları yok elimizde bunun. Sürü hayvanları ekonomide hatırı sayılır bir rol oynuyordu.

M.Ö. 3. bin yılın sonlarıyla 2. bin yılın başlarında –ki Harappa Uygarlığı'nın doruğuna varması bu döneme rastlar– Hintliler, tuncu işlemeyi biliyor ve madenden çalışma aletleri, silahlar, günlük ev eşyaları yapıyorlardı. Dokuma, tuğla yapımı, çömlekçilik, süs eşyaları yapımı gibi, zanaatkârlığın öteki alanları yüksek bir düzeye erişti. Dışardan getirilmiş hammaddelerden yapılma yığınla ağırlık –yazılarını hâlâ okuyamadığımız– mühür ve çeşitli eşya, Hint'in, öteki bölgeleriyle olduğu gibi, dış ülkelerle de ticaret ilişkilerinin varlığını gösteriyor.

Harappa Uygarlığı'nın belli başlı merkezleri kentlerdi.

İndus Vadisi'nde, dört bin yıl önce kurulmuş yığınla kentin kalıntıları bulundu. Bunların içinde en önemlileri de o uygarlığa adını vermiş olan "Harappa" ile "Mohenjo-Daro" idi. İçlerinde

binlerce insanın oturduğu bu büyük kentler ırmak kenarlarında kuruluyor ve çevreye egemen bulunuyorlardı. O kentlerde, birbirini dikine kesen yollar, pişmiş tuğladan bir ya da iki katlı evler görüyoruz. Bu evler pek sade ve bir örnekti gerçi ama belli bir konforu da vardı: İçlerinde yıkanılacak yerler, asıl kent kanalizasyonuna bağlı çok yalın bir kanalizasyon, o dönem için pek dikkat çekicidir. Kentlerin merkezlerinin dışında, ayin yapılan yerlerle yöneticilerin binalarını, ambarları, değirmenleri ve emekçi evlerini içine alan kaleler bulunuyordu.

Elimizdeki verilere dayanarak söyleyebiliriz ki, İndus Vadisi'nde, M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak köleci bir toplum yaşamıştır. Bu toplum, kültür düzeyi bakımından o devrin Mısır ve Mezopotamya toplumlarından hiçbir konuda da aşağı değildir.

M.Ö. 2. bin yıla doğru bu uygarlık gerilemeye başlar. Harappa ile Mohenjo-Daro'yu bizzat içinde oturanlar terk ettiler herhalde. Harappa'nın, Hindistan'a kuzeybatıdan giren Hint-Avrupalı istilacılar, yani Aryenlerce yıkılmış olması akla geliyor. Ancak, bu konuda yeterli kanıt yok henüz elimizde. Harappa Uygarlığı baştan aşağıya yıkılmadı aslında; çünkü Hint tarihinde, daha sonraki devirlere sıkı sıkıya bağlı olduğunu görüyoruz onun.

M.Ö. 2. bin yılın ortalarından 1. bin yılın ortalarına

Harappa Uygarlığı'nı maddi kalıntılar anlatıyor bize; ondan sonraki dönemi ise yazılı belgelerden öğreniyoruz: Bunlar özellikle dinsel esinli metinler (*Vedalar*) ve epik poemler (*Mahabharata* ve *Ramayana*).

Edebi kaynakların verileri de daha çok öteki bölgeler: Ganj Vadisi ile Himalaya'nın kolları.

Bu devirdedir ki Hint, demir devrine geçti. Demirden yapılmış daha dayanıklı ve daha kullanışlı aletler kullanarak, ormanlarda ve cengelde kendisine daha güvenerek yol açtı ve daha sert toprakları ekebildi; bunun gibi sulama ve kurutma çalışmaları daha da kolaylaştı, zanaatlar da gelişti. Ganj Vadisi'nden ve merkezi Hint bölgesinden genişliğine yararlanıldı.

İşte, gene oralardadır ki, yeni kentler ve yüksek bir uygarlık boy attı.

Harappa dönemi için köleci bir toplum yapısından varsayımlara dayanarak bahsedebiliriz; ama yeni doğan uygarlık için böyle bir yapı artık kesinlikle ortaya çıkmıştır. Vedalar'ın en eskisi olan *Rig Veda* çok sayıda köleden söz ediyor.

Onlar için kullandığı deyim de başlarda "düşman" "gasp eden" anlamına gelen "dasya". Buradan şunu anlıyoruz ki, ilk köleler savaş esirleriydi. Daha sonraları, özgür oldukları halde sefalete düştükleri için kendi özgürlüklerini ve çocuklarınınkini satan insanlar görüyoruz. Köle kadınların çocukları da kölelik zincirini takıyorlardı boyunlarına.

Köleler, efendilerinin mutlak mülkiyeti altındaydılar: Efendileri onları satabileceği gibi, armağan edebilir ya da cihaz olarak verebilirdi. Hangi işte olursa olsun kullanılabilirlerdi. Bununla beraber, köleliğin ortaya çıkmasından sonra da ilkel topluluk rejiminin birtakım kalıntıları sürdü bir süre.

Toplumun sınıflara bölündüğü anda devlet ortaya çıkıyor. Aristokrasi, kabile yönetiminin dizginlerini ele geçiriyor ve kölelerle, topluluğun en yoksul kişilerinin itaatini sağlamak için yararlanıyor bundan. Kabilenin şefi, yani "raca" bir çeşit kral oluyor. Ne var ki, bir uzun zaman daha, köleci devletler eski kabilesel biçimlerini ve ilkel demokrasinin öğelerini sürdürdüler.

Sınıflar belirlendikçe, özgür insanlar arasındaki sosyal eşitsizlik de belirleniyordu gitgide ve onun sonucu olarak bir hiyerarşi çıkıyor ortaya; özgür halk –daha sonraları "kast"lara dönüşecek olan– "varna"lara bölünüyor.

Bunların başında, kabilenin doğuştan soylularını oluşturan "brahmanlar"la "kşatriya"lar geliyor; birinciler rahipler zümresini, ikinciler de asker soyluları temsil ediyor. Toplumun özgür üyelerinin büyük çoğunluğu, "vaisya"lar. Toplulukta hiçbir şeyi olmayan ve kabilenin kararlarına katılmadıkları gibi, dinsel törenlere de katılmayan özgür yabancılar, varnaların sonuncu zümresini oluşturuyor: "Çudra"lar.

Bir varnaya bağlılık doğuştan olduğundan, genellikle, bir varnadan ötekine geçmek mümkün değildi; birbirinden farklı varna'dan olanlar arasında evlilik de yasaktı aslında. Varnaların kanun karşısındaki hakları da aynı değildi; aşağı varnalardan olanların işledikleri suçlar, yukarıdakilerin işledikleri suçlara oranla daha sert biçimde cezalandırılırdı.

Hint'te ilk köleci toplumun dini Brahmanizm'di. İlkel topluluğun, Vedalar yoluyla bize –bir bölümüyle de olsa– ulaşmış dinsel inançları, doğa güçlerinin tanrılaştırılmasına ve animizme dayanıyordu.

Yeni toplumun ihtiyaçlarına uyduruldu bu öğeler.

Tanrılar hükümdarların ve soyluların koruyucuları olarak görülmeye başlandı. "Metempsikoz", yani ruhun bir bedenden ötekine göç etmesi düşüncesinden, ruhun sosyal bakımından az çok yüksek bir sıradaki bir kişinin bedenine geçmesinin ölenin geçirdiği yaşama bağlı olduğunu güçlendirmek için yararlanıldı rahiplerce. Öyle olunca, çalışan bile, kendini ezen boyunduruktan ve yaşamının ağır koşullarından sorumluydu.

Brahmanizm, devleti kutsal bir kurum katına çıkarıyor, hükümdarın kişiliğini kutsallaştırıyor ve sosyal eşitsizliği, yani varnalar sistemini onaylıyordu. Gitgide karmaşık bir ayin biçimi oluştu ve tapınmayla ilgili çeşitli görevlerin yerine getirilmesi, özel bir hazırlanışı gerektirdi.

Başlarda devletin parçalanmışlığı ve kabilelerin büyük sayısına bakarak, Brahmanizm, tek bir tanrıya değil, birçok tanrıya yer veriyor ve aralarında da hiyerarşiler kabul ediyordu. Hiyerarşinin en üstünde olan tanrı, doğa güçlerini temsil eden ve doğurganlıkla ilgili pek eski inanışları da dile getiren Şiva idi bazen, bazen de var olan her şeyin koruyucusu ve Güneş'in en eski kişileştirilmelerinden biri olan Vişnu idi.

Din adamları, panteonun başına, dünyanın yaratıcısı olarak Brahma'yı da koymayı denediler; ne var ki, bu inanış tutmadı pek.

M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Hint

M.Ö. 1. bin yılın ilk yarısı, Hint'te devletler arasında bitip tükenmeyen savaşlarla doludur. Üretici güçlerde ve köleci ilişkilerdeki gelişmeler kabile rejiminin kalıntılarını da giderek sildi ve devletlere despotik bir nitelik verdi. M.Ö. 1. bin yılın ortalarında Kuzey Hint'te, sayısı hayli az da olsa, bağımsız büyük devletler görüyoruz. Daha önceki küçük devletler büyüklerce yutulmuştur.

Bu kez en güçlü devletler arasında, hem de uzun bir mücadele başlar. Bunlardan en güçlüleri olan Koçala ile Magadha arasındaki mücadeleyi Magadha kazanır. M.Ö. 4. yüzyılın orta-

larında, Magadha hükümdarlarının iktidarı, bütün Ganj Vadisi ile merkezi Hint'in bir bölümüne yayıldı.

Ve Magadha, Hint'in başlıca devleti olup çıktı.

M.Ö. 1. bin yılın ortalarında Hint, öteki ülkelerle de ilişkilerini artırıyor. M.Ö. 6. yüzyılın sonunda Pers hükümdarı I. Dârâ, İndus Vadisi'nin bir bülümünü alır ve bir yerli satraplık haline getirerek Ahamenişlere bağlar. M.Ö. 327 yılında da İskender, Pers İmparatorluğu'nu yıktıktan sonra Hint'in kuzeybatısını işgal eder.

Budizm

M.Ö. 1. bin yılın ortalarında, Hint'te, köleci rejimin iyice geliştiği ve büyük devletlerin doğduğu bir devirde, Brahmanizm, artık doyuramazdı köle sahiplerini.

Budizm doğdu.

Budizm, Buda'dan geliyor; Buda da "aydınlanmış" demek. Efsaneye göre, yeni dinin temel ilkelerini koyup yaydığı kabul edilen kişinin takma adı bu.

Budizm, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda kesinlikle ortaya çıkmıştı.

Doğduğu dönemde, köleciliğin gelişmesi ve kölelerin sömürüsü üzerine kurulu despot devletlerin ortaya çıkışı, giderek sosyal eşitsizliğin yaygınlaşması sonucu, toplumun bağrında uzlaşmazlıklar gitgide daha keskin hale gelmişti.

Ne getiriyordu Budizm?

Budizme göre, çalışanların kendi ruhlarını kurtarmaktan başka hiçbir amaçları olmamalı ve sosyal ilişkileri değiştirme konusunda her türlü girişime sırt çevirmelidirler.

Budizm de "metempsikoz" görüşünü ele aldı. Ona göre, yaşam kötüdür, acı çekmek demektir yaşamak. Öyle olunca da ruhun birbiri arkasına yeniden doğuşlarını engellemeli, "nirvana"ya varmalı, yani ruhu yok edip ortadan kaldırmalı. Ruhun yenidendoğuşu daha önceki yaşamda yapılan eylemlere göre olacaktır ve insanın davranışı da bizzat arzularının bir sonucudur. İşte, bu arzulardan vazgeçme yoluyladır ki, "nirvana"ya varılacaktır. "Selamet"lerini isteyenler, dünyanın boş gururlarından kaçınmalı ve keşiş olmalıdır.

Budizm, koruyucu tanrılar kabul etmiyordu, kurban da; herkesin ruhunu, kendi eylemleriyle yeniden doğmaktan kurtarabileceği andan başlayarak, rahipler de gereksizleşiyordu. Köken, soy sop, şu ya da bu

gruptan gelme, şu ya da bu varna'dan olma "nirvana"ya erişmek için hiçbir rol oynamıyordu. Yalnızca köleler bundan yoksundu: Çünkü, arzularından sıyrılsalar da eylemlerinde özgür değildiler.

Budizm, edilgenliği, gerçekliğe tevekkülle boyun eğmeyi öğütlediğinden, giderek ezilenleri ezenlere karşı mücadelelerinde manevi bakımdan silahsızlandırdığından, zulme uğramak şöyle dursun, M.Ö. 5. yüzyıldan başlayarak, köleci soyluların desteğini bile sağladı. Örneğin, Asoka zamanında, Mauryalar İmparatorluğu'nun ideolojik temeli oldu. Asoka'nın kendisi de Budizme girdi ve Hindistan'ın hem içinde hem dışında destekledi onu. Keşiş toplulukları da gitgide daha bol ve pahalı bağış ve armağanları kabul eder oldular. O devirde, şu ya da bu kökenden gelmek, şu ya da bu kabileden olmak önemli bir rol oynamıyordu zaten; önemli olan zenginlikti, eldeki kölelerin sayısıydı. O nedenle Budizm, kabile inanışlarından üstün de olsa, gelişmekte olan büyük köleci devletler için çok ciddi ideolojik bir temeldi. Ayrıca, iyi örgütlenmiş ve disiplinli keşişler, iktidardaki sınıfın hizmetinde daha etkin bir rol oynayabilirlerdi; Brahman rahipler, aralarında hep bölünmüş olmalarından dolayı, bu hizmeti yerine getiremez olmuşlardı çünkü.

Mauryalar İmparatorluğu

Makedonyalılara karşı Hint'in kuzeybatısında ortaya çıkan başkaldırının şefi, Hint'in tanıdığı saygınlığı en büyük devlet adamlarından biriydi: Çandragupta.

Çandragupta, Mauryalar İmparatorluğu'nu kurar; daha sonra bütün kuzeyi, belki güneyin bir bölümünü de ele geçirip eski Hint'in en geniş devletinin temellerini atar. Mauryalar İmparatorluğu, en görkemli devrini ise Asoka zamanında yaşadı (M.Ö. 273-237). Onun devrinde imparatorluk, yarımadanın güneyindeki bölge ile, bugünkü Afganistan dışında, bütün Hindistan'ı içine alıyordu. Hint'te, üretici güçlerde büyük gelişmelerin olduğu bir dönemdir bu.

Köleci Hint, M.Ö. 4. ile 2. yüzyıl arasına rastlayan Mauryaların zamanında bile klasik ilkçağ ülkeleri kadar gelişmiş değildi: Ne latifundia vardı ne de çok sayıda kölenin kullanıldığı büyük işyerleri. Bununla beraber, kölelerin sayısı yine de fazlaydı; hükümdarın, soyluların topraklarında, daha küçük

işletmelerde, özellikle hizmetçilerin durumundan pek farklı olmadıkları aile ekonomisinde çalışıyorlardı. Ticaret için imalatın yetersizliği, ilkel ortakçı rejimin hâlâ güçlü kalıntıları "ataerkil" bir nitelik veriyordu köleliğe.

> Köleci ilişkilerin gelişmesini büyük ölçüde engelleyen, üretimin niteliğine bağlı olan ortakçı köy topluluğunun direnişi oldu. Geniş toprakların kurutulması ya da sulanması, ekili tarlaların kuşlara ve hayvanlara karşı korunması, ormanlarda yer açma gibi çalışmalar, hele o zamanların teknik düzeyi göz önünde tutulursa, iyice örgütlü bir topluluğun çabalarını gerektiriyordu. Ama bütün bunlar servetlerin ve sosyal durumların farklılaşmasını geciktiriyor ve toprakların toplu mülkiyetini sürdürüyordu. Ayrıca topluluk, belli bir noktaya kadar kendine yeterli bir varlıktı; iktisadi bakımdan kentle çok az bağlılığı vardı. Ülke içinde gelişen ticaret onu ilgilendirmiyordu pek. Onun, seçim ya da miras yoluyla ortaya çıkan kendi yönetimi vardı. Devlete vergiyi de tek tek bireyler değil, topluluk ödüyordu.

Mauryalar İmparatorluğu, birbirinden pek farklı gelişmeler yapmış kabilelerden ve etnik gruplardan oluşuyordu. Bilindiği kadarıyla, tek bir idare sistemi yoktu: Tabi kabile ve devletler özerk kalıyor, sadece bir vergi veriyor ve bir asker müfreze besliyorlardı; tabi hükümdarları denetlemek için de yöneticiler birbirinden farklı yerlere gönderiliyorlardı.

Hükümdar, orduya dayanıyordu. Yunan yazarların anlattıklarına bakılırsa, Çandragupta'nın, sefer halinde 600.000 piyade, 30.000 atlı ve 9.000 fil vardı ordusunda. Doğaldır ki, devlet örgütünün ve ordunun bakım ve donatımı pek pahalıydı. Bu giderleri karşılamak için hükümdar, topluluk işletmelerine –ürünün altıda biri oranında– vergi koyuyor ve tacirlerden haraç alıyordu. Hükümdar, bağımlı topraklardan da bir vergi alıyor ve kendi kişisel mülklerinin gelirlerinden de yararlanıyordu.

Ayrıca, özgür halk angaryaya tabiydi.

Budizm, Asoka zamanında, Mauryalar İmparatorluğu'nun ideolojik temeli oldu.

Ne var ki, bütün çabalarına karşın Asoka, sağlam ve birleşik bir devlet yaratamadı. Öyle olduğu için de ölür ölmez, imparatorluk çökmeye başladı. M.Ö. 187 yılına doğru, hanedanın son temsilcisini bir ordu şefi tahttan indirip yeni bir hanedan, Çunga Hanedanı'nı kurdu.

Mauryalar İmparatorluğu'nu çökerten sadece içerdeki nedenler değildi; dış politikadaki yenilgiler de katılmıştı buna. M.Ö. 2. yüzyılın başlarında, Baktria'daki Yunanlılar Hint'i istila ettiler ve Pencap'ta yerleştiler. Onları M.Ö. 2. yüzyılın sonlarına doğru yenenler, Orta Asya kökenli olan ve Hint'te Sakalar diye adlandırılan Messagetler oldu. Bu kabileler, ülkenin bütün kuzeybatısını ve –belki de– Orta Hint'in bazı bölgelerini egemenlikleri altına aldılar.

Kuşanlar ve Guptalar

M.Ö. 1. yüzyıldan başlayarak Saka kabilelerinden biri üstünlüğünü kabul ettirir. Bugünkü Tacikistan'da yerleşmiş olan bu kabile, tarihin sahnesine Kuşanlar adıyla çıkar. M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Kuşanlar, Hint'in fethine başlarlar: Part ya da Yunan hükümdarlarının yönettiği, ülkenin kuzeyindeki küçük devletlere boyun eğdirirler; 2. yüzyılın başlarında Kuşanların imparatoru Kanişka (78-123), Hint'i de içine almak üzere, Orta Asya'nın geniş toprakları üzerinde egemenliğini kurar.

Bu çokuluslu devlet, kültür alışverişinde pek canlı bir merkez oldu. Hintliler Orta Asya halklarından, özellikle mimarlık ve plastik sanatlar bakımından yararlandılar; Hint uygarlığı da öteki halklar üzerinde büyük bir etkide bulundu. Kuşanlar, Hint uygarlığını pek çabuk özümsediler: Budizmi de kabul edenler oldu aralarında; başta Kanişka'nın kendisi ateşli bir koruyucusu oldu Budizmin.

> Birçok manastır kurdu Kanişka, tapınaklar yaptırdı, din yayıcılarının faaliyetini destekledi; ve bir toplantıda, Budizm yeni bir biçim aldı: Mahayana. O tarihten başlayarak da Budizm, Orta Asya'da ve Çin'de yayılmaya başladı.

Birbirinden o kadar farklı ırklardan oluşan Kuşanlar İmparatorluğu fazla yaşayamazdı. Kanişka'nın ölümünden pek az sonra çöktü. 4. yüzyılın ilk yarısında, Gupta İmparatorluğu ortaya çıktı.

Hint'in son büyük köleci devleti budur.

> Devletin belkemiği yine Magadha'dır; başkenti de Pataliputra. Hanedanı kuran I. Çandragupta (320-330), egemenliğini tüm Magad-

ha'ya yayar. Oğlu Samudragupta (330-380) daha da genişletir sınırları. Ancak, Gupta İmparatorluğu doruğuna, II. Çandragupta zamanında (380-414) erişir. Devlet, Bengal Körfezi'nden Aden Körfezi'ne kadar uzanır.

5. yüzyılın ortalarında Kuzey Hint, Orta Asya'dan gelen Heftalitlerin (Akhunlar) istilasına uğradı. Hunlar, başka devletlerin arasında Gupta İmparatorluğu'nun da üstüne çullandılar. Çatışmalar yıllarca sürdü. Ancak, gitgide feodal bir nitelik almaya başlayan Gupta İmparatorluğu, bu uzun savaşları göğüsleyebilecek durumda değildi. 5. yüzyılın sonlarında, Gupta Hanedanı'nın egemenliği, Magadha ve onun doğusu ile güneyindeki birkaç parça topluluğu içine alıyordu ancak. Ve bu tarihlerden başlayarak da bu krallık hakkında kayda değer bir bilgimiz yok.

Köleliğin bunalımı ve feodalitenin doğuşu

İsa'dan sonraki ilk yüzyıllar Hint'te büyük bir iktisadi gelişme dönemidir. O zamana değin gelişmesi kuzeye oranla daha ağır olmuş olan güney bölgesi gelişmektedir şimdi. Tarımda, sanayi ve ticarette gerçekten büyük atılımlar vardır.

Ancak, köleci rejimde bir bunalım da ortaya çıkmıştır; yeni iktisadi ilişkiler kendini haber vermektedir. Köle emeğinin üretici güçlerin gelişmesini sağlamadaki yetersizliği ortaya çıkmıştır: Üretimde giderek daha az köle çalıştırılmaktadır; çoğu da hükümdar saraylarında ya da soyluların ve zenginlerin malikânelerinde iş bulabilmektedir.

Aynı devirde, özgür insanları, ortakçı topluluğun üyelerini köle gibi kullanmak eğilimi ortaya çıkıyor; bu bir feodalitedir. Devlet, borçlarını aynen ya da parayla ödemiyor, köleci soylulara, rahiplere ve yüksek görevlilere topraklar veriyor. Bu ortakçı topluluklardan alınan vergi de devlete değil, devletin kendisine ait hakları devrettiği kişilere gidiyor. Bu kişiler de aldıkları toprakların mülkiyetini üstlerine geçiriyorlar yavaş yavaş ve özgür köylüleri kendilerine bağımlı hale getiriyorlar; birtakım görevler de babadan oğula geçmeye başlıyor. Özellikle orta ve güney Hint'te, eskiden geri kalmış kabileler, köleci kralcıkların çöküş zamanında, uygarlığın nimetlerine kavuşuyorlar ve köleci rejimi tanımadan doğrudan doğruya bir başka aşamaya, feodalite

aşamasına geçiyorlar. Bu durumda, feodallerin sınıfı kabile aristokrasisinden doğuyor.

Feodal dönemde Budizm de rol oynuyor.

> Budist tapınaklar ve manastırlar da içlerinde ortakçı toplulukların yaşadığı ve geniş toprakların sahibi olmuştu. Budist rahipler de gitgide feodalleşiyordu ve kendilerine bağlı ortakçı toplulukların üyeleri bir serf sınıfı oldu. Özgür köylüler köleleştikçe, onların sosyal durumu da değişiyor: Eskiden vaisya olarak görülen bu insanlar, gitgide çudralara yaklaşmışlardır.
>
> Budizmde de hatırı sayılır önemli değişiklikler oldu. Onu bir devlet dini yapma girişimleri verimli olmadı; çünkü Budizmi kendilerine ideolojik temel yapabilecek büyük köleci devletler dayanıksız durumdaydılar. Budizmin yayıldığı yerler, özellikle kentler oldu; kırsal kesimse eski inançlara bağlı kaldı. Bu inançlarla uzun süre dirsek dirseğe yaşamak zorunda kalan ve siyasal parçalanışa yardım eden Budizm ağır ağır değişti; selamet yolunu gösteren bir kişi olan Buda, "Mahayana" da bir tanrı olup çıktı ve görkemli tapınaklar yükseltildi adına. Ve yeni kavramlara başvurulmaya başlandı: Cennet ve cehennemin yanı sıra görkemli ayin ve törenler kendini gösterdi.

Budizmin Hint'te yayılışı Kuşanlar devriyle son bulur; Guptalar devrindeyse rolü azalmıştır. Brahmanizmden, hatta bir ölçüde Budizmden yığınla öğeyi içine alan yerel kültler feodal parçalanışa daha çok direndiler. Budizmin ayağını kaydıran bu kültler oldular. Genel olarak Hinduizm adıyla anılan ve Hint'te bugün de en yaygın durumdaki din, işte bu kültlerden doğmuştur.

Kastlar

İsa'dan sonra ilk yüzyıllar boyunca kastlar rejimi ağır ağır oluşuyor.

Nedir kast?

Kastlar, iktisadi ve sosyal yaşamda örf ve hukukça yeri belirlenmiş, birbirlerine mutlak olarak kapalı sosyal gruplar. Şu ya da bu kasttan oluş, doğuştandı. Varnalar sosyal eşitsizliğin artması sonucu ortaya çıkarken, kastlar işbölümünden doğdu.

Sosyal işbölümü en ilkel biçiminde bile, her biri kendi uğraş alanında hapsolmuş, birbirinden ayrı gruplar çıkarmıştı ortaya. Tarımda ortakçı köy topluluğu varlığını sürdürdüğünden ve kabile ideolojisinin güçlü kalıntıları da devam ettiğinden bu gruplar, topluluğun örgüt ve ideolojisinden yararlanarak durumlarını sağlamlaştırabilirlerdi ancak. Bu sosyal grupların adından bile anlaşılıyor bu: "Jati" kabile demek; Portekizce "kast" kelimesi, bunun pek doğru bir çevirisidir.

Çeşitli kastların üyeleri, aralarında evleniyorlardı. Her kast, ilke olarak, belli bir meslekle uğraşıyor ve başka kastın mesleğine karışmıyordu. Kastın, kendine özgü bir iç örgütü de vardı; üyeleri karşılıklı bir dayanışma içindeydiler; ayini hep birlikte yapıyor, çalışmanın gidişini hep birlikte düzenliyor, çeşitli kastların üyeleri arasında yerleşmiş ilişki kurallarına uyuyorlardı.

Kastlar, emekçi halkı, yani vaisyaları ve çudraları gruplandıran varnaların bağrında biçimlendiler önce; kşatriyalar, daha da özel olarak brahmanlar arasında, tamı tamına gelişemediler.

Vaisyalar varnası, üyeleri toprağı işleyen ya da bağımsız ve uzman emekçiler olarak devlete ve köleci soylulara hizmet eden kastları içine alıyordu. Tarımcı kastlarla, kentlerde ikinci planda gelen meslekleri yürütenlerin kastları çudralar varna'sındandı. Geri kalmış ve tarım bakımından az verimli bölgelere itilmiş kabileler, daha ileri bir iktisadi aşamaya geçmek olanağını yitiriyorlardı; avcılık, orman işleri gibi işlerle uğraşmaya mahkûm edilmişlerdi; kentlere ya da köylere yerleştiklerindeyse, çöpçülük, mezarcılık ve cellatlık gibi, uzmanlık istemeyen ve hor görülen işlerde kullanılıyorlardı.

"Dokunulmazlar" diye de adlandırılırlardı onlar.

Ve öteki kastlardan hiç kimse onlarla ilişkide bulunmazdı. Bu "dokunulmazlar"a, beylerin topraklarına yerleştikleri eski köleler de katılıyordu belki.

Ancak, gerçek olan şu ki, emekçileri birbirinden alabildiğince soyutlamada yararları bulunan sömürücü sınıflar, kast farklılıklarını savunuyor, özellikle en yoksul ve en çok sömürülenler, yani "dokunulmazlar" söz konusu olduğunda daha da dikkat kesiliyorlardı bu ayrılıklara.

ESKİ HİNT UYGARLIĞI

Eski Hint Uygarlığı, iktisadi ve sosyal yapısı, dinsel inançları, düşün ve sanat yaşamı bakımından özgün bir uygarlıktır. Düşün ve sanat yaşamı yönünden dünya uygarlık hazinesine de çok büyük katkıları olmuştur.

Hint matematikçileri, insanlığa, genel olarak bugün de kabul edilen, rakamın değerinin, sayıda, yer aldığı yere göre değiştiği rakam sistemini vermişlerdir. Bazı rakamlar, özellikle de sıfır onların buluşudur. Bütün bunları Ortadoğu halkları onlardan aldı ve Avrupa'ya da çok az değişerek, "Arap rakamları" adıyla geçti. İlkçağın Hintlileri, karekökü ve küpkökü almayı biliyorlardı; trigonometrinin temel kavramlarından haberdardılar. Ortaçağın Avrupa halkları, cebirin ilkelerini Araplardan aldılar; Araplar da Hintlilerden.

Eski Hintliler, bugünkü çoğu Hintlinin de kullandığı yazının temellerini attılar. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıldan başlayarak, gramerci Panini linguistiğin temellerini attı ve onu izleyerek büyük sonuçlara vardılar Hintliler bu alanda.

Eski Hintlilerin, görsel sanatlarda, heykel ve freskolardaki başarıları da büyüleyicidir. M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 7. yüzyıla kadar olan resmin en güzel örneklerini, Ajanta'daki mağara tapınaklarında –korunmuş bir halde– buluyoruz.

Müzikte Hint notalaması, bilinen en eski notalamalardandır. Veda şarkılarının sayılı simgelerle ve akortlarla notalanması ilkçağa değin uzanır. Notaların, okunabilmek için hecelerle temsil edilmesi usulü Hindistan'da bulunmuş ve Avrupa'ya Arapların aracılığıyla girmiştir.

Eski Hint edebiyatı pek çeşitli ve pek zengindir. M.Ö. 1. yüzyılda, çokuluslu Hint'in edebi dili olan Sanskritçede, *Mahabharata* ve *Ramayana* yazıldı. Bunlar, kahramanların yaptıklarını anlatan ve pek eski efsaneleri içeren epik şiirler. Daha sonraki şairlere ve sanatçılara esin kaynağı oldu her ikisi de. O yıllar, belki de daha önceki yıllarda, yasa yapma düşüncesi doğdu ve gerçekleşti ilk kez. "Manu Kanunları" bunların içinde en ünlü olanı. Bilimin çeşitli alanlarında eserler de yazıldı. Buda ile ilgili edebiyatta temel eserlerin yazılmasında Pali dili rol oynadı. Sanskrit edebiyatı, M.S. 4. ve 5. yüzyıllarda açılıp serpildi; çok ünlü yazarlar topluluğunun ortaya çıktığı bir dönemdir bu.

İçlerinde en büyüğü de şair ve oyun yazarı Kalidasa'dır.

Hint'te, pek erken, büyük bir olasılıkla M.Ö. 1. binin ortalarından başlayarak, ilahiyat ve idealist felsefeyle mücadele eden materyalist felsefe doğdu. Bu felsefenin yandaşları, var olan dünyanın gerçekliğini belirtiyor ve bilginin tek kaynağını duyuların algılanmasında görüyorlardı; ruhun ölümsüzlüğünü, metempsikozu ve öbür dünyayı reddediyor, ayinlerle ve kurbanlarla alay ediyorlardı.

Asya'nın güneydoğusunda, Seylan'da, Çin Hindi'nde ve Endonezya'da yerleşmiş yığınla göçmen, Hint Uygarlığı'nın fetihlerini ora yerlilerine götürdüler; Orta Asya'nın ve Ortadoğu'nun halkları da Hint'te, ilkçağın bu eski, derin ve parlak kültür dünyasında olan bitenden paylarını aldılar.

BÖLÜM VIII

ÇİN

Batı'yla ilişkileri olan Hint'in aksine, "Çin Uygarlığı, sırtını Akdeniz dünyasına çevirerek gelişti" (Henri Maspero); Batı'yla ancak İskit-Sibirya halklarının aracılığıyla, böylece dolaylı olarak bağlantısını kurabilen Çin, yüzünü Büyük Okyanus'a, Batı'daki kültür gelişmesini belirleyen dünyadan bütünüyle farklı bir dünyaya çevirdi.

Öyle de olsa, ortaya koyduğu bireşim, özgün ve görkemlidir.

DOĞA VE İNSAN

Eski Çin Uygarlığı, Huang Ho Irmağı'nın suladığı vadide doğdu. İsa'dan dört bin yıl önce, güneyde dağların ve kuzeybatıda Ordos Yaylası'nın çevrelediği tekdüze bir ovaydı bu; alüvyonlu toprakları pek bereketliydi. Yığınla bataklığın yer aldığı ova, içine girilmez ormanlarla kaplıydı. Kuzeyde ve kuzeybatıda Moğolistan'ın kurak ve çorak bozkırları uzanıyordu; güneyde, Yang-Çe-Kiang Vadisi'nin ötesinde, güney Çin'in dağlık ve ormanlık bölgesi başlıyordu. Böylece, eski Çinliler binlerce yıl, ilkçağ uygarlığının öteki merkezlerinden soyutlanmış olarak kaldılar.

Yeraltı kaynaklarının bolluğu, suları hale yola koymayı, su basmalarına karşı mücadeleyi gerektiriyordu. O yüzdendir ki Çinliler, mitolojilerindeki kahramanlara ırmakları dizginletir, setler yaptırır ve kanallar açtırırlar.

Çin'de yaşam çok eski zamanlara gidiyor. Pekin yakınlarında Zhoukoudian Mağarası'nda, bedensel görünüşü bakımından Pithecanthropus'a benzeyen Sinanthropus'un kalıntıları bulundu. Sinanthropus, daha o zamandan ateşi kullanmasını biliyor, taştan kaba aletler yapabiliyor ve büyük hayvanları avlıyordu. Aynı mağaranın üst tabakalarında, bugünkü insan tipine benzeyen ve M.Ö. 25 ile 50.000 yılları arasında yaşayan insanların kalıntıları bulundu ayrıca. Son olarak, Yang-Şao'da Yenitaş kültürünün kurucuları, Çinlilerin ataları olmuşlardır kuşkusuz.

Şu Ku-Tien Mağarası'nın üst tabakalarında kalıntıları bulunan insanlar, Eskitaş Çağı'nın son devrine ait. Kuartz ve yassı çakıldan, boynuzdan ve kemikten aletler karada ve suda avlanma olanağı sağlıyordu onlara. Zhoukoudian'daki kabuklar, ilkel bir değiş tokuşun varlığını gösteriyor bize. Kabukların böyle bir rol oynamış olduklarını şuradan çıkarıyoruz: Hiyeroglifl erde "kabuk" terimi "para", "ticaret" ve "zenginlik" gibi anlamlara da geliyor. Yenitaş Çağı'nı ve onunla Eneolitik arasındaki devri, Çin'de M.Ö. 4. ve 2. bin yılları arasında yer alan Yang-Şao Uygarlığı temsil ediyor. Yang-Şao'daki buluntuları niteleyen, çıkrıkta biçim verilmiş çokrenkli seramikler. Yang-Şao'nun insanları, aile toplulukları halinde, toprak kulübelerde yaşıyor ve kazmayla toprağı kazıp ekiyorlardı. Balık avlıyor, köpek, domuz, at yetiştiriyor ve vahşi hayvanları vuruyorlardı. Yang-Şao'nun M.Ö. 2. bin yıllara rastlayan buluntuları arasında tunçtan aletler, kılıçlar ve hançerler görülüyor.

Köyler, tepelerin üzerine kurulmuş ve düşman saldırılarından korunmak için de topraktan surlarla çevrilmişti. Hiyeroglifl erde eski kentlerin adlarını belirtmek üzere sık sık "tepe" kelimesinin kullanılmış olması pek ilginç.

ESKİ ÇİN TARİHİNİN AŞAMALARI

Bakırdan ve tunçtan aletlerin giderek yaygın kullanılışı, pirinç ekiminin, ipekböcekçiliğinin başlaması klan rejiminin dağılışına, sosyal sınıfların, giderek devletin doğuşuna götürdü.

Nedir Çin tarihinin tablosu o noktadan sonra?

Şang İmparatorluğu'ndan Zhou İmparatorluğu'na

Çin'de ilk köleci devleti, Şang (Yin) Hanedanı yönetiminde (M.Ö. 1766-1122) görüyoruz. Bu devlet, Huang Ho'nun suladığı vadide, onun bir dirsek yapıp doğuya yöneldiği yerde kuruldu.

Şang devleti zamanında ilkel bir tarıma ve hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu devlet. Başlıca üreticiler köylülerdi. Bunlar, klan rejiminin kalıntılarını sürdüren, birbirine komşu ortakçı topluluklar halinde yaşıyorlardı.

Ve daha o zamandan çeşitli köle grupları görüyoruz.

Üretici güçlerin gelişmesi, servetlerin birikimi, köleliğin doğuşuyla, klanın içinde, ayrıcalıklı ailelerden bir azınlık,

ortakçı topluluğun üyeleri üstünde yönetici bir sınıfı oluşturdu. Kabile şefi Ouang (imparator) devletin –babadan oğula– başı oldu. Aynı zamanda büyük rahip olan bu imparator, bir Doğu despotunun niteliklerine büründü yavaş yavaş; mutlak hükümdar, bütün toprakların sahibi, insanlar üstünde göğün temsilcisi olup çıktı.

Tarım çalışmaları için gerekli ilk astronomik gözlemler bu devirdedir. İlk hiyeroglif Çin yazısı da bu devirde ortaya çıktı. Bugünkü Çin yazısının temeli budur. Efsanevi imparator Fu Hi'nin bulduğu söylenir bu yazıyı.

Şang devletinin batısında –Huang Ho'nun bir kolu olan– Wei Irmağı'nın suladığı vadide, Zhou kabileleri yaşıyorlardı. Şanglarla etnik yönden ve dil bakımından hayli benzerlik var aralarında. Zhou ekonomisinde, tarım yine başta gelen bir rol oynuyor; avcılık ve hayvan yetiştiriciliği ise ikinci planda geliyor. Şanglar, kuzeybatıdaki göçebe kabilelere karşı, Zhoulardan askeri yardım isterlerdi sık sık.

M.Ö. 12. yüzyılın ikinci yarısında, Şang devleti zayıf düştü. Hükümdarların ve saray çevresinin giderleri yüzünden korkunç vergiler altında eziliyordu halk ve baskı altındaydı. M.Ö. 1122 yılında Zhoular, Mu Ovası'ndaki savaşta Şang devletine son verdi ve halkı da köle haline getirdiler.

Böylece, M.Ö. 12. yüzyılın sonlarında ve 11. yüzyılın başlarında, Uzakdoğu'da, aşağı yukarı bütün Huang Ho Vadisi'ni içine alan geniş bir devlet kurulmuş bulunuyordu.

Ne var ki, uzun yaşamadı bu devlet.

İmparatorluk, imparatora kuramsal olarak bağlı, irili ufaklı 1500'den fazla devlete bölündü çok geçmeden. Bu devletler kendilerine köle ve toprak kazanmak ve hegemonya sağlamak için çırpınıp durmuşlardır uzun süre.

Zhoular devri, üretici güçlerde pek hızlı bir gelişme devridir. M.Ö. 12. yüzyılda Çinliler demiri buldular; ancak, demirin yaygın kullanımı daha sonraki yüzyıllarda, 6. ve 4. yüzyıllar arasında gerçekleşti. Tarımda, pirinç ekimi başta geliyordu. "Sulu" pirinç ekimine geçişse, pek yetkin sulama araçlarını gerektiriyordu. Bu ekim, aslında hayli karmaşık, çok çalışma ve ustalık isteyen bir ekimdi. Tarım, ağaçtan ilkel bir sabanla başlıyor; arkasından bahçeler ve bağlar geliyor, dut yetiştiriliyor, onunla beraber de ipekböcekçiliği.

Tunç kullanımı yayılırken, çeşitli meslekler de ortaya çıktı ve gelişti. Zhoular devrinde zanaat kesinlikle tarımdan ayrıldı.

Aynı devirde, köleci toplumun sınıflarının oluşumu da gerçekleşti. Eyaletlerle savaşlar hayli bol köle sağlıyordu. Ticaretin ve para ekonomisinin gelişimiyle beraber ortaya çıkan tefecilik, borç için köleliği de doğurdu; kanunlara aykırı davranış da köle olmanın bir nedeniydi. Çin tarımı, köylülerden, büyük bir işbilirlik ve deneyim istediğinden, köle emeğinin kullanımı dar bir alanda oluyordu ancak. Köleler, özellikle setlerin, kalelerin yapımında, hayvan yetiştirmede ve madenlerde kullanılıyordu.

Zanaatkâr olarak çalıştıkları da oluyordu.

Zhoular devrinde ekonomi, devletin ve aristokrat ailelerin sömürdükleri "komşu ortakçılığı"na dayanıyordu.

> Bu usule göre toprak, dokuz eşit parçaya bölünüyordu. Hepsi bir arada, "kuyu" anlamına gelen "tsing" hiyeroglifine benziyordu. Bu yüzdendir ki *tsing-tien* sistemi, "kuyulu tarla" adını taşıyordu. Sekiz aile, bölüşmede çeşitli parçaları kendileri alıyor; her biri kendi tarlasını kendisi işliyor, ancak, dokuzuncu parçayı, "kung-tien"i (ortak tarla) beraberce ekip biçiyorlardı. Bu parçanın ekimi ötekilerden önce oluyordu.
>
> Ürünü de devletindi.

Ne var ki, yavaş yavaş terk edildi bu sistem ve M.Ö. 6. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar olan dönemde, "ortak tarlalar" hemen tüm eyaletlerde ortadan kalktı ve yerlerine, hasadın üçte biri, hatta dörtte biri tutarında bir malla ödenen bir vergi geçti. Bu önlem, sömürünün boyunduruğunu daha da ağırlaştırdığı için ortakçı üyelerin muhalefetiyle karşılaştı. *Shi Jing*'de (Şiir Klasiği: ilk Çin şiiri derlemesi) yer alan bir şiirde, ürünlere fareler gibi saldıran sömürücüler ve devlet memurlarına karşı köylülerin kini ne kadar da güzel dile getirilir:

Fareler, fareler, kemirmeyin has buğdayımızı,
Üç yıldır yaşarız hükmünüz altında,
Bir tek iyiliğinizi görmedik.
Uzaklara gideceğiz, terk edeceğiz sizleri,
Mutlu bir diyara gideceğiz,
Mutlu bir diyara gideceğiz, mutlu bir diyara,
Adalet bulacağımız bir diyara...

Kölecilerin zulmü sık sık başkaldırılara yol açıyordu doğallıkla.

Zhoular Çin'in yönetici sınıfı, imparatorun doğrudan çevresinden, yani ailesinden, irili ufaklı zorbalardan ve doğuştan soylulardan geliyordu. Soyluluk derecesinin belirlenmesinde hısımlık bağları önemli rol oynuyordu. İktidardaki sınıfın temsilcileri tantanalı giysiler içinde kalabalık bir maiyetle dolaşırlardı. Özel koruyucuları vardı. İmparatordan ya da onların yerel şeflerinden bir bölgenin yönetimini alıyorlardı. O bölgede, halktan, kendi hesaplarına –mal olarak– vergi topluyorlardı.

Yavaş yavaş yeni bir zümre çıktı ortaya: Tacirler ve tefeciler zümresi. Hukuksal yönden, köylülerden daha fazla hakları yoktu onların; ancak, iktisadi bakımdan daha çok etkiliydiler. Onlarla, egemen sınıfın bir başka kanadı olan soylular arasındaki mücadele, Eski Çin'in tüm tarihine damgasını vurmuştur.

Zhoular devletinin siyasal rejimi, ilke olarak, toprakta devlet mülkiyetini ve toplulukların sömürülmesini alan bir *Doğu despotluğu*ydu. M.Ö. 1. bin yılın başlarında, Çin'in parçalanışından sonra ortaya çıkan devletler, birer despotun yönetimindeydiler. Bu despotlar, orduları ve kalabalık bir idare örgütü aracılığıyla egemen sınıfın iktidarını, topluluklar ve köleler üzerinde yürütmüş durmuşlardır.

Hegemonya mücadeleleri ve Qin İmparatorluğu

Bitip tükenmez savaşların sonunda küçük devletlerin sayısı giderek azaldı ve M.Ö. 4. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bir düzine kadar devlet kalmıştı ve en güçlü beş tanesi arasında hegemonya mücadelesi oluyordu. Bu mücadelede, sonunda iki devletin en güçlüleri olduğu ortaya çıktı: Qin ve Chu devletleri.

Qin Krallığı aşağı yukarı bugünkü Şensi eyaletinin bulunduğu yerdeydi.

Köleci üretim biçimini sürdüren bu devlet, krallığın en büyük siyaset adamlarından biri olan Şang-Yang'ın reformlarından sonra hayli güçlendi. İktisadi ve ticari gelişmeler de böyle bir reformu gerektiriyordu zaten. Aldığı en önemli önlemler arasında, "tsing-tien" sisteminin kaldırılışı gelir (M.Ö. 350). Vergi, malla ödenecekti; toprak alım satımı da serbest oluyordu.

Eski soylu sınıfın çöktüğü, tacir ve tefecilerin, giderek "yeni" soyluların yükseldiği yıllardır o yıllar. Köleci sömürünün

temelinin genişlemesi, iktisadi atılım ve iktidardaki sınıfın güçlenişi Qin Krallığı'nı bir fetih siyasetine götürdü; ve sonunda, Çin'de ilk merkezi monarşi kuruldu.

Başında da Shi-Huang-di vardı.

İmparatorluk 36 eyalete, onlar da birçok ile bölündü. Çeşitli görev ve derecelerde birçok memurluk kuruldu. Şang-Yang'ın reformları bütün imparatorlukta uygulanmaya başlandı. Ağırlık ölçüleri ve para birleştirildi. Kiracı durumunda olan köylüleri belirli bir vergiye bağlayıp mal sahipleri haline getirerek, ülkede istikrar sağlamaya çalışıldı. Bütün unvanlar kaldırıldı ve özgür insanlar iki kategoriye ayrıldılar: Soylular ve halk adamları.

Çin'in ünlü "Büyük Duvar"ı, Çin Seddi de o devirde örüldü.

Bununla beraber, Qin İmparatorluğu geçici oldu. Çin Shi-Huang-di'nin ölümünden (M.Ö. 209) sonra köylü ve köle başkaldırılarıyla çalkalandı. Çin tarihinin en önemli halk hareketlerinden biri olan, Çeng-Şeng'in yönettiği ünlü köylü başkaldırısı bunlardan biridir.

Hanlar İmparatorluğu

Başkaldırılar üzerine egemen sınıf harekete geçmişti. İki kişi iktidar mücadelesi içindeydi: Liu-Pang ve Hiang-Yu. Bu mücadelede Hiang-Yu, eski soyluların ve büyük köle sahiplerinin çıkarlarını savunuyordu. Liu-Pang'ın politikası daha yumuşaktı. Mücadeleyi Liu-Pang kazandı (M.Ö. 202). Kendini imparator ilan etti ve kurduğu hanedan da Han Hanedanı adını aldı.

Hanlar İmparatorluğu, Shi-Huang-di'nin eserini, yani Çin'in birleştirilmesi işini tamamladı. Varlığını uzunca bir süre sürdüren bu hanedan zamanında ülkede çeşitli kökenlerden gelen etnik öğeler kaynaştı; bu da tek bir dilin doğuşuna katkıda bulundu.

Çin milliyetinin doğuşu Hanlarla başlar.

İlk imparatorların politikası, monarşik devlet örgütünü güçlendirmek, imparatorluğun alanını genişletmek ve ekonomiyi güçlendirmek oldu. İmparator Wou-Ti'nin iktidarı (M.Ö. 140-86) özellikle iktisadi bakımdan, Hanlar İmparatorluğu'nun doruk noktasıdır: İmparator, ayrıcalıklı toprak sahibi beylerin özerkliklerine son vererek etkisiz hale getirdi onları; her bölge

beyinin yanına danışman adı altında, hem denetleyici hem de casusluk yapacak bir imparatorluk elçisi atandı; ünlü "mandarinler" zümresi de onun zamanında doğdu. M.Ö. 2. yüzyıldaki iktisadi gelişme, atılgan bir dış politikaya götürdü Çin'i. Vietnam'a boyun eğdirilirken, Yunnan bölgesi ve Mançurya'nın güneyi fethedildi. Hunlarla ilişkiler en önemli sorunlar arasında geliyordu. Kendilerine dışarda bağlaşıklar aramak amacıyla Çin, Batı'daki ülkelerle ilişki kurdu. Çin'in öteki uygarlık merkezleriyle bağlantısı böyle başladı.

Ünlü "İpek Yolu" da böyle açıldı.

Ne var ki, toprakların serbestçe alınıp satılması, saray harcamaları ve dış politikadaki genişleme yüzünden vergilerin artırılması, bütün bunlar, köylülüğü çökertti sonunda. İmparatorluğun zayıflamasıyla da göçebeler İpek Yolu'nu ele geçirip Çin'in dış politikasına bir darbe vurdular.

Hanlar İmparatorluğu'nda bunalım başlamıştı.

Kısmi reformlara girişildi; yürümeyince, imparatorluk ailesinin yakınlarından Wang-Mang, imparatoru devirerek yeni bir hanedanın kurucusu olduğunu ilan etti.

İlginç bir kişiliği vardır bu adamın.

Köklü çözümlere gitmek istedi: Toprağın tek sahibi, hukuk bakımından devlet oldu; topraklar ailelere yeniden dağıtıldı; özel kölelik sınırlandı. Tahıl için azami fiyatlar kondu. Buna karşılık, devlet insafsız bir alacaklı durumuna geldi; bunun sonucu olarak, köylünün geçim düzeyi yeniden düştü. Bütün bu önlemler iktidardaki sınıfın da azgın direnişiyle karşılaşmıştı. Reformların başarısızlığı, kitle halinde köylü ve köle başkaldırılarına yol açtı.

"Kızıl Kaşlar" başkaldırısı diye adlandırılan bu başkaldırıyı Wang-Mang silahla bastırmak istedi. Başkaldıranlar, başkenti ele geçirip Wang-Mang'ı da öldürdüler. Ne var ki, Wang-Mang'ın iktidardan uzaklaştırdığı imparator ailesinin üyeleri yararlandılar bundan. Onlardan biri imparator ilan edildi; o da kendi yandaşlarına dayanarak başkaldıranlara karşı döndü ve kana boğdu hareketi.

Öyle de olsa, egemen sınıflar ödün vermek zorunda kaldılar.

Ancak, durumlarını güçlendirdikçe, bu ödünlerden vazgeçtiler. Topraklar, yeniden ve işitilmemiş ölçülerde belli ellerde toplaşmaya başladı. Sulama sistemleri çöküyor ve devlet zayıflıyordu. Köylülüğün çöküşü ve devlet örgütündeki çözülme, büyük bir köylü hare-

ketine yol açtı sonunda (M.Ö. 184). "Sarı Bereliler" diye anılan başkaldırı, "Kızıl Kaşlar" kadar büyük değildi gerçi; yine de bütün imparatorluğa yayıldı. Bir çeyrek yüzyıl kadar sürdü ve çok büyük güçlüklerle bastırıldı.

O zamana değin, eskimiş bir üretim biçimini, yani köleliği korumuş olan Hanlar İmparatorluğu, bu savaşların ateşi içinde yerini feodal rejime bırakarak çöküp gitti.

ESKİ ÇİN UYGARLIĞI

Çin, ilkçağın en büyük uygarlık merkezlerinden biri oldu. Yarattığı kültür değerleri yalnız ilkçağla sınırlı kalmadı; ondan sonraki yüzyıllarda da aynı topraklar üzerinde varlıklarını sürdürdü.

Ve çevresindeki Asya toplumlarını derinden etkilediler.

Yazı

Pratik zorunluluklar yazının ortaya çıkışını hızlandırırken bilimlerin gelişmesini de desteklemiştir. Çin yazısı, ilkçağda pek eski tarihlere çıkıyor. M.Ö. 2. bin yıllarda kemikler üzerine yazılmış metinlerde, bilginler 2000 hiyeroglif saydılar.

Yazının pek erken ortaya çıkışını gösterir bunlar.

Çin hiyeroglif sisteminin gelişmesi Mısır'dakine benzetilebilir. İlkel resimli çizgiler sonradan kelimelerin karşılığı olarak saklandılar: "Erkek", "çocuk", "kadın", "ağaç", "yüksek", "alçak" gibi hiyeroglifler böyledir. Bu yalın hiyerogliflerin bir araya getirilmesinden, başka kavramlar oluştu. Örneğin, "ağaç"la ilgili iki hiyeroglif "orman"ı anlatır oldu.

Çinliler sonraki yüzyıllarda daha da geliştirdiler bu yazıyı.

İlk merkezi imparatorluk olan Qin devrinde yazı birleştirildi; Hanlar devrinde de aşağı yukarı bugünkü biçimini aldı yazı. Yeni maddelerin, ipekle kâğıdın sayesinde oldu bu. Eskiden tahta parçaları üzerinde yazılıyordu. Çinliler bugün bile yukardan aşağıya yazıyorlarsa, eskiden daracık tahta parçalarına yazı yazmış olmalarından ileri geliyor bu.

Teknik ve bilim

Tarımda takvimin saptanabilmesi astronomik gözlemleri gerektiriyordu: İlkçağın Çinlileri bu alanda pek ileri gittiler. Böylece, Hipparkhos'tan 200 yıl önce Çin bilginleri, gündüz ve geceye bakarak, yeryuvarlağının Güneş çevresinde bir elips çizdiği gerçeğini buldular. Qin Hanedanı zamanında, dünyanın ilk güneş takvimleri yapıldı. Ancak, uygulamada kullanılmadı; çünkü Çinliler ay takvimine başvuruyorlardı. Eski Çin'de, Güneş tutulmalarının düzeni biliniyordu.

Pusulayı bulma onuru da Çinlilerindir. Pek sağlam bir matematik kavramı vardı onlarda; özellikle, köklerle küpkökleri biliyorlardı.

O devrin tarım tekniği hakkında pek ilginç bilgiler veren agronomi eserleri günümüze kadar ulaşabilmiş durumda; toprağı ekme ve verimini arttırmanın yanı sıra çeşitli bitkiler üstüne bilgiler ve çiftçilere öğütler veriyor bu kitaplar.

Dokuma, tunç, demir, fildişi ve ince taştan eşya ve mürekkep yapımı konusunda Çin zanaatkârlarının örneği pek azdır o çağda.

Felsefe ve din

Sosyal rejimin eksiklikleri, savaşlar, Zhoular devrinin sonlarında sınıf mücadelelerinin keskinleşmesi Çin'in ideolojisi üzerine damgasını basan felsefe ve din sistemleri ortaya çıkardı.

Doğuştan soyluların çıkarlarını Konfüçyüs'ün öğretisi yansıttı. Eski Çin'in bu büyük düşünürü, M.Ö. 550 yılına doğru doğdu ve 480 yılına doğru da öldü. Konfüçyüs, politika ile ahlakın iç içe girdiği, idealist dünya görüşüne dayanan bir öğreti kurdu. Bu öğretinin büyük bir bölümü, onun çömezlerince tutulmuş *Felsefi Konuşmalar*'ında yer almaktadır. "İnsanlıkçı" bir ilkeden yola çıkan Konfüçyüs, en yaşlıya saygı ve hangi durumda olurlarsa olsunlar, insanların topluma karşı mutlaka görevlerini yerine getirmeleri gereği üzerine kurulu bir sistem geliştirdi: "Baba baba olmalı, oğul oğul, hükümdar da hükümdar," diyordu; bir yönetici, görevine layık olmayan bir davranışta bulunmuşsa, onun devrilmesine müsaade ediyordu. Öyle de olsa, yerleşik düzene ve yukarılarda olanlara, yani egemen sınıflara boyun eğmeye götürüyordu bu öğreti. Konfüçyüsçü

ahlakın, atalar kültüyle sıkı sıkıya bağlanışı, bu öğretiye dinsel bir nitelik vermekte de gecikmedi.

M.Ö. 6. yüzyılda yaşayan Lao-tseu'nun *Tao tö King* adlı eseri ise ataerkil köylülüğün ve küçük mülk sahiplerinin özlemlerine yanıt veriyordu. Bu kitap, Taoizm öğretisinin ilkelerini içine alıyor. Yaratıcı bir tanrıyı yadsımak gibi materyalist bir dünya görüşünü ve kendiliğinden diyalektik bir anlayışı içerse de eskiye, insanların mutlu bir yaşam sürdürdükleri bir altın çağa dönüşü öğütler. Yaşadığı zamandaki rejimi, "rüşvet ve vergilerle halka açlık çektiren" bir rejimi acı biçimde eleştiren bu eser, "insanların para biriktirmek için azgınlaşmadığı" düşsel devirlere dönüşün düşünü görür.

Yeni soyluların ve tacirlerin çıkarlarını, "hukukçu danışmanlar okulu" savundu; bunların arasında, Qin devrinin birçok devlet adamı da bulunuyor. Bu okulun şefleri, Şang Yang, Han Fei-steu ve ötekiler, tam anlamıyla merkezileştirilmiş, birleşik bir devletin yaratılmasını savunuyorlardı.

> Konfüçyüsçülerle bunlar arasındaki mücadele çok sert görünümler aldı bazı bazı. Konfüçyüsçüler, Shi-Huang-di'nin iktidarına karşı savaştılar ve –M.Ö. 213 yılında– çoğu zulüm, işkence gördü bu yüzden ve kitapları yakıldı. Shi-Huang-di'den zulüm gören ve Liu-Pang'ın hakaretine uğrayan Konfüçyüsçü bilginler, İmparator Wou-Ti'nin çevresinde toplandılar. Daha önce kaldırılmış bulunan danışmanlar kurulundaki görevlerini yeniden elde ettiler. Bundan böyle işe alınmaları sınavla oldu.
>
> Büyük önem taşıyan mandarinler zümresi böyle doğdu.

M.Ö. 1. yüzyılda, maddeci bir dünya görüşünü savunan ve ruhun ölümsüzlüğünü yadsıyan bir büyük filozof yaşadı Çin'de: Wan Tch'ong.

Edebiyat ve sanat

Günümüze değin ulaşmış çoğu edebi eser, tazeliklerini hep korudular. M.Ö. 4. yüzyılın sonu ile 3. yüzyılın başları, Çin'in, aynı zamanda üstün bir devlet adamı olan en büyük şairinin yaşadığı devirdir.

K'iu-Yuan'dır bu şairin adı.

Qin'in hegemonya için başvurduğu barbar ve zalim yöntemlerin amansız düşmanıydı; ülkenin birliğini kendiliğinden kazanması görüşünü savunuyordu.

İki kez sürgüne mal oldu bu ona!

Sonunda umutsuzluğa kapılıp kendini bir ırmağa atarak canına kıydı.

Kin ve adaletsizlikle dolu bir devirde, insanların yazgılarına acıma, ülkesi için de güzel düşüncelerle doludur şiirleri. Halk şiirinin gelenekleri ile kendi sanatı arasındaki derin ilişkiyi gören bu büyük senyör, bu soylu kişi, halk güçlerine karşı büyük güven ve yakınlık duydu. Acı olaylar ve derin bir hüzünle dolu genellemeleri, yine de iyimser bir hava taşır.

Çinliler, en önemli bayramlarından birinde onu anarlar.

Bunun gibi, Sseu Ma-ts'ien ile Panku efsanesi, binlerce yıl vazgeçilmez örnekler oldular. Onların eserleri milli efsaneleri, sayısız atasözlerini, özdeyişleri ve halk türkülerini içine alıyor. Çin'in büyük adamlarının resmi biyografileri, anlattıkları olayların renkliliğinin yanı sıra belgesel bir nitelik de taşıyorlar.

Öğretici bir amaçla okundular bu bakımdan.

Görsel sanatlarda, Çinli ustalar şaheserler yarattılar. Günümüze pek az ulaşabilmiş mezar kabartmaları, heykeller ve anıtlar büyük bir yeteneği ortaya koyuyorlar.

Müzik, Eski Çinlilerin yaşamında büyük bir rol oynadı. Çeşitli çalgıların eşlik ettiği danslar büyük bir halk çoğunluğunu eğlendiriyordu.

Özetle, Çin Uygarlığı'nın Asya halkları için oynadığı rol, Eski Yunan'ın Avrupa halkları için oynadığı role benzetilebilir. Çin'in tekniği, sanatı, edebiyatı ve felsefesi, Japonya'ya, Kore'ye, Vietnam'a, Moğolistan'a örnek oldu sürekli. Doğu Asya'nın diplomatik ilişkilerinde olduğu gibi bilimsel ve edebi eserlerinde de uzun yüzyıllar Çin yazısı kullanıldı durdu.

II

YUNAN

Yunanistan, o zamanki adıyla Hellas, Balkanlar'ın güneyinde, üç yanı denizle çevrili bir yarımadadır: Doğusunda Ege Denizi, güneyinde Akdeniz, batısında İyon Denizi vardır. İlk bakışta, yalnız kalmış gibi görünür; ama Kyklades ve Sporades adaları –kısa mesafelerle– Anadolu'ya bağlar onu; Halkidikia yarımadası ile Kuzey Ege'deki adalardan Trakya'ya ve –boğazlar yoluyla– Karadeniz'e çıkılır. Güneyde ise, doğu ile batı arasında köprü görevi gören Girit Adası'nı görüyoruz.

Yunan Uygarlığı, işte bu coğrafi ortamda doğdu.

Daha başka özellikleri de var bu ortamın: Avuç içi kadar ülkeyi dağlar, yığınla küçük parçalara bölmüş. Birbirinden kopuk olan bu yerleşme alanları, ancak kent devletlerinin doğmasına elverişli olabilirdi; üstelik, bu küçük kent devletleri doğal dağ sınırlarıyla birbirlerinden ayrıldıklarından, ülke çapında siyasal birliği de engelliyordu coğrafya. Nitekim, ilkçağ Yunan tarihi –kuşkusuz başka nedenlerin de sonucu olarak– birbirinden bağımsız, giderek birbirine düşman sitelerin tarihidir aslında.

Bu birliğin kurulamamasında, yine coğrafyaya bağlı, iktisadi nedenler de rol oynuyor: Hellas'ın orta kesimi, birbirinden dağlarla kopmuş küçük bölgeler biçiminde ve tarım için yeter suyu olmayan yerlerdi. Buna bağlı olarak, bitki örtüsü, iklimin de etkisiyle, insanların Mısır ve Mezopotamya'da olduğu gibi, kolayca tarım yapıp geçinmelerine elverişli değildi; geçim koşulları zordu. Bu zorluklar, bu küçük devletleri birbirine karşı sürekli düşmanlık duymaya götürürken, insanları da deniz kıyısında yerleşmeye zorlamıştır ister istemez.

Böylece, ülkenin asıl yaşamına damgasını vuran, deniz olmuştur.

Karanın eksik bıraktığını o tamamlamıştır: Balıkçılık gibi günlük geçimin yanı sıra deniz ticareti, ülkenin yaşam ve sanayisi için gerekli kaynakları sağlamıştır. Bunun gibi, Batı Anadolu'dan İtalya ve Sicilya'ya değin, deniz yolculuğu öyle yenilmez güçlükler taşımadığından, Yunanlılar, Batı Anadolu'ya olduğu

gibi, "Büyük Yunanistan" adını verdikleri Sicilya ve Güney İtalya kıyılarına da yerleşebildiler. O yüzden de ilkçağda Yunan dünyası deyince, hepsi giriyor içine.

Kimler yarattı bu uygarlığı?

Grek dediğimiz Yunanlılar ya da Hellenler, atalarının o toprağın yerlisi olduğunu sanırlardı. Araştırmalar, doğru olmadığını gösteriyor bu sanının. Hint-Avrupalı olan Hellenler de iki ayrı zamanda istila ettiler ülkeyi: İlk kez, M.Ö. 2000 yılından başlayarak Akhalar geldiler ve Girit Uygarlığı'nın mirasçısı oldular; Girit Uygarlığı, onların kurduğu Miken Uygarlığı'nda sürecektir.

Onları Dorlar izledi; M.Ö. 1100 yıllarında gelip bu uygarlığı yıktılar.

İlk Yunan kolonizasyonu Dorların istilasından sonra başlar. Onlardan kaçanların bir bölümü, Batı Anadolu kıyılarında İyon kentlerini kurdular; Yunan Uygarlığı da işte bu kıyılarda başladı önce. "Büyük Yunanistan", bu kolonizasyonun ikinci aşamasında ortaya çıkacaktır.

İlkçağ Yunan tarihinin M.Ö. 6. yüzyıla değin süren bu dönemine "arkaik devir" deniyor. Onu, yine M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllar arasındaki asıl "klasik devir" izler. Yunan, Akdeniz kültür çevresi içinde, eski Doğu uygarlıklarından da etkilenerek, dehasını bu devirde koyar ortaya. Klasik devrin, M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllar arasında önemli bir uzantısı olacaktır: Hellenistik devir.

M.Ö. 2. yüzyılda Roma fethe gelecektir.

Yunan tarihi, Roma tarihinin bir sayfasıdır artık.

BÖLÜM I

EGE DÜNYASI

Eski Yunanlılar, ülkelerinin uzak geçmişi hakkında pek bir şey bilmiyorlardı. Thukydides, Yunanistan'da ilk oturanlar olarak, "Pelasgoslar", "Karialılar" ve "Lelegler" diye adlandırdığı yabancı halklardan söz eder. Dev gibi taşlardan yapılmış yapılar onlardan bilinirdi. Efsaneler ise, Girit Kralı Minos'un, bir büyük deniz devletiyle, "Labirent" adlı geniş sarayından ve Troya Savaşı'nı yapmış Miken Kralı Agamemnon'dan bahsederler.

19. yüzyıldan başlayarak çok şey öğreneceğiz.

ARKEOLOJİNİN KAZANDIRDIKLARI

19. yüzyılın sonlarında, 1870 ve 1880'e doğru Eski Yunanla ilgili pek önemli buluşlar oldu.

Neler örneğin?

Schliemann'ın açtığı yol

Önce heveskâr bir Alman arkeoloğu, Heinrich Schliemann, 1874 yılında *Eski Troyalılar* adlı bir kitap yayımladı ve onu başka kitapları izledi. Her şeyi kendi kendine öğrenmiş bu yorulmak bilmez araştırıcı, Homeros'un Troya'sını bulduğunu, Miken'de *İlyada* ile *Odysseia* kahramanlarının yaşadığı çağla ilgili mezarlara ve pek değerli şeylere rastladığını söylüyordu bu kitaplarda.

Devrin bilginlerinin alay konusu oldu.

Ancak, az sonra anlaşıldı ki, Schliemann buluşlarını pek iyi değerlendirememişti. Kuşkucuların başında gelen arkeolog Doerpfeld, seksenli yılların başında yardıma karar verdi ona. Daha sonraki yıllarda da kanıtladı ki Schliemann, kronolojik değerlendirmelerinde yanılmıştı sadece ve buluşlar, bilimin o güne değin hiçbir şey bilmediği çok daha eski bir tarihe çıkıyordu aslında. Yoksa Schliemann, M.Ö. 3. ve 2. bin yıllarında, Avrupa'nın güneydoğusunda, Yakındoğu uygarlıklarıyla hemen hemen aynı düzeyde bir uygarlığın varlığını kanıtlamıştı buluşlarıyla.

20. yüzyılın başlarında, İngiliz arkeoloğu Arthur Evans'ın Girit'te yaptığı kazılar, bu buluşların doğruluğunu daha da güçlendirdi. Ancak, ne Schliemann ne de Doerpfeld, söz konusu uygarlığın asıl merkezini saptayamamışlardı. Evans'a göre, Girit'ti bu merkez. Girit'te, bu uygarlık daha gelişmişti; daha parlaktı ve düzeyi Mezopotamya ve Mısır'daki uygarlıkları da aşıyordu belki de. *Minos'un Sarayı* adlı 4 ciltlik eserinde Evans, yaptığı otuz yıllık kazıların sonuçlarını sergiledi. Ondan sonraki araştırmalarla, "Ege Uygarlığı" denen Grek öncesi uygarlığın insanlık tarihindeki yeri ve rolü aydınlığa çıktı.

Açıktaki sorunlar

Ancak, bu verilerin her şeyi aydınlattığı da söylenemez. O denli ki, bu uygarlık için herkesçe kabul edilen bir tarihleme bile yok henüz. Aralarında koşutluklar da olsa, Girit için başka, Kara Yunanistanı için başka, Ege'deki adalar için başka tarihlemelere gidiliyor. Özetle, Ege Uygarlığı, tartışmaların konusu olmayı sürdürüyor.

Nasıl başladı bu uygarlık ve hangi merkezlerde gelişti?

BAŞLANGIÇLAR

Ege Uygarlığı'nı, daha Kalkolitik Çağ'da, yani M.Ö. 3000-2100 tarihleri arasında başlamış görüyoruz. Merkezi de Ege Denizi'nde bir çeşit köprü durumunda olan Kyklades Takımadaları'nda bulunuyordu.

Ne var ki, yayıldığı alan çok daha geniştir.

Onun izlerine Girit'te, Peloponnesos'da, merkezi Yunanistan'da ve Küçük Asya'nın batı kıyılarında da rastlıyoruz.

Teknik ve toplum

Bu uygarlık, Ege Denizi'nde uzun zaman hüküm sürmüş Yenitaş Çağı'nın pek ileri kültürlerinin bir uzantısıydı. Bu dönemde, taştan aletler yine geçerli; ancak, yapımları en yetkin bir noktaya ulaşmıştır: Bazısı nadir bir taş olan obsidienden yapılmıştır ve keskin tabakalar halindedir. Obsidien yataklarına ise ancak Kyklades adalarından biri olan Milos'ta rastlıyoruz. Orada, Phylakopi adlı bir büyük kasaba doğmuştu ve oturanları obsidienleri çıkarıyor, işliyor ve o devir için pek değerli olan bu aletleri çevreye yayıyorlardı.

Taşın dışında, önce bakır, sonra ilkel tunç olmak üzere, madenlerden de yararlanılmaya başlanmıştı. Ancak, bakır ve tunç henüz o denli nadirdir ki, sadece silahlar ve mücevherler yapılabilmektedir onlardan. Troya'da, en eski katlarda, Schliemann, "Priamos'un Hazinesi" adı verilen altından yapılmış binlerce eşyadan oluşan bir hazine buldu.

İlkel teknik, azgelişmiş bir iktisadi ve sosyal rejimin varlığını gösteriyor. Temel uğraş balıkçılık, küçük hayvan yetiştiriciliği, kazmayla tarım ve ilkel trampaydı; haydutluk ve korsanlık da giriyordu işin içine. Kapkacak kaba sabaydı ve kilden, elle yapılıyordu; kuş gagalı testiler, insan yüzüne benzer tencereler, çifte bardaklar görüyoruz. Çömlek resimciliği henüz bilinmiyor, süslemede geometrik biçimlerle yetiniliyordu.

Halk, çok eskinin kulübelerini hatırlatan, yuvarlak ya da yumurta biçiminde evlerde oturuyordu genellikle. Ancak, 300 m^2ye kadar varan pek geniş konutlardı bunlar; birçok bölümü vardı içinde, kuşkusuz, klanlar diyebileceğimiz yığınla birimi çatısı altında topluyordu.

Mezarlar da ortaklaşaydı.

Ancak, şuna da inanmalı ki, bu devirde klan rejimi çözülme içindeydi. Milos Adası'ndaki Phylakopi, düzgün yolları, sur kalıntılarıyla gerçek bir kent. Troya'nın en alt katmanlarında, gönençleriyle, toplumun bütününden ayrılan şeflerin oturduğu –iyice tahkim edilmiş– konutlar görüyoruz.

En büyükleri de II. Troya'dakiler.

> Pişmiş tuğladan bir korkuluk duvarının üstünde yükselen, dev duvarlarıyla korkunç bir kale bu. Duvarlara iyice tahkim edilmiş bir kapı açılmış. Savunucuların, saldıranları püskürtmede kullandıkları gizli bir kapısı da var. Kalenin ortasında, taş döşeli avlusuyla, şefin konforlu evi yükseliyor. Bu evde, bir büyük holden geçilip ortasında yuvarlak bir ocağın bulunduğu geniş bir salona giriliyor. Yanında, daha küçük, kuşkusuz, kadınlara ayrılmış bir bölüm daha var. Böyle bir yerde oturan şef, lalettayin saygın bir kişi olamazdı; belli ki çevresindekileri sömüren bir insandı ve sömürdüklerinin kendi elleriyle yaptıkları ama içine girmeye de güçleri yetmediği bir yerde oturuyordu.

Nereden geliyorlar?

Ege'nin kıyı ve adalarında oturan bu halkların hangi ırktan olduklarını açıkça söyleyebilmekten uzak bulunuyoruz bugün.

Grekler, daha önce de belirttiğimiz gibi, kendilerinden önce bütün Ege'de oturmuş –Pelasgoslar, Karialılar, Lelegler gibi– Ön Asya kökenli halklardan bahsederlerdi. Kalkolitik devirdeki Ege halklarının Küçük Asya'dan gelmiş olmasını, arkeolojik veriler ve Yunanistan'daki dağ, ırmak ve çoğu yere verilmiş olan adlar doğrular gibi.

Bununla beraber, bugün de çözüme bağlanmış değil konu.

GİRİT UYGARLIĞI

Ege Uygarlığı'nın ikinci aşamasını, Avrupa'nın güneydoğusunda Tunç Çağı'nın gelişmesi simgeler. Aynı gelişme, aynı yüzyıllarda Mısır ve Mezopotamya'da da olmuştur. M.Ö. 2100 yılından 1400'lü yıllara kadar süren bu dönemde, Ege Uygarlığı'nın merkezi bir adadır: Girit Adası.

Girit, o dönemde uygarlığının doruk noktasında ve ilkçağın uygar toplumları arasında da bir köprü durumundadır.

Nereden ileri gelmektedir bu?

Girit Uygarlığı'nın kaynakları

Başta coğrafi konumundan. Ama bir ikinci neden daha var: Girit, Tunç Çağı'nı yaşayan bütün Doğu uygarlıkları için, kalay ticaretinde bir aracı durumundaydı. Tunç üretiminde gerekli olan bu madenin büyük bir bölümü, Batı'dan, İspanya Yarımadası'ndan geliyordu ve bu ticareti denetim altında bulunduran Girit, Yakındoğu'nun temel sanayisinin anahtarını elinde tutuyordu. Bundan büyük bir pay aldığı gibi, kendisi de –Kıbrıs'tan getirdiği bakırla– tunç üretiyordu. Böylece Girit, Tunç Çağı'nda yalnızca bir aracı rolünde değil, üretici rolündeydi de.

Bu sayededir ki, tekniği ve ekonomisi olağanüstü bir düzeye ulaştı. Başta maden sanayisi gelişti: Tunçtan çifte ağızlı harikulade baltalar, hançerler ve kılıçlar üretiliyor; üzerlerine altından hünerli işlemeler yapılıyordu. Altından ve gümüşten bardaklar, anlatılmaz güzellikte kabartmalarla süsleniyordu. Madeni tel yapmanın yolu da bulunmuştu ve bunun sonucunda "sarmal eğri", Giritli süslemecilerin gözde motifi oldu.

Bir başka önemli sanayi, seramikti. Seramikte, yaygın biçimde, çömlekçi tornası ve yetkin bir fırından yararlanılı-

yordu. Biçimlerindeki zarafet ve süslemelerindeki özgünlük ve canlılıklarıyla Girit vazolarının, bütün bir Yakındoğu'da benzeri yoktu; Mısır'a, Suriye'ye ve Doğu'da daha da uzaklara gönderiliyordu onlardan. Resimlerdeki kadın giysilerinin karmaşıklığına bakılırsa, dokumacılıkta da pek ilerlemiş olmalılar. Mühür kazmacılığı da kayda değer; mücevhercilik de çok gelişmişti.

İçine buğday, şarap, zeytinyağı doldurulan büyük küpler, tarımın da geliştiğini belgeliyor. Tersaneleriyle ve doklarıyla liman yıkıntıları, çeşitli gemi resimleri, gelişmiş ve faal bir deniz taşımacılığının tanıkları. Para yerine bakır parçalar kullanılıyor ve Girit pek uzak ülkelere değin ticaret yapabiliyordu.

İktisadi işlemler ve ticari değiş tokuş, kilden tabletler üzerine, pek gelişmiş bir yazıyla kaleme alınıyordu. Başta hiyeroglif-tir bu, sonra çizgisele dönüşür. Ne yazık ki bugün de okuyabilmiş değiliz bu yazıyı.

Sosyal ve siyasal rejim

Sosyal rejim bu dönemde, üretici güçlerdeki yoğun gelişmenin sonucu olarak baştan aşağıya değişti.

Nasıl?

Yapı ve mezarlarda klan döneminin ortaklaşacılığından eser kalmadı. Her ailenin dikdörtgen biçimindeki pek küçük bir evi vardı artık. Tek kişiye ya da bir aileye de ait olsa, mezarlar bireysel bir nitelik almıştır. Klan rejimindeki çözülmeyi ve toplumun sınıflara ayrıldığını gösteriyor bütün bunlar.

Servetlerde eşitsizliği gösteren yığınla işaret var. Örneğin evler birbirinden farklı büyüklükte. Kentlerin merkezinde, soyluların oturduğu, asmakatı da olan tek katlı güzel evler görüyoruz; sonra orta halli evlerin sıralandığı yollar geliyor; kenar semtlerse pek kötü konutlarla dolu. Yoksulların sömürülmesi daha şimdiden pek belirgin ve kuşkusuz, Mısır'da ve Babil'de olduğu gibi, borçlanma yüzünden oluyordu bu. Resimlerde, yabancı hizmetkârlar görüyoruz; köle olsa gerek bunlar. İlerde yazılarını okuduğumuzda, bu köleler üstüne bilgiler edineceğiz.

Girit'te M.Ö. 2. bin yılda sosyal sınıfların doğuşu, merkezi bir devlet yapısına geçişi başlatıyor. Birçok küçük krallık, giderek bir büyük imparatorlukta birleşiyor ve merkezi de adanın

kuzey kıyısındaki Knossos kenti oluyor bu imparatorluğun. Girit İmparatorluğu'nun Ege Denizi'ndeki adalarda olduğu gibi, Balkan Yarımadası'nın güneyinde de önemli toprakları vardı ayrıca. Oraları vergiye bağlamış yöneticilerce idare edilirdi bu topraklar.

Girit devletinin başında krallar vardı: Soyluların iktidara geçirdiği rahiplerdi bunlar. En güçlülerinden birinin, Minos'un adını Yunan efsanelerinden öğreniyoruz. Bu bir özel ad değil, Girit hükümdarlarının unvanıydı belki de. O kralların oturduğu Knossos'taki dev saray, günümüzde bütünüyle ortaya çıkarılmış durumda.

> Aşağı yukarı iki hektarlık bir yer tutan, iki katlı muazzam bir yapı bu. Geniş bir avlunun çevresinde sıralanmış şatafatlı salonlar, odaları ve müştemilatıyla yüzlerce bölümden oluşuyor. Görkemli bölümlerinden yalnız ikisi korunabilmiş durumda: Taç salonu ile havuzlu salon: ötekiler, çöken katlarla beraber yitip gitmiş. Ancak zeminde, bürolar ve hazine odalarıyla, içinde on sekiz iri küp bulunan şaraplığı, saray atölyeleri ve hapishane eski durumunu koruyabilmiş. Beş yüz kişilik bir de tiyatrosu var. Su olukları, kanalizasyon ve başka özellikleriyle işitilmemiş bir konfor içinde saray. Galerilerindeki freskolar, şatafatlı toplantıları ve sarayda yapılan oyunlardan –özellikle boğa dövüşünden– sahneleri dile getiriyor.

Yunan efsanelerinin "Labirent" diye adlandırdığı bu sarayda hemen her şey, o efsaneleri haklı çıkarır durumda.

Girit İmparatorluğu'nda, Mısır'dakine benzer gelişmiş bir bürokrasi sistemi vardı. Görevliler –müdür, gözetici, hazinedar, denetimci gibi– mevkilerine göre birbirlerinden ayrılır ve mühürlerindeki sembolik bir işaret, bir ayak, bir kapı, bir göz kendilerini belli ederdi. Birçok bölümden oluşuyordu bu bürokrasi: Ordu, deniz, donatım vb. Askerler, silahlarına göre ayrılmış milislerdi. Ağır silahlı ve arabalı savaşçıların özel bir rolü vardı; bir yerden bir yere gidip gelmelerini kolaylaştırmak için taş döşeli bir yol şebekesi kurulmuştu.

Sömürülen yığınları itaat altında tutmanın bir başka aracı dindi. İnsan soyunu yaratmış, erkeklerin, hayvanların ve bitkilerin tanrıçası Ana Tanrıça ile –çok kez bir boğa biçiminde belirtilen– güçlü eşi ya da oğlu erkek tanrıya saygı da kafalarına yerleştiriliyordu kitlelerin kuşkusuz. Bu tanrıların yeryüzünde-

ki temsilcileri krallardı, öyle olduğu için de din, bir kutsallık ve dokunulmazlık aylasıyla çevreliyordu onları.

Ne var ki, Mısır'da olduğu gibi, Girit'te de ne devlet görevlileri, ne ordu ne de rahipler, boyun eğdirilmiş halkın direnişini kıracak güçte değildi her vakit. Başkaldırılar oluyordu zaman zaman. Onlardan biri, M.Ö. 1750 yılına doğru, Mısır'la aynı zamanda patlak verdi. Knossos başta olmak üzere, kentlerdeki kral sarayları ele geçirildi ve yakıldı başkaldıranlarca. Ondan sonra kurulan iktidar daha demokrat bir nitelik taşıyordu. Ancak fazla uzun sürmedi: Soylular dizginleri yeniden ele geçirdiler; Knossos Sarayı eskisinden de görkemli olarak yeniden yapıldı. Bir başka varsayıma göre, Girit'teki saraylar, izlerine Ege'nin başka yerlerinde de rastladığımız bir büyük deprem sonucu yıkıldı.

Girit Uygarlığı'nın yıkılışı

Bir yerde halka karşı, öyle olduğu için de istilalar önünde halkın direnişini yiyip tüketen bu uygarlık fazla yaşayamazdı. Nitekim, M.Ö. 3. bin yıllardan başlayarak Tuna'nın aşağı bölgelerinde, Trakya'da ve Kuzey Yunanistan'da göçler görüyoruz. Bakır çağına varmış göçebe kabilelerdi bunlar. M.Ö. 3. bin yılların ortalarında Tesalya'yı işgal ettiler ve orada –örneğin Diminion'da– müstahkem yerleşmeler yaptılar. Onların daha yerleşik bir yaşama geçtiklerini ve ekonomilerinde tarımın rolünün arttığını gösterir bu.

Eski Greklerin atalarıydı bunlar belki.

M.Ö. 2000 yılından başlayarak da aralarında Akhaların ve İyonların bulunduğu Grek kabilelerinin Tesalya'dan merkezi Yunanistan'a ve Peloponnesos'a doğru ilerlediklerini görüyoruz. Akhaların istilası, M.Ö. 1700 yılına doğru Girit'in kıtadaki topraklarını da ele geçirdi ve bu bölgelerde Akha kasabaları doğmaya başladı. Halkı, kabile ve klan halinde örgütlenmişti bu kasabaların; kültür de Akha ve Girit uygarlıklarının bir karışımıydı. Başlıca yerleşme yeri Argolis'te Miken olduğu için, "Miken Uygarlığı" (1700-1100) adı verilen bu uygarlık, Ege kültürünün son aşamasıdır.

Grek kültürünün de ilk aşaması.

Sosyal temeller

Akhalar, yerleştikleri devirde, ilkel ortaklaşacı rejim altında yaşıyorlardı. Kabile, sosyal örgütlenmenin temelini oluşturan fratrilere bölünmüştü; her fratri de birçok "genos"u içine alıyordu. Başlarda genos, toprağın işlenmesini ve hayvanlardan yararlanmayı yöneten iktisadi bir topluluktu; erkek üyelerin oluşturduğu askeri bir örgüt olarak da görünüyordu aynı zamanda. Aile yaşamında, birtakım mitosların da gösterdiği gibi, anaerkil birçok kalıntı hâlâ yaşıyordu.

Merkezi Yunanistan'da ve Peloponnesos'ta Akhalar, pek eskiden beri oralara gelip yerleşmiş ve Ege kültürünün büyük etkisini taşıyan bir halk buldular ve daha önce de yerleşme yeri olmuş olan Miken'de, Atina'da, Pylos'ta, Thebai'de ve daha birçok merkezde yerleştiler. Akhalar, kültür düzeyleri kendilerinden çok daha yüksek olan ilk yerlilerin bir bölümünü ortadan kaldırdı ve geri kalanlarla kaynaştılar. Daha gelişmiş iktisadi biçimler aldılar onlardan: Silahların ve aletlerin yapımı için tunçtan daha çok yararlanma, bina yapımında yeni usuller, daha ileri bir tarımdı bunlar. Çömlekçilik, maden eritme ve dövülmesi ile mücevhercilik pek büyük bir genişlik kazandı; zanaatkârlık tarımdan ayrıldı ve üretimde kendi başına bir uğraş oldu.

Akhaların ilkel ortaklaşacı rejimi çözülmeye başladı.

Saraylar ve mezarlar

Doğuştan soylular zenginleşip güçlendiler ve giderek, M.Ö. 16. yüzyıla doğru yönetici sınıf oldular. M.Ö. 16. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında, Miken'de ve başka yerlerde dev duvarlarla çevrili görkemli saraylar yapıldı. Miken sarayları Girit sarayların-dan daha az genişlikte; mimarileri de Girit'inkilere benzemiyor.

Başlıca bölümü, Girit'te görmediğimiz, "Megaron" denen, içinde bir ocağın yer aldığı geniş bir yapı. Öte yandan, Miken saraylarındaki freskolar ve öteki sanat eserleri, Miken Uygarlığı'nın Girit Uygarlığı'-na bağımlı olduğunu gösteriyor.

Kubbeli mezarlar ya da yeraltı mezarları (*tholos*) biçimindeki Miken soylularının zengin gömütlükleri ve kayalara oyulmuş büyük odalar, pek özgün şeyler. Bu gömütlüklerde, iskeletlerin üzerinde altından yapma yığınla eşya bulundu: Maskeler, taçlar, kemerler, mücevherler; en göz kamaştıranları da kabzası ince bir altın işçiliği gösteren tunçtan yapma kılıçlar. Bütün bu müstahkem saraylar ve görkemli gömütler, Miken toplumunun sınıflara bölündüğünü gösteriyor; bu sınıflı toplumda asker soylular, savaşlarda yığınla köle ele geçirmiş olsalar gerek ve o dev yapıları da herhalde bu kölelere yaptırdılar.

Yoksul kasabalarda oturan halktan kişilerse gitgide ellerindeki toprakları yitiriyor, giderek soylulara bağımlı bir duruma giriyor ya da onların gemilerinde paralı askerlere dönüşüyorlardı; Doğu Akdeniz kıyılarını dolanıp duruyorlardı. Miken denizcileri, Giritlilerin deneyimlerinden çok yararlandılar.

Akhalar, Girit yazısını kabul ettiler. Kazılarda çıkarılan kilden tabletlerde, iktisadi ve sosyal ilişkilerle ilgili, özellikle kölelerden ve onların emeğinden saraylarda nasıl yararlanıldığını gösteren birtakım bilgiler edinmiş bulunuyoruz.

Büyük yayılış

M.Ö. 1450 yıllarına doğru Akhalar, Girit'i işgal ettiler ve Knossos krallarının saraylarını yıktılar. Az sonra da Akhalar ve onlara yakın kabileler, Ege'deki öteki adalara, Rodos'a, bir bölümüyle Kıbrıs'a ve Küçük Asya'nın kuzeybatı kıyılarına yerleştiler. Homeros'un *İlyada*'sına geçmiş olan –M.Ö. 1180'e yakın– Troya Savaşı efsanesini esinlendiren bu olaylardır büyük bir olasılıkla. Son yıllarda okunabilmiş ve bu devre kadar çıkan Hitit yazıtlarında, Homeros'un şiirlerindeki kabilelerin, şeflerin ve kahramanların adlarını hatırlatan birtakım kelimeler geçiyor: Örneğin, "Akhiawa" adına rastlıyoruz, niçin Akhalar olmasın bu?

"Akhagomuna" var, neden Agamemnon olmasın?

BÖLÜM II

ARKAİK YUNAN'DAN KLASİK YUNAN'A

Eski Yunan üstüne M.Ö. 6. yüzyıl öncesine çıkan hiçbir yazılı belge yok elimizde. O dönemle ilgili olarak, Homeros'un şiirleriyle, arkeolojik araştırmaların bize verdikleri bazı bilgiler var yalnız.

DOR İSTİLALARI VE KARANLIK DEVİR

M.Ö. 12. yüzyılla ilgili Doğu belgeleri, Akhaların yanı sıra "Javanlar", yani İyonlar gibi, başka Grek topluluklarından da söz ediyorlar. M.Ö. 1100 yılına doğru, Balkan Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, bir başka kabileler topluluğu güney doğrultusunda yer değiştirmeye başlar.

Kimlerdi bunlar?

Dor istilaları

Dorlar diye adlandırılan, savaşçı ve Akhalardan daha az uygar olan bu topluluklar M.Ö. 11. yüzyılda, merkezi Yunanistan'a ve Peloponnesos'a girerler; Argolis'e saldırırlar ve Miken'le öteki merkezleri ele geçirirler. Yerli halkla kaynaşırken bir bölümünü de köle haline getirirler. Yıkılan Miken, siyasal ve kültürel önemini ebedi olarak yitirir. Öteki Dorlar, uzun ve çetin bir mücadele sonunda da olsa, Lakonia'yı istila ederler; orada, Eurotas Vadisi'ndedir ki, daha sonradan, M.Ö. 9. yüzyılda Sparta devleti doğacaktır. Akhalardan bir bölümü ise varlığını sürdürebildi, ancak, Peloponnesos'un merkez ve kuzeyindeki erişilmesi güç dağlara itildiler. Bu bölgeler, daha sonra, Arkadia ve Akhaia diye adlandırılacaktır.

Kıta ve adalar Yunanistan'ının bazı bölgeleri, özellikle İyonların oturduğu Attika ile Ege'deki pek çok ada, Dor istilalarının acısını çekmedi. Aioleisler Balkan Yarımadası'nda görülmemiştir.

Böylece, M.Ö. 1. bin yılın başlarındadır ki, Eski Yunan halkı oluşmuş bulunuyordu. Bu halk kabilelere bölünüyordu: İyonlar, Dorlar, Akhalar ve Aioleisler. Her biri kendi öz diyalektini konuşan bu gruplar iktisadi, kültürel ve moral gelişme bakımından birbirinden farklı durumdaydılar.

Dor istilalarının bir başka etkisi de belli bir ölçüde kültür düzeyinin düşmesi oldu: Sarayların yapımı durdu, ticaret, zanaatkârlık ve sanat çöküş dönemine girdi. Sosyal ilişkilerde de bir gerileme görüyoruz. Klanlar yeniden güçlendiler, köle emeğinden yararlanma azaldı. Pek kolayca oldu bunlar; Miken Uygarlığı'nın merkezleri ataerkil aşamadaki kabilelerle çevrilmiş bulunuyorlardı çünkü. Ama aynı zamanda, kılıç, mızrak gibi demirden silahlarla, yine demirden alet yapımını öğrendi Yunanistan. Küçük Asya'dan alınan demir işleme zanaatı da gelişmeye başladı.

Özetle, üretici güçlerin gelişmesi hızlandı.

Eski Yunan halk sanatının şaheserleri *İlyada* ile *Odysseia* bu devre aittir.

Homeros ve toplumu

Efsanevi kör bir şaire, Homeros'a mal edilen bu epik şiirler Miken devriyle ondan sonrasının, yani M.Ö. 12. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar olan bir dönemin kültürel ve sosyal yaşamından örnekler sergiler bize.

İlyada ile *Odysseia*, dünya edebiyatının ön planda gelen eserleri arasındadır. Öyle olduğu için de bu şiirlerin, nerede ve nasıl ortaya çıktıkları sorunu uygar insanlığı öteden beri ilgilendirmiş durmuştur. M.Ö. 3. yüzyılda bazı Yunan bilginleri Homeros'un yaşadığından kuşkuluydular. İki bin yıl sonra, 18. yüzyılla 19. yüzyılın başlarında, Alman bilgini Friedrich-August Wolf, *İlyada* ile *Odysseia* yazarı olarak Homeros sorununu bütün keskinliğiyle ortaya koydu yeniden. Wolf, *Prolegomena ad Homerum* (1795) adlı eserinde, bu şiirlerin epik halk türlerinden ve kendiliğinden doğduğunu ileri sürer. Buna karşı çıkanlar –ki aralarında Schiller ve Goethe de vardı– bu şiirlerin, sanatsal bir bütünlük taşıması bakımından, dâhi bir yazarın kaleminden çıkmış olabileceğini ispat ettiler. Bugün uzmanların çoğunluğu, her iki eserin de beraberce, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarıyla 8. yüzyılın başlarında bir büyük şairce meydana getirildiklerini tahmin etmektedirler. Bu büyük şair Homeros da olabilir. Ancak, halk şairlerinin (*aede*)

yüzyıllar boyunca söyledikleri destanlardan, yani halkın yarattığı eserlerden yararlanıp bir bütün oluşturmuş olsa gerek bu dâhi yazar.

Homeros yaşadı ya da yaşamadı, önemli değil; önemli olan *İlyada* ile *Odysseia*.

Ne bakımdan ilgilendiriyor bu güzel şiirler tarihi?

Homeros'un şiirleri arkaik Yunan'daki yaşamın birçok yüzyılını yansıtıyor. Başta, özellikle *İlyada*'da, Dorların istilasından çok önce, Mikenlerin görkemli zamanlarından olaylar, tipler ve sahneler buluyoruz. *İlyada*'nın konusu da Miken kralı, "altın babası" Agamemnon'un kumandasında birleşmiş Akha birliklerinin Troya'ya karşı giriştikleri seferde –M.Ö. 1180 yılına doğru– Mikenlerin görkemini dile getiriyor. Bu poem, Troya Savaşı'nı, daha doğru olarak, bu savaşın sonlarındaki olaylardan birini canlandırıyor: "Anlı şanlı Troya"yı savunanların Akhalar karşısındaki bozgunu bu! Ancak, *İlyada*'nın asıl içeriği, Dor istilalarından sonraki Yunanistan'ı ve M.Ö. 8. yüzyılın başlarına kadar süren "Homeros devri" Yunanistanı'nı niteliyor. Böylece, demirden silahın adı tunç silahtan on dört kez daha az geçer kitapta. Şu sonuç çıkar ki bundan, demir daha önce de biliniyordu; ancak, şair bu madenin merak konusu olduğu bir devri anlatmaktadır. *Odysseia* ise, Troya Savaşı kahramanlarının dönüşünü, barış zamanındaki günlük yaşamı göstermektedir. Orada ise demir *İlyada*'da olduğundan üç kez daha fazla geçer gerçi ancak, bakır ve tunç demirden dört kez daha fazla zikredilir. Son olarak da bazı bölümler, sınıflara bölünmüş köleci toplumun oluşumundan bahsettiği için, daha sonraki bir dönemle ilgilidir.

M.Ö. 11. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar süren "Homerik" toplum, doğal ekonomi, yani ürettiğini ürettiği yerde tüketen bir temele dayanmaktadır. Ekonominin temeli hayvan yetiştirmedir: Sürü hayvanları değer birimidir. Örneğin, bir büyük bakır kazanın bedeli 12 öküzdür, genç bir köle de 4 öküz. Nişandan dönme bile hayvanla ödenmektedir. Tarım, şiirlerde ikinci planda: Henüz karasaban kullanıldığından, vadilerin yumuşak ve alüvyonlu toprağı sürülüp ekilmektedir; bununla beraber, tarım da hayli gelişmiştir: Arpa ve çavdar ekilmekte, sebze ve yemiş ağacı yetiştirilmektedir. Çiftçilerden ayrı, aracı bir tabaka olarak ve pazar için meta üreten zanaatkârlar görmüyoruz henüz.

Sipariş üzerine çalışan meslekler olarak, çömlekçiler, dericiler, demirciler, ev yapanlar, mücevhercilerin adı geçiyor. Halk ozanlığı, münadilik de meslekler arasında. Saygın bir yerleri var bu mesleklerin ve "halk için çalışanlar" diye adlandırılıyorlar. Demirhanesinde fırını, örsü ve çekiciyle çalışan tanrı Hephaistos, demircilik mesleğinin temsilcisi olarak görülmektedir.

Süreli ilişkiler ve ticaret yok, para da.

Ama uzak yerlere deniz yolculuğunun öykülerini görüyoruz. *Odysseia*, kahramanının bir diyardan bir diyara gezilerini anlatıyor: Odysseus orada özellikle Mısır'a seyahatinden bahsediyor; başka deniz yolculuklarının öyküleri de var, hatta ticaret anlaşmalarının. Homeros'un Yunanistan'ında, bir yer dışında kent zanaat ve ticaret merkezi olarak yok henüz.

Homeros'un toplumu klana dayanıyor, ancak, çözülüş halindedir bu klan; eşya, hatta evler özel mülkiyetin konusudur çünkü. Sadece toprak topluluğa ait bulunmakta ve topluluğun her üyesi, onun bir parçasından yaşamı boyunca yararlanmaktadır. Öyle olduğu için de daha o zamandan, büyük bir servet farklılığı görülmektedir. Klanın kıdemlileri, topraktan birçok parça (*kleros*) elde etmekte ve o yüzden de "çok toprağı olanlar" diye adlandırılmaktadır.

Zengin ve güçlü soyluların (*basileus*) genellikle ayrı bir yerleri var.

> Bu soyluların, topluluk mallarından çekip ayırdıkları mülkler bulunuyor. Şiirler, bu soyluların barıştaki yaşamlarıyla silahlı çatışmalarını anlatmakta. Barış zamanında, soylular büyük aileler halinde, kendi mülklerinde yaşamakta ve köleler hizmet etmektedir kendilerine. Doğrusu istenirse, kölelerin sayısı da fazla değil; daha sonra Aristoteles'in diyeceği gibi, "canlı mal" diye nitelendirmek mümkün değil onları henüz. Bu köleler, efendileriyle aynı yaşamı paylaşmakta. Öyle olduğu içindir ki, soylu Alkinous'un kızı, "beyaz kollu" Nausika, deniz kıyısına inip kölelerle çamaşır yıkamakta; domuz çobanı köle Eumaios da Odysseus'un güvenilir adamıdır vb. Ancak, Homeros toplumundaki köleler, toplumun boyun eğmiş bir bölümüdür ve geleceğin köleler sınıfının çekirdeğini oluşturmaktadır.

Klan rejimindeki çözülmeyi, topluluğun bağrındaki pek açık bir farklılaşma da göstermektedir. Gerçekten Homeros'un şiirleri, "thetes"lerin, yani ellerindeki toprak parçalarını yitirip

soylulara hizmet eden topluluk üyelerinin acıklı durumunu anlatmakta : "metanastes"lerin, her türlü haklardan yoksun, evsiz-barksız oradan oraya dolaşan ve serseri bir yaşam süren bu kişilerin durumu da bir sorun.

Toplum henüz sınıflara bölünmediğinden devlet de yoktu; idari ve adli örgütler, halk kitleleriyle doğrudan ilişkisini koparmış, giderek onların üstüne çıkabilmiş değil. Doğmakta olan iktidar, doğuştan soylulardan gelen *basileus*ların ellerinde toplanmakta yavaş yavaş; bu *basileus*ların çevresinde toplanan "yaşlılar kurulu" da soyluların temsilcilerinden oluşmakta. Ancak, sıradan insanların kitlesi, topluluğun üyeleri olarak, haklarını korumaktadırlar henüz. Soylular, hele savaş zamanında, sıradan askerlerin, giderek halkın düşüncesini dikkate almak, önemli kararların alınmasında onları meclisler halinde toplantıya çağırmak zorundadır.

Bir çeşit "askeri demokrasi" diyeceksiniz.

Öyle!

Böylece, ilkel toplumla, onu izleyen sınıflara bölünmüş köleci toplum arasındaki geçici dönemin siyasal ilişkilerini nitelendiren de işte bu askeri demokrasi oluyor.

OLYMPOS DİNİNİN DOĞUŞU

Dinsel ideoloji Homerik devirde başladı. Halk sanatı yalnızca epik türküler değil, tanrılar, yarı tanrılar ve kahramanlara ilişkin "mitos"lar da yaratıyordu. Mitoslar, doğa güçleri ile insanların, iktisadi ve sosyal yaşamlarının çeşitli dönemlerinde bu güçler karşısındaki tutumlarına ilişkin çeşitli kavramlar.

Bütünü bakımından, mitoslar dinsel kökenli.

Mitosların kaynakları

Yunan mitoslarında sık sık hayvan biçimli tanrılara rastlıyoruz. Bu, dinsel inançların çok eskilerin sınıfsız bir toplum devrine, giderek ilkel zamanların totem ideolojisine çıktığını gösterir. Böylece, cehennem güçlerini somutlaştıran yılanlar kültü çok eskilerden başlayarak Yunanistan'da pek yaygındı. Attika'nın kahraman ve yarı tanrısal Erekhtheus'u, koruyucusu olduğu Akropol'ün kaya oyuklarında barınan bir iri canavar

görünümüyle temsil ediliyordu. Atina'da, bu iyiliksever canavar için sungu diye, Akropol'ün yamaçlarına galetalar koyma âdeti uzun süre korundu. Sonunda da Akropol'ün ortasına "Erektheion" adı verilen bir tapınak yapıldı onuruna.

Güneş tanrısı "parlak" Apollon da Delphoi'nin yakınında Parnas'ta derin bir mağarada yerleşmiş Pyton adlı iri bir yılanla ilgili pek eski bir külte sıkı sıkıya bağlıydı. Apollon'a verilen "Pythia" lakabı ile tapınakta kehanette bulunan rahibelere verilen "pythia" lakabı buradan geliyor. Apollon, Pyton'u bir okla öldürdükten sonra bu yerde tapınağını yükseltir; kendisi de bir yunusbalığı biçimine bürünür, denizde yüzer. Bir gün Giritli denizcilere görünür ve onlara bu tapınağın yanında bir sunak yapmalarını emreder. O yüzdendir ki, bu yere "Delphoi", kendisine de Delphoi Tapınağı denmiştir. Yunanistan'da başka birçok yer vardı ki, Apollon-Delphoi kültüne bağlıydı.

Kurt (*lukos*) tapımı da birçok iz bırakmıştı. Baykuşa, Atina'da kutsal bir kuş olarak bakılırdı; daha sonra, Atina kentinin koruyucu tanrıçası "baykuş gözlü" Athena'nın simgesi oldu. Bitkiler kültü de eski Yunan'da pek yaygındı. Epeiros'da, Dedon'da çok ünlü bir kâhin bulunuyordu; Zeus'un barınağı olduğuna inanılan –yüzlerce yıldan beri yaşayan– dev bir meşe ağacı da vardı orada; rahipler, bu ağacın yapraklarının hışırtılarına kulak verip kehanette bulunurlardı.

Klanlar rejiminin yükselişini niteleyen animizmin izleri, bu daha eski temelin üstüne gelip ekleniyor. Grekler için doğa, yarı-insan yarı-hayvan varlıklarda birleştiriliyordu: Keçi ayaklı satirler, bedeni at insan başlı santorlar, balık kuyruklu su perileri. Ormanların ruhları orman perileri, denizlerin ruhları da balık biçimindeki deniz kızlarıydı vb. İnsanlar ancak bu "cinler"le iyi ilişkilerin insana mutlu bir yaşam sağlayabileceğine inanıyorlardı. Aile ocağı da kutsaldı; ataların kültüne bağlıydı çünkü. O yüzdendir ki, ocak çiçeklerle süslenir, alevinin sönmemesine dikkat edilir ve kokulu otlar atılırdı içine. Nişanlılar, yeni doğanlar ocağa gösterilir ve kanun kaçakları bu ocağa sığınırlardı. Aile ocağı kültüne sıkı sıkıya bağlı atalara tapım, Greklerde tanrısal dönemde bile pek yaygındı. Bize kadar ulaşan belgelerde birçok tanığı var bunun.

Besleyici toprak Demeter'e saygı büyük bir önem kazandı. Bu kültün en önemli merkezlerinden biri olan, Attika'nın en verimli böl-

gesi Eleusis'te, Demeter'in kızı ve ilkbaharın doğuşunu canlandıran Kore'nin, yani Persephone'nin yeraltında yaşayan karanlık güçlerce kaçırılışıyla ilgili bir mitos ortaya çıktı. Böylece, üzgün ve öfkeli Demeter'i, toprağın besleyici gücünden insanları yoksun bırakmaması için, yalnızca karmaşık ve gizemli birtakım ayinlerin avutabileceğine inanılıyordu.

Olymposlu tanrılar

İlkel ortakçı rejim çözüldükçe ve doğuştan askeri rejim güçlendikçe, yeni ve karmaşık bir din doğuyor:

Yerin ve göğün sahibi Olymposlu tanrılar dini.

Olympos Dağı'nda oturduklarına inanılan bu tanrılar, yerdeki *basileus*lar gibi, "ilahi bir klan"ın üyeleriydiler ve evrenin öğelerini aralarında paylaşmışlardı; dünya ise ortak mülkleri olarak kalıyordu. Başta gelen tanrılar üç kardeşti: "Gök gürültülü, bulutları toplayan Zeus"; denizlerin sahibi Poseidon ve yeraltı dünyasının sahibi Hades.

Arkadan, Zeus'un çocukları olan daha küçük tanrılar kuşağı geliyor: Zeus'la Hera'nın oğlu Hephaistos, ateşin, demir ocağının tanrısı ve maden sanatlarının koruyucusu oldu. Işıklar saçan arabasının üstünde bütün göğü kateden Güneş tanrısı Apollon ile, ormanlara ve vahşi hayvanlara egemen ve yorulmak bilmez avcı Ay tanrıçası Artemis, Zeus'la tanrıça Leto'nun çocuklarıydılar. Zeus'la Maia adlı periden olma Hermes, ebedi gezgin, Zeus'un habercisi, hacıların patronu ve Hades'te ölülerin ruhlarının yol göstericisi oldu. Savaş tanrısı Ares, tanrısal zekâyı temsil eden ve kentlerin koruyucusu Athena ve Zeus'la Dione'nin kızı, aşk ve güzellik tanrıçası Afrodite, yaramaz ve dikkafalı oğlu Eros'la Olymposlulara dahildiler.

Grekler, bu tanrılardan çoğunu Hellen öncesi halkların inançlarından almışlardı. Örneğin, hayvanlara hükmeden Artemis ile, bazı mitoslara göre denizlerin köpüğünden doğan ve özellikle Kıbrıs ve Kythera adalarında kendisine tapılan "altın saçlı Afrodite", Girit'in ve Doğu'nun derin etkilerini taşırlar. Öteki tanrıları ise Grekler, doğrudan doğruya kendileri icat ettiler. Halk ozanları da onlara, yakınlarında bulundukları soyluların zevk ve anlayışlarına göre bir biçim verdiler. O yüzdendir ki, Olymposlu tanrılar, yalnızca insanbiçimli olmakla kalmaz, aynı zamanda "aristokratik" tavırlarıyla da ayrılırlar. Göksel

soylular olarak, altından saraylarında, ölümsüzlük veren ambruvaz ve nektar içerek ve Musaların tatlı şarkılarını dinleyerek, aylak ve görkemli bir yaşam sürerlerdi. Yeryüzündeki *basileus*lar arasında olduğu gibi, onlar arasında da çekişmeler, hatta büyük kavgalar pek sıktır. Tanrılar, Odysseus için olduğu gibi, gözdeleri kralların yardımına bazen geldikleri olursa da sıradan insanların acılarını, yukardan bir "Olympos sessizliği" içinde seyrederler. Bir gün de Zeus, bütün insanları bir tufanda boğmaya karar verir; onlardan bir çifti, gözden düşmüş doğaüstü yaratıklar olan Titanlardan biri, Prometheus kurtarır. İnsanlık, işte bu çiftten yeniden türer; sefil ve hayvansı durumundan da yine Prometheus'un gökten çaldığı ateş sayesinde kurtulur. Zeus, bu itaatsiz Titan'ı pek acımasızca cezalandırır; Kafkas Dağları'nda bir kayaya zincirletir onu ve başına da karaciğerini her gün söküp yemesi için bir kartalı musallat eder.

Bu mitostan da anlaşılıyor ki, yeni "Olympos dini" ya da "Zeus dini", Yunanistan'da şiddetli bir mücadele pahasına ortaya çıkmıştır. "Titanlar"la, "devler"le ve sonradan tanrılaştırılan kahramanlarla ilgili çeşitli efsaneler, bu mücadele hakkında pek açık bir fikir veriyor bize.

Kahramanlar

Halkın gözde kahramanı Herakles oldu. Yaşamını, zalim ve ödlek Kral Eurytos'un hizmetinde geçiren bu yiğit, akıllara durgunluk veren gücüyle, soyluların korktuğu halk kitlelerinin gücünü temsil ediyordu. Yapılması zor on iki marifeti oldu. Daha sonra köle olarak satıldı ve Lydia Kraliçesi Omphale'nin hizmetine girdi; bu kraliçe de ona kadın elbiseleri giydirdi ve kadınların yapacağı işleri yaptırdı. Hırpalanan ve horlanan emekçinin simgesi olan Herakles simgesi, sıradan insanların pek hoşuna gidiyordu.

Toprağın oğlu, elini yere değdirerek ondan yenilmez bir güç kazanan dev Antaios mitosu da halk sanatının bir icadıydı. Bu efsane, çiftçilerin kendi güçlerine olan inancı yansıtıyor. Kuşkusuz, aristokratik bir eğilimi dile getiren bir mitos, Antaios ile Herakles'i karşı karşıya getirir; bu kavgada Herakles, hasmını anasından, yani topraktan ayırarak havaya kaldırır ve boğar.

İşte böylece, arkaik sosyal rejimin gelişimindeki çeşitli aşamalar ve ideolojik mücadelenin hâlâ çocuksu biçimleri Grekle-

rin mitos ve inançlarında yankılanmaktadır. Daha sonra, köleci toplumun gelişmiş bir aşamasında Olymposlu tanrılar, siyasal yaşamın çeşitli öğelerinin koruyuculuğuna dönüşeceklerdir. Örneğin Apollon, rahiplerin ve kâhinlerin; Posedion gemicilerin; Hermes de tacirlerin koruyucusu olacaktır. Din, Eski Yunan'da, köleci ideolojiyi desteklemek amacıyla edebiyat ve sanat adamlarınca geniş ölçüde kullanıldı.

SOSYAL SINIFLARIN VE DEVLETİN DOĞUŞU

Homeros sonrası devir, Yunan'ın iktisadi ve siyasal rejiminde büyük değişmelerle doludur. İlkel ortaklaşa rejimin daha Homeros döneminde başlamış olan çözülüşü, bazı bölgelerde ortaklaşa mülklerin ve toprakların (*kleros*) özel aile mülkiyetine dönüşmesiyle daha da belirgin hale gelir. Hali vakti yerinde aileler gitgide toplumdan uzaklaşıyor ve iktisadi olanaklarına dayanarak, klan topluluğunun temel üretim araçlarını, yani toprağı, sürüleri ve köleleri ele geçiriyorlardı; özgür çiftçi halk gitgide soylulara bağımlı bir duruma düşüyorlardı. Ellerindeki toprak paylarını terk edip ülkede iş aramaya çıkmak zorunda kalmış *metanastes*ler ile *thetes*lerin sayısı çoğalıyordu günden güne.

Doğuştan soyluların, üretici halk kitleleri karşısındaki keyfiliğinin nereye vardığını öğrenmek mi istiyorsunuz?

Boeotia'lı şair Hesiodos'u okumalısınız!

Hesiodos'a göre Yunan toplumu

Küçük köylü ekonomisinin hayli yaygın olduğu bir bölgeydi Boeotia. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarıyla 7. yüzyılın başlarında yaşayan Hesiodos'un kendisi de küçük toprak sahibi bir köylüydü. Öyle olduğu için de köylülerin çalışmasını yüceltir: "Çalışmakta utanç yoktur; utanç, hiçbir şey yapmamaktadır" der.

Hesiodos, *İşler ve Günler* adını taşıyan poeminde, zengin bir mülk sahibi ve tefecinin eline düşmüş yoksul bir çiftçinin durumunu büyük bir duyarlılıkla çizer. Bütün Boeotia, toprakça, sürüce ve kölece zengin ve Hesiodos'un "armağan yiyiciler", "demirden ırk" diye nitelendirdiği otuz *basileus*un egemenliği altına girmişti. Sıradan insanlar üzerindeki baskıyı şair, bir çakırdoğanla bülbül olarak canlandırır masalında. Bir bülbülü pençesinde tutan doğan, şöyle der ona:

Niçin haykırıyorsun zavallı?
Senden daha güçlü olana aitsin.
Ne denli güzel şakırsan şakı,
Götürdüğüm yere gideceksin.
Ve keyfime kalmış, istersem yerim seni.
İstersem özgürlüğü veririm sana.
Senden daha güçlü olana direnmek ne delilik:
Yaptığın zafere götürmez ve üstelik,
Acı eklenir utancına.

Hesiodos, açıktır ki yoksul yığınların siyasal mücadelelerini düşünmekten uzak bulunuyordu ve "armağan yiyici krallar"ı tehditle yetiniyordu ancak. Despotlarla, haksızlık yapan yargıçları, tanrılar gün gelip cezalandıracak diyordu. Bununla beraber ona göre, haksızlık göklerde bile zafere ulaşmıştı. *Theogonia* adlı bir başka poeminde, insanların dostu Prometheus'a korkunç işkenceleri reva gördüğü için göklerin zalimi diye niteler Zeus'u.

Böylece, Hesiodos'un şiirleri Homeros devrini izleyen aşamayı, özellikle de ataerkil toplumun çözülüşünü ve köleci toplumun doğuşunu göstermektedir. Toplum birbirine düşman iki bölüme ayrılmıştır: Bir yanda büyük mülk ve köle sahipleriyle tefeciler, öte yanda onların sömürdüğü "sıradan ölümlüler"; sefil, her türlü haktan yoksun bu insanlar, kölelerinkine yakın bir durumdadırlar. Öyle olduğu için de yaşam sert ve haksız görünüyordu Hesiodos'a; "dünya kötülerle doludur" der, "denizler de."

Bu tür sınıf ilişkileri, M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda yalnızca Boeotia'da değil, Yunanistan'ın öteki bölgelerinde de yerleşiyordu.

İlk Yunan siteleri

Eski Yunan'ın köleci devletleri, yani siteler bu devirde doğdular.

Neydi site?

Eski Yunanlıların "polis" dedikleri site, bugünkü anlamda bir kent değildi; çünkü çevresindeki kırsal kesimi de içine alıyor ve kendisine bağlı kılıyordu.

Yalnızca çapı küçük bir devletti bu.

Ve coğrafyanın da etkisiyle, ama siyasal gelişmenin tipik bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı. Gerçekten, çeşitli sitelerin doğuşu, tarımdan ayrılan ticaret ve zanaatkârlığın gelişmesiyle at başı gitmiştir. M.Ö. 8. yüzyılın tanınmış sitelerinden çoğu kıyılarda oluştu. Ön Asya kıyılarında Miletos; Mytilene, Samos, Saros Körfezi'nde Aegina, Kıta Yunanistanı'nda Atina, Korynthos, Megara, Khalkis ve ötekiler böyle doğdular. En tipik köleci siteler de, doğudan batıya olmak üzere, belli başlı deniz yolları boyunca sıralanıyordu; köleciliğin gelişmesi ile ticaret ve deniz ilişkileri arasında bir bağlılığı gösterir bu.

Bu gelişmeyle aynı zamanda olmak üzere, toprakta mülkiyetin antik biçimi de çıkıyordu ortaya: Sitenin sınırları içinde, yalnızca sitenin yurttaşı toprak sahibi olabilecekti.

Site, kölelerle yoksulların emeğinin sömürülmesinin merkeziydi. Doğuştan soylular, orada bütün eski ataerkil kurumları kendi iktidarlarının aracı durumuna dönüştürmüşlerdi. Bir "oligarşi", yani birkaç soylu ailenin egemenliğini kurmak üzere, klan şeflerini (*basileus*) safdışı bırakıyorlardı. Halk meclislerinin rolüne gelince, varlıklarıyla yoklukları bir olmuştu uygulamada; soyluların elinde bir oyuncaktılar artık.

Böylece, ataerkil topluluk sınıflı bir topluma dönüştü. Eskiden yalnızca idari bir görevi olan, giderek herkesin çıkarına yanıt veren iktidar, klanın eski otoritelerinin bir egemenlik aracına dönüştü. Bununla beraber, soylu mülk sahipleri –klanlara bölünme, fratri, phyles gibi– bazı ataerkil biçimleri, ezilenler üzerinde baskının alışılmış yöntemleri olarak korudular. Attika'da M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda aristokratik rejimi anlatırken Aristoteles şöyle der: "Böylece, toplumdaki kötülüklerden halk için en ağır ve acı olanı, bu kölelikti; bununla beraber, başka hoşnutsuzluk konuları da vardı onun için; çünkü, söylemek gerekirse, hiçbir hakka sahip değildi."

YUNAN KOLONİZASYONU

M.Ö. 8. yüzyıldan 6. yüzyıla değin Yunan dünyasının en önemli olaylarından biri de Akdeniz, Marmara Denizi ve Karadeniz'deki yayılmadır.

Kolonizasyon diyoruz buna.

Hangi nedenlerden ileri geliyordu bu yayılış?
İktisadi ve sosyal sonuçları ne olmuştur?

Kolonizasyonun nedenleri ve nitelikleri

Akdeniz, Marmara Denizi ve Karadeniz gibi geniş bir alana yayılarak oralarda koloni kurmanın iktisadi, sosyal ve siyasal nedenleri vardır.

Doğuştan soyluların toprakları ele geçirmeleri, küçük çiftçilerin mülklerinden olmaları, çıkarları iktidardaki soylu sınıfıyla farklılaşan zanaatkârların ve tacirlerin artması, bütün bunlar keskin bir sosyal mücadeleye yol açıyordu. Yoksul düşmüş ya da bu mücadelede yenilen sosyal gruplar, yurtlarını terk ederek başka yerlerde yurt aramak zorundaydılar.

Bir başka önemli etken de şuydu: Yunanistan'ın az verimli birçok bölgesi dışardan buğday getirtmek ihtiyacındaydı; Korynthos, Megara, Aegina, Khalkis gibi kentleri, pek eskilerden beri, asıl Yunanistan'ın dışında buğdayca zengin bölgelerle ilişki kurmaya götürmüştür bu. Kolonizasyonun başlarında, göç edenler bu harekete tarımsal bir nitelik vermişlerdir. Daha sonra, zanaatın ve ticaretin gelişmesi sonucunda gitgide artan ürünleri pazarlamak ve genişlemiş Yunan üretimine –başlıca el emeği haline gelmiş– köle emeği sağlamak için, yeni kaynakları gerektirdi. Koloniler ilke olarak, yerli halkın kendisinin de kabilelerarası yarattığı değiş tokuş merkezlerinde kuruldu.

Yunanlıların "apoikia", yani evlerden uzak diye adlandırdıkları koloniler anayurttan bağımsızdılar ve kendi devlet biçimlerini koruyorlardı.

> Koloniler ile anayurdu birbirine bağlayan, tanrılar, ortak bir takvim, çok kez görevlilerin seçimi, phyleslere bölünme ve alışılmış bir saygıydı. Tarihçi Halikarnassoslu Dionysios şöyle der: "Çocuklar ana babalarına nasıl saygılı iseler, *apoika*'lar da anayurtlarına öyle saygılıdırlar." Doğaldır ki koloniler, anayurdun ticaretinde pek önemli mahreçler ve güvenilir dayanaklar haline geliyorlardı yavaş yavaş. Koloninin kurulmasına anayurt katılmışsa –ki özellikle böyle oluyordu– bu durumda anayurt, koloninin yönetimi için bir sorumlu atıyordu. Bu sorumlu, toprağı kolonlar arasında bölüştürmekle yükümlüydü; yönetim biçimini belirleyen de o oluyordu yine.

Kolonizasyon batıda, güneyde ve kuzeydoğuda olmak üzere üç yönde gelişti. Balkan Yarımadası'nın, Küçük Asya'nın, Ege'deki takımadaların çeşitli kentlerinden kaynaklanıyordu yayılma. En önemli anayurtlar da Miletos, Korynthos, Megara, Khalkis idi.

Kolonilerin yerleri

M.Ö. 8. yüzyıldan başlayarak, önce Batı Akdeniz'de İtalya ve Sicilya'da koloniler kuruluyor. Güney İtalya'da o kadar çok Yunan kolonisi kuruldu ki, eskiler "Büyük Yunanistan" adını verdiler oraya.

Neydi Yunanlıları çeken?

Tatlı bir iklim, verimli bir toprak, zengin otlaklar, gemilerin yapımında kullanışlı keresteyi sağlayan nitelikli ormanlar!

İlk kurulan koloni, İtalya'nın batı kıyılarında Evia'daki Khalkislilerin kurdukları Kumai (Cumae) oldu. Çabucak gelişen ve zenginleşen Cumae'nin kendisi de sonradan başka koloniler kurdu: İçlerinde en önemlisi de Napoli'ydi. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Taranto Körfezi'nde Sybaris doğdu; o zengin ve "şehvetli" Sybaris! Onu, Crotone ve –efsaneye göre Spartalıların kurdukları– Taranto izledi.

Sicilya'nın başta gelen kolonisi, Korynthosluların kurdukları Siracusa idi. Arkadan başkaları geldi: Leontine, Catane, Tauromenes, Messina, Agrigente vb. Korynthoslular, Korfu Adası'na yerleştiler ve Korfu kısa zamanda öylesine gelişti ki, dev bir ticaret filosu sahibi oldu.

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Küçük Asya kıyılarındaki Foçalı Yunanlılar, Rhone Irmağı'nın döküldüğü yerde Massalia'yı –bugünkü Marsilya'yı– kurdular. Oradan, Fransa'nın güneyine ve İspanya'nın doğu kıyılarına dek ticari faaliyetlerini yaydılar. Başka koloniler de kuruldu bu kıyılarda. Massalia ta İngiltere'ye değin ticaret yapıyor ve kalay getiriyordu oradan.

Yunan kolonizasyonu çok geçmeden Fenikelilerin direnişiyle karşılaştı: Yunanlılar, Sicilya'nın doğu ve güney kıyılarına yerleşmişlerdi; adanın batısı ise Kartacalı Fenikelilerindi; kolonileri de Malta'da, Sardinya'da ve başka yörelerde bulunuyordu. M.Ö. 535 yılında Kartacalılar, kanlı Alalia Savaşı'yla, Yunanlıların batıya doğru ilerleyişini durdurdular.

Ne var ki, batıdaki Yunan kolonizasyonu, M.Ö. 6. yüzyıla değin daha barışçı yollarla da olsa sürdü. Bu arada Kuzey Afri-

ka'da iki önemli yerleşme daha oldu: Mısır'da Naukratis, Libya'da da Kyrenai kolonileri kuruldu; her iki merkezden de çok önemli maddeler getiriliyordu Yunanistan'a.

Kuzey ve kuzeydoğu doğrultusundaki kolonizasyon, Halkidikia Yarımadası'ndan başlayarak Trakya, Çanakkale Boğazı, Marmara ve Karadeniz kıyılarına değin yayıldı. Kurulan koloniler arasında Potidaia, Abdera ve Maroneia'yı görüyoruz başlarda; arkadan Kyzikos kuruluyor; M.Ö. 7. yüzyıl ortalarında da Byzantion. Karadeniz'de arka arkaya Sinop ve Trapezonte (Trabzon) kuruluyor. Sonra Karadeniz'in batı ve kuzey kıyıları şenlendirildi: İstria, Olbia, Pantikapaion...

Küçük Asya kıyılarındaki kentler yarışıp durdular bu bakımdan.

Başrolü de Miletos oynadı içlerinde.

Karadeniz'de kolonilerini kurarken, Yunanlılar, ticari amaçlar güdüyorlardı esas olarak. Bu ülkelerin doğal zenginlikleri, başta buğday, balık, sürü hayvanları, bal, balmumu, tuz ve bir de Yunanistan için pek önemli olan köle pazarları çekiyordu onları bu kıyılara; karşılığında da Yunanistan'dan şarap, zeytinyağı, kumaş, mücevherat, silahlar, seramik ve başka mamul eşya geliyordu kolonilere. Çok geçmedi, kolonilerin kendileri de başladılar üretime.

Kolonileştirmenin iktisadi ve sosyal sonuçları

Kolonileştirme, Yunanistan'ın iktisadi ve sosyal gelişimine büyük katkıda bulundu. Ülkenin iktisadi merkezleri haline gelmiş olan Yunan siteleri, ticaret ve sanayi mahalleleriyle çevrilmişti. Mesleklerin tarımdan ayrılması süreci hızlandı. Zanaatçılar kentlere akıyor, sanayi büyük bir hızla gelişiyordu, özellikle de maden işleme, seramik, dokuma; bir tacir ve armatör tabakası çıktı ortaya, onu tefeciler izledi.

M.Ö. 7. yüzyıldan başlayarak da madeni paralar görüyoruz alışverişte.

Miletos, Rodos, Samos, Aegina, Megara, Korynthos ve Atina'da zanaat üretimi gelişti; ürettikleri mallar da özellikle dışarıya satmak içindi.

Ticaret ve sanayi merkezleri, "kölecilik merkezleri" oldular aynı zamanda. Emeğin üretkenliği pek düşük ve teknik de fazla gelişmemiş olduğundan, kölelerin çalışması çok önemliydi:

Kölelik, asıl Yunanistan'daki halkın, borç için kölelik yüzünden yoksullaşmasının sonucu değildi yalnız; savaşlardan, haydutluktan ve yabancı ülkelerden köle getirilmesinden de kaynaklanıyordu. O devirde tacir, korsandan pek farklı bir kimse değildi; değiş tokuş, saf alıcıların soyulması ve kaçırılmasıyla sonuçlanırdı çok kez ve sonra da köle olarak satılırdı bunlar. Kaçırılmış yabancıların çalıştırılması, Yunan kentlerinde köleliğin başlıca biçimi olup çıktı.

Akdeniz'in bütün bölgelerinde gelişen iktisadi ve ticari ilişkiler, Yunan Uygarlığı'nın gelişmesini de büyük ölçüde etkiledi. Kolonilerdeki maddi ve kültürel yaşamın düzeyi, asıl Yunanistan'dakinden çok daha yüksekti. Küçük Asya'daki kentler, özellikle İyonya'dakiler, Doğu ile doğrudan ilişki içinde olduklarından, Mısır, Babil ve Assur kültüründen Kara Yunanistanı'nı da yararlandırıyorlardı. Doğu'dan –kuşkusuz, Fenikelilerden– alınıp ve İyonlarca daha da yetkinleştirilen İyon alfabesinin tüm Yunan dünyasında kullanıldığını söylemek yeter. Görsel sanatların gelişmesine büyük katkısı olan, madenden heykel dökmek yöntemini de yine Doğu öğretti Yunanlılara. Ve yine İyonya'dadır ki, eski türkülerden hareketle, "Homerik" şiirler çıktı ortaya ve oradan da asıl Yunanistan'a geçti, giderek Batı'daki kolonilere yayıldı. İyonya ve Aioleia, lirik şiirin, Yunan bilim ve felsefesinin temellerinin atıldığını gördü.

Kolonilerdeki görkemli yaşayışa, birbirini dik açılarla kesen geniş ve düz yollarıyla pek ahenkli bir plana göre yapılmış kentlerdeki görünüş de uygun düşüyordu. Yunan dünyasının en geniş tapınağı olarak bilinen Agrigente'deki Zeus Tapınağı ile, Paestum'daki o görkemli Poseidon Tapınağı'nda olduğu gibi, devrin en güzel yapıları da yine kolonilerde yükseldi.

Sosyal mücadele ve tiranlık

M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda üretici güçlerdeki büyük gelişme, ilerlemiş Yunan sitelerinde çeşitli devrimci değişikliklere yol açtı; öyle ki, bu değişiklikler klan rejimine kesinlikle son verirken sınıflara bölünmüş köleci toplumu da yasallaştırdı.

Nasıl?

Gerçekten Korynthos'ta, Megara'da, Sikyon'da, Argos'ta, Miletos'ta, Lesbos (Midilli) ve Samos'ta, İtalya ve Sicilya'daki kolonilerde çeşitli sosyal gruplar arasında keskin bir mücadele

oluyor ve hükümet darbeleri birbirini izliyordu. Bu devrimci mücadelede, kent halkının –zanaatkâr ve tacir– yeni sosyal katmanlarına önemli bir rol düşüyordu gerçi; ama temel güç, soyluların boyunduruğundan acı çeken köylülerdi her yerde. Kitlelerin bir yerden bir yere sürülmesi, yenik düşmüş parti başkanlarının mallarına el koyulması ve öldürülmeleri, birçok kentte, özellikle İyonya'da olağan olup çıkmıştı.

Halk partisinin zafere ulaşıp soyluları devirdiği yerlerde iktidar, bu partinin şeflerinin eline geçiyordu ve onlar da o zamanki deyimle bir *tiran* oluyorlardı.

Ne yapıyordu tiranlar?

Soyluları dizginliyor, toprakları yoksullara dağıtıyor, zanaatın ve ticaretin gelişmesini destekliyor, dışardan kitleler halinde köle getirterek köle ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunuyorlardı.

İçlerinde en tanınmışı da Samos'un tiranı Polykrates oldu.

Ne var ki, büyük ölçüde kolonizasyona bağlı iktisadi ve kültürel gelişmelere karşın, Yunanistan'ın çeşitli bölgelerinin gelişmesinde çok açık birtakım farklılıklar vardı: Yeni iktisadi yaşama ve sosyal ilişkilerdeki değişmelere faal olarak katılan bölgelerin ve ilerlemiş sitelerin dışında, Yunan dünyasında, ataerkil benzeri örf ve âdetlerini koruyan bölgeler de görüyoruz: Lakonia, Tesalya ve Girit böyleydi. M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda, merkezi Atina olan Attika gelişmişliğin örneği olurken, Sparta da geri kalmışlığın temsilcisi oldu.

Önemli sonuçları olacaktır bu farklılığın.

BÖLÜM III

SPARTA VE ATİNA

Eski Yunan deyince, başta Sparta ile Atina gelir akla. Her ikisi de "site"nin iki tipik örneğidir; aynı site gerçeğinin birbirinden farklı iki gelişmesinin de. Biri, oligarşik bir rejimin içinde donup kalırken, öteki demokrasinin temellerini atacaktır.

SPARTA

Sparta, Eski Yunan'ın en eski sitelerinden biriydi. M.Ö. 9. yüzyılda kurulan bu site, üretici güçlerin gelişmesinden ve Akha toplumunun klan rejimindeki çözülmesinden çok, Dorların istilasından doğdu.

Dorlar, M.Ö. 1100 yıllarına doğru Peloponnesos'a kadar ulaşmışlardı çünkü.

Sparta'nın doğuşu

Sparta'nın kurulduğu Lakonia; Taygetos ve Parnonas dağları arasında uzanan, Eurotas'ın suladığı verimli bir ovadır. Denizle ilişkileri pek güçtür. Dor istilasından önce Lakonia halkı, Homeros'un şiirlerinde anlattığı yaşamı sürüyordu. Miken Uygarlığı'nın merkezlerinden biri, eski Amykles de oradaydı. Mümkündür ki, Dorlar yıktılar orayı da. Dor çobanlarının sosyal gelişmişliği Akhalarınkinden aşağı düzeydeydi kuşkusuz; ne var ki, göçebe ve kırsal yaşayışın gerektirdiği güçlü bir askeri örgütlenme içindeydiler.

Lakonia'nın fethini de başta bu kolaylaştırdı.

Dorlar, fethettikleri toprakları ve üzerindeki köylüleri ortak mülkiyetlerine aldılar; toprağı da ailelerin sayısına göre eşit parçalara (*kleros*) böldüler: Her birinin elinde aşağı yukarı 20 hektar toprak bulunan 10.000'e yakın aile vardı. İstilacılar, fethettikleri halkın üzerinde egemenliklerini sürdürmek üzere kurdukları ortakçı bir rejimde yönetici sınıf oldular böylece. M.Ö. 9. yüzyılda, vadinin en geniş kısmında, Sparta ya da Lakedaimon adıyla askeri bir merkez kurdular ve Spartalılar dediler kendilerine

de. Sparta, surları olmayan beş kasabayı alıyordu içine. Sürekli bir askeri kamptı burası; oradan, kendilerinden çok daha fazla sayıdaki köylüleri yönetiyorlardı.

Spartalılar, Lakonia'ya iyice yerleştikten sonra, M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında, Taygetos'un batısında kurulu, verimli ve kalabalık Messenia'yı fethe giriştiler. Ve inatçı savaşlardan sonra, M.Ö. 7. yüzyılda orayı fethedip halkını egemenlikleri altına aldılar. Messenialılar korkunç bir kinle dolu olarak, sürekli başkaldırı korkusu içinde yaşatacaklardır Spartalıları. M.Ö. 464 yılında da en büyük başkaldırıyı yapacaklardır.

On yıl süren savaş kanla bastırılır.

Üçüncü Messenia Savaşı diye anılır bu.

Sosyal rejim ve âdetler

Sparta devleti, Lakonia'nın ve Messenia'nın fethiyle, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Dorlarca kesin olarak kuruldu.

Ne görüyoruz Sparta toplumuna baktığımızda?

Sparta halkı pek açık olarak üç sosyal katmana ayrılıyordu: Spartalılar, perioikoslar ve eilotesler.

Her biri birbirinden kopuk kendi bölgesinde yaşıyorlardı.

Spartalılar , egemenliklerini eiloteslerin üstünde sürdüren yönetici bir sınıftı. Eiloteslerin ekip biçtiği her toprak parçası (*kleros*) bir Sparta ailesinin de olsa, bu aile kendi toprağında değil, Sparta'da otururdu. Ailenin başı işleri yürütmez, eiloteslere göz kulak olmazdı; onlara kendi mülkiyetinde insanlar olarak bakamayacağı gibi, toprağından çıkaramaz, satamaz ve öldüremezdi. Eilotesleri yöneten devletti; hükmetmek için örgütlenmiş Spartalılar yani. Spartalıların, toprağı ekip biçme hakları yoktu; giderek ticaret ve zanaatla uğraşmak hakları da. Klerosla ilgili her iş yasaktı onlara. Spartalılar, askerlik sanatına adamışlardı kendilerini. Bununla beraber, her Spartalı aile, klerosun ürününden bir bölümü –bir olasılıkla yarısını– alırdı. Bu klerosla, onu işleyen eilotesler miras yoluyla geçiyordu; ancak, onlar satılamayacağı gibi, kim olursa olsun başkasına vasiyet de edilemez ve devredilemezdi.

Aile şefinin oğlu bir istisnaydı bunda.

Görülüyor ki, kölelerle eilotesler arasında bir fark var.

30.000 dolayında olan perioikoslar ise, fethedilen Lakonia'nın Akhalarından geliyorlardı. Bunlar, toprakları ve

malları olan özgür kişilerdi; ne var ki, siyasal hakları yoktu ve Spartalılarla da evlenemezlerdi. Ayrı bir bölgede otururlardı ve Spartalı görevlilerin (*harmostes*) denetledikleri bir özerklikleri vardı. Tarım, zanaat ve ticaretle uğraşırlardı ve Spartalılara bir vergi öderlerdi. Perioikoslar, askerlik hizmetiyle yükümlüydüler, ancak, orduda ayrı bir birlik oluştururlardı. Yurttaşlık haklarından yararlanan Spartalıların sayıları azaldıkça, askerlik hizmeti gitgide ağırlaşan bir yük olacaktır onlar için.

Günden güne artan hoşnutsuzluklarından biri budur.

Eilotesler, yenilmiş ve boyunduruk altına alınmış halk kitlesiydiler. Yenenler topraklarında bırakmışlardı onları; ne var ki, toprak devletindi artık. 20.000 dolayındaydı sayıları. Her klerosun üstünde onu ekip biçen birçok eilotes ailesi yaşamaktaydı; emekleriyle, hem kleros sahibini hem de kendilerini geçindirmekteydiler. Eilotesleri öteki Yunan sitelerindeki kölelerden ayıran başta şuydu ki, eilotesler devlet mülkiyetindeydiler, eski yazarların deyişiyle, "kamu köleleri"ydi onlar; ayrıca, temel üretim aracı olan toprağa bağımlı da olsalar, belli bir iktisadi özerklikleri vardı, bu da serflere benzetiyordu onları. Spartalı malikin toprağını kendi araçlarıyla ekip biçiyorlar ve ona da mal olarak belli bir pay (*apofora*) veriyorlardı: Buğday, şarap, peynir, yağ gibi. Ödenen karşılık, ürünün aşağı yukarı yarısını oluşturduğundan, geri kalan ancak yetiyordu ailelere. Kötü ürün alındığı kıtlık zamanlarında felaketti durum. Öteki sitelerdeki kölelerin zıddına eilotesler koruyucu, taşıyıcı, hizmetçi olarak savaşa da katılabiliyorlardı. Yaşamları öylesine çetindi ki, Spartalı ozan Tyrtaios, sırtına taşımayacağı kadar yük yüklenmiş eşeğe benzetir onları.

İnce bir benzetiş değil gerçi ama gerçek!

Başkaldırıları ve eilotes halkının tehlike olabilecek çoğalışını önlemek için, "krypti" denen, pek acımasız önlemler alınıyordu: Her yıl, Spartalılar baskınlar düzenliyor ve kendilerince en kuşkulu eilotesleri öldürüyorlardı. Genç Spartalılardan kurulu özel görevli birlikler halkı gözetlemek, giderek sindirmek için ülkeyi dolaşıyorlar; köylerin yakınında pusu kurdukları günün gecesinde eilotesleri öldürüyorlardı. İlkçağda, köleler karşısında bu denli vahşi davranan başka bir devlet daha yoktur.

Spartada sınıfların ve sınıf mücadelesinin derecesini gösterir bu!

Daha sonra, Sparta'da örfler özel bir nitelik kazandı. Her yetişkin erkek, pek disiplinli ve her an saldırıya hazır sürekli orduda görevliydi. Yirmisinden altmışına kadar her Spartalı her gün toplantılara katılıyordu. Bütün yurttaşlar belli topluluklar (*syssitia*) oluşturuyorlar ve kendilerine belli yerler ayrılan bu topluluklarda, üyeler birlikte yemek yiyorlardı. Asla terk edemiyorlardı bu birlikleri ve çok kez silahlarıyla aynı yatakhanede yatıyorlardı. İnsanlar bu birliklere göre, savaştaki sıralarını alırlardı. Bir birliğe katılmak zorunluydu; birlikte yenen yemekler için aylık ödenti payı; bir miktar arpa unu, şarap, peynir ve incirden oluşuyordu.

Sparta yönetimi yurttaşların özel yaşamına da –kayıtsız şartsız– karışıyordu: Evlenmeler, bireylerden sınıf çıkarlarına mutlak boyun eğiş isteyen gençlerin eğitimi ilgilendiriyordu onları. Evliler, köleci Sparta'nın dayanakları olacak çocukları sağlıklı ve gürbüz olarak yetiştirmekle yükümlüydüler. Erkek çocuklar, altı yaşına kadar ana-babalarının yanlarında kalır; sonra devlet alır onları, belli toplulukların (*agelai*) içinde, devletin görevlendirdiği eğiticilerin (*paidonomos*) gözetiminde yetiştirilirlerdi.

Eğitim ve öğretimde ön planda gelen, çocukların bedensel gelişmelerine katkısı olan çalışmalardı: Güreş, yarış, disk ve ok atma vb. Güçlüklere alıştırıp sertleştirmek için yalınayak yürütülür ve hemen her mevsim giysisiz dolaştırılır, becerikli ve söz dinler yetişmelerine dikkat edilirdi.

İlköğretimde en azla yetinilirdi: Çocuklar, genel olarak birlikte yemeklere ve savaşlarla kahramanlıkların anlatıldığı toplantılara katılırlardı. Düşünce ve dileklerini kısaca ve özlü olarak (*lakonik*), askerce anlatmaya alıştırılırlardı. Spartalıların manevi eğitimi, askerlik sanatına uygundu. Her yerde, yurdun ve ünlü yurttaşların onuruna şarkılar söylenirdi. On dört yaşına gelince, yeniyetmeler, kamp yaşamına ve yoksunluklara alışmaları için, yetişkin savaşçılarla yurdu dolaşırlardı. Yirmi yaşında, savaş araç ve gereçlerini alır ve birliklerine katılırlardı.

Yaşlılığa değin sürerdi görevleri.

Kızların eğitimi de devletin çıkarlarına yanıt veriyor ve sağlıklı bir kuşağın gelecekteki analarını yetiştirme amacını taşıyordu. "Gymnasium"larda, kızlar da erkek çocuklar gibi beden hareketleri yapar, dans, müzik ve şarkı öğrenirlerdi. Öteki Yunan sitelerinde,

kadınlar toplumdan çekilmiş bir halde yaşarlarken, Sparta'da, erkekler gibi yetiştirilir, pek büyük bir özgürlükten yararlanır ve yurttaşlarının saygılarını toplarlardı.

Aslında anaerkil dönemin kalıntılarıydı bunlar.

Siyasal rejim

Sparta'nın siyasal rejimi pek ilkeldi. Efsaneye bakılırsa, Delphoi kâhininin sözlerine uyarak Likurgos adlı bir yasa koyucu saptamıştı kurumlarını bu rejimin.

Neydi kurumlar?

Siteyi, babadan oğula geçen "iki kral" (*arkhiagetes*) yönetiyordu. Büyük saygınlıkları vardı bu iki kralın; ancak, siyaset üzerindeki etkileri zayıftı. Barış zamanında, miras konusundaki anlaşmazlıkları çözmek, yaşlılar meclisine katılmak ve rahiplik görevini yerine getirmekti yetkileri; savaş zamanında ise orduya kumanda ediyorlardı.

Her iki kralın da katıldığı Yaşlılar Kurulu, 60 yaşını bitirmiş soyluların arasından, yaşam boyu seçilmiş 30 yaşlıdan (*gerontes*) oluşuyordu. 30 yaşına varmış Spartalılardan oluşan Halk Meclisi (*apello*) ise, Yaşlılar Kurulu'nun kararlarını, özellikle savaş ve barışla ilgili kararları onaylıyor, ancak, tartışmaya girmeden kabul ediyor ya da reddediyordu.

Halk Meclisi'nin seçimleri ve kararları, Aristoteles'in deyimiyle, "çocukça" bir nitelik taşıyordu: Oylamaya gidilmiyor, bağırtı ve çağırtıların şiddeti, şu ya da bu aday ya da karar hakkındaki olumlu ya da olumsuz tavrı belli ediyordu.

Sparta'nın beş kasabasından her birinin bir *ephoros*'u (gözetici) vardı ki, otoriteleri mutlak olup özellikle eiloteslerin başkaldırılarını önlemek ya da başkaldırmışlarsa bastırmak amacına dönüktü. Yıllık bir görevdi bu. Oligarşiden doğan ephoroslar, soyluların en tutucu çevrelerinden seçiliyorlardı. Denetlemeleri, krallara ve Yaşlılar Kurulu'nun üyelerine değin varıyordu. Uygulamada, devlet politikasını çizenler onlardı aslında. Eiloteslere savaşı onlar ilan ettikleri gibi, yerleşik düzeni değiştirmek istediği kuşkusu yaratan kralları bile yargılayıp ölüme mahkûm etme hakları vardı. Böylece ephoros makamı, Sparta oligarşisinin en yüksek görevi, vahşi bir sınıf diktatoryası ve Yunan soylularının da kalesiydi.

Bu koşullarda, az çok gelişmiş bir alışveriş, pratik olarak olanaksızdı: Ticaret ilkel bir nitelik taşıyordu; para yerine de demir çubuklar kullanılıyordu. Ülkeye yabancıların girmesi ise yasaktı. Bu yüzden, Plutarkhos'un söylediğine bakılırsa, yabancı gemiler Sparta limanlarına giremiyorlardı. Devlet, kendisi için gerekli kaynakları, perioikoslara koyduğu vergilerden, olağanüstü vergilendirmelerden ve savaşlarda kazandığı ganimetlerden sağlıyordu. Hazine yoksuldu, ödemelerse mal olarak yapılıyordu.

Her Spartalı dört dörtlük bir savaşçıydı.

Hoplites adı verilen ağır silahlı piyadeler, bir miğfer, bir zırh, bir mızrak ve yuvarlak küçük bir kalkanla donanmış olarak ordunun temelini oluşturuyordu ve sonuna değin de öyle oldu. Askeri harekât sırasında ordu, sık sıralar halinde ve müzik eşliğinde ağır ağır yürürdü düşmanın üzerine. Sparta piyadesi yenilmez diye bilinirdi; ne var ki, kuşatma tekniğinden habersizdi ordu.

Donanma da zayıftı.

Sparta'nın askeri örgütü, Eski Yunan'ın en güçlü örgütü oldu.

M.Ö. 6. yüzyılın sonunda, bütün Peloponnesos, Sparta'nın egemenliği altına girdi. M.Ö. 530 yılına doğru da Korynthos'u, Sikyon'u, Megara'yı ve Aegina Adası'nı da içine alan ünlü Peloponnesos Birliği ortaya çıktı. Peloponnesos'ta önemli bir rol oynamış olan Argos'la kuzeydeki Akha kasabaları, dışında kaldı bu birliğin. Genel sorunlar, bağlaşıkların Sparta'daki toplantılarında çözülmeye çalışılıyordu gerçi; ancak, uygulamada ağır basan Sparta idi.

Sparta'nın *gerici* rejimi, damgasını Peloponnesos'un, giderek tüm Yunan dünyasının ekonomisine, siyasal ve sosyal yaşamına vurdu ve gelişmeyi de köstekledi: Değişiklik korkusuyla Sparta, öteki Yunan sitelerinde hep gerici güçleri, eskimiş sosyal ilişki biçimlerini tutuyor, destekliyordu; askeri üstünlüğünü yitirmemek için de öteki sitelerin birleşmesine, giderek Yunan'ın siyasal gelişimine elindeki bütün araçlarla karşı çıkıyordu.

Sparta, Yunan dünyasında, gericiliğin kalesi olmuştur sonuna değin.

ATİNA

Sparta'nın tersine, Atina, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda, pek gelişmiş bir köleci devlet örneği oldu. Atina'nın tarihi, köleci sitenin oluşumu, doğuştan soyluların düşüşü, klan rejiminin kalıntılarının ortadan kaldırılışı, giderek köleci devletin en yetkin biçiminin, yani "demokratik köleci cumhuriyet"in ortaya çıkış sürecini pek güzel gösteriyor bize.

Atina'nın doğuşu

Atina sitesinin üzerine kurulduğu Attika, denize doğru hayli uzanmış, aşağı yukarı 2.500 km² genişliğinde kayalık bir yarımada. Kireçli dağlarla kaplı bu yarımadada su kıt, çok yerde bitki örtüsü de hayli zayıf. Kuzeydoğu bölgesi hemen hemen ekilip biçilmez durumda; kıyılarsa verimli değil gerçi ama denizciliğe elverişli. Attika'nın doğal zenginlikleri de Lavrion'daki gümüş madenleri, Pentelikos ve Hymettos'un mermerleri ve çömlekçilikte hayli aranan güzel plastik kildi. Yarımadanın en güzel yeri, Pedion adı verilen ortadaki ova. Tek bir ırmağın, Sefis'in akışı boyunca uzanan bu ovayı üç yandan dağlar kuşatıyor; yalnızca güneybatısı denize açık.

Atina, Saronikos Körfezi'ne 7 km. mesafede, işte bu ovada kuruldu.

Kurulduğu yer, denizden yararlanmaya elverişli, saldırılardan korunacak stratejik bir yer. Denize limanla bağıntılıdır. Bu liman (Pire) daha sonra bir kanalla Atina'ya bağlanacak; Sparta bir kara devletiyken, Atina bir deniz devleti olarak gelişecektir.

Başlarda halk, klanlar halinde müstahkem kasabalarda yaşıyorlardı: Akharnes, Eleusis, Kolonos, Phaleron, Marathon'un adları sonraki yüzyıllara da kaldı. İçlerinden bazıları fratrilerin ya da phyleslerin merkezi durumundaydılar. İlişkiler geliştikçe, doğanın özelliklerinin de bir sonucu olarak, Attika'nın en büyük kalesi, Atina'nın Akropol'ü ülkenin merkezi olup çıktı. Kralın (*basileus*) sarayı orada bulunuyordu; belli başlı tapınaklar da: Erektheion ve Parthenon. Az ötede, Ares Tepesi var ki, Yaşlılar Kurulu (*Areopagos*) orada toplanıyordu; bir başka tepenin, Phyx'in yamaçlarında ise Halk Meclisi.

Kim oynadı bu birleştirici rolü?

Gelenek, Theseus adlı bir kralın adından bahsediyor.

Toplum üç sınıfa ayrılmıştı: "Eupatridesler" adı verilen soylular; "geomoresler", yani küçük toprak sahibi köylüler ve, toprağı olmayan, ancak parası olan tacir ve zanaatkâr orta sınıf, yani "demiurgoslar". Eupatridesler, toprak ve sürüce zengin sınıfı; ötekilerse, gitgide bağımlılaşan *demos*'u, yani halkı oluşturuyorlardı. Yerli halkın dışında, çok sayıda köle ve Atina'da oturan, özgür, ama yurttaşlık haklarından yoksun metoikosları görüyoruz.

Alışveriş gelişip de ürünler meta haline geldikçe, toprağın kişilerce ekilip biçilmesi gitgide önem kazanır ve toprakta özel mülkiyet yerleşir. Pedion'daki en verimli toprakları da eupatridesler ele geçirirler; korsanlık ve haydutluk yoluyla, bu toprakları işlemek amacıyla köle elde etmek için uğraşırken, ülkelerindeki küçük toprak sahibi köylüleri de tefecilik yoluyla köleleştirirler.

Nasıl?

Küçük toprak sahibi köylüler, borç para karşılığı, topraklarını soylulara ipotek ediyor ve faiz karşılığında da ürününün 5/6'sını onlara veriyorlardı. Bunların içinde "pelatlar" vardı ki, borcunu ödeyemediğinden toprağını bütün bütüne yitirip soyluların kölesi olmuşlardı.

Uzatmayalım; sonunda, bütün topraklar bir küçük azınlığın olup çıkar.

Rejim de buna uydurulur: M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda, Attika'da kralın iktidarı önce sınırlandı, sonra da yerine dokuz "arkhon" geçti. Arkhonlar soylular arasından seçiliyor ve yürütme gücünü temsil ediyorlardı. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında, arkhonluk on yılla sınırlandı; M.Ö. 683 yılından başlayarak da bir yıl oldu bu süre.

Başta, adını görevde bulunduğu yıla da veren *Arkhon eponymos* geliyordu: İçişlerini denetliyor, aile uzlaşmazlıklarını çözüyor, dulların ve yetimlerin vesayetiyle uğraşıyordu. *Basileus* adını taşıyan ikinci arkhon, kralın eski dinsel görevlerini yerine getiriyordu. Üçüncüsü (*Polemarkhos*) askeri işlere bakıyordu. Heyetin *thesmothetes*, yani kanun yapan adını taşıyan öteki üyeleri ise, kanunların uygulanmasına göz kulak oluyor ve yurttaşları yargılıyorlardı. Eski arkhonlardan oluşan *Areopagos* ise, yasama gücünü temsil ediyordu; en yüksek adalet ve denetim organı da oydu.

Böylece iktidar bütünüyle soyluların elindeydi; halkınsa hiçbir hakkı yoktu.

Ne var ki, ticaretin ve zanaatın gelişimi, bütün öteki Yunan sitelerinde olduğu gibi, Atina'da da tacir ve zanaatkârlardan oluşan yeni bir halk kesimini ortaya çıkarır.

Eupatrideslerle çelişmesi vardır bu kesimin.

Bunun gibi, borç için kölelik de üretici güçlerin gelişmesini frenliyordu. Kırsal kesim halkı, çoğalmak şöyle dursun, eupatrideslerce, borcunu ödemeyenlerin –çocuklarıyla beraber– dışarıya satılmaları yüzünden, azalmaktaydı giderek.

Aristoteles'in deyimiyle, "soylularla kalabalık" arasında uzlaşmazlık vardır.

Çözüm için girişim kent halkından gelir; köylüler örgütsüzdür çünkü. Kent halkı, köylülerin azat edilmesini ve eupatrideslerin uyguladığı, özgür Atinalıları köle durumuna düşüren ilkel sömürü yerine, daha gelişmiş bir biçimi geçirmeyi istiyordu: Dışardan getirilen ve getirilecek kölelerin sömürülmesiydi bu. Yabancı kölelerin kullanılması da kent halkının iktisadi faaliyetinde, zanaat atölyelerinde ve ticari girişimlerde büyük bir önem kazanmıştır.

Anlatıldığı kadarıyla şöyle gelişir mücadele: Atinalı Kylon, soylu kökenli de olsa, eupatridesleri devirip Atina'da tiran olmaya kalkar (M.Ö. 630 yılına doğru). Ama başaramaz. Eupatridesler, hem de kendilerine bağımlı "kır halkını" arkalarına takarak, Kylon'u ve yandaşlarını öldürürler. Başarısızlık, köylü kitlelerin desteğini sağlayamamaktan geliyordur.

Karışıklıklar sürüp gider.

Örf ve âdetlerin yazılı olmaması, o yüzden eupatrideslerce keyfi olarak uygulanması da yakınma konusudur. Doğmakta olan köleci toplumun hukuk ilişkilerini düzenleyecek, yazılı ve herkes için zorunlu kurallara gereksinme vardır. Hoşnutsuzluk tam bir başkaldırıya dönüşeceği sırada soylular, arkhon Drakon'a bu kuralları saptama görevini verirler (M.Ö. 621).

Ne mi yapar Drakon?

Zalimliğiyle tanınmış Drakon Kanunları, klanların ilkel âdetlerinin bir toplamı aslında. En küçük bir hırsızlığın bile ölümle cezalandırıldığı bu kanunlar için M.Ö. 4. yüzyılda yaşayan Atinalı hatip Demades, "mürekkeple değil, kanla yazılmıştır" der. Öyle de olsa bir ilerlemeydi bu; çünkü yürürlükteki

hukuku yazılı hale getirerek, soyluların keyfi davranışlarını sınırlıyordu bir dereceye kadar.

Onları taştan levhalara kazıyıp Agora'ya asarlar.

Solon'un reformları

Drakon'un kanunları, kent halkıyla köylülerin durumunu iyileştirmek şöyle dursun, daha da kötüleştirdi. Atina'nın siyasal ve iktisadi rejimini düzeltmek gerekiyordu. Halk hareketinin başını çeken, ılımlı tacirler partisiydi. Onların ön ayak olmasıyla, ünlü şair Solon, sorunlara çözüm bulmak amacıyla en geniş yetkilerle arkhon ve hakem seçildi (M.Ö. 594).

> Varını yoğunu yitirmiş soylu bir aileden geliyordu Solon. Gençliğinden başlayarak ticaret yapmak zorunda kalmıştı, kent halkını tanıyordu böylece; soyluların açgözlülüğünü ve baskılarını eleştiren şiirleri de halk arasında ününü arttırmıştı. Megaralıların olan ve Atina'nın Phaleron Limanı'nın çıkışını kapayan Salamis Adası, onun ısrarı ve katılmasıyla alınmıştı.

Solon'la "siyasal devrim" denen şey başlar ve mülkiyete de el uzatarak olur bu.

Neler yapar?

1. Önce, tarlalar üzerindeki ipotekleri kaldırdı Solon, borçları sildi ve borç yüzünden köle haline getirilmiş tüm borçluları azat etti. Dışarıya köle olarak satılmış olanları da –devlet hesabına– satın alıp getirtti. Gelecekte, alacaklıların, borçluların üzerinde hiçbir alacakları da olamayacaktı artık.

Borçluların durumunu hafifletmek amacıyla bir para reformu da yaptı.

Ayrıca, çocuklu kişiler için mallarını vasiyet etme ve başkalarına devretme özgürlüğünü getirdi. Klan ve aile mülkiyeti o zamana değin engeldi buna.

Bütün bu önlemler, toprak soylularına karşı yöneltilmişti ve *köylülüğü özgürleştirme* amacını güdüyordu.

Şu önlemler de ticaretin ve zanaatın gelişmesini destekledi: Şarap ve zeytinyağı dışında yiyecek maddelerinin dışarıya satımını yasakladı. İçerdeki meslekleri korurken, yabancı zanaatkârları da Atina'ya çekiyordu. Kendisine bir meslek öğretmeyen babaya, oğlunun bakma yükümlülüğünü kaldırdı. Tutumluluğu emre-

den, lüksü ve –evlenmede olsun, cenaze töreninde olsun– soyluların gösterişe kaçan harcamalarını yasaklayan önlemler aldı.

2. Solon'un bir başka önemli girişimi de *siyasal reformu* oldu. Bununla, doğuştan soyluların tekelci iktidarını tasfiye ediyor ve mali varlığa göre değerlendirme ilkesini getiriyordu: Yurttaşların siyasal yaşama katılmaları kökenlerine değil, varlıklarına, gelirlerine ve servetlerine bakılarak girdikleri sınıflara göre olacaktı artık.

> Dört sınıf birbirinden ayrılıyordu: Birinci sınıfa, topraklarından en az 500 ölçek (*medimnes*) ürün elde eden en zenginler giriyordu; Arkhonluk gibi yönetici mevkilere gelmek, giderek Areopagos'a girmek onların hakkıydı. İkinci sınıf, yıllık gelirleri 300 ile 500 ölçek arasında olanlardan oluşuyordu. "Atlılar" adını alıyorlardı onlar; askerlik hizmetine atlı olarak katılma olanakları vardı çünkü. Bu sınıf, ikinci derecede görevler üstleniyordu. Gelirleri 200 ile 300 ölçek arasında olan yurttaşlarsa, üçüncü sınıftı. Savaşa ağır silahlı olarak katılmakla yükümlüydüler. Köylülerdi bu sınıfın temelini oluşturan. İlk iki sınıfın temsilcileri gibi, bu üçüncü sınıf yurttaşlar da Solon'un kurduğu Dört Yüzler Kurulu'na ve mahkemeye seçilebiliyorlardı. Halkın geri kalanı, *thetes*'ler denen gündelikçi ve yoksul köylüler, dördüncü sınıfı oluşturuyordu. Halk Meclisi ile mahkemeye girebiliyor, oy kullanıp seçebiliyor, ancak, kendileri seçilemiyorlardı.

Böylece, yönetimin örgütü köklü değişikliklere uğramıştı. Gerçi arkhonlar en zenginler arasından seçilecekti; ancak, önemli olan, tüm Attika yurttaşlarının katıldıkları ve Atina devletinin tüm görevlilerini seçtikleri Halk Meclisi'nin uğradığı değişiklikti. Adli alandaki yenilik de önemliydi: Halkın hükümlere katılması için mahkemelerde jüriler kurulmuştu. Sonuç olarak, Halk Meclisi, Dört Yüzler Kurulu ve Heliaia adı verilen mahkeme, yeni Atina anayasasının temel organları oldular.

Solon'un kurduğu rejim, büyük bir ilerici rol oynadı. Anayasaya yepyeni bir öğe girmişti: Özel mülkiyet! Yurttaşların hakları ve görevleri, varlıklarının ölçüsüne göreydi artık. Toplumun eski kurumları yeni bir darbe yemişti. Borç için köleliğin kaldırılmasıyla da köle emeğinin sömürüsünde daha ileri bir biçime geçiliyordu: Dışardan getirilecek kölelerin sömürülmesiydi bu. Ancak, köken olarak soylulardan gelse de, kentin zengin zümresinden olduğu için doğuştan soylulara büyük bir

darbe vurmuş olsa da Solon, klan rejiminin tüm kalıntılarını tasfiye etmedi: Örneğin, soyluların temel dayanağı, büyük toprak mülkleri varlığını sürdürüyordu. Bunun gibi, kitlelerin, özellikle toprakların bölüşülmesi isteklerine kesinlikle karşı çıktı.

Peisistratos'tan Kleistenes'e

Köklü çözümlerden kaçınıp orta yolu arayan siyaset adamlarının eseri ne olmuşsa, Solon'un eseri de o oldu; eupatrideslerin hesabını göremediği gibi, alt sınıfları da bütünüyle hoşnut edemedi.

Mücadele eskisinden daha keskin olarak yeniden başladı.

Ve daha sistemli olarak!

Üç parti doğdu; Likurgos'un yönettiği, eupatrideslerin mülklerinin bulunduğu verimli Pedion sakinlerini toplayan Pedieuslar; bu aristokrat parti, eski rejime dönülmesini savunuyordu. İkinci parti, Atina'nın en güçlü ailelerinden Alkmeonidelerin başında bulunduğu, kıyı kesimindeki tacir ve sanayicilerin çıkarlarını savunan Paralialılardı; bu ılımlı parti, Solon'un kurduğu çerçevenin dışına çıkmıyordu. En kalabalık parti, Attika'nın kuzeydoğusundaki, nankör topraklı Diakria Yaylası'nda oturanların partisi Diakrialılardı (dağlılar). Bu parti, az topraklı köylüleri, *thetesleri*, çobanları, gündelikçileri, tüm çalışan halkı topluyordu. Kökten bir düzenlemeyi savunan en demokratik partiydi bu. Başında da, soylulardan da gelse, bu sınıfla bağını koparmış ve halk desteğini arayan Peisistratos bulunuyordu.

Peisistratos, M.Ö. 560 yılında iktidarı ele geçirip tiran oldu.

Demokratik partinin zaferi ve Peisistratos'un gelişi, öteki partilerin azgın direnişiyle karşılaştı: Karşı partiler birleşip iki kez iktidardan kovdular onu; ikinci kovuluşu 10 yıl sürdü. Üçüncüsünde, dış güçlerin askeri yardımını ve köylülerin desteğini sağlayarak, onları bir savaşta yendi, Atina'yı yeniden ele geçirdi ve ölümüne değin de (M.Ö. 527) iktidarda kaldı.

Peisistratos'un iktidarı, *soyluların mutlak yenilgisi*ni simgeler.

Başta, köylü ekonomisini sağlamlaştırma ve iktidarının temel dayanağı hoplit milisleri güçlendirme amacı güdüyordu. Köylülerin istediği toprakların yeniden paylaşımını gerçekleştirmese de soyluların topraklarını ellerinden alıp yoksul köylülere dağıtırken, muhtaç köylülere devlet yardımı sağladı

ve en yoksul kesimden alınan verginin miktarını azalttı. Gezici yargıçlar ve bölge mahkemeleri kurdu. Ancak, tacirleri ve zanaatkârları da hoşnut etmek için, büyük bir filo kurarak, başta Mısır olmak üzere dış ticareti geliştirdi.

*Atina denizgücü*nün temelleri atılmıştı.

Bunların yanı sıra bayındırlık çalışmalarına girişti: Atina'yı geliştirdi ve güzelleştirdi. Kentin yaşamı için çok önemli olan su yolları ve depoları yaptırdı. Önemli kamu girişimleri, çok sayıda işçi ve zanaatkâr için de ekmek kapısı oluyordu. Onun zamanında Atina, Yunan kültürünün merkezi oldu. Gözde sanatçıları oraya çekiyordu. *İlyada* ve *Odysseia*'yı tek bir metinde toplattı. Kır tanrısı Dionysos adına yılda iki kez bayram düzenlemeye başladı.

Olumlu koşullar köleciliği de geliştirdi.

Ne var ki, dışardan ucuz buğday ve kitleler halinde yabancı köle getirilmesi, köylü ekonomisi üzerinde vahim etkilerini göstermekte de gecikmedi.

Peisistratos, M.Ö. 527 yılında ve pek yaşlı olarak öldü. Yerine geçen üç oğlu Hippias, Hipparkhos ve Thessalos'u içerde ve dışarda çetin sorunlar bekliyordu. Hiçbiri de babalarının yerini tutacak çapta değildiler üstelik. Halkla ilişkilerinde pek alçakgönüllü olan Peisistratos'un yerine, onlar halka yukardan baktılar ve debdebeli bir yaşam uğruna her şeye vergi koydular.

Asıl sorun olan da dış ilişkilerdeki durumdu: Persler Küçük Asya kıyılarına boyun eğdirmiş, Atina'nın bağlaşığı Samos tiranı Polykrates'i öldürmüş, Mısır'ı zaptetmiş ve boğazları ele geçirmişlerdi. Atina, deniz yönünden soyutlanmıştı böylece. Öte yandan Sparta, tiranlığa karşı mücadele veren sürgündeki soyluları tutuyor ve barındırıyordu.

Soyluların tertipledikleri bir komploda Hipparkhos öldürüldü.

Hipparkhos'un ölümünden dört yıl sonra da Sparta'nın askeri müdahalesi de sağlanarak Hippias kovuldu (M.Ö. 510). Spartalılar Atina'yı ele geçirerek, İsagoras başkanlığında bir soylular oligarşisini iktidara oturttular; bir Sparta birliği, Akropol'ü işgal etti ve Atina'da terör kol gezdi. Ne var ki, pek kısa sürdü bu iktidar: Halkın korkunç bir başkaldırısında, Diakrialılarla Paralialılar birleştiler. Başlarında, Alkmeonideslerden gelen ve Paralialıların şefi olan Kleistenes vardı. Spartalılar kovuldular; Evia fethedildi ve soyluların toprakları alınıp Atinalı klanlar arasında paylaştırıldı.

Birinci arkhon seçilen Kleistenes, M.Ö. 506 yılında, kitlelerin ülkenin siyasal yaşamında artan rolünü göz önünde tutarak, Atina rejimini demokratlaştırmaya başladı.

Neler yaptı?

1. Önce Attika'ya yeni bir örgütlenme getirdi: Attika'yı bir ya da iki köy ya da kasabadan oluşan özerk birimlere, yüz demos'a ayırdı. Atina'nın her mahallesi de bir *deme* idi. Her deme'nin ayrı bir meclisi, görevlileri, toprakları, hatta bayrakları vardı. Bir yıl için seçilen başı yerel işlere bakıyor ve yöneticilerin bir listesini tutuyordu. On sekiz yaşına basan gençler, bu listelere adlarını yazdırarak, yurttaşlık haklarını elde ediyorlardı.

Bu demoslar, yerel yönetimde büyük rol oynadılar.

2. Bir başka reform, seçim sistemiyle ilgiliydi: Çok eskiden beri var olan dört phyles'i ona çıkardı; her biri, başlarda on demosu içeriyordu; ancak, Attika'nın çeşitli bölgelerindendi bu demoslar. Ve phyleslerde değişik mesleki ve sosyal durumdaki yurttaşlar toplanıyordu. O zamana değin, bütünüyle bir phyles'e bağlı ve seçimlerde olsun, başka koşullarda olsun ağırlığı olan büyük soylu aileler parçalanıyor, doğuştan soyluların temel gücü sıfıra indirilmiş oluyordu.

3. Kleistenes, devletin anayasasını da yeniden düzenledi: Solon'un Dört Yüzler Kurulu'nda üye sayısı beş yüze çıkarıldı. Atina'nın en yüksek idare kurulu olan bu kurula, her phyles elli temsilci seçiyordu.

Halk Meclisi, en yüksek otoriteydi artık.

Areopag ile arkhonlara gelince, yetkileri kısılmıştı. Ve her phylai'ye 1 tane hesabıyla, 10 arkhon, 10 piyade birliği, 10 süvari birliği ve kumanda için de 10 strategos bulunacaktı.

4. Son olarak, kurulan rejimi yıkmaya, örneğin yeniden bir tiranlık kurmaya yönelecek her olasılığı önlemek amacıyla Kleistenes, "ostrasizm"i getirdi: Buna göre, rejimi yıkma niyeti taşıdığından kuşkulanılan "tehlikeli" yurttaşlar on yıllığına sürgüne gönderiliyordu.

Bu süre geçtikten sonra, sürgün yurda dönebiliyor ve haklarını elde ediyordu.

> Şöyle uygulanıyordu bu önlem: Yılbaşında, Beşyüzler Kurulu, ostrasizme gerek olup olmadığı sorununu Halk Meclisi'nin önüne getiriyordu. Halk Meclisi'nin çoğunluğu evet derse, bir başka toplantı yapılıyor ve o toplantıda her yurttaş, bir midye kabuğuna (ostrakon)

ya da bir çömlek parçasına, site için tehlikeli gördüğü kişinin adını yazıyordu. Mecliste altı bin yurttaşın toplanıp da çoğunluğun sürgün için oy vermesi yetiyordu.

Dikkati çeken nokta şu ki, zengin tacirler ile köle sahiplerini temsil eden Kleistenes, yoksullar yararına hiçbir kanun yayımlamadı. Koyduğu tüm kurallar siyasal ilişkiler ve devletin yapısıyla ilgiliydi. Attika halkının çoğunluğunu oluşturan ve zorla çalıştırılmaları Atina toplumunun iktisadi yaşamına temel olan köleler, herhangi bir hak elde etmek şöyle dursun, köleci demokrasinin gitgide yetkinleşen örgütünün ilk kurbanları oldular. Bunun gibi, toplumun bağımlı ve ezilen öğeleri arasında olan kadınlar ve metoikoslar da siyasal haklardan yoksundular.

Ne var ki, Kleistenes'in reformları Attika'da –aşağı yukarı– yüz yıl sürmüş olan sosyal ve siyasal bunalımlara bir son verir. Ancak, Atina sitesinde, M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda gerçekleşmiş değişiklikleri doğrudan doğruya Kleistenes'e ve ondan önce gelenlere, yani Solon'la Peisistratos'a bağlamak doğru olmaz. Onların rolü, köleci kurumların hukuksal sistemini yavaş yavaş yaratmak ve klan rejiminin kalıntılarına son veren sosyal hareketlerin sonuçlarını yasallaştırmakla sınırlıdır. İtici güç ise, toplumun alt katları, özellikle doğuştan soylulara karşı mücadele veren köylülüktü. Köylüler, özgür üretici durumlarını savunabildiler ve köleci toplumla bütünleştiler.

BÖLÜM IV

MED SAVAŞLARI VE SONUÇLARI

M.Ö. 5. yüzyılda, Yunanlılarla Persler karşı karşıya geldiler. O yüzyılın ilk yarısını kaplayan bu savaşlara "Med Savaşları" adı verilir. Bu savaşların Yunanlıların lehine bitmesi, Yunan ekonomisi, giderek uygarlığı için çok olumlu koşullar yaratır; Yunan dünyası doruk noktasına çıkar o yüzyılda.

Neydi nedenleri bu savaşların?

Nasıl gelişti ve hangi sonuçlara ulaştı?

MED SAVAŞLARI'NIN NEDENLERİ

Med Savaşları hakkındaki bilgi kaynaklarımız ne denli yetersiz olursa olsun, şurası bir gerçek ki, bu savaşlar Perslerin Batı'ya doğru sürekli ve sistemli yayılışından doğdu.

Perslerin Batı'ya yayılışı

Daha I. Dârâ zamanında Pers İmparatorluğu, Hint'ten Ege Denizi'ne, Kafkasya'dan Mısır'a değin uzanan uçsuz bucaksız toprakları alıyordu içine. Fetih yoluyla bir araya getirilmiş, uygarlıkları kadar çıkarları da birbirinden farklı halkların bir yığınıydı bu. Onların vergi diye ödedikleri altınların bir bölümü paraya dönüşürken, bir bölümü de şahların saray mahzenlerinde birikir dururdu. Pers soyluları, bu fetih, giderek bu sömürü politikasından yanaydılar. Fethedilen ülkelerde yönetici bir sosyal grup haline gelen imparatorluk görevlilerinin de bu politikanın sürmesinde çıkarları vardı.

Yayılma politikasını, Akdeniz'in doğusunda, özellikle Fenike'deki köleci ve tacir soylular da destekliyordu. Küçük Asya'daki bazı ticaret ve sanayi çevreleri de, Doğu pazarlarından sağladıkları yararlar adına, yakınlık duyuyorlardı bu politikaya. Fenike'nin, Lydia'nın ve bir bölüm Küçük Asya sitesinin fethi, Persleri büyük bir deniz gücü haline getirmişti. Kartaca ile bağlaşıklık daha da güçlendiriyordu onu: Persler Batı'ya yürürlerse, Kartaca donanması, Bal-

kanlar'daki Yunan sitelerinin yardımına koşmasını engellemek için Sicilya'ya saldıracaktı.

Perslerin Avrupa'ya akını, M.Ö. 513 yılında, I. Dârâ Karadeniz'in kuzey kıyılarına boyun eğdirmek amacıyla İskitlere karşı sefere giriştiği zaman başladı. Ne var ki, boyun eğdiremedi İskitlere. Birden ortaya çıkıp çıkıp saldıran, vuruşup hemen bozkırların derinliklerine dalan, çekilirken de kuyulara varıncaya değin her şeyi yakıp yıkan bu süvarilere karşı yapılabilecek bir şey yoktu aslında.

Dârâ, anlaşma olanağını bulamadan geri döndü.

Ancak, bu başarısızlığa karşın Persler, Çanakkale Boğazı'nın (Hellespontos) iki kıyısındaki yerleri, Trakya'ya komşu bölgeleri, Bizans'ı ve Halkedon'u, yani Karadeniz'e açılan noktaları ele geçirdiler. Bu ise, Yunanistan'la Karadeniz'in kuzey kıyıları arasındaki ilişkileri kesmek demekti. Buralar, Yunanlılardan çıkıp Fenikeli tacirlerin eline geçiyordu böylece. Persler, Küçük Asya kıyılarındaki birçok adayı da aldılar. Küçük Asya ile Kara Yunanistan'ı arasındaki ticaret yolları da kesilmişti.

İyonya başkaldırısı

Persler, M.Ö. 500 yılında Kıta Yunanistanı'na doğru ilerlemeye başladılar. Kyklades Takımadaları içinde en büyüğü olan, zengin ve verimli Naksos Adası'nı ele geçirmeyi denediler. Bu düşünceyi, düşmana satılmış Miletos tiranı Aristagoras vermişti onlara. Sefer başarısızlıkla sonuçlanınca, Aristagoras da Perslerle işbirliğini bozdu ve tuttu İyonya kentlerini ayaklandırdı (M.Ö. 499). İyonya halkı, Pers boyunduruğundan zaten bitkindi; Dârâ'nın İskitlere karşı seferi sırasında da İyonya denizcileri Tuna üzerine yapılmış köprüyü yıkıp böylece Pers ordusunu mahvetmeye bile kalkmışlardı. Ancak, başkaldıranlar, düşmanı kendi güçleriyle yenemeyeceklerini görerek, Kıta Yunanistanı'ndan yardım istediler.

Böyle başladı Med Savaşları.

Ne var ki, Yunan dünyasındaki parçalanış, daha baştan etkisini gösterdi.

Argos'a karşı bir savaş hazırlığı içinde olan ve kendisinden daha gelişmiş olduğu için de İyonya'ya hiçbir yakınlık duymayan Sparta açıkça reddetti yardımı; Korynthos ve öteki

kentler de öyle yaptılar. Bir Atina, Perslerin deniz üstünlüğü kendi yaşamsal çıkarlarını tehdit ettiği için yirmi gemi gönderdi; beş gemi de Miletos'la ticareti olan Eretria yolladı; yardımın zayıflığı, başka nedenlerin yanı sıra Asya ile ticareti sürdürmek amacıyla Perslerle her şeye karşın arayı açmamaktan kaynaklanıyordu. Başlarda, Sardes'i almak gibi bir başarı kazandılarsa da sonunda yalnız başlarına kaldılar.

Persler, karada Efes önünde Yunanlıları yendiler (M.Ö. 498). Sonra denizde savaşı sürdürmek için Mısır'dan ve Fenikelilerden gemi istediler; Miletos'a yakın kıyılarda, Yunanlılar tam bir yenilgiye uğradı. (M.Ö. 494). Başkaldırının merkezi Miletos'u denizden ve karadan kuşatmak gerekiyordu; öyle yaptılar, kenti alıp yerle bir ettiler ve tüm halkını da köle olarak sattılar. Bizans'ı da yeniden fethettiler. Küçük Asya'da ticaret ve denizciliğin bütün kilit noktaları ellerindeydi artık.

İyonya ise mutlak egemenlikleri altındaydı.

MED SAVAŞLARI'NIN AŞAMALARI

Atina ve Eretria'nın İyonlara yardım ettikleri bahanesiyle Persler, Kıta Yunanistanı'na karşı saldırıya geçtiler.

Birinci Med Savaşı

İlk sefer, I. Dârâ'nın damadı Mardonios'un başkanlığında M.Ö. 492 yılında başladı. Ordu karadan ve denizden ilerliyordu. Ne var ki, Pers donanması büyük bir fırtınada mahvoldu; kara ordusu ise ağır kayıplara uğradı. Mardonios daha fazla ilerleyemeyip dönmek zorunda kaldı. Bu ilk seferin yine de olumlu sonuçları vardı: Zengin Trakya kıyıları ele geçirilmiş ve yeni bir sefer için sıçrama noktaları hazırlanmıştı.

Mardonios'un başarısızlığı Persleri yıldırmadı. Dârâ, Yunanistan'daki bütün kentlere elçiler gönderdi, "toprak ve su" istiyordu. İçerde halkın başkaldırmasından korktukları bazı oligarşik yönetimli Yunan siteleri, ayrıca Tesalya, Boeotia, Aegina, Argos Perslerin üstünlüğünü tanıdılar. Açıkça ret yanıtı veren, yalnızca Atina ile Sparta oldu; Dârâ'nın elçilerini de öldürdüler üstelik.

Atina'da pleb kökenli Themistokles'in başını çektiği, tacirlerin ve zanaatkârların partisi, Atina'nın, ticaret yollarını ve pazarları,

giderek boğazları ele geçirerek iktisadi temelini genişletmeyi savunduğu için Perslere karşı girişken davranılmasından yanaydı. İstila üzerine yurdu Trakya'yı terk etmiş olan zengin ve soylu Miltiades de Perslere karşıydı; ancak, başını çektiği parti toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil ettiğinden, sadece topraklarını düşünüyordu ve bir savunma savaşından yanaydı yalnız. Atina halkı içinse Pers istilası, demokrasinin, giderek bir uygarlığın yok olması demekti.

Onlar için ulusal bir savaştı bu.

M.Ö. 490 yılında, ilk seferden –aşağı yukarı– on sekiz ay sonra Persler bir ikinci sefere girişti̇ler. Dârâ, hemen bütün kuzey Yunanistan elinde olduğundan, bu kez doğrudan doğruya deniz yoluyla Orta Yunanistan'a geçip fethini tamamlamak istiyordu. Kykladesler'e saldırıp önce Naksos'u, arkasından Eretria kentini ele geçirdiler ve Attika'nın doğusunda, Marathon Ovası'nın yakınında karaya çıktılar. Düşmanın ansızın ortaya çıkışı, Atinalıları hazırlıksız yakaladı. Daha da kötüsü, Kleistenes rejiminin karşısında olan Sparta hemen yardıma koşma gereğini duymadı. Bir inanç yüzünden, dolunaydan önce savaşa katılamayacaklarını söylediler. Yalnızca Plataia kenti koştu yardıma. Atinalılar, köleler de dahil, tüm erkekleri bayrak altına çağırdılar. Önce, surların arkasına çekilmek niyetindeydiler; sonra Marathon'a yürüyüp düşmanın önüne çıkma kararını verdiler.

Başlarında Miltiades bulunuyordu.

Ayrıntılara girmeyelim.

Marathon Ovası'nda, Atina'da oligarşik partinin kenti düşmana vererek iktidarı ele geçirmeye hazırlandığı bir zamanda, Atina demokrasisinin küçük ordusu, büyük Pers İmparatorluğu'nun o güçlü savaş makinesini kırıp parçaladı.

Dârâ'nın evrensel imparatorluk planı da suya düştü böylece.

İkinci Med Savaşı

Dârâ'nın Marathon'daki yenilgisinin büyük yankıları oldu imparatorlukta. Öldüğünde (M.Ö. 488) yerine oğullarından Kserkses geçti. Bu değişiklik –Doğu despotluklarında pek olağan– kanlı karışıklıklara yol açtı: Önce Mısır'da, sonra Babil'de. Bastırıldı. Kserkses, Avrupa'daki Yunanlıların inatçı ve korkunç hasımlar olduğunu da iyice anlamış bulunduğu için yeni bir

sefere özenle hazırlanıyordu. Kartaca ile antlaşma yaptı; Yunanistan'da bile ortaklar sağladı kendisine.

Atina da büyük bir hazırlanış içindeydi bu arada. Miltiades, Marathon Savaşı'nın arkasından, Perslerle işbirliği yapmış adalara karşı hemen saldırıya geçilmesi konusunda ikna etmişti partisini. Başında bulunduğu bir donanmanın Paros Adası'na yaptığı sefer ise başarısızlıkla sona ermiş ve aldığı yaralardan kendisi de ölmüştü az sonra. Denizcilerin partisinin başı Themistokles'e gelince, işadamı ve uzağı gören usta bir politikacı olarak, soylu ailelerin politikadaki etkisini silmek istiyordu. Atina'yı bir deniz gücü haline getirmek için kapsamlı bir plan hazırladı. Çiftçi Partisi'nin lideri Aristides'i sürgüne göndererek bu partinin direnişini kırdı. Attika'daki gümüş madenlerine de dayanarak yetkin bir donanma kurdu, limanları onartıp güçlendirdi.

Atina, birinci sınıf bir deniz gücüydü artık.

Bir başka önemli konu, düşmana karşı bütün Yunan sitelerinin birleşmesiydi. Güç bir işti bu. İçlerinde yansız kalmak isteyen, hatta Persleri desteklemeye hazır olanlar vardı. Themistokles'in yönettiği Atinalılar, birleşmenin en ateşli yandaşlarıydılar. Sparta'nın yönetici sınıfı, demokratik Atina'nın hasmı da olsa, birleşmeden yanaydı; çünkü denizden gelecek bir Pers istilasına karşı koyabilecek durumda değildi Spartalılar. M.Ö. 481 yılının sonlarında, Atina, Sparta, Aegina, Euboia ve öteki sitelerin temsilcileri bir araya gelerek, savunma amacıyla Hellen Birliği'ni kurdular.

Ve deniz ve kara güçlerinin kumandasını da Sparta'ya verdiler.

M.Ö. 480 yılının sonbaharında Persler, karadan ve denizden saldırıya geçtiler. Herodotos'a bakılırsa, sayıları beş milyonu aşıyormuş: Abartma elbette; yarısı akla yakın geliyor. Öyle de olsa o devir için büyük bir girişim.

Savaşın başları Yunanlılar için talihsiz oldu. Leonidas'ın komutasındaki bir birlik, Thermopylai Geçidi'nde kahramanca savaştı ve bir hainin düşmana yol göstermesi sonucu –Leonidas da içinde olmak üzere– yok oldu. Tesalya'dan sonra Orta Yunanistan da Perslerin eline geçti; Boeotia ve Attika acımasızca yakıldı ve yıkıldı. Atina da bunlar arasındaydı.

Bu tehlikeli noktada Yunanlıları kurtaran donanma oldu.

Salamis Deniz Savaşı'nda, Pers donanması ağır bir yenilgiye uğradı ve çekildi. Aynı yılda, Sicilya'da Siracusa tiranı Gelon,

Perslerin bağlaşığı Kartacalıları yenilgiye uğrattı. Yunanlıları artık kesin karşı saldırıda görüyoruz: M.Ö. 479 yılında, başında Mardonios'un bulunduğu Pers ordusunu, Spartalı Pausanias'ın yönettiği Yunan ordusu Plataia'da yendi. Artabazos'un yönetimindeki Pers birlikleri, Makedonya ve Trakya yoluyla kaçıp gittiler.

Bütün Kıta Yunanistanı kurtarılmıştı.

Bunlar olurken, Yunan donanması Persleri Ege Denizi'nden kovuyordu. Aynı M.Ö. 479 yılının yazında, Mykale'de, Pers donanmasının geri kalanı da yok edildi. Bu zafer, Taşos, Samos, Lesbos ve Khios adalarını da Perslerden ayırıp Hellen Birliği'ne girmeye zorladı.

Özetle, Salamis, Mykale ve Plataia savaşları birer dönüm noktaları oldular. Bu savaşlar şunu da kanıtladılar ki, özgürlük aşkı, siteler arasındaki ya da çeşitli sosyal katlar arasındaki uzlaşmazlıkları, tüm Yunan halkının ortak ülküleri adına ikinci plana atabilecek güçteydi.

Med Savaşları bir süre sonra daha önemli bir sonuç doğurdu.

DELOS BİRLİĞİ

Med Savaşları daha sonra Yunan siteleri arasında bir başka birliğe yol açtı; sınırları daha dardı bu birliğin ve Atina'nın koruyuculuğundaydı.

Nasıl?

Parlak Mykale zaferinden sonra bağlaşıkların donanması, Perslerin Avrupa'yla bağlarını kesmek için Çanakkale Boğazı'na yöneldi. Ancak, Peloponnesos gemileri Atinalıları terk edip Yunanistan'a döndüler. Atinalılara gelince, onlar Karadeniz'den gelecek buğdaya ihtiyaçları olduğundan, denizdeki harekâtı sürdürdüler. Adalardaki gemilerin de gelip katıldığı Atina donanması, Çanakkale Boğazı'nın en güçlü kalesi Sestos'u kuşattı ve iki aylık bir uğraştan sonra Pers birliği teslim oldu. M.Ö. 478 yılında, bir yanda Küçük Asya kentleri ve adalar, öte yanda Atina olmak üzere, Delos Birliği adıyla bir antlaşma yaptılar aralarında.

Neydi koşulları bu antlaşmanın?

Deniz kentlerini, Perslere karşı savaşta belli sayıda asker ve gemi vermekle yükümlü tutan bir antlaşmaydı bu; kendi araçlarıyla gemi yapamayan küçük kentlerse, yıllık bir ödenti-

de bulunacaklardı. Delos Adası'nda, Apollon Tapınağı yanında ortak bir hazine kurulmuştu. Antlaşmayı yapanların kurulu orada toplandı. Birlik, geniş bir alanı kapsıyor, 200 kadar siteyi alıyordu içine.

Atinalıları da kamçıladı bu, başarı üzerine başarı kazanıyorlardı. M.Ö. 470 yılında, Atinalı komutan Kimon, düşmanı Trakya kıyılarından söküp attı. Perslere bağlı tüm Yunan kentleri Kimon'un yanına geçtiler. Yunanlılar Persleri, Pamphylia'da, Küçük Asya kıyılarının güneyinde, Eurymedon'un (Köprüçay) döküldüğü yerde de bozguna uğrattılar (M.Ö. 468). Ege Denizi'ndeki bütün ada ve kıyıların ticaret yolları Yunan tacirlerinin elindeydi sonuçta. Pers topraklarına da girmek istediler Atinalılar. Ayrıca, Perslere karşı başkaldırmış olan Mısır'a yardım etmeye karar verip donanmalarının en iyi gemilerini yolladılar (M.Ö. 459). Ne var ki, sonuç başarısız oldu: Persler, Mısırlıların başkaldırısını kanla boğdular ve Atina donanmasını da olduğu gibi yok ettiler (M.Ö. 454). Beş yıl sonra ise, M.Ö. 449 yılında, Kimon komutasındaki bir başka Atina donanması, Perslere Kıbrıs yakınında rastladı; savaş, Atinalıların zaferiyle sonuçlandı ve böylece Persler, Akdeniz'in doğusundan kesinlikle sökülüp atıldılar.

Yunanlıların üstünlüğü tartışılmazdı ve Persler, M.Ö. 449 yılında bir barış antlaşması yapmak zorunda kaldılar.

Kallias Barışı diye adlandırılır bu.

Neydi Med Savaşları'nın sonucu?

Küçük Asya'nın zengin bölgeleri, Ege Denizi ve Karadeniz Yunanlılara açılmış oldu. Bütün bu bölgelerde Doğulu tacirlerin yerini Yunan tacirleri alacaktı artık. Böylece, Yunanistan'ın iktisadi, siyasal ve kültürel gelişimi M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşacaktır.

BÖLÜM V

ATİNA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ

Med Savaşları'nın bitimi ile Peloponnesos Savaşı arasındaki kısa dönem, Yunan dünyasında demokratik hareketin –birkaç site dışında– büyük gelişmeler kaydettiği bir dönemdir. Ama bütün siteler içinde asıl Atina'dır o dünyanın yıldızı; yalnızca demokrasisiyle değil, iktisadi ve sosyal gönenci, edebiyatı ve sanatıyla.

Atina, giderek Yunan dehasının en parlak örnekleri o dönemde yaratıldı.

DEMOKRATİK HAREKETİN GELİŞMESİ

Zafer sonrası Yunan dünyası

Med Savaşları, halk kitlelerinde büyük bir coşkunluğa yol açmıştı. İşte çarpıcı bir örnek: Kserkses'in istilasından sonra Atina'da taş taş üstünde kalmamıştı; kentin surlarını yapmak gerekiyordu başta; genç yaşlı tüm Atinalılar katıldılar çalışmaya ve bir ayda yükselttiler surları.

Eskisinden daha yetkin olarak hem de.

Med Savaşları dönemi, çoğu Yunan sitesinde siyasal mücadelelerin yoğunluk kazandığı bir dönem aynı zamanda. Savaş, köleci sınıfın çeşitli katları arasındaki çelişmeleri daha da arttırmıştı çünkü. Attika'da böyleydi, Boeotia'da böyleydi, Sparta ile Peloponnesos'un öteki sitelerinde ve bazı Yunan kolonilerinde böyle.

Boeotia'da, doğuştan soyluların iktidarının yerine bu sınıfa girmeyen toprak sahiplerinin ve zengin hayvan yetiştiricilerinin iktidarı geçti. Hükümet darbesini, Perslerle işbirliği yapmış soylulara karşı tüm Yunan birliklerinin başında Spartalı Pausanias'ın giriştiği bir cezalandırma hareketi daha da hızlandırdı. Pausanias, Thebai'yi kuşatarak işbirlikçi soyluların kendisine teslim edilmesini istedi ve teslim edilenleri öldürttü.

Bunun gibi, Pausanias'ın kendisi de Sparta'da egemen sınıf içinde, ephorosların temsil ettiği tutucu partiye karşı çıkan

muhalefetin başına geçti. Muhalefet, ephorosların üstünlüğüne son vermek, Sparta'nın Yunan dünyasında hegemonyasını kurmak amacıyla saldırgan bir dış politika izlemek –bir bölüm perioikos ve eilotesleri de katarak– yurttaşlık haklarından yararlanan yurttaş sayısını arttırmak istiyordu. Pausanias, Perslere güveniyordu bunu gerçekleştirmek için. Ephoroslar, bu faaliyete son verdiler; Pausanias, Perslere bağlılıkla suçlandı ve ölüme mahkûm edildi. Çok geçmedi, arkasından –M.Ö. 464 yılına doğru– eilotesler başkaldırdılar.

Lakonia'nın sınırındaki Argos'ta, demokratik hareket, Med Savaşları'ndan sonra demokratların iktidara gelmesiyle sonuçlandı.

Bu gelişme, Yunan kolonilerine de yayıldı: Sicilya'da Siracusa sitesinde, M.Ö. 460 yılına doğru tiranlar iktidardan düştü ve elli yıldan fazla sürecek demokratik bir rejim kuruldu. Karadeniz'de, Herakleia ile öteki kıyı kentlerinde soyluların yönetimi yıkıldı ve yerine demokratik hükümet geçti.

Atina'da siyasal mücadele

M.Ö. 460-470 yıllarından başlayarak, Atina'da da demokratik hareket büyük bir yoğunluk kazanıyor. O yıllarda, çatışan iki grup ya da parti görüyoruz köleci sınıfın içinde: Tutucu Çiftçi Partisi ile denizci Demokrat Parti.

Aslında daha Salamis Savaşı'ndan önce çatışmaya başlamıştı bu iki parti. O sıralarda konu, savaşın nasıl yönetileceği üstüneydi ve mücadele Demokrat Parti'nin tezi üstüne gelişmişti.

Med Savaşları'ndan sonra ise konu değişiktir.

Tutucu Çiftçi Partisi'nin yöneticileri, soylu kökenden gelen büyük toprak sahipleriydi; köylülerle küçük mülkiyet sahipleri de çoğunluktaydı partide. Med Savaşları tarım kesimini altüst etmişti. Denizci Demokrat Parti'nin savaş zamanı için geçerli ve tutarlı tezi, artık çekici gelmiyordu bu kesim için. Kitleler, eski döneme, "atadan kalma âdetler"e, yani buğdayın zenginlik ölçüsü sayıldığı Solon Devri'ne dönülmesini istiyordu.

En yetkin örnek de Sparta rejimiydi bu parti için.

Demokrat Parti'yi ise tacirler, ihracatçılar, armatörler, tersane sahipleri, işletmeciler yönetiyordu. Partinin tabanını ise zanaatkârlar, yoksul kentlilerle deniz taşımacılığında çalışan ve çoğu Pire'de otu-

ran kişiler, yani tayfalar, kürekçiler, hamallar, gemi ustaları, liman memurları, hasımların "deniz haytaları" dedikleri kimseler oluşturuyordu.

Ne istiyordu Demokrat Parti?

İki sloganı vardı Demokrat Parti'nin: İsonomia ve İsegoria. Birincisi malların yönetimi, miras gibi medeni haklarda eşitliği; öteki, eşit oy hakkı gibi, siyasal haklarda eşitliği dile getiriyordu. Bunun gibi demokratların dış politikası saldırgandı; ticaret ve sanayinin gelişimi, yeni mahreçleri gerektiriyordu. Bu dönem, Sparta ile Atina arasında düşmanlığın arttığı ve her ikisinin de Yunanistan'da hegemonya mücadelesine hazırlandıkları bir dönemdir. Demokratlar, Sparta'nın çevresinde toplanmış aristokratlar birliğine karşı öteki siteleri birleştirme girişimindeydiler.

Her iki parti arasındaki bu çekişme, M.Ö. 480-431 yılları arasında şiddetini arttıracaktır.

Demokrat Parti'nin başı Themistokles, M.Ö. 490 yılı ile 470'li yılların sonuna değin Atina'da büyük bir rol oynadı. Yönettiği yeni işadamları için kişiliği bile ilginçti: Soylulardan gelmediği gibi, yüksek bir eğitimden de geçmemişti; ne elde etmişse kendi yeteneğiyle elde etmişti.

Themistokles'in hasmı, Çiftçi Partisi'nin başı Kimon ise, Atina soylularındandı. Marathon'un galibi Miltiades'in oğluydu; ana yönünden de Trakya Kralı Oloros'un torunuydu. Aristides'ten sonra politikaya atılmıştı. Zengin soylu, demokrasi düşmanı ve Sparta hayranı olan bu adam, yalnızca hareketleriyle değil, sapık birtakım yollarla, halk kitleleri nezdinde büyük bir ün kazandı.

Özetle, büyük bir politika adamı ve üstün bir komutan oldu.

M.Ö. 470 yılına doğru, tutucu Çiftçi Partisi ağır basmaya başladı ve Demokratların başı Themistokles'i bile sürgüne yollayabildi (M.Ö. 471). Sürgüne gönderildikten sonra da yakasını bırakmadı düşmanları; Pers yanlısı olmakla suçlandı ve Atina mahkemesi de kanun dışıdır, diye karar verdi hakkında. Themistokles İran'a gitti ve birkaç yıl sonra da orada öldü.

Resmi planda Atina'daki rejimde hiçbir değişiklik olmamıştı; ancak, Areopagos'un önemi hayli artmıştı. Bu eski kurumun, Halk Meclisi'nin aldığı kararları kanunlara aykırı görüyorsa veto etme hakkı vardı; yurttaşların haklarına göz kulak oluyor,

görevlilerin hizmet kusurundan doğan eylemlerini yargılıyordu. M.Ö. 460'lı yıllarda Atina'da başlıca rol, Kimon'dadır. Eurymedon Savaşı'nda da Yunanlılara komuta eden oydu.

Ne var ki, 60'lı yılların sonuna doğru, Demokrat Parti ağırlığını yeniden koyar ortaya; öylesine ki, Kimon'un yandaşları alanı terk etmek zorunda kalırlar. Kimon'un düşürülüşünün doğrudan nedeni de M.Ö. 464 yılında, Spartalılara başkaldırmış olan eiloteslere karşı kullanılmak üzere, Sparta'ya destekleme birlikleri gönderilmesi için Ekklesia'ya yaptığı öneri oldu. Halk Meclisi'nin muhalefetine karşın Messenia'ya bir birlik yollandı. Ne var ki, bu haberden Spartalılar hiç de hoşnut olmadılar ve kendilerine yardım edecek yerde eiloteslerden yana çıkarlar korkusuyla, Atina'dan gelen birliği gerisin geriye yolladılar.

Olay, tiksintiyle karşılandı Atina'da.

Strategos Kimon görevinden alındı ve sonra da sürgüne yollandı.

Efialtes'in reformları

60'lı yılların sonlarına doğru en köktenci demokratlar geldi iktidara. İçlerinde başrol de "deniz haytaları"nın şefi Efialtes'e düşüyordu.

Kimdi bu adam?

Tarihte, yaptıkları gerektiği gibi değerlendirilemeyenlerden biri de odur. Yurttaşlarından hiçbiri bu "aşırı" demokratın yaşamı hakkında bir bilgi vermediğinden pek az şey biliyoruz hakkında. Varını yoğunu yitirmiş aristokrat bir aileden gelen Efialtes, Aristoteles'in deyimiyle, "yurduna bağlı olduğu kadar namuslu"ydu.

Servet durumu bakımından aşağı tabakalara yakın olan Efialtes, yoksulların dostuydu; öylesine ki, tüm yoksullar kendilerinden yana, "halkın savunucusu" olarak görürlerdi onu. Efialtes'in gözünde de halk, yurttaşların en alt katları olarak halk, sitenin asıl sahibiydi. Demokrasi düşmanları ise nefret ederlerdi ondan; Platon'un deyimiyle, "özgürlük şarabıyla dolu kadehi son damlasına kadar halka içirip sarhoş etmekle" suçlarlardı onu. Efialtes, zimmetine para geçirenlerle, kamu gelirlerini har vurup harman savuranlarla acımasızca mücadele etti. M.Ö. 462 yılında, para yiyen ve yolsuzluk yapan yığınla görevlinin aleyhine davalar açtı. Areopagos üyelerinin bile gözünün yaşı-

na bakmadı ve kamuoyunu bu kurumun yeniden örgütlenmesi doğrultusunda hazırladı. Efialtes'in yönlendirdiği Halk Meclisi, Ekklesia'nın kabul ettiği kanunları reddetmek hakkını aldı Areopagos'un elinden. Ayrıca Areopagos, rüşvet suçunu cezalandırma yetkisini de yitirdi. Bütün bu işlere, Beşyüzler Kurulu ve Heliaia bakacaktı artık. Böylece, hangi sıradan olursa olsun tüm devlet görevlilerinin eylemleri halkın denetimine giriyordu. Areopagos'un elinde kala kala adam öldürme suçları ile dinsel suçları yargılama yetkisi kalıyordu.

Yine bu dönemdedir ki Heliaia, anayasayı koruma yetkisiyle donatıldı.

> Halk Meclisi'ne sunulan herhangi bir önerinin kanuna aykırı olduğunu, yeminle, herkes ileri sürebilirdi. Dava, Heliaia'nın önüne gelirdi sonra. Mahkeme, iddiada bulunanı haklı görmüşse, kanun tasarısını kaleme alanlar para cezasına çarptırılır ve olağanüstü durumda ise ölüme mahkûm edilirdi. İddia dayanaksız ise, onu ileri sürenler para cezasına çarptırılıyordu.

Grafe paranomos diye adlandırılıyordu bu kanun.

Ve bu kanun sayesindedir ki, demokrasi düşmanlarının anayasayı ihlal etmeleri önlenmiş oldu. Adli koruma, anayasaya kararlılık sağlamıştı.

Efialtes'in reformları, demokratik hareketin açılıp serpilmesine büyük katkılarda bulundu. Halk Meclisi daha sık toplantıya çağrılıyordu; Beşyüzler Kurulu'nun faaliyeti ise bir kat daha arttı. Efialtes, büyük sosyal reformlar da tasarlıyordu kuşkusuz. Ne var ki, zaman bulamadı onları gerçekleştirmeye. Soylular nefret ediyorlardı kendisinden. M.Ö. 461 yılında bir gece alçakçasına öldürüldü. Katilleri de bulunamadı.

Kimlerdi acaba?

Ya siyasal hasımlarıydı ya da onların uşakları olsa olsa.

PERİKLES ÇAĞI

Atina Deniz İmparatorluğu

Efialtes'in öldürülmesinden sonra da Demokrat Parti iktidarda kaldı. Başında, Efialtes'in çömezi ve çalışma arkadaşı Perikles vardı. Atina Cumhuriyeti'nin, bir deniz imparatorluğu

olmak ve Yunan dünyasının hegemonyasını sağlamak amacıyla, başta Peloponnesos Birliği olmak üzere öteki sitelere ve Perslere karşı aralıksız yürüttüğü savaşlarla dolu bir dönemdir bu. Efialtes'in ölümünden sonra da Atina demokrasinin temel dayanağı, halkın aşağı tabakaları değil, geçimi yerinde olan orta tabakaların temsilcileri olacaktır artık.

Başta Atina ile Korynthos arasında bir ticaret yarışması görüyoruz. Atinalılar, Korynthos'a batıdaki deniz yollarını açan Korynthos Körfezi kıyılarına gelip yerleştiler. Ayrıca, M.Ö. 460 yılında Peloponnesos Birliği'nden çıkıp Atina'nın yanına geçen Megara'ya bir askeri birlik getirip yerleştirdiler.

Atina Birliği, Korynthos'u kuzeyden tehdit etmeye başladı.

Korynthoslular Atinalılarla başa çıkamayınca, Sparta mücadeleye karıştı. Spartalılar, Tanagra'da (Boeotia) Atinalıları yendiler (M.Ö. 457); Atinalılar da Myronides'in komutasında Boeotialıları yendiler ve hemen tüm Boeotia'yı işgal ettikleri gibi, Lokris'i ve Phokis'i aldılar. Tolmides komutasındaki Atina donanması, Peloponnesos'a geçip kıyı bölgelerine saldırdı ve Sikyon'u kuşattı. Arkadan Perikles, Korynthos Körfezi'ne bir deniz seferi düzenledi. Sonuçta, körfez ve –hemen hemen– bütün Orta Yunanistan Atina'nın denetimine girdi.

Tesalya da katıldı kendisine.

Aynı yıllar içinde (M.Ö. 461-454) Atina, Perslere karşı başkaldırmış olan Mısır'ın yardımına koştu: Başkaldıranların şefi Libyalı İnharos'un isteği üzerine Atinalılar 200 gemi gönderdiler Mısır'a. Ayaklananların da yardımıyla Memfis kuşatıldı. Ne var ki, felaketle bitti sefer; bütün gemiler ve 35 bin insan telef oldu. Bu yenilgiden sonra Atinalılar, Peloponnesos Birliği ile –beş yıllığına– bir ateşkes imzaladılar.

M.Ö. 448 yılında çatışmalar yine başladı ve Atina'nın aleyhine gelişti.

Atinalılar, Peloponnesos Birliği ile yeniden, bu kez otuz yıllığına bir barış antlaşması yaptılar (M.Ö. 445). Bu "30 Yıl Antlaşması"na göre, taraflar savaş öncesindeki topraklarını koruyacaklar, başka birliklere girmeyecekler, üyelerden biri yönetici devlete karşı başkaldırdığında desteklenmeyecekti. Atina, Peloponnesos'taki ve Megara'daki fetihlerinden de vazgeçiyordu.

Yunanistan'da üstünlük için giriştiği savaştan Atina yenilgiyle çıkıyordu böylece. Nedeni, Mısır felaketiydi bunun; bir de güçlerini olduğundan fazla görerek, Atinalıların aynı anda

birden fazla hasımla karşı karşıya gelmiş olmalarıydı. Başardıkları tek şey, Perslerle M.Ö. 449 yılında yaptıkları Kallias Barış Antlaşması'ydı ki, Perslere Ege Denizi'nde dolaşmayı yasaklıyordu.

Atina'nın Delos Birliği içindeki bağlaşıklarıyla ilişkileri de baştaki gibi gitmiyordu. Bu, birbirine eşit ülkeler arasındaki bir konfederasyon olmaktan çıkmıştı artık; egemen bir güçle tabileri arasındaki bir ilişkiye dönüştü giderek. Naksos ve Tasos gibi bazı bağlaşıkların –M.Ö. 460 yılına doğru– birlikten ayrılma girişimleri zorla engellendi. Atina, bağlaşıkların ödentilerinden oluşan tüm kaynakları kendisi için kullanıyordu. M.Ö. 454 yılında federal hazine, Delos'tan Atina'ya götürüldü. Atina, yaptığı savaşlarda destekleme birlikleri de istiyordu üyelerden. Ayrıca, içişlerine de karışıyordu: Bu amaçla, birlik topraklarını tutup beş idare bölgesine ayırdı ve başlarına da kendi yöneticilerini (*episkopos*) geçirdi. Birlik ülkelerine Attika'lı yurttaşlar yollandı. Oralarda kurdukları, hem tarımsal, hem askeri nitelik taşıyan kolonilerdi. Her koloni (*klerukhia*) askerlik hizmetiyle yükümlü tutuldu; her biri, bağlaşıkları itaat altında tutmaya hizmet eden askeri birliklerdi aslında. Böylece, Delos Birliği bağımsız ve birbirine eşit ülkelerin çıkar gözetmeyen gönüllü niteliğini yitirmiş, bir Atina imparatorluğuna dönüşmüştü; birliğin üyeleri de Atina'nın uyruklarıydı.

Çiftçi Partisi ile Demokrat Parti arasındaki mücadele ne oldu bu arada?

60'lı yılların sonuna doğru, demokratların iktidara gelmesinden sonra demokratların yararına daha da kızıştı mücadele. Muhalefetin başını önce Kimon temsil ediyordu. Ne var ki, Kimon M.Ö. 445'e doğru sürgünden döndükten sonra öldü. Yerine Thukydides geçti ise de birkaç yıl sonra o da sürgüne yollandı. O tarihlerden sonra ise, ta M.Ö. 430 yılına değin, Demokrat Parti iktidarda kaldı.

Başta Perikles'i ve onun hükümetini görüyoruz.

Perikles yönetimi

Xanthippos'un oğlu ve zengin soylu bir aileden gelen Perikles, ana yönünden de Kleistenes'in uzaktan yeğeniydi. Dostları arasında bilginler, şairler, armatörler görüyoruz: Görüşü materyalizmle yakından ilişkili Anaksagoras, Sokrates,

tragedya şairi Sophokles, o sırada Atina'da yaşayan "tarihin babası" Herodotos, heykeltıraş Phidias ve ötekiler. Perikles'in, Halk Meclisi önünde büyük bir etkisi vardı. O devir için pek revaçta olan tartışma sanatında eşi olmayan bir hatipti. Seferde yığınla birliğe komuta ediyordu. Kimon ayarında olmasa da iyi bir komutan olarak görülüyordu.

"Karakterinin yüceliği, görüşlerinin derinliği, sonuna değin çıkar gözetmeyen tavrı ile, Perikles'in tartışılmaz bir üstünlüğü vardı Atina'da. Kitleleri yönetirken de özgür kalabiliyordu... Tek kelimeyle, demokrasi, adıyla devam ediyordu; ne var ki o, bir numaralı yurttaşın hükümetiydi gerçekte."

Tarihçi Thukydides, öyle bahsediyor ondan.

Özel yaşamında ilerici ve önyargısızdı.

Miletos kökenli ve söylendiğine göre eski bir fahişe (*hetaire*) olan Aspasya ile evlenmişti. Güzel, zeki ve bilgili bir kadındı Aspasya. Siyasal yaşamın dalgalanmaları arasında, zamanın en aydın insanlarını çevresine toplamayı bildi. Perikles'in ünlü dostları onunla konuşmaktan haz duyarlardı. Mükemmel bir eş, gerçek bir dost ve bir devlet adamı için gerçek bir danışmandı.

Perikles, Demokrat Parti'nin sol ucunda değil, ortada idi. Toplumun orta katlarının çıkarlarını savunuyordu: Hali vakti yerinde tacirlerin, dükkâncıların, zanaatkârların; topraklarında yoğun tarım yapan öncü mülk sahiplerinin; Perslerin yağmaladıkları topraklarını, pazar ihtiyaçlarına uymak için eski haline getiren ve dış ticarete yakınlık duyan köylülerin çıkarlarını.

Köleci sınıfın birliğini korumak için, Perikles ve çevresi, toplumun aşağı katlarının maddesel ve siyasal istemlerine, devlet hesabına –bir ölçüde de olsa– yanıt vermeye çalışıyorlardı. Seçimden gelen görevlerin kullanılmasında, gündelik ödenen ücret usulü Perikles'ten bilinir. M.Ö. 457 yılında bir zengin ilk kez *arkhon* seçildi; arkasından *thetler*in yüklendiği çeşitli görevler oldu. Başka bir deyişle, ücret usulü, varlıkları olmayan sınıflara seçilebilme olanaklarını verdi.

Bunun gibi, askerler, tayfalar ve subaylar için ücret kondu: Örneğin, bir kürekçi günde bir drahmi, subaylar iki ya da üç drahmi alıyorlardı. Yurttaşlara tiyatroda yer satın alabilmeleri için para ödeniyordu; ancak, onlar bu parayı istedikleri gibi kullanabiliyorlardı. Bedava ekmek dağıtıldığı da oluyordu.

Perikles zamanında, topraksız yurttaşlara, Attika dışında, özellikle deniz imparatorluğuna giren ülkelerde geniş ölçüde toprak dağıtıldığını görüyoruz. Topraksız yurttaşların sayısını azaltan bu kolonilerin aynı zamanda stratejik ve ticari bir önemi de vardı. On binden fazla ailenin *kleros* olduğunu biliyoruz.

Perikles, aynı zamanda devletle ilgili bayındırlık çalışmalarında da bulundu. İşsizlere ve yoksullara iş olanağı sağlıyordu bunlar.

Atina'nın köleci demokrasisi en yetkin biçimini aldı bu dönemde: Asıl iktidar Halk Meclisi'nindi artık ve onun yetkisi çok geniş alanlara ve sorunlara yayılıyordu; Halk Meclisi, siteyle ilgili tüm sorunları incelemekte ve çözmekteydi.

Bunu ilerde inceleyeceğiz.

M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında Atina, Yunan dünyasının kültür merkezi oldu aynı zamanda; "Perikles devri, Yunan gelişmesinin doruk noktasıdır," denir ki, doğrudur.

Tüm öteki Yunan sitelerinin bilginleri, şairleri ve sanatçıları Atina'ya geliyorlardı: İyonya'da Klazomenaili filozof Anaksagoras, Trakya'da Abderalı Sofist filozof Protagoras, Sicilyalı Sofist Gorgias böyleydi. Bütün Yunan dünyasını gezip görmüş olan, ilkçağın büyük materyalist filozofu Demokritos, Atina'da yaşadı. "Tarihin babası" Halikarnassoslu Herodotos, Atina'da yurttaşlık haklarından yararlandı. Boeotialı şair Pindaros ile heykeltıraş Myron, uzun yıllar yaşadılar orada; Phidias, Sokrates, Aiskhylos, Sophokles, Euripides, Aristophanes, ünlü tarihçi Thukydides, Yunan kültürünün bu büyük temsilcileri Atina'da doğmuşlardı.

Özetle Atina, sanat eserleri, yapıları ve –yılda 60'a yakın– bayramlarıyla Yunan sitelerinin en güzellerinden, en canlılarından biri oldu.

Kim sağlıyordu bu görkemin giderlerini?

Atina'nın bağlaşıkları!

Onların hoşnutsuzluğunun kaynaklarından biri de buydu.

Atina'nın yayılma siyaseti

Yunan demokrasisi, özgürleştirme amacını izlemek şöyle dursun, tersine, genişlemeyi, yeni köleleri, yeni bağlaşıkları sömürmeyi amaçlıyordu.

Atina, gelirlerini gümrüklerden, limanlardan, pazarlardan, adli işlerden, ticaretten, köle ticaretinden ve metoikoslardan

aldığı vergilerden, kamu mülklerinden sağlıyordu. Sitenin bazı ihtiyaçları pek zenginlerin katkılarıyla (*leitourgia*) karşılanıyordu. Çeşitleri vardı bunun: Örneğin, bir gemi donatma yükümlülüğü (*trierarkhos*); tiyatro temsilleri için bir koro sağlayıp ödemek için alınan bir para (*khoregia*) vb. Zorunlu durumlarda, Halk Meclisi, *eisphora* adı verilen, varlığı iki bin drahmiyi aşan yurttaşları hedef tutan özel bir vergi koyardı. Bununla beraber, bütçe gelirleri (yıllık 400 talente yakın) Cumhuriyet'in artan giderlerini karşılamaya yetmiyordu. Dengeyi sağlamak için, Federal Hazine (yıllık 600 talente yakın) ile Atina Hazinesi kesin olarak birleştirildi; Atina da kendi halkı için ve istediği gibi kullandı bu ortak gelirleri.

Perikles zamanında, Atina'nın dış politikasındaki saldırganlık biraz hafifledi ise de yeni kanlı bir savaşa yol açan emperyalist niteliğini korudu. Perikles'in "barışçı saldırısı" şu amaçları taşıyordu: 1) Atina deniz gücünü diplomatik yolla yayarak genişletmek. 2) Yunan dünyasının doğusunda ve batısında (Karadeniz, İtalya, Sicilya) antlaşmalarla etkisini güçlendirmek. Bu politikanın amacı, Atina'nın ticari ve askeri gücünü sağlamlaştırmak değildi yalnızca; Yunan dünyası üzerindeki üstünlüğünü güvenceye bağlamaktı aynı zamanda.

Böylece, Perslerle barış antlaşmasından sonra önemli yerlere *klerukhiai* (*klerukhia* sakinleri) yerleştirildi; itiraz edip başkaldıranlar olduysa da bastırıldı.

Perikles'in, Atina'nın egemenliğini Yunan dünyası üzerinde yerleştirme eğilimi, "panhellenik" bir politikada ifadesini buldu; tüm Yunan ülkelerini bir kongrede birleştirmeyi denedi. Bu kongrede şu sorunlar çözüme bağlanacaktı: 1) Med Savaşları sırasında hasar görmüş bütün Yunan tapınaklarını, belli bir plana göre onarıp eski durumlarına getirmek için bir Hellas Hazinesi yaratmak. 2) Korsanlığa karşı mücadele. 3) Yunan siteleri arasında barışın korunması. Ne var ki, Sparta'nın karşı çıkması sonucu toplanamadı bu kongre. Bir süre sonra, Perikles, Eleusis kültünün genel olmasını ve bütün Yunan sitelerinde, hasadın ilk ürünlerinin Eleusis tanrıları Demeter ile Kore'ye sunulmasını önerdi. Tüm Yunan siteleri, Atina tanrılarının üstünlüğünü tanımış olacaklardı böylece. Hiçbiri kabul etmedi bu öneriyi. Atina'nın, Hellas'ın dinsel yaşamında üstünlüğünü sağlayarak siyasal etkisini güçlendirme girişimleri boşa çıktı sonuçta.

Böylece, "Perikles Çağı"nda Atina, tüm Yunan dünyasına siyasal hegemonyasını kabul ettirmekte güçsüz kaldı; ancak, iktisadi önemi doruk noktasına ulaştı. Denizlerin sahibi Atina, Yunan dünyasının ticaret merkezi oldu ve Pire de en zengin limanı.

Oldu, ama az sonra da gürültü koptu...

BÖLÜM VI

YUNAN DÜNYASINDAKİ BUNALIM

Atina'nın gönenci, giderek üstünlüğü M.Ö. 433 yılına değin sürdü. Attika'nın duru göğünde, yaklaşan bir fırtınanın kara bulutları koyulaşıyordu. Perikles, zekâsıyla farkındaydı bunun ve aldanmadı. Bir kıvılcım, hemen bütün Yunan dünyasını tutuşturmaya yetti.

Peloponnesos Savaşı diye anılır bu yangın. Sitelerdeki siyasal ve sosyal çelişmeleri biraz daha derinleştiren bu savaş, Yunan dünyasını büyük bir bunalıma sürükledi. Gerçekten, M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısı üstünlük girişimleriyle dolu, giderek Yunan dünyasını biraz daha bölüp parçalayan tam bir bunalım dönemidir.

Makedonya fethi, böyle bir ortamda gerçekleşecektir.

PELOPONNESOS SAVAŞI

Peloponnesos Savaşı deyince, Atina Deniz İmparatorluğu ile Peloponnesos Birliği arasında ortaya çıkan ve işin içine Makedonya, Trakya ve Pers devletlerini de karıştıran yirmi yedi yıllık savaş (M.Ö. 431-404) akla gelir.

Önce, neydi nedenleri bu savaşın?

Hangi aşamalardan geçti ve ne sonuca vardı?

Peloponnesos Savaşı'nın nedenleri

Peloponnesos Savaşı'nın, ayrı ayrı her sitenin olduğu gibi, bütün Yunan dünyası için de derin siyasal ve iktisadi nedenleri vardır.

Neler örneğin?

Başta, Atina ile Sparta arasındaki hegemonya çekişmesi geliyor. Sparta, Atina'nın başarılarını çekemiyordu; Atina, hegemonyasını yalnızca denizlere değil, Kıta Yunanistanı'na da yaymaya kalkınca daha da arttı bu. Orta Yunanistan için rekabet ilk çatışmayı doğurmuş idiyse de Otuz Yıl Barışı ya da Perikles Barışı ile sonuçlanmıştı; Atinalılar, bununla hegemonyalarını

kıtaya yaymaktan vazgeçiyor ve her iki birlik de karşılıklı olarak eski sınırlarını tanıyorlardı. Ne var ki bu uzlaşma, her yerde birbirlerine karşıt siyasal rejimleri tutan devletler arasındaki vahim bir uzlaşmazlığı çözecek cinsten değildi. Gerçekten Atina, demokrat rejimleri desteklerken, Sparta aristokrat, giderek gerici rejimleri tutuyordu hep. Her ikisi de birbirinin kuyusunu kazıyor ve siyasal çelişmeleri körükleyip duruyorlardı.

Atina ile Sparta arasındaki mücadele, Atina'nın, Peloponnesos Birliği'nden olan Korynthos ve Megara ile olan ticari rekabeti daha da içinden çıkılmaz duruma getirdi. Atina, etki alanını Balkan Yarımadası'nın batı kıyısına, İtalya ve Sicilya yolu üzerindeki kentlere doğru genişletmeye kalkınca, amansız düşmanı Korynthos oldu. Batı ile ticaret, Med Savaşları'ndan sonra büyük bir önem kazandığından, Batı pazarları için mücadele kızışmıştı. Atina'nın Peloponnesos Birliği'ne karşı savaşını belirleyen neden, Atina ile Korynthos ve Megara arasındaki ticaret yarışması oldu böylece.

Savaş kaçınılmazdı; iş, bahaneye kalmıştı yalnızca.

Atina, Adriyatik kıyısındaki zengin bir ticaret kenti olan Epidamos için, Korfu ile Korynthos arasındaki mücadeleye karışarak Korfu'yu tutup Korynthoslulara karşı da bir donanma gönderince, bu desteğin sonucu, –zenginliği ve donanmasıyla ünlü– Korfu da Atina Deniz İmparatorluğu'na katıldı. Atina ile Korynthos arasındaki rekabet daha da arttı bundan. İkinci bahane de Korynthos'la ilgiliydi yine: Korynthos'un Halkidikia Yarımadası'ndaki kolonisi Potidaia, Atina Deniz İmparatorluğu'na girmek zorunda kaldı. Atina, Potidaia'yı yitirmek korkusuyla, Korynthoslu görevlilerin geri çekilmesini ve kenti deniz yönünden koruyan surların yıkılmasını istiyordu. Korynthoslulardan cesaret bulan Potidaia, buna yanıt olarak konfederasyondan ayrıldı. Atina'nın Halkidikia'daki öteki bağlaşıkları bu örneği izlediler ve başkaldırdılar. Atinalılar, pek önemli kara ve deniz güçlerini harekete geçirdiler. Savaşın üçüncü bahanesi ise, Atina Halk Meclisi'nin, Korynthos'un bağlaşığı Megaralılara, konfederasyona dahil limanlarda ticaret yapmalarını yasaklayan kararı oldu.

Megara ticaretine korkunç bir darbeydi bu.

Sparta, bağlaşıklarının yakınması üzerine, Atina'nın kararından vazgeçmesini istedi ve Peloponnesos Birliği'ne dahil sitelerin temsilcilerini toplantıya çağırdı.

Toplantıdan çıkan karar, savaştı.

Atina'da o sıralar starej ve bir numaralı devlet adamı olan Perikles de savaştan yanaydı. Kişisel nedenlerin dışında başta şu nedenle ki, onun Atina demokrasisinde çıkarlarını savunduğu tacir ve zanaatkâr kesim, Korynthos ve Megara'nın rekabetinin ortadan kaldırılmasını, ticaret ve zanaatın geliştirilmesini, yani savaşı istiyorlardı. O yüzdendir ki, Sparta'nın ültimatomunu getiren elçi dinlenmedi bile; Attika'yı terk ederken şunları söyledi o da: "Bugün, Yunanlılar için büyük felaketlerin kaynağı olacak." Dediği de oldu gerçekten!

Savaşın ilk aşaması

Savaşın on yıl sürecek ilk aşaması (M.Ö. 431-421) Arkhidamos Savaşı diye anılır.

Sparta kralının adından geliyor bu ad.

Atina'nın bağlaşığı Plataia kentine, Boeotia Konfederasyonu'nun saldırısıyla başladı savaş. Düşman, soyluların kapılarını kendilerine açtığı kenti ele geçirdi; arkasından da Attika'yı yakıp yıkarak ve yağmalayarak ilerledi. Perikles, planını denizdeki üstünlüğüne güvenerek yapmıştı: Karada savaşılmayacak, denizden yenilecekti düşman. Tarım kesiminin çıkarlarını gözden çıkarmıştı açıkça. Önerisi üzerine köylüler kente alındı; hayvanlar da adalara yollandı. Denizlere egemen donanmanın bir bölümü, Peloponnesos kıyılarını yakıp yıkar ve Korynthos ticaretini felce uğratırken; bir bölümü de Halkidikia'da Potidaia'yı kuşatıyordu.

Üstünlük, bir süre için gerçekten de Atinalılarda oldu.

Ne var ki, Atina'da günden güne kötüye gidiyordu durum: İnsan insan üstüneydi ve kırsal kesimin çıkarlarını bir yana atmanın hiç de yerinde bir iş olmadığı kendini belli ediyordu giderek. Akropol'ün tepesinden, doğduğu toprakların yakılıp yıkılmasını gören halk, özellikle köylüler savaşı çıkaranlara karşı diş bilemeye başlamışlardı. Ancak Perikles, planına bağlı kalarak soğukkanlılık öneriyor ve Atinalıların saldırıya geçmelerini engelliyordu sürekli. O sıralar Mısır'dan gelen bir veba salgını tuz biber ekti her şeye. Halkta hoşnutsuzluk gitgide artıyordu; köylüler, çatışmaların durdurulmasını isteyenleri tutuyorlardı açıkça. Perikles'e çevriliyordu bütün gözler. O sorumlu tutuluyordu tüm felaketlerden; say-

gınlığını da yitiriyordu giderek. On beş yıldan beri yürüttüğü strategosluğa M.Ö. 430 yılındaki seçimde seçmediler; hakkında dava bile açıldı. M.Ö. 429 yılında yeniden strategos seçildiyse de aynı yıl veba onu da alıp götürdü.

Neyi gösterir Perikles'in düşüşü?

Köktenci kent halkıyla, tutucu köylüler arasında çelişmelerin gitgide arttığı bir dönemde, ılımlı bir politikanın Atinalıları doyurmadığını.

Perikles'in ölümünden iki yıl sonra Halk Meclisi'nde, çoğunluğu elinde tutan köktenci kanadın başına Kleon geçti; ılımlıların başı, zenginlere ve aristokratlara dayanan ve kendisi de çok sayıda kölenin sahibi Nikias idi.

Biri dürüst ve atılgan, öteki pısırık ve yeteneksiz iki kişi!

Kleon'un başkanlığında savaşı yürüten köktenci parti önemli şeyler yaptı aslında: Atinalılar, karada ve denizde başarılı girişimlerde bulundular. Ne var ki, büyük mali kaynakları gerektiriyordu bunlar. Birliğe dahil üyelerin vergilerini arttırma yoluna gidildi. İlişkileri bozabilecek bir durumdu bu, nitekim bozdu da: Lesbos, birlikten ayrıldı; Mytilene kenti başkaldırdı. Atina zora başvurarak dizginleri tutabiliyordu. Aynı yıl Korfu Adası'nda aristokratlarla demokratlar arasında korkunç bir çatışma patlak verdi. Birliğe dahil üyelerde, Peloponnesoslulara da körüklediği sınıf mücadelesi son çizgisine vardı.

Atinalıların o sıralarda Peloponnesos'ta karaya asker çıkarmaları, Sparta'da iç karışıklıkları doğurma tehlikesini taşıyordu. Düşmanın dikkatini çekmek için Sparta da Atina'nın bağlaşıklarındaki başkaldırıları destekleme yolunu tuttu. Bu amaçladır ki Spartalılar, savaşı Ege'nin kuzeyine, Trakya kıyılarına taşıdılar. Birliğe dahil çok sayıda kent vardı orada. Onların Atina'ya duydukları husumetten de yararlanarak ele geçirdiler bu kentleri. Arkadan Boeotia ile Tesalya'yı aşıp Halkidikia kentlerini Atina'ya karşı ayaklandırdılar. Son olarak da Amfipolis Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğrattılar Atinalıları (M.Ö. 422).

Kleon da o savaşta ölmüştü.

Birliğe dahil üyelerdeki başkaldırı daha da genişledi. askeri alandaki bu başarısızlıklar, Atina'daki kamuoyunu savaştan yana partinin aleyhine çevirdi ve Nikias'ın yönettiği barışçı partinin etkisi arttı.

M.Ö. 421 yılında Nikias Barışı yapıldı.

Köylülerle, bağlaşıkların çıkarlarının göz ardı edilmiş olması, Atina demokrasisinin yenilgisinin başlıca nedeniydi.

Savaşın ikinci aşaması

Nikias Barışı sağlam değildi; savaştan önceki temel çelişmeleri çözmemişti çünkü. Sonra, antlaşmanın hükümlerine de uyulmuyordu: Geri verilmesi gereken toprakları her iki taraf da elinde tutuyordu. Şu da vardı: Yalnızca zanaatkârlar ve tacirler değil, Atina'da varını yoğunu yitirmiş kitleler de savaştan yanaydı bu kez. Çoğu insan, zaferle bitecek denizaşırı bir seferden edinilecek ganimetle, işlerini düzeltebilecekleri umudundaydılar.

Saldırı politikasını güdenlerin başında Alkibiades'i görüyoruz.

M.Ö. 420 yılından başlayarak Atina'nın siyasal yaşamında çok önemli rol oynayacak olan Alkibiades, Perikles'in yakınıydı. Zenginliği, inceliği, cömertliği ve çekiciliğiyle büyük bir ün kazanmıştı halk katında. Utançtan mutlak olarak yoksundu ve duruma göre yön değiştirdiği için de "bukalemun" diye anılırdı.

Bütün politikası, serüvene kaçan büyük fetih tasarıları üzerine kurulmuştu.

Batı Akdeniz'in buğdayca zengin bölgelerini ele geçirme düşüncesine kapıldı bir gün: Sicilya'yı, İtalya'yı ve Kartaca'yı fethedecekti. Yayılmadan yana olan ve uzun süreden beri Sicilya'nın tahıl zenginliklerine göz dikmiş Atinalılar da uygun buldular planını.

Ve bir olay da bahane edilerek Sicilya Seferi'ne karar verildi (M.Ö. 415).

Demokrat Parti'nin girişimi üzerine Halk Meclisi'nin verdiği bu karara göre, Alkibiades'in, Nikias'ın ve Lamakhos'un kumandasında olacaktı sefer. Bu iş için büyük bir donanma ve kalabalık bir ordu hazırlandı. Ne var ki, Atina'daki keskin parti kavgaları daha baştan seferin gidişi üzerinde etkisini gösterdi. Yola çıkmadan az önce, köşe başlarına konmuş, yolcuların koruyucu tanrısı Hermes'in heykellerini kırdı bilinmez kişiler. Yunanlıların inanışına göre, yalnızca küfür değil, kötüye de alametti bu. Alkibiades'in hasımlarının, oligarşi yandaşlarının

parmağı vardı denir. Seferi engellemek için, "tanrısız filozoflar"ın öğrencisi Alkibiades'in yaptığı söylentisini yaydılar ve mahkeme önüne çıkarılmasını istediler. Ancak, hemen ulaşamadılar amaçlarına; Alkibiades'e candan bağlı birliklerden korkuyorlardı çünkü.

Donanma, Pire'den kararlaştırılan günde hareket etti. Sicilya'ya varıldığında Alkibiades, Siracusa'ya karşı askeri harekâta girişmişti ki, bir gemi, yargılanmak üzere Atina'ya geri dönmesi emrini getirdi: Demokrasiye karşı komplo kurmakla suçlanıyordu şimdi de. Uymadı emre ve Sparta'ya sığındı. Açıktır ki, orduyu düzensizliğe götürecek, giderek savaş gücünü kıracak şeylerdi de bunlar.

Alkibiades'ten sonra Nikias kaldı seferin başında. Nikias, Siracusa kuşatmasını, kendisinden beklenmeyecek bir ustalıkla yürütüyordu ki, Sparta, öteki Sicilya kentleriyle Siracusa'nın imdadına yetişti; Korynthos da katılmıştı yardıma. Gerçi Atina donanması da bir destek aldı bu arada. Ancak, Siracusa için gelen başka yardımlar Atinalıların durumunu gitgide ağırlaştırdı. Dönmek istediler, olmadı. Sonunda ordu teslim oldu, köle haline getirilip taş ocaklarına yollandı; Nikias ve beraberindekiler de ölüme mahkûm edildiler.

Korkunç bir felaketle bitmişti Sicilya Seferi.

Bu arada Attika'da da işler kötüye gidiyordu Atinalılar için: Spartalılar, Atina'nın kuzeydoğusundaki pek önemli stratejik bir yeri, Dekeleia'yı işgal etmişlerdi. Atina, Attika'dan olduğu gibi, kendisine yiyecek sağlayan Evia'dan da koparılmıştı böylece. Spartalılar, Sparta'ya sığınmış ve kendi yurdundan öç alma hırsıyla yanıp tutuşan Alkibiades'in önerilerine dayanarak yapmışlardı bunu. Peloponnesoslular üstelik yerleşip kaldılar orada; tüm Attika'yı yakıp yıkarak ve ekonomisini felce uğratarak...

Sparta, Atina'nın güç durumundan yararlanıp denizdeki hegemonyasını da ortadan kaldırmak için uğraşıyordu. Kendilerine bir donanma sağlayabilmek için Yunanistan'ın çıkarlarını bir yana bırakıp Perslerle anlaştılar. Alkibiades, Küçük Asya'ya geçip satrapla içli dışlı olmasını bildi; bu arada bütün İyonya'yı da Atina'dan kopardı. Ne var ki, Spartalılar kendisinden hoşlanmadıklarından, yerine yetenekli ve aynı zamanda kurnaz bir diplomat olan Lysandros'u gönderdiler. O da Alkibiades'in yöntemini kullanıyordu. Pers kralından daha bol altın sağlayarak döndü.

Sparta'nın tüm Ege'ye egemen bir donanması olacaktı artık.

Bütün bu gelişmeler, Atina'nın durumunu daha da kötüye götürdü: Önce, Küçük Asya kentleri ile hemen tüm adaların ayrılması sonucu, Atina Konfederasyonu çöktü. Bu çöküş, mali bunalımını daha da arttırdı Atina'nın.

Sonra, bu felaketler, demokrasisinin de aleyhine oluyordu ve karşı eğilimleri güçlendiriyordu. Nitekim, demokrasiye düşman gizli oligarşik dernekler kuruldu. Ve başta bu derneklerin ön ayak olması, ordu ve donanmanın da katılmasıyla, oligarşik bir hükümet darbesi yapıldı (M.Ö. 411). Kurulan gerici rejim demokratlara kan kusturdu. Ne var ki uzun sürmedi bu oligarşi, dört ay sonra devrildi. Yerine, Beşbinlerin Hükümeti adı verilen, orta tabakanın temsilcisi bir yönetim geçti. Ancak, geniş demokrat katların hoşnutsuzluğu sürüyordu. O sıralar, Samos Adası'na yakın bir yerde bulunan tayfalar ve kürekçiler, demokrat çevrelerin en örgütlü bölümüydü. Donanmanın başında güvenilir bir adamın bulunmadığına bakıp Küçük Asya'dan Alkibiades'i çağırdılar.

Alkibiades bir kez daha kılık değiştiriyordu.

Alkibiades'in başlattığı bir savaşın o günkü aşamasında Atinalılar için temel sorun, Çanakkale'yi ve Karadeniz'e çıkan yolu Peloponnesosluların elinden kurtarmaktı. Alkibiades'in birkaç parlak zaferi Atina'nın deniz üstündeki itibarını yükseltti; ayrılmış bazı kentler yeniden katılmak zorunda kaldılar imparatorluğa. Bu başarılar, Beşbinler Hükümeti'nin de düşmesine yol açtı; demokratik rejim yeniden kuruldu. Alkibiades önde gelen bir rol oynuyordu devlet yönetiminde. Ne var ki, geçici oldu başarıları Atina'nın. Sparta, Perslerden aldığı altınlarla güçlenmekte devam ediyordu. Bir yandan da Lysandros, içerdeki gizli oligarşik dernekler yoluyla demokrasiye saldırılarda bulunuyordu. Alkibiades'in durumu iyi değildi. Yönetici çevreler de her vesileyle karşı çıkıyorlardı kendisine; o da yapacak bir şey bulamıyordu onlara. Önemsiz de olsa bir yenilgi, kendisini son bir kez alkışlamış olan çevreler nezdindeki otoritesini de azalttı. Atina'yı terk edip gönüllü sürgüne gitti. Daha sonra, Pers hükümdarının desteğini sağlamak umuduyla, İran'a doğru yola çıktı. Pers kralı da yolda, kuşkusuz, Lysandros'un isteği üzerine öldürttü onu.

Atina'da azgın parti kavgaları iç ve dış politikada çalkantıları, giderek kararsızlıkları besleyip duruyordu. Atina'nın zaten sarsılmış durumunu daha da zayıflatıyordu bunlar.

Çanakkale'de Aegos – Potamos yakınındaki savaş, Peloponnesos Birliği'nin zaferini perçinlemişti (M.Ö. 405).

Hemen bütün donanmasını yitirmişti Atina. Çok geçmeden, Lysandros kumandasındaki Peloponnesos donanması Pire'nin önüne geldi ve Atina'nın denizden ve karadan kuşatılması başladı. Tutucular barış istiyorlardı; demokratlar, bu türden herhangi bir öneriyi ölümle cezalandıran bir kanun kabul ettiler. Ne var ki, açlık ve hastalıklar, kuşatılmış kentin belini büktü ve Atina teslim oldu. Çok ağır hükümleri içeren bir antlaşma yapıldı: Atinalılar: 1) Muhafız gemileri dışında tüm donanmayı teslim ediyorlardı. 2) "Uzun Duvar" yıkılacaktı. 3) Deniz Birliği'ne son veriliyordu. 4) Demokrasi ortadan kaldırılıyordu.

Atina gerçekten yenilmişti.

Ama neydi Atina'yı yenen aslında?

Köleci rejime özgü temel çelişmeler! Gerçekten, sömürülen köle kitlelerinin böyle bir rejimi tutmakta yararları yoktu; bağlaşıklar "uyruk" durumuna getirilmiş ve üzerlerinde baskı kurulmuştu; kırsal kesimin aşağı tabakalarının çıkarları horlandığı için, onlar da kentteki demokratik rejime karşı düşmüş, giderek demokrasinin yeminli düşmanlarının, gericilerin işine yarar hale gelmişlerdi.

Ne var ki, sonucu ne denli felaketle biterse bitsin, Peloponnesos Savaşı, Atina'da demokrasiyi ortadan kaldıramadı. Gerçi Lysandros'un isteği üzerine Atina'da iktidar, başlarında sert bir aristokrat olan Kritias ile Theramenes'in bulunduğu "Otuz Tiran" denilen –oligarşik nitelikte– bir komitenin eline geçmişti. Ancak, hiçbir hak hukuk tanımayan bu terör rejimi sekiz ay sürebildi sadece. Dışarda sürgündeki demokratlar, başlarında Thrasyvulos, adım adım ilerleyerek Atina'yı ele geçirip Otuzların zorbalığına son verdiler. Sparta'daki iç kavgalar da kolaylaştırdı bunu.

M.Ö. 401 yılında, demokrasi eski biçimiyle kurulmuştu.

Ancak, egemen bir siyasal güç ve Yunanistan'ı birleştirmede temel etken olma gerekçe ve olasılığını yitirmişti şimdi de.

HEGEMONYA GİRİŞİMLERİ

Peloponnesos Savaşı, Yunan dünyasına korkunç zararlar verdi ve tam bir bunalım içine attı onu. En çok zarara uğrayan da Atina ile bağlaşıkları idi. Ancak, zaferi kazanan Sparta bile

çağdışı rejimindeki çöküş dolayısıyla zayıflamış bir halde çıktı savaştan. M.Ö. 4. yüzyılın ilk yarısı, Yunan dünyasında sonuçsuz hegemonya girişimleri içinde geçecektir: Atina'dan sonra bu kez Sparta adaylığını koyacaktır üstünlüğe.

Onu Thebai izleyecektir.

Sparta'nın üstünlüğü

Sparta zaferle çıkmıştı savaştan; ancak, yaşamın gereklerine uymayan siyasal ve sosyal rejimi çöküş içindeydi. Sparta yönetici sınıfı gitgide küçülüyordu: Savaşta uğradığı kayıplardan çok, topraklarından yoksun ailelerin yoksullaşmalarından ileri geliyordu bu. Varını yoğunu kaybeden Spartalı, *hypomeiones*, yani aşağı sıraya düşüyor ve savaşçı sıfatını yitiriyordu. Zaten çağdışı olan rejime karşı çıkanlar arasına, işte bu sonuncular da katılmıştı. M.Ö. 399 yılında, böylesi bir kayba uğramış olan Kinadon'un, öteki hoşnutsuzlukları da içine alacağa benzeyen başkaldırısı tehlikeli bir görünüm aldı. Sparta'da rejim neredeyse değişecekti.

Kanla bastırıldı hareket.

Bununla beraber, Sparta o günkü ortamda, Yunan dünyasının tek büyük gücüydü. Hellas'ın geri kalanı ise birbirinden bağımsız küçük siteler yığınıydı ve onların da içinde sosyal mücadele doruk noktasına çıkmıştı.

Bu mücadele giderek artacaktır.

Yunanistan'ı bu dönemde, Persler ve onun bazı satraplıklarıyla sıkı ilişkiler içinde görüyoruz yeniden: M.Ö. 401 yılında, Küçük Asya satrabı ve hükümdar Artakserkses'in kardeşi Kyrus, on bin Yunan paralı askeri de içine alan bir büyük orduyla iktidarı ele geçirmeye kalktı. Yunan ordusu, Babil yakınında Pers birliklerini yendi. Ne var ki, Kyrus da savaşta ölenler arasındaydı. Yunanlıların, öyküsünü Xenophon'dan dinlediğimiz pek zahmetli bir yurda dönüşleri vardır ki, *Onbinlerin Dönüşü* diye anılır.

İşler o noktada kalmadı: Bu sefer, Sparta ile Perslerin de arasını açtı. Sparta, Küçük Asya sitelerinin bağımsızlığını savunma bahanesiyle, ama aslında Yunan dünyasına egemen durumunu güçlendirmek amacıyla, Hellas'taki tüm birlikleri seferber etti. Başına Sparta kralı Agesilaos'un geçtiği sefer, bir sonuca ulaşamadı. Tersine, Sparta'nın Yunanistan'daki bütün hasımları bun-

dan yararlandılar. Başlıca düşmanı da Thebai oldu; onu Atina, Argos ve Korynthos da destekliediler. Persler, Sparta'ya karşı kurulmuş olan bu koalisyonla ilişkiye geçti ve Yunan siteleri bu dünkü düşmanlarından bol altın da aldılar, alabildiler.

Korynthos Savaşı (M.Ö. 395-387) Sparta'nın zayıflığını ortaya koydu.

Kendisini kötü durumda gören Sparta, Perslerin yardımını istedi. Persler de Yunan dünyasında olup bitenlere daha da cesaretle karışabilmek için yararlandılar bundan. M.Ö. 387 yılında Antalkidas Barışı denen bir antlaşma yapıldı Spartalılarla Persler arasında. Bu antlaşma, sonuç olarak, tüm Yunan dünyasını Perslerin koruması altına alıyordu. Ne Dârâ'nın ne de Kserkses'in silahlarıyla elde edemedikleri bir sonuçtu bu. "Bu bir barış değildi; bir ihanet, bir sövgüydü Yunan'a."

Plutarkhos böyle diyor haklı olarak.

Bütün bir Yunan'a karşı yapılmış bir ihanet pahasına, Sparta hegemonyasını sağladı ve antlaşmanın hükümlerini uygulatma hakkını bile elde etti. Peloponnesos'ta kendisine karşı koyan kentlere boyun eğdirmekle başladı işe. Ama asıl dikkati, büyük hasımları Atina ve Thebai ile –son yıllarda büyük bir gelişme göstermiş– Halkidikia Yarımadası'ndaki Olynthos idi. M.Ö. 382 yılında Olythos'a bir sefer düzenledi ve yolda, Thebai'nin kalesi Kadmos'u ele geçirip sürekli bir askeri birlik yerleştirdi oraya. Spartalılar Thebai'de tam bir terör rejimi uyguladılar. Yığınla demokrat, yurtlarının kurtuluşunu hazırlamak için Atina'ya sığındı. M.Ö. 379 yılında, bu yurtseverlerden bir grup, bir şölende Spartalı subayların ve dostlarının arasına dansöz kıyafetinde girip boğazladılar onları. Başkaldıran Thebai, Sparta birliğini kovdu ülkeden ve Atina'yla anlaştı. Sparta başkaldırıyı bastırmayı denediyse de başaramadı ve azgın askeri zorbalığı tüm Yunan dünyasının kinini topladı üstünde.

İkinci Atina Deniz Konfederasyonu

Bu arada, Atina demokrasisi, denizci kentleri kendi çevresinde yeniden toplamayı başardı. M.Ö. 378 yılında, İkinci Atina Deniz Konfederasyonu bir antlaşma ile açıkça kuruldu; metni de büyük bir mermer levhaya kazınarak Atina'da herkese ilan edildi.

Eşitlikçi ilkelere dayanan bir birlikti bu.

Birliğe girenler bağımsızlıklarını koruyorlardı. Ancak, hepsinin üstünde, her sitenin temsilcilerinden oluşan sürekli bir konsey (*synedrion*) bulunacaktı. Toplantı yeri Atina'ydı bu konseyin; ama Atina devlet örgütünden bağımsızdı. Konsey, yüksek adli bir kuruluştu aynı zamanda; kararlarını Halk Meclisi müeyyidelendirecekti. Birliğe girenler, vaktiyle Atina Deniz İmparatorluğu'nun koyduğu ve onca hoşnutsuzluklara neden olan vergi (*phoros*) yerine, miktarını konseyin saptayacağı bir katkıyı (*syntaksis*) ödeyeceklerdi hazineye.

M.Ö. 5. yüzyıldaki imparatorluğun 200'den fazla üyesi vardı; bu kez daha az üyeden –70 dolayında– oluşuyordu birlik. Üyelerin bağımsızlığı ve aralarındaki eşitlik bakımından da farklılık vardı eskiyle yenisi arasında. Ne var ki Atina bazen bağlaşıkları için zorlayıcı önlemler almaktan geri durmadı ve bunlarla da şiddetli siyasal gerginliklere yol açtı ve konfederasyonu sarstı durdu.

Sparta, hegemonyasının elinden gitmesini bir türlü sindiremişti içine; öyle olduğu için de yeni birliğe karşı karada ve denizde harekete geçmeye kalktı. Her yerde de yenildi. Sonunda, Atina'nın konfederasyon içindeki üstünlüğünü ve Ege'nin kuzey kıyılarındaki haklarını tanımak zorunda kaldı. Ayrıca, sınırları dışına gönderdiği birliklerini de geri çekecekti.

Hellas üzerindeki üstünlük iddiaları sona eriyordu böylece.

Thebai'nin üstünlüğü

O sıralarda, demokratik bir hükümet darbesinden sonra, bir üçüncü gücün, Thebai'nin kavgaya katıldığını görüyoruz.

Thebai, Boeotia'da üstünlüğünün tanınmasını istemektedir.

Ancak, Spartalılar sürekli üstünlük arkasında koştuklarından reddederler bu isteği; ve Boeotia'daki birliklerini harekete geçirirler. Ne var ki, Thebaililer, özellikle kırsal kesimde, Sparta'nınkilerden çok daha fazla sayıda yurttaşa sahip olduklarından, büyük demokrat ve yurtsever Epaminondas, Boeotia ordusunu yeniden örgütlemeyi başarır. "Kutsal tabur" denen şaşırtıcı birlikleri kurar ve yeni bir savaş biçimi yaratır: Yanlamasına saldırı.

Leuktra Savaşı'nda, bu taktikle yener Spartalıları (M.Ö. 371).

Zaferin büyük yankıları olur ve Hellas'ta güçler ilişkisini değiştirir: Atina'nın yanında başköşe Thebai'nindir artık. The-

bai, Boeotia'da birçok kenti çevresinde toplamıştır. Ayrıca, Peloponnesos'ta Arkadia da Sparta'ya karşı çıkar. Atina, Boeotia korkusuyla Sparta'ya yaklaşır.

Epaminondas daha da ağır bir darbe vurur Sparta'ya: Körfeze değin tüm Lakonia'yı istila eder. Hele Epaminondas, Messenia'nın içinden geçip de onların özgürlüklerini ilan ettikten sonra, perioikoslarla eilotesler efendilerine karşı korkmaz olurlar. Sparta, sömürdüğü kentlerin ve uyruklarının çoğunu yitirmiştir artık.

Peloponnesos Birliği dağılır sonuçta.

Böylece, M.Ö. 4. yüzyılın 60'lı yıllarında iki siyasal topluluk görüyoruz Hellas'ta: Thebai ile Atina grubu. Sparta üstünlüğünü yitirmiştir. Ne var ki, sürekli olmadı bu gruplaşmalar. Aralarındaki mücadele sürdü. Sonunda, Mantineia'da karşılaşıldı (M.Ö. 362). Savaşı Thebai kazandı gerçi; ancak, Epaminondas da ölmüştü. Orta Yunanistan'daki eski bağlaşıklar Thebai'ye karşı çıktılar ve zayıflayan Thebai birliği ön planda rol oynayan bir güç olmaktan çıktı.

Büyük çelişmeler, İkinci Atina Deniz Konfederasyonu'nu da çökertti.

M.Ö. 4. yüzyılın ortalarında Hellas, onca toparlama girişimine karşın paramparçadır. Demokratik güçlerin birleştirme çabaları iki muhalefetle karşı karşıyadır: Bir yanda Atina, Thebai ve Olythos gibi birbirine rakip büyük merkezlerin muhalefeti; öte yanda, M.Ö. 5. yüzyılda olduğundan daha da faal ve merkezi hep Sparta olmuş olan oligarşik güçlerin muhalefeti. Tüm Yunan dünyası ağır bir siyasal bunalımı yaşamaktadır; İran'ın böylesine parçalanmış bir dünyaya burnunu sokmak için kapılar ardına değin açıktır.

MAKEDONYA'NIN YÜKSELİŞİ

Peloponnesos Savaşı'nın sonlarına doğru, Makedonya, Epeiros, Arkadia gibi, daha önce geri kalmış birtakım yeni bölgelerin önemli bir rol oynamaya başladıklarını görüyoruz.

Makedonya'nın başlangıçları

Bunlardan Makedonya, Balkan Yarımadası'nın kuzeybatısında dağlık geniş bir ülkeydi; güneyde ve güneybatıda Epeiros, Tesalya ve Halkidikia Yarımadası'yla komşuydu;

doğusunda, daha M.Ö. 4. yüzyılda birliğe kavuşmuş Trakya bulunuyordu; batısında ise savaşçı İllirya kabileleri yaşardı. Makedonyalılar, Hellenlerin anlayamadıkları bir Yunan lehçesi konuşurlardı.

Dağları ormanlarla kaplı ve ortasında bereketli bir ovanın yer aldığı ülkenin denize çıkışı yoktu hemen hemen; tarihsel gelişmesini geciktiren de bu olmuştu. Klan üzerine kurulu toplum yapısı M.Ö. 5., hatta 4. yüzyıla değin varlığını sürdürdü. Halkın başlıca uğraşı, hayvan –özellikle at– yetiştiriciliği ve tarımdı; dağları örten ormanlarda avcılık, Makedonyalılar için eşsiz bir savaş okulu olmuştur. Ticaret ve zanaat bütünüyle Halkidikia'daki Yunan sitelerine tabiydi. Köle rejimi babaerkil nitelikteydi. Her kabile bölgesinin ayrı doğuştan soyluları vardı; yönetici rol onların, toprakların önemli bir bölümü de onlarındı.

Makedonya'da siyasal rejim uzun süre askeri demokrasi niteliğini korudu. Hükümdarlık, hanedan ilkesine göreydi; hükümdarların iktidarları da sınırlı ve istikrarsızdı; asıl rolü, "hetaires" (kralın yakınları) adı verilen ve toprak aristokrasisinin temsilcilerini toplayan bir kurul oynuyordu. Tüm savaşçıları bir araya getiren eski tipte bir halk meclisi de görüyoruz.

M.Ö. 5. yüzyılın son çeyreğine doğru, özellikle Peloponnesos Savaşı'yla ilgili olarak Makedonya, iktisadi yalnızlığından çıkmaya, Yunanistan'la mal değiş tokuşuna başlıyor. Hellen ekonomisinin olduğu kadar, kültürünün de etkisi başlıyor böylece. Kendisinin Herakles'in soyundan geldiğini söyleyen Makedonya kralı Arkhelaos (M.Ö. 413-399) Olimpiyat oyunlarına arabalarını yollardı; Euripides'i de sarayına davet etmişti. Trakyalıların akınlarına karşı kurdurduğu kaleleri Yunan mimarlar ve mühendisler yapar ve ordusunu da Yunanlı komutanlar eğitirdi.

Makedonya'nın askeri ve siyasal birliğinin kuruluşu, özellikle M.Ö. 4. yüzyılın ortalarında, II. Philippos (M.Ö. 359-336) zamanında büyük gelişmeler kaydetti. Makedonya gücünün gerçek kurucusu odur.

II. Philippos

Philippos, iyi bir Yunan eğitimi gördü, büyük bir siyaset adamıydı; özellikle kendi ülkesinin çıkarına olarak askeri gücü

kullanmasını biliyor, diplomasiden anlıyor, giderek baştan çıkarabiliyordu. Onun hükümdarlığı zamanında Makedonya uluslararası sahneye çıktı, sınırlarını alabildiğine genişletti ve Balkan Yarımadası'nın en güçlü devleti oldu.

Philippos, her şeyden önce tek bir ordu kurdu. Ondan önce her bölgenin kendi halk milisi vardı; Philippos, bu birlikleri ve onların şeflerini, krallığın başkentinde, Pella'da kralın emri altında topladı. Yunanlıların hoplitlerini örnek alarak, tuttu ünlü Makedonya "falanj"ını kurdu.

> Falanj, aralıksız 16 asker sırasından oluşuyordu. Askerleri, bir kılıç ile, 5 metre uzunluğunda –"saris" de denen– bir mızrak taşıyorlardı. Bir önceki askerlerin omuzlarına yerleştirilmişti bu sarisler, bir demir kirpi görünümündeydi. Belirli ve ânında manevralarıyla falanj, yekpare bir güç niteliğindeydi. Philippos, soylu muhafızlar arasından, eşsiz bir ağır süvari birliği de yarattı.
>
> Yanları süvarilerle korunan falanj, gerçekten korkunç bir güçtü.

Devleti kurarken mali önlemleri de ihmal etmedi.

İşte bu askeri ve mali reformlarla güçlü bir devletin temelleri atılmıştı. İçerde Makedonyalı çalışan kitleleri ezip sömürmekten çok, emperyalist bir çapul politikasına yarayacak bir örgütlenmeydi bu.

Nitekim, bu amaca hizmet etti.

Yunan üstünde egemenlik

Philippos, Yunan sitelerini gitgide zayıflatan o ağır siyasal ve sosyal bunalımla, aralarındaki rekabetten yararlanıyordu. Hellas'ta Makedonya üstünlüğünden başka çıkış yolu olmadığını söyleyen yığınla yandaş kazanmıştı her sitede. Bunlar sosyal karışıklıklardan, ağır vergilerden, el koymalardan bunalmış zenginlerdi başta ve kitleleri dizginleyecek güçlü bir iktidarın bekleyişi içindeydiler. Yunan dünyasını Makedonya bayrağı altında birleştirip İran fethine çıkmayı arzulayanlar da vardı. Philippos, parayla satın almıştı bunları. Ne var ki, Atina'da ve öteki sitelerde halkın ezici çoğunluğu Philippos'la uzlaşmaz görünüyor ve demokrat şefleri tutuyorlardı; halkı, Philippos'la amansız bir mücadeleye çağıran ve Hellas'ı demokratik bir temele dayalı birleştirme politikası öneren kişilerdi bunlar.

Makedonya yandaşı ile Makedonya'ya karşı parti arasındaki bu mücadele, özellikle Atina'da yoğunlaşmıştı.

Makedonya yandaşı partinin şampiyonları, hatip Aiskhines, yazar Philokrates, hatip ve siyaset adamı Eubulos idi. Birbirinden farklı amaçların arkasındaydılar bunlar. Philokrates, Perslere karşı bir savaş için, Yunanlıların Atina'nın başkanlığında birleşmesini savunuyordu. Atina'yı yücelten söylevlerini içeren ünlü *Panegyricus*'u bu amacı taşır. Yunanlıların yabancı bir el olmadan birleşmelerinden umutsuzluğa düşen Philokrates, sonunda Makedonyalı Philippos'ta gördü o birleştiriciliği ve kurtarıcılığı. Philippos'a gönderdiği bir mesajda, "Barbarlar"a karşı savaşmak için Yunanlıları birleştirip başlarına geçmesini öğütlüyordu. Philippos, Perslere karşı mücadelede bir araçtı onların gözünde. Ama Makedonya kralının, önce Yunanlıları ezmeye yöneldiğini görünce, Yunan özgürlüğünü savunanların safına geçti ve Khaironeia yenilgisinden sonra da canına kıydı. Aiskhines ile Eubulos ise açıktan açığa satın alınmışlardı.

Makedonya'ya karşı olan partiye gelince, başlarında Demosthenes vardı. Demokrat Parti'nin Atina'daki şefi bir silahçının oğlu olan Demosthenes, "Barbar Makedonya ile kalleş amaçları"na karşı mücadeleye adadı tüm yaşamını. Philippos'a karşı coşku ve nefretle dile getirdiği ünlü söylevleri *Philippikos* adını taşır.

Olythos'ta, Halkidikia ile Trakya kıyılarında bulunan öteki sitelerdeki siyasal mücadele, Philippos'a oralarını kendi egemenliğine almak için aradığı fırsatı verdi. Böyle bir davranış, Atina'nın Karadeniz kıyılarıyla ticaretine bir darbe vuracağı için Atina karıştı işe. Kutsal Savaş (M.Ö. 356-346) Makedonyalılara, Yunanlıların işlerine karışmak için en uygun bahane oldu.

Phokaialılar [Foçalılar], Delphoi'de tanrı Apollon'a adanmış toprakları ele geçirmişlerdi. Tapınağın çıkarlarını korumak bahanesiyle, Tesalya ile Boeotia, Phokaiahlara karşı çıktılar. Önce yenilen Tesalyalılar, Phokaialılara karşı yardım istediler. Çekişmeler kimseye bir başarı sağlamadan sürüp gitti. M.Ö. 346 yılında da Philippos'un Atina'daki yandaşları Aiskhines, Eubulos ve Philokrates'in etkisiyle Philokrates Barışı denen bir antlaşma yapıldı.

Makedonya'nın Yunanistan ve Trakya'daki tüm fetihlerini tanıyordu bu antlaşma.

Bu olaylar, Makedonya'ya karşı partinin faaliyetlerini Atina'da yoğunlaştırdı. Demosthenes'in girişimi üzerine, özgürlüklerin ve bağımsızlığın savunulması amacıyla, tüm merkezi Yunan siteleri bir koalisyon kurdular. Atina ve Thebai yönetiyordu bu güç birliğini. Atina, deniz ve kara güçlerini Trakya kıyılarına yığdı; Philippos'un bu saldırıya karşı mücadelesi, uzun yıllar semeresiz kaldı. Öyle olunca da Philippos, Makedonya yandaşı gruplara dayanarak, güçlerini merkezi Yunanistan'a yöneltti. Kesin savaş M.Ö. 338 yılında, Boeotia'da Khaironeia'da oldu.

Zafer Makedonyalılarındı.

Bu zafer ve arkasından Korynthos Kongresi, Yunanistan'da uzun sürecek Makedonya hegemonyasını başlattı: Sparta dışında tüm Yunan sitelerinin temsilcileri, kongrede Makedonya hegemonyasını tanıdılar ve onun bayrağı altında bir konfederasyonun kurulmasına razı oldular. Ayrıca Philippos da köle zenginlerinin çıkarlarını savunmayı üstleniyordu: Özel mülkiyet kutsal ilan edildi; toprakların yeniden dağıtılması, borçların silinmesi, bir hükümet darbesi yapma amacıyla kölelerin azat edilmeleri yasaklanıyordu. Kongre, son olarak Philippos'un girişimi üzerine, "Hellen tapınaklarının kutsallıklarını çiğnemelerinin öcünü almak" amacıyla, Perslere karşı savaş kararı aldı. Philippos, "panhellenizm"in, yani Yunan birliğinin sözcülüğünü yapmak istiyordu; gerçekte ise, oligarşiler yararına demokratik güçleri bölüp parçalamaktı yaptığı.

Philippos, Perslere karşı seferini gerçekleştiremedi. M.Ö. 336 yılında, sefer hazırlıkları içindeyken, kızının düğün töreninde öldürüldü. Onun merkeziyetçi politikasının kendi haklarını zedelediğinden yakınan Yukarı Makedonya'nın zengin soylularının parmağı olsa gerek bunda. Yakın bir savaşı savuşturmak amacıyla Perslerin de dahli bulunduğu tartışılmaz. Philippos'un kendi öz yakınları, eşi Olympias ile, tacın mirasçısı oğlu İskender de komplonun uzağında değildiler büyük bir olasılıkla.

BÖLÜM VII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 1
SOSYAL VE SİYASAL YAŞAM

Yunan uygarlığı, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda "klasik" çerçevesini kazanır. Her şeyden önce sınıflı bir toplumun uygarlığıdır bu uygarlık. Sosyal sınıfların tablosu, "köleci" bir üretim biçimini yansıtır. Toplumdaki sınıflılık, siyasal yaşama ve kültüre de yansımış durumdadır.

Günlük yaşamı ise haydi haydi belirliyordu bu.

Ne görüyoruz sınıflar tablosuna baktığımızda?

SOSYAL SINIFLAR

M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Yunan ekonomisi

M.Ö. 5. yüzyılda, doruk noktasında bile, Yunan ekonomisi bir bütünlük göstermiyordu. Ülke, bilindiği gibi, birbirinden bağımsız çeşitli site ve bölgelerden oluşuyordu; iktisadi yapıları da farklıydı her birinin. Yunanistan'ın büyük bir bölümünde arkaik yaşam biçimiydi hüküm süren; bazı bölgeler çobanlıkla geçiniyor, bazı bölgelerde tarım başta geliyordu. Tarım yönünden de Tesalya öndeydi; yetiştirdiği buğdayın fazlasını dışarıya sattığı gibi, hayvan, özellikle de at yetiştiriyordu. Orta Yunanistan'da ise öncelik Boeotia'nındı; Atina pazarını orası besliyordu.

Adalar içinde de Evia, verimliliğiyle ayrılıyordu ötekilerden.

Doğaldır ki, çobanlık ve tarımla geçinen bölgeler sosyal ve siyasal yönden geri kalmışlardı. Thukydides'e bakılırsa, M.Ö. 5. yüzyılda bile Homeros devrindeki gibi yaşıyordu bu insanlar: Elde silah kadın kaçırıyor ve köle kullanmasını bilmiyorlardı. Bazı belli bölgelerde ise, tarımla uğraşanların toprak sahiplerine çeşitli bağlanış biçimleri ortaya çıkmıştı. Sparta'da, bilindiği gibi, iktidardaki sınıfın topraklarını, boyun eğdirilmiş eilotesler işliyordum. Onların durumu, Tesalya'daki penosteslerin, Girit'teki Mnoiteslerin ve Argolis'teki gymneteslerin durumunu hatırlatıyordu.

Bu tarımsal bölgelerin zıddına, Atina, Korynthos, Aegina, Megara, Miletos ve ötekiler gibi çeşitli Yunan siteleri, Aegina Savaşları'ndan önce bile büyük ticaret ve sanayi merkezleri haline gelmişlerdi. Topraklarının tarıma pek de elverişli olmamasından ileri geliyordu bu.

Gelişmiş sitelerdeki meslekler ve zanaatlar M.Ö. 5. yüzyılda pek ileri durumdaydı. Plutarkhos, dericilikten heykeltıraşlığa kadar hayli zengin bir liste veriyor bize. Atina gibi büyük sitelerde her mesleğin kendi çarşısı, mahalleleri vardı. Belli kentler belli konularda uzmanlaşmışlardı: Böylece Atina ile Korynthos'ta maden işçiliği, özellikle silah yapımcılığı, mobilyacılık, kumaşçılık, çömlekçilik ünlüydü. Korynthos'un vazoları, daha M.Ö. 8. yüzyıldan başlayarak ta İtalya'ya kadar gönderiliyordu. Atina ile Korynthos'ta gemi yapımcılığı da vardı.

M.Ö. 5. yüzyılda Atina'da, patronların aileleriyle beraber çalıştığı yığınla küçük işyeri görüyoruz; onlara bir iki, bazen daha fazla sayıda köle yardım ederdi. Zanaatkârın günlük kazancı, M.Ö. 5. yüzyılda bir drahmiydi, M.Ö. 4. yüzyılda iki drahmiyi aşmıyordu. Yoksullar öyle yerlerde barınıyorlardı ki ev denemezdi onlara. Zanaatkârlık Eski Yunanistan'da onur verici bir uğraş olarak görülmezdi; ücretlilere de aynı gözle bakılıyordu.

Med Savaşları'ndan sonra, özellikle M.Ö. 4. yüzyılda, küçük işyerlerinin yanında köle çalıştırılan gitgide daha büyük işyerleri görüyoruz. Çoğunu işletenler metoikoslardı. Bu işletmelerin ortaya çıkışı, Orta Yunanistan'ın çevre ülkelere doğru dışsatımının artmasının sonucunda oldu.

İmalat sanayisinde özgür işçi kadar köle çalıştırıldığı halde madencilikte –el emeği olarak– köle kullanılıyordu.

Ticaretin gelişmesi de zanaatların gelişmesiyle at başı gidiyordu. Balkan Yarımadası'ndaki çeşitli Yunan devletleri arasında, özellikle karadan yapılan iç ticaret büyük boyutlu değildi; yerel ticaretse bir pazar ticaretiydi. Bu ticaretin tipik temsilcileri, ayak satıcıları, dükkâncılar, köylülerdi.

Her kentin "agora" adı verilen bir pazar yeri vardı. Aynı zamanda kentin merkeziydi bu ve çevresinde genel binalar ve tapınaklar toplaşmıştı. Köle satışları ayrı bir alanda yapılırdı. Büyük ticaret kentlerinin agorasında, para değiş tokuşu yapanlara ve tefecilere rastlıyoruz. Her çeşit mali işlemi yapıyorlardı bunlar: Mevduat kabul edip istenen adrese gönderiyorlar, ödemede bulunuyorlardı vb. Faizler yüksekti; genel olarak yüzde 36'ya kadar yükseliyordu.

Eski Yunan'da büyük ticaret ve zanaat merkezleri, dış ülkelerle deniz ticareti de yapıyorlardı: Çünkü ülkede buğday, kereste ve el emeği (köle) yoktu. Yunanlılar Persleri yendikten sonra, Ege Denizi'nde ve Karadeniz'e açılan boğazlarda üstünlüğü ele geçirdiler yeniden. Perslerin deniz güçlerinin ezilmesi, Perslerin uyruğu ve Yunan armatörlerinin de eski rakipleri olan Fenikelileri de zayıflattı dolayısıyla. Orta Yunanistan'la Küçük Asya'daki kolonileri arasındaki ticaret olduğu gibi, Doğu'yla, Mısır'la, Halkidikia'yla, Trakya'yla, Makedonya'yla ve özellikle Karadeniz'in kıyı kentleriyle olan ticaret de canlandı. Yunan ticaret gemileri Büyük Yunanistan'a yelken açıyor, İtalya'da Campania ile Etruria'ya uğruyor ve İspanya kıyılarına erişiyorlardı.

> Örneğin Atina, Karadeniz kıyılarından, Mısır'dan ve Sicilya'dan buğday, iribaş hayvan, hazırlanmış balık, deri, kürk, yün getiriyordu; aldıkları arasında Etruria'nın tuncu, Mısır'ın papirüsleri ve yünlü kumaşları, Doğu'nun lüks halı ve kokuları, Afrika'nın fildişi vardı. Yığınlar halinde köle de alıyordu dışardan; öyle ki, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda demokratik Attika'nın başkenti, Hellas'ın başlıca köle pazarlarından biri haline geldi.
>
> Dışardan aldıklarına karşılık Atina, zeytinyağı, incir, bal, mermer, kurşun, gümüş, madeni eşya, dokumalar, çömlek satıyordu dışarıya.

İç ticaretin aksine dış ticaret büyük kârlar sağlıyordu. M.Ö. 5. yüzyıldan başlayarak Atina aynı zamanda bir transit merkezi haline geldi: Buğday gibi bazı mallar Pire'ye geliyor ve oradan dışarıya satılıyordu. O yüzdendir ki, bir ticaret ve zanaat kentinin pek düzenli bir limanı olmak gerekiyordu.

En ünlü liman da Atina'nın Pire'si oldu.

Korynthos'un, Efes'in, Delos'un, Rodos'un, Siracusa'nın limanları da öyleydi.

Üretimdeki artış, sanayi ve ticaretle ilişkisi olan halk katlarını da arttırdı ve güçlendirdi: Zanaatkârlar, küçük memurlar, gündelikçiler, liman ve depolarda çalışanlar, denizciler, girişimci patronlar, tacirler, tefeciler... Aralarındaki çelişmelere karşın ortak çıkarları da vardı bunların: Ticaret ve sanayinin gelişmesi başta geliyordu. Özellikle Atina'nın deniz gücünün gelişmesi, öteki Yunan sitelerine el atmayı da beraberinde

getiriyordu. Bu fetihler, tacirler için yeni mahreçler açıyor ve devletin mali saygınlığını arttırıyordu; özgür halkın aşağı tabakası için, fethedilen ülkelerde toprak elde etmek, para ve ekmek dağıtımı, bayındırlık işlerinde çalışma, el emeğine isteğin artması demekti. Son olarak da bütün özgür insanların, köleleri sömürmekte ve giderek onların direnişini kırmakta çıkarları vardı.

Kentlerin zanaatkârları ve tacirleri, hükümetin iç ve dış politikasına köylülerden daha fazla tâbi idiler ve bu politikadaki dalgalanmaların etkisini onlardan çok daha fazla duyuyorlardı. Öyle olduğu içindir ki, örneğin Atina gibi büyük bir sitenin halkı için, Cumhuriyet'i kendisinin yönetmesi önemli oluyordu. Dağınık köylülerin aksine kentin dar sınırları içinde toplaşmış pek faal ve politikada uzman kentliler, ilerlemiş birçok kentte, tarım kesiminin insanlarını saf dışı bırakıyor ve iktidarı ele geçiriyorlardı.

Kölelik

M.Ö. 5. ve 4. yüzyılların öncü sitelerinin, hayli ilerlemiş *köleci* bir ekonomisi vardı. Örneğin Attika'da, metoikoslar da içinde olmak üzere, özgür insanların sayısı aşağı yukarı kölelerin sayısına eşitti; kölelerin sayısı daha fazla da olmuş olabilir. Bir özgür insana bir köle oranı da ölçü alınsa, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Atina ekonomisinde kölelerin temel üreticiler olduğunu gösterir bize bu. Şunu da unutmamalı ki, kölelerin çalışma alanı giderek genişliyordu.

Eski Yunan'da, köleci her toplumda olduğu gibi, kölenin emek gücü bir meta değildi ve bu gücün kazanılması, işe alma yoluyla değil, iktisadi olmayan bir yolla oluyordu; baskıyla, zorla yani. Köle, Yunanlıların deyimine göre, bir "beden"di yalnızca bir şey, basit bir üretim aletiydi. Tüm öteki aletler ve hayvanlar gibi köle de efendisinin mutlak mülkiyetindeydi; efendisi alırdı, satardı onu, öldürebilirdi hatta.

Köleliğin başlıca kaynakları, kaçırılmış yabancıların dışardan satın alınması, korsanlık ve savaştı.

> Suriye'de, Frigya'da, Lydia'da ve öteki Asya bölgelerinde oturanlar, İskitler, Trakyalılar, Mısırlılar Yunan kölelerinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Köle ticareti en kârlı işlerden biriydi. Khios'da,

Samos'ta, Efes'te büyük köle pazarları vardı. Trakya'da tuz karşılığında köle verilirdi. Kölelerin çocukları da köle oluyordu. Yunanistan'da, ana-babanın bazı durumlarda çocuklarını satma âdeti de vardı. Borcunu ödeyemeyen borçlu da köle oluyordu: Atina'da borç için köleliği Solon kaldırmıştı; ancak, Yunanistan'ın başka sitelerinde devam ediyordu bu. Son olarak, mahkemeler bir ceza olarak da köleliğe hükmedebiliyordu; Küçük Asya'da, Lykia'da hırsızlığın, Atina'da yurttaşlık gasbının cezası kölelikti.

Kölelerin fiyatı, bir meslek sahibi olup olmamalarına göre değişiyordu.

Köle emeği, zanaatkârların çalışma yerlerinde, madenlerde ve taşocaklarında kullanılıyordu. Bazen efendileri, kendi hesabına bir işyeri açmakla yükümlü tutuyordu kölelerini. Böyle bir kölenin kendisi de yanında başka köleleri çalıştırıyordu. Bazen yükümlü köle, başka özgür kişilerin yanında işe giriyor ve aldığı ücretin bir bölümünü efendisine veriyordu.

Köleler tarım işlerinde de çalıştırılıyorlardı.

Kölelerden ev hizmetlerinde yararlanmaksa pek yaygındı. Hali vakti yerinde bir ailenin beş ya da altı kölesi vardı. Durumu biraz daha aşağı olanlar bir köleyle yetiniyorlardı. Zengin bir ailenin ev işleri kapalı bir dünyaydı: Evin değirmeni vardı, fırını, dokuma tezgâhı, zanaatkârları vardı.

"Devlet köleleri" apayrı bir kesimdi. Attika'da, İskit kölelerinden oluşan bir birlik vardı ki, polis görevi görürdü. Haberciler, kâtipler, muhasebeciler, para basımında çalışanlar devlet köleleriydi. Devlet hesabına bakılan bu köleler, büyük bir özgürlükten yararlanıyorlardı; hatta belli bir saygınlıkları da vardı bazen.

Hukuk, köleyi bir kişi olarak tanımıyordu. Kendi kusuru ya da efendisinin bir kızgınlığı, dayaktan işkenceye kadar yığınla cezaya uğratıyordu köleyi. Köleye sertçe davranmak kuraldı. Ne var ki, kölelerin hayli çok olduğu sitelerde, başkaldırı korkusu, efendilerin keyfiliğini dizginliyordu bir ölçüde. Öyle olduğu içindir ki, bir kölenin öldürülmesi suçtu Atina'da. Ve efendisinin kötü davrandığı kölenin, bir tapınağa sığınma hakkı vardı. Âdet o idi ki, böyle bir durumda köle bir başka efendiye satılıyordu.

Bütün bunlar, doğal olarak, keskin bir sınıf mücadelesine götürüyordu Eski Yunan dünyasını da. Bu mücadelenin kapalı biçimleri vardı, açık biçimleri vardı. Kölelerin efendilerine karşı kapalı mücadelelerinin en yaygın biçimi, efendilerinin "tembellik" diye adlandırdıkları şeydi: Ve kölelere karşı alınacak önlemler içinde, başta onların savsaklamalarına karşı olanlar geliyordu.

Mücadelenin bir başka görünüşü, kaçmaydı. Köleleri özgür insanlardan ayıracak işaretler ya da kolyeler, kaçışları güçleştirmek içindi. Kaçakları izlemeyi meslek edinenler vardı. Ancak, kaçan köleleri araştırma ve geri verme devlet otoritelerine düşüyordu; kaçan bir köleyi getirene bir ödül verilirdi. Köleler tek başlarına ya da grup halinde kaçıyorlardı. Savaş sıralarında devletin zayıflığından yararlanıyor ve kitle halinde kaçarak, efendilerinden öclerini alıyorlardı.

Kölelerin kendilerini ezenlere karşı mücadelelerinin en uç noktası ise *başkaldırı*ydı. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Yunanistan'da köle başkaldırıları, kendiliğinden bir nitelik taşıdı. Başkaldıranlar, köleci sistemi kaldırıp yerine bir başkasını koymayı düşünmeksizin, yalnızca kendilerini kurtarmanın arkasındaydılar.

Yunanistan'da en eski köle başkaldırılarından biri M.Ö. 494 yılında Argos'ta oldu.

> Herodotos'un anlattığına göre, Spartalılar, Argos'a saldırarak Argosluların yarıdan fazlasını öldürmüşlerdi. "Ama Argos kanının son damlasına kadar tükenmişti; o kadar ki mal, mülk kölelerin eline geçti, iktidara geçip ili kendileri yönetmeye başladılar, ölen yurttaşların oğulları erkeklik çağına gelinceye kadar böyle gitti; Vakit gelince bu oğullar Argos'u ele aldılar, köleleri kovdular, onlar da gidip zorla Tiryus'i aldılar. İki kent iyi geçiniyordu, ama bir süre sonra kölelerin kentine bir kâhin geldi, adı Kleandros'du. (–) Bu adam, köleleri efendilerine karşı yürümeye kandırdı. Bunu oldukça uzun süren bir savaş izledi ve sonunda Argoslular güçbela üstün gelebildiler." Herodotos'un bahsettiği, durumları Sparta'nın eiloteslerine benzeyen Argoslu gymneteslerin başkaldırısı kuşkusuz.

M.Ö. 464 yılında da Spartalı ve Messenialı eiloteslerin korkunç başkaldırısını görüyoruz.

Plutarkhos'un anlattığına göre, Sparta'da Arkhidamos'un zamanında bir deprem oldu. Kent karışıklık içine düştü. Arkhidamos, böyle bir durumda asıl korkulacak şeyin ne olduğunun hemen farkına vararak, sanki düşman kentin kapılarına dayanmışçasına, tehlike işaretini verdi ve yurttaşlarının vakit yitirmeden silahlı olarak yanına koşmalarını istedi. Depremden kaçışan Spartalıları öldürmek için köylerden akın eden eilotesler geliyorlardı. Spartalıların silahlı ve savaş düzenine girdiklerini görünce de komşu kentlere çekildiler; kendileri de Spartalılara saldıran Messenialıların yardımıyla, Spartalılara karşı açık bir savaş başlattılar.

On yıla yakın sürecek olan Üçüncü Messenia Savaşı'nın başlangıcı oldu bu.

Köleler, özgür halkın çeşitli kanatlarının mücadelelerine de katılıyorlardı sık sık. Bunun da ödülü, azat edilmek oluyordu.

Köleliğin Yunan ekonomisinin gelişmesindeki etkisi

Kimi tarihçiler, ilkçağın iktisadi yaşamını birbirinden farklı biçimlerde, ama çok kez de yanlış olarak açıklar. Burada tanınmış iki tarihçinin, K. Bücher ile Edouard Meyer'in görüşleri üzerinde duralım.

Bücher'e göre, Avrupa halklarının iktisadi yaşamı, birbirini izleyen üç aşamadan geçmiştir. İlk aşama, kapalı ya da "ailevi" doğal ekonomi aşamasıdır. Bu aşamada, ürünler yerinde tüketilmektedir. Ticarete gereksinme duymayan, değiş-tokuşçu bir ekonomidir bu. Bu ekonomide başlıca üreticiler, kölelerdir. İkinci aşama, ortaçağın "kent" ekonomisi aşamasıdır ve bunun da ticarete gereksinmesi yoktur; ürünler, bu aşamada da doğrudan doğruya üreticiden tüketiciye, özgür zanaatkârdan alıcıya geçmektedir. Üçüncü aşama ise, modern "ulusal" ekonomi aşamasıdır. Bu aşamada, ürünler tüketiciye ulaşmadan önce çeşitli örgütlerden geçmektedir; "ürünlerin dolaşması dönemi"dir bu ve gelişmiş bir ticaret ile emekçilere dayanan büyük üretimi öngörür.

Ne denli ilginç olursa olsun, ilkçağdaki iktisadi yaşamı basite indirgeyen bu görüş, Eski Yunan'ın gelişmiş bölgelerinin sanayi ve ticaret yaşamı üzerine bildiklerimizle çelişmektedir. Bücher'in temeldeki yanlışı şurada ki, ölçüt olarak değiş-tokuşu almakta ve değişik üretim biçimleriyle ona denk düşen üretim ilişkilerini göz ardı etmektedir.

Meyer'in kuramı çok daha başkadır: Ona göre, ilkçağ tarihinin başlangıçları bir feodalite devridir; bir "antik ortaçağ"dır o dönem. Ondan sonraki aşamada, Meyer, Bücher'in aksine, gelişmiş ekonomili devletleri ön plana koyar ve ilkçağ ekonomisindeki yükselişi, M.S. 18. yüzyılda Batı Avrupa'daki ücretli ekonomi sistemine geçişle bir tutar ve "ilkçağ kapitalizmi"nden söz eder. Meyer'e göre, bu dönemde kölelerin üretimde oynadıkları rol, genellikle düşünüldüğünden de azdı; çünkü kölelerin yanı sıra özgür halktan da çok büyük sayıda çalışan vardı.

İlkçağ ekonomisinin gelişme derecesini abartan bu görüş mutlak olarak yanlıştır. Bilindiği gibi, Yunan toplumunun gelişmesinin başlarında, feodal üreticiler yoktu. İlkçağ ekonomisinin doruğuna vardığı aşamada ise, kaynaklarından yoksun köylüler ve zanaatkârlar ücretli emekçi durumuna gelmiyor, rastlantıya bağlı bir kazançla yaşayan parazit ve sefil insanlar olup çıkıyorlardı. Böylece, bu aşamada, ücretli emekçinin ağır basan rolünden bahsedilemez; tersine, ağır basan, kölelerin emeğiydi ve onların gitgide artan sayısıydı.

M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda, bazı Yunan sitelerindeki köleci ekonomi pek yüksek bir aşamaya varmıştı ve hiç kuşkusuz, ilerici bir olaydı bu. Engels şöyle der: "Ne denli çelişik ve aykırı görünürse görünsün, o günün koşullarında köleliğin işin içine girmesi bir büyük gelişmeydi"; ve ekler: "Yalnız köleliktir ki, çok geniş çapta olmak üzere, tarım ve sanayi arasındaki işbölümüne olanak sağladı ve arkasından da ilkçağ dünyasını doruğuna, Hellenizme ulaştırdı."

Ne var ki, köleci rejim, zorla çalıştırmaya dayandığı için teknik, durgunluğa mahkûmdu. Bunun başlıca nedeni, Karl Marx'ın da dediği gibi, şuydu: "Köle, insan olduğu için, hayvanlara ve çalışma araçlarına, kendisine eşit olmadıklarını gösteriyordu. Bunun tadına varmak için de bilerek kötü kullanıyordu onları. O yüzden, böyle bir üretim biçiminde kabul edilen bir iktisadi kural vardır: En sert ve en ağır çalışma araçları kullanılmalıdır; onların hantallık ve ağırlıkları, kırılıp parçalanmalarını daha güçleştirmektedir çünkü." Tekniğin ilkel, giderek emeğin üretkenliğinin pek aşağı düzeyde olduğu bir zamanda toplumun gitgide artan mamul madde gereksinmesini karşılamak için tek bir çare vardı ancak: Toplumun ihtiyaçlarıyla orantılı olarak kölelerin sayısını arttırmaktı bu. Çalışanlar ordusunu, iktisadi olmayan zorlama ile, yani savaşla ve her türlü şiddetle

sürekli çoğaltmak, özgür insanların, onur kırıcı olarak gördükleri el emeğinden kaçmaya çalıştıkları ölçüde, üretimdeki gelişmenin zorunlu bir koşulu oluyordu.

Ne var ki, köleci üretim sistemi, bir noktadan sonra, üretici güçlerin gelişmesini köstekleyecek ve ilkçağ toplumu uzun sürecek bir bunalıma uğrayacaktır.

ATİNA DEMOKRASİSİ

Atina halkı kendi kendini yönetirdi: Halk Meclisi (*Ekklesia*) olarak bir araya gelip sitenin işleri için karar verirlerdi; Heliaia adı verilen mahkemede de toplanıp adaleti yerine getirirlerdi. Halk Meclisi'nde tartışılacak konuları hazırlamak ve yönetimin sürekliliğini sağlamak, Beşyüzler Kurulu (*Bule*) adlı bir kurulun göreviydi. Kanunların uygulanması, idare ve kumanda görevlerini yerine getirmek için bu kurul, elindeki yetkileri strategoslara devrederdi. Ancak, son sözün halkta olması için her türlü önlem alınmıştı.

Atina'nın "demokratik" bir yönetimi vardı.

Neydi kurumları bu demokrasinin? Ve nasıl bir nitelik taşıyordu?

Atina demokrasisinin kurumları

Halk Meclisi, el kaldırarak (*khirotonia*) özel görevler için on strategos seçiyordu. Bu görevler, Hoplitlere kumanda, Attika surlarının savunması, gemi yapımı, Pire'nin yönetimi gibi çeşitli alanlarla ilgiliydi. Eğer aralarından birinin yaptığı işlem kınanılır türdense, "mahkeme, cezasını ya da para cezasının miktarını saptayarak iptal eder"di.

Ordu şefleriyle, ephebosların (yurttaşlık haklarından yararlanan yurttaşların 18 ile 20 yaş arasındaki çocukları) askeri eğitimi ve öğretimi ile uğraşanlar da yine eller havaya kaldırılarak seçiliyorlardı. Halk Meclisi, maliye memurlarını, su yollarını teftiş edenleri vb. de seçerdi. Genellikle, uzman ve özel işi olmayan, bir de kusurlarıyla devleti zarara uğrattıklarında bunu giderecek servetleri olan kişiler yeğleniyordu. Halk Meclisi, iktidarı kullanan bütün bu temsilcileri istediği gibi denetleyebiliyordu; üyeleri çoktu çünkü ve hepsinin de suçlu görülen bir kimse hakkında dava açma hakkı vardı.

Halk Meclisi, yasama görevi de yapıyordu. Her üye, kanun tasarısı önerebilirdi ve tüm meclis bu tasarıların tartışmasına katılırdı; meclisçe kabul edilirse, Bule'ye, yani Beşyüzler Kurulu'na sunulurdu. Meclis, kurulun kanısını öğrendikten sonra, onu da göz önünde tutarak konuyu yeniden incelerdi. Tartışmalar bittikten sonra kanun ikinci kez oya konur ve "*prephisme*", yani meclisin kararı olurdu. Ne var ki, ancak Heliaia'nın özel bir komisyonunun uygun görmesinden sonradır ki, kanun yürürlüğe girerdi (*nomos*). Bu usulün yanı sıra *grafe paranomos*, demokratik rejimin sağlamlaştırılmasına katkıda bulunmaktaydı.

Beşyüzler Kurulu da çok önemli bir devlet organıydı. Üyeleri kurayla seçilirdi. Her dem, *phyles* başına 50 temsilci düşecek biçimde, sakinlerinin sayısıyla orantılı olarak adaylarını sunardı. Kurul pek seyrek toplanırdı. Phyleslerin sayısına göre on "prytan"a bölünmekteydi. Yıl boyunca, prytanlar sırayla toplanır ve bir aydan fazla –36 ila 39 gün– bir zaman toplantı yaparlardı. Bu usül, kurulu sürekli görev yapan bir kurum haline getiriyordu. Prytanlar ayrı bir binada toplanır ve devlet hesabına yemek yerlerdi. Her gün yeni bir başkan (*epistate*) seçerlerdi. M.Ö. 5. yüzyılda başkan, kurulun ve Halk Meclisi'nin genel toplantısına başkanlık ediyordu. Hazine ile arşivlerin anahtarları ve devlet mührü de ondaydı.

Beşyüzler Kurulu, diplomatik ilişkilerde devleti temsil ederdi; yabancı elçileri kabul edip Halk Meclisi'ne sunan oydu. Ağır suçluları tutuklayıp mahkemeye (Heliaia) ya da cezaları o mahkemenin yetkisini aşıyorsa Halk Meclisi'nin önüne sevk etmekte sınırsız yetkisi vardı. Kurul, Halk Meclisi'nin kabul ettiği kanun tasarıları hakkındaki görüşünü de açıklayıp aydınlığa kavuştururdu. "*Dokcimasia*" hakkı, yani yurttaşlık haklarıyla, kendi üyelerinin ve arkhonların ahlaki niteliklerini araştırma hakkı vardı. Prytanlar, Halk Meclisi'nin kararlarının yerine getirilip getirilmediğini denetler, devlet ekonomisini yönetir, kamu çalışmalarını teftiş eder, ephebosların eğitimine göz kulak olur, donanmanın durumu hakkında yanıt verirlerdi. Kentte prytanlar asayiş görevini yaparlar, kurul üyeleri ile Halk Meclisi üyelerini toplantıya çağırırlar, oturumların gündemlerini saptarlardı. Böylece, Beşyüzler Kurulu, Halk Meclisi'nin yalnızca bir yürütme organı değil, aynı zamanda bir bürosu durumundaydı.

Grafe paranomos ile Areopagos'un reformlarından sonra Heliaia mahkemesi, Atina'da büyük bir önem kazandı. Demok-

rasinin doruk noktasına vardığı dönemde, üyeleri 30 yaşını aşmış kişiler arasından kurayla seçiliyordu. Tümü, her phyes başına altı yüz kişi olmak üzere altı bin kişiydi. Duruşmalarda suçlayanlarla suçlananlar söz alıyorlar, arkasından da mahkeme üyeleri, küçük taşlar kullanarak gizli oylamaya gidiyorlardı: Taş deliksizse beraat demekti bu, delikli ise mahkûmiyet.

Demokrasinin doruk noktasına vardığı dönemde Arkhonlar Heyeti ve Areopagos da görevlerini sürdürüyorlardı; ancak, üstünlüklerini yitirmişlerdi. Arkhonların görevi, adli işlere bakmak ve mahkemelere sevk etmekti yalnızca; birtakım dinsel görevleri de vardı. Ephialte'nin reformundan sonra Areopagos, daha önce de söylediğimiz gibi, adam öldürenleri, yangın çıkaranları ve kutsal şeylere saygısızlık edenleri yargılayan bir mahkeme görevi de yapıyordu.

Atina demokrasisinin değeri

M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Atina rejimi işte böyleydi. Atina, Engels'in dediği gibi, "pek yetkin bir devlet biçimine sahipti: demokratik cumhuriyetti". Bu demokrasi, Yunan dünyasındaki aristokratik gerici devletlerle, Doğu despotluklarına oranla ileri bir adıma işaret ediyordu kuşkusuz.

Devri için ilerici bir rejimdi yansıttığı.

Ancak, Atina demokrasisini, giderek ilkçağ demokrasisini fazla da gözde büyütmemeli; çünkü "köleci" bir demokrasiydi o. Bu toplumda, asıl üreticiler köle durumunda olduğundan, özgür yurttaşlar çalışan kitlenin pek küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Kölelerse herhangi bir sosyal hakka sahip olmak şöyle dursun, gelgeç her türlü direnişlerini izleyen devlet organlarınca eziliyorlardı. Böylece, sayıları özgür yurttaşlardan hiç de az olmayan köleler, her türlü insani haklardan yoksundular. Özgür halkın hemen yarısına yakın olan kadınlarla metoikoslar da siyasal yönden ayrıcalıklı değillerdi. Sonuç olarak, Attika'da halkın ancak altıda, ya da yedide biri siyasal haklara sahipti.

Atina anayasası, ayrıca kenti, kırsal kesimin zararına koruyordu. Halk Meclisi, her sabah Atina'da, Pnyks Tepesi'nde toplanıyordu. Tacirler, dükkâncılar, ücretliler, gündelikçiler ve öteki kentliler meclisin oturumlarına katılabilirlerdi. Köylülere gelince, onlar mecliste genellikle hiç temsil edilemiyor ya da küçük bir delege yollayabiliyorlardı ancak; çünkü mecliste

hazır bulunma, iki ya da üç güne mal olacaktı onlara. Böylece, katılanların sayısı, Attika'nın özgür yurttaş sayısı 35.000 olarak hesaplanırsa, iki ya da üç bin kişi dolayında kalıyordu.

Yunan demokrasisinin bir başka eksiğine daha değinmeli: Kanuna göre sitede her yurttaş, hangi makam için olursa olsun seçilebilirdi; ne var ki, bu makamların çoğu ücretsiz olduğundan isteklileri de zenginler oluyordu ancak. Perikles, jüri üyeleri, kurul üyeleri, arkhonlar, strategoslar için maaş usulünü getirmiş de olsa, bunlar ödenmediğinden, görevler, serveti olan kişilere kalıyordu ister istemez.

BÖLÜM VIII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 2
DİN VE SANAT

Eski Yunan'da dinin doğuşunu ve niteliklerini daha önce anlatmıştık. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda bu din, özel yaşamın ve toplum yaşamının tüm görünümlerinde rol oynadı.

Sanata ve tiyatroya esin verenlerin başında o geliyordu.

Sanatsa, klasik görkemini o yıllarda kazandı.

DİN VE İNANÇLAR

Yunanlıların gözünde çok büyük bir önemi vardı dinin. Bir ailenin ya da bir sitenin üyeleri arasında çözülmez bağlardan birini kuran şey, beraberce yapılmış bir ayindi aynı zamanda. Din, çok geçmeden toplum yaşamının her kurumuna rengini vurdu.

Din, aile ve site

Ayin ve ibadetler, evde aile sunağı, dışarda kahramanların mezarları önünde ya da tanrıların barınağı sayılan tapınakta yapılırdı. Tapınaklar, Küçük Asya ve Büyük Yunanistan'dakiler bir yana, genellikle bütün kalabalığı içine alamayacak kadar küçük olduğundan, törenler tapınakların dışında olurdu.

İbadetlerin başlıcaları dua, saçı ve kurbandı.

> Saçıda bulunmak, bir bardakla yere birkaç damla şarap, yağ ya da süt dökmekle olurdu. Kurban için de, kanlı olmayanı, yemiş ya da tatlı sunmaktı; kanlısı ise, bir ya da birkaç hayvanı feda etmekle gerçekleşiyordu. Hayvan belli bir usule göre boğazlanır, etinin bir bölümü tanrı adına yakılırken, geri kalanı müminler arasında dağıtılırdı.

Ailede dinin rahibi babaydı.

Kendilerine dua edilen tanrılar, evde sunağın üstünde sürekli yanan bir ateşin temsil ettiği aile tanrıçası Hestia, evin çevresini koruyan Zeus ve son olarak da ataların ruhuydu; bu

ruhlar olmazsa huzurun olmayacağına, giderek canlıların yaşamının bozulacağına inanılırdı.

Çocuk doğar doğmaz baba onu kabul etmişse, aile sunağının önüne çıkarılır; sonra kendisine bir ad verilir; son olarak da baba, ailenin bağlı olduğu dinsel gruba, yani fratriye kaydettirirdi onu. "Baba kabul etmişse" dedik, kabul etmediği zaman, yolda bir moloz yığınının üstüne bırakırdı çocuğu.

Kız çocuklarının yazgısıydı çoğu kez bu!

Evliliğin amacı soyu sürdürmek, giderek aile kültünün devamını sağlamaktı. Eski Yunan'da bekârlar ve çocuksuz eşler hiçbir zaman hoş karşılanmamıştır.

> Sparta'da her yıl, evlenmemiş erkekleri kötülemek için resmi bir tören yapılırdı. Atina'da çocuksuz yurttaş, tanrıların hoşlanmadığı bir kimse olarak karşılandığından, çok yüksek görevlere çıkamıyordu.

Nişan için genç kızla erkek kutsanmış bir suda yıkanırlardı. Nikâh günü kadın, baba ocağını terk eder ve beyazlar giyinmiş olarak, yüzü örtülü, içinde bir ateş yanan yeni evine götürülürdü. Koca, sözde kaçırıyormuş gibi, kollarına alarak eşik atlatırdı onu. Bunu, geleneksel bir şölen ile, evlilik ve site tanrılarına dualar izlerdi.

Cenaze törenleri de dinsel kurallarla düzenlenmişti. Cesedi kadınlar yıkar, süsler, sonra da bir cenaze yatağına yatırırlardı. Dişlerinin arasına da bir metelik yerleştirilirdi. Kharon'un kayığıyla cehennemden geçişin ücetiydi bu.

> Mitolojide Styks, cehennemde karanlık bir ırmaktır. Yedi kez geçilirdi. Son duraklarına ulaşmak için, ölülerin ruhları bu ırmağı geçmek zorundaydılar. Cehennemin kayıkçılığını yapan Kharon adlı yaşlının kayığıyla ve bir metelik ödenerek yapılabilirdi bu geçiş. Ödeyemeyen kıyıda kalır ve asla huzur yüzü görmezdi artık.

Sonra ağıtlar ve cenaze şarkıları yükselirdi. Bunlara yardım edenler olurdu. Gömme günü, gün doğmadan aile efradı, beraberlerinde ağlayıcılar ve flüt çalıcıları, ölüyü, kollarında ya da bir arabanın üsünde, aile mezarının bulunduğu mezarlığa götürürlerdi. Mezarın üstüne saçılar serpilir ve "lekit" adı verilen cenaze vazoları konurdu.

Bütün sitelerde her yıl, ölüleri hatırlamak için bir ya da birkaç bayram yapılıyordu.

Site tanrılarına bağlılık, toplum yaşamının her faaliyetinde kendini gösterirdi. Atina'da her kabilenin kutsal bir yeri, tapınağı vardı. Meclis ve mahkemelerin toplantıları dua ve kurbanlarla açılırdı. Belli bir göreve seçilmiş magistratuslar, Akropol'de kurban kesmek için mersin dallarıyla taçlanırlardı.

Her sitenin kendi büyük dinsel bayramları vardı.

Atina'da, Attika köylülerinin büyük sevinçle kutladığı köy Dionysialarından başka, bütün sitenin katıldığı bayramlar vardı: Bunların en önemlileri, Büyük Dionysialarla Panathenaialar idi.

Büyük Dionysialar kutlandığında, dram yazarları arasında önemli yarışmalar yapılırdı. Yunan tiyatrosunun şaheserleri işte bu vesileyle yaratıldılar.

Tanrıça Athena onuruna yapılan Büyük Panathenaialar her dört yılda bir, temmuz ayında kutlanırdı. Tam bir hafta müzik ve şarkı yarışmaları, at yarışları, spor hareketleri, on kabilenin şampiyonlarının çekiştiği bayrak yarışları yapılırdı.

Bayram, bir ayin alayıyla biterdi.

Alay, bütün kenti dolaşır ve kutsal yolla Propilelerden Akropol'e çıkar ve tanrıçaya, dört soylu genç kızın tam dört yıl boyunca büyük bir özenle işledikleri bir nadide giysi sunulurdu. Parthenon'un frizlerinde bu töreni ebedileşmiş olarak görüyoruz.

Panathenaia bayramı, Athena'nın olduğu kadar Atina'nın da ululaştırılmasıydı.

Panhellenik kültler

Görüldüğü gibi, her ailenin, her sitenin kendine özgü çeşitli kültleri vardı. Bununla beraber din aslında kendi içinde parçalanmış Yunan dünyasına, kendi birliğinin bilincini sağlamada büyük rollerden birini oynuyordu. Aynı tanrılara tapıyorlardı Yunanlılar ve belli tapınakların öylesine bir ünü vardı ki, kutsal yerler olarak, Yunan dünyasının her yanından gelen hacılarca ziyaret ediliyorlardı sık sık. Bu tapınaklar ve kutsal yerlerle, büyük eğlenceler tüm Yunanlıları ortak bir heyecanın çevresinde yaklaştırıyordu birbirine.

Onlar "panhellenik" idiler, bütün Yunanlılar için ortaktılar yani.

Başta gelen kutsal yerler, Epidor, Delos ve özellikle Olympia ve Delphoi tapınaklarıydı.

Kutsal Delos Adası'nda bütün İyonlar, Apollon'la kız kardeşi Artemis'i kutlamak için toplanırlardı. Elide'de bulunan Olympia, aslında bir kent değil, Zeus'un bir tapınağıydı. Kutsal bir surun, Altis'in içinde, çeşitli anıtların ortasında eski Hera Tapınağı yükseliyordu. Aşağıda, Altis'in ayakları dibinde ise stadyum ile hipodrom bulunuyordu.

Phokis'teki Delphoi, Apollon'un başta gelen tapınağıydı. Sivri ve görkemli bir noktada, Phaedriades kayalarının eteğinde kutsal yerin duvarları uzanıyordu. Kutsal yol, hacıları tapınağa götürüyordu; çevresinde heykeller ve minnettarlık duyan sitelerin yaptırdıkları küçük tapınaklar bulunuyordu. En değerli sunguların aktığı Delphoi, bütün sitelerin koruması altındaydı. Aslında bu koruyucu rolü oynayan içlerinden birkaçıydı yalnız. Sitelerin temsilcileri "Delphoi Anfiksionisi" adı altında bir kurulda toplaşırlardı.

Delphoi'nin ünü kâhininden, Olympia'nınki ise oyunlarından geliyordu.

Kendi özel işleri ya da kamuyu ilgilendiren konularda tanrıların görüşünü öğrenmekte meraklı olan Yunanlılar, kâhinlere başvururlardı: Dodon'da Zeus, kutsal meşelerin uğultusuyla düşüncelerini belli ederdi; Epidor'da, Tanrı Asklepios, kendi adına yükseltilmiş yuvarlak tapınağın avlusunda uykuya dalan hastalara, uyurlarken verirdi öğütlerini.

Delphoi'de, kendi adına yapılmış tapınakta Tanrı Apollon, bir genç kızın ağzından konuşurdu: Pythia adını taşıyan genç kız, üç ayaklı bir iskemleye oturmuş bir halde, kutsal defne yaprağını çiğner, kayanın çatlaklarından çıkan buharlarla sarhoş, kendisinden geçmiş olarak ve sinirli hareketlerle sarsılarak belli belirsiz sesler çıkarırdı. Rahipler de gaipten haber verdiği sanılan bu hezeyanları, kısa ama baştan sona karanlık birtakım şiirlere dönüştürürlerdi.

Her şey sorulurdu kâhine: Bir evliliğin yerinde olup olmayacağından bir savaş ilanına ya da bir kolooninin kurulmasına varıncaya kadar her şey. Çok uzaklardan, ta Asya'dan, Mısır'dan ya da Sicilya'dan kâhine danışılmaya gelinirdi ve ünü öylesine yaygındı ki, başkalarından önce ona danışma hakkı, üzerine titrenilen bir ayrıcalık olup çıkmıştı.

Panhellenik oyunlar, spor yarışmalarıydı ki, birkaç tapınağın gölgesinde, bütün sitelerin şampiyonlarını karşı karşıya getirirdi. Belli bir dinsel anlamı vardı bu yarışmaların: Atletlerin çabası tanrılara bir saygıyı dile getirirdi; başarı ise, tanrının bir yeğlemesi olarak görülürdü.

Panhellenik oyunlar dört taneydi: Bunlar, Korynthos Berzahı'ndaki İsthmia Oyunları, Peloponnesos'ta, Neme Vadisi'nde Neme Oyunları, Delphoi'de Pythia Oyunları ve son olarak da Olympia Oyunları (Olimpiyatlar) adlarını taşıyordu.

Olympia Oyunları, M.Ö. 776 yılından başlayarak, her dört yılda bir kutlanırdı. Doğuştan özgür bütün Yunanlılar, ama yalnızca onlar katılabiliyordu bu oyunlara. Bu vesileyle, habercilер kutsal bir mütareke ilan ederlerdi: Yunanlılar arasında tüm uzlaşmazlıklar kesilirdi ve hacılar, Zeus'un koruması altında Olympia'ya çıkarlardı.

Onlara saldırmak günah sayılırdı.

Birkaç haftada büyük bir kalabalık bir araya toplanırdı. Açıkta ya da çadır altında yatar uyurlardı. Atletler, hakemlerin gözleri önünde yarışmalara hazırlanırlardı.

Bir hafta süren oyunlar, bir kurban töreni ve yarışacaklarla hakemlerin oyunun kurallarına dürüstlükle uyacakları hakkında bir yemin töreniyle başlardı. İlk başlarda altı yarışma vardı: Koşu, güreş, boks, ok atma, disk atma ve araba yarışı. Daha sonra, çeşitli yarışmalar eklendi bunlara: Bir silahlı yarışmanın yanı sıra pankreas ve beş yarışmayı –yüksek atlama, disk, ok atma, koşu ve güreş– bir araya getiren pentatlon.

Stad, kırk bin seyirciyi içine alabiliyordu.

Yenenlere, ödül diye, zeytin dalından örülme bir taç verilirdi. Ancak, bütün Yunan dünyasında ünleri yayılır ve sitelerinde armağanlara ve şereflere boğulurlardı. Simonides ve Pindaros gibi büyük şairler, başarılarına şiirler düzerlerdi.

"Kollarının sertliği ya da bacaklarının çevikliğiyle oyunlarda rakiplerini yenip cesareti ve gücüyle, en yüce ödülü alan kişi, şairlerin şiirlerini hak etmiştir ve mutludur."

Pindaros öyle söyler.

M.Ö. 5. yüzyıldan başlayarak, siteler arasındaki bölünmeler derinleştikçe, dinin panhellenik rolü azaldı. Delphoi, Yunanlılar arasında, Kutsal Savaşlar adı verilen büyük savaşlara neden oldu. Oyunlar saygınlıklarını korudular gerçi, ancak, sportif görünüşleri dinsel anlamlarına ağır basmaya başladı.

Herkesin katıldığı törenler, dinden, bir yaşam kuralı isteyen ve ölümden sonraki yaşamları için de bir güvence bekleyen bazı müminleri tam anlamıyla doyurmuyordu.

Orphizm ile Mysteriaların başarısını buna bağlamak gerekir.

Neydi bunlar?

Orphizm, kurucusu olan efsanevi bir kişiden, Orpheus'tan alıyor adını.

Yunan mitolojisinde çok içli bir öyküsü vardır onun: Şarkılarıyla bütün doğayı etkiler ve büyülermiş. Karısı Eurydikhe'nin ölümüne dayanamamış, ölüler ülkesi Hades'e gidip onu geri vermelerini istemiş. Acıyıp vermişler gerçi; ancak, onunla beraber yeryüzüne çıkıncaya değin arkasına dönüp Eurydike'ye bakmamayı şart koşmuşlar. Ne var ki, bu koşulu yerine getirememiş Orpheus, dayanamayıp bakmış. Bakmış ve sevgilisini de kesin olarak yitirmiş böylece.

İnsanın doğa sırlarını araştırma isteğini simgeleyen bir öykü aslında.

Orpheus'un, giderek Orphizm'in söylediği şuydu: Ruh ölümsüzdür. Bedende hapsolmuş durumda bulunan ruh, ölümle bundan kurtulacak ve tanrılarca muhakeme edilecektir; büyük mutluluğa ise, bedenden bedene göçerek yaşayacağı birçok yaşam süresince erişecektir.

Günahlarından arınarak ve ancak öteki dünyada.

Tanrılarla ilişki kurduklarına inanılan Orpheus rahipleri, büyüsel gizli yöntemlerle insanları mutluluğa ulaştırmaya çalışırlardı. Kendinden geçme, coşku ve sonunda Tanrı Dionysos'la birleşme, orphik gizemsel törenlerin amacıydı.

Çilecilik de bir öğe olarak beliriyordu.

Aslında çilecilik geniş halk yığınlarının iktisadi ve sosyal koşullar yüzünden çekmekte oldukları çileyi kurumlaştırıyordu. Acı çeken insan yığınları bu dinde, çektikleri acıyı ölümden sonraki mutlulukları için gerekli sayma, kendilerinin de bir gün mutlu olabileceklerine inanma, dayanışma bilinci edinme, gizemsel törenler sırasında kendilerinden geçerek çektikleri acıları ve yoksulluğu unutma yoluyla, dünyadaki yaşamlarında en büyük avuntuyu bulmaya çalışıyorlardı. Özellikle köleler, ruhlarının, efendilerine ait bulunan ve bu yüzden bir ömür boyu acı

çeken bedenlerinden çıkıp rahat edeceği ve özgürleşeceği ânı sabırsızlıkla beklemişlerdir.

Orphizm, soyluların dünya görüşünü temsil eden mitolojiye karşı, köylülerin ve kölelerin dünya anlayışını temsil etmektedir. Bundan dolayıdır ki, Orpheus dininin mitolojiyle taban tabana zıt öğeleri vardır. Örneğin mitolojiye göre, ölümden sonraki yaşam, dünyadaki yaşamın bir süregelişidir; Orphizmdeyse, dünyada çile çekilir ve ancak ölümden sonra mutlu bir yaşama erişilir. Mitolojide ölümden sonraki yaşam bedenlidir; Orphizmdeyse, beden dünyada kalır ve yalnızca ruh öbür dünyada yaşamayı sürdürür. Mitolojide güçsüzlükten güçlülüğe doğru ve en üstte en güçlülerin bulunduğu bir sıradüzeni vardır; Orphizmdeyse tüm insanlar birbirine eşittir.

Orpheus dininde, sonradan Hıristiyanlığın alıp geliştireceği, ruhun öbür dünyadan düşerek bedendeki varlığı meydana getirmesi gibi temel dinsel öğeler de bulunmaktadır.

Orphizm, M.Ö. 8. yüzyılda oluşmuştur.

"Sır" anlamına gelen "Mysteria", Eski Yunanlıların hemen bütün dinsel yaşamlarını adlandırır aslında.

Mysterialarda söz konusu olan, insanı tanrısal yetkinliğe yaklaştırmaktır; ta ki insan, tanrıların yapısındaki doğaüstü tözü kendine sindirebilsin ya da tanrısal sonsuzlukla kaynaşıp bunun içinde yok olabilsin. Bu eğilimin çağımızdaki adı "mistizm"dir, yani ruhun, insanlığı aşıp tam anlamıyla tanrılığa yükselmesidir.

Tapımlar daima gizli yapılır, dışarıya hiçbir bilgi sızdırılmazdı.

Bu gizli tapımların en ünlüsü de Attika'daki Eleusis gizli tapımlarıydı. Demeter ile kızı Kore ya da Persefone, bu konudaki büyük tanrılardı.

M.Ö. 5. yüzyılda, gizli tapıma kabul edilenlerin sayıları pek çoğaldı ve Eleusis inanışını koruyan Atina, büyük bir çekicilik kazandırdı buna. Hacıların, Atinalı süvarilerin eşliğinde, Eleusis'e doğru alay halinde gidişleri, sitenin en büyük dinsel bayramlarından biri haline geldi.

GÖRSEL SANATLAR

Mimarlık, resim ve heykel olarak görsel sanatlar, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda ve özellikle Atina'da klasik içeriğini kazandı.

Bu sanat daha sonra Roma sanatını, Rönesans'tan başlayarak da Batı sanatını etkileyecektir.

Önce, neydi genel nitelikleri bu sanatın?

Genel nitelikler

Eski Yunan sanatının niteliklerini şu noktalar çevresinde toplamak mümkün:

1. Yunan sanatı, her şeyden önce *dinsel* bir sanattır: Tapınak, sanatın başta gelen anıtıdır; heykeller de tanrıları temsil eder.

2. Bu sanat, uzun süre *kolektif* bir nitelik taşıdı; atölyelerde çalışan sanatçılar, geleneklere ve yerel yöntemlere uyuyorlardı.

Nitekim, M.Ö. 5. yüzyıldan önce adı belli sanatçılar nadirdir.

3. Bu sanatta *ahenk, yalınlık, denge* ve *bütüne gerçekten uymuş bir süsleme* egemendir.

Atina'da Akropol'deki anıtlar ve heykeltıraş Phidias'ın eserleriyle Perikles yüzyılı, Yunan sanatının doruğudur. Ne var ki, o yüzyıldan önce, uzun bir hazırlanış dönemi geçmiştir ve bu dönemde Atina da tek merkez olmamıştır hiçbir zaman. M.Ö. 6. yüzyılın büyük eserleri, daha önce de gördüğümüz gibi, İyonya ve Büyük Yunanistan'da yaratıldı.

Böylece, Yunan sanatı, arkaik dönem boyunca ağır ağır oluştu, biçimlendi. M.Ö. 5. yüzyılın başında ise, bu sanatın bütün öğeleri belirginleşmişti artık.

Seramik sanatçıları, vazo ve kupalarını, hayvan ve insanları canlı, zengin anlatımlı sahneler halinde süsleyebiliyorlardı. Heykeltıraşlar, tekniklerine egemendiler: Heykellerinde, arkaik eserlerde rastladığımız çirkinlikle tutukluk ve beceriksizlik yoktur. Son olarak da Yunan tapınağının planı kesinlikle ortaya çıkmıştır. Klasik biçemler doğmuştur: Dor biçemi ile İyon biçemidir bunlar.

Mimarlık

Eski Yunan'da tapınaklar, taş ya da mermer bloklardan yapılıyordu. Bunlar öylesine güzel yontuluyorlardı ki, birbirlerine bağlamak için bir çimentoya gereksinme kalmıyordu artık. Plan her zaman aynı değildi gerçi, ancak, sık sık belli planlar tekrarlanıyordu.

Bu plan üç bölümden oluşuyor: Önce bir hol (*pronaos*), sonra bir tanrı salonu (*naos*), son olarak da hazine. Bir düz tabanın üstünde yükselirdi tapınak ve bu tabana dört bir yandan basamaklarla çıkılırdı. Tapınağı sütunlar çevirirdi, dam da bir pervaz aracılığıyla onlara dayanırdı. Çifte inişli damın önünde üçgen, heykelli bir alınlıkla karşılaşıyoruz.

İki biçem görüyoruz: Dor biçemi ile İyon biçemi. "Dor biçemi", daha sert görünüşlü olup bodur sütunlar doğrudan doğruya tabana değer ve süslemesiz bir başlıkla sona erer. Pervazın üstünde riz, içinden bir yiv geçen belirgin taşlardan (*triglif*) ve yalın ya da süslü yüzeylerden (*metope*) oluşmuştur.

Sicilya ve Güney İtalya'da tapınaklarla Olympia'daki Zeus Tapınağı Dor biçemindeydi.

"İyon biçemi" daha zarif olup sütunlar daha yüksekti; tabana değen bu sütunlar ve başlıkları çifte kıvrımla süslüdürler.

Küçük Asya'daki tapınaklar da bu biçemdeydi.

Daha sonraları bir üçüncü biçem, "Korynthos biçemi" çıktı ki, özelliği kenger yaprağı biçiminde oymalarla süslü bir başlığı olmasıydı.

Perslerin yerle bir ettiği Akropol'ü, sitelerine ve sitelerini temsil eden tanrıçaya değer anıtlarla süslemek için Atinalılar, bütün bir M.Ö. 5. yüzyıl boyunca çalıştılar. En önemli anıtları, özellikle Parthenon'u yaptıran da Perikles oldu.

Başyardımcısı büyük heykeltıraş Phidias'tı.

Parthenon'a varmak için kutsal sayılan bir yol, "Zafer Kazanmış" Athena ya da "Kanatsız Zafer" denen, İyon biçeminde küçük bir tapınağın önünden geçiyordu önce. Sonra, Mnesikles'in yaptırttığı Propile adlı anıtsal giriş, Akropol terasına götürüyordu. Dövüşen Athena (*Athena Promakhos*) adlı heykel orada yükseliyordu. Phidias'ın eseri olan bu heykel, baştan aşağıya silahlı olarak kenti görür gözetir durumdaydı. Sonra, mermerden Parthenon'la, içinde zeytin ağacından yapma ve tanrıçayı temsil eden eski bir putun bulunduğu Erektheion geliyordu.

Orta çaptaki boyutlarıyla Parthenon, İyon zarafetiyle Dor biçeminin sertliğini kaynaştırır birbirine. Bütün, aslında Dor biçemindedir; ancak, alışılmış Dorik tapınaklardan daha geniştir. Cephesinde sekiz sütun vardır: Daha geniş olan alınlıklar, biri Athena'nın doğuşu, ötekisi ise Poseidon'la tar-

tışmayı temsil eden iki önemli süslemeyi içerir. 92 metopesi heykellerle süslüydü. İyon biçeminde bir friz, dört duvarın en üst bölümünü taçlandırıyordu.

Ünlü Panathenaia frizi işte buydu.

O yüzyılın sonuna doğru bitirilmiş olan Erektheion'un, Kariatides adlı sütunlu bir girişi vardı; pervaz, sütunlara dayanmıyor, onu, yüzleri soylu ve ciddi bakışlı altı genç kız heykeli taşıyordu.

Heykel ve resim

M.Ö. 5. yüzyılda, Phidias'tan önce, büyük heykeltıraşlar Myron ile Polykleitos oldular. Ünlü Disk Atıcısı'nın (*Diskobol*) yaratıcısı olan Myron, hareketin ustasıydı; Argoslu Polykleitos ise, Mızrak Taşıyıcısı'na (*Doryfor*) insan bedeninin ideal ölçülerini kazandırdı.

Dövüşen Athena ile Parthenon'un süslemelerinin dışında Phidias, Parthenon'un tanrı salonunda parlayan altından ve fildişinden muazzam bir Athena heykeli yapmıştı. Olympia'da Zeus adlı heykel de şaheserleri arasındadır.

Polygnotus gibi ünlü ressamlar da vardı; ancak, hiçbirinin eseri günümüze kadar ulaşamadı. Buna karşılık yığınla seramik, vazo M.Ö. 5. yüzyıldaki süslemecilerin ustalığını sergileyip duruyor. Bu süslemeciler, siyah bir zemin üzerine kırmızı renkli, çizgileri kadar kompozisyonları da ilginç sahneler çiziyorlardı.

M.Ö. 4. yüzyılda, sitelerdeki siyasal çözülme uygarlıktaki çözülmeyi de beraberinde getirmedi; aynı görkemlilik bu yüzyılda da sürdü. Mimarlar, tapınaklardan başka taştan tiyatrolar da yaptılar. Bu yüzyılda da büyük heykeltıraşlar görüyoruz: Örneğin, dokunaklılığın ustası olan bir Skopas, bir Praksiteles, M.Ö. 5. yüzyıldakinden farklı olarak, büyüklükten çok harekete ve ifadeye önem verirler.

Yüceliğini sürdüren bir sanattır onlarınki de!

BÖLÜM IX

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 3
DÜŞÜN YAŞAMI

Klasik Yunan'ın dehası, yalnızca görsel sanatlarda değildir; edebiyattan felsefeye değin düşün yaşamının her alanındadır. Gelecek yüzyılları bir de bu alandaki ürünleriyle fethetmiştir.

Atina, yine rakipsizdir bu bakımdan.

EDEBİYAT, TİYATRO VE MÜZİK

Yunan edebiyatı deyince, başta şu iki tür akla gelir: Şiir ve tiyatro. Felsefe, tarih, belagat de, biçim olarak, o edebiyatın bir parçası olmakla beraber onları ayrıca inceleyeceğiz.

Şiir

Kültürel gelişmesinin daha şafağında, Yunan halkı Homeros destanlarını yaratarak dehasını tanıtladı. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru ya da 7. yüzyılın başlarında, Boeotia'da, adı ve eserleri bize ulaşmış bir şair ortaya çıkıyor: Hesiodos. Onun, halk destanlarının tüm biçimini koruyarak yazılmış, *İşler* ve *Günler* ile *Theogonia*'sı, yazarının kişiliğinin yanı sıra –bir yerde tarımla uğraşanlarınkinden başka bir şey olmayan– sosyal ve siyasal görüşlerini de yansıtır. Bu eserler aynı zamanda, yabancı birtakım etki ve eğilimlerin de Hellas'ı istila ettiğini gösterirler: Uzak deniz yolculuklarında mutluluk ve zenginlik arayışı, dağdağalı denizle ilişki...

M.Ö. 7. yüzyılın başlarında, Hesiodos'la hemen hemen aynı zamanda, Hellas'ta içten duyguları şakıyan şiirin, "lirik şiir"in doğup yetkinleştiğini görüyoruz. M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda Megara, Lesbos Adası'nda Mytilene; Khios, Atina gibi gelişmiş sitelerde, hatta Thebai ve Sparta gibi geri kalmış sitelerde üstün düzeyde yığınla şair yetişti. Edebiyattaki bu hızlı çiçekleniş, Hellas'ın iktisadi, sosyal ve siyasal gelişmesine denk düşüyordu. Arkhilokhos, Solon, Theognis, Terpandros, Tyrtaios gibi lirik şairler, sosyal ve siyasal mücadelelerin birer yankısıydılar; Sappho,

Anakreon gibi ötekilerse, aşk ve yaşam zevklerini öne alıyorlardı. Lirik şairler nazım tekniğini geliştirdiler ve çeşitli ölçüler yarattılar; bütün öteki ülkelerin şairleri de yararlandılar bunlardan.

Yunan lirik şairlerinin eserleri, halk şiirinden, folklorik türkülerden esinleniyordu.

Tiyatro

Halkın yaşamı ve folklor, aynı zamanda, Hellen kültürünün bir başka türünü doğurdu: Tiyatro, dramatik eserler ortaya çıktı.

M.Ö. 6. yüzyılda Atina'da doğan tiyatro, şarap tanrısı Dionysos onuruna düzenlenen kırsal bayramlardan alıyor kaynağını. Bu şenliklerde oyunlar ve türküler, bu tanrının gelişini ve yazgısını dile getirir ve keçilerin (*tragos*) eşliğinde temsil edilirlerdi. Yunanlıların öteki dinsel törenlerinde de bulduğumuz totemizmden kalan izler bunlar.

Dionysos'un tutkularını dile getiren "tragedya"ları, yani "teke türküleri"ni, keçi derilerine bürünmüş türkücüler oynardı; türküye hareketler, mimikler ve danslar da eşlik ederdi. Yavaş yavaş belli bir biçim aldı bu "tragedyalar"; M.Ö. 7. yüzyılın ünlü şair ve türkücüsü Arion, *"dithyrambos"* adıyla kesinleştirdi onları. Bu dithyrambosta bir *"koryphe"* (birinci türkücü) ve ona yanıt veren bir koro görüyoruz. Bu diyaloglu eylem, tiyatro temsilinin ilk biçimiydi aslında. Daha sonra, M.Ö. 530 yılına doğru ilk dram yazarı Thespis, Yunancada *hypokrit*, yani yanıt veren anlamına gelen oyuncuyu soktu tiyatroya. Böylece, seyirciler önünde birçok oyuncunun oynadığı, "tragedya" adını alan yeni bir edebi tür çıktı ortaya. Koro da varlığını sürdürdü ve oyunun kişileri arasında tiyatroya katıldı.

Tiyatro, köy bayramlarında göründü önce; sonraları, daha sürekli ve örgütlü topluluklar, kentlerde gösteri sergilemeye başladılar. Bu gösteriler, kentte tahtadan peykeli barakalarda yapılırdı; daha sonra bir büyük binaya dönüştüler. M.Ö. 4. yüzyıldan başlayarak da taştan yapılmaya başlandı bu tiyatrolar. Çok kez, binlerce seyirciyi içine alacak kadar geniş, anıtsal eserlerdi bunlar. Bir tepenin yamacına dizilen yarım daire basamaklar, çevreden ortaya inen yollarla bölümlere ayrılırlardı.

Aşağı sıralar, gözde kişilerindi ve özel bir lüks taşırdı. Daha aşağıda, orkestra adı verilen, koronun dolaştığı daire biçiminde bir alan vardı; orkestranın arkasında, kulislerin, dekorların ve insanların kaçırılması, tanrıların görünmesi gibi olağanüstü şeyleri temsil etmede kullanılan pek karmaşık aletlerin yer aldığı sahne (*skene*) bulunurdu.

Temsiller, halk bayramlarında, yılda birkaç kez verilir ve günler boyunca aralıksız sürerdi. Her defasında bir düzine oyun oynanırdı. Gösteri sabahtan başlar, akşama kadar sürerdi. Bir çeşit yarışmaydı bu. Her piyes serisi için bir jüri seçilirdi; bu jüri, kazananı belirler ve bir taçtan ibaret olan ödülünü verirdi.

İlk trajedi şairleri, tek bir oyuncunun monologlarını ve koronun yanıtlarını yazıyorlardı. Daha sonra, bir başka biçim bulundu: Oyuncular arasında diyalog ortaya çıktı. Piyesler, hangi konuda olursa olsun, büyük bir çeşitlilik gösteren edebi bir içerik taşıyabiliyordu. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda, insanların özgürlüğü ve yazgısı, devletin ve yurttaşların görevleri, aşk, aile ödevi, kişisel mutluluk hakkı gibi çeşitli sorunları işleyen binlerce trajedi ve komedi görüyoruz.

M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış üç büyük Yunan tragedya yazarı var: Aiskhylos, Sophokles ve Euripides. Bunların eserlerinden pek azı elimizde bulunuyor. Başka birçok yazarın eserlerindense, sadece dağınık parçalar kalabilmiş günümüze.

Aiskhylos (M.Ö. 525-456) 90'a yakın trajedi yazdı; içlerinden yalnızca yedisi korunabilmiş durumda. Onlardan biri, *Persler*, Kserkses'in Hellas'a karşı seferini, özellikle Salamis Savaşı'nı canlandırıyor; bir başkası, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, Prometheus mitosunu, Zeus'un elinden ateşi kaçırıp insanlara veren, bu yüzden de Kafkaslar'da bir kayaya zincirlenen o gözüpek titanın öyküsünü anlatıyor. *Orestea* üçlüsü, Homeros'un kişilerini yaşatıyor. Oyundaki kanlı mücadelede Aiskhylos, insanlara egemen yazgıyı (*Moira*) ve tanrıların bile onun önünde nasıl güçsüz kaldıklarını gösteriyor. Yazgı (*Moira*), sosyal gelişmenin karşı konulmaz gücü hakkında henüz belirsiz bir düşünceyi dile getiriyor burada.

Aiskhylos'un eserlerinde ilk kez, hem erkek, hem kadın rollerini oynayan iki oyuncu çıkıyor sahneye. Aiskhylos'un zamanında, oyuncuların oyunları pek saymaca idi. Daha sonra Sophokles ile Euripides, bir üçüncü oyuncuyu soktular sahneye ve tiyatroyu daha gerçekçi hale getirdiler. Her ikisi de Atina

Uygarlığı'nın her alanda büyük bir yükseliş, sosyal ve siyasal yaşamınsa gelişme içinde olduğu "Perikles Çağı"nda yaşadılar.

Sophokles (M.Ö. 496-406) yüzden fazla trajedi yazdı. Bunlardan yalnızca yedisi bütünüyle korunabilmiş durumda. En tanınmış olanları da *Kral Oidipus* ile *Antigone*. Trajedilerinin anateması, bireyle toplum arasındaki uzlaşmazlık, sosyal kanuna karşı çıkanın kaçınılmaz yok oluşudur. Artık, tanrılar değil, yaradılışları ve tutkularıyla insanlardır Sophokles'i ilgilendiren: "Dünyada sayısız büyük güç var, ama doğada insandan daha güçlü olan hiçbir şey yok," der *Antigone*'deki koro. Eserlerinde etten kemikten insanlar olarak canlandırılmış kişiler, binlerce seyircinin canlı ilgisini topladı durdu.

Sophokles'in çağdaşı olan Euripides (M.Ö. 480-406) alabildiğine çeşitli ve çarpıcı gerçek yaşamdan alır esinini. O da Sophokles gibi, konularını Eski Yunan efsanelerinden seçmiştir. Ancak onun kahramanları, pek özgürce yorumlanmıştır ve Perikles Çağı'ndaki Atina yaşamının çıkarlarını yaşarlar. Böylece *Yakaran Kadınlar*'da, Atina'nın efsanevi kralı Theseus, demokrasinin yararları üstüne bir söylevde bulunur. *Medea*'da şair, kadının temel hakları üstüne eğilir. Euripides'in bize kadar ulaşmış 18 trajedisi içinde, hep canlı gerçekliktir sahneye çıkarılan.

Bir başka sahne türü olan komedi de Atina kökenlidir. Trajedi nasıl Dionysialardan doğduysa –*komos* kelimesinden gelen– komedi de "çakırkeyf köylülerin türküsü" anlamına geliyor aşağı yukarı. Keyifli korolar az çok yüksek makamlardaki kişilere yönelik nakaratlı ve açık saçık taşlamalar söylerlerdi. Yazarlar başlarda, ilk trajedilerdeki aynı diyalog biçimini kullandılarsa da komik ve yerginin içeriği, yeni bir sahne ve edebi eser tipini gerektirdi. M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Attika'da, yığınla "komik" şair görüyoruz. Bunların içinde gerçekten ustalar vardı. Ne var ki, eserlerinden ancak parçalar kaldı bize. Yazdığı 44 eserden sadece 11'i günümüze ulaşmış tek büyük komedi yazarı ise Aristophanes.

M.Ö. 5. yüzyılın sonlarıyla 4. yüzyılın başlarında yaşayan Aristophanes'in piyesleri, Atina'nın aşağı yukarı kırk yıllık bir dönemindeki sosyal ve siyasal yaşamı gerçekçi, ama karikatürsü, yani bozulmuş ve çarpıtılmış bir biçimde yansıtırlar. Bu eserlerde Aristophanes, ünlü siyaset adamlarını, askeri şefleri, şairleri, filozofları, siyasal partile-

ri ve programları amansızca alaya alır. Örneğin *Atlılar*'da Kleon vardır, *Kurbağalar*'da Euripides, *Bulutlar*'da Sokrates. Atina'da egemenliğin sahibi halk bile bu eserlerde kafadan çatlak ve gülünç bir ihtiyar olarak gösteriliyor.

Aristophanes'in komedileri, kendisini doğuran folklorla yakınlığını sürdürür ve başka şeylerin yanı sıra savaşın bütün zulmüne uğramış köylülerin yaşam biçimi ile çıkarlarını yansıtırlar. Böylece eserlerinden bazıları (*Barış, Atlılar*) kentlilerin savaş hayranlığına karşı bir protestodur; tatlı bir halk diliyle yazılmış bu eserler, açık saçıklığı da taşırlar ve alabildiğine tuhaftırlar. Aristophanes'in piyesleri, eğlendirmeden daha fazla bir şey veriyordu seyircilerine: Isıran bir yergi kılığına bürünerek, büyük kültürel, sosyal ve siyasal sorunları ortaya atıyorlardı.

Yunan musikisi

Yunan musikisi üzerine bilgilerimiz o kadar kesin değil. Eldeki belgeler, yalnızca tamamı yazılmış beş altı parçayla, bir de birkaç bölümü bulunan bir o kadar parçayla sınırlı kalmaktadır. Bunlar, Eski Yunan musikisinin "teksesli" olduğunu gösteriyor bize. Bununla beraber, Platon ne türlü olduğu kestirilemeyen bir çoksesten söz etmiştir. Herhalde Eski Yunan, görsel sanatlar, felsefe ve edebiyat alanlarında Batı, giderek dünya kültürüne kazandırdıklarını musiki alanında verebilmiş değil. Yunan kültürünün genellikle bağımsız bir kültür olmadığını, Mısır'a, Fenike'ye ve Asya kültürlerine çok şey borçlu olduğunu biliyoruz. Bunun gibi Yunan musikisinin de çevre ülkelerden, özellikle Mısır'dan etkilenmiş olduğu sanılıyor. Eski Yunan'da kullanıldığı bilinen başlıca çalgıların Asya'dan gelmiş olduğu da anlaşılıyor. Bu arada, Yunan tapınak dışı musikisinin simgesi olan çift borulu, sesi de zurnayı andıran "aulos"un daha eski örneklerine Asya'da rastlanmıştır. Bir telli çalgı olan kitara da Asya'dan gelmedir. Yunan musikisinde "aulos" şarap tanrısı Dionysos'un, kitara ise sanat tanrısı Apollon'un simgesidir.

Yunan musikisinin "altın çağı" diye anılan Homeros Çağı'nda bu çalgılar, kahramanlık şiirlerine eşlik için kullanılırdı. Daha sonra, Sappho'nun, Arkhilokhos'un, Anakreon'un şiirleri, hem edebiyat hem de musiki sanatı olarak gösterilir. Bu çağda ve daha önce, Yunan dramının evrimi içinde, musikinin de bir

yeri vardı. Yunan dramında musiki, özellikle koronun söyleyişi ve oyuna "aulos"un eşliğiyle uygulanırdı. Kitara, asıl tapınak musikisinde kullanılırdı. Eski Yunan'da ses dizileri, pes sesten tiz sese doğru, yani aşağıdan yukarı değil, yukarıdan aşağı sıralanırdı. Euripides, Miletoslu Timotheos ve Midillili Phirnis, araştırıcılarca çağın başlıca musikişinasları olarak tanıtılır.

Yunan musikisinin daha sonra ne olduğu konusunda güvenilir hiçbir kanıt yoktur.

Yunan'ın çöküp Roma'nın yükselmesiyle Yunan çalgıcılarının, şarkıcılarının, dansçılarının Roma'da kendilerine iş bulmaya çalıştıkları, gösterişe ve köksüz değerlere dayanan bir sanat için ülkülerini yitirdikleri söylenir; ancak, Roma'da çalınan ve söylenen musikinin gerçekten böylesine kötü olup olmadığını doğrulayacak bir kanıt da yok ortada.

FELSEFE VE BİLİM

Eski Yunanlılar, felsefenin ve bilimin gelişmesinde de büyük rol oynadılar. Yunanca "bilgelik sevgisi" anlamına gelen felsefe kelimesi de Hellas'ta doğdu.

Materyalist İyonya Okulu

İyonya'nın ilerlemiş siteleri, Doğu kültürünün mirasını en erken özümsediler. Bu miras, doğa olaylarını açıklamaya çabalayan bilimsel düşünceyi de içinde taşıyordu: Doğuda sınıflar mücadelesi, toplumun yönetici katlarının, rahiplerle soyluların kafalara soktukları inançlar karşısında eleştirici bir tutumun koşullarını yaratmıştı. Babil'de ve Mısır'da matematik, astronomi ve doğa bilimleri hatırı sayılır ilerlemeler kaydetmişti. İyonya'da, ticaret ilişkileri –kolonizasyon yoluyla– daha da güçlenmiş olan girişimci tacirler, doğuştan soyluların yerine iktidara geçince, düşüncenin cesur atılımı için uygun fırsat doğmuş oldu. İyonya'nın başta gelen kenti Miletos, ilk Yunan filozofu, kendiliğinden materyalist görüşün babası Thales'in (M.Ö. 600'e doğru) yurdu oldu.

> Hali vakti yerinde bir tacir ailesinden gelen Thales, doğadaki ve yaşamdaki çeşitliliği, kendiliğinden akıp giden bir bütün olarak görüyordu; ona göre, var olan hiç de bir tanrının eseri olamazdı, ken-

diliğinden bir tek öğeden geliyordu bu: "su"dan! Bu yüzden de meteoroloji ve astronomiyle uğraştı ve M.Ö. 28 Mayıs 585 tarihinde güneş tutulmasını daha önce haber vermesiyle de büyük bir ün kazandı.

Thales, doğa felsefesinin kurucusudur böylece.

Miletos Okulu'na bağlı öğrenci ve izleyicileri, onun bilimsel ve felsefi öğretisini geliştirip derinleştirdiler. Anaksimenes'e göre, canlı olduğu gibi ölü doğa da "hava"dan oluşmuştu. Havanın yoğunlaşması, katı ve sıvı cisimleri doğurmuştu; oysa ateş, bu yoğunluğun azalması sonucu ortaya çıkmıştır. Anaksimandros, "sonsuz" terimiyle anlattığı maddenin dünyanın temeli olduğunu söylüyordu. Canlı varlıkları doğuran buydu ona göre. "İnsan, öteki hayvanlardan geliyor," derken de belli bir ölçüde, Darwin'in evrimci öğretisini haber veriyordu daha o zamandan.

Materyalizm ve idealizm çatışması

Ne var ki, Miletos Okulu'nun materyalist ilkelerinin parlak gelişimi, yenilmiş ve iktidardan uzaklaştırılmış soyluların muhalefetiyle karşılaştı. Bu muhalefet, idealist (düşünceci) felsefede buluyordu anlatımını; gitgide yükselen halk hareketine ve demokratik rejime karşı çıkan gerici soyluların gizli derneklerinde doğmuştu bu felsefe.

M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Pythagoras, bu idealist felsefenin babasıdır. Samos Adası'nda, tiran Polykrates'i iktidara getiren halk hareketinin zaferinden sonra oradan kaçan Pythagoras, İtalya'nın güneyindeki bir koloni olan Kroton soylularının yanına sığındı. Ancak, Kroton'da da halk başkaldırıp aristokratik rejimin yerine köleci demokrasiyi geçirince, Pythagoras, çömezleri ve kendini izleyenlerle gizli bir dernek kurdu. Bütün Yunan dünyasına yayılan bu derneğin amacı, demokrasiye karşı amansız mücadele etmekti aslında.

Pythagoras'ın hiçbir eseri bize kadar ulaşamadı. Matematiğin gelişmesindeki hizmetleri tartışılmaz. Ancak kendisi ve özellikle kendisinden sonra gelen izleyicileri, Pythagorasçılar, idealist bir dünya görüşüne inandılar. Her şeyin ölçülebilir ve rakamla dile getirilebilir olduğu tezinden hareket ederek, "sayı"ya evrenin tanrısal özü olarak baktılar. Birlik, iki, üç, yedi, on

onlara göre dünyaya ahenk veren gizemli ve doğaüstü güçlerdi.

Pythagorasçılar öğretilerini ancak aristokratların anlayabileceğine ve bu sınıfın halk kitlesi üzerinde egemenliğini sürdürmesine yardım etmeleri gerektiğine inanıyorlardı.

Materyalist ve idealist görüşler arasındaki bu mücadele, M.Ö. 6. yüzyılın sonlarıyla 5. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir dâhinin, Efesli Herakleitos'un felsefe sisteminde de yankısını bulur.

Herakleitos, "diyalektik" yöntemin temellerini atar.

> Birkaç kısa parça ve dağınık bir-iki özlü sözün dışında hiçbir eseri ulaşamadı bize. Bununla beraber, elimizde bulunanlara bakarak anlıyoruz ki, Herakleitos'a göre, var olan her şey hareket ve oluşum içindedir; işte söylediklerinden birkaçı: "Her şey akıyor"; "aynı ırmakta iki kez yıkanılmaz"; "mücadelenin adalet olduğunu bilmek gerekir ve her şey zorunluluğun ebedi kanununa göre mücadele içinde doğmaktadır". Onun "bir bütün olan dünya, ne bir tanrı ne de bir insanca yaratılmıştır; dünya, belli kanunlara göre yanan ve sönen, sonsuza değin sürecek canlı bir ateştir ve öyle kalacaktır" sözlerini yorumlayan Lenin, "Diyalektik materyalizmin ilkelerinin pek güzel bir açıklaması," der onlar için.

Demokritos'un çizgisi

Bununla beraber Yunan bilimsel ve felsefi düşüncesi, doruk noktasına, köleci demokrasinin gelişmesi zamanında ve Demokritos'un eserlerinde vardı.

M.Ö. aşağı yukarı 460-370 yılları arasında yaşayan Demokritos'tan yalnızca birkaç parça var elimizde. Demokritos, zamanındaki bilim dünyasının her dalının gelişmesine katkıda bulundu: Astronomi, fizik, biyoloji, matematik, coğrafya, sanat üstüne denemeler yazdı; tarih, tarım, askerlik bilgisi üstüne de eserleri var. Kendi felsefi öğretisini de işte bu geniş bilgi temeli üzerine kurdu: Ona göre, var olan her şey, Yunanca "atom" dediği katı ve bölünmez parçacıklardan oluşmuştur. Atomların biçimlerindeki çeşitlilikle onların durumları, Evren'deki çeşitliliği belirler; canlı varlıklar, bu arada "ruh"uyla beraber insan da atomlardan oluşmuştur. Ancak, atomların sonsuz sayısı yanında sonsuz bir boşluk da vardır; atomlara sürekli bir hareketle canlılık kazandıran işte bu boşluktur: Evrendeki tüm değişiklik-

lerin ilkesi de işte bu sürekli harekettir. Tüm doğa, insanın duyguları, duyumları da atomların hareketlerinden doğmaktadır. Böylece Demokritos, tutarlı bir materyalist öğreti geliştirdi; ne var ki, tüm olayları mekanik hareketlerle açıkladığından, henüz "mekanist" bir materyalizmdi öğretisi.

Ayrıca Demokritos, eserlerinin adlarının da gösterdiği gibi, sosyal ve siyasal yaşamın sorunlarına da büyük bir ilgi gösteriyordu: Tarihle ilgili eserlerinde, devrinin uygar toplumunun kökenini açıklıyor, "altın çağ" düşüncesine sert bir biçimde karşı çıkıyordu. Ona göre, uzak geçmişte insanlar, hayvanlar gibi acımasız bir yaşam sürmüşlerdi; sefalet, onlara ortak yaşamayı öğretti ve giderek uygun koşulları yarattılar. İnsanların bir başka öğreticisi doğaydı; insanlar, o doğanın olaylarını kaydediyor ve günlük yaşamlarına taşıyorlardı. Demokritos, eserlerinde devletle ilgili sorunlara da değiniyordu.

Demokritos'un etkinliklerinin bu görünümü, Yunanistan'da, M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısında sosyal ve siyasal yaşamın incelenmesini başa alan pek geniş bir bilim ve felsefe akımıyla yakınlığını kurar onun.

Bilgeler anlamına, Sofistler diye adlandırılır bu akımın temsilcileri.

Sofistlerin rolü

Materyalist filozoflar, doğayı ve doğa ile insan ilişkilerini açıklamaya çabalarken –siyasal hasımlarının "safsatacılar" diye alay ettikleri– Sofistler sosyal bilimlerin temellerini atıyorlardı. Yunan dünyasının çeşitli sitelerinden kalkıp koştukları M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısının Atinası, başlıca faaliyet alanı oldu onların. İçlerinden Protagoras'ın, *Siyasal Rejimin Özü, Eski Devirde* (*Sosyal*) *Yaşamın Yapısı* adlı kitapları var; *Thourioi'nin Kanunları*, köleci demokrasi açısından ülküsel bir sosyal ve siyasal rejim örneği çizer. Protagoras'a göre, insan toplumu, herkes için aynı olan bir kanuna dayanır; tüm insanlar, doğa yönünden birbirlerine eşittirler çünkü. Mümkündür ki, köleliğin meşruluğu ve tanrıların varlığı birtakım kuşkular doğurmuştur onda. "Tanrıların var olduklarını ya da olmadıklarını söyleyemem," der sakına sakına.

Birçok Sofist, Protagoras'ın düşüncelerini geliştirip tamamladı.

Kimisi (Prodikos örneğin) devlete olumlu büyük bir güç olarak bakarken, ötekiler insan yaşamında tüm kötülük ve felaketlerin kaynağı olarak görüyordu onu. Böylece, örneğin Antiphanes, sosyal yaşama devletin zorbalığının değil, ruhların ahlaki ve siyasal birliğinin yön vermesi gerektiğini öne sürüyordu. Buradan hareketle, bazı Sofistler, devletin, ilk devleti kuranlar arasındaki bir anlaşmaya dayanarak ortaya çıktığı kuramını yaydılar. Yüzyıllar sonra, özellikle 17. yüzyılda Jean-Jacques Rousseau ile bu kuram büyük bir yaygınlık kazanacaktır.

Sofistlerin faaliyetinin, Atina'da köleci demokrasinin yükseliş zamanına denk düşmesi rastlantı değil kuşkusuz. Sofistler eserlerini, söylemek gerekirse, çalışma odalarının sessizliği içinde yazmakla yetinmiyorlardı; ilkelerini halkın arasına karışarak, onların anlayabileceği bir düzeye indirip yayıyorlardı. Böylece, bu yeni öğreti, Yunan kültür yaşamının her alanına girdi. O devrin iki ünlü tarihçisi, Herodotos'la Thukydides, Sofistlerin kuramlarını büyük bir parlaklıkla yansıttılar eserlerinde; Sofist düşüncelerle hayli dolu olan Euripides'in trajedilerine dayanarak, tiyatro yoluyla da kitlelere yayılıyordu bu öğreti. Bir başka değerleri daha var onların: Kendi düşüncesini ispatlayıp hasmınınkileri reddetme olanağı veren konuşma ve tartışma sanatının kurallarını da onlar yarattılar. Belli tezlerden hareket ederek doğru düşünebilmeyi öğreten bilim, yani "mantık"ın temelleri böyle atıldı.

Bazı Sofistlerin herkesçe kabul edilmiş ve zamanlarında da geçerli şeyleri acı bir biçimde eleştirmeleri beraberinde tam bir kuşkuculuğu da getiriyor, bütün ahlaki kuralların yadsınmasına ve aşırı bir bireyciliğin haklılığına varıyordu ister istemez. Bu ise, demokrasiye karşı oligarşik çevrelerin özel kinini çekiyordu üzerlerine. Bu çevrelerin kuramcıları da Sofistlerin yöntemlerini kullanarak aynı silahlarla çıktılar onların karşısına.

Sofistlerin en korkunç düşmanlarından biri Sokrates oldu.

Sokrates

Hiçbir yazılı eser bırakmamış olan ve çömezi Platon'un da –ölçüyü şaşırarak– göklere çıkardığı Sokrates, Sofistleri kof bir biçimciliğe sapmak, siyasal ve bilimsel inançlara sahip olmamak, hasımları üzerinde yalnızca söz oyunlarına dayanarak

zafer kazanmakla suçluyordu. "Bunlar bilge değil," diyordu, "çömezlerinin kafalarını kuşkuculukla karıştırıp bozmaktan başka bir şey yapmayan bilgelik tacirleri"dir. Ama kendisi de, "ben bir şey bilirim, o da hiçbir şey bilmediğimdir," deyip dış dünyanın bilinmesi olasılığı hakkında kuşku yaratıyordu; ancak, öte yandan "kendini tanı" diyerek, insanın kendisini bilmesinin gerekliliğine parmak basıyordu.

Sokrates, bir yurttaşın, devleti yönetmede gerekli olan üstün nitelikleri eğitim ve öğretimle kazanabileceğini söylüyordu: Böylece ona göre, her yurttaş devletin yönetimine katılamazdı; ancak tam bir hazırlanıştan geçmiş yurttaşın işiydi bu. Bu son yurttaş kesimi, yani soylular, Atina demokrasisinde arka plana itildiğinden, "seçkinler"in, yani aristokratların daha da büyük bir gayretle yetkinleşmesi, birleşmesi ve toplumda siyasal durumunu güçlendirmesi gerekiyordu. M.Ö. 399 yılında, ülkede siyasal ve sosyal mücadelenin son derece gergin olduğu bir anda Sokrates, demokrasinin en korkunç düşmanı olarak ölüme mahkûm edildi; gençliği siyasal yönden bozduğu suçlaması da vardı kendisine yöneltilen suçlamalar arasında.

Ve haksız da değildi böyle bir suçlama!

Sokrates'in felsefesi, Atina'da köleci demokrasinin bir bunalımına tanıklık eder aslında. Bu bunalım, askeri başarısızlıklar ve Peloponnesos Savaşı'nın sonunda Atina deniz gücünün çökmesi sonucu daha da derinleşmişti. Ülkenin sosyal, siyasal ve kültürel yaşamı üstünde –hissedilir– bir etkisi bulunan zengin köle sahipleri halk kitlelerinden kopmuştu. İşte bu dönemdedir ki, idealist felsefe materyalist felsefeye ve bilime bir karşı-ağırlık olarak açılıp serpildi; materyalist felsefe ile idealist felsefe mücadelesi yeni bir aşamaya vardı.

Platon da bu sırada ortaya çıktı.

Platon'un çizgisi

Zengin ve soylu bir Atinalı olan Platon (M.Ö. 427-377) dört dörtlük bir idealist felsefe sistemi yarattı. Bu felsefe, bugün de gerici idealist filozoflara örneklik eder. "Düşünce" anlamına "idea" kavramını ve terimini bile felsefeye Platon sokmuştur. Platon dünyayı, gerçekliği olmayan bir şey olarak görüyordu; ona göre, madde olarak dünya, asıl "gerçek" olan bir dünyanın, "idealar" dünyasının bir gölgesi, soluk bir yankısıdır ancak.

İnsanın bu dünyayla ilgili, kesin değil, aşağı yukarı bir bilgisi olabilir olsa olsa. Düşünceler dünyasının maddi bir varlığı yoktur: Bu dünyada ne evler vardır, ne masalar, ne insan bedenleri, ne dağlar, ne denizler ne de somut başka herhangi bir şey; bütün maddi nesnelerin maddi olmayan özleri, "idealar" vardır yalnızca. Platon, insanlığı bir mağaraya zincirlenmiş bir mahkûma benzetir; yüzü duvara dönüktür bu mahkûmun, güneşin aydınlattığı dış dünyanın yalnızca gölgeleridir duvarda gördüğü.

Platon'a göre, doğruya ancak yetkin insanlar yaklaşabilir. Böylece, öyle bir toplum yaratmalıdır ki, bilgelerden başka bir şey olmayan bu yetkinlerin seçimini, eğitim ve öğretimini gerçekleştirebilsin. Bu bilgelerin, bu yetkinlerin sınırsız bir yetkisi olmalı ("ya da bilgeler hükümdar olmalı ya da hükümdarlar bilge olmalı") ve yurttaşların sosyal ve özel yaşamını, emirlerindeki özel kişiler aracılığıyla yönetmelidirler. Platon, "savaşçılar" diyor bu özel aracılara. Özenli bir askeri eğitimden geçen savaşçılar, ideal bir ortaklaşa rejim altında yaşamalıdırlar. Bilgeler ve savaşçılar her türlü maddi kaygıdan uzak olmalıdırlar. Devletin bütün maddi kaynaklarını yaratanlar, çalışan kitlelerdir; dünyasal kaygı ve uğraşlara gömülü bu kitlenin yönetimde sözü olmamalıdır.

Açıkça görülüyor ki, Platon'un bu "ideal" devleti, Yunan demokrasisinin tüm fetihlerinin 180 derece karşısındadır; Spartalıların yönetici sınıfını hatırlatan, askeri aristokrat bir azınlığın egemenliği üzerine kuruludur bu devlet. Zaten Platon, Atina demokrasisinin düşmanı olarak, Sparta'ya yakınlık duyuyordu siyasal bakımdan. Böylece, idealist felsefe, ortaya çıkışından başlayarak halka karşı ve bilim düşmanı olan gerici bir ideolojiye bağlanıyordu.

Bilimin dallara ayrılmasının başlangıcı: Aristoteles

Platon'un çömezi Aristoteles (M.Ö. 384-322) de Demokritos gibi, tüm bilgi alanlarını özümsemişti. Ancak, Demokritos'tan farklı olarak, idealist felsefeye eğilim duyuyordu ve böylece de köleci uygarlığın –daha önce de belirttiğimiz– bunalımını yansıtıyordu felsefesi.

Aristoteles'in değeri, bütün bilimsel bilgileri sistemleştirmesidir başta. Şaşılacak bir derin bilgiyle, çeşitli alanlarda birikmiş verilerin bir bilançosunu yaptı ve bilimin birçok dalını

kurdu. Bir bilim dalına "fizik" adını verdi ki, o adı bugün de taşır bu bilim dalı; bitkiler bilimi anlamında "botanik"i yine ilk o yazdı; düşüncenin kanunları üstüne ilk kitaplar onun kaleminden çıkmadır ve Sofistlerin denemelerinden yararlanarak "mantık" denen o önemli bilimi kurdu; devlet ve onun çeşitli biçimlerini inceleyen politika ile etik, retorik, poetika ve daha başkalarını ona borçluyuz. Böylece Aristoteles, gelişmelerini bugün de sürdüren pek çok bilim dalını yarattı ya da –daha doğrusu– örgütledi.

Aristoteles *Politika*'da, başta Sofistler olmak üzere, kendisinden önce gelenlerin araştırmalarını özetleyerek, devletle ilgili öğretisini açıklar ayrıntılı olarak. Aristoteles, iyice belirlenmiş köleci bir toplumun sözcüsüdür. Ona göre devlet, küçük kasabalardan (*komai*) oluşur; onlar da ailelere bölünür ve her aile kocayı, karıyı, çocukları ve köleleri alır içine.

Bir uygar toplum kölesiz yaşayamaz: "Köle, mülkiyetin en yetkin biçimi ve aletlerin en gelişmiş olanıdır," diyordu Aristoteles. Bununla beraber, köleciliğe karşı olanların hayli yerinde kanıtlarına yanıt verme zorunluluğunu duymakta ve onlarla giriştiği tartışmalar eserlerinde büyük bir yer tutmaktadır. Öyle de olsa, Aristoteles insanların, doğası gereği bir bölümü özgürken, bir bölümünün köle olduğunu düşünmektedir.

Tüm barbarlar köle olarak doğmuşlardır ona göre.

Aristoteles mümkün gördüğü bütün devlet biçimlerini inceler ve bunlardan üçünü "meşru" olarak ayırır: Monarşi, aristokrasi ve cumhuriyet; üç tanesi de "soysuzlaşmış" biçimlerdir: Tiranlık, oligarşi ve demokrasi. Hükümet darbeleri üzerine büyük bir dikkatle eğilir ve onları önlemenin yollarını inceden inceye gözden geçirir. Son olarak, aslında tarıma dayanan küçük ve kapalı bir devlet modeli tasarlar. Çalışan kitleler bu devlet modelinde her türlü yurttaşlık haklarından yoksundur. Atina köleci demokrasisine açıktan açığa karşı olan Aristoteles, rejimini ideale yakın gördüğü Sparta'ya yakınlık duyuyordu.

Sonuç olarak, Aristoteles de Atina'da köleci demokrasinin bunalımının derinden derine etkisi altında kaldı; geniş devlet birliklerinin, gelişmiş ticaret ve mesleklerin, girişimci ve siyasal yönden faal bir halkın yaşadığı büyük kentlere karşıdır.

Aristoteles'in insanlığın kültürel gelişimi üzerinde çok

büyük etkisi oldu. 15. yüzyılın sonlarına değin, onun koyduğu ilkelerin tartışılmaz bir saygınlığı vardı. Aileyi devletin hücresi olarak gördüğü *Politika*'sının temel tezi ise, tüm burjuva kuramcılarınca hep belirtilmiş durmuştur.

TARİH

Yunan'ın kendi geçmişini tanıma arzusu M.Ö. 6. yüzyılda, Küçük Asya'nın İyon sitelerindeki logografların eserlerinde kendini belli eder ilk kez. Bunlar, Hellas'ın ilk devirlerini şu ya da bu biçimde yansıtan mitosları ve efsaneleri edebi bir biçimde anlatıyorlardı. M.Ö. 500 yılları dolayında yaşamış Miletoslu Hekataios'un, "kahramanlar"ın yaşamlarını anlattığı *Genealogiai*'si böyledir.

"Tarihin babası" Herodotos M.Ö. 484-425 dolayında Halikarnassos'ta doğdu. O devirde, Persleri yenen Atina, Akdeniz'in doğusuna egemen büyük deniz gücünün iktisadi, siyasal ve kültürel merkezi oluyordu. Köleci demokrasi rejimi de orada üstünlüğünü kabul ettiriyordu. İkinci yurdum dediği Atina'da yerleşen Herodotos, bu ideolojinin ateşli bir ideoloğuydu.

> Herodotos'un eseri, 9 kitaptan oluşuyor. İlk üçü Küçük Asya halkları, İran, Assur, Mısır ve komşu ülkelerle ilgili; dördüncüsü İskitler'i anlatıyor. Hepsi de Hellas'ın geçmişi üzerine değerli bilgiler veriyorlar. Sonuncu kitaplar (V-IX) Med Savaşları'na ayrılmış.

Herodotos sık sık saflıklar yapar; tanrıların insanların işine karıştığına inanır ve mitoslarla efsaneleri tarihsel olaylarmış gibi sunar bize. Öte yandan da tarihsel olayları ve insanların yaptıklarını akla uygun ve doğal nedenlerle açıklamaya çabalar. Daha da ileri gidip devletin ve toplumun gelişimi üstüne genel kuramsal sorunlar ortaya attığı olur; bu da o sıralarda Atina'da geçen yoğun ideolojik ve siyasal mücadeleyle yakın ilişkisini gösterir onun. Öyle olduğu içindir ki, Herodotos'un eseri, M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısındaki Yunan'ın siyasal ve kültürel yaşamını incelemede vazgeçilmez bir kaynaktır.

M.Ö. 460-399 dolayında yaşayan Atinalı Thukydides –8 kitaba bölünmüş ve günümüze eksik olarak ulaşabilmiş– *Peloponnesos Savaşı'nın Tarihi* adlı eserinde, tarihsel süreç üstüne daha derinliğine bir anlayışı açıklar bize. Tarihçi, bu savaşın

olağanüstü gelişimini ve tarihteki rolünü gösterir. Olayların tarihlemesini yapmada pek dikkatlidir; aynı zamanda olayların nedenlerini açıklamaya, içerdeki siyasal mücadeleyi göstermeye çalışır. Bu mücadele, Thukydides'in parti başkanlarına söylettiği söylevlerle canlandırılmıştır. Yazara göre, bu söylevler gerçekten söylenmiştir ve onları bize hemen hemen kelimesi kelimesine nakleder. Sınıf mücadeleleriyle ilgili tablolar, özellikle içine kölelerin faal olarak katıldıkları Korkyra'daki (Korfu) iç savaşın tablosu, gerçekten usta elinden çıkmadır. İç savaşlara bağlı bozuluşun anlatıldığı tablo daha da çarpıcıdır. Yazar, köleci toplumda sınıfların kinini, iç savaşta son noktasına varan kinin pek can alıcı bir tablosunu çizer.

Thukydides'ten sonra da Yunan'da tarih bilimi gelişmesini sürdürdü. Özellikle, eserlerin sayısı hayli arttı. Ancak, şurası bir gerçektir ki, Thukydides'in bilimsel çözümlemede gösterdiği hüneri, çok nadir istisnalar dışında gösteren pek çıkmadı.

BÖLÜM X

BÜYÜK İSKENDER VE HELLENİSTİK DÜNYA

M.Ö. 336-323 yılları arasında hüküm süren Makedonyalı İskender, ilkçağın en ünlü kişilerinden biridir. Ege Denizi'nden İndus havzasına, Libya Çölü'nden Hazar Denizi'ne kadar yayılan geniş imparatorluğu ile, bütün fetihlerini gerçekleştirdiği zamanın kısalığı, çağdaşlarının belleğinde silinmez bir iz bıraktı ve yığınla efsanenin kahramanı durumuna getirdi onu.

Neler yaptı?

Ve nasıl yaptı?

İSKENDER'İN FETİHLERİ VE ESERİ

İskender, yirmi yaşında çıktı tahta. Gördüğü Yunan usulü eğitim, gerçekten kültürlü bir insan yapmıştı onu. M.Ö. 343 ile 340 yılları arasında öğretmenliğini yapan Aristoteles, yalnızca genişliğine bilgi vermekle yetinmedi ona; Yunan Uygarlığı aşkını da soktu yüreğine. Çocukluğundan başlayarak, otoriter ve tutkulu bir yaratılışta olduğunu belli ediyordu. Makedonya'nın üstünlüğünü Yunan dünyasına yerleştirmeye çalıştığı ve Philippos'un bütün çevresini emperyalist iştahların sardığı bir dönemde büyüdü zaten.

Bu da alabildiğine tutkularını arttırdı durdu.

Hükümdarlığının başları güçlüklerle dolu geçti; cesur ve sert davranması gerekiyordu o yıllar. Önce, iktidarda hak ileri süren Makedonya soyluları ve kendi yakınlarıyla hesaplaştı. Sonra, Trakya ve İllirya'daki kabilelerin başkaldırısını boğdu. Ölümü hakkında çıkarılan bir yalan haber üzerine, Yunan siteleri başkaldırdı. Thebai'ye karşı çok acımasız davrandı: Yıldırım hızıyla Boeotia'ya geçti; Thebai'yi alıp yerle bir etti, halkı da köle olarak satıldı.

Yunanistan'daki hasımlarıyla hesabını gördükten sonra, babasının beslediği bir tasarının gerçekleştirilmesine, İran Seferi'ne hazırlanabilirdi.

Öyle yaptı.

Aşağı yukarı kırk bin kişilik bir orduyla Küçük Asya'ya geçti (M.Ö. 334). Bu ordu, küçük bir orduydu aslında. Ne var ki, son Ahamenişlerin İran'ı da pek doğru olarak kum üstüne oturan bir sütuna benzetilirdi: Vergi ve her çeşit yükümlülüklerle ezilen ve satrapların zulmüyle inleyen halklar, Pers boyunduruğuna karşı başkaldırıyorlardı sürekli. Kurtuluş hareketi özellikle Mısır'da güçlüydü. Böylece, Pers ordusu ne denli kalabalık olursa olsun, savaş gücü eksikti; ordunun temelini, satrapların topladığı birlikler oluşturuyordu ve bunlar da istemeyerek çarpışıyorlardı. Sayısı yirmi bine yükselen Yunan paralı askerleri hatırı sayılır bir güçtü; ancak, yurttaşlarına karşı bir savaşta pek güvenilemezdi kendilerine. Son bir nokta olarak, satrapların kendileri de başkaldırıp hüküm süren hanedanı devirmeyi deneyip duruyorlardı.

Aslında son Ahameniş hükümdarları da alabildiğine yeteneksiz kişilerdi; kraliçeler ve gözdeleri, sarayda başta gelen bir rol oynuyorlardı. Bunlardan birisi, Haremağası Bagoas pek ünlüdür: Tahtı, arka arkaya üç hükümdara verdi ve arka arkaya üçünü de öldürttü; son olarak verdiği III. Dârâ Kodaman da onu öldürttü.

M.Ö. 334 yılında, bütün güçlerini –Trakya kıyısındaki– Amfipolis'te topladıktan sonra, İskender Çanakkale'ye doğru yola çıktı. Çanakkale'yi aştıktan sonra Makedonyalılar, Granicus (Biga Çayı) kıyılarında Perslerin öncülerini yendiler. Daha sonra, İskender Küçük Asya'daki Yunan kentlerini –hem de kolayca– aldı; çünkü bunların çoğu, İskender'i bir kurtarıcı olarak gördüklerinden, savaşmadan katılıyorlardı kendisine. Yalnızca Miletos'la Halikarnassos direndiler ve korkunç çatışmalardan sonra alınabildiler. İskender çeşitli biçimlerde yanaşıyordu fethedilen kentlere: Bazısında halkın demokrat katlarını davasına kazanıyor, bazısında ruhban takımına dayanıyordu; ünlü Artemis Tapınağı'nın bulunduğu Efes'te böyle oldu örneğin. Bazı durumlarda da eski hükümdarlarla hısımlık bağları kuruyordu; nitekim, Karia'da Prenses Ada evlat edindi kendisini.

Ertesi yıl, İskender'in ordusu Akdeniz kıyılarının fethine çıkar. Toroslar'ı aştıktan sonra, III. Dârâ'nın komuta ettiği

büyük bir Pers ordusuyla karşılaşır; İssos kasabasına yakın bir yerde korkunç bir yenilgiye uğratır onu. Dârâ, ailesi de içinde olmak üzere her şeyini bırakıp kaçar ve barış ister. İskender, yüksek perdeden konuştuğu mektubunda, kayıtsız şartsız teslim isteyecek ve "Asya'nın sahibi" olarak gösterecektir kendisini.

Makedonya ordusu daha sonra Biblos'u, Sidon'u ve Tyr'i fetheder. Bunlardan pek müstahkem bir kent olarak Tyr, altı aylık bir kuşatmadan sonra alınabilmiştir. Bu sefer, İskender'e bütün Fenike'yi kazandırır. Akdeniz kıyıları üzerindeki egemenliğini sağladıktan sonra, Mısır'da halk, kurtarıcısı olarak karşılar onu. Yukarı ve Aşağı Mısır'ın firavunu olarak kutsanan İskender, başta rahiplerin desteğini aramaktadır. Mısır tanrılarına coşkulu bir kült adar ve Libya Çölü'nde, büyük tanrının onayını almak için Amon kâhinini ziyaret eder. Rahipler, Amon'un oğlu, yani firavun olarak selamlarlar kendisini ve dünya imparatorluğunu önceden haber verip müjdelerler ona.

İskender, fetihlerini sağlamlaştırmak için, fethettiği ülkeleri Hellenleştirmeye koyulur. Örneğin Memfis'te, özel olarak getirilmiş Yunanlıların katılmasıyla beden ve müzik yarışmaları düzenler. Delta'nın batısında İskenderiye kentinin kuruluşu (M.Ö. 330) aynı amaçladır. Kentin yerini bile İskender'in kendisi seçmiştir. Mısır'ın yönetimini, iktidarı tek bir kişiye vermiş olmamak için, birçok kişi arasında bölüştürür.

İskender, bu üç yıl içinde Yunan-Makedonya soylularının Akdeniz'in doğu kıyılarını ele geçirmek konusundaki düşüncelerini gerçekleştirir böylece.

> Atina Konfederasyonu, Perikles zamanında bunun düşü içindeydi zaten; Demosthenes, birleşmiş Yunan'ın dünya hegemonyasından bahsediyordu söylevlerinde. Ne var ki, fethettiği uçsuz bucaksız yerlerde iktidarını sağlamlaştırması gerekiyordu İskender'in; bu ise çok zaman istiyordu. Philippos'un eski silah arkadaşı ve yetenekli bir komutan olan Parmenion, İssos Savaşı'ndan sonra Dârâ'nın önerdiği barış koşullarını öğrenince –kuşkusuz haklı olarak– şöyle der İskender'e: "İskender olsaydım, kabul ederdim"; İskender'in yanıtı ise şudur: "Parmenion olsaydım, ben de."

Mısır'ın zenginliklerinden, Hellas ve Makedon ile serbest deniz ilişkilerinden yararlanarak İskender, M.Ö. 331

yılında Suriye'yi geçip Mezopotamya üstüne yürüdü. Orada, Gaugamela kasabası yakınında, Dicle üzerinde bütün seferin –belki de– en büyük savaşı oldu. Persler dev bir orduyu harekete geçirmişlerdi; onun yanında İskender'in güçleri pek küçük kalıyordu. Ancak, Pers ordusunda birliğin bulunmayışı ve askerlerini savaşın orta yerinde terk eden Dârâ'nın şaşkınlık ve korkaklığı zaferi sağladı İskender'e. Persler, ordularının büyük bir bölümünü yitirdiler ve imparatorluklarının gücü kesinlikle kırıldı. İskender, kendisini kurtarıcı olarak karşılayan Babil'e girdi. Arkasından da Pers İmparatorluğu'nun öteki merkezlerinin arka arkaya işgali geldi: Sus, Persepolis, Ekbatan, imparatorluk hazinesinin masalsı zenginliklerini serdi önüne. Bazı kaynaklara bakılırsa, eski başkent Persepolis'te krallık sarayını yaktırdı.

Dârâ, Hazar kıyılarına kaçmıştı; orada da öldürüldü. Dârâ'nın ölümüyle de Ahamenişler sona erdi ve İskender, büyük kralın mirasçısı olarak ilan etti kendisini. Sonra da Persler karşısındaki politikasını değiştirdi: Soyluları destekledi, Doğulular gibi giyinmeye başladı, Asyalı törenleri örnek tuttu ve önünde secdeye kapanılmasını emretti.

Baktria ve Sogdia'da yerlilerin keskinleşen direnişleri, Doğu'ya doğru ilerleyişini engelledi. İskender de Dârâ'nın öldürülmesinin öcünü almak bahanesiyle girdi oralara (M.Ö. 329). Yer yer başkaldıranlar oldu yine de. İskender silahtan çok, diplomasi yoluyla üstesinden geldi bunların: Örneğin, bir Baktria hükümdarının kızı olan Roksana ile evlendi ve düğününü gerçek bir politika gösterisi haline getirdi. Birçok stratejik önemli noktada, hep kendi adını verdiği müstahkem yerler kurdu.

Sonradan hızla geliştiler oralar.

Sogdia ve Baktria ülkeleri boyun eğdikten sonra İskender Hint'e doğru hareket etti. Makedonyalılar, Yunanlılar ve Asyalılardan oluşan büyük bir ordunun başında geçitleri aştı ve Pencap denen İndus Vadisi'ne indi. Binlerce insanın ve hayvanın yaşamına mal olan güçlüklerle dolu bir sefer oldu bu. Yolu üzerinde yine müstahkem noktalar kurmaya devam etti. Hintli hükümdarlar arasında bitip tükenmeyen mücadele, fethi daha da kolaylaştırıyordu. İndus'u ve Hydaspes'i aştıktan sonra, Batı Hint hükümdarı Poros'u yendi. İskender orada, son iki kolonisini, Nikaia ile Bukefaleia'yı kurdu ve Ganj Vadisi'ni fethetmek niyetiyle Hyphasis'e kadar yürüdü. Ne var ki, bu uzun ve çetin

seferden ordusu da bitkin duruma gelmişti. Onun Doğu politikasını ve "Dünyanın sınırlarını kendi imparatorluğunun sınırları yapmak" tasarısını tutmayan yüksek rütbeli askerler arasında bile hoşnutsuzluk artıyordu gitgide.

M.Ö. 330 yılından başlayarak komplolar hazırlanmaya başlanır.

İskender'in yanıtı pek sert olur bunlara ve en yakınlarını bile ortadan kaldırmakta duraksama göstermez: Yardımcısı Parmenion ve onun oğlu –süvari komutanı– Philotas bu yolda giderler. İskender, kendisinin Doğu politikasını ve Perslere çok yüz vermiş olmasını eleştiren dostu Klitus'u, bir şölende mızrakla öldürür.

Son olarak, Hyphasis konaklamasında, bütün birlikleri, subayları da dahil, seferi sürdürmeyi reddederler. İskender, çadırında –mutlak bir sessizlik içinde– üç gün geçirdikten sonra, İndus'a inip Hint Okyanusu'na çıkmak üzere bir donanma yapılması emrini verir. M.Ö. 326 yılında başlayan dönüş pek zahmetli olur. İndus Deltası'na inildiğinde İskender, Pers Körfezi'ne kadar olan –ve o zaman pek az bilinen– deniz yolunu izlemek üzere Nearkhos'u görevlendirir; kendisi de ordusunun geri kalan bölümüyle karadan, korkunç Gedrosia Çölü'nü aşarak döner.

Sefer M.Ö. 325 yılında Babil'de sona erer.

Sınırsız imparatorluğunun merkezi Babil'de, bu kez Batı'ya doğru yeni bir sefer hazırlığına giriştiği sırada, M.Ö. 323 yılında sıtmadan ölür.

Öldüğünde otuz üç yaşındadır.

İskender'in eseri

Savaş süresince ve savaştan sonra İskender, bazen pek ilkel biçimde de olsa, Yunanlılarla Persleri kaynaştırmayı denedi; karma evlilikleri denedi: Bir tek günde on bin Yunanlı askerin Pers kızlarıyla evlendiği oldu. İskender'in kendisi de Büyük Kral'ın âdetlerine göre, eş olarak iki Pers prensesiyle evlendi. Doğu soylularının etkisi, idarede, sarayda ve orduda giderek artıyordu. Şunu da belirtmeli ki, İskender Persleri Yunanlaştırırken 30.000 Pers genci de Makedonyalıların savaş sanatını, âdetlerini ve Yunan dilini öğreniyordu.

Ne var ki, İskender'in bu politikası, gitgide palazlanan bir muhalefetle de karşılaşıyordu. M.Ö. 324 yılında, Dicle üzerinde

Opis'te, askerler gerçekten başkaldırdılar. İskender, içlerinden on üç elebaşıyı öldürterek –acımasızca– bastırdı bu başkaldırıyı ve sonra da Perslerin ağırlıkta, giderek ayrıcalıklı olduğu yeni bir ordu örgütlenmesine kalktı.

Pers İmparatorluğu'nun fethinin pek büyük sonuçları oldu; Doğu'yla Batı arasındaki iktisadi ve kültürel yakınlaşmaya katkıda bulunuyordu çünkü. "İskenderiye" adıyla bir düzine yeni kentin kurulması büyük rol oynadı bu yakınlaşmada; çünkü bu kentler, Yunan ve Makedonyalıların yerlilerle kaynaşmalarının ve kültürel alışverişin merkezleri oluyorlardı. Karl Marx'ın da dediği gibi, Yunan'ın "o dışa sınırsız açılışı" İskender devriyle gerçekleşir.

Ancak, şunu da unutmamalı ki, Doğu fethi yalnızca Pers İmparatorluğu'nu yıkmakla kalmadı; yeni bir egemenliğin, yerli halklar üzerinde Yunan ve Makedonyalıların korkunç sömürüsüne dayanan yeni bir egemenliğin kuruluşuna da yol açtı. Pers İmparatorluğu'nun yıkılışı, halk kitlelerinin durumunu düzeltmedi; Pers boyunduruğunun yerine yeni istilacıların getirdiği, daha ustaca, ama daha ezici bir başka sömürü geçti. Belirtmek gerekir ki, İskender'in o sınırsız imparatorluğuyla Perslerin imparatorluğu şu noktada birbirine benziyorlardı: Her ikisi de birbirinden farklı iktisadi, sosyal ve kültürel düzeyde devletlerin fethinden doğmuşlardı. Bununla beraber, İskender'in imparatorluğu, dayanıksız ve geçici bir nitelik de taşımış olsa, köleci toplumun gelişiminde yeni bir aşamayı temsil eden, yeni sosyal ve siyasal ilişkilerin doğuşunu engelleyemedi.

Bu imparatorluğun yıkıntıları üstünde yeni bir dünya doğacaktır.

HELLENİSTİK DEVLETLER

İskender'in Doğu seferi, "Hellenistik" adı verilen bir devri açar. Küçük Asya'nın ve Mısır'ın Romalılarca fethine değin sürecektir bu devir.

Hellenizm, Yunan köleci toplumunun, Doğu'nun çeşitli bölgelerine yayılan pek gelişmiş biçimlerini sergiler; Akdeniz ekonomi ve kültür çevresine bağlı Doğu ülkeleri ise, bu biçimlerin gelişmelerine katkıda bulunmuşlardır. İskender İmparatorluğu'nun toprakları üstünde, Doğu ve Yunan ülkelerinin garip bir karışımını sergileyen büyük bağımsız devletler kuruldu.

"Doğulu tipte bir merkezi monarşi" olan bu devletlerde, yönetici tabaka Yunanlılardan, Makedonyalılardan ve Hellenleşmiş yerel soylulardan oluşuyordu; bu Hellenleşmiş yerel soylularsa, ayrıcalıklı durumlarıyla, yabancı fatihlerin ezdiği kitlenin karşısındaydılar. Halkların sömürülmesi ve yağma savaşları, Hellenistik hükümdarlara, iktisadi ve kültürel yaşamda girişikleri büyük işler için maddi bir temel yaratma olanağı vermiştir. Küçük Asya, Orta Asya, Arabistan, Hint ve Çin Akdeniz ülkeleriyle ticarete başladılar. Maddi yaşamın büyük bir açılış gösterdiği bazı Hellenistik devletlerde Yunan bilimi büyük bir gelişme içine girdi ve teknik gelişmeyi de büyük ölçüde etkiledi. Doğu ülkeleriyle Yunanlıların iktisadi ilişkileri, kültürleri arasında da karşılıklı etkilere yol açtı.

İskender İmparatorluğu'nun dağılışı

Makedonyalı İskender'in ölümünden sonra, generalleri keskin bir iktidar mücadelesine girdiler. İskender, doğrudan mirasçı bırakmamıştı. Hükümdarın ilanında ordu önemli rol oynadı. Silahlı bir çatışmaya dönme tehlikesi gösteren şiddetli tartışmalardan sonra İskender'in –akılca zayıf– kardeşi III. Philippos Arrhidaios kral ilan edildi. Ancak, uygulamada iktidar, İskender'in bir yakını olan ve naip seçilen Perdikkas'a geçti. Az sonra İskender'in eşi Roksana, dünyaya bir erkek evlat getirince kral o ilan edildi. İskender'in öteki büyük generalleri de çeşitli satraplıkların yöneticileri oldular: Lagos'un oğlu Ptolemaios Mısır'ı aldı; Antigonos, Küçük Asya'da Büyük Frigya'yı, Lysimakhos da Trakya'yı. Ancak hiçbiri ne devletin birliğini ne de naibin yüksek iktidarını tanımak istiyordu. İskender'in ölümünü izleyen dönem, önce İskender'in mirasçıları, sonra da onların mirasçıları arasında kanlı kavgalarla doludur.

İlk uzlaşmazlık Perdikkas'la Ptolemaios arasında patlak verdi: Ptolemaios, saygınlığını yükseltmek için, Makedonya kral mezarlığına gömülmek isteyen İskender'in tuttu cesedini ele geçirdi. Perdikkas'ın Ptolemaios'a karşı giriştiği Mısır Seferi başarısızlıkla sonuçlandı ve Perdikkas bir komploda öldürüldü.

Perdikkas'ın ölümünden sonra naiplik Antipatros'a geçti. Antipatros, birleşik bir imparatorluk arkasındaydı: Oysa gerçekte bu büyük güç gitgide bölünüyordu. Babil satrapı olan Seleucus da

çatışmacılar arasına girdi. Az sonra Antigonos ve oğlu Demetrios Poliorketes, Küçük Asya, Suriye, Fenike ve Yunanistan'da egemenliklerini sağladılar.

İskender'in ölümünden yirmi yıl sonra, imparatorluğu kesin olarak dağıldı. Ptolemaios, Seleucus, Lysimakhos, Kassandros, en yüksek iktidara sahip olduğunu ileri süren Antigonos'a karşı birleştiler: İpsos Savaşı'nda Antigonos yenildi ve üç büyük "Hellenistik devlet" ortaya çıktı: Mısır'ı Ptolemaioslar, Suriye'yi Selefkiler ve Makedonya'yı Antigonoslar yönetmeye başladı. O tarihten başlayarak da Makedonyalı İskender'in imparatorluğu üzerinde kurulmuş olan Hellenistik devletlerin tarihi, kuruluş ve yapılarına bağlı özellikler ortaya koyar.

Ptolemaioslar krallığı

Lagos'un oğlu Ptolemaios'tan gelenler, Mısır'ı, Roma fethine değin (M.Ö. 30) ellerinde tuttular. Bir yandan, Hellenistik Mısır'ın yönetimi, geçmiş yıllardan miras kalan ilkelere dayanıyordu: Hükümdarın despotça iktidarı, yaşamın her alanında sert bir merkezcilik, gelişmiş bürokratik bir idare örgütüydü bunlar. İdari bölünme eskiden olduğu gibiydi: Yukarı Mısır'la Aşağı Mısır, nomosları ve ortakçı örgütüyle devam ediyordu. Öte yandan, yeni nitelikler ortaya çıktı: Devlet örgütü, Yunanlılarla Makedonyalıların tekelindeydi; yerel halk ise arka plana itilmişti.

Ezilen, sömürülen kitlelerdi onlar.

Ptolemaioslar, özel mülkleri olarak bakıyorlardı Mısır'a. Hükümdar, toprakların başta gelen sahibiydi, büyük bir bölümü de özel mülkiyetindeydi; babadan oğula küçük kiracıların, "hükümdarın çiftçileri"nin ekip biçtikleri "kral toprakları"ydı onlar. "Hükümdarın çiftçileri"nin özellikleri şuydu ki, iktisadi etkinliklerinde özgür değildiler. Yapacakları inceden inceye düzenleniyor; ekecekleri bitkilerin hem çeşidi hem de miktarı saptanıyordu. Kiracı, emredilen kuralları değiştiremezdi ve bunların dışına çıktığında büyük bir para cezası öderdi.

Çiftçilerin kendilerinin tarım araçları yoktu; aletleri, tohumu ve hayvanları yerel otoriteler sağlarlardı onlara. Bütün bunları aynen öderlerdi; fazla olarak, ürünün bir bölümünü de faiz ve çeşitli vergiler biçiminde öderlerdi. Çok kez, tüm ürü-

nün yarısına yükselirdi bu ödeme. Bu "kiracılar"ın ekonomisi, devlet görevlilerinin denetimi altındaydı sürekli. Ekin ve hasat, kılı kılına hesaplanırdı. "Hükümdarın çiftçileri" topraklarını da terk edemezlerdi.

Hanedan topraklarından başka, istenildiğinde geri alınabilen ve yine vergilerle yüklü, denetlenen "bahşedilmiş topraklar" vardı. Onlardan bir bölümünü hükümdar tapınaklara ve senyörlere bırakmıştı. Onların da bir bölümü, "hükümdar çiftçileri" ekonomisinde olduğu gibi işletilir; bir bölümünde de köleler ve ücretliler çalıştırılırdı.

Bahşedilmiş toprakların bir başka bölümü askerlere, denizcilere ve subaylara verilen "*klerukhia*"ydı. Başlarda, geçici olarak bırakılıyordu bunlar, giderek babadan oğula geçmeye başladılar.

Bütün doğal zenginlikler, madenler, tuzlalar, taş ocakları vb. hükümdarındı. Aynı merkeziyetçilik sanayide de vardı; sanayinin belli başlı dalları, örneğin yağ üretimi ve dokumacılık, *kral tekeli*ndeydi. Kiracı çiftçiler, fiyatları devletçe saptanmış hammaddeleri satın almak zorundaydılar. Başkasına satış, sert biçimde cezalandırılırdı. Hammaddeler önce devlet mağazalarında istiflenir, sonra da hükümdarın işletmelerine yollanırdı. Yağ, tapınaklara ait işletmelerde de üretilirdi. Ancak, bu işletmeler, yılda sadece iki ay –o da devlet gözetimi altında– olmak üzere çalışırlardı. Yılın geri kalan aylarında kapıları mühürlüydü. Bütün yağ presleri kayıtlıydı. Bu denli sıkı olmasa da dokumacılık da aynı durumdaydı. Bu konuda, tapınak işletmelerinin önemli bir yeri vardı. Sanayinin öteki önemli dalları, tuz, bira, cam, papirüs üretimi de –bir bölümüyle– tekel altındaydı. Çalışma süresi ile ücret oranı sıkı sıkıya düzenlenmişti. İşçilerden çoğu özgürdü gerçi, ancak pek kötü durumdaydılar: Bir nomosa bağlı olup müsaade almaksızın bir başkasına geçemezlerdi; bunu yapan zorla alınıp getirilirdi yerine. Yataklık edenler de cezalandırılırdı.

Ticaret de tekel altındaydı: Ürünlerinin büyük bölümü, genel kiracılara ve kral ticaretinin örgütleyicisi memurlara gidiyordu; yabancı rekabeti ortadan kaldırmak için, dışardan getirilen malların akışını önleyen gümrükler konmuştu.

Dış ticaret, Hellenistik Mısır'ın ekonomisinde önemli bir yer tutuyordu. Dışarıya, Akdeniz ülkelerine dokumalar, papirüs, cam, özellikle buğday satılıyordu. M.Ö. 3. yüzyılın başlarından başlayarak, buğday

dışsatımında Mısır, rakiplerini, Trakya'yla Karadeniz kıyılarındaki ülkeleri saf dışı bıraktı. Dışardan ise, egemen sınıfların kullandıkları lüks eşya alınıyordu özellikle: Arabistan'dan koku, altın ve değerli taşlar; Hindistan'dan fildişi, boya, baharat, pirinç; Çin'den de ipekli.

Kara ticaret yolu, Arabistan'dan ve Suriye'nin güneyinden geçiyordu; deniz yolu ise Kızıldeniz'den. Öyle olduğu için de Firavun Nekao'nun emri üzerine kazılan Nil'den Kızıldeniz'e olan kanalı Ptolemaioslar onardılar. Ticaret gemilerinin hacmi üç yüz tona kadar çıkmıştı; Ptolemaioslar, devrin en büyük ticaret filosuna sahiptiler. Kervan yolları çok büyük ölçüde canlandı. Bütün toptan ticaret kralın tekelindeydi; bütün taşıma araçları kayıtlıydı ve hükümdarın ticareti için kullanılıyordu.

Birçok kent alabildiğine gelişti. Dünya çapında bir önem kazanan İskenderiye ön plana geçti.

Strabon, onu *Coğrafya* adlı eserinde anlatır. Büyük bir kentti bu: İki Yunanlı mimar, Rodos'lu Dinokrates ile Knidos'lu Sostratos'un çizdikleri plana göre yapılmıştı. İki anayolla kesilmişti: Öteki yolları ise geniş ve düzdü. Taş döşeli ve aydınlatılmış yollar, kanalizasyon, parklar, sütunlu girişler, tiyatrolar, hipodromlar, stadlar, zengin ve düzenli bir Hellenistik kenti belirleyen niteliklerdi. Kral saraylarının bulunduğu mahallenin kendine özgü bir görkemi vardı; kentin hemen hemen üçte birini kaplıyordu bu. Her kral, kendinden öncekileri aşmak için bir saray yaptırıyordu kendine. Bahçeler, hayvanat bahçeleri, görkemli hamamlar, yığınla hizmetli için evler hükümdarın malikânesine bağlanıyordu. Kral mezarları da oradaydı; içlerinden birinde de İskender yatıyordu. Aynı mahallede müze ve ünlü kitaplık bulunuyordu. İskenderiye Müzesi, büyük bir bilim ve sanat merkeziydi. Her türlü giderlerini hükümdarın karşıladığı bilginler, Atina'da olduğu gibi kemeraltlarında ve gölgeli yerlerde derslerini veriyorlardı. Kitaplıksa yüz binlerce elyazmasını içeriyordu. Birçok görevli, onların kopyasını çıkarıyor ve inceliyordu. Ptolemaioslar, bilgi ve eğitimleriyle, bilim ve sanat koruyuculuklarını sergilemeyi severlerdi. Bu alanda da, iktisadi yaşamda olduğu gibi, aynı merkezcilik ve aynı denetim vardı. Eski bir yazar, içinde bilginlerin kuşlar gibi beslendikleri bir kafese benzetir müzeyi.

İskenderiye'nin iktisadi önemi, pek düzenli iki limanından açıkça anlaşılıyordu. Faros Adası'nda bir kayanın üzerine kuru-

lan fener, ilkçağın harikalarından biriydi. Yüz metreden fazla yükseklikte beyaz mermerden bir kuleydi bu. Tepesinde geceleri bir ateş yakılırdı ki, ışığı madeni aynalar yoluyla uzaklara yansırdı. Bu fener, o zamanın parasıyla 800 talente mal olmuştu ki, Ptolemaiosların masalsı zenginliklerini ve denizlerdeki gücünü gösterir bu.

İskenderiye halkı karışıktı: Yunan, Makedonyalı ve Mısırlılardan başka, İranlılar, Suriyeliler, Araplar, Yahudiler vb. de vardı. Kentin o zamanki dünyada önemini gösterir bu da. Kent, etnik ayrılığa göre, birbirinden bağımsız birçok mahalleye bölünüyordu.

Sosyal ve siyasal açıdan, yerli halkla yeni gelenler –Yunan ve Makedonyalılar– arasındaki farklılık çarpıcıydı başta. Yerlilerin oturduğu ülke (*tora*), içinde Yunanlıların, Makedonyalıların ve öteki kolonların başrolü oynadıkları kentten (*polis*) ayrılıyordu. Hükümdar, fetih hakkı olarak kendisine ait bulunan ülkenin mutlak sahibiydi. Krallar, Eski Mısır'da olduğu gibi tanrılaştırılmışlardı ve iktidarlarının biçimi Doğu despotluğuna yaklaşıyordu. Çoğu, Makedonyalı ve Yunanlı olan görevlilerin aracılığıyla yönetiyordu. Merkez dairelerinin başında, devletin mali örgütünün bütün dizginlerini elinde tutan *dioikete* bulunuyordu. Memurlar, armağan olarak toprak alır ve bütün ayrıcalıklardan yararlanırlardı.

Yunan-Makedon paralı askerlerden oluşan ordu, hükümdarın desteğiydi. Ptolemaioslar, askerlerine karşı borçluluklarını iyi bildiklerinden, onları türlü lütuflara boğarlardı. Büyük bir iktisadi gücü temsil eden Mısırlı ruhban zümresini de koruyorlardı. Tapınakların yığınla toprağı, sanayi işletmeleri ve köleleri vardı. Rahipler, askerler ve bürokratlar, vergiden bağışıktılar. Temsilcileri daha sonra yerel otorite olarak kullanılacak yerli halkın varlıklı tabakaları ile genel kiracılar da ayrıcalıklardan yararlanıyorlar, hızla zenginleşiyorlar ve Hellenistik uygarlığı isteyerek özümsüyorlardı.

"Hükümdarın çiftçileri", halkın çoğunluğunu oluşturuyordu. Vergiler altında ezilen, etkinlikleri sıkı düzenlemelerle felce uğramış bu kitleler, bütünüyle genel kiracılara, denetleyicilere ve her tipten görevliye bağımlıydı. Tarımda ve sanayide köle emeği kullanılıyordu. Köle ticareti pek gelişmişti; büyük çoğunluğu da özellikle Nübye'den getirtiliyordu.

Hellenistik Mısır'ın devlet örgütünün ağırlığı çalışan kitlelerin omuzlarındaydı. Bütün idare örgütü, Yunan ve Makedon fatihlerin, ruhban zümresinin ve soyluların iktidarını güçlendirmek, Ptolemaioslara ve onların görevlilerine lüks bir yaşam sağlamak için, yerli halkın aşağı tabakaları üzerinde bir baskı aracı olup çıkmıştı. Teknik ve ticaretin gelişmesinden, kültürün bütün nimetlerinden, toplumun yukarı katlarıydı yararlanan yalnız.

Ptolemaiosların dış politikası, imparatorluğun sınırlarını Akdeniz'in doğusunda, başta da Ege Denizi havzasında sağlamlaştırmak, güçlerini –deniz ve kara ticaretiyle Doğu'ya bağlı olan– Fenike ile Suriye'ye yaymaktı. İlk Ptolemaioslar devrinde Ege'deki birçok ada, Fenike, Filistin ve Suriye'nin güneyi Mısır'ın elindeydi. III. Ptolemaios (M.Ö. 246-221) özellikle savaşçı politikasıyla kendini belli eder: Bu hükümdar, Küçük Asya'nın fethine kalkarak, Sardes'i ve Babil'i aldı.

Ege havzası ile Suriye üzerindeki istekleri, Ptolemaiosları, Antigonoslar ve Selefkilerle karşı karşıya getiriyordu. Küçük Asya'daki çıkarlarını, M.Ö. 3. yüzyılın sonuna değin –başarıyla– korudular. M.Ö. 217 yılında, IV. Ptolemaios'un birlikleri –Rofla yakınında– Suriye kralı III. Antiokhos'u yendi.

Ancak, M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak Mısır geriledi ve Hellenistik dünyadaki üstünlüğünü yitirdi. Aralıksız sürdürdüğü savaşlar için paralı askerler yetmiyordu; ezilen kitlelerin gitgide büyüyen direnişleriyle de karşı karşıyaydı hükümdarlar. Ptolemaiosların, aşağı halk tabakasının köleleştirilmesi üzerine kurulu iç politikalarındaki zararlı gelişmeler, ülkeyi zayıflatıyordu. Şiddetli bir sınıf mücadelesi, sürekli başkaldırılar ve özellikle köylülerin kitleler halinde göç edişleriyle belli ediyordu kendisini. Bütün bunlar, Mısır'ın yaşamını altüst ediyordu. Ayrıca, kanlı hükümet darbelerine yol açan hanedan çatışmaları imparatorluğun temellerini çökertiyordu. Sosyal ve siyasal mücadelenin yoğunlaşması, ülkeyi çöküntüye götürdü sonunda.

M.Ö. 30 yıllarında, Kleopatra, Ptolemaioslar Hanedanı'nın bu son kraliçesi, Actium yenilgisinden sonra canına kıyıp da İskenderiye'yi Romalılar alınca, Hellenistik Mısır'ın tarihi de sona erdi.

Romalılar, Mısır'ı imparatorluklarına kattılar.

Selefkiler devleti, İskender İmparatorluğu'nun Asya bölümünü oluşturan birbirinden farklı *halkların ve ülkelerin* bir yığınıydı. Pek büyük bir çeşitlilik gösteriyordu bu bölgelerin coğrafyası: Büyük ırmakların suladığı verimli vadiler, dağlar, çöller, deniz kıyıları! Oralarda oturan halklar ve kabileler, ilkel çobanlıktan büyük uygar kent yaşamına değin birbirinden farklı iktisadi ve kültürel düzeylerde bulunuyorlardı. Selefkilerin işleri pek zordu böylece: Bütün bu ülkelerden ve halklardan tutarlı bir bütün çıkarmak. Onları Ptolemaioslardan ayıran da buydu; çünkü Ptolemaiosların krallığı etnik ve coğrafi yönden birleşmiş bir durumdaydı.

Şunu da belirtmeli: Doğu'ya, Orta Asya'ya, Arabistan'a doğru olmak üzere Doğu ticaret yollarıyla, Akdeniz'e doğru olmak üzere Batı ticaret yolları, Selefkilerin topraklarından geçiyordu. Bunlar, Fırat ve İran Körfezi gibi ırmak ve deniz yollarıyla, kervan yollarından oluşuyordu. Selefkiler Babil, Şam gibi eski ticaret merkezleriyle, Perslerin açtıkları ticaret yollarını almışlardı miras olarak; daha önceki gelişim, halklar arasında etkin bir alışverişin koşullarını yaratmıştı böylece. Sanayinin ve alışverişin gelişmesinde büyük rolün kentlere düştüğü Selefkiler devletinin iktisadi temelini baştan başlayarak etkiledi bu.

İskender'in politikasını sürdüren Selefkiler, devletlerinin temeli olarak 400'e yakın yeni kent yaptılar. Bunların bazıları dünya çapında ticaret ve sanayi merkezleri oldular: Dicle üzerinde Seleukia; imparatorluğun başkenti, Orontes Irmağı üstündeki Antiokheia (Antakya) gibi. Bu kentlerden başka, "katoika" adı verilen, çok kez kente dönüşen çeşitli askeri yerleşim merkezleri vardı. Yunan Uygarlığı'nın bu ocakları, Yunan-Makedonya oligarşisinin siyasal etkisini güçlendiriyor ve yerliler denizinde Hellenizmin adalarını oluşturuyorlardı.

Ekonomi biçimlerinin çeşitliliği, hükümdarın üstün otoritesi ile Yunan sitesinin özerkliğinin yan yana bulunduğu büyük kentlerin çokluğu, Ptolemaiosların gerçekleştirdikleri merkezciliği kurmayı güçleştiriyordu. Selefkilerden de Yunan-Makedonya topluluğunun ayrıcalıklı bir durumu vardı; Perslerin yerine onlardı yerlilere hükmeden. Hükümdar tanrılaştırılmıştı; hükümdara tapma resmi nitelikteydi. Hükümdar dininin rahip-

lerini hükümdarın kendisi seçerdi. Selefkiler, Yunan tanrısı Apollon'dan geldiklerini söylüyor; bir yandan da Babil tanrısı Baal Marduk'un iktidarına dayandıklarını ileri sürüyorlardı. Selefkiler iktidarının, Yunan-Doğu olmak üzere çifte niteliğini açıklar bu. Hükümdarın, vergilerin toplanması için, bir yüksek mali görevlinin (*dioikete*) yönettiği büyük bir memur kitlesi vardı elinin altında; halkı baskı altında tutmak amacıyla da pek karmaşık ve iyi işleyen bir sistemdi bu.

Ne var ki, Mısır'da olduğundan daha az güçlü oldu bu merkezcilik. Toprakların büyük çoğunluğu kralındı, ancak, büyük bir bölümü tapınaklara, kentlere ve özel kişilere bırakılmıştı. Sanayi ve ticaret alanında, kralın tekelleri yanında özel işletmeler de gelişiyordu.

Başlıca kentler, Doğu ve Batı arasında ticari aracılık yapan ve İskenderiye'den sonra en önemli site olan Antiokheia (Antakya) ile Seleukia idi. Çoğu kent, Yunan biçimi özerklikten yararlanıyordu; halk meclisleri, kurulları, seçimle gelen memurları, liseleri, gymnasiumları, beden eğitimi salonları vardı bu kentlerin.

Selefkiler, halk üzerindeki etkilerini güçlendirmenin bir aracı olarak, din politikası adına tapınaklara büyük dikkat gösteriyorlardı. Öte yandan, tek bir askeri ve idari örgüt yaratarak devletlerini güçlendirmek istiyorlardı. Devlet, strategoslarca yönetilen 27 satraplığa bölündü; tek bir para ve takvim sistemi kabul edildi ve M.Ö. 312 yılından başlayarak "Selefkiler Çağı" başladı. Ancak, hayli dayanıksız oldu devletleri. İmparatorluğa giren halklar özgürlük istiyorlardı. Mali boyunduruk ve memurların görevlerini kötüye kullanmaları, ayrılıkçı eğilimleri daha da güçlendiriyordu. Selefkiler devleti, yayılışının doruğuna, I. Seleucus Nicator (M.Ö. 312-280) döneminde vardı; sınırlar, onun devrinde Küçük Asya'dan Hint'e kadar genişlemiş ve Suriye ile Fenike üzerinde de hükümranlık kurulmuştu. Ancak, onun hemen arkasından gelenlerin yönetiminde çözülme başladı. II. Antiokhos (M.Ö. 261-247) Baktria ile Parthia'yı yitirdi; III. Büyük Antiokhos (M.Ö. 223-187) dağılış noktasına varmış devleti büyük güçlükle derleyip topladı.

Bu hükümdar, Mısır'a karşı aralıksız bir mücadele sürdürdü. Geçici de olsa Filistin'le Fenike'yi işgal etti. Ancak, Roma'nın müdahalesi, Selefkilerin iktidarına son verdi. Antiokhos'un Manisa'da Romalılara yenilmesinden (M.Ö. 190) sonra Suriye,

Roma'nın koruması altına girdi uygulamada; M.Ö. 64 yılında ise, imparatorluğun kalıntıları, Roma eyaletine dönüştü.

Filistin'in, Antiokhos Epiphanes (M.Ö. 175-164) döneminde bağımsızlık için verdiği uzun mücadele, ezilen halkların direnişine bir örnektir.

Bu hükümdarın, İbrani dinini yasaklaması ve Hellenleştirmeyi zorla uygulamasından doğmuştu bu hareket. Mathathias'ın oğlu –ve Makkabi diye adlandırılan– Yahuda, halk hareketinin başını çekti. Yabancılarla işbirliği yapan soylulara karşı da harekete geçilmişti. Kudüs, mücadelenin merkezi oldu. Başlarda yenildi ayaklananlar ve Antiokhos tüyler ürpertici bir kıyıma girişti: Erkekler öldürüldü, kadınlar ve çocuklar köle olarak satıldı ve Kudüs'ün duvarları da yıkıldı. Ancak, Yahudilerin direnişi kırılamadı; hareket genişledi ve Yahuda'nın tacir ve zanaatkâr zümrelerini de içine aldı. M.Ö. 142 yılında –Yahuda'nın kardeşi– Simon Makkabi, Kudüs'ü aldı ve bağımsızlığını ilan etti. Mücadele ondan sonra da sürdü, çünkü Selefkiler Filistin'in elden çıkmasına bir türlü razı olamıyorlardı.

Ancak, yeniden ele geçirmeyi de başaramadılar.

Antigonoslar İmparatorluğu

Antipatros'un ölümünden sonra (M.Ö. 319) Makedonya'yı oğlu Kassandros aldı ve bütün Yunan devletlerinin başına kendi yandaşlarını geçirdi. Böylece, Atina'da iktidara yeniden Phaleronlu Demetrios geldi ve Makedonya askeri birliğine dayanarak yönetti orayı. Demetrios, Aristoteles'in ilkelerini uygulayarak Atina demokrasisini ortadan kaldırdı; servet koşulunu getirdi ve zengin sınıfların iktidarını kurdu. Atinalılar bir tiran olanak görüyorlardı onu.

Antigonos'un oğlu Demetrios Poliorketes, Atinalıların ve öteki Yunan devlelerinin "kurtarıcı"sı oldu. M.Ö. 307 tarihinde Pire'ye donanmasıyla geldi ve bir haberciyle, babasının kendisini Atinalılara özgürlük vermek ve eski kanunları yürürlüğe koymakla görevlendirdiğini ilan etti. Phaleronlu Demetrios'u Atina'dan kovdu ve demokrasiyi kurdu. Ancak, bütün Yunanistan'ı ele geçiremedi ve babası Küçük Asya'ya çağırdı onu. İpsos'ta babasıyla beraber yenildikten sonra, Asya'daki topraklarını yitirmiş olsa da donanması elinde kaldığı için ona dayanarak bütün Yunanistan'ı fethetti ve Makedonya kralı oldu (M.Ö. 293).

Demetrios'un yönetimi (M.Ö. 293-288) azgın bir tiranlık örneği verdi. Balkan Yarımadası'na yerleşmesi ise, öteki Hellenistik krallıkların direnişiyle karşılaştı ve kaybetti mücadeleyi sonunda (M.Ö. 286). Yerine geçen oğlu Antigonos Gonatas (M.Ö. 283-239) Antigonoslar Hanedanı'nı kurdu. Galatlara karşı mücadeleden başka, Yunanistan'ın kuzeyinde ve merkezinde Makedonya'nın hegemonyasını sağladı.

Antigonos Gonatas, Yunan felsefesinin ruhuna göre yetiştirilmişti ve Stoacıların bir çömeziydi; çevresini bilginlerle ve sanatçılarla doldurdu. Antigonosların iktidarı bir despotluk olmadı; hegemonya niteliğini korudu hep. Ege Havzası'nda üstünlük için sürdürdükleri mücadelede Antigonoslar, Ptolemaioslar ve Selefkilerle çatışıyorlardı; ayrıca, kuzeydeki ve doğudaki kabilelerle de çatışıp duruyorlardı.

Makedonya, Balkan Yarımadası'nda bir kalkan hizmeti görüyordu.

M.Ö. 3. yüzyılın sonlarından başlayarak, Romalılar girmeye başlar Balkanlar'a. Uzun bir mücadeleden sonra Makedonya, M.Ö. 148 yılında bir Roma eyaleti olacaktır.

Bergama Krallığı

Bu devlet, İskender'in haleflerinden Lysimakhos'un kurduğu, Küçük Asya'nın eski bir kenti olan Bergama'da doğdu ve siyasal yönden uygun bir ortamda da bağımsızlığını kazandı (M.Ö. 283).

Kral Attalos'un (M.Ö. 241-197) parlak zaferi, Galatların Küçük Asya'daki yayılışını durdurdu ve Bergama Krallığı'nın güçlenmesine yol açtı. Attaloslar Hanedanı'nın kralları, Ptolemaioslar ile Selefkiler arasındaki bitmez tükenmez mücadeleden ustalıkla yararlanıyor ve Roma'ya karşı ustaca bir politika güdüyorlardı. Bergama Krallığı, M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısında doruğuna vardı. Roma'nın bir Akdeniz gücüne dönüştüğü ve Makedonya ve Suriyeli Antiokhos'la mücadele ettiği bir dönemdi bu. Doğu'da desteklenmek ihtiyacını duyduklarından, Romalılar, Bergama Kralı II. Eumenes'e, yardım için Küçük Asya'nın büyük bir bölümünü vererek ödüllendirdiler onu. Bereketli topraklar, zengin otlaklar, ormanlar, madenler, sayısız liman ve bir o kadar da uygun etkenler Bergama'da büyük bir iktisadi gelişmeye yol açtı. Bazı sanayi dalları dünya çapında bir

önem kazandı: Dokumaları ve parşömenleri çok ünlüydü; güçlü bir donanma, Rodos ve Delos'la ilişkilerini sağlıyordu.

Birçok kenti içine alan Bergama Krallığı, öteki Hellenistik krallıkların ortak niteliklerini taşıyordu. Bergama kralları da ekonominin başlıca dallarında tekel kurmayı deniyorlardı. Ancak, ülkenin etnik karmaşıklığı, yerli halkın yanı sıra gelişmiş Yunan kentleri, bu tasarılarını gerçekleştirmekte engelliyordu onları. Toprak mülkiyetinde, sanayi ve ticarette, kral mülkiyetinin yanı sıra tapınakların ve özel kişilerin de mülkiyetleri vardı. Kölelerin, köylülerin ve hükümdarla özel kişilerin işyerlerinde çalışan özgür insanların insafsızca sömürülmeleri Bergama'da sınıflar mücadelesini keskinleştirdi ve –M.Ö. 133-130 yıllarında– ünlü "Aristonikos Başkaldırısı"na yol açtı.

En küçük Hellenistik krallıklardan biri olan Bergama, uygarlık bakımından pek önemli bir rol oynadı.

Hükümdarları, sanatın ve bilimin koruyucuları olarak ün kazanmak istiyorlardı. Yunan kültürünün hayranı olarak, saraylarına bilginleri, sanatçıları çağırıyorlardı ve birçok bakımdan İskenderiye Kitaplığı'nı aşan bir kitaplık yarattılar. Bergama gymnasium'unu, gençlerin eğitim merkezi olarak kralları kurmuştu ve doğrudan gözetimleri altındaydı. Hükümdarlar, din olarak da Yunan dinini tutuyorlardı. Hellenistik özellik bu konuda da görülüyor: Krallar, büyük rahipleri seçiyor ve dinden, kral kültüne bağlayarak ve iktidarlarını güçlendirmek için yararlanıyorlardı.

Bergama, Hellenistik kentlerin içinde, güzelliği ve yerleşimi bakımından ünlüydü. Akropolde Zeus onuruna dikilmiş dev bir tapınak, anıtlar içinde en değerlisidir.

Attaloslar, M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında, "koruyucular"ı Romalılara bağımlı hale geldiler. III. Attalos, direnişin yararsızlığını görerek ve sınıflar mücadelesinin keskinleşmesinden daha da korktuğu için, krallığını Romalılara miras bıraktı; M.Ö. 133 yılında Bergama, "Asya Eyaleti" adıyla bir Roma eyaleti olup çıktı.

Rodos

Hellenistik dünyada, Rodos adası ayrı bir yer tutuyor. Küçük Asya, Suriye, Mısır ve Yunan devletleri arasında bir yer-

de bulunduğu için, Hellenistik merkezler arasında pek önemli bir *aracılık rolü* oynadı Rodos. Ticaret yollarının Ege Denizi'nin güneyine doğru kaymış olması, Büyük İskender'in Fenike kıyılarında eski ticaret merkezi Tyr üzerindeki zaferi, Rodos'u M.Ö. 3. yüzyılda büyük bir liman ve çok önemli bir aracı durumuna getirdi. Limanından gelip geçen başlıca mallar buğday, arpa, şarap ve esirlerdi. Alışveriş, doruk zamanlarındaki büyük Yunan limanlarını da geçiyordu. Rodos, tefecilik işlemleri bakımından da ünlüydü. Borçluları arasında yabancı hükümdarları bile görüyoruz.

Yüzeyi dar ve doğal kaynakları halkını beslemede yetersiz olduğundan, Rodos ticaretle geçiniyordu. Denizlerde güvenlik için korsanlara karşı sürdürdüğü aralıksız mücadele bu yüzdendir; bu mücadele, Hellenistik devletler arasında deniz ilişkilerini güçlendirmede de çok önemli rol oynamıştır. Savaş gemilerinin yapımı zengin yurttaşlara düşüyordu. Rodoslu denizciler deneyimleriyle de ünlüydüler.

> Hellenistik devletler arasında, uluslararası ilişkilerin gelişmesi için zorunlu olan birliğin güçlendirilmesinin bilincinde olan Rodoslular, deniz yoluyla ticareti düzenleyen birçok ilke kabul ettiler ki, bunlar, "Rodos Kuralları" adıyla deniz hukukunun temelini oluşturur. Kentin dış görünümü, devletin gönencini gösteriyordu. "Rodoslulaların kenti limanları, yolları, surları ve resmi yapılarıyla, öteki kentleri aşmaktadır," diye yazar Strabon. Ancak, onların asıl hüneri, pek yetkin bir duruma getirdikleri doklarıydı; nasıl donatıldıkları bilinmesin diye yabancılar sokulmazdı oraya.

Siyasal yönden Rodos, bir tacir cumhuriyetiydi; iktidar, kapalı bir tacir aristokrasisinin elindeydi. Oligarşik bir yönetimdi kısacası bu. İktidarın organları; halk meclisi, konsey ve magistratuslardı. Asıl rolü, konsey üyeleri arasından seçilen altı pritan oynuyordu. Askeri güç, "navarkhos"un elindeydi. Yüksek yöneticilerin hepsi aristokrat kökenliydi.

M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Romalılar Akdeniz'in sahibi olup da Delos Adası'na, gümrüksüz serbest ticaret hakkı tanıyarak onu bir karşı ağırlık olarak kullanmaya kalktıklarında, Rodos'un çöküşü başladı.

Orta Asya, özellikle Harezm, uygarlığın eski merkezlerinden biridir.

Orta Asya'ya doğru fethinde Büyük İskender, çiftçilikle ve çobanlıkla geçinen birçok kabileyle çatıştı. Selefkiler İmparatorluğu'nda, Orta Asya ülkeleri ve halkları gitgide artan bir önemde rol oynadılar. M.Ö. 255 yılında Satrap Diodotus, Baktria ve Sogdia'da hükümdarlığını ilan etti. O devirde, Sir-Derya ve Amu Derya ırmakları arasındaki bu ülkelerin iktisadi ve kültürel gelişmesi, çok önceden yüksek bir aşamaya varmıştı. Romalı yazar Iustinus, "1000 kentli ülke" diye bahseder oralardan. Arkeolojik araştırmalar da gelişmelerin büyüklüğünü vurguluyor.

Diodotus ile ondan hemen sonra gelenlerin zamanında ülke, Selefkiler İmparatorluğu'nda Mezopotamyalı-Suriyeli bir çekirdekle kültürel ve iktisadi ilişkiler içinde oldu. Selefkilerin siyasal çöküşü ilerledikçe, Orta Asya'nın bu yeni devleti de hızla büyüyordu. M.Ö. 227 yılında, Yunan kökenli, enerjik bir askeri şef olan Euthydemos, iktidarı aldı ve yerli kabilelere (Saces) de dayanarak Selefkilerin hükümdarı III. Antiokhos'a karşı bir mücadele açtı. Devleti, Hazar Denizi'nden Çin sınırlarına değin Orta Asya'yı, hemen hemen tüm İran'ı ve Hint'e komşu ülkeleri içine alıyordu. Yüksek bir kültürü, gelişmiş bir ekonomisi olan bir ülkeydi bu. Amu Derya'nın suladığı topraklar, bozkırlara ve yarı-çöl bölgelere kadar dayanıyordu. Çiftçi halk, mimarisi hayli ileri büyük müstahkem kasabalarda yaşıyorlardı. Orta Asya tarihinin bu devrine "Kangui Uygarlığı" adı veriliyor. Bu büyük krallığın merkezi Semerkand'dı. Yazar Apollodoros'un "İran'ın incisi" dediği, uçsuz bucaksız bir bahçeydi bu. Fergana Vadisi de gönenç içindeydi. Krallık, idari bölümlere, satraplıklara bölünmüştü; ayrıca, yarı özerk bölgeler de vardı içinde. Amu Derya'da savaş gemileri dolaşırdı. Baktria devleti, bir yandan Çin ve Hint'le, öte yandan da Mezopotamya ve Suriye'yle iktisadi ilişkiler içindeydi. Altın bakımından zengin Sibirya'ya seferler düzenlenirdi.

Özetle, Orta Asya'da Hellenistik kültürün güçlü ve özgün bir ocağı oldu devlet.

Büyük İskender'in ölümünde, Makedonya boyunduruğundan kurtulma umutları yeniden doğdu.

Atina çekti bu genel hareketin başını.

Başkaldırı, Lamia (Hellen) Savaşı (M.Ö. 323-322) diye anılan bir savaşa dönüştü. Tesalya'da Lamia kentinde Makedonya yöneticisi Antipatros kuşatıldı. Başlarda Yunanlıların işleri iyi gittiyse de zaferi Makedonyalılar kazandı ve ayaklananları kılıçtan geçirdiler. Makedonya hegemonyası yeniden kuruldu; Demosthenes, Atina'yı terk etmek zorunda kaldı; gıyabında ölüme mahkûm edildi ve o da umutsuz bir halde kendini zehirledi. Bununla beraber, Atina'nın inatçı direnişi kırılamadı. M.Ö. 3. yüzyılın ortalarında, Khremonides Savaşı adı verilen yeni bir savaş patlak verdi; o da Yunanlıların yenilgisiyle sonuçlandı. Atina demokrasisi boğuldu; ve Atina, bütün Hellas'ın bağımsızlığı ve özgürlüğü için önde gelen bir rol oynayamaz oldu artık. Bozgundan sonra üstünlük, Yunan tarihinde öteki devletlere geçti.

Köleci ekonominin bunalımı, Atina kadar gelişmiş devletlerde özellikle şiddetli oldu. Ticaret yollarının, Ortadoğu'nun önem kazanmasından dolayı güneydoğuya kayması; İskenderiye, Rodos gibi uluslararası yolları ele geçiren yeni merkezlerin ortaya çıkışı; yoksullaşmış kitlelerle varlıklı tabakalar arasındaki sosyal mücadelenin keskinleşmesi, bütün bunlar, eskiden o denli gönenç içinde olan Kıta Yunanistanı'ndaki devletleri ikinci plana atmıştı. Buna karşılık, iç çelişmeleri o kadar keskin olmayan geri kalmış birtakım devletler, girişilmiş mücadelede, daha çok canlılık gösterdiler ve daha sert oldular.

M.Ö. III. yüzyılda, Yunan dünyasında baş yeri, sitelerin oluşturdukları federasyonlar tutar. Bunlardan ikisi özellikle önemli: Aitolia Birliği ile Akha Birliği. Zanaatkârlığın ve ticaretin gelişmesiyle güçlenmiş olan Aitolia Birliği (M.Ö. 314'e doğru) M.Ö. 279 yılında Galatların istilasını püskürtebildi. Birlik Aitolia'yı, Orta Yunanistan'ın bazı bölgelerini, özellikle Delphoi'yi, Tesalya'nın güneyini ve öteki bazı siteleri alıyordu içine. Akhaia'dan başka, Korynthos ve Megara gibi pek önemli Yunan sitelerini içine alan Akha Birliği ise, sonunda Peloponnesos'un büyük bir bölümünü de ele geçirdi.

Daha önceki birliklerden farklı olarak, bu birliklere girenler, haklar bakımından birbirine eşit ve içişlerinde bağımsızdılar. Her iki birlikte de genel organlar görüyoruz: 1) Yılda iki kez toplantıya çağrılan ve tüm üye devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir genel meclis. 2) Sürekli bir organ olarak seçime bağlı bir konsey. 3) Askeri ve sivil iktidarın başı, seçimle gelen bir strategos.

Her iki birlik arasındaki fark, içerikleri yönündendi: Akha Birliği, Korynthos ya da Megara gibi büyük ticaret sitelerini içine alırken, Aitolia Birliği, aslında tarımla uğraşan ve savaşçı halkı da komşularını sık sık tehdit eden daha geri bölgeleri kapsıyordu. Aitolia Birliği, oligarşik ilkelerin ağır bastığı Akha Birliği'nden daha demokratik bir nitelik taşıyordu.

Akha Birliği, Strategos Aratos (M.Ö. 245-213) döneminde özel bir önem kazandı. Aratos, birliğin sınırlarını genişletti; Mısır ve Makedonya'yla dostluk ilişkileri kurdu. Onun çabalarıyla, Akha Birliği uluslararası planda ağırlık kazandı ve Peloponnesos'taki devletlerin yaşamına karışmaya başladı. Böylesine oligarşik bir eğilim, öteki devletlerin, özellikle demokratik devletlerin tepkisiyle karşılaştı doğallıkla. Ve iki birlik arasında düşmanlık baş gösterdi ve Yunanistan'da hegemonya için çatışıp durdular aralarında.

Sparta, ağırlığı olan tek devlet oldu. Parasal ilişkiler ve özel mülkiyetteki gelişme, M.Ö. 4. yüzyılda Sparta'nın geri ekonomisini çok değiştirmişti. Ephoros Epitadeus'un (M.Ö. 400 yılına doğru) çıkardığı bir kanun, ortakçılık rejimine son darbeyi vurdu. Bu kanuna göre, topraklar serbestçe miras bırakılabiliyor, hatta satılabiliyordu. Ayrıca, bir yandan, topraklar bir avuç Spartalı ailenin elinde toplaşırken, öte yandan toprakları elinden çıkan, yoksullaşan ve borca batan geniş yığınlar görüyoruz. Örfler de değişmeye başlıyor birden: Tarihçinin dediğine bakılırsa, Sparta soylularında gümüş ve altın tutkusu başlamıştır; lüks, aşırı özen ve incelik, geçmişin yalın yaşam biçiminin yerine geçmişir. Sparta, pek zengin birkaç ailenin oligarşisi olup çıkmıştır; ephorosluk da başlıca silahtır ellerinde. Yeni kişiliklerin mücadele alanına çıkması ve eski ailelerin çöküşü, kral iktidarını daha da zayıflatmıştır.

İç çelişmelerin keskinleşmesi, ister istemez pek gergin bir siyasal ortam yarattı ve giderek başkaldırıya dönüştü. Genç Kral IV. Agis'in (M.Ö. 245-241) reformları daha da hızlandırdı bunu.

On dokuz yaşındaki bu reformcu, yaşamın maddi nimetlerini reddeden Stoacı felsefenin ilkelerine göre eğitilmişti. Agis, Sparta'nın eski örflerini, sosyal yaşam için bir ülkü olarak görüyor ve Likurgos'un yüzyıllar önce kurduğu rejime dönmekle, ülkesine yeni bir ruh vereceğine inanıyordu. Agis, hiçbir haktan yararlanmayan yoksul Spartalılara toprak dağıtmayı programına aldı. Bunun için de Likurgos Yasası'na karşın kazanılan bütün toprakları oligarşinin elinden almaya kalktı. Paralı askerlere değil, savaşçı yurttaşlara dayanan yeni bir orduyla, Sparta'nın askeri gücünü de diriltecekti böylece. Sparta'nın eski kurumlarını, özellikle devlet yoluyla eğitimi, yalın yaşamı da canlandırmak istiyordu. Ne var ki yukarıdan, var olan düzene dokunmadan dayatmak istiyordu bu programı; ayrıca, eski düzeni diriltmekti amacı. Başlarda başarı kazandı. Alacaklı senetleri yakıldı. Ama halk toprakların dağıtımını da isteyince, Agis'in yoldaşları açıkça karşı çıktılar kendisine ve kralı uzaklaştırmaya kalktılar.

Agis'in yokluğunda, reformlar olumlu bir sonuca varmadı; hele muhalefetin ve şeflerin ikiyüzlülüğü, toprakların dağılımını bütünüyle engelledi. Halk aldatıldığının farkına vardı. Agis, Sparta'ya geri döndüğünde hasımlarıyla mücadele edemedi. Her yandan gelen tehditler yüzünden bir tapınağa sığınmak zorunda kaldı; öyle de olsa, ephoroslar onu ele geçirip öldürdüler.

Ne var ki, M.Ö. 235 yılında kral olan Kleomenes, bu tasarıları yeniden ele aldı. Planları daha geniş ve yöntemleri daha etkiliydi. Sosyal ve iktisadi önlemlerden başka, siyasal reformlar da yapmak istiyordu: Oligarşiyi ortadan kaldırmak, Sparta'nın dışarıya karşı durumunu güçlendirmek, hegemonyasını tüm Yunanistan'a yaymak! Büyük bir ücretli ordu oluşturarak Akha Birliği'ni ele geçirdi. Durumunu böylece güçlendirdikten sonra Sparta'ya dönerek bir hükümet darbesi yaptı: Ephorosları öldürttü ve ephorosluğu da kaldırdı; Gerusia tasfiye edildi ve oligarşinin yandaşları sürgüne yollandı; perioikoslarla eiloteslerin bir bölümü yurttaşlara katıldılar; el konmuş mülkler ortak parçalar halinde dağıtıldı. Agis gibi Kleomenes de eskinin örflerini geri getirmeye çalıştı ve eski geleneklere göre hareket etti. Bir devrimci merkez haline gelen krallığı, komşu devletlerin, özellikle Akha Birliği'nden devletlerin varlıklı sınıfları için büyük bir tehlikeydi. Arkadia'da, Korynthos'ta, her yerde halk, Kleomenes'in yanını tutuyor ve zenginlerin işini bitirmek istiyordu.

Sparta'daki sosyal harekete karşı mücadeleyi Aratos yönetti. Hellas'ın bağımsızlığını feda etmek pahasına, Yunanlıların yeminli düşmanı Makedonya kralını yardıma çağırdı. Tarihçi Plutarkhos, "bir Yunanlının onursuz adımı" diye nitelendiriyor bu hareketini. Onun da yardımıyla, Kleomenes yenildi (M.Ö. 221) ve Mısır'a kaçtı. Sparta'da reformlar iptal edildi ve oligarşi yeniden kuruldu.

Nereden geliyordu hareketin başarısızlığı?

Özellikle şuradan: Kölelerin azat edilmeleri ve eiloteslerin durumunun düzeltilmesi, reformcuların doğrudan amaçları olmamıştı hiçbir zaman.

Sparta'da sosyal bunalım, giderek daha keskinleşti ve zengin köle sahipleri için korkunç bir tehlike haline geldi. M.Ö. 207 yılında Nabis tiran olunca ezilenlerin başına geçti.

> Onun hükümdarlığı zamanında sosyal mücadeleler doruğuna çıkar. Nabis, perioikoslara da, eiloteslere de yurttaşlık hakkı verdi, zenginleri sürgüne yolladı ve mallarını da yoksullara dağıttı. Orduyu güçlendirdi, çok sayıda ücretli asker aldı ve Giritli korsanlarla denizlerde talan için Girit'le bağlaşıklık kurdu. Eski tarihçiler ne denli aleyhinde bulunurlarsa bulunsunlar, gerçek şu ki, Nabis cesur reformlar yaptı ve Sparta'yı, Makedonya ve Roma'nın saygı duyduğu güçlü bir devlet haline getirdi.

On beş yıllık bir hükümdarlıktan sonra Nabis, M.Ö. 192 yılında, Akha Birliği'ne karşı mücadele ederken öldürüldü. Onun ölümünden sonra da Sparta'da halk hareketi kesinlikle boğuldu; Sparta, Akha Birliği'ne girmek zorunda kaldı ve bağımsızlığını yitirdi böylece.

O yıllar, Roma'nın Yunanistan'da gözüktüğü yıllardır. Makedonya'nın olsun, öteki Yunan devletlerinin olsun, dış politikaları, Roma'yla ilişkilerine göre ayarlanmıştı. Roma'nın Balkan Yarımadası'nı işgali M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında gerçekleşti. Genel durum da işgalcilerin hareketine pek uygundu. Yunan dünyasındaki parçalanış, yıkıcı iç savaşlar, sosyal mücadelelerin keskinleşmesi Romalıların işini kolaylaştırıyordu. Yunan devletleri arasındaki kin öylesine yoğundu ki, rakiplerini yenebilmek için yabancı boyunduruğuna girmeye razı olabiliyorlardı. Roma'nın politikası da bu uzlaşmazlıkları gitgide sivriltmeye ve egemenliğini sağlamlaştırmada bunlardan yarar-

lanmaya dönüktü. Romalılar, Yunan aristokrasisinin yardımını da sağlamışlardı ayrıca.

Balkan Yarımadası'nda Roma fethi, M.Ö. 215 ile 168 yılları arasındaki sürekli savaşlarla gerçekleşti. Tüm Hellas, Roma'nın eline geçti. M.Ö. 146 yılındaki sonuçsuz bir başkaldırıdan sonra Yunanistan, bağımsızlığını kesinlikle yitirdi; basit bir eyalet olup çıktı.

Tarihi, Roma'nın tarihine bağlıydı artık.

HELLENİSTİK UYGARLIK

Hellenistik dünya, ilkçağda uygar insanlığın büyük bir bölümünü içine alıyordu. Çoğu Akdeniz Havzası'nın doğusunda oturan ve M.Ö. 5. yüzyıldan başlayarak birbiriyle ilişkileri gitgide yoğunlaşan çeşitli halklardan oluşuyordu bu dünya. İskender'in fetihleri, bu halklar arasındaki kültür alışverişini önleyen siyasal engelleri kaldırıp attı ve Yunan Uygarlığı, Yunanistan'dan gelen binlerce yerleşimcinin (kolon) marifetiyle Doğu'ya köklü olarak yerleşti.

Doğu'yla ilişkisinden sonra, Yunan Uygarlığı yeni bir biçime bürünür: Hellenistik Uygarlık.

Romalılar bu biçimiyle görüp kabul edeceklerdir onu.

Sosyal yaşam

Hellenistik devletlerin, giderek Hellenistik kültürün başlıca merkezleri yeni kentlerdi: Doğu'nun Babil, Memfis gibi eski siteleri ikinci plana atıldılar; Antakya ve İskenderiye, kelimenin bütün anlamıyla dünyanın merkezleri oldular.

Bu kentlerin uluslararası niteliğini, içinde oturanların siyasal bakımdan milliyetlerine göre örgütlenmiş olmaları da gösteriyor: Örneğin, Yunanlıların mahallesi vardı, Yahudilerin ve başka halkların mahalleleri. Bunların her birinin ayrı birer kurulu ve yüksek makamlarla doğrudan ilişkisi olan ayrı birer başı bulunuyordu.

Pratik ve kültürel yaşam kaynaşma içindeydi: Eldeki belgeler mesleki, kültürel, ahlaki ve dinsel çeşitli yurttaş derneklerinin yoğun faaliyetini gösteriyor bize. "Thiasos" adı verilen dinsel dernekler, kent ahalisinin uygarlığını incelemek için özellikle ilginç.

Hellenistik kentlerin dış görünüşü, *kentçiliğin* ulaştığı yüksek düzeyi gösteriyor bize. Çok kez, birçok eski Yunan kenti geniş tek bir sitede eriyor; merkezi alanlar ve resmi binaların bulunduğu mahalleler yeniden düzenleniyor; su yolları, çeşmeler, havuzlar yapılıyordu. Tiyatrolar ve gymnasiumlar, klasik devirde olduğundan daha büyüktüler; tiyatrolar on binden fazla insanı içine alan büyük taş yapılardı; gymnasiumlar yıkıntıları, planlarının ahengiyle şaşırtıyor bizi. Son olarak, birçok kentte yeni bir kamusal bina tipi doğdu: "Kitaplıklar". İskenderiye Kitaplığı en ünlüleriydi, arkasından Bergama Kitaplığı geliyordu; başka kentlerde de daha ufak çapta kitaplıklar vardı.

Bilim ve teknik

Hellenistik Uygarlık'taki bu açılış, nitel değişiklikleri de beraberinde getiriyordu: Bu uygarlık, Doğu kültür mirasını özümsüyordu. Klasik Yunan Uygarlığı'nda ikinci planda gelen birtakım dallar büyük önem kazandılar: Teknik, matematik gibi kesin bilimler, doğa bilimleri, tıp, cerrahi, tarım bilimi görülmemiş bir düzeye ulaştı. Buna karşılık sosyal bilimler, felsefe, edebiyat ve –bir bakıma– görsel sanatlar, bir gerileyişin işaretini taşırlar. Kitlelerin sosyal ve siyasal faaliyetindeki azalışla açıklanabilir bu da.

Kentlerin geniş mekânlar üzerine kuruluşu, deniz ticaretinin gelişmesi, büyük deniz ve kara güçleri arasındaki savaşların ulaştığı boyutlar teknik alanda yetkinleşmeyi gerektiriyordu. Hellenistik teknik hayret verici şeyler gerçekleştirdi: Gemiler, binlerce insanı taşıyabiliyorlardı artık; yüksek güvertelerde, hatırı sayılır yolcular için konfor ve eğlence de vardı.

Askerlik sanatında ön sırayı saldırı ve kuşatma aletleri alıyor: "Katapult" ve "balista"lar, uzak mesafelere ve ağır taştan gülleler atabiliyorlardı. Bu atış silahları soğuk topçuluğun bir çeşidiydi.

Ve bütün bu makinelerin planlarını yetkin mühendisler yapıyordu.

Bu teknik gelişim, bilimdeki çok önemli gerçekleştirmelerin bir sonucu oldu aslında: Eukleides (M.Ö. 3. yüzyıl) düzey geometrinin temelini atmıştı. Ancak, gerek onun, gerek bir başka dâhi matematikçi ve fizikçinin, Arkhimedes'in eserleri (Arşimet), yüksek matematiğin birçok ilkesini içeriyor.

Arkhimedes, mekaniğin, özellikle "kaldıraç kuramı"nın temel ilkelerini koyduğu ve geliştirdiği önemli eserlerini yazar. "Bana bir dayanak noktası verin, dünyayı yerinden oynatayım," sözü onundur. Düz ve yuvarlak aynalarla ısı dalgalarının yansıtılması kuramını kurdu ve söylenenlere inanılırsa, Siracusa'nın Romalılara karşı savunmasında (M.Ö. 212) uygulayarak, onların saldırı silahlarını ve gemilerini yaktı. Çağdaşı Apollonios, matematiğin en güç dallarından birini, "sayılar kuramı"nı inceledi.

Astronomideki gelişmeler de pek göz alıcıydı: Erastosthenis, yeryuvarlağının çapını ölçtü ve bu amaçla bugün de kullanılan yöntemden, nirengi noktası yönteminden yararlandı. Elde ettiği rakamsa –aşağı yukarı– doğrudur. Samos'lu Aristarkhos, güneşin ve ayın büyüklüklerini pek doğru biçimde belirledi.

Ancak, onun bulduğu en ilginç gerçek şu: Gök yuvarlağının tüm hareketleri, güneşin bir gezegenler sisteminin merkezinde olduğu ve gezegenlerin de onun çevresinde dönüp durdukları kabul edilirse, anlaşılabilir. Aristarkhos'un bu büyük buluşu yüzyıllarca unutuldu ve bin sekiz yüz yıl sonradır ki, Kopernik ve Galilei onu bilime kazandırdılar yeniden.

O devrin bir başka büyük astronomu Hipparkhos, değeri şimdi şimdi anlaşılan gözlemlere girişti.

Hellenistik tıpta, özellikle cerrahlıkta varılan sonuçlar da çok önemli. Herophiles, yazdıklarında, anatomiyle ilgili, cesetlerin açımlamasından kazanılmış pek derin bilgiler veriyor. Cerrah Taranto'lu Heraklia, ameliyatlarında anesteziye başvuruyordu. Bu önemli buluş yüzyıllarca unutuldu ve iki bin yıl sonra 1860 yılına doğru yeniden uygulamaya konuldu.

Felsefe ve edebiyat

Kesin bilimlerde, doğa bilimlerinde ve özellikle askerlik sanatında ilerleme pek çabuk oldu. Felsefe için aynı şey söylenemez. Düşüncelerini sözlü ya da yazılı olarak dile getiren yığınla filozof görüyoruz; ne var ki çoğu, özellikle bireysel ahlak sorunları üzerinde durarak, kendilerinden önce gelenlerin öğretilerini sürdürüyor ve geliştiriyordu.

Onlardan en tanınmışı Epikuros oldu.

M.Ö. aşağı yukarı 341-270 yılları arasında yaşayan Epikuros, materyalist Demokritos'un çömeziydi: Onun atomlar üze-

rindeki düşüncelerini tamamladı. Ne var ki Epikuros, özellikle kişinin yaşamı üzerinde duruyor ve insan mutluluğunun özü ve ona ulaşma biçimine daha çok dikkatleri çeviriyordu. Epikurosçular, sosyal yaşama faal olarak katılmaktan kaçıyorlardı ve iç dünyalarındaki barışı bozmamak için "göze çarpmadan yaşamak" çabasındaydılar. Onların materyalist öğretileri, insanları tanrı ve ölüm korkusundan kurtarma amacına dönüktü. Yüzyıllar sonra Karl Marx şöyle diyecektir bu felsefe hakkında: "Epikuros, ilkçağda düşünceleri aydınlatmak isteyen tek kişi oldu... Bütün Kilise Babaları'nın, Plutarkhos'tan Luther'e kadar herkesin gözünde Epikuros'un dinsiz ve tanrısız bir filozof diye ün kazanmasının nedeni budur."

Aynı bireyci eğilim, o devrin bir başka felsefe okulunda da görülüyordu: Stoacılar.

Bu akımın kurucusu, M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllar arasında yaşayan Kıbrıslı Zenon'dur. Öğrencileri arasında, Hellenistik Doğu kentlerinden gelenler çoğunluktaydı. Stoacılar felsefeyi üçe bölüyorlardı: Ahlak, fizik ve mantık. Fizikte, dünyanın maddesel birliğini savunuyorlardı; özünde de dinamik bir öğe, ateş vardı bu birliğin. Yaşam birtakım sert kanunlarla yönetilir ve daha önceden belirlenmiştir. Böylece görülüyor ki, başlangıçlarda Stoacıların, Herakleitos'la Aristoteles'in öğretilerinden kaynaklanan fiziği –belli bir noktaya değin– maddeciydi. Ne var ki Stoacılar, asıl büyük önemi ahlaka veriyorlardı: Onlara göre, doğru ve mutlu bir yaşam sürebilmek için insan, bilinçli olarak doğanın kanunlarına uydurmalıdır bu yaşamı.

Dünyanın düzenli akışına akılcı ve faal katılış, insanın başta gelen ödevidir. Bu ödevi yerine getirmek erdemidir ki, gerçek mutluluğa götürür. Tersine, bireyin arzu ve tutkularını doyurmak için bu ödevi yerine getirmemesi ise kötülüktür. Ne var ki, ancak bilge mutludur: O, gerçeği anlamıştır ve tutarlılık içinde yaşar çünkü; mutlak ruh barışına erişmiştir; bu dünyanın acıları, önemsemediği için sarsmaz onu. Yoksulluk içinde zengindir, zincirler içinde özgür, hastalıklar ortasında da mutlu.

Stoacıların sosyal ve siyasal görüşleri, geçmiş dönemin Sparta oligarşisini göklere çıkartan ve Atina demokrasisinden tiksinen demokrasiye karşı çevrelerin görüşlerinin bir yankısıdır çok kez. Ancak, Stoacı öğreti "doğal hukuk"un bazı öğelerini de içeriyordu ki, bu daha sonra insanın her şeyden önce dün-

ya yurttaşı olduğunu savunmaya götürdü onları; köleci devlet rejiminde, insan soyunun birliğini öğütlüyorlardı.

Köleci toplumdaki çözülme, etkisini, Antisthenes'in kurduğu Kinik Okul'un öğretisinde gösterdi başta. Antisthenes'in ve çömezlerinin kuramı –ki bunlar arasında Diogenes'le onun çömezi Krates, Büyük İskender'in çağdaşlarıydılar– özgür insanlar ve köleler, giderek halk kitleleri arasında büyük yaygınlık kazandı. Doğal hukuk kuramının aşırı temsilcileri oldu Kinikler, yalınlığa, doğaya yakın bir yaşama çağırıyorlardı insanları; lüks ve zenginlik tamahı ile alay ediyorlar, devletle toplumun insan kişiliği üzerindeki iktidarını yadsıyorlardı. Âdetleri horlamak için Diogenes, çırılçıplak, bir fıçının içinde geçirdi yaşamını; vazgeçilebileceğini anladığı anda elindeki tek çanağı da kırıp attı. Yaşamından ötürü, tuzu kuru takımı, "kuon", yani köpek adını taktılar ona. Antisthenes'in izleyicilerine verilen "kinik" adı işte buradan geliyor. Öğretileri renkliliğe, mesellere, hoş sahnelere büründükçe, köleler ve yoksullarca sevilip tutuluyorlardı. Ancak şu da var ki, bu öğretide emirler yoktu; öyle olunca da anarşinin ve pek aşırı bir bireyciliğin barışçı propagandası olup çıktı sonunda.

Hellenistik devrin edebiyatı pek boldur, ancak birkaç istisna bir yana parlak bir nitelik göstermez. Bu edebiyat, daha önceki devrin edebiyatında ağır basan sosyal ve siyasal çıkarlara yabancıdır. Menandros'un parça parça elimizde bulunan komedileriyle (*Kardeşler, Kahraman* vb.) son yıllarda bütünü bulunan *Huysuz Adam* (*Dyskolos*) M.Ö. 4. yüzyıl sonundaki Yunan toplumunun âdetlerini pek yakından çizer. Lirik şiir de çiçeklendi bu devirde; ele aldığı konular, kişisel heyecanlar, incelmiş zevkleri arayış, kentin yorgunluklarından uzakta doğanın bağrına kaçıştı. Lirik şairlerin buluşma yeri, Mısır'da İskenderiye idi. M.Ö. 3. yüzyılın en iyi şairlerinden biri olan Theokritos, yaşamının büyük bir bölümünü doğum yeri olan Sicilya'da geçirdi. Kırların güzelliğini ve yorgun kentliye esinlettiği duyguları canlandıran şiirler yazdı. O devrin öteki şairleri gibi, Theokritos da şiirde biçime büyük önem veriyordu.

Mısralara süslemeyi getirmiştir.

Görsel sanatlar

Bir parça yapmacıklı ve doğallıktan uzak aynı biçim, görsel sanatları da niteler.

Heykelde birbirinden özerk merkezler, İskenderiye'de, Rodos'ta, Bergama'da ve başka yerlerde kurulmuştu. Üç Rodoslu heykeltıraş, Agesandros, Athenodoros ve Polydoros "Laokoon" adı verilen anıtı yonttular. Bu eser, korkunç yılanların boğduğu insanları gösterir; yüzlerdeki acılı ifade ve adalelerdeki gerilim öylesine belirgindir ki, onu gerçekçi bir eserden çok doğacı bir eser yapar. Gene Rodos'tadır ki, 30 metre yüksekliğindeki Güneş tanrısı heykeli tunca döküldü. "Rodos Heykeli" dünyanın yedi harikasından biriydi. Bergama heykel okulu, ustalığı ile kendini belli eder. 19. yüzyılın sonlarında bu kentte, "gigantomakhia" adı verilen, tanrılarla devlerin savaşını dile getiren, 120 metre uzunluğunda bir kabartmayı içeren mermerden bir Zeus sunağı bulundu. Bergama Tapınağı, Yunan sanatının iyi korunmuş nadir örneklerinden biridir.

Hellenistik devrin heykeli, hiç kuşkusuz göze çarpıcıydı; ancak daha önceki devrin heykeli ile karşılaştırıldığında, çöküş belirtileri görüyoruz daha şimdiden: Hareketlerdeki abartma, büyüklük zevki ve natüralizm.

Hellenistik Uygarlık, M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda, Akdeniz Havzası'nın ilerlemiş insanlığının büyük bir bölümüne yayılmıştı. Onu izleyen yüzyılda, siyasal yaşamın merkezi Batı'ya, Roma'ya geçtiğinde de devam etti bu uygarlık. Gitgide değişerek, Ortadoğu'da ortaçağda da varlığını sürdürdü. Doğulu halklar pek yararlandılar ondan, özellikle de Araplar. Araplara Avrasya'da uzun zaman kültür hegemonyasını sağlayan da bu olmuştur.

III
ROMA

İtalya, üç yanı denizle, Adriyatik, İyon ve Tiren denizleriyle çevrili. Bulunduğu yarımada üzerinde, kuzeyde aşılması güç Alpler, Avrupa'nın geri kalanından ayırır onu. İlkçağın coğrafyacısı Strabon, pek haklı olarak, Alpler ve deniz der, İtalya'yı istilalardan koruyan "güven verici bir sur" olmuştur. Ne var ki deniz, her yöne açık bir yol oldu aynı zamanda; İtalyotlar da (İtaliotai) bu yoldan yararlanarak, pek erkenden, Akdeniz Havzası'ndaki halklarla ilişki kurdu ve onların kültürlerini özümsedi.

İtalya'nın bir başka özelliği ise iklimindeki uygunluk. Kışın ortalarında hava sıcaklığı, 6 ile 11 derece arasında değişiyor. Hayvanları bütün bir yıl otlağa salmak mümkün böylece. Çok eski zamanlardan başlayarak İtalyotlar –arpa, yulaf, darı gibi– tahılların yanı sıra buğdayı, kestaneyi ve dutu tanıyorlardı; daha sonra, Yunanlılar ve Fenikeliler zeytini, hurmayı ve narı soktular İtalya'ya. İklimdeki tatlılık –örneğin giyim gibi– başka görünüşlerini de etkiledi yaşamın. Özellikle, Güney İtalya'daki ev tipi, üstü açık ve havuzlu bir "atrium"un çevresindeki yapısıyla, Yunan evinin bir hısımıdır.

Ancak, doğal koşullardaki bu benzeyişin yanı sıra, İtalya ile Yunanistan arasında coğrafi bünye farklılıkları da var: Önce, İtalya'nın yüzeyi –aşağı yukarı 300.000 km²– Yunanistan'ınkinden en az beş misli büyük ve sonuç olarak, nüfusu da çok daha fazlaydı. İtalya'da görülen tüm tarihsel olayların ölçüsündeki "büyüklük" bundan kaynaklanıyor. İkinci olarak, İtalya Yarımadası, Balkanlar gibi dağlık da olsa, Apennin Sıradağları, Yunanistan'dakilerden daha az sarp, daha aşılması kolay ve dağ kolları Yunanistan'daki sarp dağların yaptığı gibi, İtalya'yı öyle birbirinden kopuk, giderek birbirine kapalı bölgelere ayırmıyor; İtalya'daki su yolları da gidiş gelişi kolaylaştırıyordu. Bununla beraber bu ırmaklar, aşağıya inerken kumlu alüvyonla yüklü olduklarından, bataklık yapıyor; bu da oralara insanların yerleşmelerini engellediği gibi, liman yapımına da uygun düşmüyordu. İtalya kıyıları, genel olarak, Yunanistan'ın körfezlerle ve koylarla bezeli kıyılarından çok daha az denizciliğe elverişli.

Son olarak, bereketsiz ve kayalık Yunanistan'ın zıddına, İtalya Yarımadası bir tarım ülkesi. İlkçağın yazarları, İtalya toprağındaki verimlilikten şaşırarak bahsederler. Po Havzası'yla, Etruria, Latium ve Campania'yı içine alan batıdaki ova bu bakımdan göze çarpıyor; Campania yılda üç kez ürün veriyordu. Alpler'deki otlaklarla, ırmakların ağzındaki gür bir bitki örtüsüyle kaplı bataklık yerler, hayvancılığın gelişimine katkıda bulunuyordu. Bruttium'a, Viteliu, yani "danalar ülkesi" de deniyordu; İtalya kelimesi de oradan geliyor büyük bir olasılıkla. Ülkenin işte bu tarımsal niteliği, ilkçağda, yarımadanın iç tarihinin tüm akışını etkiledi; gerçekten bu tarih, çeşitli halkların ve halkın da çeşitli katlarının toprak adına yaptıkları bir mücadeledir aslında.

Başlarda, İtalya köylülerinin önemsiz küçük bir kasabası olan Roma, zamanla palazlanarak yavaş yavaş yarımadayı fetheder, sonra bütün Akdeniz dünyasına egemenliğini yayar; M.S. 2. yüzyılda da en büyük boyutlarına ulaşmış bir büyük imparatorluğun merkezi olup çıkar.

Roma tarihini dört büyük devre ayırmak âdet olmuştur: Roma'nın ilk devri "krallık devri"dir.

Genellikle kabul edilen bir tarih geleneğine göre, krallık, M.Ö. 509 yılında devrilmiş ve yerine M.Ö. 27 yılına değin, beş yüzyıla yakın sürecek cumhuriyet geçmiştir.

Cumhuriyeti, monarşi rejimi, giderek imparatorluk izler. İmparatorluk da ilk ve son imparatorluk diye ikiye ayrılır: Son imparatorluk, M.S. 476 yılına değin sürer; Doğu'da, eski devrin görkemi bin yıl daha devam edecektir.

Başka bir tarihtir o ama.

BÖLÜM I

İLKEL İTALYA VE ROMA'NIN DOĞUŞU

Uygarlığa adımını çok eski zamanlardan başlayarak atan ilkel İtalya bir halklar mozaiğidir; Roma, bu mozaiğin içinde sivrilir. Uzun bir dönem klan toplumunun çözülüşüne sahne olur Roma; onu, klan kalıntılarının tasfiyesi ve yıkıntıları üzerinde yeni bir toplumun, sınıflı bir toplumun, onunla ilişkili olarak da Roma devletinin ilerici biçimlerinin ortaya çıkışı izler.

Bu geçiş, "krallık"tan "cumhuriyet"e geçiş olarak da bilinir.

İLKEL İTALYA

Arkeolojik araştırmaların gösterdiğine göre, insanlar İtalya Yarımadası'nda Balkanlar'dan çok daha erken oturmaya başladılar; İtalya Eskitaş Çağı'nı yaşadı, oysa Balkanlar'da bu çağın izlerine bugüne değin rastlamış değiliz. Yenitaş Çağı ise M.Ö. 4. bin yıldan başlayarak bütün yarımadada, Sicilya'da ve Sardinya'da dolu doluya yaşandı. Birçok belirti, kara ve deniz avcılığının önemini gösteriyor o çağda. M.Ö. 3. bin yıldan başlayarak, taşın yanı sıra çeşitli eşya yapımında bakır kullanılmaya başlanıyor (Kalkolitik Çağ); hayvancılığı, özellikle küçükbaş hayvancılığı görüyoruz.

Bir halklar mozaiği

M.Ö. 2. bin yılda Tunç Çağı'nı, Kuzey İtalya'da Terramare Uygarlığı temsil ediyor: Bu uygarlığın temsilcileri, kazık temeller üzerine kurulmuş ve çok kez bir yamuk görünümündeki müstahkem büyük barınaklarda yaşıyorlardı. İlk zamanlar taştan ve kemikten aletler yaparak, ağır ağır bakır ve hatta tunç kullanımına geçtiler. Başlıca uğraşları olarak varlığını sürdüren kara ve balık avcılığının dışında hayvan da yetiştiriyorlardı; tarım doğuyordu. Ölülerini yakıyorlar ve küllerini koydukları kavanozları, sık sıralar halinde, barınaklarının dışında yeraltı mezarlıklarına gömüyorlardı.

Orta ve Güney İtalya'da ise, M.Ö. 2. bin yıl boyunca Tunç Çağı uygarlığı, Girit-Miken Uygarlığı'yla ilişki içindedir. Terramare Uygarlığı'ndan açıkça bir kademe daha yüksek olan bu uygarlık, Apennin Uygarlığı diye adlandırılıyor. Latium'daki büyük ağaçlama çalışmaları, Miken'dekine benzer dev duvarlar ve süslü bir seramik bu uygarlığın niteliklerini belirliyor. Kuzeyde gördüğümüzün tersine, burada âdet ölüleri gömmekti.

M.Ö. 1. bin yıl, İtalya Yarımadası'nda, Demir Çağı'nın başlangıcıdır. Bu çağın merkezleri hayli bol, özellikle Kuzey İtalya'da ve Orta İtalya'da. İlk Demir Çağı uygarlığını, Orta İtalya'da Villanuova Uygarlığı temsil ediyor. Bologna'ya yakın bir yerden alıyor bu adı da. Bu uygarlığın niteliği, tuncun henüz egemen olduğu bir dönemde, ilk demirden eşyayı ortaya koymuş olması. Kent tipinde toplaşmalar da görüyoruz; tarıma ve hayvan yetiştirmeye geçiş tamamıyla gerçekleşmiştir. Kütüklerden yapılmış ve duvarlarına balçık sıvanan daire biçiminde barınaklar, özel bir sömürüye tâbi ailelerin varlığını gösteriyor; önemli hazineler, bu aileler arasında bazılarının zenginliğinin belirtisi. Yunan seramiğinden yapılmış odalar ve –fildişi, incik boncuk gibi– Fenike'den gelmiş şeyler, komşularla ticaret ilişkilerinin başladığına işaret ediyor.

Villanuova Uygarlığı İtalya'da, tarihsel döneme doğru geçişin bir temsilcisi denebilir.

İtalya Yarımadası'nda ilk oturanların, Ligurlar ve Yenitaş çağı ile tüm Tunç Çağı boyunca Orta ve Güney İtalya'da yaşamış birbirine hısım halklar olduğu sanılıyor. M.Ö. 2. bin yılın başlarında, Alpler'in ötesinden, Tuna ve Karpat bölgesinde yaşayan ve –büyük bir olasılıkla– İtalyotların ataları olan halkların göçü başlıyor İtalya'ya; Terramare Uygarlığı'nı yaratanlar, onların öncüleriydi herhalde. Bunların ilk kafilesi, Apenninler'i aşarak güneybatıya ve Latium'a (Latinler), Campania'ya ve Bruttium'a (Sikullar) yayıldı. M.Ö. 1200-1100'e doğru, bu ilk gelenlerin etnik olarak yakınları olan yeni bir dalga, "Ombros-sabellienler" ile "Osque"lar kuzeyden çıkageldiler ve Apenninler'in özellikle dağlık bölgelerine yerleştiler. Villanuova Uygarlığı'nı kuranların bu Ombrialılar oldukları sanılıyor; Picentinler, Sabinler, Samnitler ve Lucanialılar onların güneydeki dalları. Mümkündür ki, yarımadada eskiden oturanlardan bir bölümü, öteki halkları daha az yaşanabilir bölgelere süren istilacılarla karışıp kaynaştı. Örneğin Ligurlar, Apenninler'in kuzeyinde, Sikullar ise Sicilya'da tutundular.

Daha sonra İlliryalı halklar (Venetiler, İapyges) ile Tirenliler ya da Etrüskler gelip yerleştiler yarımadaya ve daha sonraki bir devirde de Keltler ya da Galyalılar tüm kuzey bölgesini işgal ettiler. O yüzdendir ki, bütün bir Po Vadisi, bugünkü Fransa'yı içine alan Gallia Transalpine (Alp-ötesi Galya) karşıtı olarak, adını almıştır.

Bütün bu göçlerin ve etnik lehimlenişlerin sonunda, İtalya Yarımadası'nda yazılı tarihin eşiğinde, birbirlerinden farklı en az on iki dil ortaya çıkmıştır; çeşitli halkların birbirinden pek farklı lehçelerini ise hesaba katmıyoruz. Böylece, güneyden başlayarak farklı nitelikler taşıyan bölgeler oluştu: Bunların başlıcaları Bruttium, Lucania, Apulia, Samnium, Campania, Picenum, Ombria, Etruria ve Gallia Cisalpine (Alp-berisi Galya).

Bu etnik mozaik, ilkçağda yaşayanları bile şaşırtıyordu. Kuşkusuz, söylediğimiz göçlerden doğdu bu mozaik. Ne var ki, İtalya'nın ilk halklarının kökeni ile, onların yarımadada arkeolojinin saptadığı uygarlıklarla ilişkileri, bugün bile çözüm bekleyen sorunlar atmış bulunuyor önümüze.

Yunanlılar

M.Ö. 8. ve 6. yüzyıllarda İtalya Yarımadası'nın tüm batı ve güney kıyıları Yunan kolonileriyle kaplanmıştı (Cumae, Rhegion, Sybaris, Herakleia, Taranto vb.); Sicilya'nın doğu ve güney kıyılarında bu ağ daha da yoğundu. Bu siteler içinde en önemlisi de Siracusa idi.

Yunan kolonileri, yerli halka, o devir için pek ileri sayılabilecek tekniklerinin yanı sıra beğeni ve âdetlerini de yaydılar. Orta İtalya'da, çok erkenden, bir Halkidikia kolonisi olan Cumae'nin etkisini görüyoruz; onlardan Etrüskler, Etrüsklerin aracılığıyla da Latinler alfabelerini alıyorlar. M.Ö. 6. yüzyılda, kazılardan çıkan seramiklere bakarak söyleyebiliriz: Atina'nın Latium ve Roma üzerinde büyük bir kültürel etkisi vardı. M.Ö. 5. yüzyılın başlarında, Yunan biçeminde ilk Roma tapınağı yükselecektir Aventino Tepesi'nde. Büyük bir olasılıkla aynı devirde, Cumae sanatçıları Capitolium'un ünlü kurdunu kalıba dökerler.

Yunan'ın maddi ve manevi yüksek kültürü, Roma'nın iktisadi ve sosyal yaşamının gelişmesinde gerçekten hızlandırıcı bir etken olacaktır.

Bilim, Etrüsk sorununu çözemedi henüz.

Bu halkın adı bile iyice saptanabilmiş değil: Yunanlılar, "Tyrhennes" derlerdi onlara, Mısırlılar "Tursch", Romalılar "Tusci"; Etrüskler ise "Raseni" diye adlandırırlarmış kendilerini. Binlerce Etrüsk yazıtı bulunduğu halde dillerini de sökebilmiş değiliz.

Ama İtalyot denen halklardan olmadıkları bir gerçek.

Herodotos, Küçük Asyalı olduklarını tahmin ediyor; modern bilginlerin çoğu da bu görüşü paylaşmakta. Bazıları, Troya'nın düşüşünden sonra, Orta İtalya'ya geçmiş Troyalı kolonlar olarak görüyorlar onları. Gerçekten de Etrüsk Uygarlığı'nda, Küçük Asya'dan, Ege ya da Girit-Miken'den gelen hayli öğe var.

M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllardan başlayarak, Etrüsklerde zanaat ve ticaret büyük bir gelişme gösterir. Büyük kentler kurdukları gibi, sınıflı toplum aşamasına da varmışlardı. Sınıflı topluma geçtiklerini, Etruria'daki hem askeri, hem ruhban aristokrasisi, Lucumonlar doğruluyor; kölelerin ve büyük bir olasılıkla toprakların sahibi olan bu sınıf, silahlı adamlarıyla, dağların tepelerinde müstahkem şatolarda yaşıyorlardı. M.Ö. 6. yüzyıldaki mezar odalarının lüksüne bakarak söylemek gerekirse, Lucumonların büyük servetleri vardı ve bunun büyük bölümü de topraklarının işletilmesinden değil, çapul savaşlarından ve haydutluktan geliyordu.

Etrüsklere bağımlı Etruria, Ombria ve Orta Po Vadisi halkları, Lucumonlar önünde farklı bağımlılıklar içindeydiler: Bazılarına Lautni adı veriliyordu; daha fazla sömürülenler Hetera diye adlandırılıyordu. Bu bağımlı halkın vergi ve angarya gibi çeşitli yükümlülükleri vardı.

Kalabalık köleler ayrı bir sınıftı.

Etrüsklerin siyasal kurumları üstüne pek az bilgimiz var. Bazı kentler, açıktır ki krallarca (*lars*) yönetiliyordu; ancak, hepsinin de üstünde –seçimle gelen– bir "krallar kralı" (*zilat*) vardı.

Bu krallar kralı, en eski on iki kent federasyonunun başında, onların temsilcilerinden oluşan meclislere başkanlık ediyor, kendisine büyük saygı gösteriliyor ve alabildiğine lüks içinde yaşıyordu; bir

demet çubuğun içinde bir de balta taşıyan koruyucuları ve cellatları on iki Lictor ile beraber yürürdü.

Etrüsklerin dininde başyeri, Tinia (Iupiter), Uni (Iuno) ve Mnerfa'dan (Minerva) oluşan bir yüce tanrılar üçlüsü alıyordu. Bu büyük göksel tanrılarla, ikinci derecedeki tanrılar kültünün yanı sıra iyi ve kötü sayısız ruha inanış da vardı Etrüsk dininde. Tanrıların yardımını kazanmak amacıyla, rahipler büyüye başvururlardı. Tanrıları ve ruhları yatıştırmak için insan da kurban ediliyordu ayrıca. Büyülerin yanı sıra kuşların uçuşuna, hayvanların bağırsaklarına, şimşeğe ve gök gürültüsüne bakıp kehanette bulunmak, rahiplerin gizli sanatıydı. Böylece, halkın büyük çoğunluğunu acımasızca sömüren azınlıktaki küçük bir sınıfın ortaya çıkışıyla ilişkili olarak şu düşünce de sürdürülüyordu: Halktan bir kişi, tanrıların desteğini ya da kötü ruhlara karşı korunmayı, ancak bağlı olduğu askeri ve dinsel soyluların aracılığıyla elde edebilir.

ROMA'NIN DOĞUŞU

Kalkolitik devirle Tunç Çağı'nın başlarında, özellikle Terramare Uygarlığı zamanında İtalyotlar, ilkel ortaklaşacı rejimde, anaerkil aşamada bulunuyorlardı. Birçok belirtisi var bunun. Tunç Çağı'nın doruğuna ulaştığı bir zamanda ise ataerkilliğe geçilir. Ataerkillik, tarım ve hayvancılığa uygun koşulların etkisiyle erken gelir ve uzun süre kalır.

Latium ve Roma'nın kökenleri

Bataklık ve engebeli bir ova olan Latium, İtalya'nın batı yakasının ortasında bir yerde. Oraya gelip yerleşen Latinlerin ataları, uygarlık bakımından, kendilerinden önce oraya gelen ve Apennin Uygarlığı'nı temsil edenlerden aşağı bir düzeyde bulunuyorlardı. Ağaçlama çalışmalarını terk ettiler, bataklıklar yayıldı. İlk zamanların Latinleri tepeler üstünde sefil kulübelerde yaşıyor ve bu kurak vadilerde hayvancılık ve ilkel bir tarımla uğraşıyorlardı. Kentleri yoktu, sarp yerlerde sığınaklar yapıyorlardı yalnız.

M.Ö. 1000 yılında kurulan, Etrüsklerle Sabinlere komşu bu kuzeydeki Latin kasabası, Roma adını alacaktır daha sonra-

ları. Kaynağından yirmi kilometre kadar uzakta, Tiber Irmağı boyunca uzanan tepelerin üstünde, sık bir ormanla bataklığa dağılmış yedi çoban köyünden oluşan bir topluluktu bu. Palatium Tepesi'nde, dört köşe ortak bir kaleleri olan "yedi tepe" konfederasyonunu oluşturdular erkenden. Velia adı verilen en yakın tepede, ortak ataların tapınağı, daire biçimindeki Vesta Tapınağı yükseliyordu. Bu tapınakta, "Vestales" adı verilen bâkireler sürekli yanan ateşi korur gözetirlerdi. Arkeoloji ve linguistik, Roma'nın başlangıçlarını, işte bu sade görünüşler altında gösteriyor bize.

Roma'nın doğuşu, Romulus ve Remus tarafından "kuruluşu" üstüne ortaya çıkan birçok renkli efsane, modern bilimin eleştirisinin ışığında, rahiplerin icat ettikleri şeyler ve ilkçağ biliminin, özellikle de – M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllarda yaşamış– Yunan tarihçilerin çocuksu varsayımları olarak görülüyor. Caesar'ın (Sezar) çağdaşı Romalı bilgin Varro'nun, "Roma'nın kuruluşu"nun tarihinin M.Ö. 754 ve 753 yılları arasında olduğunu ileri süren hesapları ise, daha sonraki tarihçilerin –hiç de haklı olmayarak– güveninden yararlandı durdu uzun zaman.

Daha sonra Roma'yı oluşturacak köyler, Tiber Irmağı üzerindeydi. Latium'un en büyük ırmağı olan bu ırmakta, denizden gelen gemiler Aventino'ya kadar çıkabiliyorlardı. Bundan başka, Palatium'un eteklerinden, kıyıdaki tuzlalara götüren o eski "Via Salaria" geçiyordu ve yine bu yerde, Tiber üzerinde kazıklar üzerine kurulu tahtadan bir köprü atılmıştı. Bu köprü, sonradan Roma'nın belli başlı dinsel kuruluşu haline gelecek olan –köprü yapanlar anlamına– "pontifler"topluluğunu koruyordu. Komşu Quirinalis Tepesi'nde, Sabinli tacirler yer tutmuşlar, kıyıya egemen Capitolium kayasının tepesinde kendi kalelerini kurmuşlardı.

İşte bu uygun durum sayesinde "Yedi Tepe", M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllardan başlayarak yörenin kasabaları içinde en güçlüsü ve Latin halklarının askeri ve dinsel konfederasyonunun merkezi olup çıktı ve topraklarını da genişletti; Quirinalis'deki Sabin topluluğu da "Yedi Tepe" kentiyle birleşti. Ligurların Aventino kasabasına zorla boyun eğdirildi; sonra da rivayete göre Uzun Albe ele geçirilip yıkıldı ve Iupiter Bayramı'nın yönetimi gitgide yükselen ilkel Roma'ya geçti.

İlkel Latium'un sosyal örgütlenişi daha o zamandan açıkça ataerkil bir biçim gösteriyor. Roma halkı, çok eski zamanlardan beri, kapalı bir iktisadi yaşam sürdüren klanlar (*gentes*) topluluğu, yani kendini aslında hayvancılığa vermiş ilkel ortaklaşacı topluluklardır. Hayvanlardan ve otlaklardan ortak yararlanma, bu "çobanlar"ın ataerkil topluluklar halinde birleşmelerine katkıda bulundu; bu nedenle, toprak bile, klanın ortak mülkiyeti ya da yurdu (*patria*) olarak görülüyordu. Özel mülkiyet, ataerkil dönemin başlarında, hayvanların artışı, silahlar, takılar, ev eşyası ve küçük sebze bahçeleriyle sınırlıydı. Sürülmemiş toprak hiç kimsenin mülkiyetinde sayılmadığından, tüm halkındı (*ager publicus*); şu ya da bu gensten olanlar bu toprağı işgal ediyor (*occupatio*) ve böylece de mülkiyetine geçiriyordu (*possessio*).

> Ataerkil toplulukta bir başka birleştirici güç, gensin tüm üyeleri için, silah taşıma ve savaşlara katılma yükümlülüğüydü; savaşlarsa, o zamanlar iktisadi faaliyetin özel bir biçimiydi: Ganimet almak, en başta hayvan kaçırmak, komşu topluluklara çapula gitmek ve düşmanların akınlarını savuşturmak için silaha sarılmak...

Kan davası da bunlar arasındaydı.

Anaerkil toplulukta olduğu gibi, bir ideolojik etken de ataerkil topluluğun birliğine katkıda bulunuyordu: Ortak bir atadan gelen herkesin kardeşliği. Bu ortak atanın bir mitos niteliğindeki mezarı da gensin tüm üyeleri için kutsal bir yer, klanın yeraltı mezarlığının ve atalar kültünün merkeziydi. Kökenlerini göstermek için tüm gens üyeleri, atalarınkinden gelen ortak bir ad taşıyorlardı: Iulius'dan gelenler Iulii, Clausus'tan gelenler Claudii vb.

Yaşça büyük olanın ya da *pater familias*'ın, yaşam ve ölüm de dahil, tüm gens üyeleri üstünde mutlak bir yetkisi vardı: Çok eski zamanlarda, yeni doğanları gense kabul ediyor, evlenecek kızları satıyor, erkek çocukları köle olarak veriyor, örfleri çiğneyenleri kovuyor ya da cezalandırıyor, ortak mallar ve çabalar üzerinde istediği gibi hareket edebiliyordu. O devirde dışardan olan evlilik, nişanlıların kaçırılması ya da satın alınması biçimindeydi; evli kadınlar, klana yabancı sayıldık-

larından, geldikleri gensteki adlarını taşıyor ve hiçbir haktan yararlanamıyorlardı.

Üretici güçlerin gelişmesi ve savaş ganimetlerinin birikmesi sonucu özel mülkiyetin gitgide önem kazanması, servetler giderek gensler arasında bir farklılığı beraberinde getirdi. Bu genslerden bir kısmı büyük, bir kısmı küçük olarak görülüyordu. Genslerin şefleri (*patres*), kardeşleriyle ve oğullarıyla onlardan gelenler, artık doğuştan soyluları oluşturmaya başladılar ve –patres'in oğulları anlamında– "patriciler" adını aldılar. Gensteki ayrıcalıklı durumlarından yararlanarak patriciler, o zamana değin ortak olan toprakları, öteki malları ve gensin tapınma yerlerini mülkiyetlerine geçirdiler. Öteki üyeleri de kendilerine tâbi "kliens" durumuna getirdiler.

> Bu insanlar toprak paylarını patricilerden alıyorlardı artık ve onları –babanın yerini tutan– "patron"ları olarak görmek, evlerinde hizmet etmek, komutalarında savaşa gitmek, esir düşmüşlerse yerlerine fidye ödenmesine katılmak, kızlarına çeyiz vermek gibi çeşitli yükümlülükleri vardı. Patronlar da klienslerini her konuda koruyup gözeteceklerdi.
>
> Yabancılar ve azatlılar da kliens olarak kabul edildiler.

Klan rejimindeki çözülüşün ilk işareti oldu bu farklılaşma.

Daha da göze çarpan bir başka işaret, daha aşağı, klienslerden daha kalabalık bir ikinci tabakanın doğuşu oldu: "Plebler". Pleblerin kökeni hakkında tarihçilerin birbirinden farklı görüşleri var. Pleblerin büyük bir bölümü, Latium'un boyun eğdirilmiş en eski halklarıydı aslında; sonradan gelenlerden çok daha yüksek bir kültür düzeyi olan bu halk, fetihten sonra bu durumunu yitirmişti. Bu kitlelere, İtalya'nın çeşitli yerlerinden gelen kolonlar da ekleniyor. Plebler, klan örgütlenişine sahip olmadıklarından, ortaklaşacı rejimde değil, özel aile ekonomisi altında yaşıyorlardı. Kadınlar, pleb ailelerinde çok daha özgür bir durumdaydılar; patricilerle plebler arasında evliliğin yasak edilmiş olmasının nedenlerinden biri de bu belki. Plebler, atalar kültünü tanımıyorlardı; baştanrıları, tapınağı surların dışında, Aventino'da yükselen, bereket tanrısı Ceres idi.

Plebler, patricilere karşı ağır bir bağımlılık içindeydiler. Genellikle küçük çiftçilerdi bunlar; içlerinden bazıları zanaat-

kârlık ya da küçük ticaretle uğraşıyordu ayrıca. Otlakları ve ekilebilir toprakları olmadığından, "ager publicus"tan, ancak patricilerin girebilecekleri bu topraklardan parçalar kiralamak zorundaydılar. Patriciler bu parçaları kiraya verirken, ayrıca tohum, hayvan gibi "yardım"larda da bulunurlardı bazen. Her kötü hasatta, her yıkıcı istila ya da bir başka felakette, çiftçi borcunu ödeyemez duruma geliyor ve eski hukuk gereğince alacaklısının kölesi oluyordu. Ve alacaklılar çoksa, On İki Levha Kanunları'na göre, borçlunun "bedenini bölüşebilir ve bundan dolayı suç işlemiş sayılmazlardı" (III, 6). Bundan başka, plebler uyruk olarak görüldüklerinden her biri üzerinden bir "vergi" alınıyordu. Savaşta ganimetin bölüşümüne katılmayacakları gibi, genslerin milislerine de giremezlerdi. Böylece, eski yazarların da belirttiği gibi, plebler patricilerin boyunduruğu altında "köle durumuna" düşürülmüşlerdi.

İşte, M.Ö. 1. bin yılın başlarında Roma toplumunu ve büyük bir olasılıkla Latin toplumu ile ilkel İtalya'yı niteleyen çizgiler: Ataerkil klanın gelişmiş rejimi, patricilerle onlara bağımlı sosyal tabakaların ortaya çıkışı; kliensler ve her an köle durumuna düşme tehlikesinde bulunan "atasız" plebler!

İlkel Roma'nın uygarlığı

En eski zamanlardan başlayarak, Roma'da üç iktidar organı görüyoruz: Kral (*rex*), senato ve halk meclisi (*comice*).

Roma *kralları*, bugün anladığımız anlamda monark değil, klanların ortak çıkarlarını temsil eden kabile şefleriydi daha çok. Kabilelerin bir araya toplaşmış milislerine komuta eder, kan davalarını savuşturmak için uzlaşmazlıkları çözer ve büyük rahiplik görevini yerine getirirlerdi. Babadan oğula da geçmezdi krallıklar; genslerin şefleri ve "Roma halkı"nca seçilirlerdi.

Geleneğe bakılırsa, krallar M.Ö. 510 yılına değin yönettiler Roma'yı. Adlarını bildiğimiz yedi kraldan yalnız son üçü Kadim Tarquinius, Servius Tullius ile II. Yüce Tarquinius tarihsel kişiler olarak görülebilirler. Bunlardan bazılarının adlarına Etrüsk yazıtlarında da rastlıyoruz. Ötekiler, Roma sitesinin "kurucu"su Romulus, Roma kültünün örgütleyicisi olarak bilinen Numa Pompilius, Tullus Hostilius ve Ancus Martius efsanelerle karışık kişiler.

İktidarın ikinci organı *senato*, genslerin şeflerinin ya da "yaşlılar"ın (*senex*, yaşlı demek) bir kuruluydu; o yüzdendir ki, senatörlere "babalar" (*patres*) da denilirdi. Geleneğe bakılırsa, başlarda 100 kişiydi bunlar; sonra, yeni genslerin katılmasıyla sayıları 300'e yükseldi.

Halk meclisi (*comice*) Roma'da pek eskilere çıkan bir kurumdu: Roma topluluğunu oluşturan "halk", bu mecliste toplanıyordu. Bu meclis, eski bir örfe göre, boylara (*comices curiates*) bölünmüştü. Krallar işte bu boy meclislerinden yetkilerini ve buyurma haklarını (*imperium*) alırlardı; her otuz boyun bir oy hakkı vardı; savaş ve barış ilanı, kanunların kabulü, yeni genslerin topluluğa kabulü vb. kararlar verilirdi toplantıda. Yalnızca patriciler ve onların kliensleri katılırlardı oylamaya; "atasız plebler"in ise oy hakları yoktu.

Aslına bakılırsa, ilkel Roma henüz sınıfsız bir toplumdu ve kamu işlerinin yürütülmesi ataerkil, ortaklaşacı ve devlet öncesi bir nitelik taşıyordu. Ne var ki, klienslere ve gitgide köleleştirilen plebleré karşı bir yönetimin ilk tohumları atılmıştı daha o zamandan.

İlkel Romalıların ve Latinlerin kültürü o sıralar pek aşağı düzeydeydi. Kasabalar, ağaç dallarından ve iç duvarları kerpiçten yapılma yuvarlak kulübelerden oluşuyordu. Çömlek yapmasını bilmediklerinden tahtadandı kap kacakları. Önce hayvan derilerine bürünürlerdi, sonra ev işi, yünden gömlekler ve ıhramlar (*toga*) giymeye başladılar. Süt ve öteki hayvansal ürünler, yiyeceklerinin temelini oluşturuyordu.

Dinlerine animizm, yani sayısız ruha inanç egemendi. Örneğin, kapı ruhu (*Ianus*), tarla sınırı ruhu (*Terminus*), içki ruhu (*Potina*) vb. vardı. Bunlara, ölmüş ataların ruhları, iyi ruhlar ve kötü ruhlar da ekleniyordu. Bu kötü ruhların şerrinden korunmak ve onları yatıştırmak için vahşi ayinlere, kehanete, büyüye başvuruyorlardı.

Bazıları sonradan da sürüp gitti bunların.

Krallıktan cumhuriyete

M.Ö. 7. yüzyılda Etrüskler, Latium'u ve Campania'nın büyük bir bölümünü de içine alan büyük bir devlet kurdular. Yedi Tepe'nin eski köyleri Etrüsk tipi kentlere dönüştü. Roma'nın adı bile büyük bir olasılıkla Etrüsk kökenlidir.

Yenenlerin etkisiyle, Roma bir zanaat ve ticaret merkezi oldu, surlarla çevrildi ve kanalizasyon yapıldı. Capitolium'da Iupiter'e adanan Etrüsk biçeminde heybetli bir tapınak yükseltildi ve Romalıların da başlıca tapınağı oldu bu. Latinlerin ve Romalıların iktisadi alanda ve örfler bakımından Etrüsklerden aldıkları birçok şey, onların maddi gelişimle üretimdeki gelişimlerine katkıda bulundu: Daha iş gören bir saban, bina tekniği, atrium'uyla yeni bir ev tipi, köle emeğinden daha yaygın yararlanma, para ve alfabeydi bunlar.

Roma geleneğine bakılırsa, M.Ö. 6. yüzyılda Roma'da üç Etrüsk kralı hüküm sürdü: Kadim Tarquinius, Servius Tullius ve Yüce Tarquinius. Romalıların anlattıklarına bakılırsa, bu sonuncusu halkı ezen bir despotmuş. Büyük bir olasılıkla, bu üç Etrüsk hükümdarının üçünün de iktidarları, kendilerinden önceki kralardan farklı olarak despot bir nitelik taşıyordu.

Gelenek, "Servius Tullius Reformu"ndan bahseder bu dönemde.

> Engels, bu reformdan söz ederken, "Böylece," der, "Roma'da da sözde 'krallığın' ortadan kaldırılmasından önce, kişisel kan bağı üzerine kurulu eski sosyal düzen bozuldu ve onun yerine gerçekten yeni bir devlet, toprakların yeniden paylaşımı ve servet farklılığı üzerine kurulu yeni bir anayasa düzeni geçti."

Böyle bir değişimin temel nedeni, pleblerle patriciler arasındaki mücadelenin yoğunlaşmasıydı kuşkusuz; plebler, üretimdeki gelişmeyle güçlenmiş, patriciler ise Etrüsk egemenliği altında üstünlüklerinden çok şey yitirmişlerdi. Böyle bir mücadelenin doğal sonucu ise, klan toplumundaki çözülüşün artması olacaktı. Öte yandan, yabancı efendilerin çıkarları da eski düzenin tasfiyesine katkıda bulunuyordu; çünkü soylu patricilere de plebler gibi uyrukları olarak bakıyorlardı. Bunun sonucu olarak, şu ya da bu gensten oluşa göre değil, yalnızca servet durumuna bağlı bir ayrılış başlıyor. Her beş yılda bir, nüfus ve mal sayımı yapılıyor ve malların beş "sınıf"a bölünüşü saptanıyordu; yurttaşların bu sınıflara ayrılışı ise, servetlerine ve ödedikleri vergilere göreydi.

Kuşkusuz, o koşullarda ilerici bir ilkeydi bu.

Gensin mülkü değil, özel mülkiyet göz önünde tutuluyordu çünkü.

Hiç toprağı olmayanlar –büyük bir olasılıkla– sınıf dışı olarak görülen zanaatkâr ve tacirlerle, gerçekten yoksul olanlar, "proleterler", "baş" olarak hesaba geçiriliyordu.

Bu yeni "servet"e göre bölünüş, çeşitli edimlerin, özellikle askerlik hizmetinin (*militia*) belirlenmesinde ve –görünüşe göre– vergi (*tribut*) biçmede de işe yarıyordu. Kent, çevresiyle beraber, dört bölgeye (*tribus*) ayrılmıştı. Patrici ya da pleb, tüm halk askerlik hizmetiyle yükümlüydü artık ve her biri, mal varlığıyla orantılı olarak kendi hesabına silahlanmak zorundaydı.

Bu yeniden örgütleniş, genslere dahil olsun olmasın eski Roma halkının tüm insanlarını birbirine karıştırıyordu. Plebler, daha önce tâbi olmadıkları askerlik hizmeti gibi yeni yükümlülükler getirmiş de olsa, "Servius Tullius Reformu"nu hoş karşıladılar; çünkü bu reform –bir noktada da olsa– patricilerle eşit duruma getiriyordu onları. Doğuştan soylular üzerinde ilk zaferlerinden biriydi bu onların; o yüzden de uzun zaman bu kralı "velinimet"leri olarak anıp durdular.

Etrüskler Roma'dan M.Ö. 500 yılları dolayında kovulurlar.

Başkaldırı, büyük bir olasılıkla, Etrüsklerin yüzyıllık düşmanları Yunan kolonilerinin desteklediklerı Latium köylerinin ayrılmasıyla başladı. Etrüskler bu mücadelede yenildiler ve Roma'da bir ayaklanma patlak verdi. Başı patriciler çekiyordu, ama tüm halk da destekliyordu onları. Patriciler, doğuştan ayrıcalıklarının Etrüsk hükümdarlarınca engellenmesinden hoşnutsuzdular; halk ise, son Etrüsk Kralı II. Tarquinius'un koyduğu vergiden ve angaryadan eziliyordu.

Etrüsk kralı, adamlarıyla kaçmak zorunda kaldı sonuçta.

Böylece, Roma tarihinin "krallık devri" ve onunla beraber sosyal gelişimin bir dönemi sona erer. Bu dönemde klan toplumu tam bir çözülme halindeydi: Bir başka devir başlıyordu; klan kalıntılarının tasfiyesi ve yıkıntıları üzerinde de yeni bir toplumun, sınıflı bir toplumun, onunla ilişkili olarak Roma devletinin ilerici biçimlerinin ortaya çıkış devriydi bu.

BÖLÜM II

CUMHURİYETİN BAŞLANGIÇLARI

Cumhuriyetin başlangıçları, M.Ö. 5. ve 4. yüzyılları içine alır. Bu dönem, bağımsız Roma'nın, özellikle patrici ve pleb mücadeleleriyle dolu olduğu yıllardır. İlerde büyük fetihlerin çok değiştireceği sınıfsal yapının temelleri bu dönemde billurlaşır.

İtalya'nın fethi de bu dönemdedir.

BAĞIMSIZLIĞIN İLK YILLARI

Roma'da bağımsızlığın ilk yılları, komşulara karşı sürekli bir mücadelenin verildiği, askeri reformlara gidildiği ve cumhuriyetin ilk kurumlarının biçimlendiği yıllardır.

M.Ö. 5. yüzyılda Roma ve komşuları

Roma, Etrüsk boyunduruğundan kurtulduktan sonra, komşularına karşı pek çetin savaşlar yapmak zorunda kaldı. Başta Etrüsklere karşı verilen savaşlar geliyor. Etrüskler, Latium'u ve Roma'yı yitirmiş olmayı bir türlü sindirememişlerdi içlerine. Bu mücadele M.Ö. 5. yüzyıl boyunca, yüz yıla yakın bir zaman sürer. Bu savaşlar olurken, kuzeydoğudan bir başka komşunun, Sabinler'in saldırılarını da göğüslemek gerekir.

M.Ö. 5. yüzyılın başlarında, Latin kentleri bir *birlik* oluştururlar. Etrüsk tehdidi altında bulunan Herniciler de vardır aralarında. Roma bağlaşıklık kurar hepsiyle. Birbirine hasım halkları sıkı sıkıya birleştiren böylesine bir bağlaşıklık, Orta İtalya'ya genel bir istikrar getirirken Roma'yı daha da güçlendirir.

Ne var ki, M.Ö. 4. yüzyılın ilk on yılları boyunca, Kuzey ve Orta İtalya, Keltlerin ya da Galyalıların istilasıyla altüst olur. Keltler, Atlantik'ten Tuna'ya kadar tüm Batı ve Orta Avrupa'yı kaplamışlardı. M.Ö. 5. yüzyılın sonlarında içlerinden bir bölümü Alpler'i aşar ve Po Ovası'nı işgal eder; bölgenin adı da Alp -berisi Galya anlamına gelen "Gallia cisalpine" olur. Ovadan güneye doğru ilerler, Ombria'yı fetheder ve Etrüsk kentlerini

ele geçirmeye başlarlar. Sonunda, Allia kavşağında Roma ordusunu da yener, Roma'yı alıp ateşe verirler ve halkının büyük bir bölümünü kılıçtan geçirirler.

Yalnız, Capitolium kalesi kalır ayakta.

Galyalılar, büyük bir kurtuluş akçesi ödeterek çekilirler Roma'dan.

Keltlerin saldırıları o tarihten sonra bir kırk yıl daha sürecektir. Zayıflayan Roma, Latium'daki üstünlüğünü yitirir ve eski durumunu kazanmak için yeniden mücadeleye başlar. Saldırıya, karşı saldırıyla yanıt verecek kadar gücü M.Ö. 4. yüzyılın ortalarında elde edebilir ancak: Aekuiler, Volsciler kesinlikle alt edilirler; Etrüsklerden de Caere kenti alınır. Galyalılar, Latium'da dolaşmaz olurlar artık. Roma'nın ve bağlaşıklarının toprakları biraz daha büyür.

Tarihinin en büyük tehlikelerinden birini savuşturmuştur Roma.

Askeri reformlar

Hemen hemen aralıksız yüz elli yıl süren yıpratıcı savaşlar Roma'nın, kendisinden daha gelişmiş komşularıyla olan ticari ve kültürel ilişkilerini yarıda bıraktı. Maden ve tahıl eksikliği başladı; Kıta Yunanistanı'ndan dış alım durdu. Etrüsk egemenliği zamanında gönenç içinde olan zanaatkârlar ile tacirlerin de önemi azaldı. Buna karşılık, toprak sahiplerinin ve tarım kesiminin rolü arttı. Roma'nın güneyine, Tiber Irmağı'nın sağ kıyısı boyunca, toprağı ekip biçmek için kolonlar yerleşmişti. Bu köylü kabileler, kenttekilere baskın durumdaydılar. Büyük bir uğraş pahasına Romalılar, bataklıkları kuruttular ve tüm Latium'u bir çiçek bahçesi haline getirdiler. Ayrıca, bağımsızlığını ve özgürlüğünü ne olursa olsun korumak için de tüm gücünü ortaya koymak zorundaydı bu halk.

Ordu, önemli bir rol oynadı bu konuda.

Roma ordusu daha önce iki tümenden (*legion*) oluşurken, şimdi dört tümen olmuştu; aynı anda birkaç noktada birden harekete geçme zorunluluğu vardı çünkü. Tümenlerin sayısı bir misli çoğalınca, mevcutları da yarı yarıya inmişti: Her tümen 4200 kişiden oluşuyordu; süvariler, müzikçiler ve öteki öğeler buna dahil değildi. Ancak, asıl savaşçı birliklerin sayısı çoğaltılırken, süvari desteği de bir misli arttırılmıştı. Ayrıca savaş, dağlık ve engebeli bir arazide, pek hareketli bir düşmana karşı

yapıldığından, her tümen, "manipulus" adı verilen, bağımsız hareket edebilen küçük birliklere bölündü. Her tümende otuz tane vardı bunlardan ve her biri de yüzer kişilik (*centuria*) ikişer bölükten oluşuyordu. Böylece tümen, karmaşık ama eklemleri pek iyi hesaplanmış, bağımsız hareket edebilen küçük savaş birliklerinden meydana gelen bir heyetti.

Ancak ortak bir plana göre de hareket edebiliyordu.

> Savaşa katılma, Yunan "falanj"ında olduğu gibi yekpare değildi; "*manipulus*"lar, aralarında belli bir mesafe bırakarak, dama tahtası gibi diziliyorlardı. İlk hatta yer alan on manipulus, mızraklı *hastati*'lerden oluşuyordu; onların arkasındaki ikinci sırada, belli bir mesafede savaşa alışkın askerlerden (*principes*) oluşan başka on manipulus yer alıyordu; son olarak da seçme ve deneyimli askerlerden oluşan *triarius* manipulusları geliyordu. Bütün bu hatlar birbiri arkasından savaşa girişiyordu; ve triariusların ezici darbesi ise ilk iki hattın daha önce yarıp bitkinleştirdiği düşmanın işini bitiriyordu.
>
> Taktik buydu savaşta.

Aynı devirde, tümenlerin silahlanması da değişti ve özellikle, maden eksikliğinden dolayı savunma silahları, madeni bölümleri en aza indirilerek tabaklanmamış kalın ve dayanıklı deriden yapıldı. Ama bu, Roma birliklerini daha hareketli, uzun yürüyüşlere ve düşmanın arkasına sarkmaya daha yetenekli hale getirdi. Bu arada, saldırı silahları da yetkinleşti. Pilum hem ok, hem mızrak niteliklerini taşıdığından, en önemli yeniliklerden biriydi. Ucu sivri, çifte ağızlı kısa kılıç hem ucu, hem ağzıyla vurmak olanağını veriyordu.

Yine aynı devirdedir ki, Romalılar kamp kurmada pek yetkin bir plan geliştirdiler: İki yolun birbirini kestiği dört köşeli bir yerleşmeydi bu. Dört yandan bir çukur, kampı kuşatıyor ve üstüne kazıklar dikilmiş bir toprak barikat da gizliyordu onu.

Ordunun moraline ve askeri eğitimine büyük özen gösteriliyordu. Disipline aykırılığın, askeri ödeve ihanetin sert cezaları vardı; yiğitlikse bütün birliklerin önünde ödüllendiriliyordu.

Cumhuriyetin ilk kurumları

Savaş sorunlarının başta gelen ağırlığı, yönetimin de yeniden ve kökten örgütlenmesine yol açtı. Tam bir askerileştirme doğrultusunda oldu bu.

Nasıl?

Krallığın ortadan kaldırılmasıyla yönetim, "halkın malı" (*res publica*) oldu. O yüzdendir ki Roma devleti, "cumhuriyet" (*republica*) adını aldı. Ne var ki, bu sürekli savaşlar döneminde "halk" diye, silahlı halk, Romalıların ordusu anlaşılıyordu.

"Comices centuriates", yönetimin en üst organı oldu o nedenle.

Yüzer kişilik birliklerden (*centuria*) oluşan tüm ordunun topluluğu demek olan bu meclisler, bütün askeri sorunları çözmek, özellikle de savaşa ya da barışa karar vermek, generallerin yıllık seçimlerini yapmak için toplanıyordu. Meclisi toplantıya çağıran şef bir söylevde bulunur ve orduya şu soruyu (*rogatio*) yöneltirdi: "Şu ya da bu ülkeye savaş açmayı istiyor, emrediyor musunuz?" Birliklerin komutanlığı için önerilen kişileri de belirliyordu aynı zamanda.

Hiçbir tartışma yapılmadan oylamaya geçiliyordu.

Sonucu belirleyen, servetin derecesiydi.

Bütün birlikler sıraya diziliyor ve geçerken oyunu veriyordu. Önce 18 süvari birliği oyunu kullanıyordu. Öyle olduğu için de "ayrıcalıklılar" denirdi onlara. Sonra, ağır silahlı piyadelerden oluşan 1. sınıfın 80 birliği oy veriyordu. Eğer süvarilerle aynı doğrultuda oy kullanmışlarsa, çoğunluk (98 birlik) sağlanmış demekti. Bu durumda geriye kalan 95 birliğe danışılmıyordu artık. Tersi olursa, bir karara varmak için sürdürülüyordu oylama. Böylece en yoksul yurttaşların birliklerine pek seyrek danışılmış oluyordu; en iyi silahlanmış olanlar, yani aslında en zenginler belirliyordu sonucu.

Ancak, öyle de olsa, servet esasına dayanarak silahlanmış ve örgütlenmiş bu meclis, Roma köleci demokrasisinin çekirdeği oldu. Gens temeline dayanan eski meclisler (*comices curiates*), bu *comices centuriates*'in seçtiği şefleri onaylama ve onları yüce yetkiyle (*imperium*) donatma haklarını elinde tutabildi yalnız.

Boş bir biçimde kalan haklardı bunlar da.

Her yıl –ve ilk zamanlar yalnızca patriciler arasından– seçilen "magistratuslar", Roma Cumhuriyeti'nin ikinci temel organıydı. Başlarda *praetor*, yani başkan diye adlandırıldılar. Orduda komutanlığın yanı sıra sivil yaşamda da sınırsız yetkileri vardı. Göreve başlarken yayımladıkları bildiriyi, "praetor bildirisi"ni ihlal edenleri şiddetle cezalandırırlardı.

Sopa ya da baltayla kafayı uçurmaktı ceza.

Bununla beraber, askeri gerilim azalıp kanunların gücü de arttıkça praetorların despotça yetkileri sınırlandırıldı. praetorların her birine, ötekinin aldığı kararlara karşı müdahale (*intercessio*) hakkı tanındı. Bu da daha önceden birbirlerine danışmanın yolunu açtı. Böylece, praetorlar sık sık bir araya geliyorlardı (*concilium*); adları da "konsül" oldu ve gitgide askeri unvanlarının yerini aldı.

Bir ikinci grup magistratusluğun, "*quaestor*"lukların kuruluşu ve bağımsızlıkla yetkilerinin gitgide artışı, praetorların iktidarının sınırlandırılmasında yeni bir aşama oldu.

Sayıları başlarda iki olan, sonraları dörde çıkarılan quaestorlar, praetorların ya da konsüllerin yardımcısıydılar. Önceleri praetorlar seçerdi kendilerini; M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak da seçimle gelmeye başladılar göreve. Quaestorlar ceza ve disiplin soruşturmalarına bakarlardı; özellikle iktisadi ve mali nitelikte idari işleri de görürlerdi. Onların müdahalesi olmadan hiçbir ödeme yapılamazdı. Yetkileri giderek çoğaldı sonra: Vergilerin, para cezalarının alınması, ganimet ve savaş esirlerinin satılması, para basımı vb. Konsüllerin yardımcıları olma görevini de sürdürdüklerinden, savaşta onlara katılıyor ve yaralanma ya da hastalık gibi durumlarda yerine geçiyorlardı.

Magistratusların iktidarına en önemli sınırlama, ölüme mahkûm edilmiş bir yurttaşın Halk Meclisi'ne başvurma hakkının (*provocatio ad populum*) kabul edilmesiyle oldu.

Ne var ki, iç ve dış olağanüstü tehlike hallerinde, askeri magistratusluğun mutlak otoritesi, bir "diktatör" seçimiyle geri geliyordu. Diktatör, en liyakatli patriciler arasından seçiliyordu ve –yalnızca altı aylığına– yetkilerle donanıyordu. Normal duruma bu süreden önce dönülmüşse, diktatörün mühlet dolmadan yetkilerini kendiliğinden terk etmesi de âdetti.

Yönetimin askerileştirilmesi "senato"yu da etkiledi: Eski askeri magistratuslar, görevlerinin bitiminde kendiliğinden gelip sıralarına oturdular. Vaktiyle konsüllük, praetorluk, quaestorluk yapmış bu senatörlerdir ki, senato toplantılarında söz alabiliyor ve şu ya da bu önlemi önerebiliyorlardı; "babalar" adı verilen ötekilerse, bir yanı ya da öteki yanı tutarak oy verebiliyorlardı yalnız. Bu yüzden de alay olsun diye "piya-

de"ye çıkmıştı adları. Böylesine askerileşen senato, uygulamada tüm magistratusları kendine bağımlı kılmakta gecikmedi; onun verdiği kararların (*senatus consultum*) birer icracısıydılar bu magistratuslar artık.

Böylece Roma Cumhuriyeti, ilk zamanlardan başlayarak, senatonun askeri ve ataerkil soylularının egemenliğini temsil ediyordu.

PLEB VE PATRİCİ MÜCADELESİ

Klan kalıntılarının tasfiyesi, Yunan'da olduğu gibi Roma'da da devrimci yoldan oldu. "Servius Tullius Reformu"ndan hayli sonra gerçekleşti bu. Devrime götüren de pleblerle patriciler arasındaki mücadele oldu.

Pleblerin başkaldırısı ve pleb örgütlenişinin başları

"Roma halkı"nın egemen tabakası olan patriciler, ayrıcalıklarını korumanın arkasındaydılar. Krallık sona ermişti, ama iktidar bir avuç patrici ailesinin elindeydi. Patriciler, aynı zamanda eski gens ortaklığını da sürdürmek istiyorlardı. Oysa gensin toprakları gitgide daralmıştı: Otlaklar ve topraklardan kendi üyelerine ve klienslerine geçici olarak verilen parçalar giderek özel mülkiyete dönüşmüştü. Böylece, gens ortaklığı iktisadi bakımdan varlık nedenini yitiriyor ve çözülüyordu.

Bu koşullarda patricilerin çıkarı, *ager publicus*, yani gensler arasında bölüşülmemiş ya da fetih yoluyla kazanılmış topraklardaydı.

Patriciler daha büyük bir hırsla sarıldılar onlara. Aynı zamanda yeni bir sosyal tabaka doğuyordu: Hali vakti yerinde kent plebleriydi bunlar. Zengin pleb aileleri, patricilerle siyasal haklarda eşitliği, pleblerle patriciler arasında evlilik izniyle magistratusluklara girmeyi gitgide artan bir inatla istemeye başladılar. Borçlar sorunu da pleblerin aşağı tabakalarını sarmıştı. M.Ö. 5. yüzyılda, *ager publicus* üstünde patricilerin arazilerinde ortakçı olarak yerleşmiş pleblerden bir bölümü, borçlarından dolayı daha şimdiden köle durumuna düşmüştü ve aynı yazgı bekliyordu geri kalanını da.

Özellikle plebler için temel sorun toprak sorunuydu, yani *ager publicus*'tan yararlanma ve boş toprakların, patricilerle eşit olarak işgaliydi. Bütün kötülükleri –doğal olarak– patricilerin

yönetiminden bilen plebler, kendi yönetici grubunun siyasal istemlerini desteklemeye pek yatkındı.

Kent pleblerinin başını çektiği mücadelede ayrılıkçılık, "göç" ve "çekilme" biçimlerine büründü.

M.Ö. 494-342 yılları arasında birçok örneğini görüyoruz bunların.

> Ordunun pleb kökenli öğelerinin başkaldırısı tüm orduyu tehdit ettiğinden iktidardaki patrici oligarşisi için daha da tehlikeliydi. O yıllarda esas olarak pleblerden oluşan ordu, askeri bakımdan kritik sayılabilecek anlarda, savaş için yola çıkmayı reddediyor ya da bulunduğu yeri terk ederek kente yöneliyordu. Hoşnutsuz pleblerin buluşma yeri, Roma'nın bir mahallesi olan Aventino idi: Pleblerin tanrıçası Ceres (Demeter) adına yapılan tapınak da oradaydı. Başkaldıranlar orada, seçilmiş şeflerin başkanlığında "kutsal tabur"u oluşturuyorlardı. Birbirlerine yemin edip bağlandıktan sonra kentte geçit resmi yapıyor ve kentin dışında bir yerde –sonradan "kutsal" sıfatını alacak olan bir dağda– karargâh kuruyorlardı. Bu "çekiliş" süresince, kentin iktisadi yaşamı kesintiye uğruyor, tarlaların ekimi biçimi terk ediliyor, patricilerin evleri arazileri yağmalanıyordu. Sınırlar savunmasız kalınca, düşmanlar da Roma topraklarına giriyor, yakıp yıkıyorlardı.

Patrici otoriteleri ve askeri şefler, başkaldıranlarla uzlaşmak için ödünler vermek zorundaydılar; öyle yapıyorlardı nitekim. Kendilerine bir heyet gönderiyor ve uzlaşmaya varılıyordu. Patricilerden koparılmış böylesine ödünlerle plebler, derece derece gerçekleştiriyorlardı programlarını.

Pleb meclislerinin ve halk temsilciliğinin doğuşu

M.Ö. 5. yüzyılın başlarında, bu başkaldırıların ilkinin arkasından "pleb meclisleri" (*concilia plebis*) doğdu. Patriciler tanımak zorunda kaldılar onu. Bütün plebleri içine alan bir kuruluştu bu: Kararlar (*plebisit*) tüm pleb topluluğu için geçerliydi; tacir ve köylülerin bir araya geldikleri pazar günlerinde pazar alanında (*forum*) toplanırdı.

İkinci "çekiliş"ten sonra, tüm halkın meclisi rolüne soyunacaktır.

"Vetribute Meclisi" adını alacaktır.

M.Ö. 449 yılında *comices centuriates*, plebisitlerin tüm Roma halkı için yasa gücü taşıdığını belirten bir kanun kabul etti. Tributes Meclisleri'nin birçok kararı, örneğin patricilerle plebler arasında evliliğe izin veren Canuleia Kanunu yürürlüğe girdi. Ancak, bu meclislerin gerçekten kanun yapar durumuna gelmeleri daha sonradır.

Yine ilk başkaldırı yılında (M.Ö. 494) plebler, Kutsal Dağ'da ilk halk temsilcilerini, daha doğrusu ilk pleb temsilcilerini (*tribun*) seçmişlerdi. Bu temsilcilerin kişilikleri "dokunulmaz ve kutsal"dı. Tributes Meclisleri'nce bir yıllığına seçilirlerdi. Hangi patrici otoritesi olursa olsun, aldıkları önlemlere karşı –pleblerin yararına– *"intercessio"* yoluyla ya da bu önlemler pleblerin çıkarını zedeliyorsa "veto" yoluyla müdahalede bulunurlardı. Halk temsilcisi her türlü adli davayı durdurup kendi yargılamasına alabilirdi. Pleb meclislerini toplantıya çağırıyor, önerilerde bulunuyor ve başkanlık ediyorlardı. Böylece, halk meclislerinin kişiliğinde plebler, patricilerin keyfi davranışlarına karşı geniş yetkilerle donanmış savunucular kazanmış oldular.

Yine de ciddi sınırları vardı bu yetkilerin.

> Önce, halk temsilcilerinin "imperium", yani askeri komuta yetkisi yoktu. Sonra, kentin surlarıyla sınırlıydı bu yetki, kırsal kesimi içine almıyordu. Yıllık görev süresi boyunca, halk temsilcisi kenti terk edemez, evinin dışında bir yerde geceleyemezdi ve kapısı, her gelenin her saat başvurabilmesi için açık olmak zorundaydı. Ancak, bir diktatör seçiminde ve sıkıyönetim zamanlarında, halk temsilcilerinin yetkileri askıya alınıyordu.

Halk temsilcilerinin sayısı ikiydi başlarda; daha sonra dörde beşe çıktı, sonunda da on oldu. Yetkilerini de istedikleri gibi arttırdılar giderek; hatta senatonun kararlarını denetlemeye başladılar. Senatodaki tartışmaları kapı önünde izler, alınan bir karar pleblerin çıkarlarına zarar verici ya da karşı ise, temsilcilerden biri kalkar vetosunu belirtirdi.

On İki Levha Kanunları

Pleblerin en büyük fetihlerinden biri yazılı kanun oldu. Genslerin örf ve âdet hukuku (*mos maiorum:* "atalar örfü") pat-

ricilerin elinde bir sırdı; konsüllerin yargılamasında keyfiliğe götürüyordu bu da. Buna bir çare olarak, M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında senato, halk temsilcilerinin direnişi üzerine, kanunların yazılmasına ve yayımlanmasına karar verdi.

M.Ö. 452 yılında on iki üyelik (*decemvir*) bir komisyon seçildi. İki yıl çalıştı komisyon. Başta hepsi patriciydi üyelerin; sonra beşi patrici, beşi pleb oldu. Başlarına da patricilerin pek ünlü temsilcilerinden Appius Claudius geçti. Çalışmaların sonucu tunçtan on iki levhaya kazınarak ilan edildi.

Ne getiriyordu bu kanun?

Çoğu maddesi eskiyi sürdürüyordu: Örneğin, uzlaşmazlık halinde taraflar bir hakeme başvururlardı. Davacının davalıyı, "üstüne el koyarak" (m. 1) yargıcın önüne getirmek hakkı kabul ediliyordu. Yakınan, tanıklarını da kendisi bulacaktı. Ceza hukukunda ise kısas ilkesi ağır basıyordu: Başkasını yaralayıp sakatlayana aynı şey yapılacaktı. Ölüm cezası, yalnızca yangın çıkarana ya da geceleyin başkasının tarlasına zarar verene değil, "hasata büyü yapan"a, "uğursuz şarkılar söyleyen"e de verilecekti.

Bazı cezalar da dinsel lanetleme niteliği taşıyor.

Ne var ki, On İki Levha Kanunları'nın bazı hükümleri ileri eğilimlerden esinleniyor: Örneğin, gens şeflerinin keyfi davranışlarını zayıflatmayı hedef tutan özel mülkiyetin savunması ile, borçlar hakkındaki kuralları insanileştirmek isteyen hükümler böyledir. Borcunu vadesinde ödemeyene otuz günlük bir mühlet veriliyordu; hapse atılmışsa, alacaklı açlık çektiremezdi borçlusuna; boynuna geçirilecek demir halkalar da on beş kiloyu aşamazdı. Borçlu, altmış günden fazla hapiste tutulamazdı; pazar kurulan günlerde foruma götürülecekti, orada isteyenin onu satın alma hakkı vardı vb.

Böylece, atadan kalma ve daha o zamandan eskimiş "örf ve âdet hukuku"nun önemli birtakım kalıntılarını taşısa da On İki Levha Kanunları ilerici bir nitelik taşıyordu yine de.

Pleb ve Patrici mücadelesinin sonu

On İki Levha Kanunları'ndan sonra plebler –ve belki o sıralar onlara katılmış olan kliensler– mücadelelerini sürdürdüler ve pleblerin zaferiyle bitti bu kavga.

Önce, pleblerin üst tabakalarının yararına olan kanunlar kabul edildi: M.Ö. 445 yılında patricilerle plebler arasındaki evliliklere izin çıktı; pleblerin konsüllük makamında gözleri olduğundan, M.Ö. 444 yılından başlayarak, konsül yetkisiyle donanmış askeri halk temsilcileri seçilmeye başlandı. Sadece senatoya giremiyordu bunlar. Daha sonraları, askeri halk temsilciliği, hemen tamamıyla konsüllüğün yerini aldı. Bu magistratuslar arasında zorunlu olarak birçok pleb vardı.

Ne var ki patriciler, siyasal ayrıcalıklarını inançla savunuyorlardı. Böylece, M.Ö. 443 yılından başlayarak, her beş yılda bir, on sekiz aylığına iki "Censor" seçilmeye başlandı. En seçkin konsüller arasından seçilen bu Censorlar, yurttaşların ve mallarının sayımıyla görevliydiler. Sayım, bir meydanda yapılıyordu. Mallarla ilgili her bildirim inceden inceye araştırılıyordu ve yurttaşların yaşayışlarına özel bir önem veriliyordu. Örneğin özentili ya da sefih bir yaşam, sınıf düşmeyi gerektiriyordu. Censorlar, senato listelerini de düzenliyorlardı ayrıca ve "liyakatsiz" olanlar listeden çıkarılıyordu. Censorların bütün bu geniş yetkileri, hele yurttaşların yaşayışlarını denetleme, patricilerin elinde sosyal gelişmeyi köstekleyen güçlü bir araç olup çıktı. Bunun dışında, topraklar, kamu madenleri, yolların, su yollarının ve resmi binaların yapımı gibi konularda bütün bilgiler, Censorların eline geçmekte gecikmedi. Bunun sonucunda çok sayıda işadamı Censorlara tâbi oldu; bu da pleblerin içinde, patricilerin en tehlikeli siyasal rakipleri olan girişimci kişilerin etkinliği ve siyasal davranışı üstünde etkide bulunma olanağını verdi Censorlara.

Pleblerin aşağı tabakaları da sosyal ve iktisadi planda birtakım kazanımlar elde ettiler. Örneğin, yeni fethedilen topraklarda, toprak dağıtımı gitgide daha sık görülür oldu.

Galyalıların o korkunç akınlarını izleyen yıllarda doruğuna vardı mücadele. Patricilerin, halk hareketini arka arkaya diktatörlüklere başvurarak kırma girişimleri boşa çıktı. M.Ö. 367 yılında iki halk temsilcisinin sunduğu bir kanun tasarısını, senato kabul etmek zorunda kaldı.

Licinia ve Sextia Kanunu adını taşıyan bu kanun, pleblerin programındaki üç önemli sorunla ilgiliydi: Toprak sorunu, borçlar sorunu ve siyasal sorundu bunlar da. Başta, bütün yurttaşların kamu topraklarından yararlanma hakları kabul edildi; patricilerin tekeline son

verildi ve sınırlar kondu. İkinci olarak, borçluların daha önce ödedikleri faizler, borçtan indirildi. Son olarak da konsül yetkisindeki askeri halk temsilciliği kaldırıldı ve yerine –biri pleb– yıllık iki konsülün seçimi kabul edildi.

Patricilere bir ödün olarak da praetorluk konsüllükten ayrıldı ve patricilere özgü ayrı bir yargı makamı oldu. Praetorlar, konsüllerden sonra geliyorlardı. Ve yeni bir patrici magistratusluğu kuruldu: "Aedilis Kurulları". Bayramların ve genel oyunların örgütlenmesiyle yükümlüydü bunlar. Ne var ki, bir iki yıl sonra plebler de bu makama seçilmeye başladılar; praetorluğa ve diktatörlük de dahil tüm öteki makamlara oturmakta gecikmediler.

Plebler M.Ö. 357 yılında, faiz tavanının % 10 olmasını elde ettiler ve son olarak M.Ö. 326 yılında çıkarılan bir kanun (*lex Poetelia*) borç için köleliği kaldırdı ve daha önce bu yüzden köle durumuna düşmüş yurttaşlar serbest bırakıldı.

Böylece, uzun süren bir mücadelenin sonucu, eski klan toplumunun kalıntılarından çoğunun tasfiyesi gerçekleşti: Patricilerle plebler, şimdi tek bir egemen sınıfı, "Romalı özgür yurttaşlar sınıfı"nı (*cives Romani*) oluşturuyorlardı.

Yurttaşlar, artık kökenleri bakımından değil, servet ve görevleri yönünden ayrılıyorlardı birbirinden. O tarihlerden başlayarak, "pleb" deyince kentin yoksul halkı, özellikle yerli kentliler anlaşılır oldu. Patriciler ve plebllerin yukarı tabakalarından doğan yeni aristokrasiye ise soylular (*nobilitas*), yani "bilinmeye değer", "ünlüler" ve daha sonra da "*optimates*", başka bir deyişle "en iyiler" denmeye başladı. Her Roma yurttaşı, kökeni ne olursa olsun, yüksek magistratusluklara erişmeyi başarmışsa, soylu olabiliyordu.

Bunun yanı sıra yeni bir sınıf oluşuyordu: Köle sınıfı!

İktisadi olayların dışında bir nedenle, zorla özgürlüğünden edilmiş kişilerden oluşan bir sınıftı bu: Savaş esirleri, haydut ya da korsanların kaçırdığı insanlar vb. On İki Levha Kanunları'nda da adları geçer çok kez.

Bu insanlar, kendilerine sahip olanın mülkiyetinde, değiş tokuş edilebilen, satılabilen, hatta yok edilebilen bir şeydi. "Köle ya da başka bir hayvan": Roma hukukunun kullandığı deyim

buydu onlardan söz ederken. Şu da var ki, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda Roma'da egemen olan kölelik biçimi aile köleliğiydi; geniş ölçüde doğal ekonomi yürürlükteydi çünkü.

Roma'da sınıflı toplumun doğuşuyla, yönetimin örgütlenişi de tam bir gelişme içine girdi. Bu köleci devletin belirgin iki niteliği vardı: Askeri biçim ve sözde demokrasi.

Bu devlette iktidar, "Roma halkı"ndan, Romalı özgür yurttaşlar topluluğundan geliyor diye kabul ediliyordu. Her önemli sorunda, "halkın rızasını sormak" zorunluydu. Ne var ki, uygulamada iktidar, halkın iktidarı olmaktan uzaktı. Başta şu nedenle ki, Halk Meclisi'nin kararları, genel yönerge niteliğindeydi ve magistratusların önerileri üzerine alınabiliyordu ancak. İkinci olarak, halk meclisinin üç biçimi içinde en demokratik olanı, yani *comices tributes* bile, orta ve büyük mülk sahiplerinin çıkarlarını temsil ediyordu aslında. Küçük çiftçiler, yani köylüler pek seyrek Roma'ya gelip seçimlere ve oylamalara katılabiliyorlardı. *Comices centuriates* ise, ilke olarak servete bakıyordu ve mutlak çoğunluk da orta ve yüksek sınıfın elindeydi. Son olarak, *comices curiates*, meclislerin kararlarını "Centuria" üzerinden onaylıyordu. Böylece, halkın iradesini saptırmak için geniş olanaklar vardı. Ayrıca, yüksek magistratuslar fala baktığından, her tür kararı askıya almak ya da iptal etmek, hatta meclisi bile dağıtmak için dinsel bir bahane bulabiliyorlardı çok kez.

Magistratusların rolleri ise pek büyüktü devletin yaşamında.

Ne var ki, yönetici gücü oluşturan bu magistratusluklar yeni aristokrasinin, soyluların küçük bir grubunun tekelindeydi ve bu sınıf, "yeni kişiler"in gelip aralarına girmemesi için direniyordu. İki ilke koymuştu bunun için: Kamu görevlerinin karşılıksız oluşu; bir de bir yüksek göreve gelebilmek için, ondan bir önceki görevde bulunmuş olma. Ayrıca, yaş sınırlamaları da vardı. Örneğin, ancak 43 yaşından sonra konsül seçilebilirdi bir kimse.

Böylece, Roma soyluları bir oligarşi olup çıktı sonunda!

Bundan başka, Roma devletinin gerçek sahibi tartışmasız Senato idi artık. Hazine elindeydi: Bununla komutanları kendine bağlı kılıyordu; çünkü Senato'nun emri olmadan ordu için herhangi bir gider yapılamazdı. Ayrıca, tüm ekonomik önlemleri Senato alabiliyordu. Bunun dışında, magistratuslar arasında görevleri dağıtan, yıllık görev süresinin bitiminde mühleti

uzatan, raporlarını inceleyip onaylayan, zafer töreni yapılıp yapılmamasını kabul eden de oydu. Senatörler, praetor mahkemeleriyle öteki mahkemelere yardımcı sıfatıyla katılırlardı. Elçileri Senato kabul ediyor ve gönderiyor, antlaşmaları da yine o onaylıyor ya da reddediyordu. Hiçbir magistratus, Senato'nun önceden onayını almadan, Halk Meclisi'ne herhangi bir kanun tasarısı ya da herhangi bir yeni önlem önerisinde bulunmaya cesaret edemezdi. Senato, halk temsilcilerini kendi içine alıp üyeleri arasına katmakla, onların başlarda kendisi için tehlikeli olan iktidarlarını kırmayı bile başardı.

Roma devletinin bir başka özelliği, açıkça *askeri* bir nitelik taşımasıydı. Savaşçı köylülerin siyasal bir örgütüydü bu çünkü. Roma ordusu köylüydü aslında; çünkü askere almada kullanılan servet ilkesinde ölçü, toprak sahibi olmaktı. Bir kentli, varlıklı da olsa, toprak sahibi değilse ordunun yan hizmetlerine kabul edilebilirdi ancak. Süvari sınıfı bile yine toprak sahiplerine ayrılmıştı; sıradan köylülerden daha varlıklı olan bu kişiler aynı zamanda saygınlığı olan "equites" sıfatını taşıyorlardı. M.Ö. 4. yüzyılda savaşlar kesinlikle kendine özgü bir zanaat niteliğine büründü; konusu, komşu halklara karşı aralıksız sürdürülen saldırı hareketlerine dayanarak mal mülk edinmeydi bu zanaatın. Bunun sonucu şu oldu ki, Censorlarla halk temsilcileri dışında bütün belli başlı magistratuslar, kumanda mevkiinde, askeri şef olup çıktılar. Sivil görevler artık ikinci derecedeydi onlar için; silahları ellerinden bıraktıklarında ya da iki savaş arası ateşkeslerde yerine getirmeye çalışıyorlardı bu görevleri. Senato bile askerileşmiş Roma devletinin sürekli bir genelkurmayıydı bir çeşit. Her şey savaşın zorunluluklarına bağlı kılınmıştı.

Halkın ihtiyaçları bile!

Bütün bu kurallar Roma halkının geleceği üstünde büyük etkiler yarattı ve giderek tarihinin bundan sonraki dönemini, İtalya savaşlarını, sonra yarımada dışındaki fetihleri, kısacası Roma'yı bir Akdeniz imparatorluğu yapacak süreci belirledi.

İTALYA'NIN FETHİ

Roma, bütün İtalya'yı birleştirecektir. Bu fetih, Orta İtalya'dan başlar, güneye doğru yayılır. Ortaya çıkan, Roma hegemonyasında karmaşık bir sistemdir.

M.Ö. 4. yüzyıldan başlayarak Güney ve Orta İtalya'da, üretici güçlerin büyük gelişmesinin bir sonucu olarak, o zamana değin birbirinden kopuk klanlar halinde yaşamış halklar arasında "savaşçı federasyonlar"ın kurulduğunu görüyoruz.

Bunlardan Samnit Birliği büyük bir güç kazanmıştı.

Ve M.Ö. 4. yüzyılın ikinci yarısında bütün İtalya'yı ele geçirecekti neredeyse.

Ne var ki, yarımadadaki halkların birleştirilmesi, Roma'nın eseri oldu; oldu, çünkü Roma İtalya'daki kentlerin en önemlisi, ülkesi ve halkı en geniş ve kalabalık, sosyal ve siyasal örgütlenişi en ileri olanıydı. Köleliğin yerleşmesi ve zengin pleblerin siyasal etkisiyle, Roma, saldırgan bir politikaya yöneldi giderek. Ordusunun yetkin örgütlenişi ve devletin askerileştirilmesi sayesinde, Roma birçok çetin savaştan zaferle çıktı ve tüm İtalya'nın en güçlü devleti haline geldi.

İlk aşamada bütün Orta İtalya fethedildi.

Orta İtalya'nın fethinden sonra Roma'nın yönetici çevreleri gözlerini Güney İtalya'ya çevirdiler. Güney İtalya'da, tacir zengin Yunan siteleri vardı ve üstünlüğü ellerinde tutuyorlardı. Lucanialılara karşı Yunan kenti Thourioi'ye yardım etti diye, Roma birlikleri ve gemileri Taranto önünde göründüğünde Güney İtalya'daki bu en güçlü Yunan kolonisinin demokrat hükümeti, Roma'yla anlaşmayı savunan aristokrat partinin şeflerini kovarak savaş ilan etti.

Ve yardımına da Pyrrhus'u çağırdı.

Büyük İskender'in mirasçılarından biri olan Pyrrhus, Yunanistan'da Epeiros kralıydı. O da Batı Akdeniz'de üstünlük iddiasındaydı. Pyrrhus M.Ö. 280 yılında, dört başı mamur bir orduyla İtalya'da karaya ayak bastı. Orada da kendisine katılanlar oldu. Özellikle filleri sayesinde büyük başarılar kazandı; ancak hiçbirinden yararlanamadı bu zaferlerin ve güçlerini dağıttı. Kısacası havaya gitti yaptıkları. Boşa giden ve kazananı da tüketen zaferlere "Pyrrhus Zaferi" denmesi bu yüzden. Sonunda, Yunanistan'a döndü. Romalılar, Kartacalıların da yardımıyla Taranto'yu aldılar (M.Ö. 272).

İtalya'nın fethi tamamlanmıştı.

İtalya'ya boyun eğdiren Roma, onu tek bir devlet halinde örgütlemedi. Tüm siteleri, antlaşmalarla, pek karmaşık federal bir sistem içinde topladı.

Bu antlaşmaların koşulları, farklı durumlar göz önünde tutulduğu için birbirinden farklıydı. Yine de kural, eşitlikti. Buna göre, bağlaşık siteler özelliklerini koruyor; ancak, kendiliklerinden savaş açamıyor ve diplomatik ilişkilerde bulunamıyorlardı; Yunan kolonileri, birçok Etrüsk kenti, Latium'daki bazı sitelerle yapılan antlaşmaların koşulları böyleydi. Samnitler, Lucanialılar ve Bruttiumlular, topraklarının büyük bir bölümü ellerinden alındı, başka halklarla ilişkileri bütünüyle yasaklandı. Siteler örflerini ve kanunlarını koruyorlardı gerçi; ancak Roma, magistratusların, kendi yandaşı aristokrasinin üyeleri arasından seçilmesine dikkat ediyordu. Yenilenlerin ellerinden alınan toprakların üstünde Roma yurttaşlarından ya da ayrıcalıklı "Latin bağlaşıklar"dan oluşan askeri koloniler kuruyordu. Böylece, Latin siteleri, bağlaşıklar (*socii*) sıfatı da tanınmış olsa, bağımlı durumdaydılar yine de.

En çok bağlılık gösteren, en iyi koşullu duruma geçiyordu.

"Böl ve yönet" politikasıydı Roma'nınki!

Kolonilerdeki topraklar topraksız Roma köylülerine dağıtılmıştı. Fethedilen topraklardan dağıtılmayıp "ager publicus"a katılanları devletten kiralayarak "işgal etmek" mümkündü. Güney İtalya'da özellikle hayvancılık yapmaya uygun geniş araziler oluştu bu yolla. Roma toplumunda pek çeşitli tabakaların, giderek köylülüğün İtalya'nın fethine bilinçli olarak katılmış olmasının nedeni budur başta.

BÖLÜM III

ROMA FETHİ

İtalya'nın fethi, Roma'yı Akdeniz'in en büyük güçlerinden ve o zamanki dünya politikasının en etkili merkezlerinden biri haline getirir. İlk kez Mısır'la diplomatik ilişkiler başlar. Yarımadadaki büyük ticaret merkezlerinin ele geçirilmesi ve bağlaşıklara dayatılmış –kendi aralarında doğrudan doğruya– ticaret yapma yasağı, tüm İtalya'da Romalı tacirlere bırakır ticaret tekelini. Yunanistan'la ticaret zaten başlamıştır. Bu yeni sınıfın temsilcileri Roma politikasını kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek istemektedirler. M.Ö. 3. yüzyılın ilk yarısında bu sınıf öylesine bir ağırlık kazanır ki, İtalya'nın fethinden az sonra, Roma Batı Akdeniz hegemonyası adına büyük rakibi Kartaca ile karşı karşıya gelir.

Roma fethi başlamıştır.

İktisadi, sosyal, siyasal ve kültürel büyük sonuçları olacaktır bunun.

KARTACA SAVAŞLARI

M.Ö. 264 yılında başlayıp bir yüzyıldan fazla süren ve sonunda Kartaca'nın kesin yenilgisiyle sonuçlanan savaşlara Kartaca Savaşları adı verilir. Romalılar Kartacalılara "punicus", yani Fenikeli dedikleri için, Pön Savaşları diye de anılır. O zamanın dünyasında işitilmedik bir gerilime yol açan ve her iki tarafın halklarına felaket ve yoksulluk getiren bu savaşlar, iki kolonici ve fatih oligarşi arasındaki çıkar çatışmasından doğduğu için düpedüz emperyalist bir nitelik taşıyordu.

Ama her şeyden önce kimdi bu Kartaca?

Kartaca

Kartaca M.Ö. 9. yüzyılda, Fenikelilerin Kuzey Afrika'da kurdukları bir siteydi. Kaart-hadtha da "yeni kent" demek. Afrika'dan uzanan bir yarımadanın üstünde kurulan kentin coğrafya bakımından pek uygun bir konumu vardı.

Kartacalılar, yaygın bir deniz ticaretine dayanan büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Bütün Batı Akdeniz kıyılarını ve adalarını içine alıyordu bu imparatorluk: Kuzey Afrika'ya, İspanya'nın güneyine, Batı Sicilya'ya, Korsika ve Sardinya'ya ve Balear Adaları'na koloniler ve ticaret merkezleri serpiştirmişlerdi. Oralardaki halkı Kartacalı yöneticiler yönetirdi. Fenike denizcilerinin girişim ruhu, cesaret ve hüneri sayesinde korkunç zenginlikler akıyordu Kartaca'ya: Batı Afrika kıyılarından kara derili köleler, altın tozu, fildişi, İngiltere'den kalay, Kuzey Denizi'nden amber...

Polybios'a sorarsanız, dünyanın en zengin kentiydi Kartaca o yıllar.

Kurduğu imparatorluğu savunmak ve genişletmek için Kartaca büyük bir ordu yaratmıştı. Yerlilerden zorla alınan insanlarla, paralı askerlerden oluşuyordu bu ordu. Bu birlikler, Kartacalıların komutasında pek güzel donanmıştı; orduda çok sayıda savaş fili de vardı. Donanmasına da söz yoktu. Beş sıra kürekli büyük gemileri ilk kez Kartacalılar yaptılar ki, Yunan trierlerinden çok daha büyük ve çok daha hareketliydi.

Kartaca'da siyasal iktidar zengin köle sahipleri, tacirler ve büyük toprak sahiplerinden oluşan küçük bir grubun elindeydi. Çünkü tarım da bu kent ekonomisinde büyük bir rol oynuyordu: Verimli Bagradas Vadisi'nde, köle emeği kullanan geniş araziler vardı. İşte bu yüzdendir ki, Kartaca'nın iç politikasında iki grup, tacir ve tarım zümresi çatışıp durmuştur; yönetici oligarşi bunlardan oluşuyor, post kavgası da bunlar arasında oluyordu. Bütün makamlar satın alınabiliyordu. Diktatörlük yetkilerine sahip "Beşler Konseyi" ile, tüm yöneticilerin kendisine bağlı olduğu "Yüz Yargıç", en zengin ailelerin temsilcileri arasından seçiliyordu.

Bir de Halk Meclisi vardı ki, halktaki hoşnutsuzluğu yansıtırdı.

Yöneticilerin insanlık dışı eylemlerini haklı göstermek için rahipler, halkın ruhuna bile bile vahşeti telkin ederlerdi: Tanrıça Tanit'e (Fenikelilerin Astarte'si) köleler, mahkûmlar, Baal'a (Molok) da yeni doğmuş çocuklar kurban edilirdi. Zenginler yoksulların çocuklarını satın alırlardı bu amaçla. İnsan kurban etme âdeti Kartaca'da öteki ilkçağ halklarından çok daha uzun süre devam etti durdu.

Boyun eğdirilmiş halklar üzerindeki baskı, işitilmemiş boyutlara varmıştı Kartaca'da. Libyalı köylülerden alınan vergiler, onların topraktan kazandıklarının yarısını aşıyordu. Kartaca ticaretinin belli başlı konularından biri de kölelerdi. Zenginlerin topraklarında kullanılan emek de köle emeğiydi.

Aşikârdır ki, sosyal ilişkiler pek gergindi Kartaca'da.

Oligarşinin kanatları arasındaki mücadelenin yanı sıra halktan da sık sık başkaldırılar görüyoruz. İç sosyal çelişmeler, köleliğe dayanan Kartaca devletinin en zayıf noktasıydı. Ne var ki, bu çelişmeler Roma'da olduğu kadar keskin değildi o yıllar ve Kartaca'nın hâlâ ilkel kalmış sosyal yapısı, bundan dolayı daha bağdaşıktı Roma'dan.

Birinci Kartaca Savaşı

Roma'nın Kartaca ile ilişkileri, tarım erbabı Roma'da egemen olduğu ve her iki devlet de Yunanlılarla Etrüskleri ortak düşman olarak gördükleri sürece iyi gitmişti. Ancak, Roma'nın dış ticareti geliştikçe zehirlenmeye başladı bu ilişkiler. Romalı tacirler ve zanaatkârlar, Kartacalıların gitgide güçlenmesinden kaygılanmaya başladılar; hele Pyrrhus'un Sicilya'daki yenilgisinden sonra Sicilya tümüyle Kartacalıların eline düşeyazdı. Öyle olduğu içindir ki, Sicilya'daki Messina kentinin Kartacalıların eline düştüğü haberi olmadık yere heyecanlandırdı Roma'yı; bu kent, Sicilya ile İtalya arasındaki boğaza egemendi çünkü.

> Daha önce, M.Ö. 280 yılına doğru, paralı Samnit askerleri (Mamertinler) Siracusa'dan dönerken bu kenti ele geçirmişlerdi. Siracusa tiranı II. Hieron'un misillemesinden korkan Mamertiniler (Messinalılar), tutup Kartacalıları yardıma çağırmışlardı. Onlar da gelip Messina'ya bir birlik yerleştirmişlerdi. Böylece kentin sahibi olmuşlardı aslında.
>
> Sicilya ile İtalya arasındaki boğaza da egemen.

İtalyalı yurttaşlarının imdadına koşma bahanesiyle, tacirlerin ve zanaatkârların patronu Appius Claudius ailesi, "Messina davası"na burnunu soktu ve bundan bir savaş çıkartmayı başardı. Senato hiç istemediği halde Halk Meclisi, Konsül C. Appius Claudius'a Messina'yı "kurtarma" görevi verdi. O da büyük bir hararetle sarıldı işe: Kartacalıları, birliklerini Messina'dan geri çekmeye zorladı ve –savaş ilan etmeksizin– Siracusa ile Kartaca-

lılara karşı askeri harekâta girişti. Bunu gören Hieron, az sonra Romalılara sırtını döndü ve Kartaca da Roma'ya karşı açıkça savaş durumuna geçti.

Roma-Kartaca çatışması başlamıştı (M.Ö. 264).

Romalılar başlarda pek başarılı sonuçlar elde ettiler. Kartacalıların Sicilya'daki belli başlı müstahkem mevkilerini ele geçiremedilerse de adadaki en önemli Yunan kentlerini aldılar; ve büyük bir donanma yaparak acı bir yenilgiye uğrattılar Kartacalıları. Forum'da ilk anıt, bu zaferin onuruna yükseltilmişti.

Ne var ki, başarılarını abarttılar Romalılar. Kartaca donanmasını bir ikinci kez yendikten sonra büyük bir orduyla Afrika'ya ayak bastılar ve Kartaca'nın yöresini yakıp yıktılar. Halkın büyük bir bölümünü esir edip Roma'ya yolladılar. Ancak, böyle uzak seferlere çıkmaktan, kendi topraklarını yüzüstü bıraktıkları için hayli sızlanan köylü askerlerin hoşnutsuzluğu sonucu, Afrika'da M. Atilius Regulus kumandasında bir küçük ordu bırakarak çekildiler.

Sonra bir yığın çatışma olacaktır.

> Kartacalılar, Regulus'un küçük ordusunu ezeceklerdir. Bu yetmiyormuş gibi, Regulus'un kalıntılarını kurtarmak için yollanan Roma donanması yolda batacaktır. Bir başka Roma donanması da Kartacalıların eline geçecektir. Bu ağır kayıplar yüzünden denizlerdeki üstünlüğü ele geçirmekten vazgeçmiştir Roma. Kartaca gemileri, İtalya kıyılarını yakıp yıkmaya başlamışlardır. M.Ö. 249-241 yılları, Amilkar Barka'nın komutasındaki Kartacalıların başarılarıyla doludur.

Roma'da hazine boşalmış ve Romalı çiftçiler de kendilerini tüketen savaştan yorgun düşmüşlerdir.

Her şey yitirilmiş gibidir.

İşte o sıralar, savaşı başlatan ve başarıyla sonuçlanmasında büyük çıkarları olan Romalı tacir ve zanaatkâr zümre, kendi hesaplarına büyük bir donanma yaptırdılar. Konsül C. Lutatius Catulus komutasındaki donanma, Kartaca donanmasını çok acı bir yenilgiye uğrattı. Gemi kayıplarının yanı sıra Sicilya'daki birkaç kenti de yitirdi Kartacalılar ve görüşme masasına oturdular: M.Ö. 241 tarihli barış antlaşmasına göre Kartaca, Sicilya'daki topraklarından olduğu gibi, kıyılarındaki adalardan da vazgeçiyordu; on yıl boyunca büyük bir savaş tazminatı ödeyecekti; bütün Romalı esirleri karşılıksız geri verecek ve İtalya'dan paralı asker tutamayacaktı artık.

Batı Sicilya, Roma'nın ilk "eyalet"i oldu.

Batı denizleri, Roma'nın savaş ve ticaret gemilerine açıktı şimdi; elbette yeni askeri ve ticari girişimlerine de.

İki savaş arası Kartaca ve Roma

Kartaca, savaştan öylesine bitkin çıkmıştı ki, Sicilya'dan dönen askerlerinin ücretlerini bile ödeyemez durumda kaldı; o ücretli askerler de başkaldırdılar; vahşice sömürülen Libyalı yerlilerle, Kartaca plantasyonlarında çalıştırılan köleler de katıldılar onlara.

> Yüz bine yakın olduğunu söylerler başkaldıranların.
>
> Hieron'la Roma Senatosu, Kartaca'nın düşmanı da olsalar, başkaldırının sınıfsal niteliğinin bilincinde olduklarından, Kartaca'nın yardımına koştular.
>
> Üç yıl sürdü başkaldırı ve kanla bastırıldı.
>
> Polybios, bilinen bütün savaşlar içinde en zalimi olduğunu söyler bunun. Doğrudur; sınıfsal niteliği göz önünde tutulursa, doğaldı da bu.

Bu başkaldırının bastırılmasında büyük rolü olan Amilkar, Kartaca'nın batı eyaletlerinin üzerindeki otoritesini yeniden kurmak ve İberya'da (İspanya) Romalılara karşı girişilecek yeni bir savaşta güçlü bir üs kurmak için görevlendirildi. Amilkar, başarıyla yerine getirdi bu görevi; Sierra Nevada madenlerini ele geçirdi ve dağlılara boyun eğdirdikten sonra 150.000 kişilik bir ordu oluşturdu onlardan. Bir seferin ertesinde öldürüldükten sonra yerine geçen Asdrubal, savaş hazırlığını sürdürdü. Kartaca'nın İspanya'da başlıca müstahkem mevkii haline gelecek olan Yeni Kartaca'yı kurdu. Yöredeki gümüş madenlerinde 20.000'e yakın köle çalışıyordu. Romalıların kuşkularını törpülemek için de tuttu bir antlaşma yaptı onlarla.

Ebro Irmağı, iki devletin etki alanının sınırı olacaktı.

Roma'ya gelince, Kartaca'ya karşı kazanılan zafer, yığınla insanı zengin etmişti; denizaşırı yeni toprakların fethini gündeme getirdi bu. Yönetici aristokrasinin içinde bile kendisini ticarete veren senatörler oldu. Ve bu arada, Sardinya ile Korsika işgal edilerek eyalet haline getirildi ve halkı da köle olarak satıldı sonra. Arkadan İlliryalı korsanlarla mücadele bahanesiyle Korfu alındı ve İllirya Krallığı'na son verildi.

Ticaret ve zanaat çevrelerinin bu dış politikası, köylü kitlelerin muhalefetiyle karşılaştı ve yeni Halk Partisi'nin etkisi arttı. Bu partinin comices Centuriates'te sağladığı bir reform sonucu, dizginler orta sınıfların eline geçti: Temsilcilerini iktidara geçirmeye başlayan küçük ve orta mülk sahipleri, yeni toprakların kazanılmasına ve tarımda kolonizasyona itiyorlardı Roma'yı.

M.Ö. 223 yılında, genç bir halk temsilcisi C. Flaminius, Ager Gallicus'u köylüler arasında bölüştürmeyi öngören bir kanun çıkarttı. Arkadan Halk Partisi'nin programındaki Alp-berisi Galya fethedilerek, toprakları üstünde yığınla koloni oluşturuldu. "Via Flaminia", Roma'ya bağlıyordu bütün bu kolonileri. M.Ö. 218 yılında da bir başka halk temsilcisi, Claudius senatörlere ticareti ve büyük gemilere sahip olmayı yasaklayan bir kanun çıkarttı büyük gürültü ve patırdılarla.

Neydi bütün bu değişikliklerin anlamı?

Roma'nın tüm eski siyasal ve sosyal yapısını değiştiren bu derin değişiklikler, açıkça demokratik bir anlam taşıyorlardı. İşte bu nedenledir ki, Roma soylularının kalesi Senato, ayağının altından toprağın gitgide kaymakta olduğunu gördüğünden, halk kitlelerinin dikkatini iç sorunlardan dış sorunlara çevirmekte buldu çareyi. Roma diplomasisi, Kartaca'ya karşı ikinci bir savaşı çabuklaştırmaya koyuldu.

Claudia Kanunu'nu Halk Meclisi'nin kabul ettiği aynı yıl savaş da patladı.

İkinci Kartaca Savaşı

M.Ö. 221 yılında, az bir süre önce bir İspanyol yurtseverinin öldürdüğü Asdrubal'in ölümünden yararlanarak Roma Senatosu, İspanya'daki Sagonte kentini korumasına alıp vaktiyle Asdrubal'le yapmış olduğu antlaşmayı bozdu. İspanya'daki Kartaca ordusunun komutanlığına, Amilkar Barka'nın oğlu, yirmi beş yaşındaki Hannibal seçilmişti. Babası, daha çocukken, Romalılara karşı sönmeyecek bir kin aşılamıştı ona. Yunanlı eğiticilerin elinde pek yetkin bir eğitim gören Hannibal, az sonra parlak bir komutan olup çıktı. Bir savaşa yol açmak için bahane aradığından, tuttu Sagonte'yi kuşatıp aldı. Romalılar, Hannibal'in kendilerine teslim edilmesini istediler; Kartaca reddetti; Roma da Kartaca'ya savaş ilan etti (M.Ö. 218).

İkinci Kartaca Savaşı başlamıştı.

Roma Senatosu çabuk ve kesin bir savaşın arkasındaydı; Afrika'ya çıkılacak ve bir hamlede Kartaca'nın hesabı görülecekti. Ancak Hannibal, bütün bu planları bozdu: M.Ö. 218 yılının ilkbaharında, büyük bir orduyla karadan İtalya'nın üzerine yürüyüşe geçti. Ordusunda çok sayıda fil de vardı. Güney Galya kıyıları boyunca yürüyerek –bin zahmetle– Alpler'e vardı ve onları aşarak Po Ovası'na indi. Ordusunun yarısından fazlası erimişti yollarda. Ne var ki, az önce Roma'ya boyun eğmiş Keltler, duraksamadan katıldılar kendisine. Hannibal, Romalıların öncülerini yendikten sonra Po'yu aştı ve M.Ö. 218 yılı aralık ayında –kendisini karşılamakta sabırsızlık gösteren– Konsül Tiberius Sempronius ile P. Cornelius Scipio'nun ordularını bozguna uğrattı.

Bütün bu kayıplar, özellikle Halk Partisi'nin çabalarıyla son yıllarda elde edilmiş toprakların yitirilmesi büyük bir kaynaşma içine soktu Roma'yı ve partiler mücadelesi kızıştı. Senato ve soylular, halkın çıkarlarını savunmada yeteneksizlik ve savsaklamayla suçlanıyordu. M.Ö. 217 yılında halkın gözdesi C. Flaminus konsül seçildi ve –Senatonun muhalefetine karşın– komutanlığı üzerine aldı. Ve Roma'ya giden yol üzerinde mevzilendi. Hannibal, dahice bir manevrayla, Flaminus'un ordusunun gerisine sarktı ve Trasimene Gölü'yle onu çevreleyen dağlar arasındaki dar bir geçitte tuzağa düşürdü Romalıları.

Flaminus da içinde olmak üzere bütün bir ordu mahvolmuştu.

Yalnızca Romalıların uğradığı ikinci bir askeri yenilgi değildi bu; Halk Partisi'nin de yenilgisiydi aynı zamanda.

Roma'ya giden yol ardına kadar açıktı artık.

Ne yaptı Hannibal?

Doğrudan doğruya Roma'nın üzerine yürüyecek yerde, tuttu Roma Konfederasyonu'nu dağıtmaya kalktı. İtalya'daki halkların kurtarıcısı olarak ilan ediyordu kendisini. Yolu üzerinde Romalılara ve Latinlere ait de ne varsa yakıp yıkıyordu. Senato'nun adamı diktatör Quintus Fabius ise pek ihtiyatlı bir davranış içindeydi. O yüzden de kısa sürede halkın gözünden düştü. Yerine, Senato'nun bir başka adamı L. Aemilius Paulus ile Halk Partisi'nin temsilcisi G. Terentius Varro konsül seçildiler. Halkın isteğine uyarak, Senato kesin savaş emri verdi konsüllere.

Ancak, iki konsül arasındaki anlaşmazlık yüzünden, Romalılara hiç de uygun olmayan koşullarda yapıldı bu savaş. Hannibal, M.Ö. 216 yılının yazında, Cannae'de, aşağı yukarı 80.000 kişilik bir Roma ordusunu çevirerek hemen bütünüyle yok ediyordu.

Yalnız Varro'ydu kurtulan bir avuç askeriyle!

Cannae'den sonra Roma'nın durumu felaketti. İtalya'daki hemen bütün halklar Roma'ya başkaldırmış ve Hannibal'in yanına geçmişlerdi. Başka yerdeki Roma birlikleri de birer birer yok ediliyordu. M.Ö. 211 yılında Hannibal Latium'a girer, Roma'ya yaklaşır ve bir tepeden kinini taşıyan ilk mızrağı fırlatır kente.

Roma devletinin çöküşüne bir adım kalmıştır.

Ne var ki, Roma yıkılmadı; çalışkan halkının özverisi ve direnci sayesinde bir kez daha kurtuldu. Yeni bir ordu kurmak gerekiyordu, o kuruldu. İhtiyat, baş politikaydı. Yapılacak olan, Hannibal'in asıl planını, yani İtalya Konfederasyonu'nu dağıtarak Roma'ya karşı bütün düşmanlarını birleştirme planını bozmak; yeni güçler ve yandaşlar elde etmesini de engelleyerek onu çevresinden soyutlamaktı.

Tam on yılda, M.Ö. 215'ten 205 yılına kadar süren bir zaman içinde bu plan gerçekleştirilir: Roma, yarımadada durumunu güçlendirir ve Hannibal, İtalya'nın güneyine hapsedilir sonunda. Bu arada Sicilya alınır ve Yunanistan'da durum güçlendirilir (Birinci Makedonya Savaşı). Hannibal için en ağır darbe, İspanya'daki birliklerin yenilgisi olur. İspanya'daki Roma ordusunun başında ise genç bir kumandan görüyoruz: P. Cornelius Scipio.

Bu ad önemlidir.

Savaşın on üçüncü yılında Roma, planının son aşamasına gelmiştir: Doğrudan doğruya Kartaca'ya saldıracaktır. M.Ö. 205 yılında Scipio, ordusunu Afrika'ya geçirir ve tahıl ambarı Bagradas Vadisi'ni yakıp yıkar. Kartaca'yı açlığa mahkûm ederek almaktır niyeti. Numidya Kralı Massinissa da onun yanına geçmiştir. Kartaca Senatosu barış önerisinde bulunmuştur daha şimdiden; ancak, Halk Meclisi başkaldırır ve Hannibal'i çağırmaya ve doğduğu kentin savunulmasını ona vermeye karar verir.

Ve Hannibal döner.

Ne var ki, Zama Meydan Savaşı'nda acı bir yenilgiye uğrar (M.Ö. 202).

Barış antlaşmasının koşulları pek ağırdı: Kartaca'ya Afrika'da küçük bir toprak parçası bırakılıyordu; Roma'nın izni olmadan komşularıyla savaşa kalkamayacaktı; ordusunu salıverecek, donanması da olmayacaktı; Roma ordusu Afrika'dan çekilinceye kadar bakımını sağlayacaktı; korkunç bir tazminat ödeyecekti ayrıca.

Kartaca her şeyini yitirmişti.

Hannibal, Doğu'ya, Roma'ya karşı yeni bir savaş kazanmak için Suriye Kralı Antiokhos'un yanına kaçar.

Roma, tehlikeli düşmanına karşı kazandığı zaferi büyük coşkunlukla kutladı. Scipio, Afrika'dan büyük bir servetle döndü; devlette bir numaralı kişidir artık ve "Afrikalı" diye anılacaktır. Ne var ki, on beş yıl süren savaş, Roma'ya iktisadi bakımdan korkunç kayıplara mal olmuştu. Ancak, öyle de olsa, Roma'nın yüksek sınıflarının, özellikle tacir ve zanaatkârlarının gönenci, Birinci Kartaca Savaşı sonrasında olduğundan da fazla arttı. Zayıf düşen ve saygınlığı azalan Halk Partisi, politika sahnesinden çekildi ve gitgide gelişen Roma plutokrasisine karşı muhalefeti durdu. Bu nedenlerle Roma politikası, Kartaca üzerindeki zaferi izleyen o yıllarda, akışını hiçbir engellemeyle karşılaşmadan sürdürdü. Bu akışın yönünü ise zenginleşmiş soylular ile savaş malzemesi satımından ve kolonilerden edindiği yararlardan gitgide servetini arttıran "equitesler" çiziyordu. Akdeniz'in batısı fethedilmişti; Roma'nın egemen sınıfları, yayılma tutkularını dizginleyecek hiçbir sınır olmadığından, vakit geçirmeden Doğu'nun fethine başlayabileceklerdi.

Öyle de yaptılar nitekim.

ROMA'NIN DOĞU HEGEMONYASININ BAŞLANGIÇLARI

Roma, Akdeniz'in doğusunda önce üstünlüğünü, giderek egemenliğini, Batı'da yaptığından çok daha kolay gerçekleştirdi: Kartaca'yı yenmek için 63 yıl gerekmişti; Doğu'daki üstünlük ise M.Ö. 200 ile 190 yılları arasında, yani on yılda kurulabildi.

Nereden kaynaklanıyordu bu hızlı başarı?

O devrin uluslararası ilişkilerinden.

Gerçekten M.Ö. 3. yüzyılda, Batı'da üstün bir durumda olan yalnızca Kartaca'ydı. Doğu'da ise, bağımsız siteler ya da

onların birlikleri arasında olduğu gibi, irili ufaklı çeşitli Hellenistik devletler arasında da sürekli bir mücadele görüyoruz. Fazla olarak da yoğun bir sınıflar mücadelesi, dışarıya karşı direncini zayıflatıyordu bu devletlerin. İşte bütün bu koşullar, Roma'ya yalnızca silaha başvurarak değil, usta bir diplomasiyle bu devletleri birbirinin karşısına çıkararak hareket serbestliği veriyordu.

İkinci Makedonya Savaşı

Roma'nın köleci ve askeri oligarşisi, İkinci Kartaca Savaşı'nın hemen arkasından, Makedonya'ya müdahale etti ve dört yılda işini tamamladı.

İkinci Makedonya Savaşı diye adlandırılır bu (M.Ö. 200-197).

Savaş için bahane, başta Kral V. Philippos'un Hannibal'e yardım etmiş olmasıydı; ayrıca Philippos, V. Ptolemaios'un küçüklüğü nedeniyle, Mısır sarayındaki karışıklıklardan yararlanıp Mısır'ın Asya'daki topraklarını (Karia ve Lydia) almaya girişecek kadar gücünü arttırmıştı ve Hellespontos'taki bazı sitelerle Kykladesler'i de ele geçirmişti. Rodos, Bergama ve Atina buna bakıp da Roma'dan yardım isteyince, Roma'daki savaş yandaşları Doğu işlerine karışmak için uygun zamanın geldiğine hükmedip –Halk Meclisi'ndeki büyük muhalefete karşın– bu fırsatı elde ettiler.

Savaşın ilk iki yılında, küçük bir Roma ordusunun İllirya'yla Yunanistan'a giriş denemesi boşa çıktı. Romalılar arkadan, genç ve kurnaz ama aynı zamanda Yunan kültürüne hayran bir politikacıyı, T. Quinctius Flamininus'u gönderdiler Yunanistan'a. Flamininus, savaşın amacının "Makedonya'nın boyunduruğundan Hellenleri kurtarmak" olduğuna inandırabildi onları; Epeiroslular, arkadan Orta Yunanistan ve Peloponnesos katıldılar kendisine.

Onların da yardımıyla Philippos'u yendi.

Makedonya'nın Yunanistan'daki yüz elli yıllık egemenliği ve Doğu Akdeniz'deki üstünlüğü sona ermişti böylece.

Yunan sitelerinin özgürlüğünü ilan etmiş olmasına karşın Flamininus, sitelerdeki Demokrat Partilileri ezmeye ve yerlerine, kendi halklarından korktukları için Roma'nın desteğini arayan oligarşik partileri geçirmeye başladı.

Sparta'daki gelişmelere ise özel bir dikkat gösterdi.

Sparta'nın başında Nabis bulunuyordu. Nabis, zenginleri ülkeden kovmuş ve mallarını da köleler, yoksullar ve ücretli askerler arasında bölüştürmüştü. Flamininus, Nabis'e karşı cezalandırıcı bir sefer düzenledi. Nabis, antlaşma yapmak zorunda kaldı: Buna göre, ülkeden kovulanlar geri dönecek, azat edilen köleler sahiplerine geri verilecek, ordu terhis edilecek, donanma yakılacak ve yıllık bir vergi ödenecekti. Az sonra da öldürüldü Nabis ve gerici göçmenler Sparta'ya dönerek oligarşiyi kurdular ve demokrasi yandaşlarına karşı korkunç misillemede bulunup kan kusturdular.

Romalı birliklerin M.Ö. 194 yılında geri çekilmesinden sonra bile Roma, Yunan sitelerinin içişlerine burnunu sokmayı sürdürdü; her yerde oligarşiyi korudu ve bunun sonucu olarak da demokratik çevrelerin kinini üzerine çekti durdu.

Suriye Savaşı

Roma'nın Yunanistan'da egemen duruma geçmesi, Suriye'yle karşı karşıya getirdi onu. Suriye ise, Hellenistik dünyanın en büyük gücüydü o yıllar. Başında da III. Antiokhos bulunuyordu. Antiokhos, Büyük İskender'in imparatorluğunu diriltmenin düşünü görürdü. Makedonya'nın zayıflamasından yararlanmaya kalktı. Hannibal'in kaçıp yanına gelmesinden sonra Roma'ya karşı savaş hazırlığını bir kat daha arttırdı.

Savaşın amacının da Yunanistan'ın bağımsızlığı olduğunu ilan etti.

Çoğu siteden destek vaadi de aldı.

Ne var ki, M.Ö. 192 yılında, küçük bir ordunun başında Orta Yunanistan'a çıktığında, Roma'ya karşı genel bir başkaldırı olmadı. Tersine, Akha Birliği, Bergama ve Rodos, Suriye'den korktukları için kesin olarak Roma'nın yanına geçtiler; aynı gerekçeyle Mısır Kralı V. Ptolemaios da. Romalılar bu destekten de yararlanarak Thermopylai'de Suriye birliklerini bozguna uğrattılar.

Ertesi yılki büyük Manisa Savaşı ise, Küçük Asya'nın yazgısını çizdi.

Suriye, koşulları çok ağır bir antlaşma yapmak zorunda kaldı: Küçük Asya'da Toroslar'a kadar olan topraklarını kaybedi-

yor ve uygulamada Roma koruması altına giriyordu. Romalılar, Küçük Asya'da Antiokhos'tan aldıkları toprakları bağlaşıklarına, Bergama ile Rodos'a verdiler.

M.Ö. 192-188 yıllarını kapsayan Suriye Savaşı, Roma'ya tüm Doğu Akdeniz'de kesin egemenliği verdi; Doğulu elçiler, Romalılardan "evrenin sahipleri" diye bahsetmeye başlamışlardı. Ne var ki, Doğu'daki egemenliğini sağlamak için Batı'da kullandığından bambaşka yöntemler kullanıyordu Roma: Boyun eğen devletler eyalet haline getirilmiyordu; tersine, eski yönetim biçimleri olduğu gibi bırakılıyordu. Ancak, aralarında bir denge politikası uygulanıyordu. Roma, usta diplomasisiyle, bu devletler arasında sürekli bir rekabeti ve sivri sürtüşmeleri sıcak tutuyor ve o yolla bağlılıklarını sürdürüyordu kendisine. Böylelikledir ki, sesi her yerde üstündü ve Doğu devletlerinin o karmaşık politikasını, kendi amaç ve çıkarları doğrultusunda yönlendiriyordu.

ULUSAL KURTULUŞ HAREKETLERİNİN EZİLMESİ VE TÜM AKDENİZ EGEMENLİĞİ

Baş eğdirilen devlet ve ülkelerin halk kitlelerinin direncini kırmak için, Roma –aşağı yukarı – elli yıl azgın bir mücadele yürütmüştür.

Üçüncü Makedonya Savaşı

M.Ö. 180 ile 170 yılları boyunca, Yunanistan'daki demokratik partiler açıktan açığa karşı-Romacı bir nitelik aldılar; nedeni de Roma'nın Yunanistan'daki aristokratik ve plutokratik komploları ve fesat yuvalarını koruyup gözetmesiydi. Bütün gözler, o zamana değin herkesin lanetini üzerine toplamış olan Makedonya'ya ve onun kralı Perseus'a çevrildi.

Herkes Roma boyunduruğuna karşı mücadelenin şefi olarak görüyordu Perseus'u.

Perseus, Roma'ya karşı büyük bir koalisyon oluşturdu: Yunan demokratları, Suriye, Kartaca ve Rodos kendisiyle beraberdi; bir Bergama yan çizdi. Durumu gören Senato, üçüncü kez savaş ilan etti Makedonya'ya (M.Ö. 171). Ancak, Perseus Yunan halk kitlelerini mücadeleye çağırmaktan korktuğu için kendi ülkesinin savunulmasıyla yetindi.

Ve Pydna Savaşı'nda yenildi.

Makedonya devleti ebedi olarak tasfiye edildi ve dört özerk bölgeye ayrıldı. Romalılar, hükümdarlık mallarına el koydular, altın ve gümüş madenlerini kapattılar ve halka ağır bir vergi saldılar. Perseus'a karşı yakınlık göstermiş olan Yunan çok acı bir biçimde cezalandırıldı. Kentlerin çoğu yağmalandı ve halkın büyük bir bölümü köle olarak satıldı. Bağımsızlık için başkaldıranlar ölüme mahkûm edildi; kuşkululer İtalya'ya götürüldü. Rodos'un Küçük Asya kıyılarındaki toprakları elinden alındı. Romalılar Delos Adası'nda serbest bir liman kurarak Atina'ya verdiler. Rodos'un ticaret yaşamı büyük bir darbe yemiş oldu bununla. Delos, az sonra, tüm Ege Denizi'nin ticaret merkezi olup çıktı. Öteki büyük Hellenistik devletler de Roma'ya bağımlı hale geldiler gitgide.

Suriye öyle, Mısır öyle.

Roma'nın köleci oligarşisinin Doğu'da uyguladığı bu kurnaz politika, M.Ö. 160 ve 150 yılları boyunca da sürdü. Doğu Akdeniz havzasının uluslararası ilişkilerinde Roma, gerçekten egemen durumdaydı. Ne var ki, bütün Doğu halkları nezdinde kendisine karşı bir kin de yoğunlaşıp duruyordu.

Yeni bir kaynaşma doğacaktır bundan.

Yunan başkaldırısı

Makedonya, Roma tarafından amansızca ezildikten sonra, ulusal kurtuluş hareketinin başlıca merkezi haline geldi. Romalıların dayatmış oldukları aristokrat hükümetlere karşı başkaldırılar daha önceki yıllardan başlamıştı zaten. M.Ö. 150 yılında ise, tüm Makedonya başkaldırdı ve bir maceracının çevresinde birleşti.

Andriscus idi bu maceracı.

Andriscus, Küçük Asyalı bir çırpıcının oğluydu. Ancak, Perseus'un oğlu ve adının da Philippos olduğunu söylüyordu. Bizans'ın ve öteki Yunan sitelerinin desteğini sağlayan Andriscus, kendisini arayan Roma birliklerine karşı birtakım başarılar kazandıysa da sonunda, Roma'nın gönderdiği praetor Quintus Caecilius Metellus'a yenildi. Andriscus yakalanıp Roma'ya götürüldü ve idam edildi orada; Metellus da "Makedonyalı" lakabını aldı. Makedonya, Epeiros ve İllirya, özerkliklerinden geri kalanını da yitirdiler ve bir praetorun yönetiminde eyalet haline getirildiler.

Ne var ki, düzmece Philippos'un başkaldırısı ezildikten sonra bir elli yıl daha Makedonya'da yeni düzmeceler çıkacak ve çeşitli köşelerde yeni başkaldırılar olacaktır. Nitekim, M.Ö. 147 yılında Orta ve Güney Yunanistan'da bir halk hareketi görüyoruz. Merkezi de Akha Birliği'ydi bu hareketin. Gerçi Perseus'u yenmelerinin hemen arkasından Romalılar, bu birliği dağıtmaya çalışmışlardı. Bunun sonucu Romalılara karşı düşmanlık gitgide büyümüştü. Düzmece Philippos'un yenilgisinden sonra Demokratik Parti'nin şefleri Diaeos ve Kritolaus açıktan açığa bir başkaldırı hazırladılar.

Hareket, Peloponnesos'tan Boeotia'ya yayıldı ve merkezi de Thebai oldu.

Kritolaus, Boeotia'daki başkaldırıyı desteklemek istedi. Ancak, Metellus'a yenildi. Tüm Thebai halkı Romalıların eline düşmemek için dağlara sığındılar. Kritolaus'un yerine geçen Diaeos, halkın direnişini güçlendirmek için köklü sosyal önlemler aldı: Borçları affetti ve küçük vergilerden vazgeçti; hapsedilmiş borçlular salındı ve eli silah tutan herkes askere alındı; 12.000 köle azat edildi ve başkaldırının merkezi Korynthos'un savunulması için askeri birlikler haline getirildi; varlıklı yurttaşlara ağır vergiler kondu.

Hareket tüm Peloponnesos'u içine alınca, Romalılar Konsül L. Mummius'un komutasında bir ikinci ordu gönderdiler. Mummius pek kanlı bir biçimde bastırdı başkaldırıyı: Diaeos kendini öldürdü, Korynthos alınıp yerle bir edildi; erkekleri öldürülüp kadınlar, çocuklar ve Diaeos'un azat ettiği köleler de açık arttırma ile satıldı. Başkaldırıya katılan bütün kentlerin surları yıkıldı ve halkına silah taşımak yasaklandı; demokratik anayasalar kaldırılarak oligarşik anayasalar kondu yerlerine; siteler arasındaki bütün birlikler feshedildi ve tüm Hellas vergiye bağlandı; Orta ve Güney Yunanistan, Akhaia adıyla Makedonya eyaletine katıldı. Geçmişlerine duyulan saygıdan ötürü Sparta, Atina ve Delphoi –o da varsayımda kalan– bir özerklikten yararlanacaklardı.

Tüm bu baskıcı önlemler kimin eseriydi?

Görünüşte işgal ordusunun şefi Mummius'un. Ne var ki, Roma otoriteleri zenginlerden destek alıyorlardı. Böylece, Yunan bağımsızlığından kalanların tasfiyesinin sorumluluğu, Romalı askerler kadar büyük köle sahiplerine de düşüyordu. Bu sorumlulukta, kendi halkına ihanet edip sosyal bir devrim tehdidine karşı güvenceyi yabancı işgalinde arayan Yunan toplumunun yukarı tabakalarının da rolü büyüktü elbette.

Üçüncü Kartaca Savaşı ve Kartaca'nın sonu

Kartaca, İkinci Kartaca Savaşı'ndan sonra yeniden kendine gelmişti; ve Doğu'yla, özellikle Mısır ve hatta Karadeniz'le ticaretinde pek büyük bir açılış olmuştu. Kartaca tacirlerinin rekabeti, Romalı işadamlarını ve tacirlerini ürkütüp duruyordu.

Başı da M. Porcius Cato'ydu bu zümrenin.

Senatodaki söylevleri hep şu cümleyle biterdi Cato'nun: "Ayrıca, inanıyorum ki Kartaca'yı yıkmak gerek." O yüzdendir ki Roma, Numidyalıların Kralı Massinissa'nın, Afrika kıyılarındaki Kartaca topraklarını ele geçirmesine ses çıkarmıyordu pek. O kadar ki, Massinissa M.Ö. 150 yıllarından başlayarak, Libya'da 120 kent ve kasabanın sahibi olup çıkmıştı. Öyle de olsa, böylesine müdahalelere karşı kendini savunmak amacıyla Kartaca'nın –yine de talihsiz– bir girişimi, Roma'ya, eski rakibini kesinlikle ortadan kaldırmak için aradığı bahaneyi verdi. Büyük bir ordu Afrika'ya çıktı; Kartacalılara kentlerini kendi elleriyle yıkmaları ve kıyıdan da on beş kilometre kadar içeriye çekilmeleri emrini verdi. Anlamı şuydu bu isteğin: Kartaca her türlü deniz ticaretinden vazgeçecek ve bir tarım toplumuna dönüşecekti.

Yanıtı, halktan gelen bir başkaldırı oldu bunun.

Başına da deneyimli bir kişi, Asdrubal geçti savunmanın.

İki yıl boyunca (M.Ö. 149-147) Roma'ya karşı kahramanca direnildiyse de Roma ordusunun başına Publius Cornelius Scipio Aemilius'un da geçmesiyle savaşın seyri değişti ve Kartaca alındı sonunda: Taş taş üstünde bırakılmadı; hemen tüm halkı kılıçtan geçirildi ve kalanı köle olarak satıldı; kent yağmalandı ve tüm zenginlikler Roma'ya taşındı. Kartaca'nın toprakları, Roma'nın bir eyaleti haline getirildi. Büyük tarım işletmeleri de Roma soylularının mülkleri arasına katıldı.

Roma'nın köleci oligarşisinin, rekabetinden korkacağı bir Kartaca yoktu artık.

İspanya başkaldırısı

Roma fethi, İspanya'da da korkunç bir direnişle karşılaştı. O kadar ki, Roma'ya karşı silahlı mücadele iki yüzyıla yakın sürmüştür orada.

İkinci Kartaca Savaşı'ndan sonra Romalılar İspanya'da güney ve doğu kıyılarını işgal etmişlerdi. İspanya'nın bu en verimli, madence en zengin ve en uygar bölgesi pek kolaylıkla

Romalılaştı. Ama yarımadanın ortası, batısı ve kuzeyi ele geçirilememişti. Buralarda savaşçı ve üstelik hâlâ klan rejimi altında yaşayan kabileler vardı. Roma fethine karşı büyük direniş gösterdi bu halklar; baş da eğdirilseler, güneydeki komşularından farklı olarak, bağımsızlıklarını yitirmeye razı olmadılar hiçbir zaman ve başkaldırılar sürdü durdu.

Viriatus ve Numancia savaşları bu başkaldırıların simgeleridir.

Romalılar İllirya'da, Dalmaçya'da, Galya'da ve Liguria'daki öteki "barbar" halkların da büyük direnişiyle karşılaştılar. Onlarla mücadelelerinde her türlü hileyi, ihaneti, oyunu, sözden ve antlaşmalardan dönmeyi, kimi şefleri satın almayı, yağmayı, sürgünü ve kitle halinde kıyımı meşru görüyorlardı. Romalılar "evrensel egemenlik"e doğru yürüyor ve "büyük Roma İmparatorluğu"nu kurmaya çalışıyorlardı.

Bu iğrenç ve kanlı yollardan yürüyerek ama!

BÖLÜM IV

FETİHLERİN MİRASI

M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllardaki büyük Roma fetihleri ulusal ekonominin her alanında çok derin etkiler yapar; eyaletleri içine alan bir çapul ekonomisini geliştirirken, köleliğin ilkçağda, o zamana değin görülmemiş bir gelişme ve genişlik kazandığı bir toplum çıkarır ortaya.

Toprak rejimini, giderek köylülüğü de etkiler fetihler.

Yaşamın her noktasındaki köklü değişiklik, maddi ve manevi uygarlık alanında da bir devrimi, bir kültür devrimini beraberinde getirir.

KÖLECİ ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GELİŞMESİ

M.Ö. 3. ve 2. yüzyıllardaki Roma fetihleri, ulusal ekonominin her alanında gerçekten çok derin değişiklikler yapmıştı. Tarım, hayvan yetiştiriciliği, zanaat ve ticaret, özgür küçük üreticilerin çalışmasına dayanan bütün bu barışçı meslekleri, dinmek bilmeyen fetih ve misilleme savaşları ikinci plana atmıştı artık. Silahların kaba gücü, ganimet ve savaşın sağladığı öteki yararlar tüm devletin olduğu gibi kişilerin de başlıca zenginlik kaynağı olup çıkmıştı.

Eyaletler ve sömürülme yöntemleri

Bu çapul ekonomisinin temel konusu "eyaletler" oldu Roma için. O dönemde "eyalet" diye, İtalya'nın dışında kalan, "zaferle elde edilmiş" ülkeler kastedilirdi ve ölü ve diri her şeyiyle "Roma halkının ganimeti" olarak görülürlerdi.

M.Ö. 130 yılında altısı batıda, üçü doğuda dokuz eyalet görüyoruz.

Romalılar şu ya da bu ülkeyi ele geçirdiklerinde sistemli bir yağmaya başvururlardı. Halk, elindeki altını ve gümüşü teslime zorlanırken, askerlere de geri kalanını yağma etme izni verilirdi. Doğaldır ki, aslan payını subaylar, yüksek rütbeli şefler,

konsüller ve praetorlar alırdı. Eyaletlerin askeri yöneticilerini de Senato, görevlerinin bitiminden başlamak üzere, bu konsüller ve praetorlar arasından seçerdi.

Ayrıca, bütün madenler, taşocakları, tuzlalar, tersaneler, limanlar, işletmeler, ormanlar, özetle her türlü taşınmaz mala, devlet yararına el konuluyordu. Bütün bunlar, Censorların eliyle, açık arttırmayla, bunlara bakacak olanlara satılırdı ki, Romalılar "*publicanus*" derlerdi onlara. Halk ise, gelirinin ortalama onda birini vergi olarak öderdi. Bazen, Roma'nın tahıl ambarı olan Sicilya gibi yerlerde tahıl olarak ödenirdi bu vergi. Roma yönetiminin bütün bu gelirlerine, yenilmiş devletlere yüklenmiş katkıları da eklemeli.

Son olarak da eyalet yöneticileri soyarlardı halkı.

Böylece altın, gümüş, sanat eseri, her çeşidinden eşya olarak, korkunç bir zenginlik ırmağı fethedilen ülkelerden akıp duruyordu Roma'ya.

Köleliğin kaynakları

Köle el emeğinin bir araya getirilmesi de malların bir araya getirilmesindeki yöntemlerle, yani zorla oluyordu. Üretim aracı olarak köleliğin gelişmesinin belirgin niteliği budur.

Roma bu bakımdan pek uygun bir durumda bulunuyordu. Akdeniz havzasının en uygar, iktisadi yönden de en gelişmiş bölgelerini fethetmişti. Bu bölgelerde üretim, İtalya'da olduğundan daha örgütlüydü ve el emeği yönünden daha nitelikliydi. Sonra, fethedilen ülkelerin yakınlığı sayesinde, kölelerin taşınması özel güçlükler göstermiyordu. O yüzden de Roma toplumundaki yeni sosyal tabakaların vurguncu ve çapulcuları, ele geçirilen ülkelerin halk kitlelerini köle durumuna getirip İtalya'da toplamayı amaçlıyorlardı. Böylece, başta gelen üretici bir öğe oldu köle ve o tarihten başlayarak da köle emeğinin kullanımı büyük bir gelişme gösterdi.

Kölelik, ya doğuştandı ya da özgürken zorla köle olunuyordu.

Sonradan köle olanların başında, borçlarını ödeyemeyenleri görüyoruz. M.Ö. 326 tarihli Poetelia Kanunu, ancak Romalı yurttaşlar içindi. Borç için kölelik, Roma yurttaşlığı hakkını kazanmamış İtalyalılar için devam ediyordu; eyaletlerde, publicanuslar da insanları köle haline getirmek için bu yoldan yararlanıyorlardı. Ayrıca terk

edilmiş, kaçırılmış çocuklar, onları bulup besleyenlerin mülkü olarak görüldüğünden köle oluyorlardı. Haydutların, korsanların kaçırıp sattıkları insanların yazgısı da buydu.

Bununla beraber, M.Ö. 3. ve 2. yüzyılların bitip tükenmeyen savaşları, pazarlara sayısız esiri yığdığından, köleliğin başlıca kaynağı oldu. Şu örneği hatırlatmak yeter: M.Ö. 167 yılında, Epeiros fatihi Paulus Aemilius, bu ülkenin 70 kentinden 150.000 insanı köle haline getirmişti.

Böylece köle ticareti, günlük ve pek kârlı bir ticaret biçimi olup çıktı.

İmparatorluğun değişik noktalarında önemli köle pazarları vardı. Bazıları sürekliydi bunların. Fiyatları değişiyordu kölelerin: Okuryazar olması, meslek sahibi olması fiyatını arttırıyordu. M.Ö. 2. yüzyılda Roma ve İtalya'daki kölelerin sayısını, kaba rakam olarak, pek bilmiyoruz; ama özgür insanlardan fazlaydılar büyük bir olasılıkla. Bu sayı zamanla arttı: İmparatorluk devrinde, çoğu zenginin 20.000 kölesi olabiliyordu.

Kölelik her türlü üretimin temeli olup çıktı.

Kölelerin sömürülme biçimleri

Ticaret ekonomisinin gelişmesi nedeniyle, köle emeğinin sömürülmesi, Romalılarda en uç noktasına vardı. Bir Romalı yazar, Varro, "böğüren aletler"le "dilsiz aletler"den ayırarak, "konuşan alet" diye tanımlar köleyi. Köle sahipleri ölüm, kaçma ya da sakatlanmasıyla bu aletin ellerinden çıkacağından korktukları için, yalnız çokça yararlanmayı değil, verdikleri parayı en kısa zamanda çıkaracak biçimde kullanmayı amaçlarlardı.

Böylece, kölelerin çalışması, bedensel güçlerinin son çizgisine gelip dayandı sonunda.

Bu acımasız sömürü, hepsinden önce tarımdaki kölelerin sırtındaydı.

Romalı kölelerin çoğunluğu da onlardaydı. Yılda iki bayram dışında durmadan çalıştırılırlardı ve açlık içinde tutulurlardı sürekli; yiyip içtikleri gibi giydikleri de öyleydi. Sicilya'daki geniş topraklarda bu rejim o durumdaydı ki, Yunan kökenli bir Romalı tarihçi, Diodoros bile kölelere karşı gösterilen ölçüsüz tamahkârlığa, hainliğe, hileci tavırlara bakıp "utanmazlık"la niteler rejimi. İşler oraya vardı

ki, Sicilya'daki kölelerin büyük bir bölümü yiyecek, giyecek için haydutluğa başladılar sonunda.

Madenler, taşocakları, tuğla harmanları, yağ imalathaneleri, değirmenler, fırınlar, seramik ve dokuma atölyelerinde çalıştırılan kölelerin tâbi oldukları sömürü ise çok daha korkunçtu.

Kölelerin bu insanı ürküten çalışması, doğaldır ki zorla ve terörle sağlanıyordu. Dövmek ve kırbaçlamak günlük cezalardandı; kaçanlar "kaçmış" diye kızgın demirle dağlanırlardı. En dik kafalılar, "kötü" köleler yeraltındaki mahzenlerde zincire vurulur ya da taşocaklarına gönderilirlerdi; daha da olmazsa çarmıha gerilirlerdi.

En büyük cezaydı bu.

Romalı zenginlerin kentlerdeki evlerinde çalışan kölelerin durumu, üretimde çalıştırılan kölelerin durumundan hayli farklıydı. Bahçıvanlıktan müzik eğitimine varıncaya değin çeşitli işlerde yığınla köle görüyoruz bu evlerde. Bununla beraber, efendileri, gözdeleri bir yana, onlara karşı da insanlık dışı davranışlarda bulunmaktan kaçınmazdı zaman zaman.

Roma hukuku ve köle

Bu terör ve keyfilik rejimini meşrulaştırmak için Romalı hukukçular hayli anlamlı formüller buldular: *İnstitutiones*'te, "Köle, kişi değildir," diye yazılıdır; hukukçu Gaius, "köleler, hayvanlar, başka şeyler" diyerek daha da aydınlığa kavuşturur formülü. Ünlü Roma hukukçusu Ulpianus pek açık konuşur: "Köle ya da başka bir hayvan" der.

Roma hukuku, bu temel önermeden kalkarak bir şey, bir hayvan olarak görülen köle üzerinde sahibinin sınırsız iktidarı olduğu sonucuna varıyordu; köle sahibi, kölesi üzerinde ölümkalım hakkına sahipti. Böylece hukuk, kölelerin çalışmasının verimini son çizgisine çıkarmak için her türlü zorlama araçlarını vermiş oluyordu köle sahiplerine.

Ayrıca köle, en temel medeni haklardan da yoksundu. Özgürlüğüyle beraber kendi öz adını bile yitiriyor ve hayvanlara benzeyen bir takma ad veriliyordu kendisine. Evlenme ve aile kurma hakkı bile yoktu kölenin; efendisinin isteğine, bazen de emrine bağlı, yalnızca bir geçici birleşmeydi kadınla erkek arasındaki. Bu birleşmeden olan çocuklar da efendinin oluyor-

du. Hukuk, mülkiyet hakkı da tanımıyordu köleye. Son olarak köle, eylemlerinden dolayı mahkemeler önünde sorumlu değildi; bir yurttaşa verdiği zararı sahibi öderdi; sahibininse, köleyi zarar gören tarafa terk ederek tazminattan kurtulma hakkı vardı.

Böylece, Roma'da M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak köleliğin ilkçağda o zamana değin görülmemiş bir gelişme ve genişlik kazandığı bir toplum çıktı ortaya.

LATİFUNDİA'NIN DOĞUŞU VE KÖYLÜLÜK

Büyük fetihler toprak rejimini de etkiledi: M.Ö. 2. yüzyılda, gitgide genişleyen topraklar kapalı ve göreneksel niteliklerini yitirip pazar için üretim yapan tarım işletmeciliğine, "latifundia"lara dönüştü. Bunun bir önemli sonucu olacaktır: Köylüler topraklarından koparılacak, kentlere doluşacak ve "kent plebleri" zümresi doğacaktır.

Nasıl?

Latifundia'nın doğuşu

Gitgide zenginleşen soylular ve –belli bir ölçüde– equitesler, parasal kaynaklardan ve kölelerin el emeğinden doğan kazanç fazlasını, kölelere ekip biçtirilen büyük tarım toprakları ya da "villa" alımına ayırıyorlardı. Kendilerini özellikle tefeciliğe ve vergi kesenekleri üstüne spekülasyonlara vermiş olan equitesler, ellerindeki sermayenin bir bölümünü sanayiye ve ticarete yatırıyorlardı. Ne var ki, sanayi malları küçük işyerlerinde üretiliyor ve en yakın pazarlara sürülüyordu. Böylece tacir, bu alana önemsiz bir alıcı olarak çıkabiliyordu ancak. Ayrıca, Roma ticareti, özellikle deniz ticareti aracı durumdaydı ve Doğu Akdeniz ülkeleriyle yarışmaya giremezdi. Doğulu meslektaşlarının (Yunanlılar, Küçük Asyalılar, Suriyeliler, Fenikeliler, Yahudiler) deneyimi, girişkenliği ve ilişki dünyasına sahip olmayan Romalı ve İtalyan tacirler, Doğu mallarının alım satımı ile yetiniyorlar ve Suriye ile İskenderiye'den daha uzağa gidemiyorlardı. Ayrıca sıkıntısı, tehlikesi olan ticaret onur verici bir uğraş olarak karşılanmıyordu genellikle.

Ama toprak edinmek, gelir sağlamada en rahat, en güvenli, giderek en "soylu" yol olarak görülüyordu.

Büyük toprakların sahipliği toplumda yükselişin de yollarını açıyordu: Zengin bir toprak sahibi, müşterileri durumunda olan kolonların, çiftlik kiracılarının, küçük mülkiyet sahiplerinin, çevredeki kentlerin şahsında, kendine bağlı seçmenler kazanmış oluyor, onların oylarıyla da magistratuslukları tırmanıyor ve magistratusluk da eyalet yönetiminde bir başka makamın yolunu açıyor, giderek daha da zengin olmanın dizginleri ele geçirilmiş oluyordu.

Nasıl büyük toprak sahibi olunabiliyordu?

İtalya'nın fethi sıralarında, fethedilen topraklar iki kategoriye ayrılmıştı: 1) Roma kolonlarına dağıtılmak, satılmak ya da kiralanmak için bölünmüş ekili topraklar; 2) Daha da geniş olan ve "kamu toprağı" (*ager publicus*) durumundaki ekilmemiş topraklar. İsteyen, devlete ürünün 1/10'unu, yemişin de 1/5'ini vererek, bu kamu toprağından bir parça edinebiliyordu. Bu hükümler, küçük köylüleri hoşnut etme amacına dönüktü. Ne var ki, bunun tam karşıtı bir sonuç ortaya çıktı: Bu boş toprakları işgal eden ve uzun süre ellerinde tutup zamanaşımından da yararlanan zenginler, başladılar komşuluklarındaki yoksulların topraklarını kendi topraklarına katmaya. Ya karşılığını ödeyerek ya da zorla geçiriyorlardı ellerine bunları. Sonunda, orta büyüklükteki topraklar yerine uçsuz bucaksız toprakların sahibi olup çıktılar.

Latifundialar işte bunlar.

Böylece latifundialar satış yoluyla değil, özellikle kamu topraklarının işgali (*occupatio*) yoluyla oluşuyordu. Tarımla ilgili yığınla eserin de yayımlandığı yıllardır o yıllar.

Bu eserlerden öğreniyoruz ki, latifundialar aslında ticaret amacına dönük tarım işletmeleri. İlke şu: "Mülk sahibi mümkün olduğu kadar fazla satmalı ve mümkün olduğu kadar az satın almalı." Bu amaçladır ki, bir toprak satın alınırken, yalnız verimliliğine dikkatle yetinilmemeli; yakınında önemli bir kent olmalı, malların taşınması ve satımı için denize, taşımaya elverişli bir ırmağa ve işlek bir yola da yakın olmalıydı. Bu yeni tip topraklarda tahıl ekimi ikinci plana atılmıştır; sorun, en çok kâr getiren ekimin ne olduğu sorunudur. Bu bakımdan önde bağlar geliyor; onu, önem sırasına göre, sebze bahçeleri, sorgunluklar, zeytinlikler, otlaklar, ekilebilir topraklar ve ormanlar izliyordu.

Böylece topraklar M.Ö. 2. yüzyılda, pazar için üretim ve satış yapmak amacıyla örgütlenmeye başlar; işletilmeleri bakımından kapalı ve göreneksel niteliklerini yitirmişlerdir artık.

İşletmenin başına, kâhya olarak, genellikle bağlılığı denenmiş, tarımdan anlayan bilgili bir köle (*villicus*) getirilirdi. Emekçiler de esas olarak kölelerden oluşuyordu. Sayıları da işletmenin çeşidine göre değişiyordu. Asıl işi bunlar yapardı. Ne var ki, ivedi işler için özgür işçiler de (*politores*) alınırdı işe; çalışmalarının karşılığında da ürünün 1/8'inden 1/5'ine kadar değişen bir miktarı alırlardı. Zeytin toplamada büyük taşaron toplulukların başkanlarıyla anlaşmaya gidilirdi. Çalışmaya uygun olmayan ya da sağlığa aykırı yerlerdeki topraklar, kolonlara, aileleriyle ekip biçen özgür durumdaki yoksul köylülere kiralanırdı. Beş yıllık kiralar, aynı süre için yenilenebiliyordu.

Tarım aletleri M.Ö. 2. yüzyılda, daha sonraki yüzyıllarda da olduğu gibi, kaba ve ilkeldi. Ne var ki, büyük bir tarım işletmeciliği köle emeğine dayandığı için teknik gelişmenin ve rasyonalizasyonun da önünde bir engeldi. Ancak, köle sahiplerinin asıl korkusu, kölelerin tarım aletlerini ve hayvanları gizlice parçalayıp telef etmeleri değildi yalnız; hoşnutsuzluk, açıktan açığa karışıklıklara ve yağmaya dönüşüyordu.

Köylülüğün durumu

"Latifundialar, İtalya'yı mahvettiler."

Romalı yazar Plinius, daha M.Ö. 1. yüzyılda böyle söylüyordu.

Gerçekten M.Ö. 3. ve 2. yüzyılların sürekli savaşları ve onları desteklemek üzere konan olağanüstü vergiler, tarımda köle emeğinin kullanılmasının gitgide yaygınlaşması, fethedilen ülkelerden ucuza bol miktarda buğday gelmesi, küçük işletmeleri yıkmış ve çok büyük sayıda çiftçinin, toprağından olması için uygun bir ortam yaratmıştı. Bundan yararlananlar da büyük mülk sahipleri oldu; yoksul köylülerin topraklarını, kâh satın alarak, kâh kiralayarak, bazen de zorla el koyarak kovdular onları.

Köylülüğün toprağından olması, bölgelere göre değişiyordu ve bütün İtalya için tam olmaktan uzaktı: Güneyin hayvancılıkla uğraşan bölgeleri en çok etkilenen bölgeydi; dağlık

yerler pek etkilenmemişti olaydan; Kuzey İtalya ise, küçük ve orta mülkiyetin yurdu olmakta devam ediyordu.

Ne yapıyordu toprağından olan köylüler?

Bir bölümü çiftlik kiracısı olarak orada kalıyor, bir bölümü de ücret karşılığında gündelikçi ya da yarıcı (*partiarii*, *politores*) oluyordu. Bu tarım işçilerinin kazançları pek düşük ve yalnızca mevsimlikti. Öyle olunca da bu tarım proleteryasının büyük mülk sahiplerine hasım bir zihniyet taşımalarında ve bu mülklerin ve öteki malların bölüşülmesini akıllarından geçirmelerinde şaşılacak bir şey olmasa gerek.

M.Ö. 3. yüzyıldan başlayarak, kırsal kesimin toprağını yitirmiş kitleleri, yaşayabilmek için kentlere göç etmeye başladılar. Çeşitli işler yapıyordu bir bölümü; M.Ö. 3. yüzyılda Roma'da yığınla fırın, boyacı ve temizleyici, keçeci ve kunduracı dükkânı açıldı. Bir bölümü küçük ticaretle uğraşıyor ya da meyhane açıyorlardı; duvarcılık, kayıkçılık, hamallık, tayfalık vb. yapanlar da vardı içlerinde. Ne var ki, çoğunluğu sürekli ve gelirli bir iş bulamadığı için serseri oluyor, nerde sabah orda akşam, beş parasız ve asalak bir yaşam sürüyorlardı. Bu aç kalabalıklar, günlerini, forumda ya da pazarlarda, karınlarını doyuracak birkaç kuruş kazanmak için geçirirlerdi. Çaptan düşmüş komedyenler, "şakşakçı" diye kiralarlardı kimini; seçimlerde adaylar da gerekli oyu sağlayabilmek için çoğunu satın alırdı ve bir bölümü de zenginlere kapılanır, fedai olurlardı.

Böylece Roma'da ve İtalya'nın öteki büyük kentlerinde bir aşağı halk tabakasının doğduğunu görüyoruz: Çağdaşları, küçümseyerek "kent plebi" (*plebs urbana*) diye adlandırırlar onları. Üretimin hemen her alanında ucuz köle emeğinin kullanılması, kent pleblerinin ücretli özgür bir sınıf olmasını engelliyor ve rastlantıya bağlı üç-beş kuruşla ya da zenginlerin sadakalarıyla geçinen aç ve aylak bir yaşama mahkûm ediyordu onları. Bu koşullarda kent pleblerinin, çalışma için her türlü yeteneklerini, hatta sürekli bir iş bulma arzularını giderek yitirmelerinden daha doğal ne olabilirdi?

İşte o yüzdendir ki Karl Marx, Romalı bu "aylak serseri"yi modern dünyanın işçilerinden ayırır ve şöyle der: "Roma proletaryası toplumun zararına yaşıyordu; oysa modern toplum, proletaryanın zararına yaşamaktadır."

Doğrudur söyledikleri!

Sonra, Roma'nın sosyal hareketlerinde kent plebleri, modern proletaryadan farklı olarak, ilerici ve devrimci bir güç

oluşturmuyor; tersine, sosyal gelişmeyi frenleyen, tam anlamıyla zararlı bir rol oynuyordu.

ROMA'DA KÜLTÜR DEVRİMİ

Roma'nın köleci büyük bir imparatorluk haline gelmesinin yol açtığı derin iktisadi ve sosyal değişiklikler, yaşamın her noktasında köklü bir dönüşümü, maddi ve manevi uygarlık alanında gerçek bir devrimi de beraberinde getirdi.

Roma kenti ve yeni yaşamı

Her şeyden önce, Roma genişliği ve nüfusu bakımından dev bir kent olup çıktı. İtalya'nın her yanından insanlar akıyordu oraya; özellikle Yunan, Suriyeli ve Yahudi yığınla yabancı da gelip yerleşiyordu kentte. Roma tüm Akdeniz dünyasının başkenti olma yolundaydı.

Büyük devlet binaları ve özel evler yapılıyordu; yollar, pazarlar ve alanlar taşla döşeniyor, Tiber üzerine yeni köprüler kuruluyordu. Ne var ki, bunlar olurken dış görünüşü bakımından da Roma, kendi yarattığı geniş imparatorluğun temelindeki derin çelişmeleri de pek açık biçimde sergilemekteydi. Pleblerin pis kulübelerinin yanı sıra girişimciler ucuz fiyata, toprakaltı hesaba katılmazsa, bazen üç ya da dört katlı evler yaptırmaya başlamışlardı. Ahşap bir iskelet üzerinde pişmiş tuğladan yapılan bu evler çok kez yıkılıyor ve sık sık da yanıyordu. Katlar da merdivenlerle birbirine bağlanıyor ve her türlü konfordan yoksun, içine yoksul ailelerin yığıldığı küçük odalara bölünüyorlardı. Süprüntüler avlulara ve yollara atıldığı için salgın hastalıklara yol açıyordu. Öte yandan, bu loş ve yoksul evlerin yanı başında yeni zenginlerin evlerinden oluşan mahalleler doğmaya başlamıştı. Özellikle Palatino Tepesi'ni kaplayan bu mahallelerde evler, çevresi sütunlu iç avluları, sanatkârca tıraş edilmiş şimşir ve porsuk bahçeleriyle Hellenistik biçemde yapılıyordu. Banyolu, mozaik döşeli, duvarları değerli mermerden ya da freskolarla süslü, yaldızlı, fildişinden mobilyalı konforlu apartmanlar görüyoruz bu mahallelerde. Roma aristokrasisinin, güzelliğiyle ünlü yerlerde ve deniz kıyılarındaki "kent villa"larında da aynı lüks görülüyordu.

Roma soyluları, çok geçmedi her türlü zevkin kucağına atıverdiler kendini. Davetlilerin akıl almaz bir oburluk ve ölçüsüzce bir sarhoşluk içinde boğuldukları şölenler için hiçbir giderden kaçınılmıyordu. Âdetlerdeki o eski ağırbaşlılık ve yalınlık kaybolmuştu: Kadınların eski yalın giysilerinin yerini pahalı kumaşlardan giysiler almıştı. Şemsiye ve tavus tüyünden yelpaze ve akıl almaz serpuşlar ve saç tuvaletleri modası gelmişti. Pandomima temsillerine, vahşi hayvanlar için sürek avlarına, halkın günlük seyirliği haline gelen kanlı gladyatör oyunlarına rağbet de işte bu zamanlara rastlar. O devre kadar, bu tür öldürmeler, insan kurban etmenin bir kalıntısı olarak, ancak cenaze törenlerinde yapılıyordu.

Şimdi ise arenalardaydı!

Edebiyat ve sanat

Ne var ki, dışardan gelen bu kötü eğilimlerin yanı sıra yabancı uygarlıkların, özellikle Yunan'ın kültürel değerleri de yayılmaya başlıyordu. "Tutsak Yunan, kendisini yenen vahşiyi fethetti ve sanatıyla, yontulmamış Latium'un gözünü büyüledi."

Horatius, daha sonra böyle söyleyecektir.

M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak, Yunan eğiticiler her zengin Roma evinin zorunlu bir parçası olup çıktı. Hellenizme karşı bu hayranlığın etkisi altında, M.Ö. 3. yüzyılın sonlarından başlayarak ve 2. yüzyılın ilk yarısında, gerçekten Romalı yeni bir kültür oluşmaya başladı.

Başta edebiyatta kimleri görüyoruz?

Roma edebiyatının babası, Yunan kökenli bir eğitici köle oldu: Taranto'lu Livius Andronicus. Andronicus, –M.Ö. 240 yılı dolayında– Homeros'un *Odysseia*'sını Latinceye çevirdi ve Yunan örneklerini göz önünde tutarak ilk Roma komedi ve trajedilerini yazdı.

Roma'nın ikinci şairi, Campania'lı Sneius Naevius oldu. Yedi kitaplık *Kartaca Savaşı* adlı eseri, Roma edebiyatının ilk epik poemidir. Naevius, bundan başka, Yunan komedi ve trajedilerinden çeviriler yaptı; kendisi de komedi ve trajediler yazdı. Eserlerinin birinde şu cümleyi buluyoruz: "Özgürlüğe yürekten bağlandım ve paranın çok üstünde tuttum onu." "Roma'nın Aristophanes'i" olmak isteyen Naevius, göz önündeki bazı kişilerin kötü yanlarıyla alay ediyordu; hapse atılmasına neden

oldu bu, Roma'dan kovuldu –M.Ö. 200 yılına doğru– sürgünde öldü.

Plautus'un eserlerine esin veren de aynı demokratik ruhtur.

Ombria'lı yoksul bir göçmen olan Titus Macius Plautus (M.Ö. 254-184 dolayı) Roma'da tüm meslekleri denedikten sonra tiyatroya hizmetkâr olarak girdi; ama sonradan halkın pek tuttuğu komediler yazdı. Bunların içinden ancak 21'i günümüze kadar ulaşabildi. Bu piyeslerin sahneleri Yunanistan'da geçer; ancak, "Yunan âdetleri"yle alay ederken aynı şeylerin Roma'da da olduğunu anlatmak ister. Eleştiri gücü, özellikle yeni Roma toplumunun halka pek iğrenç gelen birtakım görünüşlerine yönelmiştir: Zafer arkasında koşan başıboş askerlere (*Sahte Kahraman*), zenginliğe susamış insanlara (*Tencere*) çatar; öte yandan, yoksul insanlara, hatta kölelere (*Stichus*) büyük yakınlık gösterir.

Ne var ki, Roma'da M.Ö. 2. yüzyılın ilk yarısında başlayan siyasal gericilik, kendi şairlerini de yetiştirdi. Calabria'lı Ennius, M.Ö. 204 yılında Roma'ya geldi ve Roma aristokrasisinin ozanlığına soyundu. "Naevius yontulmamışı" ile açıkça alay ediyor ve onun tam karşısına geçerek, Afrikalı Scipio'yu göklere çıkarıyordu. *Annales* adlı poeminde, Aineias'tan "Oyalayıcı" Fabius Maximus'a kadar Romalı kahramanları şakıyor ve halktan nefret ediyordu. Bunları yaparken, Yunanistan'ın maddeci ve akılcı filozoflarının öğretilerini de sergiliyordu mısralarında. Yurttaşlık hakkını kazanarak M.Ö. 169 yılında öldü. Scipiolar, kendi aile mezarlıklarında bir anıt diktirdiler adına.

Ennius'un yeğeni, şair ve ressam Pacuvius (M.Ö. 220-130) Aiskhylos, Sophokles ve Euripides'e öykünen trajedileriyle ün kazandı. Ancak, halk kayıtsız kaldı eserlerine. Aristokratik eğilimler taşıyan azatlı komik şair Terentius'un (M.Ö. 190-159 dolayı) eserlerine karşı da aynı ilgisizliği görüyoruz. Topu topu altı adet komedisinde Terentius, Roma toplumundaki aydın seçkinlerin beğeni ve düşüncelerinin sözcülüğünü yapıyordu. "İnsanım; insana dair hiçbir şey bana yabancı değildir."

Dillere destan olmuş bu söz onundur.

Ve gerçekten de güzel bir sözdür dediği!

Yunan sitelerinden yağmalanmış ve özellikle Paulus Aemilius ile L. Mummius'un Roma'ya getirdikleri sayısız şaheser sayesinde güzel sanatlar da çiçeklenmeye başladı. O tarihten

başlayarak sanat eserlerinin koleksiyonunu yapma modası aldı yürüdü ve özgün eserler istekleri karşılayamadığından, Yunan örneklerini kopya etme devri açıldı (Belveder Apollon'u bu kopyalardan biridir). Ressamlar, başta Yunanlıydılar; kendilerine yapılan en önemli ısmarlamalar da savaş tablolarıydı.

Romalılar, sonra kendi ressamlarını yetiştirdiler.

M.Ö. 304 yılından başlayarak, Fabiuslardan biri kendi elleriyle Salus Tapınağı'nı süsledi; sonraki kuşaklara geçen Pictor (ressam) takma adı buradan gelir. Şair Pacuvius da Herkül Tapınağı için yaptığı tablosuyla ün kazandı. M.Ö. 3. ve 2. yüzyılların bu eserlerinden elimizde kalan, M.Ö. 3. yüzyıla ait bir mezardaki yalnız küçük bir parça yazık ki.

Ancak, bu devrin Roma heykeli hakkında daha çok bilgi var elimizde. Ölenin yüzünün kalıbını alma âdeti, o yüzdeki çizgileri taşa ya da mermere, olanca benzerliğiyle, yüzdeki bozukluklara varıncaya dek tüm özellikleriyle geçirme âdetini doğurdu. Canlı bir gerçekçiliği yansıtan Roma büst sanatının kökeni budur. O devrin mimarlık anıtlarından elimizde kalan, M.Ö. 179 yılında yapılan Aemilius Bazilikası'nın bazı kalıntıları yalnız.

Bilim ve din

Yunan felsefesinin etkisi altında, geçmişin çocuksu görüşleri de toplumun –hiç olmazsa– yüksek çevrelerinde değişikliğe uğruyordu. Scipio Aemilius'un dostları arasında Yunan filozofu Panetius'la tarihçi Polybios da vardı ve seferlerinde yoldaşlık ediyorlardı kendisine. Cato'nun arkasında toplanan köhnemiş Roma geleneğinin yandaşları, Yunan'ın felsefi düşüncelerinin sızmasını önleyebilecek güçte değildi; Yunan filozoflarını birçok kez İtalya'dan sürüp çıkarmayı amaçlayan Senato kararları da boşa çıktı.

Tarihçilik de M.Ö. 3. yüzyılın sonlarından başlayarak gelişmeye başladı. Fabius Pictor M.Ö. 200 yılına doğru resmi kroniklere, aile geleneklerine ve başka kaynaklara dayanarak, kuruluşundan kendi zamanına değin ilk Roma tarihini yazdı. Yunanlılara Roma devletinin gücünü göstermeyi amaçlayan bu eser, Yunanca yazılmıştı. Ondan sonra gelen birkaç tarihçi de öyle yaptı. Yalnız Cato, Latince yazdı tarihini. Tarihçilerin büyük adamlara karşı gösterdikleri aşırı öneme karşı çıkarak

şöyle diyordu: "Perseus'u yenen Konsül Paulus değildir, Roma halkıdır."

Büyük bir olasılıkla, doğa bilimleri ve matematik de serpilip gelişmeye başlamıştı bu devirde. Matematik bilgisi olmadan, Roma mimarlarının ve mühendislerinin bazilika, su kemerleri, köprüler gibi onca eseri, beş sıra kürekli gemileri vb. yapabilmeleri imkânsız olurdu. Ancak, o devirde yaşamış Romalı matematikçi, fizikçi ya da mekanikçilerden hiçbirinin adını bilmiyoruz. Tek bildiğimiz, M.Ö. 168 yılındaki güneş tutulmasını önceden haber verenin bir Romalı subay olduğu.

Din alanında da büyük bir devrim oldu. M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllardan başlayarak, tarımın gelişmesiyle, ilkel animizm tarla çalışmalarına göz kulak olan tanrılar kültünde billurlaşmaya başlamıştı. Köylünün uğraşını etkileyen doğa güçleri büyük bir önem kazandılar; Romalılar için "baba tanrılar" oldu onlar.

Toprağı sürüp işleme tanrıları olarak Vevactor ile Reparator; ekim tanrısı olarak İnsitor, çimlenip filizlenme tanrısı olarak Proserpina, çiçeklenme tanrısı olarak Flora, olgunlaşma tanrısı olarak Matura böyleydi. Köylülere patronluk eden bu tanrıların başında bir üçlü gelirdi: Gök, fırtına ve yağmur, daha sonra şarabın da tanrısı Iupiter; tarlaların, tarım çalışmalarının ve aynı zamanda savaşın tanrısı Mars ve görevleri açıklıkla belirlenmemiş Quirinus.

Bu ilk Roma kültünün göze en çok çarpan niteliği, gerçekten akli, yalın ve tam anlamıyla faydacı bir nitelik taşımasıdır. Duruma göre şu ya da bu tanrıya dua ederken onunla aranılan, her iki tarafı da; dua edeni de, tanrıyı da bağlayacak bir sözleşmenin (*religio*) kurulmasıydı. Dinsel eylem belli formüller halinde ortaya çıkardı. Eski Roma kültünün bu biçimciliği, ilk zamanların yaygın tipi olan yükümlülüklerine sıkı sıkıya bağlı küçük çiftçinin içini rahatlatıyor, kaygı ve tasalarını gideriyordu.

Ancak, Etrüsk egemenliğinden başlayarak Roma'da zanaat ve ticaretin gelişmesi ve İtalya'nın komşularıyla yakın ilişkilerin kurulmasıyla Roma dininde, sayıları gitgide artan yabancı "yeni tanrılar"ın yer aldığını görüyoruz.

Etruria'dan gelen Iuno ile Minerva, Iupiter'le ortaklaşa "Capitolium Üçlüsü"nü oluşturdu ve resmi panteonun en üstün tanrıları oldular. M.Ö. 500 yılına doğru Yunan Herakles, Castor ve

Pollux, Apollon ve Artemis (Diana) kültleri Roma'ya sızmaya başladı. Eski Roma tanrılarının adlarını alan Demeter'le uyduları Dionysos ve Kore kültleriyle Ceres, Liber ve Libera, Sicilya'dan çıkıp geldiler; Sicilya'dan, çünkü Romalıların ihtiyaçlarını karşılayan buğday alımı sürekli bu adadan yapılıyordu.

Ticaret, kültleri de beraberinde alıp getirmişti.

Aventino Tepesi'nde M.Ö. 496 yılında yükseltilen tapınak, Yunan biçeminde yapılmıştı ve Yunan rahiplerince "Yunankâri" kutlanırdı kült. Apollon kültü ile aynı zamanda, büyük bir olasılıkla Cumae'den, "Sibylla Kitapları" da Roma'ya getirildi; Yunan kadın peygamberlerin kehanetlerini bir araya getirdiklerine inanılıyordu bu kitapların.

Böylece, Roma dini M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında, eskiyle yeni öğelerin acayip bir bileşimiydi. Toplumun yukarı katları dine karşı kayıtsız, hatta kuşkucu olmuştu. Gözde birçok devlet adamı, görevlerini yaparken kehanetlerle açıktan açığa alay ediyorlardı. Halka gelince, Roma'da olduğu gibi İtalya'da da (Orpheusçu, Dionysosçu, vb.) çeşitli Yunan eğilimleri, gizli dernekler halinde örgütlenmiş olarak kendilerine yandaş toplayıp duruyorlardı.

Yaşlı Romalıların, bu sapkın mezheplere karşı zaman zaman korkunç kışkırtmalarda bulundukları doğrudur. Örneğin, M.Ö. 186 yılındaki, yedi bine yakın insanı cezalandıran Bacchanalia Davası'nda böyle olmuştur. Ancak, hiçbir resmi önlem, devlet dininin boyunduruğundan kurtulmuş halk kitlelerini o boyundurukta tutabilecek güçte değildi. Roma'nın oligarşik yönetimi, özgür halkın aşağı tabakaları üzerindeki baskısının araçlarından biri olan bu manevi freni kullanabilecek durumda değildi artık.

BÖLÜM V

ROMA DEVRİMİ VE TEPKİLERİ

Köleci büyük bir imparatorluğun kurulması, onun ortaya çıkardığı iktisadi ve sosyal ilişkiler, Roma'da ve eyaletlerinde M.Ö. 2. yüzyıldan başlayarak keskin sosyal çelişmelere yol açtı. Temeldeki çelişme, kölelerle efendileri arasındaki uzlaşmazlıktı ve köle emeğinin kullanılmasının artması nedeniyle daha da keskinleşmişti.

Bu çelişmelere başkaları da eklenecektir.

Bu devrimci hareket tepkisini de çağıracaktır çok geçmeden.

KÖLELERİN DEVRİMCİ HAREKETİNİN BAŞLANGICI

M.Ö. 200 yılından başlayarak büyük malikânelerin çoğalmasıyla kölelerin başkaldırıları önemli bir boyut kazanır. Yüzlerce ve binlerce kölenin katıldığı başkaldırılardır bunlar.

Ne var ki, "yöresel" bir nitelik taşımaktadırlar başlarda.

İlk başkaldırılar

Bu nitelikte ilk başkaldırı, M.Ö. 198 yılına doğru Latium'daki bir Roma kolonisinde patlak verir. Bu kolonide Kartaca'nın tanınmış ailelerinden alınmış tutsaklar oturuyordu. Çevrelerinde de belki yine Afrikalı köleler vardı. Bir bayram günü başkaldıracak; herkesi öldürdükten sonra, limandaki gemilere binip yurtlarına döneceklerdi.

Tertip başarıya ulaşamaz; ihanete uğrar çünkü.

Yığınla tertipçi işkenceye verilir hemen; kaçanlar da ele geçirilir sonradan.

Birçok gözü pek insanın girişimi, yurda dönme arzusu, içerden ihanetlerin yol açtığı başarısızlıklar çoğu patlamanın genel nitelikleridir o yıllarda.

Daha büyük çapta bir ikinci başkaldırı, Etruria'da oldu (M.Ö. 196). Etruria, büyük toprak mülkiyetinin başta geldiği bir Roma eyaletiydi. Başkaldıranlar gerçekten bir ordu oluştu-

rurlar; öyle ki, üzerlerine bir tümen yollanır. Ancak, düzenli bir savaşta yenilir köleler: Çoğu öldürülür, başları çarmıha gerilir, ötekiler cezalandırılır ve efendilerine teslim edilir.

Boyutları bakımından pek önemli bir başkaldırıdır bu.

M.Ö. 185 yılında da Apulia'nın çobanları ayaklanır.

Böylece, köle başkaldırıları M.Ö. 2. yüzyılın başlarında, yöresel de olsa gitgide daha geniş topraklara yayılır gibidir ve başkaldıran kitlelerin direnci de artmaktadır giderek. M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısında ise bu başkaldırılar sürecek, o zamana değin işitilmemiş bir şiddete bürünerek tüm eyaletlere sıçrayacak ve genel bir yangına dönüşme tehlikesini haber verecek, köleci dünyayı derinden derine sarsacaktır.

Sicilya'daki köle başkaldırıları böyleydi.

Attika ile Asya eyaletlerindekiler de öyle.

Köle başkaldırılarının yaygınlaşması

Sicilya'da patlak veren ilk başkaldırı tam yedi yıl sürdü (M.Ö. 138-132).

Kölelerin çalıştırıldığı büyük plantasyonlar sisteminin Sicilya'da kökleri pek eskiye gidiyor. Sistem, daha Yunan ve Kartaca kolonizasyonu zamanında gelişmeye başlamıştı: Sicilya'nın köle durumuna getirilen asıl yerli halkına Yunanlılar, dışardan getirdikleri büyük köle yığınlarını da katmışlardı. Suriye'den mahir işçiler ve tarımdan iyi anlayan çok sayıda köle satın alınıyordu. Kölelerin sayısı hesapsızdı. Sicilya, Romalıların eline geçtikten sonra, köle emeğiyle ayakta duran bu malikâneler sahip değiştirmiş oldular sadece.

Sicilya'daki köleler ilkçağda bile işitilmemiş bir sömürünün kurbanıydılar. Sicilya'nın tahılı, şarabı, zeytinyağı, yalnızca Roma ve İtalya'da değil, ta Peloponnesos'a kadar alıcı buluyor ve büyük kârlar sağlıyordu. Köle sahipleri daha çok kâr elde etmek için onları soyguna itecek kadar kölelerin nafakasından kesiyorlardı. Ne var ki, bu büyük ve yoğun tarım sistemi, köleleri kendine özgü bir örgütlenmenin içine de sokmuştu; ve bu örgütleşme, tiksinti duyulan efendilere karşı mücadelede rahatça devrimci bir boyut kazanabilecekti.

Nitekim öyle oldu.

İlk başkaldırı, M.Ö. 138 yılının hasat mevsiminde, Henna kentinde bir tertiple başladı. Başlarında, komünden gelmişe

benzeyen Suriyeli Eunos vardı. Öteki köleler de katıldı onlara. Kendilerine insanca davranmış olanlar dışında bütün sömürücülerden çok acı bir öç aldılar. Henna örneğini Sicilya'nın doğusundaki öteki kentler de izledi. Tarihçilere bakılırsa, sayıları 200.000'e kadar çıkmıştı başkaldıranların. Kentlerin yoksul pleblerinin tavrı da kaygı vericiydi. Tüm Doğu Sicilya'yı saran hareketi yerel güçlerin durdurması olanaksızdı; İtalya'dan gönderilen iki konsül ordusu da bir şey yapamadı. Başkaldıranlar, aşağı yukarı dört yıl Sicilya'nın büyük bir bölümüne egemen oldular; Henna başkent olmak üzere kendi devletlerini kurdular. Bu devlette büyük bir gönenç içinde yaşıyorlardı.

Tarihçi Diodoros öyle diyor.

> Bu köleler devletinin pek tuhaf bir örgütü vardı. Hükümdarlıkla demokrasinin özgün bir bileşimiydi rejim: Başkaldıranlar, şefleri Eunos'u –Antiokhos adıyla– kral seçmişlerdi. Bu seçilmiş "kral"ın kaftanı, başında tacı, hatta "kraliçe"si de olsa, Hellenistik tipte bir hükümdar görünümünde değildi: Bir halk meclisi vardı; ayrıca başkaldıranların çoğunlukta olduğu bir halk mahkemesi görüyoruz. Kralın yanında, kölelerin içinde önde gelen kişilerden oluşan bir "kurul" yer alıyordu.
>
> Ve tam bir anlaşma içindeydi kurul.
>
> Bu "köleler krallığı"nın aldığı iktisadi önlemler de pek ilginç: Başkaldıranlar, geleceği düşünerek küçük villaları yakmıyor, aletlere de, erzaka da dokunmuyorlardı. İşletmelerin bölüşümünden sonra kendileri de özgür ve bağımsız küçük köylüler durumuna gelmenin düşü içindeydiler. Kentlerde, silahşörlerin yaşamı bağışlandı ve başkaldıranlar ordusunun ihtiyaçları için, "zincirler içinde" işbaşına gönderildiler.

Ne var ki, bir büyük eksiği vardı hareketin: Her şeye karşın savunmacı bir nitelik taşıması, yerel çerçeve içinde kalıp o zamanki Roma İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde patlak veren öteki başkaldırı yuvalarıyla ilişki kurmakta gösterdiği yetersizlikti bu eksiklikler.

O başkaldırılar içinde en önemlisi, Aristonikos'un başkaldırısıydı.

> Bu başkaldırı, kısa bir süre önce Roma'nın bir Asya eyaleti olmuş Bergama'da, M.Ö. 133 yılında patlak verdi. Bergama kölelerine

"mülksüzler", krallığın büyük halı ve parşömen işliklerinde çalışan özgür işçiler, köylüler, hükümdarlık malikânelerinin küçük çiftçileri de katılmıştı. Aristonicos, başkaldıranlara Bergama'da Heliopolis'i (Güneş sitesi) kuracağını vaat etmişti. Bu düşünce, İamboulos'un bu adla yazdığı ve o zamanlar halk arasında pek tanınmış bir ütopyacı romanda dile getirilmişti. İamboulos kitabında, içinde herkesin tam bir eşitlik, kardeşlik ve özgürlük içinde yaşadığı mutlu bir ada tasarlıyordu; bu adada herkes kendi isteğiyle topluluğun ortak yararı için çalışıyordu ve boş zamanlarını, herkesin erişebileceği ve tadabileceği zevklere adamışlardı. Ve doğadan gelecekti bu zevkler, sanattan ve bilimlerden gelecekti.

Ne var ki, hiçbiri başarıya ulaşamadı bu hareketlerin.

Arka arkaya kanla bastırıldı hepsi de.

Sicilya'da, otuz yıl sonra bir ikinci genel başkaldırı daha olacaktır kölelerin ve tam üç yıl boyunca kasıp kavuracaktır ortalığı (M.Ö. 104-101). Ancak, bu kez de aynı zaafı taşıyordu başkaldırı: Girişim eksikliği ve taktikteki savunucu nitelik. Pek acımasızca bastırıldı o da ve Sicilya köleleri, devamlı korku altında yaşatmak için sürekli bir terör rejimi altına sokuldu sonunda. O kadar ki, otuz yıl sonra, Spartacus başkaldırdığında Sicilyalı köleler yeniden ayaklanabilecek durumda değildiler.

Büyük bir olasılıkla aynı yıllarda Saumacus başkaldırısını görüyoruz. Sicilyadakinin belki de uzak bir yankısı olarak, Karadeniz'deki Bosporos Krallığı'nda, İskit köleleri ayaklanmıştı bu kez de.

Neyi gösteriyor bütün bunlar?

Köleci toplumun bağrında, onu kıvrandıran şiddetli ve korkunç bir sınıf mücadelesinin varlığını. Ne var ki, bu başkaldırılar yerel ve birbirinden kopuk nitelikleriyle köleci hareketin zayıflığını da sergileyip duruyordu.

ROMA VE İTALYA'DA DEMOKRATİK HAREKET

Köle başkaldırılarına koşut olarak kentlerdeki ve kırsal kesimdeki özgür halkın aşağı tabakalarının hareketi de gitgide artan bir hızla gelişiyordu. Bu demokratik ya da Romalıların dediği gibi "halkçı" hareket, M.Ö. 3. yüzyılın ikinci yarısında

ortaya çıkan ve M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yeniden canlanan köylü hareketinin bir devamıydı.

Başka noktalardan gelen etkiler de vardı.

Reformlar dönemi; Gracchuslar

Köylülüğün toprağını yitirmesi sürüyordu; "kent plebleri"nin durumu yürekler acısıydı. Köleci hareketteki gelişmeler de özgür durumdaki halk kitlelerini kendi isteklerini daha etkin biçimde savunmaya itiyordu. Sicilya başkaldırısı İtalya'da demokratik hareketin kızışmasına dolaylı olarak yol açmıştı. Şu nedenle ki, Sicilya'nın insafsızca yakılıp yıkılması, onu belli bir süre için Roma'nın tahıl ambarı olmaktan çıkardı; bu ise, kentlerdeki kitlelerin durumlarını çok daha ağırlaştırırken, toprağından olmuş köylülerin yeniden topraklarını ele geçirme arzularını bir kat daha kamçıladı. Geçim derdi ve toprak sorunu, her ikisi de olağanüstü bir ağırlık ve güncelliğe büründü.

Bu sorunlara, yönetimdeki sorunlar da ekleniyordu. M.Ö. 149 yılında Halk Meclisi, eyaletlerdeki yöneticiler hakkında, "görevi kötüye kullanmanın soruşturulması" ile ilgili bir komisyon kuruyordu. M.Ö. 139 yılında da Comislerde yazılı ve gizli oylamaya gidilmesi kanunlaştı.

Böylece, geniş bir demokratik önlemler programı oluşuyordu.

M.Ö. 130 yılından başlayarak, forum özel bir canlılık kazandı: Her yöreden kalabalıklar doluşuyordu oraya; hatipler meclislerde ateşli söylevler veriyor, duvarlar halkın isteklerini daha da cesurca savunmaya çağıran yazılarla donanıyordu. Reform yandaşlarının mektuplarının kopyaları dolaşıyordu elden ele.

İçerikleri bir yergiyi de dile getiriyordu ister istemez.

Demokratik hareket M.Ö. 133 yılında, Tiberius Sempronius Gracchus'un halk temsilciliğine seçilmesiyle doruk noktasına vardı. Senato'yla arasındaki kişisel bir sorun bu genç ve zengin Roma soylusunun halk muhalefetinin saflarına geçmesiyle sonuçlanmıştı.

Başka nedenler de vardı bu geçişi kolaylaştıran.

Neler yaptı Tiberius Gracchus?

Tiberius halk temsilcisi olunca, "ager publicus"u, yani kamu topraklarını işgali düzenleyen bir kanun tasarısını ele aldı. Soylular ne denli tiksinirse tiksinsin, ılımlı ve yumuşak bir tasarıydı bu aslında. Ve bu topraklarla ilgili bir kanunun (M.Ö. 367 tarihli Licinia ve Sextia Kanunu) unutulmuş hükümlerini, şurasına burasına –özellikle büyük mülkiyet sahipleri yararına– birkaç değişiklik getirerek yeniden yürürlüğe koyma girişimiydi.

Kamu topraklarının işgalinde –25 hektarlık– bir sınırlama getirilmek isteniyordu; onun bile istisnaları vardı; sınırı aşan fazlalıklar belli bir tazminat karşılığında hazineye dönecekti. Devletin ele geçireceği topraklarsa, yoksul yurttaşlara, bir ödenti karşılığında ve başkasına devredilmemek koşuluyla dağıtılacaktı.

Bunun için de üç üyelik bir komisyon kuruldu.

Yumuşak da olsa, halkın hoşuna gitti bu reform önerisi. Ancak, büyük mülk sahipleri içinde kamu topraklarını gasp etmiş olanların korkunç muhalefetiyle karşılaştı. Ve onların kışkırtmasıyla, kendisi de büyük mülk sahibi olan halk temsilcisi Marcus Octavius, vetosunu kullandı ve kanun geçmedi meclisten.

Sorun, bir anayasa sorununa dönüşmüştü bir yerde.

Tiberius, Halk Meclisi'ne, Octavius'un, halk temsilcisi olarak "halkın çıkarlarına aykırı hareket ettiği" gerekçesiyle, görevine son verilmesi ve yerine yükümlülüklerinin bilincinde bir başkasının seçilmesini önerdi. Böylece, magistratusların üzerinde halk denetimini kurmak gibi, eski Roma anayasasına yabancı pek köklü bir ilke getiriliyordu: Roma'da kamu görevlileri, görev sürelerinin bitimine değin azledilemezdi; şimdi, yazılı bir anayasa bulunmadığından, Tiberius'un önerdiği önlem sayesinde, Halk Meclisi şu ya da bu magistratusu görevinden alabilecekti.

Öneri, büyük bir tepkiyle karşılaştı o yüzden.

Ne var ki, meclisten kanun çıktı, Octavius görevinden alındı ve yerine Tiberius'un yandaşı bir halk temsilcisi seçildi. Kamu topraklarının yeniden dağıtımı hakkındaki kanun tasarısı da yeniden Halk Meclisi'ne sunuldu ve kabul edilerek yürürlüğe girdi. Bir toprak komisyonu seçildi; 18 yaşındaki kardeşi Caius'un yanı sıra, Gracchus'un kendisi de üyeydi bu komisyonda.

Tiberius'un, Senato'nun mali ve eyaletlere ilişkin konularda yetkilerini azaltmak için girişimde bulunması daha korkunç bir tepkiye yol açtı. Toprak komisyonu, görevini yerine geti-

rebilmek için Senato'dan bir miktar para istemişti; Senato da reformun düşmanlarından ve kendisi de büyük toprak sahibi Publius Scipio Nasica'nın tavsiyesi üzerine, gündelik küçük bir para ayırdı komisyona. Tiberius da gerekli parayı sağlayabilmek için Halk Meclisi'nden "Asya eyaletinin yönetimi" üstüne bir üçüncü kanun geçirdi. Gerekçesi de şuydu: Bu eyaleti, yani Bergama'yı, Kral Attalos, Roma halkının kendisine bırakmıştı. Öyle olduğu için de Senato'nun eli çekildi ve eyaletin yönetimi Halk Meclisi'ne devredildi; gelirleri de Toprak Komisyonu'nun emrine verildi.

Toprak Komisyonu işe koyuldu ve dağıtımlarına başladı.

Ne var ki, soylularla Senato'nun, Halk Meclisi'ne karşı kini son derecesine varmıştı; Halk Meclisi, şu kadar yüzyıllık iktidarlarını budamıştı son aldığı önlemlerle. Bir iftira kampanyasıdır başlattılar. Aristokratik rejimin yandaşları, egemenliklerini sürdürmek için her şeye hazırdılar; Tiberius'un canına bile göz dikmişlerdi ve başardılar da.

Tiberius M.Ö. 132 yılında, halk temsilciliğini ikinci kez istediğinde, felaket de gelip buldu kendisini. Seçimler Gracchus'un aleyhinde koşullar içinde yapıldı; Senato âdetlere aykırı olarak, kırsal kesimden kimsenin –çalışmalar nedeniyle– katılamayacağı bir mevsimi, yani yazı seçmişti seçim için. Kentlerin yoksul halkları kendisini büyük ölçüde desteklediler yine de. Ne var ki oylama, Gracchus'un yeniden seçilmesine karşı olan bazı halk temsilcilerinin kalleşçe davranışları yüzünden gırtlak gırtlağa bir mücadeleye dönüştü. Forum'un pek yakınında toplanmış Senato bile bu kavgaya karıştı. Ellerinde masa ve sandalye ayakları, kırılmış sıra parçaları olduğu halde senatörler Scipio Nasica'nın arkası sıra halkı yarıp Gracchus'un bulunduğu yere kadar geldiler ve kendisine bağlı üç yüz yandaşıyla beraber öldürdüler onu.

Cesetlerini de Tiber Irmağı'na attılar.

Kinin derecesine bakınız: Tarihçi Plutarkhos diyor ki, "Öç almakta bununla da yetinmediler; dostlarından kimini sorgusuz sualsiz sürgüne yolladılar ve tutuklanan herkesi de ölüme mahkûm ettiler."

Neydi Tiberius Gracchus'u yenen aslında?

Elbette bütün suç soylulardaydı. Soylular kendi sınıflarının egemenliğini sarsabilecek herhangi bir siyasal çözümün kar-

şısındaydılar; reformlar kendi çıkarlarına aykırı olabilecek bir noktaya gelir gelmez, her türlü "hak", her türlü "kanunsallık"ı tanımaz olmuşlardı. Tiberius Gracchus yenildi; bu kavramların tamamıyla görece birer değer taşıdıklarının farkında değildi çünkü. "Kanunlara saygı" anlayışı içinde yetişmişti; barışçı ve anayasal yoldan gerçekleştirilebilecek reformlara da çocukça inanabiliyordu.

On iki yıl sonra, ağabeyinin eserini sürdürmek isteyen küçük kardeşi Caius Gracchus'un da akıbeti aynı oldu. Büyük bir hatipti Caius Gracchus; halk kitlelerini arkasından sürüklüyordu. Ağabeyinin acı ölümünden sonra, M.Ö. 123 yılında halk temsilcisi seçildi. Kitlelerin daha kararlı bir yoldan götürülebileceğini o da bilmiyordu; aslında o da Tiberius'un ılımlı programının bir sürdürücüsüydü ve reformcuydu. Ancak, Halk Meclisi'nin kanunlarına tartışılmaz bir otorite sağlamak için, Senato'ya ve soylulara karşı tüm öğeleri birleştirmeyi aradı. Senato'nun bütün hasımlarını halkın davasına kazanmak için tam bir demokratik istemler programının öncülüğünü üstlendi hemen.

Neler yaptı?

Köylüler için, Tiberius Gracchus'un toprak kanunu, olduğu gibi yürürlüğe kondu yeniden. Toprak Komisyonu işe başladı. Bir başka kanun, askerlere silah ve giyecek sağlanması işini devlete yükleyerek, köylülerin askerlik hizmeti koşullarını hafifletti. Kendi paralarıyla donanmak yükümlülüğünü kaldırarak, küçük mülkiyet sahiplerinin yıkılışı önlenmek isteniyordu böylece.

Bir üçüncü kanun, köylülerin pek yararına olarak, yol yapımı başta olmak üzere, geniş bir bayındırlık çalışması programı saptıyordu. Bununla, kırsal kesim halkına hatırı sayılır bir ekmek kapısı açılmış olacaktı. Çoğu kentlinin de çıkarı vardı bunda. Gracchus yığınla işçi ve emekçiyi kazanmış oluyordu böylece. Bir başka kararla, kent halkı, çok düşük bir fiyatla aylık buğday dağıtımından yararlanacaktı. Bu önlem, aşağı tabakaların durumunu hatırı sayılırcasına düzeltti. Equiteslere de birtakım yarar ve ayrıcalıklar sağlayarak, onların da Senato'ya karşı muhalefetini kazandı. Eyaletlerin Roma yurttaşları çıkarına sömürülmesi de tasarladıkları arasındaydı ve Kartaca'nın yıkıntıları üzerinde bir koloni kurulmasına bile girişildi. Bu arada, Latin ve İtalyan bağlaşıklara yurttaşlık hakkı tanımayı düşünüyordu.

Bu önlemlerle, bir tarihçinin deyimiyle, "Roma devleti, temellerinden sarsılmış oldu". Senato'nun eski manevi gücü kalmamıştı artık; tüm iktidar, equiteslerle halkın elindeydi. Halk meclislerinin sayısı arttı; faaliyetleriyle, aristokratik rejimin yerine artık, bir demokrasiden bahsedilebilirdi. Halk şeflerinin, hele Caius Gracchus'un saygınlığı sonsuzdu.

Halk temsilciliği, Roma'da başta gelen bir magistratusluk olup çıkmıştı.

Ne var ki, Caius Gracchus, Senato'nun ve soyluların direnişini küçümsüyordu; bu direnişse kırılmış olmaktan uzaktı henüz. Soylular, kitleleri ondan koparmak, giderek otoritesini azaltmak için yalana ve gerçekleşmesi olanaksız vaatlere, düpedüz demagojiye başladılar. Bu konuda, Caius Gracchus'un yandaşlarından kimseler bile bulabildiler bu iş için.

Bu kin dolu, gözü dönmüş kampanya, sonucunu da verdi: Caius Gracchus, halk kitleleri yanındaki otoritesini yitirdi. Arka arkaya iki kez halk temsilcisi seçildiği halde üçüncü bir kez seçilemedi ve aristokratik parti sırılsıklam bir gericiyi, Lucius Opimius'u konsül seçtirmeyi başardı. Halk Meclisi, İtalya'daki bağlaşıklara yurttaşlık hakkı vermeyi reddetti ve Senato, Kartaca'nın "lanetlenmiş toprağı" üzerinde bir koloni kurulmasını engelledi. Gracchus'un yandaşlarıyla hasımları arasındaki bir sokak kavgası da gericiliğin harekete geçmesi için bahane oldu.

Bu kavgada Opimius'un koruyucularından biri öldürülmüştü. Opimius, düşmanlarının kamu görevlilerine karşı toplu bir kıyıma hazırlandıklarını ileri sürüp sorun yaptı Senato önünde olayı. Senato ise, büyük bir keyifle, bu bahanenin üzerine atladı ve Opimius'u sınırsız yetkilerle donattı; o da, vakit yitirmeden Halk Partisi'ni acımasızca kovuşturmaya başladı. Gracchus'tan daha cesur ve daha kararlı olan Fulvius Flaccus, adamlarını silahlandırdı ve pleb hareketlerinin eski merkezi olan Aventino Tepesi'ni işgal etti; geç de olsa, halkı ayaklanmaya çağırmak niyetindeydi kuşkusuz. Ancak, Gracchus silahlanmak istemedi ve evinden her zamanki giysileriyle çıkarak foruma gitti; belinde küçük bir hançer vardı yalnız, hain düşmanlarınınsa her şey. Opimius'un birlikleri Aventino'ya saldırdılar. Gracchus'la Fulvius Flaccus acımasızca öldürüldüler ve kesik başlarını getirenlere de Opimius altınla tartarak bahşiş verdi. En az üç bin halkçı vahşice boğazlandı.

Ve soyluların serbest bıraktığı bir kudurganlık, kastı kavurdu ortalığı.

Bütün bunların sonunda demokratik hareket belli bir zaman için durduruldu. Roma'da halk hareketinin reformcu nitelikteki ilk dönemi de başarısızlıkla sona eriyordu böylece.

Neydi nedenleri bu başarısızlığın aslında?

Hareketin başında bulunan şeflerin ihtiyatlı ve pek ılımlı bir davranış içinde olmaları, bir uzlaşma politikası gütmeleri.

Gerçekten, köle hareketlerini yöneten şeflerden farklı olarak, halkın başına geçenler, rastlantının doğurduğu, soylulardan gelen ve o sınıfın ideolojisiyle bağlarını bütünüyle koparmamış kişiler bir çeşit "yol arkadaşları"ydılar. Harekete atılım kazandırmaktan çok frenliyorlardı onu. Ancak, verdikleri bir siyasal ders de vardı ki, şuydu o da: Halk Meclisi'nin kabul edeceği yasal reformlarla, kendi egemenliğini savunmak için hiçbir şey önünde gerilemeyen aristokrasinin korkunç gücünü kırıp atmak olanaksızdı. Böylece Gracchuslar, bilmedikleri halde, siyasal mücadelenin derinleşmesine ve halk kitlelerinin siyasal bilincinin uyanışına katkıda bulundular.

Halk kitleleri ise daha kararlı bir davranış içine giriyorlardı.

Marius: Demokratik askeri diktatörlük girişimi

Caius Gracchus'un ölümünden sonra on yılı aşkın bir süre gericiliğin amansız bir tepkisi hüküm sürdü Roma'da. Senato'nun büyük toprak sahipleri, kamu topraklarından gasp ettikleri mülklerin üstüne yatmak ve böylece yeni bir paylaşmaya götürecek her türlü girişimi önlemek için, kazandıkları zaferden yararlanmaya koyuldular. Toprak Komisyonu'nun faaliyeti durduruldu ve komisyonca alınmış ve dağıtılmış bütün topraklar eski sahiplerine verildi.

Gericiliğin kurbanları yoksul köylüler oldu başta.

Ve soylular en iğrenç yollarla zenginliklerini arttırmaya başladılar: Magistratusluklar, devlet parasını çalma ve rüşvet yatağı oldu; hileli gelirler işitilmemiş bir lükse yol açtı. Çoğu, başkalarından geri kalmamak için gelirinin üstünde yaşıyordu; bir kez de borçlanınca, zenginleşme için kanunsuz kaynakları arıyordu.

Yönetici soylulardaki bu ahlaki çözülme, Roma'nın dışardaki durumunu da etkiliyordu. Cumhuriyet, elinde hesapsız olanaklar da olsa, Numidya'nın küçük kralı Jugurtha'nın tam altı yıl (M.Ö. 111-105) üstesinden gelememişti.

Jugurtha, üstelik kendi üzerine yollanan Romalı generalleri parayla satın alıyordu. Bunlar arasında, Caius Gracchus'un yandaşlarını öylesine acımasızca tepelemiş olan Lucius Opimius utanmazı da vardı. İnanılmaz şey, bir keresinde Roma'ya da geldi Jugurtha; bol yönetici satın aldı altınla ve ayrılırken de şöyle dedi: "Alıcı bulsun, kendini de satar bu kent!" Kuzey Afrika'nın, Romalı fatihlerden nefret eden yerli halkları arasında saygınlığı öylesine artmıştı ki, Afrika eyaleti tam bir tehlikenin eşiğindeydi. Soylu bir aileden de gelse dürüst kalabilmiş Quintus Caecilius Metellus, Jugurtha'yı bir keresinde acı bir yenilgiye uğrattıysa da yönetimdeki savsaklamaların ardı arkası gelmediğinden kesin sonucu alamadı.

Özetle, tam bir skandaldı bu Jugurtha savaşı.

Kuzeyde de parlak değildi durum. Başlarda, M.Ö. 120 yılları boyunca işler iyi gitmişti, hatta Alpler'le Pireneler arasındaki bölgede, Gallia Narbonensis adıyla yeni bir eyalet kurmuşlardı Romalılar. Ancak, Cermen halklarının (Kimberler ve Tötonlar) istilaları önünde arka arkaya korkunç yenilgiler başlamıştı.

Bütün bu koşullar, demokratik hareketi yeniden canlandırıp muhalefet güçlerini, yani köylülüğü, kentlerin aşağı tabakalarını ve equitesleri toparlanmaya götürdü. Gracchusların anayasal taktiklerinin bir yere ulaştırmadığını –her şeye karşın– fark etmiş olan ve soyluların taşkınlık ve keyfiliğinden bıkıp usanan kitleler daha sert ve keskin bir eyleme yatkındılar şimdi: Kendi aralarından çıkacak gözü pek ve yetenekli bir asker arıyorlardı; bu asker, savaş alanlarındaki felaketleri tersine çevirecek, sonra da aynı askeri yöntemlere başvurarak içerde reformlar yapacaktı.

Caius Marius'un kişiliğinde buldular bu adamı.

M.Ö. 119 yılında halk temsilcisi olan Marius, bir köylü çocuğuydu. Köylü tavırlı, fazla bilgisi olmayan bu kişi, asker yalınlığı, insanlarla konuşma biçimi, doğal yetenekleri ve demokratik düşünceleriyle büyülüyordu kitleleri. Çok geçmedi putu oldu halkın. Çevresinde toparlanmış equiteslerden, tacirlerden, zanaatkârlardan ve köylülerden "Mariusçu Parti" doğdu. Bu parti her seçimde onun adaylığını tuttu ve en yüksek makamlara yükseltti: Praetorluk, arkasından İspanya yöneticiliği, sonra Metellus'un Numidya'da elçisi; M.Ö. 107 yılında da Jugurtha savaşını bitirmek göreviyle konsül seçildi. Halkça öylesine tutuluyordu ki, arka arkaya altı kez konsül seçildi. Roma'da ilk kez

oluyordu böyle bir şey. Böylece, yeni şeflerinin çevresinde sıkı sıkıya birleşmiş Mariusçu demokratların hüküm sürecekleri altı yıllık bir dönem başlıyordu Roma'da.

Neler yaptı Marius?

Önce sürüncemedeki Jugurtha savaşını sonuçlandırdı başarıyla. Hem de yakalanarak Roma'ya getirildi Jugurtha; göğsünde krallığın bütün işaretleriyle Marius'un zafer alayını izledi ve sonra da öldürüldü. Marius, arkadan başkomutan seçilip Kimberler ve Tötonlara karşı savaşa hazırlanmaya başladı. Bu kavimlerin tehdit ettiği bölgelerde tarım kolonileri bulunduğundan, halk için çok değerliydi oralar ve demokratlar pek önem veriyorlardı bu savaşa.

Aşağı yukarı aynı yıllarda, o ünlü askeri reformunu gerçekleştirdi.

> Caius Gracchus'un bazı önlemlerinin de gösterdiği gibi, Demokrat Parti'nin uzun zamandan beri programındaydı böyle bir reform. Şunlar yapıldı: Askeri hizmetin yükünü hafifletmek için askerlere, devlet hesabına silah ve yiyecek sağlanmasının yanı sıra düzenli bir ücret de verilecekti artık; görevin niteliğine göre değişiyordu ücretin miktarı. Öte yandan, askere alma usulü, köylülere en uygun gelecek biçimde değiştirildi. Birlikleri oluşturmak için gönüllüler çağırılıyordu önce; kent proletaryasının işsiz güçsüz takımı ise can atıyordu gönüllü olmak için. Yalnızca eksikliği tamamlamak amacıyla ve ihtiyaç duyulduğunda askere alma yoluna gidilecekti. Önemi şurada ki, eski halk milisi, mesleki ve paralı bir orduya dönüşüyordu böylece. Ancak, henüz sürekli bir ordu değildi bu doğallıkla. Teknik açıdan da önemli şeyler yapıldı; bağımsız bir taktik birlik olarak üç ya da daha fazla manipulden oluşan piyade birlikleri kuruldu. Ordunun bünyesi daha bir düzenlilik ve açıklık kazandı.
>
> Savaş malzemesi de güçlendirildi.

Ne var ki, sosyal yönden olumsuz sonuçları oldu bu reformun: Sivil halk askerlik yaşamından koparılırken, yurttaş kitleler dışında, savaş sanatında usta, meslekten askerlerden oluşan korkunç bir askeri güç doğuyordu. Halk ve ordu ayrılmıştı ve bu ayrılığın Roma'da demokratik hareketin yürüyüşü boyunca felaketli etkileri görülecektir.

M.Ö. 102 yılında Marius'un hazırlıkları bitmişti. Büyük bir ordunun başında, Kimberleri ve Tötonları korkunç bir yenilgiye

uğrattı. Aynı yıl, yardımcısı Konsül Manius Aquillius da Sicilya'daki ikinci köle başkaldırısını eziyordu. Marius'un ününü daha da arttırdı bu; "Roma'nın kurtarıcısı", "İkinci Romulus"e çıkmıştı adı. Kendisinden şimdi tek şey bekleniyordu: Cesur ve sosyal reformlar! Demokrat Parti'nin şeflerinden olan ve Marius'u seçimlerde hararetle desteklemiş bulunan L. Apuleius Saturninus, M.Ö. 100 yılında Marius'a geniş bir reform tasarısı sundu. Tasarı, Gracchusların toprak reformuyla ilgili kanunların daha da geliştirilmesini istiyordu: Çeşitli eyaletlerde yeni koloniler kurulacak, sırayla önce Marius'un askerlerine, sonra Roma yurttaşlarına, son olarak da İtalyan bağlaşıklara –hatırı sayılır ölçülerde– toprak dağıtılacaktı bu kolonlarda. Gracchusların reformlarının başına gelenler bu kanunun da başına gelmesin diye tüm Senato'ya da ant içirilmişti.

Tasarı, Halk Meclisi'nde pek gergin bir havada tartışıldı.

Bölünmeler oldu. Çiftçiler ve özellikle İtalyanlar hararetle destekliyorlardı tasarıyı. İtalyanlar için önemliydi, çünkü ilk kez Romalılarla hukuksal bir eşitlik kurulmuş olacaktı aralarında. Roma'da ise tersine, İtalya üzerinde egemenliğini sürdürmeye alışkın halk, "İtalyanların çıkarını destekliyor" diye karşısındaydı tasarının. Ama tasarının asıl hasımları equiteslerdi. Onların karşı çıkışı ve demokratik bloktan ayrılmaları, Marius'un da durumunu belirledi. Servet yapmış ve bu arada Iulius Caesar'ın kız kardeşiyle evlenerek soylularla hısımlık kurmuş olan Marius da durumunu değiştiriyordu. Aslında böyle bir ilişkinin kuruluşundan önce de Marius, demokratik hareketin sağ kanadı, yani equiteslerle sıkı fıkıydı; bütün bunlardan sonra ise Senato'yla uzlaşmaya gidebilirdi. Böylece, Demokrat Parti'nin dağılışını hızlandırdığı gibi, partinin başına karşı da güvensizlik yarattı çevrede.

Marius, saygınlığını yitirmişti.

M.Ö. 100 yılı seçimleri, bunalımı keskinleştirdi ve gerçek bir silahlı başkaldırıya dönüştü seçim mücadelesi. Bundan yararlanmak istedi demokratlar. Senato "devletin tehlikede olduğunu" ilan etti ve önlemler aldırttı. İşler tersine gitti ve demokrat şefler yaşamlarıyla ödediler bu girişimlerini.

Halk hareketi, bu üçüncü bastırılıştan sonra on yıllık bir sessizliğe girdi. İkiyüzlülüğü yüzünden kitleler yanında tüm saygınlığını yitirmiş olan Marius, bir zaman için ortadan çekildi ve –kutsal yerleri ziyaret edeceği bahanesiyle– Doğu'ya hareket

etti. Ne var ki, kısa bir süre için yatışmıştı hava ve daha da korkunç bir biçimde patlayacak bir fırtınanın öncesiydi aslında bu. O fırtına patladığında da bu kez yalnızca Roma'yı sarsmakla kalmayacaktı, bütün İtalya, hatta eyaletler de sarsılacaktı.

Demokratik hareketin bu üçüncü aşaması "Sosyal Savaş" diye anılır tarihte.

İtalya'daki sosyal savaş ve Doğu eyaletlerinin başkaldırısı

Sosyal mücadele İtalya'daki halkları daha fazla yörüngesine alıyordu. Gerçekten, ne buğday ne de toprak dağıtımından pay aldıkları halde askerlik hizmetinin yüklerini bütün ağırlığıyla sırtlananlar İtalya'daki bağlaşıklardı. Onların giderek artan istemleri, demokratik hareketin şeflerini de zorlayıp duruyordu. Yurttaşlık hakkını İtalya'daki bağlaşıklara kadar yaymak:

"Sosyal sorun" deyince bu anlaşılıyordu.

M.Ö. 1. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak İtalya'daki halkların kendileri de açık mücadeleye hazırlanmaya koyuldular. M.Ö. 90 yıllarında "İtalia" adıyla gizli bir konfederasyonun doğduğunu görüyoruz. Her yana dal budak sarmıştı bu birlik; üyeleri ulak marifetiyle birbiriyle ilişkide bulunuyor, Roma'ya karşı başkaldırının bayrağını açmak için silah ve kaynak topluyordu.

Bir olay, bu bayrağı açtı ve başkaldırı hızla yayıldı.

Başkaldıranlara çok sayıda tarım kölesi ve büyük malikânelerden kaçanlar da katılıyordu. İsyan, sonunda korkunç bir iç savaş boyutuna ulaştı. Roma tarihçileri "Sosyal Savaş" (*bellum sociale*) diye adlandırırlar onu. Başkaldıranlar, yalnızca yüz bin kişilik düzenli bir ordu oluşturmakla kalmadılar, bir federal yönetim de kurdular: Kendine özgü bir senatosu, halk meclisi vardı bu yönetimin.

Ve para da basmıştı.

Başkaldıranlar, savaşın ilk on sekiz ayında (M.Ö. 90-89) kendi üzerlerine yollanan Roma ordularını yenmeyi de başardılar. Roma bile tehlikedeydi, yakınlarında çarpışılıyordu. Cumhuriyetin durumunu daha da ağırlaştıran, Doğu'da başlamış olan savaştı.

Sosyal Savaş'la aşağı yukarı aynı yılda, M.Ö. 89 yılında başlayan bu uzlaşmazlık, Doğu'daki hemen bütün eyaletleri almıştı içine. Karadeniz kıyılarında, Roma'nın elinin uzanamadığı bir yerde yeni

ve güçlü bir Hellenistik devlet kurulmuştu: Pontus. Bu devletin, M.Ö. 3. yüzyıldan başlayarak Kuzey Kapadokya'da doğduğunu görüyoruz aslında; ne var ki, VI. Mithradates zamanında (M.Ö. 114-63) Karadeniz'in hemen bütün kıyılarına yayılmıştı. Bu hükümdar, Romalıların içinde bulundukları güçlüklerden yararlanarak, M.Ö. 89 yılında açıkça savaşa girişti onlarla. Romalıların aceleyle topladıkları birlikleri kolayca yenerek, Bithynia'yı, hatta Asya eyaletini ele geçirdi; donanması boğazları ve Ege adalarını alırken, güçlü bir ordu da Trakya yoluyla Makedonya ve Yunanistan'ı işgal ediyordu.

Roma yönetiminin ve eyalet yöneticilerinin yağmasından ve şiddetinden bitip tükenmiş olan halklar, Mithradates'i bir kurtarıcı olarak karşıladılar her yerde. Öyle ki Atina, daha onun birlikleri gelmeden başkaldırmıştı. Mithradates, halkın sevgisini daha da kazanmak için, kendisine katılacak ülkelerde büyük sosyal reformlar yapacağını ilan etti; borçlar silinecek, topraklar dağıtılacak, köleler azat edilecekti. Emri üzerine ve halkın da katılmasıyla tüm Romalı yöneticiler, tefeciler, tacirler ve onların işbirlikçileri, nerede bulundularsa öldürüldüler. Sayıları seksen bine varıyordu boğazlananların; malları dağıtıldı ve köleleri de özgür ilan edildi. Mithradates, bununla da yetinmedi, İtalya'da başkaldırmış olanlarla da yakın ilişkiye geçti ve hemen yardımlarına geleceğini vaat etti onlara.

Bütün bunların sonucu, o güne değin görülmemiş bir para bunalımı Roma'daki durumu tam bir felakete dönüştürdü. Paranın ayarı düşürülmek zorunda kalındı; tam ayar para ise çekildi ortadan. Alacaklılar mühlet tanımaz oldular. Borçluların durumunu düzeltmek için moratoryum öneren bir praetor, azgın alacaklıların başkaldırısı sonunda öldürüldü.

Böylece, M.Ö. 80 yılına doğru Roma'da ve egemenliği altındaki topraklarda sosyal mücadele doruk noktasına varmıştı.

KÖLECİ ASKERİ DİKTATÖRLÜĞÜN BAŞLANGICI: SYLLA

Bağlaşıkların bastırılması

İşte bu felaketli durumdadır ki Roma Marius'un yarattığı yeni askere alma sistemini ilk kez ve büyük çapta uyguladı. Çok asker gerektiriyordu bu savaş. Bunu köylüler arasından topla-

mak güven verici değildi; öyle olduğu için de paralı askerliğe ve gönüllülere başvuruldu. Barbarlar (Galyalı, Numidyalı) arasından asker kiralandığı zaten oluyordu; ve ilk kez azatlılar askere alınmaya başlandı. Özellikle kentlerin aşağı tabakaları kitleler halinde askerliğe başvuruyorlardı; para ve ganimet umuduydu çeken onları. Hükümetse, ücretleri ödemek için tapınakların gelirlerine ve kutsal yerlerdeki yüzyıllardan beri birikmiş hazinelere el koyuyordu. Roma ordusu gerçekten değişmişti; baştan aşağıya mesleki ve halka karşı bir nitelik kazanmıştı artık. Bunu, iç savaş sırasındaki davranışlarıyla pek güzel koyacaktır ortaya: Ele geçirilen İtalyan siteler, tıpkı yabancı siteler gibi yağmalanacak ve içindeki insanlar da köle diye satılacaktır. Askerler, yalnızca kendi üstlerine bakmaktadırlar; onlarsa, böylesine aşırılıkları önlemek şöyle dursun, kendileri de katılmaktadırlar buna.

Marius'un Jugurtha seferinde quaestorluğunu yapmış olan Lucius Cornelius Sylla büyük bir ün kazandı bu savaşta. Varını yoğunu yitirmiş büyük bir patrici ailesinden geliyordu; zeki ve bilgiliydi; siyasal yönden serüvenci, yalnız kendi kişisel çıkarına bakan, yıldızına inanan bir kişiydi. Bu nitelikleriyle Sylla, devrin çözülme içine girmiş aristokrasisinin tipik bir temsilcisiydi. İtalyanlara karşı bir sefer için kumandan seçildiğinde, parayla ödüllendirerek, yağmalara göz yumarak, özetle her yola başvurarak askerleri kendine bağladı.

Ve büyük bir ün sağladı bununla.

Roma M.Ö. 89 yılında, işte bu nitelikte birlikler ve bu tiynette generallerle zaferi elde edebildi.

Başkaldıran halkların arasına diplomatik yoldan da ayrışıklıklar sokuluyordu. Örneğin, M.Ö. 90 yılında Senato, kendisine bağlı kalan ve başkaldırıya katılmamış tüm İtalyanlara yurttaşlık hakkı bahşettiğini ilan etti; arkadan bir başka kanun, iki ay içinde silahları bırakacak olan tüm başkaldıranlara da bu hakkı veriyordu. "Bağlaşıklar" içinde uzlaşmaya en yatkın olanlar da yüksek ve varlıklı sınıfların temsilcileriydi; zengin tacirlerin oturduğu büyük kentler zaten kavganın dışında kalmışlardı, hatta hareketin ezilmesi için Romalılara yardım bile ediyorlardı. Bütün bunlar sonucunu verdi: Birkaç istisnayla, İtalyanlar M.Ö. 88 yılında silahlarını bıraktılar ve Roma'ya baş eğdiler.

Sosyal Savaş yine de büyük ölçüde değiştirdi İtalya'yı. Eski Roma–İtalya federasyonu birleşik bir devlete dönüştü. Bu devlette hemen tüm özgür insanlar birbirlerine eşittiler; en

azından özel hukuk açısından böyleydi bu. Bütün İtalyan kentleri, Roma'yı örnek tutarak belediye kurma hakkını kazandılar ve Roma da hepsinin başkenti oldu. Ayrıca, birbiriyle çatışan partilerin safları da –büyük ölçüde– genişledi: İtalyan kentlerinin soyluları, optimasların ve equiteslerin saflarını genişlettiler; bağlaşık sitelerdeki aşağı tabakaların temsilcileri de Roma plebblerinin saflarını kabartıp güçlendirdiler.

İlk askeri hükümet darbesi

İtalya'ya barışın gelmesi, Mithradates'e karşı daha etkili bir savaş sürdürmek, giderek Doğu eyaletlerindeki başkaldırıları bastırmak olanağını verdi Roma'ya: Büyük bir "Doğu Ordusu" hazırlandı ve başına da Sylla geçirildi.

Ne var ki, Doğu sorunu, Romalı olsun İtalyan olsun, özellikle tacir ve tefeci çevreleri hareketlendiriyordu; bu çevrelerin Doğu'da, başta da Asya eyaletinde bir yığın girişimleri vardı çünkü. Sylla'yı değil, Marius'u tutuyorlardı. Doğu ordusunun kumandanlığının ona verilmesini istiyorlardı. Yeni İtalyan yurttaşlarının orta katları ile aşağı tabakalarının da isteği buydu. Ayrıca, Sosyal Savaş'ın yıkıp çökerttiği yığınla İtalyan, kendilerine zengin bir ganimet kapısı açacak olan bu sefere katılmak istiyorlardı.

Doğu savaşı, Forum'daki parti mücadelelerini de canlandırdı. Bu mücadelelerde Demokrat Parti, eski "bağlaşıklar"a yurttaşlık hakkı verilmesiyle hatırı sayılır derecede büyümüş ve güçlenmişti. Ne var ki, bu yeni yurttaşların siyasal haklarındaki bazı kısıtlamalar, demokratik öğelerin üstün bir duruma gelmesini engelliyordu.

Tam eşitlik temel sorun olup çıktı o tarihten başlayarak.

Genç ve cesur bir demokrat, aynı zamanda Marius'un yandaşlarından halk temsilcisi Publius Sulpicius Rufus M.Ö. 88 yılında bir kanun tasarısı sundu bu amaçla. Tasarı pek geniş kapsamlı bir anayasa reformu da içeriyordu: Halk Meclisi'nin bütün niteliğini değiştiriyor, Romalı meclis İtalyan olduktan başka, İtalyan öğe üstün bir duruma da geliyordu mecliste. Bu önlem, Roma'da, bütün partilerde büyük bir kaynaşmaya yol açtı doğallıkla. Yine taşlar, sopalar karıştı işin içine. Her şeye karşın tasarı onaylandı mecliste. Yeni bir içeriğe kavuşan Halk Meclisi, hemen arkasından, Sylla'dan Doğu ordusunun

komutanlığını aldı ve Marius'a verdi. Eski başkaldıranların arzusuna uygun olarak da yeni birlikler alınacaktı orduya.

Ne var ki, demokrasinin düşmanları, içinde bulundukları önemli ânın tam bilincinde olduklarından, iktidarlarının tasfiyesini önlemek için her şeyi yapmaya hazırdılar. İki aristokrat konsül, Sylla ile Quintus Pompeus Rufus, Halk Meclisi'nin kararını tanımadılar ve Roma'dan kaçtılar. Sylla, Roma dışındaki askerlerini yeni rejime karşı ayaklandırdı ve kente saldırdı. Halk, demokratları tutuyordu; Marius da kölelere özgürlük vaat etti.

Başkaldıran ordu, Roma'da korkunç bir direnişle karşılaştı böylece.

Ancak, büyük güçlüklerle de olsa direniş kırıldı: Sulpicius öldürüldü; Marius ve Demokrat Parti'nin birkaç şefi canlarını kurtarabildiler ve Roma, Sylla'nın ve askerlerinin eline geçti (M.Ö. 88).

Ne anlama geliyordu bu zafer?

İki anlamı vardı. Önce, *yeni ordu, sivil hükümet üzerinde bir zafer kazanmıştı*: Ordu, Roma devletinin yalnızca savunucusu değil, sahibi olduğunu da göstermişti; ve iradesi, Halk Meclisi'nin, Senato'nun ve öteki normal hükümet organlarının iradesinden çok daha ağır basıyordu.

İkinci olarak, *tam bir gericiliğin zaferi* idi bu zafer.

Nitekim Sylla, aldığı ilk önlemlerle, halk iradesinin ortaya çıkışında aracılık yapan tüm demokratik organları yıkıp parçaladı. Kenti alışının ertesinde, dehşetten hâlâ titreyen yurttaşları bir "Halk Meclisi"nde topladı ve o meclis de yenenlerin doğrudan baskısı altında, halkı her türlü siyasal ağırlıktan ve iktidardan yoksun kılan yeni bir anayasa kabul etti. Sulpicius'un kanunları kaldırılarak, bağlaşıklar yeniden ikinci sınıf yurttaş durumuna itildiler. En demokratik kuruluş olan Comices Tributes yasaklandı; servet esasına göre kurulmuş olan ve zenginlerin egemen olduğu Comices Centuriates kaldı yalnız. Halk temsilcilerinin elinden, başlıca silahları olan veto hakkı alındığından, hemen hemen hiçe indi halk temsilciliğinin önemi. Sylla'nın en kudurgan yandaşlarıyla bir hamlede doldurulan Senato, en üst hükümet organı olarak ilan edildi. Ne türlü önlem alınırsa alınsın, zaten iğdiş edilmiş olan Halk Meclisi'ne sorulmadan önce, Sylla'nın uşağı olan bu Senato'da tartışılıp onaylanacaktı.

Özetle, Roma'da siyasal yaşam dört yüzyıl geriye götürülmüş oluyordu böylece ve İtalyanların da katılmasıyla, Roma devletini yeni bir temel üzerinde yeniden örgütleyerek, demokrasiye daha başka bir kapsam veren ilk girişim de korkunç bir yenilgiye uğramış bulunuyordu.

Cinna'nın hükümeti

Bununla beraber, aristokratik tepkinin bu ilk zaferi geçici oldu. Sylla ve ordusu, başkaldırının gitgide genişlediği Doğu'ya doğru yola çıktı. Roma halkı Sylla'dan ve rejiminden tiksiniyordu: M.Ö. 87 yılındaki seçimlerde onun konsül adayları reddedildi ve yerlerine ona karşıt iki kişi seçildi: Sneius Octavius ve Lucius Cornelius Cinna.

Cinna, açıktan açığa Marius'un ve Sulpicius'un yandaşıydı.

Hemen arkadan, Sylla'ya karşı bir dava açmak ve Sulpicius'un kanunlarını yeniden yürürlüğe koymak için bir girişim oldu. Onu, Sylla'cıların ve suç ortaklarının başını çektikleri korkunç bir kıyım izledi. On bine yakın insan ölmüştü. Demokrat konsül Cinna, altı halk temsilcisiyle beraber Roma'yı terk etti ve Sylla'nın yandaşlarına karşı savaşmak üzere bir ordu topladı. Bağlaşıkların kentleri para yardımı yapıyorlardı ona; ölümden yakasını sıyırabilmiş bütün demokrat şefler de gelip katıldılar kendisine. Sığındığı Afrika'dan dönen Marius da bir ikinci ordu kuruyordu.

Kırların ve kentlerin aşağı tabakalarının kitleler halinde katılmasıyla, dönemin demokratik programı gerçekten köktenci bir nitelik kazandı. Sorun, yalnız tüm İtalyanların hakça eşitliği sorunu değildi; bir seri sosyal reform da gündeme alınmaya hazırdı. Demokrat şefler, köleliği sınıf olarak tasfiye etme niyetini taşımasalar da taktik nedenlerle, kendileriyle ortak hareket eden yığınla kölenin azat edilmesine kadar yaymışlardı programlarını. Marius, "kışlalar dolusu tarım kölesi"ni silahlandırırken, Cinna da daha önce yaptığı gibi, köleleri yardıma çağırıyordu. Senato, bunu bahane edip Cinna'yı konsüllük görevinden azletti. Cinna ile Marius'un birleşik ordusu Roma'yı kuşattıklarında, Cinna kendisine katılacak kölelere özgürlük vaat etti; yığınla köle katıldı kendisine. Böylece köleler, siyasal yaşamda önemli ve bazı halkçıları da korkutan bir rol oynamaya başlamışlardı.

Sylla'nın kurduğu gerici hükümet bir iki savunma girişiminde bulunduysa da sonunda teslim oldu; eski anayasa yeniden kabul edildi ve demokratik bir iktidar kuruldu. Sylla'nın evi halk düşmanı ilan edilip temelinden yıkıldı ve mallarına el kondu. Kimi gerici dost ve yandaşı da öldürülerek, kelleleri Forum'da teşhir edildi. İlginç olanı şu ki, demokrat şefler, Cinna'nın askerlerinden, yeni azat olmuş ve eski efendilerinden öç almayı kollayan kölelere karşı hoşgörülü davranmadılar. Tarihçinin söylediğine göre, "Cinna, böyle hareket etmemelerini çok kez hatırlattı onlara; sonuç elde edemeyince de bir gece bir Galyalı birliğe çevirtti onları ve tümünü boğazlattı". Eski köleci demokrasinin sınıfsal çehresini bütün çıplaklığıyla gösterir bu olay.

Ne var ki, siyasal yaşamda pek cesur önlemler alındı yine de: M.Ö. 86'dan 82'ye, kesintisiz beş yıl, konsüllük, gitgide daha gözü pek demokrat şeflere kaldı. Marius'un ölümünde yerine geçip konsül olan L. Valerius Flaccus, kitlelerin isteklerinin de önünde gidip bir kanun çıkartarak tüm borç ve kiraları dörtte bire indirtip yoksulları ferahlattı. Arkadan Capua'da önemli bir koloni kurulmasına karar verildi. Halkçı şefler, açıkça toprak reformu programının gerçekleştirilmesine başlıyorlardı böylece.

Yarımadanın tüm sosyal yaşamı köklü bir değişikliğe uğradı. İtalyanların istemleri doğrultusunda oldu bütün bunlar; çünkü Roma demokrasisinin temel dayanağı onlardı artık. İtalyan siteleri, Roma belediyeleri örneğinde yeniden örgütlendiler; seçilmiş magistratusları, senatoları ve halk meclisleri vardı. Kırsal kesimde de aynı şey oldu. Ve yeni bir ordu toplanarak, Valerius Flaccus'un komutasında Mithradates'in üstüne yollandı.

Mithradates'e karşı savaştan iç savaşa

Ne var ki, demokrasinin düşmanları uyumuyorlardı. O sırada Yunanistan'da seferde bulunan Sylla'nın yanına göçüyorlardı yığınlar halinde. Ancak, Sylla ve ordusu da pek büyük güçlükler içindeydi. Yurt düşmanı ilan edildiği için Roma'dan hiçbir yardım alamadığı gibi, Flaccus'a da yalnızca Mithradates'i değil, Sylla'yı da tepelemesi ve Roma'nın demokratik yönetimine boyun eğdirmesi emri verilmişti. Bütün Yunanistan başkaldırmıştı; Mithradates'in donanması Pire'de demirlemiş ve büyük bir ordu da Trakya'dan yaklaşıyordu.

Umutsuz bir görünüşü vardı Sylla'nın.

Sonunda bağımsız hareket etmeye karar verdi. Roma yönetimi tanınmayacak ve Mithradates'e karşı savaş özel sorunları olacaktı. Para sağlamak için, Roma'ya bağlı kalmış Yunan bölgelerine keyfi vergi biçtiler; Olympos'un ve Delphoi'nin ünlü tapınakları yağmalanarak, altından ve gümüşten şaheserler eritilip para basıldı ve o paralar avuç dolusu dağıtılmaya başlandı. Sylla ve yandaşları bu yolla, ganimet adına, kimin için olursa olsun savaşmaya hazır yığınla Yunan paralı askerini kendi saflarına çekmeyi başardılar.

Sylla, başkaldırının merkezi Atina ile Pire'yi, Mithradates'in ordusu gelmeden almak istiyordu. Başardı da. Açlıktan bitkin hale gelen Atina düştü. Tarihçi diyor ki, "korkunç ve merhamet tanımayan bir kıyım başladı... ne kadınlar kurtulabildi bundan ne de çocuklar; Sylla, kılıcın ucuna kim gelirse gelsin herkesi öldürmeyi emretmişti". Pire de aynı akıbete uğradı. Sonra, düzenli iki savaşta Mithradates'in iki ordusunu yendi ve tüm Yunanistan'ı Mithradates'in güçlerinden temizledi. Arkadan Trakya yoluyla Asya'ya geçti, hayli zayıflamış olan Mithradates'e ezici bir darbe vurmak istiyordu.

Ne var ki, Sylla'yı ve gerici dostlarını Mithradates değil, ondan da çok Roma demokrasisinin Anadolu'daki ordusunun başarıları ve Roma'daki durum ilgilendiriyordu. Serbest kalabilmek için Sylla bir barış antlaşması yaptı Mithradates'le (M.Ö. 85): Mithradates küçük bir tazminat ödeyecekti; krallığını koruyordu, ancak "Roma halkının dostu ve bağlaşığı" olarak kalacaktı.

Roma için bir yerde haysiyet kırıcı olan bu antlaşmayı yaptıktan sonra Sylla, Roma'nın Asya ordusunun üzerine yürüdü. Bergama dolaylarında çevirdi onu. Uzun bir süreden beri anlaşmazlık içinde olan askerler Sylla'ya karşı savaşmayı reddettiler ve onun safına geçtiler.

Roma demokratik yönetimi, Asya eyaletini yeniden yitirmişti.

Doğu'daki işlerini böylece bitirdikten sonra Sylla, Roma'ya çevirdi yüzünü. İtalya'ya ayak bastığı haberi üzerine bütün İtalya, demokratik Roma hükümetinin çevresinde birleşti ve savunma için büyük bir ordu kuruldu.

İç savaş başlamıştı.

Sylla ancak bir buçuk yılda kırabildi bu direnişi.

M.Ö. 83 yılından 82 yılına değin süren bu korkunç iç savaşta Sylla'nın zafere ulaşması birçok koşulun ondan yana bir araya gel-

mesiyle açıklanabilir: Roma'nın büyük aileleri, giderlerini kendileri ödeyerek, büyük asker yardımı yaptılar; aristokratik gençlik coşkular içinde gelip katıldı saflarına; yüksek sınıfların yardımıyla Sylla'nın hazinesi, uzun karışıklık yıllarının zaten tükettiği demokratik hükümetin hazinesiyle karşılaştırılamayacak derecede zenginleşti. Sylla da bu olanaklardan, demokratik orduyu bölüp parçalamak için bol bol ve ustaca yararlandı.

Askeri harekât da demokratlar için felaketlerle dolu geçti.

Korkunç iç savaşın bitiminde, demokratik hükümetin yerini bir terör rejimi aldı.

Kalem aciz kalır o vahşeti anlatmakta...

Demokratlara karşı yöneltilen bitip tükenmez sürgünlerin, kitle halinde kıyımların, tüm mallara ve topraklara el koyup kendi askerlerine ve gericilere peşkeş çekmenin yanı sıra Sylla, İtalya'nın bütün demokratik kurumlarını sistemli bir biçimde yok ederek tamamladı eserini: M.Ö. 82 yılında kabul ettiği yeni bir anayasayla yaptı bunu; M.Ö. 88 yılındaki anayasadan çok daha gerici olan 82 anayasası, her tür demokratik girişimi yasaklıyordu. Şer ortaklarından birinin önayak olmasıyla Sylla, sınırsız yetkilerle diktatör ilan edildi: Kanunları istediği gibi değiştirebilecekti; her Romalı yurttaş hakkında yaşam ve ölüm hakkına sahipti; mallara istediği gibi el koyabilecek ve kullanabilecekti; bağlaşık krallara taç vermekte ve taçlarını almakta serbestti. Forum'da da altından atlı bir heykelini diktiler bu rezilin. Kaidesinde de şu yazıyordu: "Cornelius Sylla, Felix İmperator."

"Cornelius Sylla, Mutlu İmparator" demek.

Ne pahasına kazanılmış bir mutluluk ama?

Sylla ve yandaşları, demokrasinin özellikle temel fetihlerini oluşturan kurumlardan nefret ediyorlardı: Comices Tributes yeniden kaldırıldı ortadan; halk temsilciliğinin silahları bir kez daha alındı ellerinden ve bu görevin saygınlığını kırmak için halk temsilcisi olacak kimselerin bir başka magistratusluğa seçilemeyeceği kararlaştırıldı; yargıçlık görevi equiteslerden alınıp Senato'ya verildi; buğday gibi, toprak gibi halka yapılan her türlü dağıtım son buldu.

Bütün bu önlemler, Roma ve İtalya'daki demokratik harekete öylesine korkunç bir darbe vurdu ki, bir daha kendine gelemezdi. Roma devleti, yeni bir yoldaydı artık ve bu yol *askeri ve köleci bir diktatörlüğe* götürüyordu onu.

BÖLÜM VI

CUMHURİYETİN BUNALIMI VE ÇÖKÜŞÜ

Roma'da cumhuriyet rejiminin bunalımını, giderek çöküşünü hazırlayan nedenlerin tohumları çok önceden atılmıştı. Ancak, Sylla rejimiyledir ki bunalım açıkça başlar. Kendi yıkılışını hazırlayan bu koşullarda, köleci rejim, kölelerin yeni ve korkunç bir başkaldırmasıyla beraber Roma'da demokratik harekette de yeni bir canlanış görülür; ancak, sonucu olmaz bunların. Her biri Cumhuriyetin kuyusunu daha da kazan diktatörlükler görülür arka arkaya.

Monarşiye doğru gitmektedir Roma.

BUNALIM YILLARI

İktidardaki oligarşi

Sylla'yı ülküleştiren tarihçiler vardır; "Cumhuriyeti, demagojik bağnazlığın elinden o kurtarmıştır," derler. Eleştiri diye de Roma'da monarşiyi yerleştirecek "fırsatı kaçırdığını", kimse zorlamadığı halde o koca iktidardan isteğiyle vazgeçtiği eleştirisini yöneltirler sadece.

Gerçekten, herkesin önünde tir tir titrediği, giderek kendini tam bir güvenlik içinde duyduğu bir sırada, M.Ö. 79 yılında diktatörlükten çekildi. Ne var ki, biçimde kalan bir çekilişti bu; uygulamada son söz onundu yine. Roma dışındaki görkemli evinde, "zevk ve sefa içinde geçiriyordu günlerini". Kanunları kaleme alıyor, yöneticileri huzuruna çağırtıyor ve hoşlanmadıklarını uşaklarına öldürtüyordu.

M.Ö. 78 yılında öldüğünde, hükümdarlara yapılan bir törenle gömüldü.

Sylla öldükten sonra, Roma'ya dayatmış olduğu oligarşik gerici rejim, başı kopmuş bir halde, tam bir istikrarsızlık ve güçsüzlük içine yuvarlandı. Böyle bir ortamda parsayı, her çeşidinden işadamları ve spekülatörler topladı; nice kanunsuzluk, şiddet ve yıkılışlarla dolu bir dönemde, M.Ö. 80-70 yılları

boyunca, utanılacak biçimde, rezilce, kepazece zenginleştiler. Her çeşit vergi, ceza, yükümlülük altında inleyen Doğu eyaletlerinde büyük bir etkinlik alanı açılmıştı önlerinde. Roma yaşamını geçmişin boğucu çerçevesi içine sokmak isteyen, perde arkasındaki daha da aşırı gericilerden farklı olarak bunlar hareketli ve savaşçı, giderek kendi iktisadi hedeflerine daha uygun bir başka hükümetin düşünü görüyorlardı. Aç gözlerle Mısır'a, Suriye'ye, Fırat bölgesine ve daha da ötelere; Ermenistan'a, masalsı Hint ve Çin diyarına çevirmişlerdi yüzlerini. Mithradates'e karşı kendilerine Doğu yolunu açacak yeni bir seferin özlemi içindeydiler.

Bu bakımdan, Sylla'nın en yakın arkadaşlarından çoğuyla, diktatörün, saçlarına kadar gerici insanlarla sıkı ilişkisini sağlığındayken hoş karşılamayan bu kişilerle uzlaşıyordu görüşleri. Sylla'nın, askeri başarılarından ötürü "Büyük" sıfatı verilen yardımcısı Cneius Pompeius ile, "Zengin" adını almış rakibi Licinius Crassus bu kişiler arasındaydı. Her ikisi de büyük toprakların sahibi, alabildiğine zengin ve daha da zenginleşmek isteyen açgözlülerdi.

Pompeius, Crassus ve bir de Aemilius Lepidus, mültezimler ve equitesler ile aynı görüşte, var olan hükümet sistemini topyekûn mahkûm etmekte birleştiler sonunda. Ancak, Sylla'nın rejiminden hoşnut olmayanların asıl umudu İspanya'daydı. Orada, Roma demokrasisinin bir mirası kaldığı gibi, bu miras İspanya'nın ulusal kurtuluş hareketiyle de birleştirilmişti. Kendi senatoları, praetorları, quaestorları, Halk Partisi'nin Romalı subaylarının eğittiği orduları vardı. Bu demokratik devletin şefi, Cinna'nın en yakın silah arkadaşlarından biriydi: Quintus Sertorius'tu adı. Yetenekli ve yiğit bir komutan, büyük bir örgütleyici olan Sertorius, Cinna zamanında İspanya'ya yönetici seçilmiş ve davranışlarıyla da eyalet halkına sevdirmişti kendisini: Vergileri indirmiş, halkın askeri birlikleri konaklama yükümlülüğünü kaldırmış, İspanyalı çocuklar için okullar bile açmıştı.

Bütün İspanya ayağa kalkmış, kendiliğinden ve gönülden tutuyordu Sertorius'u. Roma'da bile, Hannibal örneği, İtalya üzerine yürümesini bekleyenler vardı. Roma hükümeti tam sekiz yıl (M.Ö. 79-71) azgın bir mücadele yürüttü ona karşı; Metellus-Pompeius gibi en yetenekli generallerini gönderdi, başa çıkamadı. Sonunda yine Pompeius, çevresine sızmış bir

haine öldürttü onu ve İspanya başkaldırısını ezdi. İlginçtir, Pompeius, Sertorius'la Roma'nın ileri gelen yığınla kişisi arasındaki ilişkilerin kanıtlarını ortadan kaldırmak için tutup Sertorius'un arşivini de yaktırdı.

Oligarşik hükümetin güçsüzlüğü o noktaya varmıştı ki, tüm İspanya savaşı özel kişilerin yardımıyla yürütüldü. O sırada patlak veren Doğu Savaşı'nda Mithradates'e karşı sefer de özel bir girişim niteliğine büründü.

Gerçekten, vaktiyle Sylla'yla yaptığı antlaşmanın geçici bir nitelik taşıdığına hükmeden Pontus Kralı, Romalılara karşı kesin darbeyi vurmaya hazırlanıyordu.

Transkafkas'tan Tuna'ya kadar herkesi arkasına almıştı.

Savaşı tutuşturmak için bir bahane gerekiyordu. Onu da Bithynia Kralı Nikomedes verdi: Romalı mültezimlere gırtlağına kadar borca batmış Nikomedes, ölürken ülkesini Romalılara vasiyet etti; onlar da hazırlanıyorlardı buna zaten. Mithradates daha önce davrandı ve Bithynia'yı ele geçirdi (M.Ö. 74). Kendilerini Romalı tefeci ve spekülatörlerin dayanılmaz boyunduruğundan kurtaracağı umuduyla, tüm Bithynia halkı sevinçle karşıladı Mithradates'i. Öte yandan Tuna bölgesindeki Trakyalı halklar Makedonya'yı işgal ettiler. Ege Denizi de Mithradates'in açıkça anlaştığı korsanlarla doldu. Durum, on beş yıl önceki felaketli durumu hatırlatıyordu Romalılar için.

M.Ö. 74 yılında Roma hükümeti, Mithradates'e karşı iki konsülü, M. Aurelius Cotta ile L. Licinius Lucullus'u yolladı. Her birine birer tümen verebilmişti sadece.

Cotta çabucak yenildi. Ancak, Sylla'nın vaktiyle sağ kolu olan Lucullus, savaşı ustasının yöntemleriyle yürüttü: Birliklerini bulunduğu ülkelerden toplayarak ve kaynaklarını da gene o ülkelerden sağlayarak Mithradates'i Doğu'ya doğru çekilmek zorunda bıraktı. Donanmayı da olduğu yerden sağlayıp arkasına düştü ve Küçük Asya kıyıları boyunca yelken açıp bütün Bithynia kentlerini, sonra da Pontus'u ele geçirdi ve yağmaladı tümünü. Müstahkem yerlerin komutanları Lucullus'un safına geçmeye başladılar birer birer. Mithradates'in öz oğlu Bosporos yöneticisi Makares bile babasına ihanet ederek, Lucullus'a bir altın taç yolladı. Herakleia ile Sinop uzun süre direndilerse de onlar da düştü sonunda.

Lucullus'un seferi sonunda Karadeniz bölgesi, Roma'nın yörüngesine giriyordu ilk kez. Bütün bu bölgedeki kentler ağır vergilere bağlandı. Sylla'cı yöneticilerin ve çevresindekilerin şiddeti ve yağması her eyalete yayılmıştı. Sylla'nın Roma'ya miras bıraktığı gerici rejim, iliğine varıncaya değin sömürüyordu imparatorluğu ve en hayasız sosyal güçlerin değirmenine su taşıyordu.

Spartacus'ün başkaldırısı

Kendi yıkılışını hazırlayan bu koşullarda köleci rejim, kölelerin yeni ve korkunç bir başkaldırısıyla da sarsıldı. Spartacus yönetiyordu bu başkaldırıyı ve bu kez bütün İtalya'yı içine alıyordu hareket.

Genel olarak öteki köle başkaldırılarında olduğu gibi, Spartacus'ün başkaldırısı da bir tertiple başladı. Ne var ki, bu kez gladyatörler, yani silah kullanmasını bilen kişilerdi tertibi hazırlayanlar. Kaçıp Vezüv'ün erişilmez yerlerine sığındılar.

> Spartacus, Trakya kökenliydi.
>
> Daha önce orduda –belki de– Mithradates'in birliklerinde savaşmış, sonra esir düşüp köle olarak satılmıştı. Tarihçinin dediğine bakılırsa, "bedensel gücü ve olağanüstü cesaretine, ihtiyatlılık ve yumuşaklık da eklenmişti" ve "bir barbar olmaktan çok bir Yunanlı denmeye layıktı". Yanındaki öteki iki şef, Oenomaus ile Crixus da Küçük Asya'da savaşçı Galatlardan geliyorlardı ve Sylla'ya karşı mücadelesinde Mithradates'in ordusunda savaşmış kişilerdi onlar da.

Aynı kumaştan birçok insan bu ihtilalci gruba katılmakta gecikmedi ve Spartacus'ün çevresinde yedi bin insandan oluşan bir birlik çıktı ortaya.

Aralarında kadınlar da vardı.

Hareket karşısında özgür halkın tutumu da önemliydi. Sylla olsun, Sylla'ya karşı savaşanlar olsun, kölelerden oluşan birlikleri de almışlardı saflarına; böylece, kölelerle aşağı sınıfın özgür insanlarını vaktiyle ayıran uçurum hayli daralmıştı son yıllarda. Tarihçilerin söylediklerine bakılırsa, özgür durumdaki köylüler de katılıyordu Spartacus'e ve hareketi tepelemek için kullanılan yerel milisler, başkaldıranlara karşı savaşmayı reddediyorlardı. Böylece, hareket kısa sürede pek büyük bir genişlik kazandı ve Spartacus, hasımlarına hayli sert darbeler indirebildi.

Ayrıntılara girmeyelim.

Sylla'cı hükümetin güçsüzlüğünden ve savsaklamalarından da yararlanarak Spartacus, M.Ö. 73 yılını büyük bir hazırlık yaparak geçirdi. Silahlanmanın yanı sıra disipline de önem veriyordu. Ganimet eşit olarak dağıtılıyordu aralarında; altın ve gümüş kullanmaksa yasaklanmıştı. Kullandığı yöntem "inandırma"ydı daha çok. Kölelerin zaman zaman kanlı aşırılıklarına karşı çıkıyordu. "Ülkeyi kendi ülkeniz gibi görüp gözeteceksiniz," diyen Athenion'un geleneğini sürdürüyordu. Ne var ki, bu konuda olsun, harekâtın yönetim biçiminde olsun, şefler arasında uzlaşmazlıklar görülüyordu. Öyle ki, yağmayı doğal gören Crixus ve soydaşları Spartacus'ten ayrıldılar ve gidip başka yerde karargâh kurdular.

Ama çok geçmedi, Romalılarca sarıldılar ve yok edildiler.

Spartacus öylesine güçlenmişti ki, Roma, üzerine bütün askeri güçlerini sevk etmek zorunda kaldı. M.Ö. 72 yılında kendisini çevirmeye gelen iki konsülün ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Fazla olarak, daha şimdiden yüz bin kişiye ulaşmış ve Romalılardan alınmış silahlarla iyice donanmış ordusunun başında, köle hareketinin tarihinde ilk kez olmak üzere, saldırıya geçti. Güneyden kuzeye yöneldi ve Po yakınlarına geldi; orada önünü kesmek isteyen bir Roma ordusunu bozguna uğrattı.

Sonra yeniden güneye döndü.

Niçin öyle yaptı?

Belki Alpler'i aşıp gidecekti ve herkes kendi ülkesine kavuşacaktı böylece. Gözüne kestirememiş de olabilir bunu. Ama akla en yakın olasılık şu olsa gerek: Kazandığı askeri başarılardan cesaret bularak, Roma üzerine yürüme planını kurdu. Ne var ki uygulamadı bu planı, güneye doğru çekildi. Yolda Picenum Savaşı'nda Romalıları bir kez daha bozguna uğrattı. Sicilya'ya geçme umuduyla daha güneye çekildi; Sicilya'daki köleleri de ayaklandırmak istiyordu, gerçekleştiremedi. O sırada Trakya'dan ve İspanya'dan çağrılan Roma orduları da geliyordu. Saflarından yeniden ayrılmalar oldu Spartacus'ün. Romalılar onları da yok ettiler. Kendisiyle Crassus arasındaki savaş ise, Lucania'nın kuzeyinde bir yerde oldu bir gün.

Tarihçi öyle anlatıyor: Savaş başlamadan önce atını getirirler. Spartacus kılıcını çeker ve atı öldürür: "Zaferi kazanırsam, der, düşmanlarımdan çok at bulacağım; kaybedersem, zaten gerek kalmayacak." Ve elinde kılıcı kalkanı, düşman saflarına

dalar. Savaş uzun ve korkunç olur. Bir ara bir okla kalçasından yaralanır, dizüstü düşer, ama doğrulur; üzerine çullanan yığınla insana yaşamını pek pahalıya ödeterek ölür. Şefleri öldükten sonra ordu çözülür, kalanı dağlara sığınır. Crassus yakalayabildiği altı bin köleyi, Roma'ya giden yolda çarmıha gerdirir. Kuzeye doğru çekilme fırsatını bulanları ise Pompeius yok eder; "köklerini kazıdım" diye övünecektir sonra.

Kölelerin hareketi bir kez daha ezilmişti. Ne var ki, Spartacus'ün silahlara yenilen davası, manevi planda zaferini kazanmıştı. Yalnızca bir efsane kahramanı olmakla kalmadı; köleci bir temel üzerine kurulu toplumda, egemen sınıflar için korkutucu bir simge olup çıktı. Köleci toplumun tarihçilerinin bile adından saygı duyarak bahsedişleri şunu gösteriyor bize: O yıllar toplumda var olan köleleri sömürme yöntemleri artık kabul edilmez bir durumdaydı ve tehlikeliydi. Bu yazarlar, köleci toplumdaki yeni kuşakların düşünsel tavrını da ortaya koyuyorlar yazdıklarıyla. Belli ki, köle emeğinin verimli olmadığı, emekçileri, özgürlüğü parayla satın alma, kolonluk gibi başka sömürme biçimlerine geçmenin doğru olacağı düşünülmeye başlanmaktadır yavaş yavaş.

Spartacus hareketinin tarihsel önemi buradadır.

Nitekim o yıllardan başlayarak, başka ama daha ileri iktisadi ve sosyal ilişkilere doğru geçiş hızlandı.

Roma'da halkçıların son girişimi: "Catilina tertibi"

Kölelerin başkaldırısıyla beraber Roma'da demokratik harekette de yeni bir canlanış, giderek kızışma görüyoruz. Eleştiriler başlamıştır. M.Ö. 77 yılından başlayarak, Marius'un eşinin yeğeni, Cinna'nın da damadı, genç Caius Iulius Caesar, geleceğin ünlü Caesar'ı, kendisini Demokrat Parti'nin şeflerinden biri olarak gördüğünden, Sylla'nın çevresini çekinmeden itham etmektedir; M.Ö. 73 yılında daha da gözü pek bir halk temsilcisi, aynı zamanda tarihçi C. Licinius Macer, zenginlerin davası için savaşmamaya, askerlik hizmetini reddetmeye teşvik etmektedir halkı; son olarak, M.Ö. 71 yılında –o yıllar demokrasiye bağlı– Cicero, Sicilya yöneticisinin yolsuzluklarını diline dolamıştır. Öylesine ki, bu yolda yazdıkları, rezilliği ayyuka çıkmış bir rejimi topyekûn mahkûm etmeye varır ve öldürücü bir darbe indirir ona.

M.Ö. 70 yılında Sylla'nın adamları, Pompeius ve Crassus açıkça demokrasi saflarına geçerler. Spartacus'le Sertorius'a karşı kazandıkları zaferden sonra, ordularıyla Roma'nın kapılarına dayanıp her biri kendi çıkarına hükümet darbesi yapmak ister. Halkı kazanmak için Sylla'nın yıktığı rejimi yeniden kuracakları vaadinde bulunurlar. Demokrasinin şefleri ise her iki general arasındaki rekabetten büyük bir sonuç elde etmeyi başarırlar: Bir iç savaşı önlemek amacıyla iki generali uzlaştırırlar ve her ikisine birden konsüllük verirken, Sylla'nın yıktığı kanunları yeniden getirtirler. Böylece, M.Ö. 70 yılında Sylla'nın anayasası tümüyle kaldırılmıştı ortadan ve yerine Marius ve Cinna zamanındaki Cumhuriyet rejimi getirilmiş bulunuyordu.

Onu izleyen yıllarda Demokrat Parti, son başarısızlığının bilincinde olarak, daha örgütlü hareket etmeye başladı ve programını genişletti.

> Meslek kuruluşları (*collegia*) ve halk dernekleri harekete katıldılar. Bu gruplar çok eskiden beri vardı Roma'da, şimdi ise gerçek birer halk kulübü haline gelmişler ve "Halk Partisi"nin bir çeşit taban kuruluşu olmuşlardı. Yurttaşlık hakkı yine İtalya'nın tümüne yayıldı. Gracchuslar ailesinden Sempronia gibi ileri düşüncede kadınlar, Caesar ve öteki demokratlar harekete katılıyorlardı. Açık ve gizli toplantılarda konuşulanlar şuydu: Borçları silmek, eskiden olduğu gibi toprağı kullanana verecek yeni ve adil bir "toprak kanunu" yapmak! O sıralar Roma'ya eğitime gelen yığınla hatip, Stoacı ve Epikurosçu filozofun beraberlerinde getirdikleri, Yunan sosyal öğretilerinin de kamuoyu üzerindeki etkisini hesaba katmalı.

Yine de zayıf yanları vardı halkçı hareketin: Kendi gücüne az güveniyor, selameti bir kurtarıcıdan, deyim yerindeyse, bir "karşıt Sylla"dan bekliyordu. Belki bu yüzdendir ki, Marius'a gereğinden fazla önem ve yer verildi.

Demokrat Parti'nin ılımlı kanadına kesinlikle gelip girmiş olan Pompeius, bir "Yeni Marius" olmanın özlemi içindeydi. Caesar henüz pek genç olduğundan, böyle bir rolü oynayabilecek daha yetenekli kimse de bulunmadığı için Halk Partisi'nin öteki şefleri onu tuttular. M.Ö. 67 yılında Roma'yı kırıp geçiren açlık, Akdeniz'deki korsanlardan biliniyordu. Onları temizlemek amacıyla Halk Meclisi, "denizlerin diktatörü" ilan edip tüm Akdeniz kıyılarının komutanlığını ona verdi; emrine

de işitilmemiş olanakları. Pompeius, umulmadık bir hızla işini bitirdi; M.Ö. 65 yılında da daha önemli bir göreve ve sınırsız yetkilerle atandı: Mithradates'e karşı Doğu komutanlığıydı bu. Pompeius, Pontus'u ele geçirdi ve Mithradates'i kaçmak zorunda bıraktı. Roma'nın bu amansız düşmanı da sonunda canına kıydı (M.Ö. 63). Mithradates'in bağlaşığı Ermeniler Roma'ya bağlılığı kabul ettiler. Azerbaycan ve Gürcistan'a yapılan sefer, biçimsel bir bağlılığı tanıttırabildi ora halklarına. Karadeniz'in güney kıyılarında iki yeni eyalet oluştu: Bithynia ve Pontus. Suriye de bir Roma eyaleti haline getirildi. Galatia'da, Kapadokya'da ve Yahuda'da Roma'ya açıktan açığa bağlı yeni krallar başa geçirildi.

Roma'nın Fırat ve Mısır sınırlarına kadar gidip dayanan büyük toprak kazanımları oldu böylece; ele geçirilen ganimet de büyüktü. Ne var ki, böylesine sınırsız yetkilerle donanmış şeflerle Roma demokrasisi gelecekteki efendisini de hazırlıyordu.

Ancak, o efendi geldiğinde, demokrasi de gidecekti.

Pompeius'un rakibi bir başka tutumun içine girdi. Mısır'ın fethini düşledi belli bir süre. Tek bir imparatoru yeter görenler iltifat etmediler pek. Üstü kapalı yollara daldı o da. Tutup Caesar'a ve Demokrat Parti'nin sol kanadının öteki şeflerine yanaştı ve Pompeius'un yokluğunda otoritesini ve halk nezdindeki ününü aşındırıp tüketmek için, sınırsız servetiyle, içerde köktenci önlemler lehine kampanyayı desteklemeye koyuldu.

Açıktır ki, onun desteğiyle Demokrat Parti M.Ö. 66 seçimlerinde büyük bir zafer kazandı: Partinin iki adayı konsül seçildi; Crassus censor oldu, Caesar da aedilis. Ne var ki Senato, demokratların hükümette egemen duruma gelmelerinden korkarak, iğrenç manevralarla, seçmenleri satın aldıkları suçlamasıyla tutup iki konsülün seçimini geçersiz saydı ve yerlerine kendi tuttuğu iki kişiyi seçtirdi. Buna bakıp Demokrat Parti'nin şefleri (Caesar, C. Calpurnius Piso ve L. Sergius Catilina) Crassus'un evinde toplandılar. O toplantıda, bir hükümet darbesi tasarısı üzerinde tartışmaya kadar gidildi: Bu oyunu çeviren senatörler ve seçtirdiği iki kişi öldürülecek, arkasından da Crassus ve Caesar –belli bir süre– diktatör ilan edilecek; düzen sağlandıktan sonra da iktidar, Senato'nun bertaraf ettiği demokrat konsüllere bırakılacaktı.

Crassus'un önayak olduğu tertip gerçekleşmedi. Nedenini bilmiyoruz. Ancak, olay kulaktan kulağa yayıldı. Crassus'a bir şey yapılamazdı gerçi, ancak, Calpurnius Piso İspanya'ya sürüldü.

Bütün bunlar, demokrasinin köktenci öğelerinin etkinliklerindeki canlanışı gösteriyor bize; cesur girişimlere hazırdı onlar. Nitekim, M.Ö. 64 yılında, genç halk temsilcisi Servilius Rullus, Halk Meclisi'ne, temsilcilerinin bütünü adına, pek geniş kapsamlı bir toprak kanunu tasarısı sundu; latifundiaların aleyhine küçük mülkiyeti yaygınlaştıran ve seçeceği on kişilik bir komisyona da Senato'nun elindeki birçok yetkiyi veren bir tasarıydı bu.

Tasarı, büyük toprak sahipleri, mültezimler, hatta ılımlı demokratlar arasında büyük korku yarattı. Equitesler, M.Ö. 100 yılında yaptıkları gibi, halkçılarla bağlaşıklığı bozdular. M.Ö. 63 yılında konsül seçilen ve kendisine hâlâ "demokrat konsül" diyen, ama aslında işadamlarının yanını tutan Cicero, tasarının Halk Meclisi'nde başarısızlığa uğraması için senatörlerle equitesleri bütünleştirmeyi başardı ve tasarının sahibi Servilius Rullus'a karşı üç tumturaklı söylevde bulundu. Alay, yalan, iftira, yıldırma, özetle tüm demagojik yollarla kent pleblerini de tasarının aleyhine çevirerek sahibini, tasarıyı geri almaya zorladı.

Cicero'nun söylevleri o sıralar Roma demokrasisindeki iki eğilimi sergiliyor bize: Sloganı "barış, özgürlük ve kaygılardan uzak bir yaşam" olan bir eğilim, genel olarak equiteslerin ve –Cicero'nun deyimiyle– "namuslu kişilerin" çıkarlarını temsil ediyordu; ötekisi, yoksulların çıkarlarını savunuyor ve devletin tüm iktidarını ve bütün maddi kaynaklarının harekete geçirilmesini istiyordu. Cicero'ya göre bu "sapık" bir öğretiydi ve "yalnızca iktidarın temellerini çökertmekle kalmıyor, Roma halkının huzurunu da bozuyordu"; Forum'a korku eken "yeni bir despotizm biçimi"ydi bu.

"Namuslu adamlar"ın gözünde pek tehlikeli olan bu ikinci eğilimin temsilcisi de L. Sergius Catilina idi.

Catilina, Roma toplumundan, hatta Senato çevresinden, gözde ve aynı zamanda iktisadi bunalımdan ya da Senato'nun keyfi davranışlarından acı çeken yığınla insanı toplamıştı çevresine. Başta gelen bir rolü olmasa bile Caesar da bu gruba bağlıydı ve grubun, eskiden olduğu gibi Crassus'la da ilişkisi sürüyordu. Ancak, dayanmak istediği kitle, kentlerin ve kırsal kesimin ihtiyaç içinde kıvranan öfkeli yığınlarıydı.

Değişikliğe susamış tüm halk, Catilina'yı alkışlıyordu.

Cicero, Catilina'nın kişiliğinde, "tüm dünyayı kan ve ateş içine atmak isteyen" bir masalsı canavar görüyordu; dost ve yandaşlarına gelince, onlar da "sefahat içinde boğulmuş alçak hergele alayı" idi. Aslında bütün bu sövgülerin altında, hareketin köktenci niteliğinin varlıklı sınıflarda doğurduğu korku ve kin yatıyordu. Catilina ise, Pompeius ve Crassus gibi, Sylla'nın çevresinden halk katına dönmüş bir kişiydi ve –doğrusu istenirse– geçmişi onlar kadar bozuk, özel yaşamında da onlar kadar sefihti. Şu var ki, sürgün malıyla zenginleşmemişti her şeye karşın ve yönetici oligarşiye karşı duyulan derin düşmanlığı o da duyuyordu.

M.Ö. 65 yılından başlayarak Cicero da ona yaklaşmayı arar.

Bilgilerimiz düşmanlarının kaynaklarından da gelmiş olsa Demokrat Parti'nin bu kanadının programı, borçların affını, yeni bir toprak kanununu ve iktidardaki oligarşinin devrilmesini içeriyordu. Aynı sorunlar yirmi yıl önce Cinna zamanında da gündemdeydi. Böyle bir programın ise, halk kitlelerini Cicero ve yandaşlarının düşüncelerinden çok daha fazla doyuracağı ve yığınlarca hoşnutlukla karşılanması doğaldı.

Halk Partisi'nin bu köktenci kanadı, programını gerçekleştirmek amacıyla, Catilina'yı konsül seçtirmek için üç kez girişimde bulundu ve her defasında da (65, 64 ve 63 seçimleri) gerici oligarşinin ve onlarla işbirliği yapan sağ demokratların azgın direnişleri yüzünden yenildi. M.Ö. 63 yılında Catilina, kazanmak için hemen bütün şanslara sahipti: Yığınla köylü onun adaylığını desteklemek için Roma'ya akmıştı; başkentin plebleri harekete geçirilmişti; kadınlar, gençler ateşli bir kampanya yürütüyorlardı onun için. Demokrasinin sol kanadı, o yıl her zamankinden güçlüydü: Halkın bir başka gözdesi, Caesar, büyük rahip seçilmişti; yine aynı yıl praetor da seçildi.

M.Ö. 63 yılı konsül seçiminde Senato'nun gerici takımı, Catilina'yı yenmek için tüm yollara başvurdu. Adayları Murena, açıktan açığa o kadar seçmen satın aldı ki, skandala dönüştü ve tutucu soylular arasında bile protesto yükseldi. O sıra konsüllük yapan Cicero ise büyük bir hayasızlıkla, üstelik de hararetle Murena'yı savundu ve Catilina ile yandaşlarına karşı olmadık iftiralarda bulundu; "kiralık katiller", "kılıç elde tertipçiler" diye niteliyordu onları. Bununla da yetinmedi, Senato'dan sıkıyönetim kararı çıkarttı ve boşuna beklemekten yorgun köylüleri evlerine dönmeye zorlamak için seçimleri

erteletti ve aynı zamanda mesleki kuruluşlarla halk derneklerini kapattırdı. Arkasından da seçmenlerin gözünü korkutmak için Campus Martius'u askerlerle kuşattı; kendisi de zırhını kuşanmış ve silahlı gençlerden oluşan bir birlikle oraya geldi; bir nutuk attı ve "Devleti bu vebadan kurtarmak isteyen herkes hemen Murena'nın tarafına geçsin," dedi.

O koşullarda Catilina seçilemezdi, seçilemedi nitekim.

Yönetime yasal yoldan katılmayı deneyen halkçıların arka arkaya bu üç yenilgisi, soyluların aşağılık seçim dalaverelerinin ve baskılarının bir sonucuydu. Böyle bir ortamda, öfkeli demokratların kendilerine açık tek yola, yani silahlı mücadele yoluna sapmalarından daha doğal ne olabilirdi?

M.Ö. 63 seçimleri skandalının hemen arkasından buna hazırlanmaya başladılar.

Şu şekilde saptandı başkaldırı planı: Seçimlerin hemen arkasından yer yer başkaldırı birlikleri oluşturmaya zaten başlamış tarım kesimi seçmenlerinin öfkesinden yararlanarak, onlardan bir ordu oluşturulacaktı ve başına da Catilina geçecekti bu ordunun; hareketin öteki şefleri Roma'da plebleri ayaklandıracaklardı bu orduya yardım için; Roma dışında ayrıca çoban köleler isyana itilecekti; son olarak da Cicero öldürülecekti.

Aslında M.Ö. 87 yılında Cinna'nın giriştiği hükümet darbesinin bir tekrarıydı bu. Cicero da Catilina'yı "İkinci Cinna" diye niteliyordu zaten. Ne var ki, başka yollara başvuran, yeterince hazırlanmamış, Roma'da olsun eyaletlerde olsun, büsbütün başka koşullar içinde bulunan bir hükümet darbesiydi söz konusu olan. Cicero pek iyi örgütlü bir casus şebekesine dayanarak tertibi hemen öğrenmişti. Sıkıyönetim ilan edilmişti ve ordu Roma'nın surlarının dibinde hareketi ânında bastırmak için hazır bekliyordu. Cicero, olağanüstü toplantıya çağırdığı Senato'nun önünde o ünlü "Catilina Söylevi"ni verdi; "her şeyi bildiğini" söyleyip övünüyordu. Böylece, Catilina'yı vaktinden önce Roma'yı terke zorladı. Catilina da bütün hesaplarını kurduğu ordu yerine, şöyle böyle silahlanmış, ancak daha şimdiden hükümet güçlerince çevrili bir köylü birliğiyle yetindi.

Olayların yarattığı karışıklıktan yararlanarak Cicero, Forum'da dehşet verici ve inanılmaz abartmalarla dolu söylevleriyle halkı ürküttü: Örneğin tertipçiler Roma'yı ateşe verecekler, bütün namuslu yurttaşları boğazlayacaklar ve kenti haydut yatağına çevirecekler, diyordu. Kuşkusuz, yalan

söylüyordu. Arkadan, Catilina'nın kentte kalmış yandaşlarını tutuklattı. Ertesi günü "Catilinacılar"ı, yargılama yetkisi olmadığı halde Senato önünde sorguya çekti ve gözü önünde boğazlattı. Catilina'nın üstüne de bir birlik yollandı. Çarpışmada, Catilina ve üç bin kişilik birliği yok edildi. Hareketin, İtalya'nın öteki bölgelerine yayılmış ocakları ise vakit geçirmeden söndürüldü.

"Zafer"ini kutlamak için Senato bir ay sürecek şenlikler ilan etti; ne var ki, bütün bunlara karşın, halk hareketini bütünüyle ezemedi. M.Ö. 62 ve 61 yıllarında Senato'ya karşı şiddetli başkaldırılar görüyoruz. Senato da yeni sıkıyönetimler ilan etmekte ve hoşnutsuzlukları silah zoruyla bastırmak için başkaldıranların üstüne birlikler göndermekten ve Halk Meclisi'nde Senato'daki aşırılara karşı seslerini yükselten –praetor Caesar, halk temsilcisi Metellus Nepos gibi– yöneticileri görevlerinden almaktan başka bir şey yapamamaktadır. Cicero'nun kendisi de gözleriyle gördü ki, halk Catilina'nın anısını yaşatmakta ve ölüm yıldönümünde, son savaşını verdiği yerde anısı önünde eğilmektedir.

Cicero da pek acılı bitirdi konsüllüğünü zaten. Daha "tertipçiler"in ölüme mahkûm edilmeleri üstüne yapılan oylama sırasında, Caesar başta olmak üzere senatörlerin büyük bir bölümü karşı çıkmıştı ona; özgür ve köle, büyük bir insan kitlesi, mahkûm olanları cellatların elinden almak için toplanmıştı. Görevinin sonuna doğru Cicero, genel bir düşmanlıkla karşı karşıya bulunduğunu açıkça gördü. Tarihçi diyor ki, "çeşitli vesilelerle hoşnutsuzluğunu gösterdikten sonra halk, konsüllüğünün son günü kendisini savunmaya kalktığında, üzerine yürüyüp susturdu onu."

CUMHURİYETİN YIKILIŞI

Birinci üçlü yönetim ve sona erişi

Eyaletlerin kurtuluş hareketi, kölelerin korkunç başkaldırısı, halkçıların kaynaşması Roma devletini temelinden sarsmıştı. Bütün bunlar açıkça gösteriyordu ki, köleci toplumu ayakta tutabilecek tek güç, ordu ve onun şefleriydi. Bunun bir sonucu olarak, başarısızlıklarından öfkeli halkın aşağı katlarında olduğu gibi iktidarda umutsuzca tutunan aristokrat çevrelerde de umutlar, "kurtarıcı" bir askere bağlanıyordu yavaş yavaş. O yüzden de M.Ö. 62 yılının sonlarında "büyük" Pompeius'un

seferden dönüp İtalya'da karaya ayak bastığı haberi bütün Roma'yı dalgalandırdı. Ne var ki Pompeius, ustası gibi hareket etmedi; anayasaya saygılı kalıp hükümet darbesi yapmadı. Birliklerini ödüllendirip salıverdikten sonra, kalabalık olmayan bir maiyetle Roma'ya gelip girdi.

Niçin böyle yaptı?

İtalya'da sayısız toprağın ve malikânenin sahibiydi. Felaketli sonuçlarından korkup yeni bir iç savaşı başlatmak istemiyordu. Rastlantıların kendisini getirip yaklaştırdığı demokrasi ise, ikinci planda düşündüğü bir şeydi.

Roma'daki siyaset fırtınasına bir çeşit bağımlı olan Pompeius, beklenildiğinden de zayıf kaldı: Güçlü rakipleri kıskanıyorlardı onu; Senato karşı çıkıyordu her vesileyle; halk kitleleri ise, yandaşlarının olanca propagandasına karşın, soğuk karşılıyordu onu daha çok. Zafer resmigeçidi bir yıla yakın beklendi ve M.Ö. 61 yılı Ağustos'unda yapılabildi ancak; Senato ise fethettiği ülkelerin örgütlenişiyle ilgili olarak aldığı önlemleri ve askerlerine yaptığı toprak dağıtımını onaylamadı.

Bunu gören Pompeius da kendine bağlaşık aramaya çıktı: Cicero'ya yaklaştı önce, yüz bulamadı; kala kala Halk Partisi'nin şefleri kalıyordu: Crassus eski rakibiydi; Caesar, halkın son gözdesiydi ve Senato'yla sürtüşmeleri ön plana çıkarmıştı onu. Gerçekten, praetorluğu zamanında, Catilina'nın yandaşlarına karşı sürdürülen cezalandırmaları şiddetle protesto etmiş ve gerici partinin şeflerinin aşırılıklarına karşı çıkmıştı. Senato bile görevine son vermek istemiş, ancak büyük bir halk gösterisi sonunda kararını geri almak zorunda kalmıştı. İşte Pompeius, halk partisinin şefleriyle, Crassus ve Caesar'la M.Ö. 70 yılında olduğu gibi yeni bir uzlaşmaya gidebilirdi. Öyle de yaptı: M.Ö. 60 yılında, Roma'nın en etkin ve halkça en tanınan üç kişisi arasında, başlarda gizli tutulan bir anlaşma yapıldı.

"Birinci Üçlü Yönetim" (*triumvira*) diye adlandırılır bu.

Aristokratik yönetimi devirmek için de olsa, bir hükümet darbesiydi aslında bu ve –kolektif ve gizli– bir diktatörlüğü temsil ediyordu.

Üçlülerin hoşuna giden her önlem rahatlıkla alınabiliyordu artık. M.Ö. 59 yılında konsül seçilen Caesar büyük bir ustalıkla yürütüyordu işleri. Latife olsun diye, "Iulius'un ve Caesar'ın konsüllüğü" yılı denir o yıla. Senato'yu toplantıya asla çağırmıyor ve Halk Meclisi yoluyla hareket ediyordu.

Rullus'un tasarısına pek yakın bir toprak kanunu çıkarıldı; Pompeius'un Doğu seferindeki tüm eylemleri onaylandı; Crassus'a pek bağlı equitesler ve öteki işadamları, bedellerin üçte bire indirilmiş olması dolayısıyla devlet ihalelerinden korkunç kazançlar elde ettiler. Bu önlem, para babaları yanında Caesar'a da büyük bir rağbet kazandırdı; doğaldır ki, bu para babaları, Caesar'ın hakkını da bol bol ödediler. Caesar bu usta politikası sayesinde yeni bir yandaş topluluğu, halktan daha güçlü bir grubu bağladı kendisine. Üç eyaletin birden, Alp-berisi Galya'nın, Narbonensis ve İllirya'nın prokonsüllüğünü, hem de beş yıllığına üzerine almayı da ihmal etmedi bu arada.

Bütün bunlar halkın iradesini yerine getirme rengi altında yapılıyordu: Halkı olan bitenden haberdar kılmak için "hükümet işlemleri" hakkında yayın büroları kuruldu ve tarihte ilk gazete diyebileceğimiz bir bülten çıkarılmaya başlandı. Halk dernekleri ve kulüpler yeniden açıldılar. Cicero, Catilina'nın yandaşları olan Romalı yurttaşları hükümsüz ölüme mahkûm ettiği gerekçesiyle sürgüne yollandı ve Palatina'daki evi yerle bir edildi. İktidarlarını daha da güçlendirmek için üçlüler, hısımlık bağları da kurdular aralarında: Caesar, on dört yaşındaki kızı Iulia'yı ellilik Pompeius'a verdi; kendisi de gelecek yıl konsül olacak olan Calpurnius Piso'nun –yine kendi kızı kadar genç– kızı Calpurnia'yla evlendi.

Üçlü yönetim böylece aşağı yukarı üç yıl ahenk içinde yürüdü. Bu süre içinde üstünlük Pompeius'ta idi. Ancak, işleri asıl yürüten –en faal ve yeteneklisi olarak– Caesar oldu. Ne var ki, üçlü yönetim demokratik birtakım kelimelerle de maskelenmiş olsa *monarşiye doğru bir geçişti* aslında.

Bu role Pompeius'tan da daha çok yakışan kimdi?

Hiç kuşkusuz, Caesar! Gerçekten, dört dörtlük bir devlet adamıydı o. Olağanüstü bir hatip, politikada uzağı gören ve cesur bir kişi, yetenekli bir yazar, parlak bir toplum adamı, kalabalıkların gerçekten taptığı bir insandı. Her türlü ahlaki ilkeden kopmuş, içinden çıktığı halde aristokrasiden, şefi olduğu halde demokrasiden, başrahiplik yaptığı halde dinden nefret ediyordu. Böylece, her şeyden sıyrılmış ve azade, sınırsız bir tutkunun beslediği düşlerini ve planlarını gerçekleştirebilirdi. Üçlü yönetimdeki yoldaşlarıyla boy ölçüşebilmek için bir şeyi eksikti yalnız: Onlarınki kadar serveti ve onlarınki kadar zaferi yoktu!

Bunları sağlayabilmek için de başta bir ordu gerekiyordu kendisine.

Bütün bunları prokonsüllüğünün ilk üç yılında elde etti ve daha ötesine de geçti. Galya'da neler yaptığının öyküsünü ise, *Galya Savaşı Üzerine* adlı ünlü eserinde vermiş bulunuyor bize.

> Caesar önce küçük bir ordunun başında, cesur ve parlak bir harekât sonucunda, üç yılda fethetti Galya'yı. Klan toplumundaki çözülüşün sonucu olan korkunç iç çatışmalar da kolaylaştırdı bu fethi. Yığınla kabilenin şefi, halklarını, Caesar'ın deyimiyle "hemen hemen köle durumuna" düşürmüşlerdi: Bu iç çatışmalar Galya'nın doğu komşularının, Helvetlerle Germenlerin işine yarıyordu; onlar gelip parça parça işgal etmişlerdi Galya'yı. Caesar, önce Helvetleri yendi; sonra Germenleri Ren'in sağ kıyısına sürdü; arkadan, Galyalılar içinde en güçlü ve savaşçı Belgaelere boyun eğdirdi.
>
> M.Ö. 56 yılının sonunda bütün Galya Caesar'ın elindeydi.
>
> Bir Roma eyaleti haline getirilmiş ve ağır vergiye bağlanmıştı. Caesar, paraca ve kölece en zengin kişilerden biri olmuştu. Kendisine bağlı insanları çoğaltmak için avuç dolusu para harcıyordu. M.Ö. 55 yılında Roma'da, görkemli binalarla süslü yeni Forum'u yaptırmaya başladı; ve aldığı arazi o zamanki parayla yüz milyonu aşıyordu.

Bu üstünlük, üçlüler arasındaki ilk sürtüşmelerin kaynağı oldu. Pompeius M.Ö. 57 yılından başlayarak, Caesar'ın has adamı, halk temsilcisi Clodius'a karşı manevralar çevirerek, onun rakibi Milon'u destekliyordu ve Cicero'ya yaklaşma içindeydi. Cicero ise on altı aylık bir sürgünden sonra Pompeius'un önerisiyle affedilmiş ve Roma'ya dönmüştü. Pompeius ve Crassus, Caesar'ın etkisini dengelemek için bir askeri dayanak sağlamanın arkasındaydılar. M.Ö. 56 yılında, aralarındaki sorunları çözmek için Caesar, Pompeius ve Crassus, Caesar'ın kışlık malikânesinde bir araya geldiler. Bu görüşme, taçsız kralların bir toplantısı oldu gerçekten. Yeni bir uzlaşmaya giderek yeni bir dengeye vardılar aralarında: Pompeius ve Crassus, M.Ö. 55 yılı için konsül seçileceklerdi, daha sonra da Pompeius İspanya'ya, Crassus Suriye prokonsüllüğüne gidecekti; Caesar'ınsa Galya komutanlığı beş yıl daha uzatılmıştı.

Bu görüşme, uzlaşmazlığı bir an için çözümlemişti; üçlü yönetim, sonuna doğru kaçınılmaz biçimde yaklaşıyordu yine de. Crassus, konsüllüğünün bitmesini beklemeden Suriye'ye

hareket etti; para tutkusuna, Caesar'ın yüreğinde tutuşturduğu zafer tutkuları da eklenmişti. Suriye'den taşıp büyük fetihlerde bulunacaktı. Neler yapmak istemiyordu ki! M.Ö. 53 yazında Partlar, ordusuyla beraber kendisini de yok ederek son verdiler bu düşe.

Üçlü yönetim ikili yönetime dönüşmüştü: Caesar'la Pompeius karşı karşıyaydılar. Ne var ki Pompeius, eski bağlaşığından gitgide koparak onun hasımlarına, Roma'nın tutucu çevrelerine yaklaşmayı arıyordu. Bu çevrelerse, Pompeius'u uzlaşmaya daha yatkın bulduklarından, Caesar'a oranla "ehvenişer" olarak görüyorlardı onu. M.Ö. 57 yılından başlayarak, Roma'daki açlık nedeniyle, başkentin yiyecek içeceği için –ve Cicero'nun desteğiyle– pek geniş yetkilerle donatılmıştı. Pompeius, İspanya'ya gidecek yerde valilerle yönetiyordu orayı. M.Ö. 52 yılında seçim mücadelesi Clodius ile Milon'un yandaşları arasında sokak savaşına dönüşüp de Clodius öldürülüp Roma da yöneticisiz kalınca, Senato durumdan yararlanıp Pompeius'u –diktatörlüğe benzer– olağanüstü yetkilerle donattı: Caesar'ın en korkunç düşmanlarından aşırı gerici Cato'nun önerisi üzerine, "yardımcısız konsül" seçildi.

Roma'nın tutucu çevrelerinde de başında Pompeius'un bulunacağı, Senato'yla yumuşatılmış bir monarşi doğrultusunda köklü bir devlet reformunun gerekliliği açıktan açığa konuşulmaya başlanmıştı.

Bu gerici kuramı ise Cicero işliyordu.

> Cicero, M.Ö. 51 yılımda yayımladığı *De Republica* adlı eserinde: "Dizginsiz özgürlük," diyordu, "özgür halkı tutar köle haline getirir"; "hükümet biçimlerini özleri bakımından karşılaştırdığımızda, monarşi rejimini kötülemek için hiçbir neden olmadığı gibi, bana sorarsanız bütün öteki rejimlerin üstüne koymalı onu", yeter ki hükümdarlık, eski Roma kralları gibi seçimle gelsin ve otoritesi de Senato'ya tabi olsun.
>
> "Yurdun babası", böyle bir görevin kendisine verilmesi halinde hiç de karşı çıkmayacağını satır aralarında anlatmak istiyordu.

Bununla beraber, Pompeius'un "prensliği" kısa sürdü; Caesar'ın M.Ö. 55-50 yılları arasında Galya'da karşılaştığı güçlükler sayesinde sürebilmişti süreceği kadar. Caesar gerçekten yeni bir Germen istilasını püskürtmüş, hatta İngilte-

re'yi fethetmeye kalkmış idiyse de M.Ö. 52 yılında hemen hemen bütün Galya başkaldırmıştı kendisine karşı. Başlarındaki Vercingetorix, ayaklanmaya gerçekten ulusal bir nitelik de kazandırabilmişti. Ne var ki, uzun ve çetin uğraşmalardan sonra, Caesar, bu başkaldırının üstesinden geldi.

Vercingetorix'i teslim aldı ve Galya'yı da kana boğdu.

Arkadan, Pompeius'la ve Roma'da –günden güne azan– gerici partiyle kozunu paylaşmaya kalktı. Caesar'ın uzamış komutanlığına son verip yerine bir başkasının atanması sorunu Senato'nun önüne bile getirilmişti. Caesar'ın düşmanları konsüller daha ileri giderek, yurdu savunma adına Pompeius'un üstüne yürümesi emrini verdiler ve İtalya'daki bütün birliklerin komutanlığına atadılar onu. Caesar da yanına sığınmak zorunda kalmış halk temsilcilerini bahane ederek, "halkın yüzyıllık haklarını savunma" adına, Pompeius'un, giderek Roma'daki gericiliğin üzerine yürüdü.

İç savaş ve Caesar'ın diktatörlüğü

Caesar, Pompeius seferberliğini bitirmeden, İtalya ve Roma'yı işgal etmeyi aklına koymuştu. Ordusunun asıl büyük bölümünü beklemeden, bir birliğin başında, İtalya'yı Galya'dan ayıran sınırı, Rubicon Irmağı'nı ani olarak aşmaya karar verdi ve aştı.

M.Ö. 49 yılı ocak ayının başlarıydı.

İşitilmemiş bir panik içindeydi bütün İtalya.

Tarihçi diyor ki, "öyle şiddetli bir fırtınaydı ki bu, hiçbir yönetici, ne akılla durdurabilirdi onu ne de otoriteyle". Pompeius, beraberinde senatörler ve öteki yöneticiler olmak üzere, Roma'yı terk etti. Halk katında hiçbir destek bulamadı; yalnızca aristokrasiydi kendisini tutan. Equitesler, plebler, İtalyan kentleri, hepsi ve açıkça Caesar'dan yanaydılar. Pompeius ve beraberindekiler Doğu'ya doğru gemiye bindiler; Pompeius, direnişi örgütlemek üzere Doğu'daki eski ilişkilerinden yararlanmak istiyordu.

Caesar, savaşmadan Roma'ya girdi; iki ay içinde de bütün İtalya'ya sahip oldu.

Az sonra da diktatör ilan edildi (M.Ö. 49).

İç savaş, kendine özgü bir niteliğe büründü bu kez; beş yıl sürdü ve bütün Roma İmparatorluğu'nu, hemen tüm eyaletleri

içine aldı. Caesar'ın elinde yeterli asker ve donanma olmadığından, Pompeius'u birden kovuşturamadı. Pompeius ise Yunanistan'da büyük bir ordu düzebildi ve güçlü bir donanma sağladı. Caesar, Batı'da hazırlıklarını tamamlama yolunu tuttu. Sicilya ve Sardinya'ya egemen oldu; Afrika'yı işgal etmek için gönderdiği birlikler, Numidyalı mülk sahipleri Pompeius'u tuttuklarından yenildiler; kısa bir mücadeleden sonra İspanya'yı elde etti. M.Ö. 48 yılında da Pompeius'un üstüne yürüdü: Pharsalos'ta acı bir yenilgiye uğrattı onu. Roma'nın kaçak hükümetinin tüm üyeleri elindeydi; büyük bir bölümü, bu arada Cicero, kendiliğinden kestiler direnişlerini; Caesar, sürgünü kabul etmiyordu, ilkesi "bağışlama"ydı. Pompeius Mısır'a sığındı. Orada, küçük kral XII. Ptolemaios'un sarayındakilerce öldürüldü; onlar da kralla mücadele halinde olan kız kardeşi Kleopatra'ya karşı Caesar'ı bu yolla kazanmanın hesabı içindeydiler çünkü.

İşte bu yüzden de savaş bitmedi. Caesar, Pompeius'un katillerini cezalandırma bahanesiyle, ama aslında zengin krallık hazinesine el koyma amacıyla Mısır'a girdi. Pompeius'a görkemli bir cenaze töreni yaptırıp anısına bir anıtkabir diktirdi; katillerini de ölüme mahkûm etti. Ptolemaios'u tahtından indirerek Kleopatra'ya verdi tacı. Devrik kralın yandaşları, ayaklanıp İskenderiye Savaşı adı verilen bir savaşa yol açtılarsa da bir şey elde edemediler.

Ne var ki, Pompeius'un Küçük Asya'da, Afrika'da ve İspanya'da bulunan eski bağlaşıklarını ve yığınla yandaşını yenmek için üç yıl daha gerekti.

Caesar, iç savaşa son verdikten sonra hızla Roma'ya döndü.

Tarihçi diyor ki, "dönerken kendi önüne çıkabilecek tek bir kişi olabileceğinin korkusu yoktu içinde; öylesine güçlüydü!" Ancak pek pahalıya elde edilmiş bir zaferdi bu: Roma'da nüfus sayımı yaptırdığında, savaştan önceki nüfusa oranla yarı yarıya azalmıştı halk.

Ve Roma yeniden *başıboş askerlerin egemenliği* altına girdi. Daha hafif biçimiyle de olsa tıpkı Sylla zamanındaki duruma benziyordu tablo. Askerler, asıl gücün kendilerinde olduğunu bildiklerinden, istedikleri gibi hareket ediyor, başkaldırıyor, vaat edilen büyük ulufeleri istiyorlardı. M.Ö. 47 yılında, Afrika seferi öncesindeki başkaldırı gerçekten de tehlikeliydi. Caesar'ın araya girmesiyledir ki, Roma bir yağmadan kurtuldu.

Caesar askerlerin öfkesini bastırmayı ve onları itaat altına almayı ise pek iyi biliyordu.

Ama yine de alacaklarını alıyorlardı.

Her şeye karşın Caesar, emekli askerlere daha önce başlamış olan toprak dağıtımını bitirecek zaman bulamadı. Ancak lütuflara, zenginliklere boğulmuş gözdeleri, Marcus Antonius, Mamurra ve ötekiler işitilmemiş bir debdebe içinde yaşıyorlar, şölenlerde ve içki âlemlerinde milyonluk servetleri eritiyorlardı. Caesar'ın engellediği tek şey vardı: Sürgünler, kıyımlar ve mala el koymalar. Sylla zamanının bu aşırılıklarından sonuna değin uzak durdu.

Ancak, Caesar'ın kendisi de iktidarının aslında orduya dayandığını saklamıyordu. Sylla gibi o da imparator unvanını aldı. Kendi adına bastırılan paralarda "İmparator Caesar, yurdun babası, sürekli diktatör" kelimelerini görüyoruz: "Yurdun babası" ve "diktatör" unvanlarının eklenişi, bu askeri iktidarın, özünde tüm sivil topluma yayıldığının, Cumhuriyetin bir askeri monarşiye dönüşmekte olduğunun bir işaretiydi.

Başıboş askerlerin diktatörlüğü, M.Ö. 40 yılında, Sylla zamanındaki gibi gerici ve halka karşı bir nitelik aldı açıktan açığa. Oysa Caesar, Demokrat Parti'nin bir zaferi olarak görülüyordu ve Catilina'nın programı çerçevesinde bir hükümet darbesi bekleniyordu kendisinden. Pompeius ile İtalya'dan kaçıp gitmiş olan tutucuların ve büyük mülk sahiplerinin M.Ö. 49 yılında Caesar'ın eline geçmesiyle ortada dolaşan panik bunu gösterir.

Ne var ki, halkın umutları boşa çıktı. İç savaşın sonucu olan korkunç iktisadi bunalıma karşın Caesar, ciddi hiçbir önlem almadı; almak şöyle dursun, aynı bunalımın sonucu olan başkaldırılar, hemen ve ibret olacak bir sertlikle bastırıldılar. M.Ö. 48 yılında praetor M. Caelius Rufus, borçların bağışlanması ve vadesi gelmiş kiraların ertelenmesi hakkında Halk Meclisi'ne bir öneride bulundu diye, görevinden alındı ve Roma'dan sürüldü; Rufus'un yandaşlarını bastırmak için de sıkıyönetim ilan edildi kentte. Ertesi yıl, aynı istemleri dile getiren bir hareketi, Caesar'ın başyardımcısı Marcus Antonius kanla boğdu Roma sokaklarında. Arkasından gelen Caesar, olan biteni uygun görmeyip kiralar hakkında yıllık bir moratoryum ilan ettiyse de beraberinde tüm halk derneklerini ve kulüplerini de kapattı.

Yaptığı, bayramlar ve işitilmemiş görkemde gösterilerle halkı eğlendirmek; para, buğday, et dağıtımı ve genel şölenlerle halkın ilgisini çekmekti. Halk meclisleri ve seçimler içi boş bir biçimciliğe büründü: Ya daha önceden Caesar seçiyordu yöneticileri ya da mektup yoluyla emrediyordu adaylarını seçeceklere. Ayrıca, kamuoyunu büyük siyasal sorunlardan ayırmak için dikkatleri yerel sorunların üstüne çekiyordu. Bununla beraber Caesar hiçbir zaman aşağı sınıfları bütünüyle yabancılaştırmadı kendisine; Halk Partisi'nin şefi olarak görülmekte devam etti hep.

Monarşik iktidarın yerleşmesi, doğal olarak *merkeziyetçiliği* ve *bürokrasiyi* de getiriyordu beraberinde. Caesar açıkça söylüyordu: Cumhuriyet "gerçekliği olmayan bir addır yalnızca; sözlerime birer kanun olarak baksın herkes!" Böylece, tüm devlet organlarını basit birer idare birimi haline getirmeye yöneldi: Senato, bir danışma meclisi olup çıktı; üyelerinin sayısı dokuz yüze çıkarılarak, Caesar'ın yandaşlarıyla doldurudu. Magistratusların sayıları da arttırıldı. Roma'nın asayişi için kendi subayları arasından özel valiler atadı. Hesaplamayı ve idari işleyişi kolaylaştırsın diye, yeni ve tek tip bir para bastırıldı.

Ve bu arada, güneş yılına dayanan yeni takvim yapıldı.

Aslına bakılırsa, Doğu'daki yönetim biçimi pek hoşuna gitmişti Caesar'ın; özellikle, tanrılaştırılan –ve sınırsız yetkili– kralları, gösterişli saray yaşamı ve geniş bürokratik örgütüyle Mısır'daki monarşi dikkatini çekmişti. Aynı şeyi Roma'da da uygulamaya kalktı: Senato'da debdebeli giysiler içinde altın bir tahta oturdu; ailesinin tanrısal bir kökenden geldiğini hatırlatıp adlarına tapınak yaptırdı. Mısır Kraliçesi Kleopatra, daveti üzerine Roma'ya geldi; onunla evlenip kral unvanını alması bekleniyordu. Caesar'ın yandaşları da heykellerini altın taçlarla süslüyor ve herkesin içinde taç sunuyorlardı kendisine. Ancak vakit gelmemişti henüz: Halk, bu monarşik gösterileri mırıltılarla karşılıyordu; Caesar da kendini kral ilan etmekten vazgeçti ve kamuoyunun iyice hazır olmasına erteledi bunu.

M.Ö. 45 yılında Caesar, bir büyük "Doğu seferi" için hazırlıklara başladı: Partların sınırlarındaki Roma eyaletlerini istila tehlikesi belirmişti; yola çıkmışken, Aşağı Tuna'da kurulan yeni ve güçlü bir krallığa da son vermek niyetindeydi. Ne var ki, yola çıkamadı; hareketinden dört gün önce, M.Ö. 44 yılının 15 Mart günü, Senato'da Cumhuriyetçilerin bir tertibiyle öldürüldü.

Böylece Caesar eserini tamamlamak, giderek Roma'ya dayattığı monarşik ve askeri nitelikteki "emperyal" rejimi güçlendirmek için yeterli zamanı bulamadı. Ancak, yapacağını yapmıştı yine de; Cumhuriyete öylesine bir darbe vurmuştu ki, onu Sylla'nın ölümünden sonra yapıldığı gibi yeniden kurmak olanağı ebedi olarak yoktu artık.

İkinci üçlü yönetim

Tertipçiler, orduda yüksek mertebelere erişmiş, ileri gelen Cumhuriyetçi senatörlerdi. Caesar'ın yakınlarıydı hepsi de. Ama aslında hemen hemen tümü Pompeius'un eski yandaşlarındandı ve Caesar tarafından da affedilmişlerdi. Başlarında da Roma'nın zengin Iunius Brutus ailesinin iki üyesi bulunuyordu:

Marcus Iunius Brutus, Decimus Iunius Brutus.

Her ikisi de Caesar'ın gözbebeği olan iki kişi.

Ne var ki, onlara akıl verenler, başta soylular olmak üzere Caesar'dan nefret eden çeşitli çevreden insanlardı. Katillerin, cinayet yeri olarak Senato'yu seçmiş olmalarının da bir anlamı vardı; Senato, hareketlerini uygun görecek ve onlar da Cumhuriyeti geri getireceklerdi. Umutları buydu. Gerçekten, katiller Caesar'ı sardıklarında, Senato üyeleri yerlerinden kımıldamadılar bile. Saldırı sonuçlanınca da büyük çoğunluğu tertipçilerin yanını tuttular ve Caesar'ın çıkardığı tüm emirnamelerin ortadan kaldırılmasını istediler; cesedinin gömülmeyip Tiber Irmağı'na atılmasını bile önerenler oldu. Tertipçilerin ve soylu yandaşlarının tek korkuları, orduydu: Roma'daki bütün birlikler, Caesar'ın iki yardımcısının Marcus Antonius ile M. Aemilius Lepidus'un emrindeydi çünkü. Bu tehlikeyi önlemek için, tertipçiler Capitolium'u işgal ettiler ve muhafız olarak da gladyatörleri aldılar yanlarına.

Ne var ki halk, tertipçiler gibi düşünmüyordu. Tersine, katilleri kovalıyor ve taşlıyorlardı. Hele ölümünden birkaç gün sonra, Caesar'ın naaşı Forum'a konup da herkesin huzurunda vasiyetnamesi okunup her yurttaşa mirasından bir şey bıraktığı öğrenilince, halk başkaldırdı; senatörlerin ve soyluların evlerini yakıp yıktı. İçlerinden –belki de azatlı– Herofil adlı biri başlarına geçti; Caesar'ı yoksulların bir temsilcisi ve zenginlerce öldürtülmüş bir kişi olarak gösterip bu cinayete karışmış herkesi, Senato'yu ise tümüyle öldürmek için halkı kışkırtmaya başladı.

Köleler ve azatlılar da katıldı bu harekete.

Caesar'ın o sırada Roma'ya doluşmuş eski silah arkadaşları, onlar da yakınlık gösteriyordu harekete.

Halk hareketinin uyandırdığı korku, kısa bir zaman için de olsa, Caesar'cı şeflerle Senato'yu, hatta Caesar'ın katillerini birbirine yaklaştırdı. Senato'nun ilk toplantısında Marcus Antonius ile Lepidus, Cumhuriyetçi anayasanın geri getirilmesine razı oldular; üstün otorite Senato'nundu yine, sözde egemenlik de comislerin. Caesar'ın katilleri affediliyor; bununla da yetinilmeyip görevlerinde kalıyorlardı. Buna karşılık, Cumhuriyetçiler de Caesar'ın anısına –tiran deyip– saygısızlıkta bulunmayacaklar, mallarına el konulmayacak, yaptığı işlemler ve atamalar iptal edilmeyecekti. Aradan çok geçmeden Antonius'un önerisi üzerine bir kanun kabul edildi: Her yurttaşa iktidarı yeniden gasp etmeye kalkacak olan birini öldürme hakkı tanınıyordu.

Bu geçici ve ikiyüzlü uzlaşmanın arkasından, halk hareketini bastırmaya kalkıldı: Antonius'un emri üzerine Herofil, muhakeme bile edilmeden ölüme mahkûm edildi; Forum'da toplaşan yandaşları da teker teker temizlendi.

Bununla beraber Antonius, bu yarı ödünlerle Senato'nun kaygılarını giderdikten sonra, Caesar'cılığın yeniden kurulması ve düşmanlarıyla hesaplaşması için konsül durumundan yararlanmaya koyuldu: Başvurusu üzerine ve Senato'nun rızası hilafına, Halk Meclisi, Caesar'ın katillerinden biri olan Decimus Brutus yerine, Alp-berisi Galya için prokonsül seçti kendisini; atandığı eyalete göndermek üzere Makedonya'daki birlikleri çağırırken, Caesar'ın büyük servetine de el koydu. Ancak, bu arada Caesar'cı parti içinde de bir çatlak ortaya çıktı: Bazıları, Antonius'un da kabul ettiği, Senato'yla yapılmış geçici uzlaşmanın sürdürülmesinden yanaydılar; ötekilerse, Caesar'ın katillerine ve onların akıl hocalarına karşı daha kararlı hareket edilmesini istiyorlardı.

Marcus Antonius, çok geçmeden, Octavinus adlı, on sekiz yaşındaki genç bir adamın kişiliğinde tehlikeli bir rakiple karşılaştı. Octavinus, Caesar'ın kız kardeşlerinden birinin torunuydu ve ölümünden pek az önce de evlat edinmişti Caesar kendisini. Caesar'ın bıraktıklarının dışında büyük serveti, zengin ailesi, girişkenliği, entrikacılığı ciddi bir rakip yapıyordu onu. İkiyüzlü koltuklamalarla Cicero'yu büyüledi; o da kalkıp "yurdun savunucusu" ilan etti onu. Octavinus, bu arada pleblerin

Antonius'a karşı hoşnutsuzluğunu sömürüp halkı, Caesar'ın kendilerine vasiyet ettiği paranın dağıtılmasını istemeye teşvik ediyordu. Bir yandan da kendi parasıyla asker topluyordu. Antonius, Decimus Brutus'u Alp-berisi Galya'dan silah zoruyla kovduğunda Senato kendisini "yurdun düşmanı" ilan edince, Octavinus, birliklerini Senato'nun emrine verdi ve Antonius'u yenerek Alp-ötesi Galya'ya çekilmeye zorladı.

Caesar'cılar arasındaki çatlak ve şeflerinin birbiriyle çatışması, Senato'nun da durumunu güçlendirdi. Cicero toplantılarda ateş püskürüyordu, Cumhuriyeti korumak için bir ordu kurulmasına ve donanma yapılmasına karar verildi. Savaş vergisi kondu bunun için. Pompeius'çu bir rejim kurmak amacıyla, Pompeius'un oğullarından sonuncusu, Sextus'u bekleyenler de vardı Roma'da. Senato, Octavinus karşısında bile hasım bir tutuma girdi.

Senato'daki oligarşinin yeniden dirilme tehlikesi, o zamanın belirleyici gücü, yani orduyu harekete geçirdi. Sonunda, M.Ö. 43 yılı sonbaharında üç Caesar'cı şef bir araya geldiler: Varılan anlaşmaya göre, askeri diktatörlük yeniden kabul ediliyor ve Antonius, Lepidus ve Octavinus'a veriliyordu. "Cumhuriyet anayasası için üçlü yönetim" adının arkasına gizlenmiş olan bu ortaklaşa diktatörlük, beş yıl için, 1 Ocak 37 tarihine kadar uygulanacaktı. Arkadan Roma işgal edildi, hükümet dağıtıldı ve birliklerin sardığı Halk Meclisi'nden çıkarılan bir kanunla üçlü yönetim yasallık kazandı.

İkinci üçlü yönetim, birincisinden farklı olarak, resmi bir nitelik de kazanmıştı böylece.

Hemen arkasından, Caesar'ın öcünü alma bahanesiyle ve askerleri hoşnut etmek amacıyla, üçlülerin emri üzerine, bütün İtalya'da oluk gibi kan aktı. Sylla'nın yaptığı gibi, sürgün listeleri tertiplendi. Yığınla senatör, zengin ölüme mahkûm edildi ve mallarına el kondu. Cicero da bunlar arasındaydı. Caesar'cı ordunun askerleri her şeyi yakıyor, yıkıyor ve bölüşüyorlardı.

Bir sürü asker ve görevli zengin oldu bu arada.

Üçlü yöneticilerin kendileri de servetlerine servet kattılar doğallıkla.

Bununla beraber, üçlüler, İtalya'nın yağmalanmasıyla doyuramayacaklarını biliyorlardı askerlerini. Bir an önce Doğu'nun zengin eyaletlerine el atmak istediler o yüzden. O sırada Yunanistan Cumhuriyetçilerin elinde bulunuyor ve

büyük bir orduyla Roma'nın üzerine yürümeye hazırlanıyordu. Antonius'la Octavinus Yunanistan'a geçtiler. Philippes yakınlarında Cumhuriyetçilerle karşılaştılar. Başlarda Cumhuriyetçiler birtakım başarılar kazandılarsa da sonunda kaybettiler.

Brutus kendisini hançerledi ve birlikleri Antonius'a teslim oldu.

Philippes Savaşı, geriye dönmemecesine Cumhuriyetin sonunu, giderek Caesar'cı diktatörlüğün güçlenişini işaret ediyordu. Roma yönetiminin en üst organı olarak kalan üçlü yöneticiler eyaletleri aralarında bölüştüler yine de: Ön planda gelen Marcus Antonius'un payına zengin Doğu eyaletleri düştü; askerlerini ancak onlarla doyurabilirdi zaten ve ayrıca, Partlara karşı sefere çıkacaktı; Batı (İtalya, Galya, İspanya) Octavinus'a kalmıştı; Lepidus da Afrika'yı alıyordu.

Böylece, M.Ö. 42 yılının sonlarında, Caesar'ın temellerini attığı diktatörlük yalnızca yeniden kurulmuş olmakla kalmıyor, ortaklaşa bir biçim altında daha da güçlenmiş bulunuyordu. Ama ikinci üçlü yönetim, üç generalin aracılığıyla gerçekleşen, askeri birliklerin açık diktatörlüğüydü aslında.

Halka zorla onaylatmanın yolunu da bulmuşlardı.

BÖLÜM VII

MONARŞİNİN DOĞUŞU

Birincisi gibi ikinci üçlü yönetim de ortaklardan birinin diktatörlüğüne yerini bırakmakta gecikmedi. Başlarda en silik olduğu halde en çok beceriklilik gösteren, en inatçı, en sabırlı, giderek ayağını yere sağlam basmasını bilenin diktatörlüğü oldu bu da.

YENİ REJİM: PRİNCİPATUS

İkinci üçlü yönetimin dağılışı ve Octavinus'un iktidarı

Phlippes zaferinden sonra Octavinus, vakit yitirmeden askerlerini ödüllendirmek için sürgün ve mallara el koyma politikasına girişti; sürgünlerin mallarının dışında, büyük İtalyan kentlerinin on altısının mallarını da askerlerine dağıttı.

Sonucu, korkunç bir iktisadi bunalım ve anarşi oldu bunun.

Mülk sahipleri, Octavinus "cellat"ı için kinlerini saklamıyorlardı. Öfkeleri, M.Ö. 41 yılında, Perugia Savaşı diye adlandırılan bir başkaldırıya dönüştü.

Kanla bastırıldı.

Bu askeri terör rejimi uzun zaman gidemezdi böyle. Durumunu güçlendirmek için Octavinus, İtalya'nın mülk ve köle sahibi sınıflarıyla uzlaşmayı aradı; sürgün mallarından kendisi de büyük mülk ve köle sahibi olup çıkmıştı zaten. M.Ö. 30 yıllarından başlayarak, kendisi gibi zenginleşmiş önemli Caesar'cı öğelerin desteğiyle daha da genişletti bu politikayı. Bu politikanın sonucunda bir gevşeme oldu: Sürgünler ve mallara el koymalar durdu, zarara uğrayanlara ödünler verildi, sürgünler ve kaçaklar için af çıkarıldı; o güne değin askeri yönetime bağlı İtalyan kentleri için özerklik yeniden getirildi.

Aynı zamanda, İtalya'nın varlıklı çevrelerinde Perugia Savaşı'ndan sonra, siyasette edilgenlik, olan biten karşısında umursamazlık, elindeki olanaklardan rahatça yararlanmak için özel yaşama çekiliş ve gitgide yumuşayan Octavinus rejimiyle uzlaşma eğilimleri görülmeye başlanıyordu. Malikâne ve köle sahipliği sırasına yükselmiş Caesar'cı görevlilerle

ve subaylarla, kolonlaşmış eski askerler de destekliyorlardı bunu. Sadece üçlü yönetim bu yeni mülk sahiplerinin ele geçirdiklerini güven altına alabilirdi.

Ancak, bu arada, Octavinus yararına büyük bir değişiklik oldu: Sicilya'da iyice yerleşmiş bulunan Sextus Pompeius, İtalya'yı aç bırakıyor ve yeni bir köle başkaldırısı tehdidi altında tutuyordu. Adamları az olduğundan, birliklerine, İtalya'dan kaçan sürgünleri olduğu kadar köleleri de alıyordu. Birliklerinin şefi bile azatlı bir köleydi: Menodor! Üçlü yöneticiler uzun süre Pompeius'un hakkından gelemedikleri için anlaşma yolunu tutmuşlardı onunla. Ne var ki, M.Ö. 36 yılında, Octavinus'un en yetkin komutanı Agrippa'nın emrindeki bir donanma, Pompeius'un, bu korsanlar kralının donanmasını yok etti; sürgündekilerin de sonunda gelip katılmasıyla, Agrippa Sicilya'yı yeniden ele geçirdi. Harekât sırasında otuz bin köle ele geçirilip sahiplerine iade edildi; sahipleri bulunamayan altı bini de çarmıha gerildi. Senato, bunu kutlamak için Forum'da Octavinus'un altından bir heykelini diktirdi ve yaşam boyu temsilcilik verdi kendisine.

İtalyan toplumunun varlıklı sınıflarının ve zenginleşmiş emekli askerlerin desteğiyle Octavinus, üçlü yönetim içinde başköşeyi tuttu; M.Ö. 36 yılında da büyük rahiplik görevini alarak Lepidus'u saf dışı bıraktı. Roma İmparatorluğu'nun tüm batısı, bütün birlikleriyle Octavinus'un elindeydi şimdi.

Üçlü yönetimin öteki önemli öğesi Marcus Antonius'la ilişkilere gelince... Perugia Savaşı'ndan beri bu ilişkiler gerginleşmişti aslında. Ne var ki, Antonius Octavinus'la geçici bir uzlaşmaya razı olmuştu yine de. Çünkü, M.Ö. 40 yılında Partlar, Roma'nın en zengin Doğu eyaletlerini yakıp yıkmışlardı; Roma tüm Doğu'yu yitirme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu uzlaşma M.Ö. 40 yılında oldu; M.Ö. 37 yılında yenilendi ve ortak yönetim beş yıl daha uzatıldı.

Partlara karşı çetin ve tehlikeli bir savaşa hazırlık Antonius'u, Doğu'nun en zengin ülkesi Mısır'la yakın ilişkiye götürdü; hatta Kraliçe Kleopatra ile evlendi ve onun "kralların kraliçesi" unvanını almasına müsaade ettiği gibi, çocuklarına da, Roma'nın Doğu eyaletlerinden topraklar verdi. Öyle de olsa, Antonius'un Partlara karşı seferi başarısızlıkla sonuçlandı; vaktiyle Crassus'un uğradığı akıbete uğramadı gerçi ama tersyüzü döndü yine de.

Bu başarısızlıktan ise Octavinus'un yandaşları ustaca yararlandılar.

M.Ö. 32 yılında kesin kopuş oldu aralarında. Octavinus, Roma'da açıktan açığa bir hükümet darbesi yaptı: Silahlı maiyetiyle Senato'ya girdi; oradan Antonius'un yandaşı 400 senatörü kovdu ve yine onun yandaşı iki konsül kaçıp Antonius'a sığındılar. Yüzlerce yıllık bir âdeti de çiğneyip Vesta rahibelerinin (*Vestales*) elinden Antonius'un vasiyetnamesini aldı. Vasiyetnamesinde Antonius, mallarını Kleopatra'ya ve onun çocuklarına bırakıyordu; bu, Halk Meclisi'nde okununca, meclis Antonius'u azledip elinden yetkilerini aldı. Roma halkının mülklerini geri almak için de Kleopatra'ya savaş ilan edildi.

Antonius'la Octavinus'un karşılaşması Adriyatik kıyılarında olur. Denizde ağır bir yenilgiye uğrayınca ordusunu bırakıp Mısır'a kaçar Antonius. Octavinus Asya eyaletini, Suriye'yi, Fenike'yi, Filistin'i yeniden Roma'nın egemenliği altına sokar ve Doğu'nun bağımsız kalmış son ülkesi olan Mısır'ı da fetheder. Antonius'la Kleopatra canlarına kıyarlar ve Mısır, Octavinus'la ailesinin bir çeşit özel mülkü olarak Roma eyaleti haline getirilir.

Böylece, M.Ö. 30 yılında on iki yıl süren bir çözülmeden sonra Roma yeniden kendini toplamış bulunuyordu; ortaklaşa askeri diktatörlük de artık tartışmasız olarak Octavinus'un monarşisine bırakıyordu yerini.

Yeni bir devir, imparatorluk devriydi açılan.

Yeni sosyal taban

Roma İmparatorluğu'nun tek sahibi olan Octavinus, Caesar'ın örneğini izlemedi ve açıkça askeri diktatörlüğe dönmekten ya da Hellenistik tipte Doğulu mutlak bir monarşi kabul etmekten kaçındı. İç politikada yapmak istediği şuydu: Ordunun ve köle sahiplerinin diktatörlüğünü kurmak; ancak, özünde ve hedefinde tutucu olan böyle bir rejimi kurarken, "Cumhuriyetçi dekor"u da sürdürmek! Mülk sahibi ve köleci bütün sosyal katların birliğine dayanacaktı; silahlı öğe ise belli bir ücret karşılığında ikinci derecede bir rol oynayacak, bu, sosyal katların çıkarlarını savunmaya ve kaynaklarının daha da genişletilmesine hizmet edecekti.

Ankara Yazıtı'nda onun iç politikasının genel çizgilerini okuyoruz.

Octavinus'un en başta yaptığı, askerlerinin gözlerini doyurup ödüllendirmek oldu: Büyük ölçüde toprak ve para dağıtarak, İtalya'da ve imparatorluğun öteki yerlerinde yığınla askeri koloni kurarak yaptı bunu; ancak, bunu yaparken devletin tüm askeri güçlerini kendisine tâbi kılmasını da bildi.

Actium Savaşı'ndan sonra, daha Yunanistan'dayken, en güvenli ve disiplinli askerlerden 28 tümeni (150 bin kişi dolayında) alıkoyarak, ordusunun geri kalanını salıverdi. Bu 28 tümen, onun iktidarı süresince değişmedi hiç. Her asker yirmi yıllığına bir yüklenme altına giriyordu ve bu süre içinde mutlak komuta altında bulunuyordu. Roma devletinin ilk ücretli sürekli ordusu bu oldu. Askerlere yıllık bir para, görevin bitiminde de toprak ya da toplu bir para veriliyordu. Ordu başkentten uzak, sınırlarda karargâh kuruyordu. Asker, hizmetteyken, kışlada geçiriyordu yaşamını ve aile kurma hakkı yoktu.

Ve birlikler sert bir disipline tâbiydiler artık. Octavinus, İtalya'da sadece muhafız birliklerini, bir de siyasal alanda herhangi bir ağırlığı olamayacak güvenlik güçlerini bıraktı. Ordunun bütün yönetimini eline almıştı; atamalara varıncaya değin, en küçük ayrıntılara bile karışıyordu. Ve her vesileyle, "imparator" unvanının altını çiziyordu.

Aynı zamanda, Roma toplumunun demokratik katlarından da birdenbire bir kopuş görülüyor; Octavinus, M.Ö. 44 ve 43 yıllarında bu katların desteğini aramış, ancak bulamamıştı. Saraya bağlı şairlerde, M.Ö. 27 yılına doğru, halkın adı geçince kullandıkları ve kapılandıkları kişilerin düşüncelerini yansıtan sövgü dolu bir deyim var: "Aşağılık ayaktakımı"! Bunun sonucu olarak, meclislerde kanunların oylanması, yöneticilerin seçimi içi boş bir biçimcilik olup çıktı; öyle olunca da halk kitlelerinin o zamana değin o kadar etkin olan sosyal ve siyasal yaşamı, uyuşukluk içine düşmekte gecikmedi. Ve yığınların bilincini daha da köreltmek için bile bile her araca başvuruluyor ve onda tek bir şey için ihtiyaç yaratılıyordu: "Ekmek ve eğlence"! Günlük buğday tayını 300 bine yükseltildi; ve eyaletlerden buğday getirilmesi işini kendi eline aldı Octavinus.

Zaman zaman para da dağıtılıyordu halka.

Bu koşullarda, kitlelerin ekmek ve eğlenceyi, meclislerde kendisinin o kuşkulu hükümran iradesi deyimine yeğlemesinden daha doğal ne olabilirdi?

Köleci rejimi güçlendirmek için alınan öteki önemli önlemler arasında, köleleri azat etmek hakkına da sınırlar getirildi. M.Ö. 10 yılında, efendilerinden herhangi birinin öldürülmesi halinde, evdeki bütün kölelerin ölüme mahkûm edilmesini emreden eski kanun yeniden yürürlüğe kondu.

Octavinus, köleci toplumun yukarı katlarıyla olan yakınlaşma politikasını sistemli bir biçimde sürdürdü. Senato birçok kez, iç savaş sıralarında gelip içine sızmış bazı sivri kişilerden temizlendi. Senato'ya seçilebilmek için gerekli mal varlığının miktarı daha da yükseltilip 1 milyon sesterse çıkarıldı; bunun da 100 bin sestersi taşınmaz mülkü temsil edecekti. Üyelerin sayısı da 600 olarak saptandı; içlerinden magistratusluk yapmış olanların sayısı da arttırıldı. Böylece, gösterilerde oturacakları yerlerden ordu ve idaredeki yüksek makamlara kadar çok önemli ayrıcalıklar, Senato'da toplanmış yüksek ve zengin soylular azınlığına ayrılmış bulunuyordu. İkinci sınıfın, yani equiteslerin seçilebilmek için varlık birimi 400 bin sesterse çıkarıldı; onların da özel giysileri vardı; gösterilerde yerleri senatörlerden sonra gelirdi ve belliydi; idarede ve orduda belli makamlar da onlara ayrılmıştı.

"Kurtarıcı ve velinimet" Octavinus'a adanmış çeşitli yazıtlar, yeni rejimin bu önde gelen çevrelerinin hoşnutluğunu dile getiriyordu; zamanın aydın seçkinleri, örneğin Horatius ve Vergilius da Octavinus'u yüceltip duruyorlardı.

Böylece Octavinus, kendisini Roma İmparatorluğu'nun sahibi yapan güçlerden büsbütün kopuyordu: Caesar'ın diktatörlüğü zamanında bile küller altında sıcaklığını bir süre sürdürmüş olan eski Sezarcı demokrasiden, yüzyılın son yirmi yılında tek bir iz bile kalmamıştı artık. Actium'dan sonra Octavinus, büyük ve orta mülkiyet sahiplerinin temsilcisi olup çıkmıştı. Ve bu yeni sosyal temel üzerinde ağır ağır yeni tipte bir monarşi rejimini kurmaya koyuldu.

Nasıl?

Principatus

Roma toplumunun yukarı katlarında Cumhuriyetçi gelenek ve alışkanlıkların hâlâ pek güçlü olduğunu fark ettiğinden, Octavinus Caesar'ın tersine bir çeşit uzlaşmaya gitti.

Neydi bu uzlaşmanın niteliği?

Seneca'nın o güzel deyimiyle, "hükümdar, Cumhuriyet giysisinin altında gizleniyordu". Gerçekten, kılık değiştirmiş bir monarşiden başka bir şey olmayan bu rejim, görünüşte Cumhuriyetçilerin de kabul edebileceği "principatus" adını almıştı. Bu deyim, "princeps"in, yani "yavuzluğu, hoşgörürlüğü, adaleti ve merhametiyle" birinci planda gelen yurttaşın Cumhuriyet içinde ağırlıktaki rolünü dile getiriyordu.

Principatus'un başlangıcı olarak M.Ö. 13 Ocak 27 tarihi gösterilir genellikle. O gün, Senato'nun bir toplantısında Octavinus bir söylev verir. Bu söylevde, düzenin yeniden kurulduğunu ve elindeki tüm yetkileri geri verdiğini ve özel yaşama döndüğünü söylüyordu. Gerçekten de arkadan, Hellenistik monarşinin bütün ayrıcalıklarını ve simgelerini reddediyor, "tanrısal" diye nitelendirilmeyi kabul etmiyor, çevresinden Hellenistik sarayların Doğulu tüm adlandırmalarını atıyor ve hiç olmazsa sözde, Cumhuriyetçi kurumları yıkmak değil, yeniden kurmak ve güçlendirmek arzusunu dile getiriyordu.

Aslında yalanla ikiyüzlülüğün iç içe olduğu siyasal bir komedyaydı bu; çünkü aynı toplantıda Octavinus, Senato'nun ve halkın ricalarına "boyun eğerek", sükûnun henüz getirilmediği tüm sınır eyaletlerinin ve genel olarak da askeri birliklerin bulunduğu bütün bölgelerin prokonsüllüğünü kabul ediyordu. Böylece, imparator unvanıyla, komutanlık yetkilerini (*imperium infinitum*) koruyordu. Gerçekten Senato, onu eski toprakların (Korsika, Sardinya, Sicilya, Afrika, Asya-Bergama) "idare yükünden kurtarıyor" ve bu bölgeler Senato'nun atayacağı prokonsüllerin yönetiminde, "senatoryal" eyaletler olarak kalıyordu. Ancak, bu eyaletlere de imparator asker toplama, savaş vergisi alma, malların yönetimi gibi görevlerle, temsilci ve valilerini gönderebilecekti. İmparatorla Senato arasında bölüşülmüş bu iktidar ikiliği, Octavinus'un yandaşlarına, onun Cumhuriyetçi kurumlara saygısının bir belirtisi olarak övünme vesilesi oluyordu.

Bu temel yetkilere daha sonra başkaları da eklendi.

M.Ö. 19 yılında, Octavinus "sürekli konsül" seçildi: Bununla, yanında 12 lictores bulundurma, başkanlık ettiği Senato'da o yılın iki konsülünün yanında bir sandalye sahibi olma, halk meclislerini toplantıya çağırma, seçimleri yönetme, gerekli gördüğü fermanları çıkar-

ma gibi haklar elde ediyordu. M.Ö. 36 yılından başlayarak, yaşamboyu halk temsilcisiydi; M.Ö. 23 yılında bu sıfatının altı yeniden çizildi, dokunulmazlığı ve Senato'nun ya da Halk Meclisi'nin kararlarını veto etme hakkı da doğmuş oluyordu bununla. M.Ö. 12 yılından başlayarak büyük rahip oldu. İaşenin yönetimini elinde tutarken, idaresi Senato'ya bırakılmış eski devlet hazinesinden (*aerarium*) daha zengin olan kendi özel hazinesini (*fiscus*) de kendisi örgütlüyordu. Octavinus, bunlardan başka, belli aralıklarla nüfus sayımı yaptırma, Senato'yu temizleme gibi yetkileri de alıyordu eline.

Bu Cumhuriyetçi yetkilerin tek elde toplanması, uygulamada bir monark yapıp çıkarmıştı onu.

Yeni rejimin yandaşları ise, bütün bu yetkilerin Octavinus'u bir hükümdar keyfiliğine götürmediğini, ona sadece tartışılmaz bir "otorite" bahşettiğini ve Cumhuriyetin önde gelen bir yurttaşı, "princeps" yaptığı izlenimini yaratma çabasındaydı. Ve böylece Octavinus, M.Ö. 27 yılından başlayarak, kendisini resmen böyle adlandırmaya başladı. Bu unvana, büyük bir saygıyı dile getiren başka iki unvan daha ekleniyordu: Augustus, yani "Ulu" ve bir de "Yurdun Babası"!

İç ve dış politika

İç politikada, köleci toplumun temellerini sağlamlaştırmayı ve Cumhuriyetin eski zamanlarını canlandırmayı hedef tuttuğunu iyice göstermek için Augustus, başka önlemlerin yanı sıra, geçmişin, tarihin incelenmesini de yüreklendirdi. Tarihçi Titus-Livius'u, tarihsel anıtların ve belgelerin bulunmasıyla görevlendirdi. Vergilius, *Aineias* için onurlandırıldı ve ödüllere boğuldu. Gözden düşmüş olan Ovidius Naso, Augustus'un yanında saygınlık kazanmak için *Fasti*'yi kaleme alıyordu. M.Ö. 9 yılına doğru, Halikarnassoslu Dionysios'un *Roma Arkeolojisi* yayımlandı.

Bu yarı resmi eserlerde dile gelen geçmişin ülküleştirilmesi, Roma dünyasında "eski Roma halkı"na egemen rol verme düşüncesinden kaynaklanıyordu aslında. Yurttaşlık hakkını genişliğine yaymış olan Caesar'ın aksine, Augustus'un yönetiminde pek seyrek, o da kişiye dönük olarak ve olağanüstü hizmetler için bahşedildi bu hak. Azatlılar, "peregrinus" (yabancı) ya da Latin hukukundan yararlanan kişiler arasına sokulmuştu. Roma hukukunun egemenliği ve öteki halkların

sömürülmesi adına, Romalılarla Romalı olmayanlar arasında keskin bir çizgi çekildi.

Rejim, "eski âdetler"i de canlandırmak istiyordu. Çözülme içine girmiş Roma ailesine çekidüzen vermek için bir dizi kanun yayımlandı.

Aile babasının ailedeki kişiler ve köleler üzerinde o eski yaşam ve ölüm hakkı yeniden yürürlüğe kondu. "Iulia Kanunu"na göre, en az üç çocuğu olan yurttaşlar, idari meslekte ayrıcalıklı bir durumdan yararlanıyorlardı; bekârların hakları kısıtlandı; düzensiz bir yaşam süren çiftlerin mallarına el konulacaktı artık ve sürgüne gönderilecekti kendileri de.

Augustus'un kızı ve torunu da böyle bir cezaya uğradı.

Eski Roma yaşamının bir başka temeli olan din duygusunu canlandırmak da hedefler arasındaydı: Sofuluk yurttaşlık erdemlerinin temeli olarak görülmeye başlandı. Eski tapınaklar onarılıyor ve her yerde yenileri yapılıyordu; ölüsünün yakıldığı yerde yükseltilen "Tanrısal Caesar Tapınağı" da bunlardan biriydi. Özellikle eyaletlerde yayılmış ve Augustus adına yapılan sunaklar ve Roma tanrıçası heykellerinde dile gelen son imparator kültü özel olarak korundu.

Augustus'un dış politikası, Roma'nın geleneksel saldırgan politikasını sürdürmekten başka bir şey yapmadı. İspanya ve Galya'da kesin olarak Roma egemenliği kuruldu. Alpler'in ana geçitleri ele geçirildi; Augustus'un iki evlatlığı, Drusus ve Tiberius komutasında bir seferle, Orta ve Doğu Alpler de fethedilerek iki yeni eyalet kuruldu oralarda. Daha sonra Orta Tuna'ya, giderek Aşağı Tuna bölgesine egemen olundu. Roma etkisi, Karadeniz'in tüm kuzey kıyılarına değin yayılmaya başlamıştı.

Ren ve Tuna boyunca bu askeri ilerleyiş, kuzeyde Barbar dünyaya karşı "doğal sınırları elde etmek" arzusuyla, yalnızca bununla açıklanamaz kuşkusuz. Nitekim asıl çetin ve yoğun savaş, bu "doğal sınırlar"ın, Ren ve Tuna'nın ötesinde oluyordu. Bu bölgede M.Ö. 12 yılında başlayan saldırgan harekât sonunda Ren ve Elbe arasındaki tüm Germen halklara boyun eğdirildi; daha sonra, Elbe'nin ağzına kadar bütün Kuzey-Batı Almanya ele geçirilerek Germanya adı altında bir Roma eyaleti haline getirildi. Geriye, Elbe'nin kaynağında yaşayan Markomanların krallığıyla hesaplaşmak kalıyordu.

Bunun için iki büyük ordu hazırladı Romalılar.

Ne var ki, korkunç bir tepkisi oldu bu yayılışın: Panonya ve Dalmaçya halkları başkaldırdılar. Bütün Roma'yı dehşet içinde bırakan bu ayaklanma, Tiberius'un komutasında üç yılda kırılabildi ancak. Ama onu Germanya'nın başkaldırısı izledi. Germenlerin genç şefi Arminius, General P. Quintilius Varus da içinde olmak üzere, son insanına değin bir Roma ordusunu yok etti. Bu felaket, Roma'yı yeniden acılara boğdu. Augustus, tarihçi öyle diyor, umutsuz bir halde, aylarca saçını sakalını kesmeden, başını bir duvardan bir duvara çarparak şöyle haykırıp durmuş:"Quintilius Varus, bana askerlerimi geri ver!"

Ren ötesinde tüm Germanya yitirilmişti; Roma oraları bütün uğraşılarına karşın yeniden ele geçiremedi.

Ren'in sol yakası savunulmakla yetinildi yalnız.

Uçsuz bucaksız Barbar dünyanın öncülerinin vurdukları bu iki korkunç darbe, gelecekteki mücadelenin, köleci Roma İmparatorluğu'nu mahvedecek mücadelenin ilk işaretiydi aslında.

Augustus M.S. 14 yılında öldü. Bir Senato kararı onu tanrılar arasına koydu; ölüsü de olağanüstü bir törenle, daha önce yapılmış anıtkabire gömüldü. Öldüğü ay, anısına "augustus" (ağustos) diye adlandırılacaktır artık. Ancak, kurduğu siyasal rejimin uzun süre sürüp sürmeyeceğini tahmin etmekse olanaksızdı. Öyle de olsa Augustus, vasiyetnamesinde, kendi yerini alacak olanlara, askerlerin servetlerine dokunmamalarını ve barışçı bir dış politika gütmelerini öğütlüyordu şimdiden.

CUMHURİYETİN SONLARINDAN AUGUSTUS DEVRİNE ROMA UYGARLIĞI

Köleci devletin hizmetindeki askeri diktatörlüğün kitleleri sosyal ve siyasal faaliyetten uzaklaştırdığı için, o fırtınalı M.Ö. 2. yüzyılla 1. yüzyılın ilk yarısında pek etkin olan kültürel yaşam üzerinde çok zararlı etkileri oldu.

Cumhuriyetin sonlarında kültür yaşamı

Forum'daki ateşli tartışmalar, siyasal davalar, halk dernekleri her şeyden önce hitabet sanatının gelişmesine katkıda bulunuyordu. Gracchus kardeşler büyük hatiptiler; Marius zamanında M. Antonius ile L. Licinius Crassus da öyle. Daha

sonra gelen, soyluların yandaşı konsül Quintus Hortensius, "mahkeme duruşmalarının kralı" olarak ün saldıysa Hellenistik konuşmacıların etkisi altında, söylevleri tumturaklı, özentili ve yapmacıklıydı. Demokrasinin tanınmış şefi Iulius Caesar'ın söylevleri ise ahenkli bir yalınlık taşıyor ve dinleyenleri sıcaklığıyla bağlıyordu kendisine.

Ancak, en ünlü hatip Cicero oldu; onun hitabeti, bu iki eğilimin ortasında yer alır.

Marcus Tullius Cicero (M.Ö. 106-43) Rodos'un ve Atina'nın en usta hitabet hocalarından ders almıştı; ve kitlenin karşısına çıkmadan önce, söylevlerini ciddi bir plana göre düzenleyip hazırlardı; konuşurken de dokunaklı vurgulamalarla dinleyenleri avucunun içine almasını biliyordu. Söylevlerini verdikten sonra yayımladığı için çoğu elimizde bugün; içlerinde en tanınanları, Sicilya'nın vurguncu yöneticisi Verres'e karşı yönelttiği iddianameler, Pompeius'a karşı tam askeri yetkiler verilmesi için söylediği söylevler, toprak kanunu üstüne Catilina'ya ve Antonius'a karşı söylediği söylevlerdir.

Sanatının ilkelerini de *Oratore, Brutus* ve öteki kitaplarında açıkladı.

Gracchuslar zamanında yergi (*satir*) doğuyor. Tam anlamıyla Romalı bir şiir türüdür bu; güncel olaylara eğilip, sosyal yaşamın düzensizlik ve kötülüklerini taşlayıp gülünçleştiren bir çeşit. Roma'da yerginin yaratıcısı olarak –M.Ö. 102 yılına doğru ölen– şair Caius Lucilius bilinir. Pek yalın bir dille, "halk için", altı ölçülü diziler halinde zamanının en cesur dizelerini yazmıştır; en etkili kişiler bile hedef olmaktan kurtulamamışlardır yergilerine.

M.Ö. 2. yüzyılın sonlarıyla 1. yüzyılın başlarında tiyatro da güncel sorunlara yaklaştı. Yeni yazarlar, Gracchusların çağdaşı Titinius, Marius'la Cinna zamanında yaşayan T. Quinctius Atta, L. Afranius Roma toplumunu harekete getiren konulara giriyor ve kişilerine Roma giysisi giydiriyorlardı. Küçük insanları –zanaatkârları ve köylüleri– sahneye sokuyor, bazen soyluların hoppalıklarıyla da alay ediyorlardı. Egemen sınıfların temsilcileri, bu çeşit piyesleri, "meyhane" oyunu deyip ciddiye almazlardı.

"Atellanes"adı verilen eski halk güldürüleri, Romalıların gözde seyirleri olup çıktı.

Son olarak da tragedya büyük bir gelişme gösterdi. M.Ö. 85 yılına doğru ölen Accius, Yunan tarih ve mitolojisinden alın-

mış, ama özgün bir biçimde işlenmiş elli kadar tragedya yazdı; tiranlara karşı mücadele, kralların kovulması, başkaldırılar gözde konuları arasındaydı. Bu özgür yazar en hareketli, en doğru deyişleriyle, Birinci Üçlü Yönetim zamanında bile tiyatronun sıralarında alkış fırtınaları koparıyordu.

Yaşamın yeni koşulları, eğitim ve öğretimi eskisinden daha zorunlu kıldı.

İlk bilgileri, "litterotori"ler verirlerdi; küçük bir ücret karşılığında sokaklarda, okuma-yazma ve hesaplama öğretirlerdi. Ortaöğretim "gramerciler"in okullarında verilir ve Latin ve Yunan edebiyatı, geometrinin ilkeleri ve müzik öğretilirdi. Yükseköğretim, çoğu Yunanlı olup Roma'da yerleşmiş söz sanatı öğretmenlerinin (*retorikçi*) uzmanlığına giriyordu. Bu okullar ve özellikle "gramerciler"in okulları, İtalya'nın öteki kentlerinde de vardı ve azatlılarla askerlerin çocukları da izliyorlardı onları.

Eğitim ve öğretimin yayılmasıyla, yalnızca şiir kitapları değil, nesirle yazılmış eserler de giderek çoğaldı. Çok geçmedi, "edebi çevreler" doğdu. Buralarda yazarlar, yayımlanmadan önce eserlerini okurlardı; daha sonra da bu eserler, yayıncıların kullandıkları köle kâtiplerce çeşitli nüshalar halinde çoğaltılır ve Forum'daki ve ona yakın sokaklardaki kitapçı dükkânlarında satışa çıkartılırdı. Bu biçimde yazılmış yığınla kitap, Augustus'un iktidarı zamanında –kendi iktidarıyla uzlaşmıyor diye– yok edildi. Caesar'ın *Galya Savaşı Üzerine Yorumlar* ile M.Ö. 49-48 yıllarındaki iç savaş üzerine ünlü *İç Savaş Üzerine Yorumlar*'ı, o zamanın pek geniş okur-yazar çevreleri için yazılmış bu türden edebi eserlerin bir örneğidir.

Roma şiiri de büyük bir gelişme içindeydi. Eski geleneklerin yıkılışıyla, Roma toplumunda bireycilik, giderek kişisel duyguların bir ifadesi olarak lirizm doğdu. Roma'nın lirik şairleri, yaşadıkları devirdeki Hellenistik ya da "aleksandrin" şiiri, yani karşılaştırmalarla, mitolojik imgelerle dolu, özentili, yapmacıklı ve bilgiye boğulmuş bir şiir türünü alıyorlardı örnek olarak.

Bunlardan, C. Valerius Catulus'unkiler ulaşabildi zamanımıza.

M.Ö. 54 yılına doğru ölen Catulus, bir ölçüde de olsa aleksandrinizmin etkilerinden kendisini kurtarabildi ve sevgilisi Lesbia (Clodia) için duyduğu aşkla, onun ihanetinin verdiği acıyı dile getiren duygu

ve düşüncelerini süsten püsten sıyrılmış, ahenkli dizeler halinde şakıdı. Cumhuriyetten yana olan Catulus, iğneleyici kısa koşuklar halinde, Caesar'a ve gözdelerine karşı kinini ortaya koydu. Onun bir başka hizmeti de Yunan edebiyatından aldığı o ahenkli "Aioleis ölçüsü"nü Latin şiirine ilk kez sokmasıdır.

Roma'da lirik şiirin kurucusu odur hiç kuşkusuz.

Bilimde de büyük gelişmeler görüyoruz bu yıllarda. Bilimin tohumlarını, gitgide daha sık Roma'yı ziyaret eden bazen de orada yerleşip kalan Yunan bilginleri daha önce atmışlardı zaten. *Ödev Üstüne* adlı önemli eserin yazarı büyük Yunan filozofu Panaetius (M.Ö. 180-110), Scipio Aemilianus'un evinde yaşıyordu. Öğrencisi, ünlü filozof, tarihçi, coğrafyacı ve astronom Poseidonius (M.Ö. 130-50) da sık sık ziyarete geliyordu Roma'yı. Pompeius'un, Cicero'nun ve Varro'nun hocası oldu. İkinci derecede de olsa, yığınla söz sanatı öğretmeni, filozof, şair Roma'da yerleşmişti ve genç Romalıları eğitip duruyorlardı.

Cumhuriyetin son yıllarının en büyük bilginlerinden biri M. Terentius Varro (M.Ö. 116-27) oldu. Sapına kadar Cumhuriyetçi olan Varro, Birinci Üçlü Yönetimi "üç başlı canavar" olarak adlandırıyordu ve elinde silah Caesar'a karşı mücadele etti. Genel yaşamdan çekilmek zorunda kalınca, yıllarının geri kalanını, Roma'nın geçmişiyle ilgili belgelerin toplanmasına ayırdı. Ünlü insanların yaşamından, tanınmış yerlerin betimlemelerinden, eski devirlerin örf, âdet ve insanlarından söz eden *Roma Halkının İlk Zamanları* adlı kitabı, 70 adet eseri içinde en önemli olanıdır.

Yaşamının sonlarında bir *Ansiklopedi* de yaptı. Bu eserde, o zaman bilinen tüm bilimlerin esasları açıklanıyordu. Ne yazık ki, pek küçük bir parçası ulaşabilmiştir elimize bu eserin.

Cicero'nun da yeri büyük zamanının biliminde. Yunan felsefi düşüncesini halkın anlayabileceği biçimde kaleme aldığı eserlerinde, soyut düşünceyi daha anlaşılır kılmak için diyalog halinde yazmayı yeğlemiştir. *Devlet Üstüne (De Republica)*, *Ödevler Üstüne* adlı eserleri en tanınmış olanlarıdır. Ne var ki, seçmeciliği (eklektizm) herhangi bir felsefi görüşe bağlanmaktan alıkoyuyordu onu; öyle de olsa ve eserleri yüzeysel bir nitelik de taşısalar, Cicero Roma'da felsefi düşüncenin gelişmesinde yüzyıllar boyunca büyük bir etki yaptı. Latince felsefe terimlerinin saptanması onun eseridir.

Ancak, M.Ö. 1. yüzyılın ilk yarısında, Roma bilimsel düşüncesinin en büyük temsilcisi, büyük şair Lucretius'tur (M.Ö. 98-55).

Hemen hiçbir şey bilmiyoruz Lucretius'un yaşamı hakkında. Epikuros'un materyalist öğretisinin ateşli bir yandaşı olduğu gerçek ama. *Doğa Üstüne* adlı ünlü felsefi poeminde o da evrenin temel ilkeleri olarak, atomları ve sonsuz boşluğu gösterir. Doğanın tüm olayları bu atomların hareketinden doğmaktadır. Ruh da bedenin öteki parçaları gibi maddeseldir ve bedenle beraber ölüp gider. İnsan, hayvansal durumdan, kendi çabasıyla ve tanrıların hiçbir yardımı olmadan uygar hale gelmiştir; toplumda yığınla kötülüğe, hele hele "bakırın hor görülüp altının revaçta olduğu" dizginsiz açgözlülüğe karşın böyledir bu. Lucretius, Epikuros'un hayranı olarak, insanlığı özellikle eski boş inançlardan, dinsel saplantılardan, rahiplerin sürdürdükleri ölüm korkusundan ve boğucu öte dünya yaşamı düşüncesinden kurtardığı için yüceltir onu. Ona göre din, insan kurban etmek gibi cinayetler de işler ve bu nedenle de "iğrenç"tir.

Lucretius'un eseri, Roma'nın sahne olduğu korkunç bir sosyal mücadelenin tanığı olarak, "militan" bir tanrıtanımazlığı dile getirir ve "ruhsal erinç"liği öğütleyen Epikuros'un öğretisinden bu yanıyla ayrılır.

Ne var ki, materyalist görüşleri yayan yalnızca Lucretius değildi o zamanki Roma'da. Caesar bile –büyük rahip de olsa– tanrıtanımaz ve maddeci görüşlere yabancı değildi. Şu ünlü söz büyük bir olasılıkla o devirden kalmadır: "İki kâhin, birbirinin yüzüne gülmeden bakamaz!"

Augustus çağı

Cumhuriyet'in son zamanları boyunca uygarlığın gelişmesini belirleyen, Roma ve İtalya toplumundaki çeşitli sosyal katları kültür yaşamına çağırabilmiş o coşkun sosyal hareket olmuştur. Ancak, Augustus'un yönetiminde askeri diktatörlük, kitlelerin sosyal yaşamını bir durgunluk ve uyuşukluk içine sokunca, kültürün amacı, köleci toplumun yukarı katlarına hizmet etmeye ve onların planlarını gerçekleştirmelerine katkıda bulunmaya dönüştü. Dış görünüşü büyük bir parlaklık kazandı bu kültürün; ancak, "öz"dekinin zararına bir parlaklıktı bu.

Augustus, "tuğla halinde bulduğu kenti, mermere dönüştürmekle" övünürdü. Augustus zamanında yapılmış çeşitli tapınaklar ve öteki yapılar, köleci Roma'nın yeni rejimini ve onun yeniden canlandırılmış gücünü yüceltmeyi amaçlıyordu; içlerinden çoğu da bizzat kurucusunun yaşamıyla ilgili şu ya da bu olayı dile getiriyordu: Örneğin, Apollon Tapınağı, bu tanrının da katıldığı kabul edilen Actium Zaferi adına yükseltilmişti; Gürleyen Iupiter Tapınağı, Augustus'un önündeki köleyi vurup kendisini ölümden kurtardığı için o tanrı adına yapılmıştı. Bazı binalar da Augustus'un ailesindeki bireylerin adını taşıyordu. Değerli mermerlerden yapılan yeni Forum, lüksüyle göze çarpıyordu; bununla beraber artık, halk meclislerinin toplantıları yapılmıyordu orada, mahkemelere ve öteki devlet kurumlarına ayrılmıştı. Augustus'un dostu Agrippa, yeni bir su kemeri ve görkemli hamamlardan başka, Roma İmparatorluğu'na dahil tüm halkların tanrılarına ayrılmış, daire biçiminde bir tapınak olarak Panteon'u yaptırdı. Bütün bu yapılar Hellenistik biçemde, onlara soğuk ve resmi bir görünüş veren gösterişli, süslü püslü, giderek doğallıktan uzak, yapmacıklı eserlerdi.

Heykelde de aynı katılığı görüyoruz.

> Yollar, alanlar, tapınaklar, Romulus'tan başlayarak yığınla Romalı kahramanın heykelleriyle süslenmiştir. Augustus'un portreleri çoğunluktaydı. Onun heykelleri içinde en tanınmış olanı, Prima Porta yakınlarında bulunan ve onu, zırhını kuşanmış, zafer kazanmış bir general durumunda gösteren heykeldir; oysa herkes onun bir savaş adamı olmadığını biliyordu. "Barışçı" Augustus onuruna Senato, kabartmaları imparatoru ve ailesini Senato'nun ve halkın başında yürür gösteren görkemli bir "Barış Sunağı" yaptırdı. Kupalar, oyma taşlar gibi sanat eşyası üzerinde, Augustus tanrılar arasında oturmuş ve eyaletlerin bağlılığını temsil eden tanıkları kabul ederken görülür.

Özetle, Roma'nın demokratik sanatındaki gerçekçilikten pek bir şey kalmamıştır. Yüzler ve çehreler ülküselleştirilmiştir: Sanatçılar eski özgürlüklerini yitirmişlerdir; eserleri de o büyüleyici doğallıklarını. Yukarıdan dayatılan kurallara boyun eğmek zorundadırlar artık.

Augustus'un yönetiminde düşünce özgürlüğü, kültürün öteki alanlarında da kabul edilmiyordu. Hitabet sanatı içi boş

söz söyleme talimlerine döndü. Tarihçiler de sansürün dizginleri altına alındılar. Sezarcı Asinius Pollion, Augustus'un Antonius karşısındaki politikasını uygun bulmadığı için iç savaşlar üzerine yazdığı kitabı bitiremedi. Tarihçi ve hatip Cassius Severus, Augustus'un ve yardımcılarının yaptıklarını acı bir biçimde eleştirdiği için Girit'e sürüldü. T. Labienus'un eserleri, yazarı Cumhuriyeti tuttuğu için Senato'nun emriyle yakıldı. Titus-Livius bile, Pompeius'tan övücü bir dille bahsettiğinden "Pompeius'cu" diye nitelendirildi. Bu durumda, tarih Titus-Livius ve Halikarnassoslu Dionysios ile, büyük ölçüde yarı resmi bir niteliğe büründü. Tarihçi, Roma'nın önemli olaylarını alabildiğine yüceltmeye ve halk hareketleriyle onların şeflerini ise açıkça kötülemeye başlıyordu. Örneğin, Titus-Livius, M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllardaki bütün pleb şeflerini, karışıklık çıkaran iğrenç ve demagog kişiler olarak gösterir.

Yalnızca siyaset alanından uzak, dilbilim ve özel hukuk gibi bilimler, bir engelle karşılaşmadan gelişebildiler Augustus'un zamanında. Gramerci Iulius Higinus ile Verius Flaccus, bu devirde yaşamışlardır. Hukuku yorumlamada ve sistemleştirmede birbiriyle çatışan iki hukuk okulunun, Antistius Labeo ile Ateius Capito'nun okullarını görüyoruz yenilik olarak. Roma'nın yüksek tabakaları felsefeye de merak sarmışlardı bu arada ve tutulan da Lucretius'un öğretisi değil, özellikle Stoacı görüştü. Stoacılık, yandaşlarına soğukkanlılık, kaygısızlık ve dışarıda olup bitenlere karşı kayıtsızlık öğütlediği için eski gücünü yitirmiş Roma soylularının kafa ve ruh yapılarına daha uygun geliyordu çünkü.

Sosyal etkinlik siyasal yaşamda kendini gösteremediğinden, çeşitli görüşlerin temsilcisi yığınla küçük edebi topluluk içinde bitkisel bir yaşam sürmeye başladı. Yetişkin edebiyatçıların ya da daha yeni yeni palazlananların eserlerini topluluk huzurunda okumaları ve edebi tartışmalar moda oldu.

Kuşkusuz, muhalefet de sesini duyuruyordu bu toplantılarda.

Ancak, edebiyatın bir sosyal güç olarak öneminin bilincinde olan Augustus yönetimi, ona da egemen olma yollarını arıyordu. Yarı resmi nitelikteki edebiyat çevreleri oluşmaya başladı.

Sanatlarını rejime adamış yazarların geçimlerini sağlayarak kendilerine çekip bağlayacak kadar büyük servetleri de olan kişilerin çevrelerinde kuruluyordu bunlar. Örneğin Roma Valisi Ch. Cilnius

Maecenas'ın çevresi böyle ortaya çıktı. Maecenas Vergilius, Horatius, Propertius gibi, devrinin en ünlü şairlerini çevresinde topladı. Onlarla, Fannius gibi muhalefetteki şairler arasında şiddetli bir tartışma başladı ve –doğaldır ki yüksek koruyucular sayesinde– birinciler, hasımlarını saf dışı bırakmayı başarabildiler sonunda.

Augustus çağının en büyük şairi Vergilius (M.Ö. 70-19) oldu. Yalnızca Roma edebiyatını değil, bütün bir dünya edebiyatını derinliğine etkilemiş olan Vergilius, Mantova dolayında küçük toprak sahibi bir ailenin oğluydu. Pek parlak bir eğitim de görmüş olsa, tüm yaşamı boyunca gerek görünüşünde, gerek beğenilerinde "köylü" kaldı bir bakıma.

İlk eseri *Bucolica*'da (Sığırtmaç Türküleri) Theokritos'a öykünerek kırların güzelliklerini şakıdı. Sürgünler zamanında toprağını elinden aldılar. Haklarını almak için yaptığı girişimler onu Sezarcı partinin önde gelen bazı üyelerine yaklaştırdı. M.Ö. 30 yıllarının başında Maecenas'ın çevresine girdi ve on yıl kadar sonra onun ve –belki de İtalyan tarımındaki çöküşten kaygılanan– Augustus'un da emriyle *Georgica*'sını yazdı. Bu poem toprağın sürülmesi, bağcılık, hayvan yetiştirme ve arıcılıktan bahseden gerçek bir tarımcılık kitabıdır. Eser, tarımsal doğanın pek güzel tablolarıyla süslüdür. Ne var ki, samimi koruyucularının etkisi, daha şimdiden pek açık gösterir kendini. Eserin birinci bölümüne girerken Vergilius, Octavius'un yeni bir tanrı olduğunu ve yakında parlak bir yıldız gibi gökte parlayacağını ilan etme zorunluluğunu duyar; bir başka yerde de bu yeni tanrının bir heykelini yerleştirmek için mermerden bir tapınak yapma niyetini açıklar.

Vergilius'a ikinci ısmarlama, *Aineias Destanı* ile ilgili oldu.

Şair, bu epik poemi, Roma'nın geçmişini ve Augustus'un mitolojik atası Troyalı Aineias'ı yüceltmek için yazdı. *Aineias*'ta Vergilius, eskiden anlatılanlara ve kendi varsayımlarına dayanarak, Aineias'ın uzun süren yolculuklardan sonra, oğlu Iulius ve beraberindeki Troyalı savaşçılarla Latium kıyılarına nasıl çıktığını, Roma'nın kurucuları Romulus ve Remus'un da geldiği Latin krallarının nasıl atası olduğunu ve bunun gibi Iulia gensinin İlius'dan nasıl geldiğini anlatır. Anlatırken de arada, "kehanet" biçiminde, Roma'nın son zamanlarına getirir sözü ve büyük zaferlerden, Augustus ve ailesiyle ilgili olaylardan bahseder. Konu, şairin barışçı ve yumuşak, kahramanları

ve savaşları abartmaya yatkın olmayan ruh yapısıyla pek uzlaşmıyordu aslında. Ayrıca, Augustus ve yakınlarıyla ilgili pohpohlamalar ölçüsüzdür ve çileden çıkarır insanı. Vergilius'un, *Aineias*'ı üzerinde on bir yıl çalıştıktan sonra, noktalayamadığı ve eksik gördüğü kitabı ölmeden önce yakmayı düşündüğü söylenir. Bununla beraber, Augustus'un emriyle yayımlanır eser. Kitap, bütün ortaçağda ve modern zamanlarda hayranlıkla okunmuştur. Ancak, şairin dehası baskı altında olmasaydı çok daha yetkin bir eser vereceği açıktır.

Bielinski, Vergilius'tan bahsederken "sahte Homeros" der ki, doğrudur bir bakıma.

Vergilius'un ölümünden sonra, "sultanü'şuara" olarak Horatius (M.Ö. 65-8) geçti yerine. Roma'nın en büyük lirik şairi odur. Bir azatlı olan babası idari hizmetler için yetiştirmek istiyordu kendisini ve eğitimini tamamlaması için de Atina'ya yolladı. Savaş patlak verdi o sıralar; Horatius da asker olarak katıldı o savaşa ve 40 yılında aftan sonra Roma'ya döndü. Bir quaestorun yanında kâtiplik buldu; üçlü yönetimin askerleri, babasının elindeki ufak toprağı gasp etmişlerdi çünkü. Şiire başladı. İlk eserlerinde, *Epodoslar* ve *Yergiler*'de eski Cumhuriyetçi ülkülerin izleri görülür hâlâ.

İlk denemelerinden sonra Vergilius'la dostluk kurdu; o da Maecenas'ın çevresine soktu onu. Bununla beraber, Maecenas, bir muhalefet döneği diye başlarda soğuk karşıladı Horatius'u. Ancak, yavaş yavaş dostlukları koyulaştı; Horatius, Maecenas'tan pek güzel bir malikâne aldı armağan olarak ve böylece Roma'nın yeni sahiplerinin çevresine dahil oldu. Octavius da özel kâtipliğini yapmasını önerdi ona. Horatius, daha *Odes*'lerinde, insanları yaşamdan kâm almaya çağırarak aşk üstüne şiirler yazmaya başlamıştı; Cumhuriyetçi ülkülerini unutarak, Actium Zaferi'ne alkış tuttu ve Octavinus'un seferden sağ ve salim dönmesi için dua etti. M.Ö. 17 yılında, Augustus'un isteği üzerine, onu göklere çıkaran *Yüzyıllık Şarkı*'yı yazdı. Yaşamının son yıllarında, Augustus'a ve dostlarına günlük yaşam üstüne ya da felsefi ve edebi konularda manzum mektuplar yazdı. Biçim olarak, Horatius'un *Od*'ları, Roma lirik şiirinin bir doruğu, bir şaheseridir; ancak içlerinde, Cumhuriyet dönemi şairlerinde gördüğümüz o özgürlük adına vurgulamalar, ilerici düşünceler yoktur. Onun havailiğini bir yana bırakarak, "pek hoş" bir şair olarak görenler vardır Horatius'u; ancak, "Augustus'un önünde alçalmakla" ayıplanır.

Nasıl ayıplanmaz ki!

Augustus çağının üçüncü büyük şairi Ovidius'un (M.Ö. 43 - M.S. 18) yazgısı daha da trajik oldu. Ovidius, zengin bir equitesin oğluydu. Siyasal yaşam ve devlet işleriyle ilgisini koparmış ve gününü gün eden, çöküş halindeki Roma yüksek tabakalarının bozucu etkisine uğradı; onların boş ve havai aşklarının sözcüsü oldu. Yirmi yaşındayken *Heroides* adı altında, üç mitolojik kadın kahramanın, Briseis, Didon ve Medea'nın sözde âşıklarına yazdıkları mektupları yayımladı. Arkadan, *Aşklar*'ı çıktı; şair işitilmemiş bir açıklıkla sevgilisiyle yaşadığı aşkı anlatıyordu. Ancak, *Ars Amatoria* (Aşk Sanatı) çıkınca, saray çevrelerinde de skandal koptu: Bu erotik poemde şair, öğretici bir eser yazıyormuşçasına, erkek ve kadınlara birbirlerini ayartıp baştan çıkarmalarının ve sevgili olarak kalmanın çeşitli biçimlerini öğretiyordu. M.S. 8 yılında, Ovidius, Karadeniz kıyılarında bir yere sürüldü. Orada, Augustus'tan af dileyen *Tristia* (Acılar) ve *Epistulac ex Ponto*'yu (Karadeniz'den Mektuplar) yazdı. Bu eserlerde, büyük bir içtenliğin yanı sıra, yurdundan uzak düşmüş şairin içinde bulunduğu çetin yaşam koşullarının pek renkli betimlemeleri görülür. Ovidius'un bu son eserlerinin, bütün öteki eserlerinden üstün olduğunu söyleyenler vardır. Ovidius, iki önemli eser daha bıraktı bize: Roma takvimiyle ilgili olarak âdet ve gelenekleri anlattığı *Fasti* (Festivaller) ile, aşk serüvenleri sırasında tanrılarca hayvan ya da bitki haline dönüştürülmüş insanlardan bahsettiği *Metamorphoses* (Değişmeler).

Ovidius'un çağdaşı, Tibullus ve Propertius gibi öteki ünlü şairler, hatta Sulpicia gibi kadın şairler de, bu erotik türde yazıyorlardı. Özgür şiire yer yoktu artık; ve şairler ya iktidarı ellerinde tutanların meddahlığına mahkûm edilmişlerdi ya da özel yaşamın ve kişisel duyguların küçük ayrıntıları içinde kaybolmak zorundaydılar.

BÖLÜM VIII

İMPARATORLUĞUN GELİŞİMİ

Roma İmparatorluğu M.S. 1., 2. ve 3. yüzyıllarda daha da yayılır; imparatorun iktidarı daha da genişler. Bir bakıma büyük gönenç yüzyıllarıdır o yüzyıllar. Ancak, 3. yüzyıla gelindiğinde, Principatus rejimi bir "askeri monarşi"ye dönüşmüştür kesinlikle; iktisadi güçlüklerin yanı sıra yabancı istilaların tehdidi baş göstermiştir.

Bir çöküşü haber vermektedir her şey.

MONARŞİK REJİMİN GÜÇLENMESİ
IULIO-CLAUDİA HANEDANI

Augustus'un doğrudan mirasçıları ve Cumhuriyetçi kalıntılarla mücadele

Augustus'un ölümü, Roma'nın çiçeği burnunda monarşisini sorun haline getirdi; monarşinin temel niteliği olan *mirasçılık ilkesi* henüz saptanmış değildi çünkü. Roma'nın Cumhuriyetçi gelenekleri bakımındansa yepyeniydi bu ilke ve yabancı, yasadışı ve anlamsız görülüyordu o yüzden de. Bunun içindir ki, Augustus'un yerine ilk geçen, vaktiyle evlat edindiği oğlu Tiberius, iktidarının ilk yıllarından başlayarak, orduda olsun, Senato'da temsilcileri bulunan büyük ailelerin yanında olsun, husumet, hatta sert bir muhalefetle karşılaştı; onun yirmi üç yıl süren iktidarını dolduran yığınla dramatik olayın nedeni budur.

Gerçekten, Augustus'un ölümü ve iktidara yeni bir prensin geldiği haberi üzerine Roma'nın iki güçlü ordusu, Pannonia ve Ren orduları aynı zamanda başkaldırdılar. Askerler kendilerine ters düşen subaylara kötü davranıyor ve toplantılarında, askerlik hizmet süresinin indirilmesi, ücretlerin yükseltilmesi gibi istemlerde bulunuyorlardı. Aslında ordunun karşı çıktığı, seçmediği bir kimsenin iktidara gelmiş olmasıydı ve başlarındaki Germanicus'u, tahtı ele geçirmesi için sıkıştırıp durdular. Germanicus açıkça direndi bu isteğe karşı. Askerlerin başkaldırıları, imparatorluğun büyük bir "gizem"ini de ortaya koyu-

yordu: Askerler gerçek sahipleriydi onun; yazgısına hükmeden, giderek başa kimin geçeceğine karar verecek olanlar da onlardı. Tiberius, Pannonia'ya oğlu Drusus'u yolladı. Drusus çeşitli ödünlerle askerleri yatıştırdı. El altından elebaşılar da temizlendi. Germanicus da Ren ordusu içinde aynı yolu izledi ve amcası Tiberius'a karşı sonuna değin de dürüst davrandı.

Görünüşte olmasa da alttan alta Senato da sorunlar çıkarıyordu.

Tiberius pek tehlikeli bir durumda bulunuyordu böylece. Yaradılışı da karamsar, geçimsiz ve kuşkucuydu zaten. Başlarda Cumhuriyetçi kurumlar karşısında saygılı hareket etti gerçi; kendisini, Senato'nun ve tüm yurttaşların hizmetinde ilan etmişti; konsüllerin önünde ayağa kalkıyor ve tartışma özgürlüğünü kabul ediyordu. Kendisine "sahip" denilmesini bile yasaklamıştı; ancak, köleler için böyleydi, yoksa askerler, Senato ve halk için imparatordu, prensti tek kelimeyle.

Ne var ki, bu davranışlar halkça daha fazla tutulmasını sağlamadı onun. Senato, yönetimden gitgide uzaklaştırılmaktan korkuyordu; Tiberius, önemli işleri kendi özel konseyine havale etmeye başlamıştı yavaş yavaş. Hiçbir kamu görevi olmayan, kendisinin, yetenekleri ve deneyimlerinden ötürü seçtiği bir kuruldu bu. Pleblere de öfkeleniyordu; çünkü plebler, buğday dağıtımının ve genel eğlencelerin kaldırılmasıyla, vergilerin arttırılmış olmasına karşı mırıldanıyorlardı ister istemez, halk meclislerini tümüyle kaldırıp bütün seçim görevini Senato'ya vermeye götürdü bu onu. Prensin, yurttaşlarından ve başkentteki soylulardan kopuşu, Germanicus'un vakitsiz ölümünden sonra daha da arttı. Halkın pek tuttuğu Germanicus'un, Tiberius'un yakınlarından birince zehirlendiği söylentisi vardı. Tiberius, başlardaki o yumuşaklığını bütün bütüne yitirdi o tarihten sonra; zalim ve acayip bir despot olup çıktı.

Ve gerçek bir "terör rejimi" kurdu.

Roma'daki askeri birliklerin sayısı arttırıldı ve başı da prensten sonra devletin ikinci kişisi haline geldi. Bunlardan ilki, L. Aelius Seianus, Tiberius'un gözdesi oldu ve Roma'yı 17-31 yılları arasında tir tir titretti; Cumhuriyetçi özgürlüğün son kalıntılarını da boğanlardan biri oldu Seianus; yığınla insan, yersiz kuşkularla ya da asılsız ihbarlarla tutuklandı, işkenceye tâbi tutuldu ve öldürüldüler.

Sürekli bir korkunun etkisi altında Tiberius Roma'yı terk etti bir gün ve gidip Capri'ye yerleşti. Orada tam bir aylaklık

içinde, zararlı yaşamını sürdürmeye başladı. Öyle derler, kuşkulandığı kişileri oraya çağırtır ve korkunç işkencelerle öldürtürmüş. Seianus da kurtulamadı bundan; iktidarı elinden alacağı töhmetiyle Tiberius, küçük çocukları da içinde olmak üzere, tüm ailesiyle yok etti onu bir gün.

Sonunda, 37 yılında da Tiberius'u yok ettiler. Yakınları ve Roma'daki askeri birliklerin şefi Macon, ağır bir hastalıktan yeni çıkmış olan Tiberius'u yatağında yastıklarla boğdular.

Ne var ki, halkın takıldığı, sistemin kendisi değildi; başa getirilendi yalnızca. Daha şimdiden öylesine alışılmıştı ki sisteme, en hoşnutsuzlar bile, ölenin yerine bir yenisini düşünüyorlardı. Sistem ise, Tiberius'un despotluğu, halk meclislerinin tasfiyesi, merkezileştirme ve gitgide artan bürokrasi sayesinde açıkça monarşik bir nitelik almıştı. Ancak şu da var ki, Tiberius'un kurduğu terör rejiminden zarar gören, saray çevresi, soylular ve bir ölçüde de başkent halkıydı yalnız. İmparatorluğun temelini oluşturan eyaletlerse, bundan zarar görmek şöyle dursun, tersine, eskisinden daha iyi yönetiliyorlardı.

Tiberius'un ilkesi şuydu: "İyi bir çoban, koyunlarını kırkar ama derilerini yüzmez!" Eyaletlerin yönetimini doğrudan doğruya kendi seçtiği valilerle güçlendirmişti; o valiler bile özel görevliler yoluyla denetleniyorlardı. Kötü yöneticileri hemen değiştiriyor ve iyilerini de uzun yıllar yerinde tutuyordu. Bununla beraber, batı eyaletlerinde ilkel topluluğun çözülüşü ve köleliğin gelişmesi zaman zaman halkta hoşnutsuzluklara ve şiddetli patlamalara yol açtı yine de.

Numidya'da, Galya'da böyle oldu.

Tacitus, Galya'daki başkaldıranlardan, avcı silahlarıyla çarpışan ve böylece çabuk dağılan, "borca boğulmuş mutsuz kalabalık" diye bahsediyor. Ancak, eyalet soyluları, Tiberius rejiminden genel olarak hoşnuttu ve içerde halk hareketlerinden korktukları için, Roma'ya bağlılıklarını çeşitli vesilelerle belirtip duruyorlardı.

Tiberius'un barışçı ama sert, sürekli bir barış izlenimi yaratan, iktisadi faaliyetlere uygun dış politikası, eyaletlerde kendisinin halkça tutulmasına da yol açmıştı. Yalnızca Germenlerle, o da iktidarının başlarında savaşlar oldu; Ermeniler, Partlar gibi komşularıyla çıkan bütün uzlaşmazlıklar diplomatik yollardan çözüldü. Eyaletleri Roma'ya bağlayan zorlama, Tiberius'tan başlayarak organik bir bağa dönüştü ve Roma İmparatorluğu daha tutarlı siyasal bir birlik haline geldi.

Yeni rejimin güçleniş süreci, Tiberius'u izleyen Caligula ile Claudius zamanlarında daha da acılı oldu.

Tiberius'un ölüm haberi coşkunlukla karşılandı. Halk, gömülmesine bile karşı çıkıp Tiber Irmağı'na atılmasını istiyordu cesedinin. Buna karşılık, Germanicus'un oğlu Caius'un iktidara gelişini büyük coşkunlukla karşıladı. Halk, sağlık ve afiyeti için kurbanlar kesiyordu her gün, "Güneş" diyorlardı ona; askerlerse –asker ayakkabısından (kaliga) gelen– "Caligula" adını takmışlardı. Seferde doğduğunu, askere yakınlığını belirtmek istiyorlardı böylece.

Ama hiç kimse, Cumhuriyeti yeniden kurmayı düşünmüyordu.

Caligula'nın iktidarının ilk yılları, çevresindeki deneyimli insanların da sayesinde, pek iyi geçti; iktidarını güçlendirdiği gibi, halk katındaki sevgisini de arttırdı. Genel afla beraber "kulaklarının hafiyelere kapalı olduğunu" ilan etti, buğday dağıtımını ve eğlenceleri başlattı; Senato'ya karşı pek saygılı bir tutuma girdi; devletin durumunu gösteren bültenleri yeniden yayımlamak için girişimde bulundu. Eyaletlerin ihtiyaçlarına da pek büyük bir dikkat gösteriyordu ayrıca.

Bununla beraber, deneyim eksikliği ve dengesizliği yüzünden Caligula, o çok çabuk ve pek kolay elde ettiği ilk başarılarını abartmakta gecikmedi. Örnek olarak Augustus'u almamıştı zaten; örnekleri Iulius Caesar'dı, Marcus Antonius'tu. Ve her ikisi gibi onun da ülküsü, "Hellenistik tipte mutlak monarşi" idi; mutlak monarşinin de en yetkin örneği olan Mısır Krallığı! Augustus'un Cumhuriyetçi maskaralığını ve yalpalamalarını onaylamayan bir grup Sezarcı ve Antonius'cu da destekliyordu kendisini ve özellikle Doğu'da daha atak bir dış politika istiyorlardı. Caligula, imparatorluğun merkezini bile İskenderiye'ye taşımak düşüncesindeydi.

Bu Mısır hastalığı, Caligula'da, hem de en kışkırtıcı biçimde ortaya çıkmakta gecikmedi. Tiberius zamanında yasaklanan İsis kültü yeniden serbest bırakıldı. Bugün de San Pietro Kilisesi'nin önünde dikili bulunan taş, Mısır'dan özel bir gemiyle getirilip dikildi. Mısır firavunları gibi, Caligula da kız kardeşiyle evlenmeye hazırlanıyordu

ve vakitsiz ölünce de tutup tanrısallaştırdı onu. Caesar gibi kendini tanrılar katına çıkarmaya kalktı; Iupiter görünümünde dolaşmaya başladı.

Aslında anlatılır gibi değil çılgınlıkları: Çok sevdiği atı için özel ve pek lüks bir saray yaptırdı; konsül seçtirmeyi tasarladığı da söylenir bu atı. Paha biçilmez değerde incileri sirkede erittirip içermiş ve davetlilerin önüne altından ekmek ve yemek koydurtur yedirirmiş.

Bunlar, tarihçi Suetonius'un anlattıklarının bir bölümü!

Doğu'yu örnek alan görkemli bir saray yaşamı büyük paralar gerektiriyordu; hükümetse, önüne gelene vergi koyarak, hatta zenginlerden zorla alarak, bunu utanmadan sağlıyordu ona.

Bütün bunlar, halk katında –zaten rastlantıyla doğmuş ve o da yüzeysel olan– saygınlığını pek çabuk tüketti. Caligula ve yandaşları da sonunda, mırıldanma ve hoşnutsuzlukları önlemek için, işitilmemiş bir baskıya kalktılar. Cinayetler muhafız birliklerinin başını öldürtmeye kadar vardı. Sonunda, dört yıllık bir iktidardan sonra, 41 yılında Caligula, muhafız birliklerindeki subaylarca, sarayın karanlık koridorlarından birinde öldürüldü. Üzerinde öylesine bir kin toplamıştı ki, karısı ve bir yaşındaki kızını bile öldürdüler.

Bununla beraber, Hellenistik monarşiyi Roma ortamında tutturmak amacıyla iki kanlı girişime karşın Cumhuriyetçi kalıntılar Caligula'nın ölümünde öylesine zayıftılar ki, Augustus'un mutlak imparatorluğa geçişte yaptığı "principatus" uzlaşması bütünüyle eskimiş ve aşılmıştı artık. Mücadele, iktidarın alanıyla ilgili değildi; iktidara gelişin biçimi, daha doğrusu yeni imparatoru kimin ve nasıl belirleyeceği sorunu üstüneydi.

Senato'nun güçsüzlüğü kısa zamanda ortaya çıktı.

Kalabalıklar Claudius'u istiyordu. "Halk"ın bu adayı, Germanicus'un küçük kardeşi ve Caligula'nın amcasıydı. Caligula'yı öldürenler, saraydan uzakta bir köşede korkudan gizlenmiş Claudius'u alıp zorla karargâhlarına götürdüler ve orada beklemediği halde imparator ilan ettiler. Halkın ve askerlerin kararına bakan Senato da yeni prensi imparatorluk yetkileriyle donattı çaresiz. Böylece Claudius, istemese de halkta ve orduda daha önce pekişmiş hanedan düşüncesi sayesinde, Augustus'un torunu sıfatıyla, Roma İmparatorluğu'nun başına geçti.

Aslında hiç de layık değildi böyle bir yer için.

Ne var ki, on üç yıllık iktidarı (41-54) Augustus'un ölümünü izleyen en yapıcı dönemi oldu; yeni monarşik rejim daha da sağlamlaştı onunla.

Roma'nın iaşesi başkaygısıydı; bunu sağlayan tacirlere büyük ayrıcalıklar tanıdığı gibi, Tiber Irmağı'nın döküldüğü yerde bir liman ve kentin su kemerini yaptırdı. Yığınla bataklığı kurutarak hayli toprağı tarıma açtı.

İdari, askeri ve mali konularda hiçbir şey bilmiyordu. Onları özellikle köleler ve azatlılar arasından seçtiği en yetenekli kişilere havale etti. Onlar da bir yandan kendi ceplerini doldururken, bir yandan da Senato'yu ve bütün eski magistratuslukları arka plana ittiler; ve imparatorluğun çeşitli hizmet dalları ve daireleriyle (*officia*) "idari bakımdan merkezileştirilmesi" sisteminin temellerini attılar.

Bu yeni insanların Roma'nın politikasını yeni yollara çekip götürmeleri de pek doğaldı. Gerçekten, yurttaşlık hakkını bol bol dağıtmaya başladılar ve çok geçmeden yığınla eyalet halkı ve kentine bu hak verilmiş oldu. Claudius, Senato'yu dengelemek için de equites sınıfına, ordunun birçok sırasını ve rütbesini açtı. Böylece, imparatorluk halkının genel olarak aynı düzeye getirilmesi süreci başlamıştı: Eyaletler Romalılara yaklaşıyor ve toplumun içinde farklı durumlar yaratan engeller de kalkıyordu ortadan.

Claudius'un zamanında Roma dış politikası pek faal bir döneme girdi. İmparatorluk bir yayılışa başladı: 43 yılında, daha önce Caesar'ın da iki kez giriştiği İngiltere'nin fethine başlandı; Orta ve Aşağı Tuna'da büyük başarılar elde ederken, Roma Karadeniz'in en uzak kıyılarına değin ulaştı sonunda; Ermenilere Roma hükümranlığı bir kez daha kabul ettirilirken, Yahuda yeniden eyalet haline getirildi ve Afrika'da Moritanya'da iki eyalet oluşturuldu. İmparatorluk, Akdeniz dünyasının en uzak noktalarına değin yayılmıştı.

Bu arada, imparatorluk sarayı büyük entrikalar, giderek skandallar içinde çalkalandı. İmparatora ve yardımcılarına karşı yalnızca mırıldanmakla yetinmeyen senatörler ve soylular bazen –sonuçsuz kalan– tertiplere başvurdular. İlk eşi –ahlaksızlığıyla tanınmış– Messalina, onun öldürülmesinden sonra da başı göklerde ve tutkulu eşi genç Agrippina, yığınla skandala ve kanlı olaya yol açtı. Agrippina, Claudius'u mutlak etkisi altına aldığından, ilk evliliğinden olan oğlu Neron'u Claudius'un evlat edinmesini sağlayıp "gençliğin prensi" ilan ettirdi. Böyle-

ce oğluna yükselişin yollarını açtıktan sonra, tutup bir gün de imparatoru zehirletti.

Doğu ve Hellenistik sarayların pek alışık oldukları bu tür olaylar da gösteriyor ki, M.S. 1. yüzyılın ortalarına değin Roma'da da "Principatus" rejimi açıkça bir monarşi niteliğini almıştır. Hükümdar kendisine "prens" dese, rejim "Cumhuriyet" diye adlandırılsa da buydu gerçek.

Neron ve Iulio-Claudia Hanedanı'nın sonu

Iulio-Claudia Hanedanı'nın son prensi Neron'un iktidarı, Principatus rejiminin monarşiye dönüşümünün en çarpıcı ve en belirgin tanığı oldu. İlk kez, ergin olmamış bir çocuğun Roma'nın başına geçtiği görüldü; ayrıca, iktidara gelişi de bir saray ihtilali sonucu oldu.

Hakkı yoktu iktidara geçmekte çünkü.

Neron genç ve deneyimsiz olduğundan, Doğu monarşilerinde olduğu gibi iktidar, annesi Agrippina Augusta ile şer ortaklarının ve onların da hempalarının elinde bulunuyordu uygulamada. Bunlar arasında –gariptir!– filozof Seneca'yı da görüyoruz. Ancak, hükümet mekanizması iyi işlediği ve Neron da devlet işlerine hiç karışmadığı için ilk beş yıl (54-59) güzel geçti. Hatta askeri başarıların sonucu, Doğu'da imparatorluğun sınırları biraz daha genişledi: Partların Ermenistan'a saldırısı püskürtüldüğü gibi, Gürcistan ve öteki Kafkas kıyı halkları Roma egemenliği altına sokuldular ve –63 yılında da– Pontus Krallığı eyalet haline getirildi; Kırım işgal edildi. 60 yılına doğru tüm Karadeniz kıyıları Roma'ya bağlanmıştı ve Karadeniz, Romalıların bir iç denizi olup çıkmıştı.

Ne var ki, bu beş yılın ardından keyfilik ve idari karışıklığın egemen olduğu bir sekiz yıl geldi. Yaradılıştan şehvetli ve vahşi olan Neron, çocukluğundan başlayarak yetiştiği ortamın sonucu baştan çıkmıştı; bir sapıktı düpedüz. Tahta geçer geçmez de bütün tutkuları dizginlerinden boşandı; yalnızca sarayı değil, Roma'nın yolları da akıl almaz bir rezilliğin ve skandal dolu eğlencelerin yatağı olup çıktı. Doğu hükümdarlarının ilkesini kabullenmişti: "Hükümdara her şey serbesttir!"

İlk uzlaşmazlığı annesiyle oldu ve öldürttü onu.

Güzel mi?

Bu saray ihtilalinden az sonra, Claudius'un yerleştirdiği ve devlet dairelerini büyük bir hünerle yöneten yığınla azatlı atıldı ve yerlerine daha uysal olanlar getirildi. Gidenler arasında filozof Seneca da vardı. Askeri işlerin başına da Tiberius'un Seianus'u gibi sapığın biri geçirildi. Eşi, Claudius'un kızı Octavia'yı sürgüne yolladı ve orada da öldürttü. Arkasından, annesini öldürtmesi için kendisini kışkırtmış olan ahlaksız ve zalim Poppea ile evlendi. Tarihçi Tacitus öyle diyor bu kadından bahsederken: "Her şeyi vardı: Güzellik, zekâ, zenginlik. Kalbi yoktu yalnız!" Neron onu da bir gün, karnını tekmeleyerek öldürecektir.

60 yılından başlayarak, sarayın çılgın eğlenceleri için işitilmemiş giderler dönemi açıldı.

Tarihçi, "sefahat kudurganlığı" diyor o dönemden bahsederken. Bayramlar ve eğlenceler görülmemiş bir debdebe içinde birbirini izliyordu. Sarayın hizmetçileri bile lüks giysilerle dolaşıyor; katırlar gümüşten nallanıyordu. Hazinede asıl gediği açan, görkemli yapılara girişilmiş olmasıydı. "Altın ev" bunların başında geliyordu. Roma'da birkaç mahalleyi kaplayacak büyüklükteki bu saray bittiğinde Neron ziyaret eder. Söylediği pek hoştur: "Sonunda, insan gibi bir evde oturacağım!"

Böylesine bir savurganlık, sonunda maliyeyi batırdı doğallıkla. Öyle ki, askerlerin parası, emeklilerin maaşları bile askıya alındı. Çare olarak, paranın ayarı düşürüldü. Aptalca gerekçelerle zenginlerin mallarına el koymalar da başladı; prense vasiyette bulunmayı ihmal etmiş kişilerin terekelerine de.

Ne var ki, tek Neron değildi bu utanç verici yaşamı süren. Köleci imparatorluğun bütün yüksek sosyetesi aynı bataklığın içinde yüzüyordu: İmparator, devleti keyfine göre yönetirken, Roma soyluları da politikaya karşı tüm ilgilerini yitirmişlerdi; iflah olmaz biçimde soysuzlaşmış olan bu sınıf bütün varlığıyla kendisini eğlencenin, sirk oyunlarının kucağına atmış ve kaybolmuştu onlar arasında.

Bu sapık ve pespaye sınıfın başı olarak Neron, salt kendi reklamı için spor ve tiyatroya da önem verdi. Biraz edebiyata ve müziğe yetenekli oluşundan da cesaret alıp kendisini sanatta bir dâhi olarak görmeye başladı ve sahneye çıktı; rol yaptı, şarkı

söyledi, hatta eğlencelerde at üstünde gösterilerde bulundu. 67 yılında Yunanistan'a bir sanat turnesine çıktı; olimpiyat oyunlarına katıldı bizzat. Yeteneklerini değerlendiren Yunanlıları ödüllendirmek için tutup özerklik tanıdı onlara. Bu vesileyle verdiği söylevin metni elimizdedir ki, bir başka eğlence konusudur.

İdari ve mali düzensizliğin, dış politikada olduğu kadar başkentin ve eyaletlerin yaşamında da korkunç sonuçları oldu doğallıkla: Doğu'da yeniden başlayan savaş, Romalılar için utandırıcı bir biçimde bitti; 64 yazında, Roma'nın büyük bir bölümünü yakıp yıkan yangın da savsaklamaların sonucuydu. Kent, korkunç alevlerin altında kavrulur yanarken, Neron bir kuleden hayran hayran, Troya'nın düşüşü üstüne mısralar söylüyordu; bu yetmezmiş gibi, yangın çıkardılar diye kitleler halinde nice masum insanı işitilmemiş işkencelere teslim etti.

Dehşet ve kızgınlık içindeydi halk.

Bunu gören soylular muhalefetinden arta kalanlar 65 yılında bir komplo hazırladılar; başarıya ulaşamadı. Tertibi düzenleyenler, Neron'un emri üzerine kendi kendilerini öldürmeye mahkûm edildiler; filozof Seneca da bunlar arasındaydı. Başkentteki yüksek sosyetenin, yönetici bir politik rol oynamakta mutlak yetersizliğini de gösteriyordu bu başarısızlık. Ancak, eyaletlerde patlak veren olaylar, Neron'un iğrenç yönetimine kesin bir darbe vurdu. Eyaletlerdeki Romalı memurların yiyicilikleri ve haksızlıkları, onları denetlemede Neron yönetiminin yetersizliği sonunda karışıklıklara yol açtı halkta. Roma'daki yönetimden hoşnutsuz yerel soylular da bu karışıklıklardan – kendi hesaplarına– yararlanmaya kalktılar. Önce, Britanya'nın Roma işgalindeki halkları ayaklandı. Karşılıklı on binlerce insan öldürüldü çatışmalarda. Britanya'daki kaynaşma sürüp gitti.

60'lı yılların başında Yahuda'daki karışıklıklar da doruğuna varmıştı.

Yahuda'daki durumun henüz kesin olarak aydınlanmadığı bir sırada, 68 yılında daha da tehlikeli bir başkaldırı Galya'da patlak verdi.

Neron hükümeti tam bir şaşkınlık içindeydi bütün bu olaylar karşısında. Neron en akıl almaz planlar kurup duruyordu: Örneğin, başkaldıranların önüne çıkıp elinde sazı, onları büyülemeyi düşünüyordu; hatta bu konuda dekorların hazırlanması ve bir oyuncular grubunun toplanması emrini bile verdi. Bilincinde değildi olan bitenin özetle. Paçalarını kurtarmak için başta gözdeleri ihanet ettiler kendisine. Muhafız birlikleri başka bir

imparator adayı için kazanıldı. Sonunda Senato, halk düşmanı ilan edip ölüme mahkûm etti Neron'u. Herkesin terk ettiği bu kaçık, boşa çıkan bir kaçma girişiminden sonra, çılgına dönmüş bir halde canına kıymakta buldu çareyi. Ölürken şöyle diyordu: "Dünya ne kadar da büyük bir sanatçı kaybediyor benimle!"

Neron'un ölümü, Roma'yı –aşağı yukarı– bir yüzyıldan beri yöneten Iulio-Claudia Hanedanı'nın sonu değildi yalnız; çıkarlarını bu hanedanın temsil ettiği Roma-İtalya toplumundaki yüksek tabakaların eyaletler üzerindeki ortaklaşa egemenliğinin de sonuydu aynı zamanda. Bu hanedanın yarattığı imparatorluk idaresi, bütün Akdeniz dünyasında köle sahiplerine hizmet edecekti bundan böyle.

FLAVİUS HANEDANI

İç savaş

Yüz yıl önce olduğu gibi, ordu bu hükümet darbesinde de yine başrolü oynamıştı. Neron'un düşüşü, bütün birliklerde ve onların şefleri arasında çeşitli heyecanlara yol açmıştı; bir devlet sırrı açıklanmıştı çünkü: İmparator, Roma'nın dışında bir yerden seçilecekti.

Ancak, 68 yılında Roma ordusunun içeriği hiç de Caesar ve Octavinus zamanındakine benzemiyordu. Ordu geniş ölçüde *bölgeselleşmiş*ti. Gerçekten, yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, Roma halkı ve İtalyanlar genel olarak muhafız alayında ve kent birliklerinde hizmete alışmışlardı. Asıl askeri birlikler eyalet halkından oluşuyordu; yardımcı birliklerse (*auxilia*), Romalı olmayan, birbirinden farklı etnik çevrelerden geliyorlardı. Öte yandan, askerlerle yerel halk arasında sıkı bağlar doğmuştu. Karargâhların çevresinde yerel halktan, askerlerin çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan birikmeler oluyordu. Eski askerlerin kolonileri de ordu ve yerel halk kaynaşmasına katkıda bulunuyordu. Böylece her Roma ordusunun, bulunduğu eyaletle ilgili etnik bir görünüşü vardı; ordu askeri disiplinini korusa, başlarında Romalı komutanlar bulunsa, resmi dil olarak Latinceyi kullansa ve imparator kültünü uygulasa, genel olarak Roma yaşam biçimini sürdürse de böyleydi bu.

Roma ordusu, yerel özellikleri ve çıkarları bakımından kabaca üç büyük gruba ayrılıyordu: Başta, askeri yönden en güçlü Ren ordusu geliyordu; ikinci olarak, Suriye'de, Filistin'de ve Mısır'da üslenmiş Doğu ordusunu görüyoruz; son olarak da Tuna ordusu. Tuna ordusunun da kendisini sık sık destekleyen Doğu ordusuyla sıkı ilişkisi vardı.

Bu ordulardan her biri kendi içinde mesleki yönden birbirine pek bağlı, pekişmiş durumdaydılar; her birinin kendi gelenekleri, kendi zafer yıldönümleri vardı ayrıca. Öyle olunca da her biri, gelecekteki kişisel ve yerel çıkarlarını düşünüp kendi komutanlarının imparator olmasını istiyordu.

Neron'un yerine, İspanya Valisi Servius Sulpius Galba geçti. Muhafız birlikleri onu hemen imparator ilan ettiler. Galba, doğuşu ve zenginliği yönünden Senato'nun en seçkin üyelerinden biriydi; iyi bir komutan ve deneyimli bir idareciydi ayrıca. İmparator olduğunda da 72 yaşındaydı. Roma'ya gelir gelmez, "Senato'nun ve Roma halkının elçisi" olduğunu söyleyerek, otoriter rejime karşı tiksintisini açıkladı; paraların üzerine de "özgürlük" kelimesini kazdırdı. Ne var ki, Galba açıkça Roma ve İtalyan toplumunun yüksek katlarına hizmet etmeyi amaçlıyordu. Bunun içindir ki, askerlere karşı sert tavır takındı.

Bu yüzden de ancak yedi ay kalabildi iktidarda. Yakınlarından biri, gözü iktidarda olan Marcus Salvius Otho muhafız birliklerini satın aldı; onlar da onu imparator ilan ettiler (15 Ocak 69). Galba, bütün danışmanları ve yerine geçmesi için seçtiği –aristokratik büyük bir aileden gelen– Piso öldürüldüler.

Ancak, Otho da muhafız birliklerinin ve Roma plebelerinin pek tutmalarına karşın üç ay kalabildi iktidarda. Ren ordusu daha başından ona bağlılığı reddetmişti ve generallerinden birini, Aulus Vitellius'u imparator ilan etmişti. Vitellius gerçekten bir hiçti. Claudius ve Neron sarayının aşağılık bir pohpohlayıcısı, askerlerinse sınırsız ödünlerle gözlerini büyüleyen bir koltuklayıcıydı. Bir özelliği daha vardı: Pisboğazlığı!

Ren ordusu, iki koldan Roma üzerine yürüdü.

14 Nisan 69'da korkunç bir savaşta Otho yenildi. Yerde kırk bin ölü bırakarak, kendi kılıcıyla da canına kıydı. Yenenler, arkadaşlarının ölülerini bile gömmeden, düşman ülkesiymiş gibi yağmalamak için bütün İtalya'ya yayıldılar. Sınır tanımayan bir yağma ve serkeşlik, Ren ordusunun o kadar öğünülen disiplinini ortadan kaldırmakta gecikmedi; tüm askeri erdem-

lerini yitiren ordu, bütün İtalya'yı inleten hırsız şebekelerine dönüştü.

Ren ordusunun başarıları Tuna ve Doğu ordularının da gözlerini büyüledi. Rakiplerinin ortaya çıkardıkları kişiyi istemeyip Yahuda ordusuna komuta eden Titus Flavius Vespasianus'u imparator ilan ettiler. İyi bir asker, iyi bir idareci olan Vespasianus'un adaylığı, Doğu'daki yüksek Romalı çevrelerce de büyük destek gördü. 69 yılı sonlarında, Marcus Antonius Primus'un komutasında, Tuna birlikleri –çapından düşmüş– Ren birliklerini acı bir yenilgiye uğrattı. İki ay sonra da, 69 Aralığı'nda Roma, kanlı sokak savaşlarıyla alındı.

Vitellius vahşice öldürüldü.

Aynı akibete uğramaktan korkan Senato, Vespasianus'a imparatorluk unvanını verdi. Vespasianus altı ay sonra Roma'ya gelip girdi. 68-69 yıllarını içine alan büyük askeri başkaldırı, Doğu ordusundaki birliklerin başkent ve merkezi hükümet üzerinde kazandığı tam bir zaferle bitmişti böylece.

Flavius'lar yönetiminde imparatorluk

68-69 yıllarının bunalımı, köleci askeri diktatörlüğün köklü biçimde yeniden örgütlenmesini getirdi arkasından. Eyalet ordularının zaferi, eyaletlerdeki köleci sınıfların Roma ve İtalya'daki köleci sınıflar üzerinde bir zaferiydi aslında. Roma İmparatorluğu artık, monarşinin yeni ve daha güçlü bir aşamasına geçmişti: Bu monarşi, tüm Akdeniz havzasındaki köleci topluma, özellikle eyaletlerdeki kentlere ve büyük ailelere dayanıyordu. Ve artık köleci toplum, gelişmesinin son aşamasına girmekte gecikmedi.

İmparatorluğun, ikinci yüzyılı kapsayan gerçekten "altın devri"ydi bu.

Bu gelişme, Iulio-Claudia Hanedanı'na mirasçı olan Flavius'ların 27 yıllık iktidarında (69-96) az çok belirgindi. O zamana değin hiç bilinmeyen bu aile, İtalyan toplumunun orta sınıflarından doğmuştu. Hanedanın kurucusu Vespasianus, Sabinler bölgesinden basit bir köylüydü; babası vergi toplayıcısıydı; ve Vespasianus, idari ve askeri meslekte kendi gayretiyle ve köylü kurnazlığıyla yükselmişti. Bütün iktidarı düzen ve ekonomi anlayışı içinde geçti. Sert bir yönetim için güçlük de çekmedi: Kararlarına kimseyi karıştırmıyordu; devletin iyiliği için gerekli

göreceği her eylemi yapma hakkını kendisine veren alabildiğine geniş yetkiler için Senato'yu zorladı, o da tanıdı bu yetkileri.

Deneyimli bir şef olarak ilk yaptığı, ordudaki anarşiyi tasfiye etmek ve İtalya birliklerini sınırlara göndermek oldu; kendisine bağlı birliklere en iyi yerleri, özellikle Suriye'yi seçti; yenilmiş birlikleri tehlikeli Tuna sınırlarına yolladı.

Arkasından, büyük gayretler ve acılar pahasına, eyaletlerdeki tüm ayrılıkçı hareketleri bastırdı. Başta da Yahuda'daki başkaldırı geliyordu. Galya'daki ve Ren üzerindeki ayaklanma da aynı sertlikle ezildi. Onları Pontus'taki başkaldırının bastırılması izledi.

Neron'un savurganlığı ile iç savaşın perişan ettiği devlet maliyesini düzene koymak için çok çalıştı. Saraydakilerin alaylarına bakmadan, kendisi yaşamıyla bir tutumluluk örneği verirken, devlet hazinesini doldurmak için mezarlıkları, helaları bile vergiye bağladı; eski vergileri de iki katına çıkardı. Ama bunun yanı sıra geniş bir bayındırlık etkinliğine gireşerek halka iş kapıları açtı.

> Öyle derler, helaları vergiye bağladığında oğlu Titus bir gün eleştirir babasını. Vespasianus hemen bir avuç parayı oğlunun burnuna uzatır ve şöyle bağırır:
>
> "Paranın kokusu yoktur oğlum!"

Eyaletlere pek genişliğine yurttaşlık hakkı tanıdı. Senatör ve equiteslerin listesini yeniden gözden geçirerek, her iki listeye de eyaletlerdeki büyük ailelerin temsilcilerinden hayli kimseyi soktu.

Oğlu Titus da iki yıllık iktidarı süresince babasının politikasını izledi.

Flavius'ların üçüncüsü, Vespasianus'un küçük oğlu Domitianus'un iktidarı daha uzun sürdü (81-96) ve İtalya dışında sağladığı destek sayesinde, kendisinden öncekilerden daha sert ve mutlak oldu. Ancak, özellikle Senato çevresinden de o oranda düşman kazandı.

Eyaletleri dış düşmana karşı savunmaya büyük özen gösterdi. Bütün askeri birlikler, imparatorluğun en tehlikeli iki sınırına, Ren ve Tuna sınırlarına yığıldı. Hemen bütün Ren sınırında, askeri yollardan ve istihkâmlardan oluşan bir savunma sistemi yaratıldı; ünlü "limes" (köprü) sisteminin kaynağı

budur. Daha büyük çaba isteyen Tuna sınırının güçlendirilmesine de aynı önem verildi.

Yine de hayli ters gitti o sınırda işler.

Bütün bu tersliklerin de Domitianus ile senato aristokrasi sive ona bağlı aydın çevreler arasındaki uzlaşmazlığın artmasına katkısı oldu. Bu çevreler, imparatoru hedef tutan bir iğneleme, sövgü ve eleştiri fırtınasını estirmeye başladılar. O zamanın yazarları Tacitus, Martialis ve Iuvenalis'in eserleri de bu fırtınanın esintileriyle doludur. 80 yıllarından başlayarak da hoşnutsuzlar komplolar düzenlemeye başladı. Domitianus, önce yüksek tepeleri sürgüne yollamakla gösterdi tepkisini; sonra da başları uçurmaya başladı.

Muhalefet, 88 yılında, Yukarı Germanya valisi olup kendisini imparator ilan eden Antonius Saturninus'un kişiliğinde tehlikeli bir temsilci bulduysa da Domitianus karşısında acı bir yenilgiye uğradı hepsi.

90 yılından itibaren suikastler birbirini izlemeye başladı ve Domitianus yönetimi teröre başvurmak zorunda kaldı. Aşağılık hafiyelerin raporları birçok masum insanın kanına mal olan iğrenç davalara yol açtı. Domitianus "filozoflar"a karşı da sert davranıyordu; onları bütün bu düşmanların ideoloğu olarak görüyordu: Ünlü hatip Dion Khrysostomos ile Stoacı Epiktetos Roma'dan sürüldü. Toplulukları yavaş yavaş palazlanmaya başlamış olan Yahudilerle "Hıristiyanlar"a karşı baskıya geçilmişti: onların öğretileri, saraya kadar sızabildiğinden, muhalefetteki soylu aileler arasında bile kendisine yandaş buluyordu.

95 ve 96 yıllarında mücadele öylesine bir şiddet kazandı ki, Domitianus, izi sürülen bir vahşi hayvanın durumuna düştü. Sarayında bile güven içinde duymuyordu kendisini; o denli ki, ardında ve çevresinde ne oluyor, ne bitiyor her an gözetlesin diye, tavanı ve duvarları camdan odalarda yaşamaya başladı. Ama kaçınılmaz komplo, hem de imparatoriçe Domitia Longina'nın da katılmasıyla, en yakınlarından geldi.

96 Eylülü'nde yatak odasında öldürdüler onu.

ANTONİNUS'LAR ZAMANINDA İMPARATORLUK

Devleti, Akdeniz dünyasının tüm köleci sosyal katlarına dayanan, yeni tipte bir mutlak monarşiye dönüştürme yolunda Flavius'ların yaptığı girişimi, onları izleyen Antoninus'lar da sürdürdüler. Onların zamanı (96-192), Roma İmparatorluğu'nun en parlak devri olarak görülür ve "altın çağ" diye adlandırılır.

Görece bir anlam taşıyan Antoninus Hanedanı'na 2. yüzyılda yaşayan şu imparatorlar giriyor: Nerva (96-98), Traianus (98-117), Hadrianus (117-138), Antoninus (l38-161), Marcus Aurelius (161-180) ve Commodius (180-192). Son ikisinin dışında –Commodius, Marcus Aurelius'un oğluydu– bu imparatorların hiçbirinin aralarında hısımlık bağı yok. Onlardan her birini, kendinden önceki imparator, çevresindeki en liyakatli insanlar arasından seçiyor ve daha yaşarken de iktidara ortak ediyordu. Hanedana Antoninus adı da dördüncü imparatorun adından hareketle ve çok sonraları verildi. Roma'nın eski bir senatoryal ailesinden gelen Nerva'nın dışında hepsi de eyalet soylularından geliyorlardı ve –sonuncusu Kommodius bir yana– hepsi de üstün bir örgütleyici, idareci, giderek büyük birer devlet adamıydılar. Roma yönetiminin eski kurumları özellikle Senato karşısında genel saygıyı elden bırakmayarak, otoriter yolda yürüdüler ve gerçekten "otokrat" birer kişi oldular. Eyaletler uzun zamandan beri zaten alışmışlardı buna. İç politikada olduğu gibi dış politikada da tüm Akdeniz havzasının köle sahipleri sınıfının, 68-69 yıllarındaki iç savaştan beri Roma İmparatorluğu'nun bu yeni sahibinin iktidarının bir temsilcisi olarak hareket ettiler.

Hanedanın ilk temsilcisi M. Cocceius Nerva yetmiş yaşında bir senatördü. Arkadaşlarının gözünde başlıca özelliği, Domitianus iktidarına son veren 96 yılındaki saray ihtilaline katılmış olmasıydı. Nerva, Tacitus'un deyimiyle, "uzun zamandan beri olanaksız görünen bir uzlaşmayı" gerçekleştirmiştir; "prensin ayrıcalıklarıyla, özgür bir halkın hakları arasındaki uzlaşma"ydı bu. Nerva hiçbir senatörü ölüme mahkûm etmeyeceğine ant içti. Devlet başkanına karşı işlenmiş suç savıyla açılmış davalara son verildi; hafiyeler kovuşturulmaya başlandı ve kurbanlarına tazminat ödendi. Edebi çevreler yeniden etkinliklerine başladılar: Onun zamanındadır ki Tacitus ilk eserini, *Agricola'nın Yaşamı*'nı yazdı; bu kitabında "mutluluklarla dolu bir yüzyılın şafağı"nı selamlıyordu Tacitus. Şair Martialis övgülere boğuyordu onu. Ne var ki Nerva'nın senatör hükümeti, ordunun güvensizlikleriyle ve kuşkularıyla karşı karşıyaydı. Öyle olduğu için de Nerva, çok geçmeden kendi yerine geçecek olanı seçti. Saturninus'un başkaldırısını bas-

tırmakta sivrilmiş, devrin en ünlü generallerinden biriydi bu: Germanya Valisi M. Ulpius Traianus. Dört ay sonra da Nerva öldü ve Traianus imparator oldu.

Traianus (98-117) İspanya eyaletinin soylularından geliyordu ve "Roma'da iktidara gelen ilk yabancı" oldu. O sıralar 42 yaşındaydı. Askeri ve idari parlak meziyetlerinin yanı sıra sadeliği, doğruluğu ve inceliğiyle de halk kitlelerinde ve orduda büyük bir saygınlık kazandı.

Traianus hükümet işlerinde, Nerva'nın liberalizmi ile Domitianus'un ve genellikle Flavius'ların iç ve dış politika anlayışını bir araya getirip uyguladı. Eyaletlere karşı büyük bir ilgi gösterdi: Eyalet sakinlerinin Senato ve mahkemeler önünde, yöneticiler hakkındaki yakınmalarıyla ilgili yığınla dava onun zamanında açıldı ve dinlendi; kendisi de eyalet yöneticilerinden rapor istiyor ve yapılması gerekenleri bizzat kendisi emrediyordu.

Genç Plinius'la yazışmaları pek ünlüdür.

Eyaletler üzerindeki sömürü azaldıkça hayal kırıklığı da o ölçüde artan İtalya, hükümeti kaygılandıran konular arasındaydı. Genç Plinius, yazdıklarında, özgür insanların emeğinin sömürülmesinin daha verimli olacağını söylüyordu; köleciliğe dayanan iktisadi sistemin çözülüşünün bu işaretleri en önce İtalya'da görülmeye başladı. En çok kaygı uyandıran da İtalyan tarımında giderek artan gerilemeydi. Küçük ve orta çiftçilere yardım için parasal önlemler alındı.

İtalya nüfusundaki azalışı önlemek için de aynı doğrultuda önlemlere gidildi.

Traianus, Flavius'ların –aslında savunmacı– etkili dış politikasını büyük bir başarıyla sürdürdü. İstilalara en açık eyaletlerin savunmasını başa aldı. Ancak, başarı kazandığı yerlerde imparatorluğun sınırlarını genişletmeyi de ihmal etmedi. Daçya'nın ele geçirilmesi ve Part İmparatorluğu'na son vermesi, başlıca başarıları arasındadır. Hindistan'ı fethetmek düşünü o da taşıdı.

Traianus, son Romalı fatih olarak geçmiştir tarihe.

Ne var ki, Doğu'da alabildiğine genişlemiş sınırları korumanın güçlükleri de aşikârdı. Sonra Yunanlılar, Traianus'u heyecanla karşılamış, İranlılar kayıtsız da kalmış olsalar, Araplar ve Yahudiler Roma istilasına karşı başkaldırıp duruyorlardı. Başka yerlerde de binlerce Romalı ve Yunanlı öldürülüyor-

du sürekli. Doğu'daki kazanımlarının pek geçici olduğunu gören Traianus, eserini tamamlamayı yardımcılarına bırakarak Roma'ya dönmeye karar verdi.

Dönüşte, Küçük Asya'da yolda öldü (117).

Hadrianus ve Dindar Antoninus

Traianus'un yerine P. Aelius Hadrianus geçti (117-138). Onun gibi İspanyol kökenli olan Hadrianus eski bir asker, Traianus'un her seferinde yol arkadaşı ve yardımcısıydı. Devri için evrensel bir kültürün sahibiydi. Ansiklopedik bir bilginin yanı sıra şairdi, müzisyendi, büyük bir ressamdı, heykeltıraştı, mimardı; yorulmak bilmez bir gezgindi de. Ünlü yerleri gözleriyle görmek isterdi, gördü de; Britanya'dan Suriye ve Mısır'a değin tüm eyaletleri dolaştı, teftiş etti ve yerinde verdi emirleri. Buyurgan bir yaradılıştaydı; her şeyde ilk olmak ister ve hiçbir üstünlüğü hoş karşılamazdı. Politikada, iliklerine kadar otokrat oldu.

"Hükümdarın iradesi en üstün kanundur."

Bütün iktidarı süresince temel ilke olarak bunu aldı. Hadrianus, bu yorulmak bilmeyen idareci, Claudius ve Domitianus'un yarattıkları imparatorluk bürokrasisi sistemini daha da yetkinleştirdi.

> Equitesler gerçek bir memurlar sınıfı oldu; işlerini yaptıracağı kimseleri de onlar arasından seçti. "Cens" zorunlu olmaktan çıktı. En yetkin hukukçulardan oluşan İmparator Konseyi bütün önemli kararları tartışıyor ve imparatorun kararına sunmadan önce bir rapor hazırlıyordu. Hadrianus'un emri üzerine bu konseyin üyelerinden biri, ünlü hukukçu Salvius Iulianus o gün de yürürlükte bulunan bütün praetor bildirilerini, (Praetor edictum) "Sürekli Bildiri" adıyla tek bir metinde topladı; Hadrianus'un da onayladığı bu metin, imparatorluğun temel kanunu olup çıktı. Eski magistratusların adli yetkileri sınırlandı ve hükümet memurlarından oluşan yeni mahkemeler kuruldu.

Flavius'ları örnek tutarak maliyede sert önlemler aldı.

Hadrianus, o geniş imparatorluk idaresini bir bütün içinde eritmeyi deneyen çabalar yüzünden, askeri işleri arka plana atmıştı ister istemez. Genel olarak ustalıklı ve yumuşak bir

diplomasi izliyordu. Böylece, Doğu savaşına son vermek için Traianus'un Mezopotamya'daki tüm fetihlerinden açıkça vazgeçerek, Fırat üzerindeki eski sınırlara çekildi. Ancak, dışarıda büyüyen tehlikenin bilincinde olarak, orduyu örnek bir düzen içinde tuttu. Hafif birliklerin yanı sıra Sarmatlar ve Partlar gibi ağır süvari birlikleri soktu orduya. Tuna ve Ren sınırlarının güçlendirilmesine büyük özen gösterildi. Britanya'nın kuzeyinde, bir denizden bir denize ünlü "Hadrianus Duvarı"nı çektirdi.

Hadrianus, Yahudi halkına karşı, Traianus'tan da sert davrandı.

Hadrianus'un yerine Antoninus geçti. O da eyalet soylularından geliyordu; Galyalıydı. Onun iktidarı (138-161) Roma'nın ve tüm Akdeniz havzasının en üst köleci çevrelerince, Roma İmparatorluğu'nun pek büyük açılma ve serpilme dönemi olarak görüldü, kendisi de örnek bir hükümdar olarak. Zamanında aydınlarla, bilgisiz halk yığınlarını bir dindarlık havası sarmıştı; "dindar" Antoninus diye adlandırılması bu yüzdendir.

Artık, eyalet zenginlerinden oluşan Senato ile imparator arasında pek tatlı ilişkiler başladı: İtalya'nın yönetimi Senato'ya verildi; Senato, eyaletlerin idaresine ve yasama faaliyetine de ortak edildi; yirmi yıl süresince tek bir senatör ölüme mahkûm edilmedi. Yönetimin tek kaygısı, maliyenin ve mahkemelerin işleyişindeki düzen oldu.

Antoninus dışarda hiçbir fetih girişiminde bulunmadığı gibi, sürekli karşı çıktı böyle bir politikaya. Yaşamını yazanlardan biri öyle der: "Antoninus için bir yurttaşın yaşamı bin düşman öldürmekten evlaydı." Sınırlardaki devletlerin başına kuklalar ya da kendisinden yana hükümdarlar geçirerek, Roma'nın durumunu güçlendirmenin arkasında oldu hep. Sınırlar her yerde bir savunma sistemiyle, örnek olarak da "Antoninus Duvarları"yla donanıyordu. Saldırganlık gücünün gitgide azaldığının farkında olan Roma, kendisini çevreleyen uçsuz bucaksız bir barbar dünya karşısında, sınırlarını –olabildiğince– kapamanın telaşı içindeydi açıkça.

Son Antoninus'lar

"Roma barışı" sonuna geliyordu; imparatorluğun "altın çağı", 2. yüzyılın ikinci yarısının başlangıcında bitti. Dindar

Antoninus'un ölümünden (161) sonra yerine, evlat edindiği iki oğlu birden imparator oldular: Marcus Aurelius ve Lucius Verus. Marcus Aurelius "tahta çıkan filozof" olarak anılır daha o çağlarda. Gerçekten de filozoftu: *Kendi Kendine* adlı eseri Stoacı düşüncenin en büyük anıtlarından biridir. Sekiz yıl sonra Lucius Verus ölünce iktidar yalnız ona kaldı.

Hadrianus'la Antoninus zamanını nitelendiren "Roma barışı"nın yerine bir savaş dönemi açılıyordu ve bu dönemde Roma savunmadaydı artık. Fırat ve Tuna sınırlarında şiddetli ve tehlikeli bir baskı vardı. Nitekim Partlar Ermenistan'ı, arkasından da Suriye'yi işgal etmişlerdi; bir Doğu seferi kaçınılmazdı böylece. Dört yıl süren sefer (161-165) başlarda olumlu geçti Romalılar için; Suriye ve Ermenistan geri alındığı gibi, Mezopotamya'ya değin topraklar yeniden işgal edildi. Ancak, Doğu sorununu kesin olarak çözmek, Marcus Aurelius için de olanaksızdı. Üstelik veba da kasıp kavuruyordu ortalığı. Tuna cephesindeki baskı gitgide artıyordu. Partlarla bir uzlaşmaya gidildi çaresiz.

168 yılında, başta Markomanlar olmak üzere, Germen halklar savaşın, vebanın ve açlığın zayıflattığı Roma'nın üstüne dört koldan çullandılar. Marcus Aurelius, barbarları Bohemya ve Karpat dağlarının ötesinde tutmak ve istila yollarını onlara kapamak için, ölümüne kadar kuzey cephesinde uğraştı durdu. Roma'nın hizmetine girmek isteyen barbar kabileleri de vardı; hepsi sınır boyunca yerleştirildiler. Roma ordusunun gitgide "barbarlaştığını" görüyoruz o tarihten sonra.

Ne var ki, başka yerlerde de durum iyi değildi: Roma savunması her yandan çatlamaya başlamıştı; Britanya'da öyleydi, İspanya'da öyleydi, Doğu'da öyle. Üstelik Suriye'de, Roma valisi ve Partlara karşı savaşın kahramanı Avidius Cassius başkaldırmış ve imparator ilan etmişti kendisini. Marcus Aurelius, Tuna'dan birliklerini aceleyle çekmek ve Cassius'un üzerine yürümek zorunda kaldı. Cassius'u başta kendi birlikleri terk etti ve yanındaki subayları öldürdü. Marcus Aurelius, 180 yılında Vindobona'da (Viyana) vebadan öldüğünde pek gergindi durum.

Yerine geçen oğlu Commodius'un on üç yıl süren iktidarı (180-192) boyunca daha da vahimleşti işler. Çöküş, merkezi iktidarda bile belli ediyordu kendini. Babasının zıddına, kaba ve

kendini beğenmiş bir insan olan Commodius, yönetimi gözdelerine bırakmış, eğlenceye dalmıştı. O gözdeler de imparatorluk idaresini bir düzensizliğin içine attılar. Commodius, iktidara gelir gelmez Germenlere karşı savaşı durdurmuştu; onca kaygı ve tehlikeleyle dolu bir işe başkentteki yaşamın zevklerini feda etmek istemiyordu.

Böylece, Antoninus Hanedanı ve Roma İmparatorluğu'nun "altın devri" sona eriyordu. Uğursuz bir geleceğin işaretleri daha şimdiden ortadaydı. İlerde gitgide korkunçlaşacak bir bunalımın belirtileri imparatorluğun içinde kendini göstermeye başlamıştı; çöküşü belirleyecek olanlar da onlar olacaktı.

Onlar oldular nitekim.

BÖLÜM IX

İMPARATORLUK DEVRİ UYGARLIĞI

Roma İmparatorluğu'nda, M.S. 2. yüzyılda İtalya önemini gerçekten yitirirken eyaletlerde iktisadi ve kültürel yaşam doruk noktasına çıkar. Ne var ki, derin bir siyasal çözülmenin de belirtileri vardır. Onların yanı sıra 2. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak daha da kaygılandırıcı bir başka olayın işaretleri görülmeye başlanır: Köle emeği üzerine kurulu ekonominin çürüyüşü ve çöküşüdür bu.

Bütün bu çöküş, kültürde de çöküşü beraberinde getirmiştir. Hıristiyanlık böyle bir ortamda doğacaktır.

İKTİSADİ VE SOSYAL TABLO

2. yüzyılda iktisadi ve sosyal ilişkiler

M.S. 2. yüzyılın sonlarında Roma İmparatorluğu'nun giderek artan zayıflığı, İtalya'nın, imparatorluğun bu eski merkezinin zayıflamasından ileri geliyordu büyük ölçüde. Eyaletlerden yağmaladıklarıyla yaşamaya alışmış İtalya'nın gelişmiş bir ekonomisi yoktu. Yunanistan'da ve Doğu'da olduğu gibi büyük zanaat merkezleri oluşmuş değildi orada. Arretium'un –Etrüsklere kadar çıkan– eski seramik sanayisi, gelişmesini 1. yüzyılda da sürdürdü gerçi; Kuzey İtalya'daki yün sanayisi, Yunan kolonların getirdikleri maden, kil, cam sanayisi de öyle. Ne var ki, bütün bu küçük işyerleri yerel alıcılara hizmet ediyordu özellikle; ve, Arretium'daki çömlekçilik bir yana, 2. yüzyılda Galya işyerlerinin ürünleri baskın çıktığından, dışarda pazar bulamaz olmuşlardı.

2. yüzyılda İtalya'nın serpilmiş tarımı da çöküş içindeydi: İmparatorlar, senatörleri malikâne almaya zorluyor ve tahıl ekimi ile yemişçilik zararına otlakları geliştirme eğilimlerine karşı mücadele ediyorlardı. Genç Plinius, Traianus'a mektuplarında sürekli, küçük mülkiyet ve çiftlik sahiplerinin –"devrin uğursuzluğu"na bağladığı– çöküşlerinden yakınır; toprağın değerindeki genel düşüşe acınır durur.

Çok çocuklu aileleri destekleyen çeşitli kanunlara karşın nüfus da düşmekte devam ediyordu ve Antoninus Hanedanı'nın bütün imparatorları "geçim yardımı" sistemini gitgide genişletmek zorunda kaldılar. Siyasal yaşamın dışına atılmış Roma İtalyan toplumunda pek belirgin olarak, siyasal kayıtsızlığı, sosyal görevlerden, özellikle askerlik hizmetinden kaçma eğilimini, özel yaşamda kuytuya çekilişi görüyoruz. Özel yaşamsa, derin bir ahlaki çöküş, korkunç bir serbestlik ve örflerden alabildiğine kopuş içindeydi. Sonuç olarak Roma, yani İtalya uçsuz bucaksız bir imparatorluğun bütün parçalarını birbirine bağlayan bir merkez olmaktan çıkmıştı.

Bir asalaktı o artık; alabildiğine açgözlü bir asalak hem de!

Buna karşılık eyaletlerde, Antoninus'lar devrinde iktisadi ve kültürel yaşam doruk noktasındaydı. Sylla, Pompeius, Caesar, daha nice Romalı nice yıkımlara uğratmışlardı Doğu'yu; öyle de olsa Bithynia, Bergama, Suriye ve Mısır'da eski zanaat ve ticaret merkezleri her şeyleriyle canlanıvermişlerdi; Ege adaları da öyle. Ancak, Batı eyaletleri de Doğu'yla rekabete başlamışlardı. Galya'da ve Batı Germanya'da köle emeğinin kullanılması büyük bir iktisadi gelişmeye yol açmıştı. Tuna eyaletleri, Roma'nın Sicilya kadar bereketli tahıl ambarıydı; İspanya'da madencilik büyük bir gelişme içindeydi. Çok sayıda da büyük kent kurulmuştu eyaletlerde: İçlerinden çoğu Roma kolonisi düzeyine çıkmıştı bunların ve sakinleri yurttaşlık hakkı kazanmıştı; bazısı belediyesini kurmuş bazısı da –çoğu Eski Yunan siteleri gibi– bir özerklikten yararlanıyor ve "bağlaşık" ya da "serbest" olarak görülüyorlardı.

Eyaletler ve onların büyük kentleri, yoksullaşmış ve çöküntü içinde olan İtalya'yı, hatta onun işadamlarının aracılığını saf dışı ederek, gitgide daha canlı ticaret ilişkileri içine girmişlerdi. Dış ticaret baştan aşağıya eyalet tacirlerinin elindeydi. Yunan ve Suriyeli tacirler Hindistan'a ve Seylan'a uzun iş yolculuklarına çıkıyor; kimileri Çin'e değin uzanıyordu. Hindistan'dan baharat, değerli taşlar, kumaşlar, Çin'den ipekli getiriyorlardı. Galyalı tacirler Ren'i ve Tuna'yı iniyor ve Vistül yoluyla Baltık Denizi'ne ve İskandinavya'ya kadar çıkıyorlardı.

Gitgide daha çok bahşedilen belediye özerkliği sayesinde eyalet kentlerinde kent yöneticilerinin seçimi mesleki kuruluşların çeşitli toplantıları, şu ya da bu amaçla sık sık bütün eyalet temsilcilerini bir araya getiren kurultaylar vesilesiyle, yoğun bir

kamu yaşamı hüküm sürmeye başladı; eyaletler bağımsız bir yaşamı sürdürmeye alışıyorlardı ve güçlü ayrılıkçı akımlar gün ışığına çıkıyordu yavaş yavaş.

Bu siyasal çözülmenin belirtilerinin yanı sıra 2. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak daha da kaygılandırıcı bir başka olayın işaretleri görülmeye başlandı: *Köle emeği üzerine kurulu ekonominin çürüyüşü ve çöküşüydü* bu olay.

İlkçağ köleliği devrini tamamlamıştı belli ki.

Bir bunalımın habercileri

1. ve 2. yüzyıllarda, özellikle eyaletlerde, üretim araçlarında büyük bir gelişme görülüyor. Yunanistan'da ve Kuzey İtalya'da tekerlekli ve geniş demirli saban, Galya'da orak makinesi ortaya çıkmış; su değirmenleri çoğalmış; işyerlerinde vinç, pişmiş tuğla, hatta çimento kullanılmaya başlanmıştı. Zanaatkârların aletlerinde de büyük bir yetkinleşme vardı.

Ne var ki köle emeği, üretimin daha da verimli kılınmasında bir engeldi: Köle emeği gibi, bu en ilkel aletten yararlanmaya zorlanış, üretim araçlarındaki gelişmeyle uzlaşmayan bir durum ortaya çıkarıyordu. Gerçi Aristoteles, "köle, mülkiyetin en yetkin biçimidir," demişti vaktiyle; ancak, M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda, köle sahipliği en tehlikeli ve en geçici biçimlerden biriydi artık. Gitgide daha boyun eğmez duruma gelmiş olan köleler, efendilerine karşı durmadan artan bir kinle doluydular. M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllardaki büyük köle ayaklanmaları yoktu gerçi; yönetimdekiler, şurada ya da burada ateşlenen başkaldırı ocaklarını daha ilk kıvılcımında söndürüyorlardı. Ama buna karşılık imparatorluk devrinde köleler, efendilerine karşı öfke ve kinlerini, özellikle onları öldürerek ve çok kez yalan ihbarlarla dile getiriyorlardı. Durmadan işleyen hafiyelikse, efendileri, Neron, Domitianus, Commodius gibi despotların zulmüne uğratıyor ve sürekli bir kaygı içinde tutuyordu onları. Romalıların "ne kadar kölen varsa, o kadar da düşmanın var" sözü, bu devirden kalmış olsa gerek.

Son olarak, kölelerin "niteliği" de değişmişti; şimdi gerçek birer "barbar"dılar onlar: Germendiler, Sarmattılar, Daçyalıydılar; uygar halkların köleleştirilmesi sistemi geçmişte kalmıştı çünkü. Eyaletler, Roma topluluğunun eşit haklı birer üyesi olmuşlar ve o yerlerden, iş bilen meslek sahibi işçi olarak köle

getirilmesi durmuştu. Getirilenlerin de üzerinde titrenmeye ve onlardan en akılcı biçimde yararlanılmaya başlandı: Aralarından çoğu, aylık bir ödenti karşılığında dışarda çalışmakta serbest bırakıldı: Onlara, durumuna göre, bir toprak parçası, bir dükkân, bir işyeri verildi; azat edilenler bile oldu içlerinden. Bütün bunlar da köleyi efendisine bağlı tutmakla beraber efendisini ona bakmaktan da kurtarıyordu.

Sonuç olarak, köleler hakkındaki düşünceler ve onlara karşı davranış biçimleri de değişiyordu: Köle horlanmamalı, hoş tutulmalıydı; o da bir insandı ve kölelik doğaya karşıydı. Hadrianus ve Antoninus, köleleri öldürmeyi efendilerine yasakladıkları gibi kölelerin eşlerinden ayrılarak satılmaları da yasaklanmıştı; bunun gibi, kölelerin vasiyetname yapma hakları da kabul edildi vb.

Nereden geliyordu bu insancıllık?

Kölenin durumunu bir parça düzelterek, ondan olabildiğince yararlanma duygusundan!

Kırsal kesimde *kolonluk*, yeni sömürme biçimlerine geçişin bir işareti olarak gitgide yayılıyordu.

Üretim araçlarının daha o zamandan bizzat üreticilerin ellerinde olmaları olayından hareketle, "kolonlar, ortaçağdaki serflerin öncüleri oldular" denir. Bu kolonlar pek değişik kökenlerden geliyorlardı: Toprağa yerleştirilip bağlanmış köleler, Roma arazisine gelip yerleşmiş barbar halklar, özellikle de büyük malikânelerin sürülmemiş toprakları üzerinde bir parça toprak kiralayan, kentlerin bir kısım özgür insan topluluklarıydı bunlar. Birçok büyük malikâne sahibi, topraklarını küçük çiftlikler halinde kiralıyor, en azını da kendisine saklayıp köleleri kullanarak ekip biçiyorlardı. 2. yüzyılda bazı çiftlik kirası –ürünün aşağı yukarı 1/3'ü olarak– malla ödeniyordu ve bazı eyaletlerde, yalnızca bir yurtluğa bağlı köleler değil, özgür kolonlar, angaryalar da görülür oldu. Toprak sahibinin yararına olan bu angaryalarda (*opera*) toprak sahibi, malikânesinin büyük bir bölümünü kiralıyor ve sonra da küçük çiftçilere yeniden kiralıyordu. Başlarda –yılda 6 gün olarak– pek hafif tutulan bu angarya, büyük mülkiyet sahiplerinin ve zenginlerin keyfiliği sonucu giderek ağırlaştı; sözleşmeler ve kanun hükümleri ihlal edilerek ödentiler de arttırıldı; gecikmiş ya da ödenmemiş borçlar bahane edilerek kolonların, kira ilişkisinin sonunda toprağı terk etmeleri engellenir oldu çok kez. Onların durumu, yurtluklara bağlı kölelerinkine yaklaşıyordu gitgide.

Böylece, M.S. 2. yüzyıla girerken, köleci Roma İmparatorluğu'nun "altın devri" de sonuna yaklaşıyordu açıkça ve kölecilik üstüne kurulu sistemi kökünden yıkacak olan derin bir iktisadi ve sosyal bunalımın belirtileri şimdiden ortaya çıkmıştı.

KÜLTÜR YAŞAMI

2. yüzyılda kültürel çöküş

Antoninus'lar devrinden çoğu zaman "aydınlıklar yüzyılı" diye bahsedilir. Roma Uygarlığı'ndaki gelişmelere ve onun pek geniş bir alana yayılışına bakıp verilmiş bir hükümdür bu.

Gerçekten Roma, bu devirde Akdeniz Havzası'nın en büyük ve en güzel kenti durumuna gelmişti; uygar insanların oturduğu "Evren" deniyordu ona. Çünkü Yunanlılar olsun, Romalılar olsun Doğu'nun büyük uygarlıklarını, Hint'i, Çin'i pek az tanıyorlardı. Roma'nın dış görünüşü de özellikle 64 ve 69 yıllarındaki korkunç yangınlardan sonra çok değişti.

> Flavius'lar pek önemli onarma çalışmaları yapmışlardı daha önce. İlk Antoninus'lar, görkemli binaların çevrelediği Nerva ve Traianus forumlarını yaptırdılar. Ünlü Ulpianus Kitaplığı ile dev Traianus sütunu Traianus Forumu'ndaydı. Hadrianus, Panteon'u yaptırırken Tiber'in üstüne –kenti birleştirmek için– bir köprü attırmıştı. Markomanlar ile Sarmatlar üzerindeki zaferlerini kutlamak için Marcus Aurelius da bir başka sütun diktirmişti. Öteki devlet büyükleri ve zenginler de imparatora öykünerek, kentte görkemli evler ve kırsalda zarif villalar yaptırıyorlardı. Roma'da sokakların hepsi taş döşeliydi ve kenarlarından da dereler akıyordu; alanları süsleyen çeşmelerden de sukemerlerinin uzaklardan getirdiği sular akardı.

Dekor ve konfor beğenisi, eyaletlerde de Romalı kolonlar, zengin tacirler, memurlar ve askerlerin aracılığıyla geniş ölçüde yayıldı. "Romalılaşma"nın etkisinde en çok batı ve kuzey eyaletleri kaldılar: İspanya, Güney Galya, Ren Germanyası, Orta ve Aşağı Tuna eyaletleri böyledirler. Eyalet kentlerinde Roma örneği kapılar, bazilikalar, sukemerleri, sarnıçlar, havuzlar, çeşmeler, hamamlar, anfiteatrlar ve sirkler yapılıyordu. Yığınla okul açılmıştı; Latin dili ve edebiyatı okutuluyordu oralarda. Eyalet gençlerine konuşma sanatını öğretmek için hocalar geli-

yordu Roma'dan. Söylevlerin, nazım ya da nesirle yazılmış eserlerin okunduğu genel toplantılar pek modaydı.

Latince her yerde biliniyordu.

Ne var ki, M.S. 1. yüzyılın ortalarından başlayarak Roma İmparatorluğu'nun köleci çevrelerinde, kültürün her alanında pek açık bir düzey düşüklüğü görülür. İmparatorluk rejiminin gevşetici, uyuşturucu, paslandırıcı, giderek duygusuzlaştırıp körleştirici etkisinden geliyordu başta bu. Bu rejimde, özgür durumdaki mülksüzler kadar lüks içinde yüzen zengin köle sahipleri de şu bakımdan birbirine benziyordu: "Köleler, efendileri karşısında nasıl her türlü haktan yoksun idilerse, devlet, yani imparator karşısında köle sahipleri de öyleydi hemen hemen." İmparatorluk iktidarı her türlü sosyal düşünceyi, özellikle halktan gelenleri bastırıyordu.

Iulio-Claudia Hanedanı zamanında, büyük masal yazarı Phaedrus'un başına gelen acı şeylerin nedeni budur. 69 yılına doğru ölen Phaedrus, azat edilmiş yoksul bir köleydi. Bir bölümü bize de ulaşan masallarında, temsili (allegorik) bir biçimde, Roma'nın ezilen aşağı sınıflarının protestosunu; "varlıklılar ve güçlüler", imparatorların kan içici rejimi, onların her istediklerini yapan gözdelerinin, özellikle de Seianus'un keyfiliği karşısındaki kinlerini dile getiriyordu. Halkın aşağı katlarında pek tutulmuştu Phaedrus'un masalları; öyle ki, Pompei'nin duvarlarında bu masallardan alınmış yazılar ve çizgiler görülüyor.

İmparatorların ezici boyunduruğu, bir başka sonuç olarak, köleci toplumun efendileri arasında bile bir boyun eğiş ruhunu yayarken, kamuyu ilgilendiren sorunlara karşı her türlü ilgiyi söndürüyor ve karşılığında da en bayağı bedensel hazları tatma açlığını uyarıp duruyordu. Bu hava, sanatın her alanında özün zararına, biçimciliğin, yüzeysel etkilerle oyalanma, özentili ve yapmacıklı biçemlerin öne geçmesine katkıda bulunuyordu. Neron'un hocası Seneca'nın o aşırı derecede ince, karışık, anlaşılması güç ve ağzı kalabalık tragedyaları bir örnektir buna; ve o zamanın Roma toplumunun tüm yüksek katlarını saran kötümserliğin sonucu olarak alçakça cinayetler, aşırı duygularla dolu bu eserlerde, trajik öğe ölçüsüz derecede ağır basar. Tumturaklı, içi boş parlak laflarla yazılmış eserlerin bir başka örneği de zengin ve yüksek yönetici Genç Plinius'un insanı çileden çıkaran

dalkavukluklarla dolu *Traianus'a Övgü* adlı kitabıdır; sonraki üç yüzyılda, imparatorlara yağ çekmede örnek oldu bu kitap. Aynı yazarın –10 kitaplık– mektupları, biçemi pek özentili ve yapmacıklı da olsa, bir başka edebi değer taşır; öz bakımından da ilginçtirler, çünkü 2. yüzyılın başlarındaki Roma toplumunun iktisadi olayları, idari yöntemleri, kültürü, yaşamı ve örfleri hakkında zengin bilgiler vermektedir bize; Traianus'la yazışmalarını içeren X. kitap daha da ilginçtir.

Yergi, Roma edebiyatının artık egemen duruma gelmiş bu türü de büyük ölçüde değişti. Yergi yazarları, vaktiyle Lucilius'un, Catulus'un ve bazı bazı Horatius'un yaptıkları gibi, güncel siyasal olayları eleştirmekten vazgeçmek zorunda kaldılar; onun yerine, çeşitli sosyal çevrelerin, hatta bazı kişilerin kötülüklerini eleştiriyor, özel yaşamların özellikle insanı çileden çıkaran bazı olaylarını, genel ahlaka aykırı davranışlarını sergilemekle yetiniyorlardı bu kez.

Valerius Martialis, şiirlerini bu anlayışla yazdı.

İspanya'dan Roma'ya gelip orada hatırı sayılır kişilere kapılanan Martialis (42-102 dolayları) Domitianus ile Traianus zamanlarında çeşitli iğnelemeler yazdı (12 kitap). Hayli yüzeysel, ama yine de acıtan şiirlerdi bunlar: Şair şaka ve alay perdesi altında, temele pek inmeden, kibar fahişelerin yaşamını ve genel olarak da Roma'nın yüksek çevrelerini sergiler. Çok kez alaylarına hedef olarak, arasının açık olduğu eski patronlarını alır. Zengin azatlılar, şarlatan hekimler, rağbette avukatlar, kurnaz meyhanecilerle de alay ettiği olur. Meyhanelerin yoksul serseri gediklilerinin sefil yaşamları için çizdiği tablolar pek renklidir.

Yirmi yıl sonra, Iuvenalis Roma toplumundaki ahlaki çöküşü, 16 adet yergisinde çok daha sert ve acı bir dille eleştirdi.

Iuvenalis (55-127) tarımda küçük mülkiyet sahibiydi; Martialis'ten daha bağımsız durumdaydı bu yüzden. Yergilerinde zenginlerin ve büyüklerin kokuşmuş yaşamlarını, sınırsız servetlerinin iğrenç kaynaklarını, kendilerinden daha büyük olanlar karşısındaki utandırıcı dalkavukluklarını, zayıflar karşısındaki sertliklerini, ahlak dışı alışkanlıklarını sergiler. VI sayılı yergisinde, Roma'nın yüksek tabaka kadınlarının ahlak bozukluğunu, kölelerinin eşleri karşısındaki insanlık dışı zalimliklerini, boş inançlarını ve başka rezilliklerini diline dolar.

Iuvenalis, Roma'nın alçalışlar içinde yüzen yoksul insanlarının açlıktan kıvranışlarını da derin bir üzüntüyle canlandırır. Ne var ki, onları bu duruma –etkin bir biçimde– karşı çıkmaya çağırmaz; Roma'yı, bu kokuşmuş kenti bir an önce terk etmeye ve köylerde daha sessiz, daha onurlu bir yaşayışı aramaya çalışmalarını öğütlemekle yetinir ancak.

2. yüzyıldaki Roma toplumunun orta ve aşağı katlarının yaşamı, örfleri, edebi beğenileri ve dünya görüşleri bir büyük eserde, Apuleius'un *Değişmeler* (ya da *Altın Eşek*) adlı düşsel romanında büyük bir yetkinlikle dile getirilmiştir.

Apuleius, M.S. 2. yüzyılın ortalarıyla 3. yüzyılın başlarında yaşamış, Afrika kökenli, dünyayı hayli gezip dolaşmış, mistik eğilimli filozof bir kişiydi. Romanında, büyü etkisiyle eşeğe dönüşmüş genç Lucius'un başından geçenleri anlatır. Böylesine bir anlatımın olanaklarından yararlanarak yazar, kahramanını bir efendinin kapısından ötekine geçirir, bu olurken de gözlerimizin önünde, pek çeşitli sosyal sınıfların çeşitli temsilcilerine geçit yaptırır; romanını, yığınla eğlendirici öyküyle ve –ünlü Aşk ve Psyche'nin öyküsünde olduğu gibi– yeni mitoslarla süsler. Anlattıklarına olağanüstü olaylar, mistik inanışlar, sihir ve büyü de karışır. Roman da bir mucizeyle sona erer zaten: Lucius, Tanrıça İsis onuruna yapılan bir törenin başında yürüyen bir İsis rahibinin tacındaki gülün birkaç yaprağını yiyerek insan biçimine döner yeniden. Yergi, düş ve mistik olanca gerçeklikleriyle erotik sahneler birbirini izler eserde.

Bütün bunlar çeşitli beğenilere yanıt veriyordu. Romanın gerçekliğin çirkinliklerinden kaçmayı arayan bir toplumda büyük bir yaygınlık kazanması da bu yüzden oldu kuşkusuz.

Bu kültürel çöküş döneminin belirgin niteliklerinden biri de tiyatroda ciddi türlerin, güncel temalar üzerine trajedi ve komedinin yerini, "mim" denen, çok kez anlatılmaz patavatsızlıkta, açık saçık kaba güldürülere, şatafatlı ama duygudan yoksun "peri oyunları"na bırakmasıdır. İlk planda gelen, sirk ve araba yarışlarıydı şimdi ve Roma toplumunu öylesine heyecanlandırıyordu ki bunlar, Caligula'dan başlayarak, sirk seyircileri, tuttukları sürücülerin ceketlerinin rengine göre, "beyazlar", "kızıllar", "maviler" ve "yeşiller" diye cephelere bölünmüşlerdi. Anfiteatrlarda, gladyatörlerin düelloları, hatta savaş düzeninde çatışmaları da revaçtaydı. Gladyatör eğlenceleri yalnızca

Romalılaşmış Batı eyaletlerinde değil, o zamana değin böylesine kanlı eğlenceleri bilmeyen Hellen kültürünün egemen olduğu Doğu'da da yayıldı.

Roma İmparatorluğu'nun Yunan bölümünde, bu kültürel çöküş, her şeye karşın, daha az belirgin durumdaydı. Orada hâlâ büyük yazarlar çıkıyordu: Plutarkhos (45-125 dolayları) ünlü *Koşut Yaşamlar* ile öteki eserlerini orada yazdı; ünlü sözbilimci Dion Khrysostomos (1. yüzyılın sonu - 2. yüzyılın başları) bitip tükenmeyen yolculuklar halinde, gittiği Yunan kentlerinde derslerini herkese açık olarak veriyordu. Vaktiyle "bir kölenin kölesi" olan Stoacı Epiktetos (50-125 dolayları) etik araştırmalarının derinliği ve özdeyişlerinin inandırıcı gücüyle çarpıyordu herkesi. Yunan'ın kültür üstünlüğü Romalı seçkinlerin gözünde pek açıktı. Öyle olduğu içindir ki, Marcus Aurelius *Düşünceler*'ini Yunanca yazıyor, herkesten önce Yunan okuyuculara hitap ediyordu. Romalı senatör ve eski Roma'nın büyük hayranı Dion Cassius da (M.S. 155-235 dolayları) 80 kitaplık büyük *Roma Tarihi*'ni Yunanca yazdı.

Bu devrin bütün düşünce ürünlerinde bilimsel anlayışın da çöküşünü görüyoruz. İnsan aklının doğanın sırlarını ve kanunlarını kavramaya yeterli olduğu inancı; Yunan materyalizminin temsilcileri Demokritos'la Epikuros'ta, Aristoteles'te, Lucretius'ta o kadar açık olan insan aklına bu güven kaybolmuştur artık. Uzun zaman reddedilmiş olan gizemli ve anlaşılmaz güçlere inanç uyanmaktadır yeniden. Cumhuriyetin sonlarında, Roma'nın –Caesar gibi– başrahiplerinin kendileri de bu tür düşüncelerle alay ediyorlardı ve o zamanlar böylesine inançlar en kaba biçimleriyle, halkın aşağı tabakalarının en az aydınlanmış katlarında sürüp gidiyordu. Şimdi ise bu tür inançlar, düşüncedeki çöküşle yeniden uç veriyor, kendilerine uygun bir zemin, eskiden alabildiğince aydın olan, ama artık yaşama da, kendilerine de inancını yitirmiş çevrelere varıncaya dek ateşli yandaşlar bulabiliyordu. Olağanüstüne, doğaüstüne, "öbür dünya" ile ilgili her şeye karşı ilgi, tarihçi Suetonius Tranquillus'ta (75-160) pek açıktır: Onun *On İki Caesar'ın Yaşamı* adlı eserinde, ilk imparatorların yaşamıyla ilgili belgelere, bir yığın kehanet, yora ve mucize karışır. Thukydides ve Polybios bu tür şeyleri "boş masallar" olarak karşılıyorlardı; şimdi ise böylesine zırvalar, 2. yüzyılın Roma toplumunda büyük bir istekli kitlesi buluyordu. Her cinsten

sihirbazlar, büyücüler, müneccimler, kâhinler Roma'da kaynaşıp duruyorlardı; o kadar ki, imparatorluk hükümeti birçok kez onlara karşı sert önlemler almak zorunda kaldı; sürgüne yolladı onları, öldürttü. Ne var ki, bu mistik salgınını durdurucu denemeleri boşa çıktı. Roma imparatorlarının en bilgili olanları bile bu salgına tutulmuşlardı: Örneğin Claudius, resmen bir kâhinler okulu açmış ve Hadrianus da astrolojiyle, hatta büyücülükle uğraşıyordu.

Roma sosyetesi, böyle bir düşünce ikliminde, Augustus'un dinsel reformunu ve eski Roma inancını canlandırmak arzusunu hararetle karşıladı. Ne var ki, bu sosyete dinde, halk kitlelerinin başkaldırılarını dizginleyecek pek etkili bir araç görüp onun yeniden canlandırılışını sevinçle karşılarken, kendisi de dinsel türden aranışların içine girmişti; eskiden yaptığı siyasal eylemin yerine geçecek bir şey buluyordu onda. Böylece, Roma'nın büyük ailelerinin temsilcileri, Augustus'un yeniden kurduğu dinsel derneklere koşar adımlarla girdiler: "Arvales Kardeşler", "Lupercalia", "Titienler" ve başkaları, en ilkel devirlerin inançlarını ve törenlerini baş tacı etmişlerdi: Arkaik, ama baştan aşağıya anlaşılmaz bir dilde dualar, vahşi danslar vb. "İmparatorlar kültü" de buna benzer bir revaç gördü. Senato'nun bir kararıyla yapılan "ululaştırma"yla, ölmüş imparatorlar "tanrısallaştırılıyor"lardı: Roma'da ve özellikle eyaletlerde onlar için tapınaklar yapılıyor, her kentte en seçkin ailelerden seçilmiş rahipler (*flaminus*'lar) kendilerini bu kültlere adıyor, eyalet toplantılarında (*conventus*) dua ve kurban törenleri yapılıyor, özellikle zengin azatlıların katıldığı "Augustus'a tapanlar" adıyla dernekler kuruluyordu. İmparatorlar için dikilen çeşitli heykellerin kaidesine, onları "velinimetler ve kurtarıcılar" olarak niteleyen yazıtlar kazınıyordu.

"Doğulu gizemler", daha önceden hazırlanmış olan bu zemin üzerinde çok daha kolaylıkla yayılmaya ve Roma toplumunun bütün sınıf ve tabakalarına her yandan girmeye başladı. Evrenin ve öbür dünyanın sırlarını açıkladıkları iddiasındaydı hepsi de; bu açıklamayı hangisi daha hünerli yapıyorsa, o daha çekici oluyordu. Hepsinin de belli duaları ve emredici ayinleri vardı.

Öbür dünya mutluluğuna da bunları güzelce yerine getirebilenler erişebilecekti.

Mısır'ın, Roma eyaleti olmasının arkasından "evrenin sahibesi", "göklerin kraliçesi", "iyilik ve yardım dolu" İsis kültü Roma'da pek yayıldı ve Caligula zamanında, sarayda özel bir himaye bile gördü. Claudius'un zamanında, Küçük Asya kökenli, "Tanrıların Anası" Kybele ve –hayvanların parçaladığı, insanlığı kurtarmak üzere de yeniden dirilen– yamağı Attis, büyük başarı kazandılar. Flavius'lar zamanında zaferi kazanmış Suriye ordusunun askerleri, Roma'ya ve eyaletlere, beraberlerinde İranlı bir kültü, "ölümü yenen" Mitra kültünü getirdiler. Suriyeli "Yenilmez Güneş" kültü de hayli izleyici buldu. Son olarak, Yahudilerin dağılışının (diaspora) ve Kudüs'ün yıkılışının arkasından, Yahudi tektanrıcılığı, beraberinde yığınla mezhebiyle çıkıp geldi ve pek büyük bir yayılış gösterdi.

Tam bir "manevi dağınıklık" dönemiydi bu!

Hıristiyanlık, işte böyle bir iklimde doğdu. Ve "doğaüstü" adına ortaya çıkan bütün bu zırvalıkları herkesten çok daha fazla bir açlıkla dinleyen, dinlemek durumunda olan bir sınıfın insanları arasında yayılmaya başladı önce.

Hıristiyanlığın doğuşu ve ilk yüzyılları

Hıristiyanlık, "acı çeken ve inleyen" halk, özgür olup da batmış ve özgürlüğünü yitirecek noktaya gelmiş insanlar, küçük zanaatkârlar, proleterler ve köleler arasında, tek kelimeyle, "aşağı ve sömürülen sosyal çevrelerde" doğdu ve yayıldı.

Boyunduruk altına alınmış, ezilen ve sefalete mahkûm edilmiş halk kitleleri başlangıçta, M.Ö. 2. ve 1. yüzyıllarda, açık mücadelede bir çıkış aramış ve başkaldırmıştı. Ancak, bütün bunların başarısızlığı göstermişti ki, Roma'nın gücüne karşı her türlü direniş boştu. İşte o yüzdendir ki, aşağı halk tabakaları, yeryüzündeki bütün bu acıların pençesinden kendilerini çekip koparacak "göksel bir kurtarıcı"nın bekleyişi içine girmişlerdi ve pek yayılmıştı bu inanış.

Bu umut, acıların son çizgisine gelip dayanmış Filistin'de daha da güçlüydü. Gerçekten, Filistin'de 1. yüzyılda, "Yahudilerin hükümdarı"nın, Tanrı'nın gönderdiği bir Mesih'in getireceği mucizevi bir kurtuluşa bağlanmıştı tüm umutlar. Birçok Yahudi kolonisinin bulunduğu Küçük Asya'da da yaygındı bu umut. Ve zaten bu bölgenin yerel halkı, kendi kurtarıcı tanrılarına da pek yaygın kültler adamışlardı. Örneğin Eski Yunan

tarım tanrısı Hermes Trismegistus'a (üç kez büyük), kendisine inananları bir gün gelip kurtaracağı gözüyle bakılıyordu. Bir başka halk kültü de Yunanlıların Dionysos'una benzeyen eski tarım tanrısı Frigyalı Sabazios idi; ona da kurtarıcı gözüyle bakılıyordu. İmparatorluğun Doğu eyaletlerinde birçok gözü dönmüş peygamber görülüyordu; bunlar yığınla yandaş toplu-yor ve bir "kurtarıcı"nın geleceğini haber vererek mezheplerini kuruyorlardı.

Hıristiyanlığın çekirdeği, işte bu Yahudi mezheplerinden biri oldu.

Hıristiyan edebiyatının elimizde bulunan en eski eseri, M.S. 68 ya da 69 yıllarında yazılmış, *Yuhanna'nın Vahiyi*'dir. Kitabın yazarı, Patnos Adası'ndan Yuhanna adlı, Mesih inanışına bağlı biri. Yuhanna bu kitapta, Küçük Asya'da Mesih'in (Yunanca *Hris-tos*) gelişini bekleyen yedi kilisenin üyelerine hitap eder; ne var ki, henüz Hıristiyan demiyor, Yahudi diye adlandırıyordu onları.

Yuhanna, kitabında, tutkulu bir biçimde, gözüne birtakım şeyler göründüğünü; onlardan, "dünyanın sonu"nun yakın olduğunu ve Mesih'in, bu "Tanrı kuzusu"nun günahkâr dünyanın "son muhake-mesi"ne başlayacağı sonucunu çıkardığını anlatır. Ceza Babil'i, yedi başlı bir canavarın üstüne binmiş, "azizler"e, yani inananlara karşı mücadele eden o "büyük fahişe"yi çarpacaktı önce. Burada, fahişeyle Roma kastediliyordu; canavarın yedi başı da imparatorlardı. Mesih, bir doğrular ordusunun başında, bu canavarla şer ortaklıklarını cehennem fırınına atacak, sonra yeni bir gök, yeni bir dünya yaratacak ve yeni Kudüs'ü kuracaktı. O zaman, bütün doğrular, ebedi bir yaşam için yeniden dirilecek ve Mesih'in sonsuz ve mutlu saltanatı başlayacaktı.

Yuhanna'nın Vahiyi'nde hâlâ savaşçı bir vurgulama, mücadele-nin sıcaklığını koruyan tutku titreşir.

"Yeni Haber" (Yunanca *evangelion*), bir kurtarıcının yakında geleceği haberi, yığınla göçmen, gezgin ve propagandacı (hava-ri) marifetiyle yayıldı; bütün "ezilen ve acı çekenler", kentlerdeki köleler ve yoksular, özellikle de kadınlar sevinçle karşıladılar onu.

Başlangıçta sıradan bir Yahudi mezhebi olan hareket, çokboyutlu bir halk hareketi niteliğine bürünmekte gecikmedi. Önce –Küçük Asya, Suriye ve Mısır gibi– Yunancanın egemen olduğu Doğu eyaletlerinde oldu bu; sonra da Batı eyaletlerinde, özellikle Roma Afrikası'nda.

2. yüzyılın başlangıcında önce sözlü, sonra yazılı geniş bir edebiyat belirdi; içine her çeşit masal, efsane ve mitosun karıştığı her türden vaaz, mektuplar, "vahiyler", yığınla kilise arasında dönüp dolaşmaya başladı.

İşte o sıralar, 2. yüzyılın ilk otuzunda Mesih'e, Hristos'a inananlar –ki artık kendilerini "Hıristiyan" diye adlandırıyorlardı– arasında bir mitos yayılmaya başladı: Buna göre Mesih, "göklerin hükümdarı", Filistin'in küçük bir kasabasında, kendi halinde bir kişi olarak ve Nasıralı İsa adıyla daha önce gelmiş ve bedeninde yoksul insanların tüm acılarını çekmişti. Bu tema üzerine yığınla kitap yazıldı ve "İncil" adı verildi bunlara. İçlerinden de dördü, sonraları en çok kabul edilen ve yayılanı oldu: Markos'un İncili, Matta'nın, Luka'nın ve Yuhanna'nın İncilleri idi bunlar.

> İncillerin anlattığına göre İsa, Augustus zamanında Celile'de, duvarcı Nasıralı Yusuf'la, eşi "Bâkire Meryem" ve "kutsal ruh"tan doğar. Bir otuz yıl sessiz sedasız yaşar; sonra peygamberliğe kalkar ve mucizeler yapmaya başlar. Nefesiyle hastaları iyileştiriyor, ölüleri diriltiyor, yoksul kalabalıkları topluyor, alçakgönüllülüğü, yumuşaklığı vaaz ediyordu onlara; bir çömezler grubu da oluştu çevresinde. Kudüs'ün rahipleri ve Romalı yöneticiler onu fesatçı olarak gördüler ve yargıçlar çarmıhta idamına karar verdiler. Ne var ki, üçüncü gün dirildi; ölümü yenen ilk insan oldu böylece. Sonra da yeryüzünde canlıları ve ölüleri yargılamak ve ebedi saltanatı kurmak üzere, yakında ineceğini vaat ederek göğe çıktı.

İncillerin bu anlattıkları bir mitos kuşkusuz: Önce, mitoslarla ilgili öğeler açıkça egemen; sonra da dönemin tarihsel kaynaklarında, Nasıralı İsa hakkında güvenilebilecek tek bir kanıt yok.

İlk kiliseler, karşılıklı yardım ilkesi üzerine örgütlenmişlerdi; üyeler, yakında gerçekleşecek olan "dünyanın sonu"nun bekleyişi içinde, açık ordugâhta olduğu gibi yaşıyorlardı. Bu toplulukların başında "eskiler" (presbitler ya da rahipler) yer alıyordu; onlara –papaz çömezi anlamına– yığınla "diyakos" yardım ediyordu. Özgür insanlar içinde en yoksul olanlar rahip olabiliyorlardı. Hıristiyanlar zenginlere meydan okuyarak, "Bir zenginin gökler saltanatına girmesi, devenin iğne deliğinden geçmesinden daha güç olacaktır," diyorlardı. Bunun sonucu olarak da zenginler, kiliseye, mallarını mülklerini –kendi isteğiyle– yoksullara dağıtmaları koşuluyla kabul ediliyorlardı.

Hıristiyanlar ilk zamanlar, toplantılarını mezarlıklarda – Roma'da "catacombe" denen yeraltı gömütlerinde– yapıyorlardı. Mezarlarının üzerine de umutlarının simgesi olan resimler ve işaretler çiziyorlardı; bir koyun, bir çoban, bir asma ya da bir balık. Bu toplantılarda "mektuplar" ya da İnciller okunur; arkadan, katılanlardan biri, kendinden geçerek, örnek alınacak bazı sözler söyler ve gelecekten haberler verirdi. Dine yeni girenler, eski günahlarından kendilerini arındıracak bir suda yıkandıktan, yani "vaftiz" edildikten sonra kiliseye kabul edilirlerdi ve toplantı, ekmekle şaraptan oluşan sade bir akşam yemeğiyle sona ererdi.

Yeni din, başlangıçtan beri, yazgıya boyun eğmeyi öğütlüyordu. Bu bakımdan, gelişmesinin daha ilk aşamasından başlayarak etkisi kötü oldu; sömürülen ve ezilen halk kitlelerini bir düşler âlemine sokarak, ezenlere karşı mücadeleden çeviriyordu.

İlk kiliselerin edilgin nitelikleri sonucu, Hıristiyanlığın emekçilerin, ezilenlerin, yoksulların ve kölelerin dini olmaktan çıkıp sınıflı bir toplumda öteki dinler gibi bir din, egemen sınıfların sınıf baskısının bir aracı ve dayanağı haline gelerek *soysuzlaşacağı* açıktı ister istemez. Zaman geçiyor ve "Mesih" gelmiyordu bir türlü. Mesihçi umutlar zayıflarken, kiliselerin sosyal içeriği de değişiyordu. Yoksulların yanı sıra içlerine zenginler de girip yoksulları arka plana itmeye başladılar. Zenginler, kiliseleri bağışlara boğdular; yüksek sınıflardan gelen bazı kişiler tüm Hıristiyan kiliselerinin patronu oldular (örneğin, büyük bir patrici ailesi olan Metelluslar ya da İmparator Commodius'un gözdesi Marcia).

2. yüzyıl boyunca bu gelişme kendisini biraz daha belli etti ve 3. yüzyılın başlarında Hıristiyan kiliseleri köklü bir değişikliğe uğradılar. İçlerinden bazıları büyük mülklerin, hazinelerin, hesapsız paraların sahibi oldu. Herhangi bir kilisenin rahibi olmak kârlı bir işti; öyle olduğu için de yığınla hinoğluhin ve serüvenci, halkın saflığını sömürerek kendini bu görevlere seçtirmeye başlattılar (Samsatlı Lukianos *Peregrinius'un Ölümü* adlı eserinde pek güzel anlatır bunu). Vaazlarda yeni bir şeyin altı çiziliyordu: Köleler efendilerine tâbi olmalıdırlar; çünkü her türlü iktidar Tanrı'dan gelir, deniyordu. Birtakım saygın kişilerin, piskoposların belli bir bölgede bulunan kiliselerin gözetimini ele aldığı görüldü.

Bu piskoposların onayı olmadan, rahip çömezleri rahip olup görevlerini yerine getiremiyor; vaftiz yapıp törenlere baş-

kanlık edemiyorlardı. Doğu'nun büyük kentlerinin, İskenderiye ve Antakya'nın, daha sonra da Roma'nın piskoposları daha da özel bir otoriteden yararlanmaya başladılar. Başka dinlerden alınan ayinler ve törenler çoğaldı. Vaftiz ve kudas ayini, Kybele ve Adonis'e tapanların yaptıkları gibi, "gizemli" bir nitelik aldı; Mitraizm, Mesih'in bir mağarada doğduğu efsanesine gerekçe verdi. Stoacıların, özellikle –Engels'in Hıristiyanlığın vaftiz babası dediği– Seneca'nın öğretilerinin avamileştirilmesi, alçakgönüllülük ve sabır ilkeleri üzerine kurulu bir ahlakın, Hıristiyan ahlak sisteminin kurulmasına olanak sağladı. 1. yüzyılın başlarında yaşamış –ve Engels'e göre, "Hıristiyanlığın babası" olan– İskenderiyeli yazar Yahudi Philon , Yahudi dini ile –yani Yahudilikle– Yunan felsefesini bağdaştırmaya kalktı; 2. yüzyılda ortaya çıkan Hıristiyan öğretisi ve ondaki "kelâm" (*logos*), Tanrı'yla insanlar arasındaki aracılar olarak melekler ve "Şeytan" vb. düşüncesine esin veren o olmuştur.

3. yüzyılda piskoposlar, evrensel ve zorunlu olarak hangi öneri ve öğretilerin kabul edilmesi ve hangilerinin mahkûm edilip reddedilmesi gerektiğine karar vermek üzere din kurulları (*Synode*) oluşturmaya başladılar. Böylece, ilk Hıristiyan edebiyatının yanı sıra dört İncil, Havarilerin İşleri, Mektuplar ve Yuhanna'nın Vahiyi ilke olarak kabul edilip ötekiler düzmece diye görülerek yasaklandı; genel olarak, "gerçek öğreti"den (*ortodoks*) her türlü sapma, tehlikeli yanlışlar olarak ilan edildi. Bunlarla suçlananlar cezalandırılacak, topluluktan çıkarılacak, hatta lanetlenecekti.

Piskoposların ve din kurullarının bu etkinlikleri, o zamana değin birbirinden kopuk olan Hıristiyan topluluklarının, tüm Roma İmparatorluğu'nu kucaklayan dev bir örgütte birleşmeleriyle sonuçlandı. Bu kuruluş, büyük bir sosyal gücü temsil etmekte de gecikmedi. Ne var ki, bünyesinde birbirine zıt eğilimler, şiddetli ve azgın bir mücadeleye girmişlerdi. İçlerinden çoğu, özellikle halkın aşağı tabakaları inananlara dayatılmış bu otoriter rejime tâbi olmak istemiyor ve eski arayış özgürlüğünü savunuyorlardı. Bu yüzden de kovuşturmaya uğradılar, "sapkın" diye ilan edilip kilisenin dışına atıldılar.

Aşağı halk tabakalarında büyük başarı kazanan bir sapma, Montanus'un çömezleri olan Montanistler'in sapması oldu. Montanus, Frigyalı bağnaz bir vaizdi; yandaşlarının gözünde bir "Mehdi", yani

Tanrı'yla insanlar arasında bir aracı olarak görülüyordu. Montanistler hiçbir kilise hiyerarşisini, hiçbir zorlayıcı kuralı, hiçbir yerleşik töreni kabul etmiyorlardı; dinde özgürlükten yanaydılar. Montanizm, özellikle Roma Afrikası'nda yayıldı; orada, yandaşları arasında, 2. yüzyılın sonuyla 3. yüzyılın başlangıcının en büyük yazarlarından biri olan bir dönmeyi, Tertullianus'u görüyoruz. Tertullianus Kartaca'da doğmuş ve orada rahip olmuştu. Bağnazlığın, "boş olduğu için inanıyorum" sözü onundur. Tertullianus eserlerinde, İncillerin yararsız hale getirdiğini söylediği bilimi reddediyordu. Ona göre, yalnızca eski paganların suretlerine tapmak değil, yeryüzünde herhangi bir şeyi temsil eden her türlü sanat eseri putperestlikti. Sürekli orucu vaaz ediyordu; çünkü Âdem, elmayı yediği için günaha sürüklenmişti ona göre. Mürekkep yalamış ve Yunan felsefesini tanıyan Hıristiyanlar arasında en yaygın "sapkınlık", gnostisizm idi. Gnostikler, Hıristiyan öğretiyi "pagan bilgelik"le uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Bundan da Pythagorasçılık, Platonculuk ve çeşitli başka öğelerden oluşan garip bir karışım ortaya çıktı. Gnostikler, büyücülük ve ruhları çağırma gibi yollara başvurarak, "öbür dünya güçleri"yle gizli bir ilişki kurmayı deniyorlardı. Bu bakımdan da onlar, ortaçağın "ruh çağırıcıları"ı ve "simyacılar"ının öncüleridir.

M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda Hıristiyanlık, ortodoks biçimiyle olsun, sapkın görünüşleriyle olsun, kentlerin orta sınıflarıyla, kırsal kesimin halkına ve imparatorluk görevlilerine güven vermiyordu. Kentlerde kuraklık, su baskını, kötü ürün gibi bütün doğal felaketler kendilerinden bilinip birçok kez kıyıma uğradılar. Celcus'un *Doğru Sözler*, Lukianos'un *Peregrinius'un Ölümü* gibi, günümüze kadar gelebilmiş çok sayıda edebi eserde, Hıristiyanlık acı biçimde eleştirilmiş ve boş inançların en kabası olarak reddedilmiştir. Özellikle Celcus, Hıristiyan öğretisinin "dünyanın sonu" ve "son hüküm" gibi düşünceleriyle açıkça alay eder. Hıristiyanların kendileri de köylüleri (*pagi*) başlıca düşmanları olarak görüyorlardı; genel olarak inanmayanları belirten "pagan" kelimesi buradan gelir. Hükümdarlar ve yöneticileri, Hıristiyanlara, görevden ve vergiden kaçan, imparatorluk kültüne katılmayan kötü uyruklar olarak bakıyorlardı. Traianus, Genç Plinius'la yazışmalarında, imparatorların resim ve heykellerine açıkça saygısızlık gösteren Hıristiyanların cezalandırılmasını ister; Marcus Aurelius zamanında bile yeni dinin gayretkeşlerine karşı hayli sert davranılmıştır. Bununla

beraber, 2. yüzyılda Hıristiyanlara karşı işkence ve zulümler kısa sürdü ve bu "aydınlık çağ"ın Roma yönetimi, genel olarak dinsel bir hoşgörürlük içindeydi. Hıristiyanlık hızla ilerliyordu ve 2. yüzyılın sonlarından başlayarak da ilkçağın dünya görüşünün yıkılışına katkıda bulunan pek büyük bir sosyal gücü temsil etmeye başladı.

BÖLÜM X

SON BUNALIM VE ÇÖKÜŞ

Roma İmparatorluğu M.S. 3. yüzyılda yeni ve korkunç bir bunalıma girer. Bu bunalım, sınıf mücadelelerini daha da şiddetlendirir ve imparatorluğu derin bir çözülüş içine sokar. Roma'nın egemen sınıfları, köleci ekonominin tam yıkılışını, giderek imparatorluğun çöküşünü geciktirmek için onarma girişimlerinde bulunurlar.

Ve bir süre için başarırlar bu geciktirmeyi.

Ne var ki, imparatorluğun son yüz elli yılı pek acıklı bir can çekişme dönemi olacaktır.

3. YÜZYILDAKİ BUNALIM

Roma İmparatorluğu'nda toplumun giderek artan çözülüşü, sonuç olarak, yönetim örgütünün de derece derece bozuluşunu getirdi beraberinde. Askeri durum da askeri öğelerin önemini olağanüstü biçimde arttırdı; devlet içindeki yönlendirici rollerini açığa çıkardı ve bir dizi hükümet darbesiyle iç savaşlara yol açtı.

Severus Hanedanı

Bu yeni hükümet darbeleri dönemini, çürümüş ve kokuşmuş muhafız birlikleri başlattı; Commodius'un öldürülüşünün arkasından, altı ay içinde üst üste iki kişiyi, P. Helvius Pertinax ile M. Didius Iulianus'u imparator ilan ettiler. Her ikisi de iyi bir asker, iyi bir idareciydiler; ancak, her ikisi de muhafız birliklerini açıkça satın alarak –ve her defasında fiyatı arttırarak– iktidara gelebildiler. Tarihçi öyle diyor: "Hükümet merkezi ve Roma İmparatorluğu, ikisi de pazarda ya da dükkânda satılır gibi açık arttırmaya çıkarılmıştı."

Başkentteki meslektaşlarının başarısını ve elde ettiklerini gören eyalet birlikleri boş durur mu, onlar da kendi generallerini imparator yapmaya başladılar.

Bir korkunç iç savaş (193-197) kırdı geçirdi ortalığı. Ve sonunda, Tuna ordusu, rakiplerini yenerek Roma'yı aldı ve tahta çıkan Septimius Severus, kendi adını taşıyan hanedanı kurdu.

Septimius Severus (193-211) Kartaca kökenliydi ve her haliyle Roma'ya yabancıydı. Düşmanlarının yanını tutmuş olan Roma soylularına pek acımasızca davrandı: Birçok ünlü aileyi yok etti; mallara el koymalar ve sürgünler birbirini izledi. Elde ettikleriyle de askerlerini paraya boğdu, ücretlerini de arttırdı. Eski muhafız birliklerini salıverdi ve yerlerine eyalet ordularından seçilmiş yeni bir birlik oluşturdu. Askerlerine evlenme müsaadesi verdi; sınırlardaki askerler de ellerindeki toprak parçalarına sahip olacak, aile yaşamını sürdürecek ve kışlaya yalnızca talim günleri gideceklerdi.

"Askerleri doyurunuz, geri kalanına boşverebilirsiniz!" diyordu oğularına.

İlkesi buydu!

Bununla beraber, Septimius Severus orduyu, enerjik bir dış politikanın hizmetinde de tutabildi. Partlara karşı başarılı bir sefer yapıp topraklarını Fırat'ın çok ötesine kadar genişletti; kendisi de Britanya'da bir sefer sırasında öldü.

Septimius Severus zamanında bir süre için duran başkaldırılar, onun ölümünden sonra yeniden başladı. Yerine geçen ve Caracalla (211-217) diye adlandırılan oğlu, "babasının bir karikatürü" idi: Boyca tam bir cüce, sakat, sefih ve zalimdi. Yalnız Hint'i değil, Çin'i de alıp Makedonyalı İskender'i aşmak amacıyla, Doğu'da bir serüvene kalktı. Ne var ki, daha seferin başında subaylarından biri öldürdü onu.

İçişlerini, zeki ve buyurgan bir kadın olan ve devrinin en ünlü hukukçularının –örneğin Papinianus'un– yardım ettiği Iulia Domna yürütüyordu. Roma'nın en iğrenç imparatorlarından birinin zamanında, yurttaşlık hakkını bütün eyaletlere yayan bir bildirinin, Caracalla Bildirisi'nin çıkabilmesi bu sayede olmuştur.

Bildiri, imparatorluk politikasının bir başarısıydı kuşkusuz.

Ne var ki, askerlerin başıbozukluğunu dizginlemek olanaksızdı artık. Suriye ordusu, tuttu Caracalla'nın katili Macrinus'u (217-218) imparator ilan etti; ancak, çok geçmedi, Iulia Domna'nın kız kardeşi Iulia Maesa, aynı birlikleri satın alıp torunu, 14 yaşındaki Varius Avitus Bassianus'u imparator ilan ettirdi.

Bu güzel çocuğun Suriye tanrısı El-babal'ın (Baal) başrahibi olması, Doğu ordusunun boş inançlı askerlerini pek etkiledi ve Elagabal diye adlandırdılar onu. Kısa bir iç savaştan sonra Macrinus, kendi yandaşlarınca ihanete uğrayıp öldürüldü ve Elagabal, yaldızlı rahip giysisi, kutsal eşyasıyla, tantana içinde girdi Roma'ya. Tembel ve sefih olan Elagabal, devlet işlerini büyükannesiyle annesine bırakıp "yüce tanrı"sına kurbanlar adamakla uğraşıyordu.

222 yılında Elagabal öldürüldü ve yerine Alexander Severus (222-235) geçirildi.

Alexander Severus ve annesi Iulia Mammaca, Senato'ya yaklaşmayı aradılar ve hükümete en gözde hukukçuları soktular. Ulpianus bunlardan biridir. Bu hukukçular mahkemelerin, idarenin iyi işlemesiyle ilgileniyor ve maliyeye göz kulak oluyorlardı. Ancak, çabaları enerjiden yoksundu; kaldı ki, sarayın bitmez tükenmez entrikaları da engelliyordu işleri. Genel durumsa pek sarsılmıştı: Eyaletlerde yığınla başkaldırı oluyordu; Roma'da bile muhafız birlikleri ayaklanıp şefleri Ulpianus'u öldürdüler.

Bu koşullarda dış politikanın yolunda gitmesi olanaksızdı. Nitekim sarpa sardı işler. Doğu'da, Part İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulan yeni ve güçlü Sasani Krallığı, Mezopotamya ile Kapadokya'yı ele geçirince, Alexander Severus Doğu seferine çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak, sonuç pek başarısız oldu. Kendini savaştan çok kitaplara vermiş olan Alexander Severus, dönüp Germenlere karşı bir seferi başlattığında, başkaldıran askerler kendisini öldürüp yerine, Trakya kökenli birini, Maximinus'u geçirdiler (235).

O tarihten başlayarak da korkunç bir siyasal bunalım dönemi başladı.

Otuz yıl (235-268) sürecektir bu bunalım.

Siyasal ve sosyal bunalım

On beş yıldan fazla bir zaman, askeri hükümet darbeleriyle geçti; tam on imparator izledi birbirini. Onu izleyen yıllar, 253–268 arası, Roma İmparatorluğu için *tam bir çözülme* dönemidir. Gerçi Roma'da, yine askerlerin ilan ettiği sözde bir imparator vardı: 260 yılına kadar Valerianus ve sonra da oğlu Gallianus. Ancak, bu dönemde, kendisine imparator seçmeyen hiçbir eyalet de yoktu.

Gallianus bunlarla mücadele ederken kendi askerlerince öldürüldü.

Merkezi iktidarın felce uğraması ve iktidara oynayanların, sınırları koruyacak birliklerden iç savaşta kullanmak üzere asker çekmeleri, imparatorluğun dış durumunu korkunç bir tehlikenin içine attı.

Sınırlar her yanda delindi.

Henüz ilkel toplum aşamasında bulunan barbar sürüler, dört bir yandan, karşı konulmaz bir sel halinde Akdeniz havzasının köleci dünyası üzerine çullandılar.

> Franklar, merkezi Galya'yı işgal ettiler; bir başka Germen halkı olan Almanlar Alpler'i aştılar ve bir defasında merkezi İtalya'ya kadar yürüdüler. Daha da vahim durumda olan Tuna boylarıydı: Germen, Sarmat, Trak ve –belki de– proto Slavlardan halklar birikmişti buralarda; içlerinde en hareketli olanları da Gotlardı; 230 yılından başlayarak Karadeniz'in tüm kuzey kıyılarını yakıp yıkmaya başladı Gotlar.
>
> Perslerin saldırıları durmuyordu; İmparator Valerianus'u da esir almışlardı.

Bitip tükenmeyen iç savaşlar, barbarların akınları, yakıp yıkmalar, sık sık gelip çatan kıtlık ve salgınlar imparatorluğun nüfusunu azaltıyor ve kendi askeri kaynaklarını kurutuyordu. Bundan dolayıdır ki, barbarlara karşı sınırları savunmak için başka barbarlardan asker alınma yoluna gidildi. Daha Marcus Aurelius zamanında başlayan bu usül, Alexander Severus'un ölümünü izleyen felaketli yıllarda sistemleştirildi. "Federe" denen bu topluluklara, askeri hizmete çağrıldıklarında gelmeleri ve oğullarını da bunun için yetiştirmeleri koşuluyla, sınırlardaki imparatorluk arazisinden toprak verilip yerleştiriliyorlardı oralarda.

Çözülmüş müydü sorunlar?

Hayır! Bütün bu felaketler korkunç bir iktisadi bunalıma sürüklemişti eyaletleri.

Devlet kaynak sağlamak için para ayarlayıp duruyordu.

Dayanılmaz yaşam koşulları aşağı sınıfları da hareketlendirdi: 238 yılında Afrika'da, köleler ve kolonlar başkaldırmıştı; Mısır'da Marcus Aurelius zamanından beri bir türlü bastırılamayan "çobanlar" hareketi, çok daha büyük boyutlara varmıştı;

Galya da, 2. yüzyılın başlarından başlayarak, kölelerin, kolonların, kent yoksullarının, kaçak askerlerin yol açtıkları bitip tükenmez karışıklıkların pençesindeydi. 3. yüzyılın siyasal anarşisi, bu "haydut ve fesatçılar"ın sayısını daha da arttırdı ve 270 yılına doğru o korkunç Bagaudalar Başkaldırısı patlak verdi.

Bütün bu ayaklanmalara köleler de katılıyordu.

Böylece, 3. yüzyıldaki bunalım, sınıf mücadelelerini daha da şiddetlendirdi; o kadar ki, kölelik üzerine kurulu Roma İmparatorluğu daha şimdiden derin bir çözülüş içine girmişti.

SON ONARMA GİRİŞİMLERİ

Roma'nın egemen çevreleri, köleci ekonominin tam yıkılışını, giderek imparatorluğun çöküşünü geciktirmek için son bir çabada bulundular ve gerçekleştirdiler bu gecikmeyi.

3. yüzyılın fırtınalı yılları boyunca, iktisadi bunalım ve sürekli yağmalama nedeniyle, başta kentler çekmişti acıyı. Küçük ve orta tarım işletmeleri de kaybolmuştu. Ama bunun tersine, büyük ailelerin elinde bulunan latifundiaların, sahiplerinin zenginliği sayesinde çarçabuk toparlandığı ve küçük mülkiyet aleyhine büyüdüklerini görüyoruz. Ayrıca, büyük malikânelerin sayısı da hayli artmış bulunuyordu; çünkü iç savaştan yığınla subay yararlanmış, servet yapmış ve gelip büyük toprak sahipleri saflarına katılarak güçlendirmişlerdi onu.

Böylece durumu kurtarmakta askerlerin de yararı vardı.

Nereden geldi bu kurtarıcılar?

İlliryalı imparatorlar

Bunların hemen hemen hepsi de İllirya'nın basit asker kolonlarından geldiler. O yüzden de genel olarak "İlliryalı imparatorlar" diye adlandırılırlar. Hepsi de askeri hiyerarşinin en üst derecelerine varmışlar, hepsi de büyük malikâneler elde etmişlerdi. Bunun sonucu olarak da İtalya'nın ve eyaletlerin büyük mülk sahipleriyle sıkı bir işbirliği ve tam bir anlaşma içinde yönetiyorlardı. Bu sosyal çevrelerin çıkarına, askerleri de acımasızca kullandıkları oluyordu; örneğin, büyük mülkiyet sahiplerinin topraklarına, ivedi çalışmalar için yığınla askeri birlik gönderilebiliyordu duraksanmadan. Bunun karşılığında İlliryalı imparatorlar, içerde ve dışarda, genel ve belli bir istikrar

sağladılar. Ancak, iktidarları fazla uzun sürmedi; çok geçmeden, kendi askerleri ve subaylarınca öldürüldüler.

İçlerinden en ünlülerinden biri Aurelianus (270-275) oldu. Herkül gibi güçlü oluşu, olağanüstü enerjisi ve bükülmez iradesi nedeniyle "Demir el" diye adlandırılmıştı. Roma'yı Almanların istilasından kurtardı; Gotlar ve Vandalları tepeleyip Tuna'nın ötesine attı. Böylece, korkunç ganimet ve savaş esiri elde etti. Bu savaş esirlerinin çoğuyla, sınırlardaki köle ve askeri kolonlarda açılmış gedikleri doldurdu. Eyaletlerde, özellikle Mısır'daki başkaldırıları çok vahşice bastırdı; daha önce başkaldırmış Galya itaat altına alındı.

Ne var ki, çok şey pahasına elde edilmişti bu barış ve birlik: Daçya terk edilmiş ve tüm Romalı kolonlar, Tuna'nın sağ kıyısına getirilmişti; Vandallar, yarı vahşi Bastarniler ve öteki barbarlar kitle halinde imparatorluğun hizmetine alınmış ve Roma topraklarına yerleştirilmişlerdi; Roma can havliyle tahkim edilmişti. Mali güçlüklerden kurtulmak için de çare olarak, ayarı düşük para çıkarılıyordu; öyle ki, halk bile kabul etmiyordu. Bu yüzden, Roma'da 273 yılında, darphane işçilerinin (*monetarii*) başlattıkları bir başkaldırı oldu; hareketi, çok geçmeden halkın tüm aşağı katları destekledi. Bastırmada yedi bine yakın askerin öldürülmüş olması, hareketin çapını gösterir.

Özeti şu ki, Roma İmparatorluğu'nun sınırları daralmıştı; şimdiden yoksul düşmüştü; içine gitgide daha çok barbarın karıştığı halkının kültür düzeyi durmadan düşüyordu. Tam ve son yıkılışı ise, bir zaman için savuşturulmuştu sadece.

Diocletianus

Siyasal bunalım, bir yirmi yıl, Diocletianus'un iktidarıyla (284-305) kurtarıldı.

Bir azatlının oğlu olan Diocletianus da İlliryalı idi. Fazla yontulmamış, kıt bilgili bir kişiydi; askeri hiyerarşinin bütün derecelerini tırmanmıştı. Selefi Numerianus öldürüldükten sonra Doğu ordusunun yüksek subaylarınca imparator yapılmıştı; rakibi Aper'i de o, kendi elleriyle öldürdü. Ön plana savunma ve örgütlenmeyi alarak, imparatorluğun idaresi ve yeniden kuruluşuyla ilgili en karmaşık sorunları, kaba çizgileriyle de olsa, askerce bir doğruluk ve ustalıkla çözdü.

Roma'ya gitmedi bile; oturma yeri olarak Nikaia'yı (İznik) seçti; imparatorluğun en çok tehdit edilen sınırlarını, Tuna ve Fırat sınırlarını gözetme yeri olarak pek uygundu burası. Batı için kendine ortak olarak, doğduğu ülkeden yine faal ve yetenekli bir subay olan Maximianus'u seçti; o da Mediolanum'u (Milano) seçmişti oturma yeri olarak. Her ikisi de "Augustus" idi; "Caesar" adı verilen iki yardımcı seçtiler her ikisi de: Diocletianus, Galerius'u seçti; Maximianus da Constantius Chlorus'u. Onlar da başka başka yerlerde oturacaklardı. Mirasçılarını da hazırlamak üzere, bu Caesar'ları tutup kızlarıyla evlendirdiler. Ayrıca, Augustus'ların yirmi yıl sonra yaş sınırına vardıklarında, iktidarı yerlerine geçecek olanlara bırakmalarına da karar verildi. "Dörtlü yönetim" kurulmuş oluyordu böylece. Aralarında, Diocletianus lehine olmak üzere, bağımlılık ilişkisi tamdı: Rütbe olarak en eskisi ve üstünü oydu çünkü ve uzlaşmazlık halinde otoritesi de baskın görünüyordu.

İktidardaki bu işbölümü, Roma'nın egemen sınıfları açısından, bir zaman için istenen sonuçları verdi: Augustus'lar da, Caesar'lar da pek kısa bir zamanda, iktidarı ele geçirmeye çalışanları olduğu kadar halktan gelen başkaldırıları da bastırdılar; dışardan gelen akınlar da püskürtüldü; bu arada Persler üzerinde de yeni bir zafer kazanılmıştı.

Ancak, bu askeri başarıları sağlamlaştırmak için sosyal ve ekonomik nitelikte pek köklü değişiklikler yapmak gerekiyordu. Şu ya da bu biçimde bütünlüğü sağlamak, merkezi hükümet yararına eyaletlerde her türlü bağdaşıklıktan uzak kitleleri çalışmaya zorlamak için, Doğu'da uzun zamandan beri uygulanan despotik sisteme başvurmak gerekti; bunun sonucu olarak da özgürlüğün, yurttaş haklarının ve beledi özerkliğin son kalıntıları da –acımasızca– tasfiye edildi. İşe, hükümet otoritesinin iktisadi yaşama sert müdahalesi ve paranın değerinin düşürülmesiyle başlandı; yeni paraya kimsenin güveni olmadığından, altın piyasadan çekildi ve fiyatlar anlatılmayacak derecede ve hızla yükseldi.

Böylesi iktisadi olayların kaynağı olarak spekülasyon görüldüğünden, ona karşı, Diocletianus yönetiminin umutsuz mücadelesi başladı. Spekülasyona başvuranlar için ölüm cezası kondu. Akla gelebilecek her şeyin üst fiyatı saptandı; her türlü çalışma ücretleri de. "Bu sınırları aşacak olanlar da kellelerini yitireceklerdir," dendi.

Ne oldu sonuç?

İktisadi düzensizliğin daha da artması!

Bu mali ve iktisadi yeniliklerin başarısızlığını gören Diocletianus yönetimi, "malla ödeme" ve "zorla çalıştırma" yoluna başvurdu.

"Annone", başlıca vergi oldu. Vergiyi biçmek için her beş yılda bir nüfus sayımına gidiliyordu ve her "baş"ın hangi malla vergisini ödeyeceğini de hükümet on beş yılda bir saptıyordu. Saray halkının, memurların, askerlerin giderleri de malla karşılanmaya başlandı. Örneğin tüm Kuzey İtalya, Milano'da yerleşmiş Maximianus'un sarayına bakmakla yükümlü tutuldu. Roma İmparatorluğu, bu bakımdan, Perslerin monarşisine, Firavunların devletine benziyordu.

Verginin toplanmasını sağlamak için herkes görev yerine ve mesleğine bağlı tutuldu: Memurlar devlet örgütüne; tacirler dükkânlarına; zanaatkârlar çalışma yerlerine ve korporasyonlarına bağlandı. Oğul, babasının mesleğini sürdürüyordu. Toprakta çalışanlar topraklarına bağlandılar: Toprak terk edilemezdi; kaçan yakalanıp getiriliyordu. Büyük mülk sahiplerine ve özellikle Senato soylularına, kendi çevrelerini savunma ve halka göz kulak olma yükümlülüğü yüklenmişti.

Bütün imparatorluk örgütü, Doğu'nun despotik monarşilerini hatırlatıyordu; açık bir kopyasıydı aslında onların. Hükümdar, yeryüzüne inmiş bir tanrı gibi davranıyordu. "İlahi" deniyordu kendisine, "sahip" deniyordu ve çoğul ikinci şahısla hitap ediliyordu. Doğu'nun tantanalı giysileriyle dolaşıyordu hükümdar. Göründüğünde de herkes yerlere kapanıyor, ayağını öpüyordu. Oturduğu yer "kutsal saray"dı; divanında herkes ayaktaydı, oturulmazdı.

İktidarı da sonsuzdu.

O yüzdendir ki, Roma'da ortaya çıkan bu monarşi ya da daha çok despotluk biçimine, *dominus*'tan (sahip) gelen *dominatum* adı verildi.

İmparatorun doğrudan yardımcıları; merkezde bir merkez valisi, çeşitli devlet dairelerinin başındaki magistratuslar, kalabalık bir memur ve kâtip kitlesiydi. İdareyi kolaylaştırmak için de imparatorluk, 47 yerine 100 eyalete bölündü. Bütün eyaletler de daha geniş birimler olan 12 "diyakosluk"ta toplandı. Her diyakosluğun başına,

doğrudan doğruya merkez valisine bağlı naipler getirilmişti. Sivil iktidardan ayrılmış olan askeri otorite, bölgesel birliklerin komutanlarının elindeydi. Birliklerin sayısı arttırılmış, mevcutları ise azaltılmıştı. İktidarı ele geçirme eğilimlerini denetlemek ve dizginlemek için gidilmişti bu yola. Ayrıca, yığınla görevli imparatorluğu dolaşır, çevrede ne oluyor, ne bitiyor merkeze bildirirdi.

Bu memur sayısındaki çoğalmanın yükü de halka yükleniyordu kuşkusuz.

Her Doğu despotluğu gibi Roma monarşisi de dinde aradı ideolojik temelini: Aurelianus, Güneş kültü hakkında yaptığı propagandayla eski pagan dini yenileyip canlandırmayı denemişti daha önce; Diocletianus da imparatorluk otoritesine ilahi bir dayanak sağlamak için Iupiter kültünü kurdu, kendisini de Iupiter'in oğlu ilan etti. Bütün bu gerekçelerle de 303 yılında Hıristiyanlara korkunç zulümlerde bulundu; onların varlığını kendi tanrısallığı için bir küfür sayıyor ve iktidarının tanrısal temellerini yıkmaya çalışan insanlar olarak görüyordu hepsini. Hıristiyanlar ordudan kovuldu, toplantıları yasaklandı, dua ettikleri evler yıkıldı ve kitapları yakıldı; çoğu Hıristiyan rahibi ölüme mahkûm edildi ve bütün insanlar –işkence tehdidi altında– eski tanrılara inanmaya zorlandı. Hıristiyanlığın tarihinde "büyük zulüm" diye adlandırılır bu.

Gerçekten de öyledir.

Constantinus

Diocletianus'un eserini, Roma İmparatorluğu'nu Doğu örneğinde bir despot devlete dönüştürmek amacıyla sürdüren Constantinus oldu.

Caesar, Constantius Chlorus'un evlilik dışı oğluydu; anası Hellena da, askerlere mahsus bir meyhanede hizmetçi. Aurelianus gibi olağanüstü güçte bir beden yapısı vardı; kendine güvenen ve azimli bir kişiydi. Diocletianus, daha önce konulan ilkeye uyarak, 305 yılında, tacı törenle terk etti ve Maximianus'u da aynı şeyi yapmaya zorlayıp yerlerine, iki Caesar, Doğu'da Galerius ve Batı'da Constantius Chlorus imparator ilan edildiler.

Ve arkasından, yeni Caesar'larla Augustus'lar arasında korkunç bir savaş başladı.

Kanlı bir anarşi dönemi açıldı.

On sekiz yıl süren bir iç savaşta boğaz boğaza, yenen yenilenin çoluk çocuğuna varıncaya dek temizledi durdu. Sonunda, bir Constantinus sağ kaldı ve 323 yılında Roma İmparatorluğu'nun tek başına sahibi oldu. İç savaşın acı deneyimlerini gördüğü için de Diocletianus'un koyduğu tehlikeli "dörtlü yönetim" sistemini terk etti. Mutlak hükümdarlık, Constantinus'un elinde son biçimini almış oldu böylece.

Constantinus, bu despot rejimin kuruluşunu onaylamak için Roma'yı ebedi olarak terk etti; 330 yılında, Eski Yunan kenti Bizans'ı, imparatorluğun başkenti ilan etti.

Bizans, Constantinus'un kenti anlamına "Konstantinopolis" adını aldı.

Constantinus, eskiyle bağını her konuda açıkça koparark köleliği tüm halka yaydı ve devletin hizmetine koştu herkesi. İktidarlarını güçlendirmek için efendiler, kölelerini "ıslah için" ölünceye dek kırbaçlayabileceklerdi artık. Ana-babanın, çocuklarını satmalarına izin verildi. Yalnızca kolonların değil, kent magistratuslarının, zanaatkârların ve tacirlerin de işlerini ve sürekli oturdukları yerleri terk etmeleri yasaklandı. Memur sayısı durmadan artıyordu; idare, herkesin üzerine çökmüş, korkunç ve dayanılmaz bir baskı aracı olup çıkmıştı.

Constantinus, batıl inançlara sahip ve okuma yazması da az olduğundan, iktidarının dayanağını dinde arıyordu sürekli. Bu konuda da, ama daha da büyük bir ustalıkla, seleflerinin eğilimine uydu. Ancak, kendisinden öncekiler ne denli zalimce davranırsa davransınlar, Hıristiyanlığın kökünü kazımayı olanaksız görüyordu. Hıristiyanlık iyice örgütlenmiş ve çok büyük bir sosyal güç olup çıkmıştı. İdarede ve orduda da savunucuları ve yandaşları vardı artık: Diocletianus'un sarayında bile, eşi Prisca ile kızı Valeria, Hıristiyanlara güleryüz gösteriyorlardı; Caesar Constantinus, Diocletianus'un aldığı kararları uygulamıyordu. Sonunda, İmparator Galerius da 311 yılında, "zulme" açıkça son vermek zorunda kalmıştı.

Constantinus, iktidara gelir gelmez aynı politikayı izlemeye başladı. Rakiplerine karşı yürüttüğü uzun ve çetin mücadelede, Hıristiyan ruhban takımından büyük destek görmüştü zaten. 313 yılında da, Hıristiyanlık da içinde olmak üzere, tüm dinlere kült özgürlüğünü tanıyan ünlü Milano Fermanı'nı yayımlamıştı. İktidara geldikten sonra ise, daha büyük bir ilgi gösterdi Hıristiyan kilisesine; rahipleri vergi ve angaryadan

affetti ve Laterano'daki sarayını da Roma piskoposuna armağan etti. Anası Hellena ile Filistin'de, Beytüllahim'de, Golgota'da ve Kudüs'te kilise yapımıyla uğraştı. Ancak, ölüm döşeğinde Hıristiyanlığı kabul etmiş olsa ve son güne değin büyük rahip unvanını koruyup başkentte eski tanrılara tapınaklar diktirmeye uğraşmış olsa da Hıristiyan kilisesini gerçekten ayrıcalıklı bir duruma getirmişti. Yine bu kilisenin birliğini korumak kaygısıyladır ki, bu pagan, kiliseyle ilgili çeşitli sorunların çözümüyle ilgili emirler veriyordu; Oğul, Babayla "aynı töz"den mi, yoksa onun "benzeri" mi gibi gülünç konularda o azgın ilahiyat tartışmalarının geçtiği –325 yılındaki– İznik Konsili'ne de bu amaçla katıldı.

Hıristiyan kilisesi, imparatorluk iktidarının yeni ve güçlü bir aracı olup çıktı böylece. Dinsel "sapkınlıklar" resmi ideolojiye karşıdır diye, devlete karşı işlenmiş suç olarak görülüp zalimce kovuşturulmaya başlandı.

İznik Konsili'nden sonra Constantinus, İskenderiye rahibi Arius'u, "kışkırtıcı" diye sürgüne yollayıp hapsettirdi. Arius, İznik Konsili'nde, yandaşları "Arius'çular"la, hükümdarın ve onun izinden giden toplantının öteki üyelerinin görüşleriyle uzlaşmayan görüşler ileri sürmüştü. Ne var ki hükümdar, daha sonra düşüncesini değiştirerek Arius'u sürgünden çağırtıp hasmı, toplantıda "Babalar" çoğunluğunun başı Piskopos Athanas'ı sürgüne yolladı onun yerine.

Neydi olan?

Devletin, zaten var olan idari, mali ve askeri baskısına dinsel baskı da eklenmişti böylece ve halk, özgürlüğün son ışığının da söndüğünü görüyordu.

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ

Roma İmparatorluğu'nun son yüz elli yılı, acılı bir can çekişme oldu.

Gerçekten, Constantinus'un ölümünden sonra (337) köleci imparatorluğun her yanında, köle emeğinin sömürülmesi üzerine kurulu iktisadi sistemin çözüldüğünü ve köle sahipleri sınıfının zayıflamasının sürdüğünü görüyoruz. Bunun yanı sıra aşağı sınıfların devrimci hareketinin sürekli büyüyüşüyle, barbar istilaları var. Aynı zamanda, eyaletlerde başka egemen

gruplara tâbi ve köleliğe daha şimdiden hiç de benzemeyen bir rejimde çeşitli devletler oluşuyordu. Gerçi kölelik daha uzun yıllar sürecektir; ancak, sosyal ilerlemenin temellerinden birini oluşturacak yerde, uzun yıllardan beri bu ilerlemenin başlıca engeli de olup çıkmıştı. Köleliğin yanı sıra başka sosyal ilişki biçimleri önem kazanıyordu gitgide; "serflik" üzerine kurulu bu biçimler, gelecek yüzyılların feodal rejiminin tohumlarını taşıyorlardı.

Kölelikten serfliğe

Serflik rejiminin genişlemesi, 4. ve 5. yüzyıllar boyunca gitgide artan bir hızla oldu. Şu ya da bu eyalet için çıkarılan fermanlar, bütün imparatorluk topraklarında, kolonları, babadan oğula "toprak köleleri"ne (*servi terrae*), toprak sahiplerini de onların "bey"i ve doğal "koruyucu"larına dönüştürüyorlardı. Kolonların kişisel malları bile toprak sahibinin mülkü olarak görülmeye başlandı giderek ve kolonlarla özgür durumdaki kişiler arasında evlilikler yasaklandı. Bununla beraber, devlet, başta tarımdan aynen gelecek çeşitli katkıları, özellikle baş vergisini (*capitatio*) ve –yolların yapımı, taşıma ve kamu işyerleri gibi– devlet hesabına yüklenilmiş angaryaları düşündüğünden, yalnızca kolonların kaçışını cezalandırmakla kalmıyor, toprak sahiplerinin topraklarından kolonları kovmalarını da cezalandırıyordu. Kolonlar, efendilere değil, "yurtluğa bağlı", toprağın köleleri olarak görülüyorlardı:

Ne topraksız onlar satılır ve devredilirdi, ne onlarsız toprak!

Devlet, kolonların –genellikle hasatın üçte biri olarak– toprak sahiplerine borçlu oldukları ödentileri bile sınırlandırmanın arkasındaydı. Kolon ezildi mi, devlete olan katkılarını yerine getiremeyeceğinden korkuluyordu. Bu katkılar da gelirinin bir başka üçte birini oluşturuyordu.

İşte buydu toprağa bağlı kölelerin durumu.

Aynı biçimde, zanaatkârlar da işyerlerine bağlandı: Hepsi de devlete mal olarak bir vergi vermekle yükümlüydüler ve hepsi de korporasyonlar oluşturmaya zorlandılar.

Madencilik, silahçılık, yapı kurma, dokumacılık gibi, genel olarak ordu, saray ve yönetim için pek önemli olan üretim dalları, büyük devlet işletmelerinde (*fabricae*) yapılıyordu. Bu işletmelerde köleler,

mahkûmlar ve özgür işçiler çalışıyordu. Bütün bunların meslekleri-ni terk etmeleri –kesinlikle– yasaklanmıştı. Silahçılar kızgın demirle dağlanmıştı. Asker çocukları, on altı yaşından başlayarak askere alı-nıyorlar ve kollarına bir işaret vuruluyordu. Yoksullar, serseriler ve genel olarak belli bir mesleği olmayan özgür durumdaki kişiler, ya vesayet altına alınıyor ya da "toprak için gereksiz yük olmasınlar" diye, çalışma evlerine yollanıyorlardı.

Kentlerde yaşayan ve belli bir ölçüde toprağı olan tüm küçük mülk sahipleri, "curiale" arasına alındı. Kent halkının yüksek sınıfını oluşturan, beledi makamlara oturan bu kimseler kentlerden istenen vergileri ve edimleri bölüştürmekle yükümlüydüler; vergilerin düzenli toplanmalarına da kendi mallarıyla kefil olmuşlardı. 4. yüzyılın sonlarından başlayarak, vergiyi toplayamayan ya da geciktiren ölüm cezasına çarpılıyordu. Durumları genel olarak öylesineydi ki, eskinin onur verici bu görevinden kaçış içindeydiler.

Ne var ki, bütün kaçış yolları da tıkanıyordu.

Bütün bu yoksullaşma ve bağımlılaştırma tablosunda, yüksek sınıfların bazı bireylerinin, özellikle sarayın yüksek görevlileri ile imparator gözdelerinin, ordu şeflerinin, büyük toprak sahiplerinin zenginliği ve gücü daha da çarpıcı oluyordu. Toprak, başlıca değer haline geldiğinden, zenginler ve güçlüler her yola başvurarak, malikânelerini genişletmenin arkasındaydılar ve bu malikâneler –işitilmemiş boyutlarda– genişliyordu. Bu "ünlü" kişiler (*clarissimi*), malikânelerini –bir çeşit– bağımsız devlete dönüştürüyor, vergi ödememenin yollarını arıyor ve başka topraklardaki kolonları kendi topraklarına çekiyorlardı. Dahası, çevredekileri kendi "koruma"ları (*patronicinium*) altına girmeye zorluyorlardı. Komşu küçük mülkiyet sahipleri, özellikle askerlere ve imparatorluk görevlilerine karşı böylesine bir korumayı sağlamak için toprakların üzerinde beylerin mülkiyet hakkını tanıyor, kendileri sadece geçici bir sıfatla (*precarii*) kullanıyorlardı bunları. Aynı yola kilise de başvurarak büyük topraklar edindi. 4. ve 5. yüzyıllarda, imparatorların, bu sisteme karşı mücadeleleri boşa çıktı; büyük beylerin merkezi otoriteden daha güçlü oldukları anlaşıldı.

Böylece, egemenlik iştahı, en yüksek sınıfların temsilcilerini, dünyevi ya da uhrevi sıfatlar taşıyan büyük toprak beylerini merkezi iktidar ve onun yerel organlarıyla sık sık uzlaşmazlık

içine sokuyordu. Bu merkezkaç güçler palazlanıp ağır bastıkça merkezi iktidar da zayıflıyordu.

Geleceğin feodal rejimi bundan doğacaktır.

Ayrıca, Constantinus'tan sonra iktidar, seyrek olarak ve pek az bir zaman için tek bir kişinin elinde kaldı.

Constantinus, imparatorluğu kendi özel mülküymüş gibi, üç oğlu ile iki yeğeni arasında paylaşmıştı ölürken. Bu vasiyetin doğal sonucu kanlı bir çatışma oldu. Araya başka iddiacıların da girdiği boğazlaşma on altı yıl sürdü ve 353 yılında, oğullarından en genç olanın, II. Constans'ın zaferiyle sonuçlandı. Onun elinden tahtı komutan Magnentius aldı, daha sonra da II. Iulianus tahta çıktı ve iki yıl kaldı (361-363) tahtta. Büyük toprak soylularının gücüne ve keyfiliğine karşı, devrini tamamlamış paganizmi diriltmek istedi. Yarını olmayan bir girişimdi bu. Kilise eski pagan dinin ve dünyasal kültürün bu son savunucusunu "Dönek" (*Apostata*) diye adlandırdı. Ölümünden sonra imparatorluk yirmi yıla yakın çeşitli ellerde bölüşülmüş olarak kaldı.

İmparatorluğu, son olarak Theodosius (379-395) derleyip toparladı.

Theodosius, son bir gayretle, iktidarda hak ileri sürenlere ve halktan gelen başkaldırılara karşı mücadele etti. Paganizmin son kalıntılarına karşı da acımasız davrandı. Sarsılmış imparatorluk otoritesine bir dayanak diye, kilisenin kitleler üzerindeki etkisinden yararlanmak istedi; bu yüzden pek güleryüzlü oldu ona karşı. Ölüm döşeğinde o da imparatorluğu oğulları arasında paylaştırmayı uygun gördü (395): Arcadius'u Doğu imparatoru, Honorius'u da Batı imparatoru yaptı. İki barbarı da bu genç imparatorlara bakan olarak atadı: Galyalı Rufini'yi Arcadius'un yanına, bir Vandal olan Stilicon'u da Honorius'un yanına verdi. O tarihten başlayarak imparatorluk, Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmış oldu.

Doğu imparatorluğu, daha sonra Bizans İmparatorluğu adını alacaktır.

Halk hareketleri ve Kavimler Göçü

Bu tam çöküş ve tükeniş yıllarında, öldürücü darbe iki yönden geldi: Bir yandan, halk hareketleri devrimci işlevini sürdürürken; öte yandan, yeni bir barbar istila dalgası yıkıp devirdi her şeyi.

Halk hareketleri, büyük tarım mülkiyetinin özel bir gelişme içinde olduğu imparatorluğun batısında özellikle korkunçtu. 368 ve 369 yıllarında Britanya, halk hareketleriyle öylesine sarsıldı ki, Roma'nın elinden çıkayazdı. Galya'da bir zaman için kendilerinden bahsettirmeyen Bagaudalar, başkaldırının ateşini yeniden tutuşturuyorlardı.

4. yüzyılın sonlarında bu hareket, İspanya'ya da yayıldı ve 5. yüzyılın ortalarında korkunç bir köylü savaşının boyutlarına ulaştı. Aynı zamanda, Galya'nın hemen bütün köleleri silaha sarıldı ve Bagaudalar ile birleştiler.

340 yılından başlayarak, bütün Afrika eyaletlerinde, Numidya'da ve Moritanya'da sefaletin yol açtığı –kâh kül altında yanan, kâh yeniden ateşlenen– halk hareketleri görüyoruz: "Agonisticiler" (Tanrı Şampiyonları) ya da –tuzu kuru takımının adlandırmasıyla– "Circoncellioniler" (Serseriler) hareketi böyledir. Bazen, başkaldırmış yoksul yığınlar, göçebe Berber kabileleriyle birleşiyor ve hükümet güçlerine karşı düzenli savaş veriyorlardı.

375 yılından başlayarak, imparatorluğun durumu gitgide daha felaketli bir tablo çizmeye başladı. Büyük Kavimler Göçü denen olayın bir sonucu olarak barbarların yeni bir seli sınırları her yandan zorladı. Çin'in batı sınırlarından Avrupa bozkırlarına, Hun (Hiong-Nu) adı verilen göçebe sürüleri akmaya başladı; bunlar Don Irmağı'ndan Karpatlar'a değin Karadeniz'in tüm kuzey havzasını ele geçirdiler. Bu bölgede daha önceden yaşayan ve genellikle Gotlar diye bilinen bir bölüm halkı kendilerine bağımlı kıldılar; ama yerlerinden edilen bir başka grup, Vizigotlar ya da Batı Gotları Tuna'yı aştılar ve imparatorluk sınırları içine girdiler. Roma hükümeti, onlara Mysia'yı ve Trakya'nın bir bölümünü bırakmak zorunda kaldı ve "federe" olarak kabul edildiler. Ancak, imparatorluk yönetiminden hoşnut olmayan bu halklar başkaldırdılar: O bölgedeki kolonlar, Trakya madenlerindeki işçiler ve köleler de desteklediler bu korkunç başkaldırıyı. Edirne yakınlarında bir Roma ordusunu yok ettiler ve İmparator Valens de öldü savaşta (378).

Gerçi İmparator Theodosius, Trakya ve Makedonya'da yeni topraklar vererek bir zaman için yatıştırabildi onları; ne var ki, ölümünden sonra, Vizigotlar yeniden hareketlendiler. Kralları Alarik'in yönetiminde, önce Balkan Yarımadası'nı yağmaladılar, sonra Batı'ya dönerek İtalya'ya yürüdüler. Aynı zamanda

Vandallar ve Burgondlar da Alpler'deki geçitlerden sarkarak kuzeyi işgal etmişlerdi. Batı İmparatoru Honorius'un generali Stilicon'un birlikleri, bu barbar istilasına karşı bir zaman için savunabildi İtalya'yı. Ancak, saray entrikaları yüzünden öldürüldükten sonra gerçekten bir tufan ülkenin üzerine çöküverdi. Vizigotlar 410 yılında İtalya'ya girdiler ve Alarik Roma'yı kuşattı. Tüm İtalya'nın köleleri ordusuna aktı; Roma'daki kölelerse başkaldırıp kentin kapılarını açtılar ona ve Gotlarla işbirliği halinde kenti korkunç bir yağmaya uğratarak ateşe verdiler sonunda. Bununla beraber, Vizigotlar İtalya'dan çekildiler ve batıya doğru yollarına devam ederek, Garonne Irmağı kıyılarında ve İspanya'nın kuzeyinde Akitanya'ya gelip yerleştiler, İspanya Yarımadası'nın güneyi ise daha önce Vandallarca işgal edilmişti; onlar da oradan, başkaldırıların yangını içinde bulunan Afrika'ya geçtiler ve Kartaca'yı ele geçirdiler. Bu arada, tüm Kuzey Galya, Frankların eline geçmişti ve batı bölgesi de Burgondlarca işgal edilmişti.

İmparatorluğun durumu, 450 yılından başlayarak, daha da tehlikeli bir görünüş alır; Hunlar, Attilâ'nın başkanlığı altında Galya'ya kadar girerler; ancak orada daha önce yerleşmiş Franklar, Vizigotlar ve Burgondlardan oluşan güçler, Romalı general Aetius'un kumandasında onları püskürtmeyi başarır. Bu sürüler, sonra İtalya'nın kuzeyine saldırır, Etruria'ya değin yağmalarlar. 455 yılında Roma, Afrika'dan deniz yoluyla gelen Genserik komutasındaki Vandal sürülerince bir ikinci kez alınır ve –acımasızca– yakılır yıkılır. Bu son yağmadan sonra kentte yedi bin kişi kalmıştı yalnız. Zaten, son imparatorlar, onu artık başkent olarak görmediklerinden Ravenna kentine çekilmişlerdi. Bütün İtalya barbarlarca istila edilmişti; imparatorların tek askeri gücü, barbarlardan topladıkları ücretli askerlerdi şimdi. 476 yılında, bu ücretli barbar birliklerinin şefi Odoaker, Batı'nın artık bir imparatora ihtiyacı kalmadığına hükmetti: İmparatorluk alametlerini Konstantinopolis'e gönderdi; küçük imparator Romulus Augustulus'u bir villaya kapayıp kendisini İtalya kralı ilan etti. Batı Roma İmparatorluğu tarihe karışmıştı. İktidar da çeşitli Germen halkların şeflerinin eline geçmişti.

İmparatorluğun Doğu bölümü ise, Batı'dan çok daha fazla yeni koşullara uyabildi ve köle emeğinin sömürülüşünden feodal ekonomiye geçerek yeniden örgütlenebildi. Böylece,

ortaçağın Bizans'ı, bin yıl daha, Konstantinopolis'in Türklerce zaptedildiği tarih olan 1453 yılına değin yaşadı.

Özetle, M.S. 1. bin yılın ortalarında, kölelik üzerine kurulu sistem çöktü. 2. yüzyılın sonlarından başlayarak, sosyal çözülüş sürecinin hızı, Roma İmparatorluğu'nun köleci sınıflarının askeri diktatörlüğünce –adamakıllı– yavaşlatılmıştı. Ancak kölelerin, kolonların, kentlerin yoksul insanlarının devrimci hareketlerini acımasızca bastırır ve "barbar" istilalarına direnebilmek için halkın huzurunu, ilkçağ kültürünün bütün fetihlerini feda ederken Roma İmparatorluğu, devrimci güçlerle dış düşmanlarını kendisine karşı kesin olarak birleşmeye götürmekten başka bir şey yapmış olmadı. Onlar da onu tasfiye ettiler sonunda.

Dayandığı tüm sosyal düzenle beraber...

KAYNAKÇA

"Yüzyılların Gerçeği ve Mirası"nın bu ilk cildi, V. Diakov'la S. Kovalev'in başkanlığında yapılmış ilkçağla ilgili çalışmayı (*Histoire de l'Antiquité*, Moscou, tarihsiz) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili tamamlayıcı eserlerdir.

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara, 1998.

Aymard, André-Auboyer, Jeannine, *Histoire générale des civilisations*, c. I *L'Orient et la Grèce antique*, PUF, Paris, 1967; c. II, *Rome et son empire*, PUF, Paris, 1980.

Berktay, Halil, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983.

Ceram, C. W., *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.

Ceram, C. W., *Tanrıların Vatanı Anadolu*, çev. Esat Nermi Erendor, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

Chamoux, François, *La Civilisation grecque*, Arthaud, Paris, 1963.

Chamoux, François, *La Civilisation hellénistique*, Arthaud, Paris, 1981.

Childe, V. Gordon, *Tarihte Neler Oldu?* çev. Alaeddin Şenel-Mete Tunçay, Alan Yayıncılık, Ankara, 1974.

Daumas, François, *La Civilisation de l'Egypte pharaonique*, PUF, Paris, 1965.

Elisseeff, Danielle-Elisseeff, Vadime, *La Civilisation de la Chine classique*, Arthaud, Paris, 1979.

Grimal, Pierrre, *La Civilisation romaine*, Arthaud, Paris, 1960.

Koestler, Arthur, *Spartacus*, çev. Zeynep Avcı, Toplum Yayınları, Ankara, 1970.

Kramer, Samuel Noah, *L'Histoire commence à Sumer*, Arthaud, Paris, 1975.

Meriç, Cemil, *Hint Edebiyatı*, İstanbul, 1964.

Pirenne, Jacques, *Les grands courants de l'histoire universelle*, c. I, Paris, 1950.

Sayılı, Aydın, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1966.

Şenel, Alaeddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, SBF Yayınları, Ankara, 1982.

Zubritski-Mitropolski-Kerov, *İlkel Toplum, Köleci toplum, Feodal Toplum*, çev. Sevim Belli, Ankara Sol Yayınları, Ankara, 1976.

DİZİN

Abdera 220
Abydos 78, 84, 99
Accius 460
Actium Savaşı 324, 454, 464, 467
Ada (Prenses) 314
Adad 72, 142, 143
Adapa 69
Aden Körfezi 176
Adonis 131, 132, 503
Adriyatik Denizi 260, 345, 453
Aegina 217, 218, 220, 228, 241, 243, 276
Aekuiler 360
Aelius Seianus 470, 471, 476, 494
Aemilius Bazilikası 402
Aemilius Lepidus 428, 447-450, 452
Aetius 522
Afranius 460
Afrika 9, 10, 17, 19, 41, 43, 75, 130, 131, 162, 277, 375, 376, 378, 381-383, 389, 415, 423, 444, 450, 456, 474, 496, 510, 521, 522
  Kuzey Afrika 41, 375, 376, 415
  Roma Afrikası 500, 504
Afrodite 213
Agamemnon 197, 205, 209
Agesandros 341
Agesilaos 267
Agis, IV 333, 334
Agonisticiler 521
Agrigente 219, 221
Agrippa 452, 464
Agrippina 474, 475
Ahameniş Hanedanı 161, 164
Ahamenişler 163, 165, 172, 314, 316
Ahiram 132
Ahmes (Amasis), II 98, 102
Ahmes, I 89, 90
Ahuramazda 163, 164
Aineias 401, 466
Aioleia 221
Aioleisler 207, 208
Aiskhines 273
Aiskhylos 255, 299, 401
  Orestea 299
  Persler 299
  Zincire Vurulmuş Prometheus 299
Aitolia Birliği 332, 333
Ajanta 179
Akdeniz 17, 28, 41, 43, 75, 97, 120, 127, 128, 130, 131, 133, 160, 161, 181, 195, 196, 205, 217-219, 221, 239, 245, 263, 310, 314, 315, 318, 319, 321, 324, 325, 328, 330, 336, 341, 345, 346, 371, 372, 375, 376, 383, 384, 386, 387, 392, 395, 399, 433, 474, 478, 480, 482, 483, 486, 510
  Doğu Akdeniz 205, 384, 386, 387, 395
Akha Birliği 332-335, 385, 388
Akhaia 207, 332, 388
Akhalar 114, 115, 196, 203-205, 207-209, 223, 224
Akharnes 229
Akhenaton *ayr. bkz.* Amenofis IV 93-95, 101, 104, 112, 113
  Aton'a Neşide 101
Akhetaton 94
Akhiava krallığı 114
Akitanya 522
Akkad 45-55, 59, 66, 73, 74, 115, 150, 156
Akkadlar 45, 51, 64, 65, 73, 74, 141
Akropol 211, 212, 229, 235, 261, 289, 294, 295, 329
Alalah 112
Alalia Savaşı 219
Alarik 521, 522
Alexander Severus *bkz.* Severus Hanedanı
Aleyin 131, 132
Alkibiades 263-265
Alkinous 210
Alkmeonides 234, 235
Almanya 10, 28, 31, 458
Alpler 345, 346, 348, 359, 381, 415, 431, 458, 510, 522
Alyattes 121, 124, 158
Amenemhet, I 85, 104
Amenemhet, III 85, 87
Amenofis, I 102
Amenofis, III 93, 112
Amenofis, IV (Akhenaton) 93-95, 101, 104, 112, 113

Amfipolis 314
Amfipolis Savaşı 262
Amilkar Barka 378-380
Ammon 138
Amon'a Neşide 101
Amu Derya 331
Amurrular 53
Amykles 223
Anadolu (Küçük Asya) 28, 43, 50, 97, 107, 108, 111, 116, 118-124, 131, 142, 158, 159, 162, 164, 195, 196, 198, 200, 205, 208, 219-221, 235, 239-241, 244, 245, 264, 265, 267, 277, 279, 287, 295, 310, 314, 318-320, 324, 326-329, 350, 385-387, 395, 425, 429, 430, 444, 485, 499, 500
Batı Anadolu 120, 123, 195, 196
Doğu Anadolu 43, 50
anaerkillik 44, 79
Anakreon 298, 301
Anaksagoras 253, 255
Anaksimandros 303
Anaksimenes 303
Ancus Martius 355
Andriscus 387
Andronicus (Livius) 400
Anet 131
animizm 22, 67, 171, 212, 356, 403
Ankara Yazıtı 453
Annum 67
Antaios 214
Antalkidas Barışı 163, 268
Antigonos 319, 320, 327
Antigonos Gonatas 328
Antigonoslar 320, 324, 327, 328
Anti-Lübnan Dağı 133
Antiokheia (Antakya) 325, 326
Antiokhos Epiphanes 327
Antiokhos, II 326
Antiokhos, III (Büyük) 324, 326, 331, 383, 385, 386
Antipatros 319, 327, 332
Antiphanes 306
Antisthenes 340
Antistius Labeo 465
Antoninus Duvarları 486
Antoninus Hanedanı 483, 488, 490
Antoninus 483, 485-487, 492
Commodius 483, 487, 488, 491, 502, 507
Hadrianus 483, 485-487, 492, 493, 498
Marcus Aurelius 483, 487, 493, 497, 504, 510
Düşünceler 497
Kendi Kendine 487
Nerva 483, 484, 493
Traianus 483- 486, 489, 493, 495, 504
Antonius Saturninus 417, 482, 483
Anu 66, 69
Apennin Sıradağları 345, 348
Apennin Uygarlığı 348, 351
Apis 99
Apollodoros 331
Apollon 115, 212, 213, 215, 245, 273, 290, 301, 326, 404, 464
Apollonios 338
Appius Claudius 367, 377, 380
Apuleius 496
Altın Eşek (*Değişmeler*) 496
Apuleius Saturninus 417
Arabistan 43, 49, 85, 95, 135, 319, 322, 325
Arami alfabesi 122, 132, 165
Aramiler 144, 149
Arap alfabesi 132
Araplar 71, 179, 323, 341, 484
Aras Irmağı 117
Aratos (Strategos) 333, 335
Arcadius 520
Ares 213
Ares Tepesi 229
Argişti, I 117, 118, 146
Argolis 203, 207, 275
Argos 221, 228, 240, 241, 248, 268, 280
Arinna 112
Arion 298
Aristagoras 240
Aristarkhos (Samos'lu) 338
Aristides 243, 249
Aristonikos 407
Aristonikos Başkaldırısı 329
Aristophanes 255, 300, 301, 400
Atlılar 301
Barış 301
Bulutlar 301
Kurbağalar 301
Aristoteles 29, 30, 210, 217, 227, 231, 250, 308, 309, 313, 327, 339, 491, 497
Politika 309, 310
Arius 517
Arius'çular 517

Arkadia 207, 270, 334
Arkhelaos 271
Arkhidamos Savaşı 261
Arkhilokhos 297, 301
Arkhimedes 337, 338
Armenler 119
Arminius 459
Arretium 489
Artabazos 244
Artakserkses 163
Artakserkses, II 267
Artakserkses, III 163
Artemis 213, 290
Artemis (Diana) 404
Artemis Tapınağı 314
Aryenler 28, 169
Asdrubal 379, 380, 389
Asinius Pollion 465
Asklepios 290
Asoka 173, 174
Aspasya 254
Assur 51, 53-55, 62, 64, 65, 67, 97, 98, 112, 114, 117-120, 124, 128, 131, 135, 136, 138, 141- 153, 156-159, 164, 221, 310
Assurbanipal 97, 118, 147, 149, 150, 156
Assurnasirpal, II 144, 145
Astarte 131, 139, 376,
Astyages 158
Asya 10, 41, 43, 90, 91, 93, 96, 102, 155, 167, 180, 188, 191, 241, 278, 290, 301, 315, 325, 327, 329, 384, 406, 407, 411, 419, 421, 425, 453, 456
  Orta Asya 156, 160, 162-165, 175, 176, 180
  Ön Asya 200, 217
ataerkil aile 24-26, 60, 61, 110, 111, 137
Ateius Capito 465
Atellanes 460
Athanas 517
Athena 212, 213, 289, 295, 296
Athenion 431
Athenodoros 341
Atilius Regulus 378
Atina 204, 212, 217, 220, 222, 223, 229-237, 241-245, 247-257, 259- 270, 272-279, 283-285, 288, 289, 293-295, 297- 301, 305-310, 315, 322, 327, 332, 339, 349, 384, 387, 388, 419, 425, 460, 467
Atlanthropus 10
Aton 94, 95
Attalos 328, 411
Attalos, III 329
Attaloslar Hanedanı 328
Attika 207, 211, 212, 217, 222, 229, 230, 233, 234, 236, 237, 242, 243, 247, 255, 259, 261, 264, 277-279, 283, 285, 286, 289, 293, 300, 406
Attilâ 522
Attis 123, 499
Atys hanedanı 124
Aulus Vitellius 479
Aurelianus 512, 515
Aurelius Cotta 429
Australopithecus 9-11
Avaris 88, 89
Aventino Tepesi 349, 404, 413
Avesta 157, 163
Avidius Cassius 487
Avrasya 341
Avrupa 10, 12, 14, 17, 18, 28-31, 41, 43, 65, 71-73, 108, 121, 125, 139, 168, 179, 191, 197, 200, 240, 242, 244, 281, 282, 345, 359, 521
  Batı Avrupa 18, 29, 282
  Doğu Avrupa 17
  Güney Avrupa 17
Ay 66, 71, 72, 213
Azerbaycan 434

Baal 67, 131, 139, 376, 509
Baal Marduk 67, 326
Baalat 131
Babil 43, 53-58, 60-69, 71-73, 90, 92, 98, 99, 108, 113, 115, 130, 139, 140-144, 146, 147, 149, 150-153, 156, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 201, 221, 242, 267, 302, 316, 317, 319, 325, 326, 336, 500
Bacchanalia Davası 404
Bacon 30
Bagaudalar Başkaldırısı 511, 521
Bagoas (Haremağası) 314
Bagradas Vadisi 376, 382
Baktria 156, 162, 175, 316, 326, 331
Balear Adaları 376
Balkan Yarımadası 120, 202, 207, 219, 260, 270, 272, 276, 328, 335, 336, 521
Baltık bölgesi 18

Baltık Denizi 490
Barka 162
Bastarniler 512
Belgaeler 441
Belveder Apollon'u 402
Bengal Körfezi 176
Bergama 328, 329, 341, 384-386, 407, 408, 411, 425, 456, 490
Bergama Kitaplığı 337
Bergama Krallığı 125, 328, 329
Bergama Tapınağı 341
Beytüllahim 517
Bielinski 467
Bithynia 124, 419, 429, 434, 490
biyolojik evrim 10, 12
Bizans (Konstantinopolis) 107, 240, 241, 387, 516, 522, 523
Bizans İmparatorluğu 520
Boeotia 215, 216, 241, 243, 247, 252, 261, 262, 269, 270, 273-275, 297, 313, 388
Bologna 348
Bopp, Franz 28
Bosporos Krallığı 408, 429
Boşimanlar 21
Brahma 171
Brahmanizm 171, 172, 177
brahmanlar 178
Brigler 120
Briseis 468
Bruttium 346, 348, 349
Brutus (Decimus Iunius) 447-450
Brutus (Marcus Iunius) 447
Buda 172, 177, 179
Budizm (Mahayana) 172-175, 177
Bukefaleia 316
Burgondlar 522
burjuvazi 30-32
Buto 78
Bücher, K. 281, 282
Büyük Dionysia 289
Büyük Okyanus 181
Büyük Yunanistan 196, 219, 277, 287, 294
Byzantion 220

Caere 360
Caesar (Caius Iulius/Sezar) 352, 417, 432-436, 438-451, 453, 455, 457, 460-463, 472-474, 478, 490, 497
Galya Savaşı Üzerine Yorumlar 441, 461
İç Savaş Üzerine Yorumlar 461
Caius (Caligula) 472, 473, 496, 499
Caius Lucilius 460
Caius Marius 415, 416
Calpurnius Piso 434, 440, 479
Calpurnia 440
Campania 277, 346, 348, 349, 356, 400
Campus Martius 437
Cannae 382
Canuleia Kanunu 366
Capitolium 349, 352, 357, 360, 403, 447
Capri 470
Capua 424
Caracalla 508
Caracalla Bildirisi 508
Cassius Severus *bkz.* Severus Hanedanı
Castor 403
Catane 219
Catilina (Sergius) 432, 434-440, 445, 460
Cato (M. Porcius) 389, 402, 442
Catulus (Lutatius) 378
Catulus (Valerius) 461, 462, 495
Cava 10
Cebelitarık Boğazı 130
Celcus 504
Doğru Sözler 504
Celile 501
Ceres (Demeter) 212, 213, 256, 293, 354, 365, 404
Cezayir 10
Cicero (Marcus Tullius) 432, 435-442, 444, 448, 449, 460, 462
Brutus 460
De Republica (Devlet Üstüne) 442, 462
Oratore 460
Ödevler Üstüne 462
Cilalıtaş Çağı 18
Cilnius Maecenas 465-467
Cinna (Lucius Cornelius) 423, 424, 428, 432, 433, 436, 437, 460
Circoncellioniler 521
Claudia Kanunu 380
Claudius 472-474, 476, 479, 485, 498, 499
Clodius 441, 442
Commodius *bkz.* Antoninus Hanedanı
Constans II 520
Constantinus 515-517, 520
Constantius Chlorus 513, 515
Crassus (Licinius) 428, 431-436, 439-441, 452, 459
Crixus 430, 431

Crotone 219
Cumae (Kumai) 219, 349, 404

Çanakkale 265, 266, 314
Çanakkale Boğazı 220, 240, 244
Çandragupta, I 173-175
Çandragupta, II 176
Çeng-Şeng 186
Çin 17, 41, 42, 167, 175, 181-191, 319, 322, 331, 428, 490, 493, 508, 521
Çin Hindi 180
Çin Seddi 186
çiviyazısı 65, 101, 115, 119, 132
Çudra'lar 170, 177, 178
Çunga Hanedanı 174

D'Holbach 30
Daçya 484, 491, 512
Dagan 139
Dalmaçya 390, 459
Dârâ, I (Darayavahuş, Darius) 160-162, 172, 239, 240-242
Dârâ, II 163
Dârâ Kodaman, III 163, 314-316
Darwin 9
Davut 134
Dedon 212
Deiokes 158
Dekeleia 264
Dekkan Yarımadası 167
Delos Birliği 244, 253
Delphoi 121, 124, 212, 227, 273, 290, 291, 332, 388, 425
Demades 231
Demeter *ayr. bkz.* Ceres 212, 213, 256, 293, 365, 404
Demetrios (Phaleron'lu) 327
Demetrios Poliorketes 320, 327, 328
Demiurgoslar 230
Demokritos 255, 304, 305, 308, 338, 497
Demosthenes 273, 274, 315, 332
Philippikos söylevleri 273
Descartes 30
dışarıdan evlilik (egzogami) 14
Diaeos 388
Diakria Yaylası 234
Dicle 21, 41, 43, 44, 46, 49-51, 53, 107, 112, 141, 142, 144, 316, 317, 325
Diderot 30
Didon 468
Diminion 203
Dinokrates (Rodos'lu) 322
Diocletianus 512-516
Diodoros 393, 407
Diodotus (Satrap) 331
Diogenes 340
Dion Cassius 497
Roma Tarihi 497
Dion Khrysostomos 482, 497
Dione 213
Dionysios (Halikarnasoslu) 218, 457, 465
Roma Arkeolojisi 457
Dionysos 235, 292, 298, 301, 404, 500
diyalektik materyalizm 32, 304
Doerpfeld 197, 198
Doğu despotluğu 42, 55, 146, 185, 323, 515
Dokunulmazlar 178
dolmen 20
Domitia Longina 482
Domitianus (Flavius, III.) 481- 485, 491, 495
Don Irmağı 521
Dorlar 196, 207-209, 223, 224
Dördüncü Zaman 9, 10, 12, 13
Drakon 231, 232
Drakon Kanunları 231
Dravid dilleri 167
Drusus 458, 470
Dumézil, Georges 28
Düsseldorf 10

Ea 66, 67, 69, 70
Eannatum 48, 71, 73
Ebro Irmağı 379
Efendi ile Kölesi Arasındaki Diyalog 70
Efes 123, 161, 241, 277, 279, 314
Efialtes 250-252
Efraim kabilesi 135
Ege adaları 92, 95, 128, 131, 419, 490
Ege Denizi 65, 130, 155, 195, 198, 202, 239, 244, 245, 253, 277, 313, 324, 330, 387, 429
Ehrimen (Ahriman) 164
eilotesler 224, 225, 227, 248, 250, 270, 275, 280, 281, 334, 335
Ekbatan 316
El 130
Elagabal 509
Elam 50, 51, 53, 62, 63, 156-158
Elbe 28, 458
Elephantine 78

Eleusis 213, 229, 293
Eleusis kültü 256
Endonezya 180
Engels, F. 282, 285, 357, 503
Enkidu 69, 70
Enlil 66-68, 143
Ennius (Calabria'lı) 401
Annales 401
Entemena 73
Epaminondas 269, 270
Epeiros 212, 270, 372, 387, 393
Epidamos 260
Epiktetos 482, 497
Epikuros 338, 339, 463, 497
Epitadeus (Ephoros) 333
Erastosthenis 338
Erektheion 212, 229, 295, 296
Erekhtheus 211
Ereşkigal 66
Eretria 241, 242
Eridu 45, 66
Erivan 119
Ermeniler 119, 434, 471, 474
Ermenistan 119, 142, 428, 475, 487
Eros 213
Esarhaddon 146, 149
Eski Ahit 134, 139, 140
Krallar Kitabı 134
Neşideler Neşidesi 140
Eski Yunan *ayr. bkz.* Yunanistan 41-43, 72, 75, 81, 98, 101, 119, 133, 143, 191, 197, 207, 208, 212, 215, 216, 223, 228, 277, 278, 280, 281, 287, 288, 293, 294, 300-302, 337, 490, 499, 516
Eskitaş Çağı 12-20, 24, 73, 182, 347
Eşnunna 53, 54
Etruria 277, 346, 349, 350, 403, 405, 522
Etrüskler 349-351, 356-360, 377, 489
Eubulos 273
Eukleides 337
Eumaios 210
Eumenes, II 328
Eunos (Suriyeli) 407
Eupatridesler 230, 231, 234
Euripides 255, 271, 299-302, 306, 401
Medea 300
Yakaran Kadınlar 300
Europoid ırk (Cro Magnon) 17
Eurotas Çayı 223
Eurotas Vadisi 207
Eurydike 292
Eurymedon (Köprüçay) 245, 250
Eurytos 214
Euthydemos 331
Evans, Arthur 198
Minos'un Sarayı 198
Evia 219, 235, 264, 275

Fabius Maximus 401
Fabius Pictor 402
Faros Adası 322
Fayyum 87
Fenike 81, 86, 92, 113, 122, 127-133, 135, 136, 139, 152, 159, 163, 239, 301, 315, 320, 324, 326, 330, 348, 376, 453
Fenike alfabesi 101, 132
feodal toplum 30, 35
feodalizm 32
Fergana Vadisi 331
fetişizm 23
Fırat 21, 41, 43-46, 49, 50, 53, 90, 98, 107, 112, 114, 116, 141, 144, 325, 428, 434, 486, 487, 508, 513
Filistin (Kenaneli) 41, 65, 76, 82, 86, 90-92, 95, 97, 98, 118, 127, 128, 133-137, 139, 146, 152, 324, 326, 327, 453, 479, 499, 501, 517
Flaminius 380
Flavius Hanedanı 478
Flora 403
Foça 121, 219, 273
Franklar 510, 522
Fransa 17, 219, 349
fratri 204, 217, 229, 288
Frig alfabesi 122
Frigler 107, 120-123, 125
Frigya 119- 124, 278, 319
Fu Hi 183
Fulvius Flaccus 413

Gaius 394
Galatia 434
Galatlar 328, 332, 430
Galba (Servius Sulpius) 479
Galerius 513, 515, 516
Galilei 338
Gallia Narbonensis 415
Gallianus 509, 510
Galluslar 123

Galyalılar 349, 359, 360, 368, 441
Ganj 167
Ganj Vadisi 41, 169, 172, 316
Garonne Irmağı 522
Gaugamela 316
Gaumata 160
Gebal (Byblos) 127, 128, 130-132
Gedrosia Çölü 317
Gelon 243
genos 204
Genserik 522
geomoresler 230
Germanicus 469, 470, 472, 473
Germanya 458, 459, 482, 484, 490, 493
Germenler 441, 459, 471, 488, 509
Gılgamış Destanı 68, 69
Girit 92, 128, 195, 197, 198, 200-205, 213, 222, 275, 335, 465
Girit Uygarlığı 196, 200, 203, 204
Girit-Miken Uygarlığı 348, 350
Gize 81, 82
gnostisizm 504
Goethe 12, 208
Golgota 517
Gordion 119, 121, 122
Gordios 120
Gorgias 255
Gotlar 510, 512, 521, 522
Gracchuslar 409
  Caius Gracchus 412-416
  Tiberius Sempronius Gracchus 381, 409-412
Granicus (Biga Çayı) 314
Granicus zaferi 124, 126
Gudea 74
Gupta İmparatorluğu 175, 176
Guptalar 175, 177
Gutiler 51, 74
Güneş 71, 72, 75, 93, 94, 99, 100, 106, 111, 113, 119, 139, 158, 163, 171, 189, 212, 213, 303, 308, 338, 341, 403, 408, 446, 472
Güneş kültü 20, 499, 515
Gürcistan 434, 475
Gyges 124

Habeşistan (Etiyopya) 79, 81, 82, 86, 102, 160
Hades 213, 292
Hadrianus *bkz.* Antoninus Hanedanı
Hadrianus Duvarı 486
Haldia 119
Halep (Kalpa) 108, 112, 113
Halikarnassos 310, 314
Halkedon 240
Halkidikia Yarımadası 195, 220, 260, 268, 270
Hammurabi 54-56, 62, 63, 74, 142, 156
Hammurabi Yasası 55, 56, 58-61
Han Fei-steu 190
Hanlar İmparatorluğu 186-188
Hannibal 380-385, 428
Hannon 130
Harappa 169, 170
Harappa Uygarlığı 168, 169
Harezm 156, 162, 164, 331
Harp Çalanın Türküsü 103
Hattiler 107, 108
Hattuşaş 107,108, 115, 116
Hattuşili 95
Hattuşili, III 114
Hazar Denizi 155, 157, 313, 331
Heftalitler (Akhunlar) 176
Hegel 31
Heidelberg 10
Hekataios 310
  Genealogiai 310
Heliopolis *ayr. bkz.* İonou 82, 93, 99, 408
Hellas *bkz.* Yunanistan
Hellenistik devletler ve krallıklar 107, 318-320, 328-330, 336, 384, 387
Hellenler 28, 196, 271, 384
Hellespontos 131, 240, 384
Helvétius 30
Helvetler 441
Henna 406, 407
Hephaistos 210, 213
Hera 213
Hera Tapınağı 290
Herakleia 248, 349, 429
Herakleides hanedanı 124
Herakleitos 304, 339
Herakleopolis 84, 85
Herakles 214, 271, 403
Heraklia (Taranto'lu) 338
Herder 31
Herihor 97
Herkül Tapınağı 402
Hermes 213, 215, 263
Hermes Trismegistus 500

Herniciler 359
Herodotos 29, 76, 99, 120, 121, 124, 157, 163, 243, 254, 255, 280, 306, 310, 350
Herophiles 338
Hesiodos 215, 216, 297
İşler ve Günler 215, 297
Theogonia 216, 297
Hestia 287
Hezekiel 136
Hiang-Yu 186
Hierakonpolis 78
Hieron, II 377-379
Hiksoslar 88-90, 103, 145
Himalayalar 41, 167, 169
Hindistan 28, 41, 167, 169, 173, 179, 322, 484, 490
Hinduizm 177
Hint 42, 157, 161, 167-169, 171-173, 175-177, 179-181, 239, 316, 319, 326, 331, 428, 493, 508
Hint-Avrupa dilleri 28, 108, 125, 168
Hint-Avrupalılar 28, 121, 125, 167, 169, 196
Hiong-Nu 521
Hipparkhos 189, 235, 338
Hipparlar 109, 110, 114
Hippias 235
Hiram 128
Hitit İmparatorluğu 95, 108, 109, 111, 113, 114, 128
Hititler 28, 63, 65, 93-95, 107-110, 112-116, 119, 128, 144
hiyeroglif 101, 115, 132, 182-184, 188, 201
Homeros 123, 197, 205, 207-210, 215, 216, 223, 275, 297, 299, 301, 400, 467
İlyada 197, 205, 208, 209, 235
Odysseia 197, 208-210, 235, 400
Homo Sapiens 10, 15
Honorius 520, 522
Horatius 400, 455, 466, 467, 495
Epodoslar 467
Od'lar 467
Yergiler 467
Yüzyıllık Şarkı 467
Horemheb 94
Horhor Yazıtı 117
Horus 99, 100
Hoşea 138, 139
Hristos (Mesih) 500, 501
Huang Ho (Sarı Nehir) 181-183
Huang Ho Vadisi 41
Hunlar 176, 187, 522
Hurriler 65, 112, 113, 115, 119, 141
hükümdar yıllıkları 150
Hydaspes 316
Hymettos 229
Hyphasis 316, 317

Ianus 356
Irak 43, 141
Iulia (Caesar'ın kızı) 440
Iulia Domna 508
Iulia gensi 466
Iulia Kanunu 458
Iulia Maesa 508
Iulia Mammaca 509
Iulianus (M. Didius) 507
Iulianus (Salvius) 485
Iulio-Claudia Hanedanı 469, 475, 478, 480, 494
Iulius Higinus 465
Iuno *ayr. bkz.* Uni 351, 403
Iupiter *ayr. bkz.* Tinia 351, 357, 403, 464, 473, 515
Iupiter Bayramı 352
Iustinus 331
Iuvenalis 482, 495, 496

İamboulos 408
İberya *ayr. bkz.* İspanya 130, 379
İbrani alfabesi 132
İbraniler 65, 127, 133, 139
içerden evlilik (endogami) 14
İki Kardeşin Öyküsü 102
İllirya Krallığı 379
İlliryalılar 120
İncil 501-504
Luka İncili 501
Markos İncili 501
Matta İncili 501
Yuhanna İncili 501
Yuhanna'nın Vahiyi 500
İndus 21, 41, 155, 162, 167-169, 172, 313, 316, 317
İngig 73
İnharos (Libyalı) 252
İnsitor 403
İnyotef 102
İonou (Heliopolis) 99

İpek Yolu 187
İppur 88
Bir Bilgenin Uyarısı 88
İpsos Savaşı 320
İran 28, 41, 43, 65, 149, 153, 155-160, 163-165, 249, 265, 270, 272, 310, 313, 314, 325, 331
İran Körfezi 41, 43, 155, 158, 325
İran Yaylası 155-158
İrlanda 28
İsa 67, 501
İsa (Nasıralı) 501
İsagoras 235
İshakku 142
İsis kültü 472, 496, 499
İsin 53-55, 64
İskandinavya 490
İskender (Büyük) 124, 163, 172, 274, 313-320, 325, 328, 330-332, 336, 340, 372, 385, 508
İskenderiye 315, 317, 318, 322-324, 326, 332, 336, 340, 341, 395, 472, 503, 517
Feneri 323
Kitaplığı 329, 337
Müzesi 322
İskenderiye Savaşı 444
İskitler 118, 158, 162, 181, 240, 278, 279, 310, 408
İspanya *ayr. bkz.* İberya 130, 131, 200, 219, 277, 376, 379, 380, 382, 389, 415, 428, 429, 431, 434, 441, 442, 444, 450, 458, 479, 484, 487, 490, 493, 495, 521, 522
İsrail kabileleri 133, 134
İsrail Krallığı 134, 139, 140
İssos 315
İssos Savaşı 315
İsthmia Oyunları 291
İstria 220
İsviçre 19
İşaya 140
İştar 55, 56, 66, 67, 69, 115, 116, 150
İtalya 19, 28, 195, 196, 219, 221, 256, 260, 263, 276, 277, 295, 303, 345-351, 354, 355, 359, 371-373, 375, 377, 378, 381, 382, 387, 391-393, 396-399, 402-404, 406-409, 413, 417-420, 425, 426, 428, 430, 433, 438, 439, 443, 445, 449-452, 454, 461, 463, 478-481, 484, 486, 489-491, 510, 511, 514, 521, 522
Güney İtalya 196, 219, 295, 345, 348, 372, 373
İtalya Konfederasyonu 373, 382
İyon alfabesi 221
İyon Denizi 195, 345
İyon siteleri 107, 121, 196 240, 310
İyonlar 120, 203, 207, 208, 221, 241, 290
İyonya 123, 221, 222, 240, 241, 255, 264, 294, 302
İznik Konsili 517

Jaffu 103
Japonya 191
Jugurtha 414-416
Jugurtha Savaşı 415, 416, 420
Jüpiter 71

K'iu-Yuan 190
Kadeş Savaşı 95, 103, 104, 114
Kadmos 268
Kafkas Dağları 214
Kafkasya 162, 239
Kahun 87
Kalah 145, 150
Kalahari 21
Kalde 64, 149-153
Kalidasa 179
Kallias Barışı 245, 253
Kambiz (Kambyses) 158, 160, 162
Kamerun 131
Kames 89
Kandaules 124
Kangui Uygarlığı 331
Kaniş 107
Kanişka 175
Kant 31
Kapadokya 107, 142, 159, 419, 434, 509
kapitalizm 32, 282
Karadeniz 92, 114, 195, 217, 218, 220, 240, 244, 245, 248, 256, 265, 273, 277, 322, 389, 408, 418, 419, 430, 434, 458, 468, 474, 475, 510, 521
Kargamış 113, 115, 144, 149
Karia 123, 125, 314, 384
Karialılar 197, 200
Kariatides 296
Karkamış 98
Karnak 105
Kartaca 131, 160, 239, 243, 263, 375-384, 386, 389, 400, 405, 406, 412, 413, 504, 508, 522

Kartaca Savaşları *ayr. bkz.* Pön Savaşları
Birinci 377, 383
İkinci 380, 381, 384, 389
Üçüncü 389
Kassandros 320, 327
Kassitler 63
kastlar 177, 178
Kaşkalar 114
Kavimler Göçü 520, 521
Kazakistan 156
Kefren (Khaf-Re) 104
Keltler 29, 349, 359, 360, 381
Kimmerler 118, 121, 124
Kenanlılar 133
Keops (Khufu) 81, 82
Keret 128, 130, 132
Keti, III 84
Khaironeia yenilgisi 273
Khalkis 217-219
Kharon 288
Khios 244, 278, 297
Khremonides Savaşı 332
Kıbrıs 92, 128, 131, 132, 163, 200, 205, 213, 245
Kırım 475
Kızıl Kaşlar başkaldırısı 187, 188
Kızıldeniz 75, 97, 161, 322
Kızılırmak (Halys) 107, 120, 121, 124
Kilikya 120, 124
Kimberler 415, 416
Kimon 245, 249, 250, 253, 254
Kinik Okul 340
Kiş 45, 48-50
Kleandros 280
Kleistenes 234-237, 242, 253
Kleomenes 334, 335
Kleon 262, 301
Kleopatra 324, 444, 446, 452, 453
kliensler 354-356, 364, 367
Klitus 317
Knossos 202, 203, 205
Koçala 171
Kolonos 229
Konfüçyüs 189
Felsefi Konuşmalar 189
Shi Jing 184
Kopernik 338
Kore 191, 213, 256, 293, 404
Korfu Adası 219, 262
Korsika 376, 379, 456
Korynthos 217-221, 228, 240, 252, 260, 261, 264, 268, 276, 277, 291, 295, 332-334, 388
Korynthos Kongresi 274
kölelik 25, 46, 56, 61-63, 86, 108, 129, 148, 151, 157, 170, 187, 217, 221, 231, 278, 279, 282, 370, 392, 393, 492, 511, 518
Kral Urukagina'nın Yazıtı 48
Kramer, Samuel Noah 43
Tarih Sümer'de Başlar 43
Krates 340
Krezüs (Kroisos) 121, 124, 159
Kritias 266
Kritolaus 388
krommlech 20
Kronos 116
Kroton 303
Kserkses 162, 242, 247, 268, 299
kşatriya 170, 178
Kudüs 134, 136-139, 327, 499, 500, 501, 517
Kumarbi 116
Kura Irmağı 117
Kuroş (Kyros) 121, 124, 158-160, 162, 163, 165
Kuroş (Genç) 163
Kuroş, II 158
Kussara 108, 111
Kuşanlar 175, 177
Kuzey Amerika 12
Kuzey Denizi 376
Kyaksares 149, 158
Kybele 122, 123, 499, 503
Kyklades 195, 198, 240, 242, 384
Kylon 231
Kyrenai 162, 220
Kyros *bkz.* Kuroş
Kythera 213
Kyzikos 220

Lagaş 45-50, 71, 73, 74
Lagos 319, 320
Lakedaimon 223
Lakonia 207, 222-224, 248, 270
Lamakhos 263
Lamia 332
Lamia (Hellen) Savaşı 332
Laokoon 341
Lao-tseu 190
Tao Tö King 190

Larsa 53, 55
Laterano 517
latifundia 52, 57, 173, 395-397, 435, 511
Latin alfabesi 132
Latinler 28, 29, 348, 349, 351, 356, 357, 381
Latium 346, 348, 349, 351-354, 356, 358-360, 373, 382, 400, 405, 466
Lavrion 229
Lelegler 197, 200
Leonidas 243
Leontine 219
Lesbos (Midilli) 221, 244, 262, 297
Lessing 31
Leto 213
Leuktra Savaşı 269
Liber 404
Libera 404
Libya 75, 76, 79, 81, 82, 91, 220, 313, 315, 389
Licinia ve Sextia Kanunu 368, 410
Licinius Macer 432
Liguria 390
Likurgos 227, 234, 334
Lipit-İştar kanunları 55, 56
Liu-Pang 186, 190
Lokris 252
Louvre 104
Lucania 349, 431
Lucius Opimius 413, 415
Lucius Verus 487
Lucretius 463, 465, 497
Doğa Üstüne 463
Lucullus (Licinius) 429, 430
Lugalanda 48
Lugalzagesi 49, 50
Lukianos (Samsatlı) 502, 504
Peregrinius'un Ölümü 502
Luksor 105
Lullubi 142
Luther 339
Luviler 108
Lübnan 95, 129
Lübnan Dağları 127, 133
Lydia 119, 121, 123-125, 158, 159, 214, 239, 278, 384
Lydialılar 107, 124, 158
Lysandros 264-266
Lysimakhos 319, 320, 328
Macon 471
Macrinus 508, 509
Magadha 171, 172, 175, 176
Magnesia (Manisa) Savaşı 125, 385
Mahabharata 169, 179
Maia 213
Maiandros (Büyük Menderes) Irmağı 119
Makares 429
Makedonya 162, 244, 259-274, 277, 313, 315, 319, 320, 325, 327, 328, 332, 333, 335, 382, 384-388, 419, 429, 448, 521
Makedonya Savaşları
Birinci 382
İkinci 384
Üçüncü 386
Malta 219
Mamertiniler (Messina'lılar) 377
Mamurra 445
Mançurya 187
mandarinler 187, 190
Manisa 326
Manius Aquillius 417
Mantineia 270
Mantova 466
Manu Kanunları 179
Marathon 229, 242, 243, 249
Marcia 502
Marcus Antonius 445, 447, 448, 450, 452, 472
Marcus Antonius Primus 480
Marcus Aurelius *bkz.* Antoninus Hanedanı
Marcus Salvius Otho 479
Mardonios 241, 244
Marduk 55, 66, 67, 68, 326
Margu 156
Mari 45, 48, 50, 53, 54, 74
Markomanlar 458, 487, 493
Marksizm 32
Marmara Denizi 217, 218
Maroneia 220
Mars 71, 403
Marx, Karl 282, 318, 339, 398
Massalia (Marsilya) 219
Massinissa 382
mastaba 82, 105
Mathathias 327
Mattivaza 113
Matura 403
Mauryalar İmparatorluğu 173-175

Maximinus 509
Mecusi başkaldırısı 160, 161
Med Krallığı 149, 157-159
Med Savaşları 239-241, 244, 245, 247, 248, 256, 260, 276, 310
Birinci 241
İkinci 242
Medea 468
Mediolanum (Milano) 513, 514, 516
Medler 28, 118, 124, 141, 146, 157, 158, 160
megalit 20
Megara 217-221, 228, 252, 260, 261, 276, 297, 332, 333
Megaron 122, 204
Melkart 130, 131
Melkart Sütunları (Herkül Sütunları) 130
Memfis 78, 80, 83, 84, 99, 252, 315, 336
Menandros 340
Huysuz Adam (Dyskolos) 340
Kahraman 340
Kardeşler 340
Menes 78
menhir 20
Mentuhotep 85, 102
Merkür 71
Mer-meshu 87
Mermnades hanedanı 124
Merneptah 96
Meryem 501
Messagetler *ayr. bkz.* Sakalar 160, 175
Messalina 474
Messenia 224, 250, 270, 281
Messina 219, 377
Metelluslar 502
Nepos Metellus 438
Quintus Caecilius Metellus 387, 388, 415
metempsikoz 171, 172, 180
Meyer, Edouard 281, 282
Mezopotamya 41-51, 53, 54, 56, 62, 64, 65, 71, 73, 74, 76-78, 80, 112, 141, 142, 147, 152, 155-159, 165, 167, 169, 195, 198, 200, 316, 331, 486, 487, 509
Mısır 19, 41, 64, 75, 76, 78-106, 111-114, 124, 128, 130, 132, 133, 135, 139, 141, 146, 149, 152, 159, 160, 163, 164, 167, 169, 188, 195, 198, 200-203, 210, 220, 221, 235, 239, 241, 242, 245, 252, 261, 277, 290, 301, 302, 310, 314, 315, 318-324, 326, 329, 333, 335, 340, 375, 384, 385, 387, 389, 428, 434, 444, 446, 452, 453, 472, 479, 485, 490, 499, 500, 510, 512
Midas 119-122
Miken 122, 197, 203-205, 207-209, 348, 350
Miken Uygarlığı 196, 203, 204, 208, 223, 348
Milano Fermanı 516
Miletos 124, 217, 219-221, 240, 241, 254, 276, 302, 303, 314
Milon 441, 442
Milos 198, 199
Miltiades 242, 243, 249
Minerva 351, 403
Minos 197, 202
Mitanni 112-114, 143, 144
Mithradates, VI 419, 421, 424, 425, 428-430, 434
Mitra 163
Mitra kültü 499
Mnesikles 295
Moeris Gölü 87
Moğolistan 41, 181, 191
Mohenjo-Daro 168, 169
Montanizm 504
Montanus 503
Moritanya 474, 521
Mot 132
Mu Ovası 183
Mummius 388, 401
Murassu'nun "Evi" 151
Murena 436, 437
Murşili, I 108
Murşili, II 114
Musa 140
Musalar 214
Musasır 146
Mykale 244
Myron 255, 296
Myronides 252
Mysia 123, 521
Mysteria 101, 292, 293
Mytilene 217, 262, 297

Nabis 335, 385
Nabonidus 153

Nabopolassar 149-152, 158
Nairi 117
Naksos Adası 240, 243, 253
Napoli 219
Naram-Sin 50, 51, 74
Narmer 78
Nasica (Publius Scipio) 411
Naukratis 220
Nausika 210
Neanderthal 10, 11, 16, 21
Nearkhos 317
Nebukadnezar 139
Nebukadnezar, II 152, 153
Nefertiti 104
Nefertiti'nin Kehanetleri 88
Negroid ırk 17, 76
Nekao, II 97, 98, 139, 322
Neme Oyunları 291
Nerik 112
Neron 474-479, 481, 491, 494
Nerva *bkz.* Antoninus Hanedanı
Nesitler 108
Neşa 108
Nikaia (Hint) 316
Nikaia (İznik) 513
Nikias 262-264
Nikomedes (Bithynia kralı) 429
Nil 21, 75-77, 83, 91, 97, 98, 101, 102, 106, 107, 322
Nil Vadisi 41, 76-78, 80, 88, 91
Ninova 124, 148, 149, 150, 158
Nippur 63, 147, 151
nirvana 172, 173
Nisibis 120
nomark 82, 83, 85-87, 89
nomos 78-83, 85, 93, 96, 97, 99, 284, 320, 321
Numa Pompilius 355
Numancia Savaşı 390
Numerianus 512
Numidya 130, 414, 415, 471, 521
Nuzi 112
Nübye 90, 95, 97, 323
Nübye Çölü 155
Nübye Dağları 76

Octavia 476
Octavianus 448, 449-457, 467, 478
Octavius (Marcus) 410
Octavius (Sneius) 423
Odoaker 522
Odysseus 210, 214
Oenomaus 430
Olbia 220
oligarşi 143, 217, 223, 227, 235, 241, 242, 263, 265, 266, 270, 274, 306, 309, 325, 330, 333-335, 339, 365, 370, 375-377, 384, 385, 387-389, 404, 427, 429, 436, 449
Oloros 249
Olympia Oyunları (Olimpiyatlar) 271, 291, 477
Olympias 274
Olympos Dağı 213
Olymposlu tanrılar 213, 215
Olynthos 268
Omphale 214
Omri 135, 137
On İki Levha Kanunları 355, 366, 367, 369
Opis 49, 318
Ordos Yaylası 181
Orontes (Asi) Irmağı 43, 95, 129, 325
Orpheus 292, 293
Orphizm 292, 293
Ortadoğu 10, 18, 20, 53, 90, 98, 118, 141, 143, 156, 159, 165, 179, 180, 332, 341
Osiris 81, 99, 100-102
Osmanlılar 107
ostrasizm 236
Ovidius 457, 468
Ars Amatoria (Aşk Sanatı) 468
Aşklar 468
Fasti (Festivaller) 457, 468
Heroides 468
Metamorphoses (Değişmeler) 468
Tristia (Acılar) 468

Ölüdeniz 133
Ölüler Kitabı 100

Pacuvius 401, 402
Paestum 221
Palatium Tepesi 352
Pali dili 179
Pamir 28
Pamphylia 245
Panaetius 462
Ödev Üstüne 462
Panathenaia 289, 296
Panetius 402

panhellenizm 274
Panini 179
Panku efsanesi 191
Panonya 459
Panteon 66, 119, 150, 171, 403, 464, 493
Pantikapaion 220
Papinianus 508
Parmenion 315, 317
Parnas 212
Parnonas Dağı 223
Paros Adası 243
Part İmparatorluğu 484, 509
Partlar 175, 442, 446, 550, 452, 471, 475, 486, 487, 508
Parthenon 229, 289, 295, 296
Parthia 326
Pascal 30
Pataliputra 175
patriciler 354-359, 364-369, 420, 502
Paulus Aemilius (Epeiros fatihi) 393, 401
Paulus Aemilius (konsül) 381
Pausanias 244, 247, 248
Pazarlı 122
Pedion 229, 230, 234
Peisistratos 234, 235, 237
Pekin 10, 181
Pelasgoslar (deniz halkları) 95, 96, 197, 200
Pella 272
Peloponnesos 114, 198, 203, 204, 207, 223, 228, 244, 247, 252, 261, 262, 266, 268, 270, 291, 332, 333, 384, 388, 406
Peloponnesos Birliği 228, 252, 259, 260, 266, 270
Peloponnesos Savaşı 247, 259, 266, 270, 307
Pelus 98
Pencap 175, 316
Pentelikos 229
Perdikkas 319
Perikles 251-257, 259, 261-263, 286, 294, 295, 300, 315
perioikoslar 224, 225, 228, 270, 334, 335
Pers İmparatorluğu 153, 157, 158, 161-163, 165, 172, 239, 242, 316, 318
Persephone 213
Persepolis 156, 164, 316
Perseus 386-388, 403
Persler 28, 42, 65, 76, 98, 121, 124, 130, 131, 141, 153, 155-158, 160, 162-164, 235, 239, 240-245, 247, 248, 252-254, 256, 264-268, 273, 274, 277, 295, 310, 314, 316-318, 325, 510, 513, 514
Pertinax (P. Helvius) 507
Perugia Savaşı 451, 452
Pessinus 123
Phaedrus 494
Phaleron 229, 232
Pharsalos 444
Phidias 254, 255, 294-296
Philippes Savaşı 450
Philippos, II 271-274, 313, 315
Philippos Arrhidaios, III 319
Philippos, V (kral) 384
Philokrates 273
Panegyricus 273
Philon 503
Philotas 317
Phirnis (Midillili) 302
Phokis 252, 290
Phraortes 158
Phtahhotep 99
Phylakopi 198, 199
Phyx 229
Picenum Savaşı 431
Pindaros 255, 291
piramitler 81, 82, 100, 101, 105
Pire 229, 248, 257, 264, 266, 277, 283, 327, 424, 425
Pireneler 415
Pithecanthropus 10, 181
Plataia 242, 244, 261
Platon 250, 301, 306-308
Platonculuk 504
Plautus (Titus Macius) 401
Sahte Kahraman 401
Stichus 401
Tencere 401
plebler 354-358, 364-369, 372, 395, 398, 399, 407, 409, 421, 435-437, 443, 448, 470, 479
Plinius 397, 484, 489, 494, 504
Traianus'a Övgü 495
Plutarkhos 163, 228, 268, 276, 281, 335, 339, 411, 497
Koşut Yaşamlar 497
Pnyks Tepesi 285
Po Havzası 346
Poetelia Kanunu 369, 392
Poliorketes 320, 327
Pollux 404

Polybios 376, 379, 402, 497
Polydoros 341
Polygnotus 296
Polykleitos 296
Polykrates 222, 235, 303
Pompei 494
Pompeius (Cneius Magnus) 428, 429, 432-434, 436, 438-445, 447, 460, 462, 465, 490
Pompeius (Sextus) 449, 452
Pontus Devleti, Krallığı 419, 429, 434, 475, 481
Poppea 476
Poros 316, 408, 429
Poseidon 213, 295
Poseidon Tapınağı 221
Poseidonius 462
Potidaia 220, 260, 261
Potina 356
Pön Savaşları *ayr. bkz.* Kartaca Savaşları 375
Praksiteles 296
Prens Ouni'nin Biyografisi 102
Prens Sinuhe'nin Öyküsü 102
Priamos'un Hazinesi 199
Prisca 516
Prodikos 306
Prometheus 214, 216, 299
Propertius 466, 468
Proserpina 403
Protagoras 255, 305
Eski Devirde (Sosyal) Yaşamın Yapısı 305
Siyasal Rejimin Özü 305
Thourioi'nin Kanunları 305
Pruşanda 107
Psammetikhos, I 97
Psammetikhos, III 98
Ptolemaios 319, 320
Ptolemaios, III 324
Ptolemaios, IV 324
Ptolemaios, V 384, 385
Ptolemaios, XII 444
Ptolemaioslar 320, 322-325, 328
Punt 102, 104
Pydna Savaşı 387
Pylos 204
Pyrrhus 372, 377
Pyrrhus Zaferi 372
Pythagoras 303
Pythagorasçılık 504
Pythia 212, 290
Pythia Oyunları 291
Pyton 212

Qin İmparatorluğu 185, 188-191
Quintus Hortensius 460
Quintus Fabius 381
Quintus Sertorius 428, 429, 433
Quirinalis Tepesi 352
Quirinus 403

Ra 82, 93, 99
Ramayana 169, 179
Ramses, II 95, 96, 103, 104, 114
Ranefer 104
Ravenna 522
Rekhmire 102
Remus 352, 466
Ren 441, 458, 459, 469, 470, 479-481, 486, 490, 493
Reparator 403
Rhegion 349
Rhone Irmağı 219
Rig Veda 170
Rim-Sin 54, 55
Rodos 205, 220, 277, 329, 330, 332, 341, 384-387, 460
Rodos Heykeli 341
Rodos Kuralları 330
Rofla 324
Roksana 316, 319
Roma 3, 28, 41, 42, 72, 107, 123, 125, 148, 196, 294, 302, 320, 326-329, 335, 336, 341, 343, 346, 347, 349, 351-353, 355-362, 364-366, 369-373, 375, 377- 396, 398-439, 441-450, 452-455, 457-471, 473-480, 482-489, 491-495, 497-500, 502-505, 507-509, 511-517, 521-523
Roma uygarlığı 28, 459, 493
Romulus 352, 355, 464, 466
Romulus Augustulus 522
Rousseau, Jean-Jacques 30, 306
Rönesans 30, 294
Rubicon Irmağı 443
Rufini 520
Rufus (M. Caelius) 445
Rufus (Publius Sulpicius) 421-423
Rufus (Quintus Pompeus) 422

Rusa 146
Rusa, II 118

Sabazios 500
Sabinler 348, 351, 359, 480
Saddai 139
Sagonte 380
Sahra Çölü 41
Güney Sahra 17
Sais 97, 98
Sais Devri 97, 98
Sakalar (Messagetler) 175
Sakkara 82
Salamis Adası 232
Salamis Deniz Savaşı 243
Salem 139
Salmanasar, I 117, 144
Salus Tapınağı 402
Samarra Dağı 135
Samiler 45, 49, 63, 115, 134
Samnit Birliği 372
Samos 217, 220-222, 235, 244, 265, 279, 303
Samudragupta 176
San Pietro Kilisesi 472
Sanayi Devrimi 18
Sangarios (Sakarya) Irmağı 119
Sanherib 131, 146, 152
Sanskritçe 28, 179
Sappho 297, 301
Sardes 124, 159, 241, 324
Sardinya 219, 347, 376, 379, 444, 456
Sarduris, I 117
Sarduris, II 117, 118
Sargon (Sarrukin) 49, 50, 54, 80, 118, 135
Sargon, II 120, 145, 146, 148, 150
Sarı Bereliler başkaldırısı 188
Sarmatlar 486, 493
Saronikos Körfezi 229
Saros Körfezi 217
Sarpanita 67
Sas kabilesi 160
Sasani Krallığı 509
satraplık 121, 124, 161, 162, 172, 267, 319, 331
Satürn 71
Saul 134
Saumacus 408
Schliemann, Heinrich 197
Eski Troyalılar 197
Schiller 208
Scipio (P. Cornelius Aemilius) 381, 382, 389
Sefis 229
Sekenenra 103
Selçuklular 107
Selefkiler 125, 320, 324-328, 332
Seleucus 319, 320
Seleucus Nicator, I 326
Seleukia 325, 326
Semerkand 331
Sempronia 433
Seneca 456, 475-477, 494, 503
Senusret, I 102
Septimus Severus *bkz.* Severus Hanedanı
serflik 518
Servilius Rullus 435, 440
Servius Tullius 355, 357
Servius Tullius Reformu 357, 358, 364
Sestos 244
Seti 100
Seti, I 95, 104
Setnakht 96
Sevan Gölü 117
Severus Hanedanı 507
Alexander Severus 509, 510
Cassius Severus 465
Septimius Severus 508
Seylan 180, 490
sfenks 105
Shi-Huang-di 186, 190
sınıf mücadelesi 34, 302, 329, 384
Sibirya 17, 28, 156, 181, 331
Sibylla Kitapları 404
Sicilya 195, 196, 219, 221, 240, 243, 248, 256, 260, 263, 264, 277, 290, 295, 340, 347-349, 376-379, 382, 392-394, 404, 406-409, 417, 431, 432, 444, 452, 456, 460, 490
Sidon 127, 128, 130-132, 147, 315
Sikyon 221, 228, 252
Simon Makkabi 327
Simonides 291
Sin 66, 115
Sina Yarımadası 81, 82
Sinanthropus 10, 181
Sin-iddinam 55
Sinop 220, 429
Sion Tepesi 134
Sippar 49, 66, 147

Sir Derya 331
Siracusa 219, 243, 248, 264, 277, 338, 349, 377
Sirius 106
Skopas 296
Skorpion 78
Snefru 81, 82
Sneius Naevius 400
Kartaca Savaşı 400
Sogdia 156, 162, 316, 331
Sokrates 253, 255, 301, 306, 307
Solon 232-234, 236, 237, 279, 297
Sophokles 254, 255, 299, 300, 401
Antigone 300
Kral Oidipus 300
Sostratos (Knidos'lu) 322
Sparta 207, 222-229, 235, 240-243, 247-250, 252, 256, 259, 260-262, 264-270, 274, 275, 280, 281, 288, 297, 308, 309, 333-335, 339, 385, 388
Spartacus 408, 430-433
Sporades Adaları 195
Sseu Ma-ts'ien 191
Stilicon 520, 522
Stoacılar 328, 339, 503
Strabon 322, 330, 345
Coğrafya 322
Styks 288
Suetonius Tranquillus 473, 497
On İki Caesar'ın Yaşamı 497
Sulpicia 468
Suriye 41, 62, 64, 79, 82, 86, 90-95, 98, 102, 108, 112-114, 127, 128, 133, 135, 139, 146, 147, 152, 158, 201, 278, 316, 320, 322, 324, 326, 329, 331, 383, 385-387, 395, 406, 428, 434, 441, 442, 453, 479, 481, 485, 487, 490, 499, 508, 509
Suriye Çölü 53, 57, 83
Suriye Savaşı 385, 386
Sus 156, 161, 164, 316
Süleyman 134, 135, 140
Sümer 43-57, 59, 63, 65, 66, 68, 69, 73, 115, 156
Sümerler 43-45, 46, 49, 51, 55, 64-66, 68, 73, 74, 77
Sybaris 219, 349
Sylla (Lucius Cornelius) 419-433, 436, 444, 445, 447, 449, 490
Şam 114, 135, 325
Şamaş 49, 66, 74
Şamşi-Adad, I 142, 143
Şang İmparatorluğu 182
Şang-Yang 185, 186
Şems 139
Şensi eyaleti 185
Şeria Irmağı 133, 137
Şeşank, I 97
Şippar (Sippar) 49, 66, 147
Şiva 171
Şivini 119
Şu Ku-Tien Mağarası 182
Şulgi 51-53
Şuppiluliuma 113, 114
Şuruppak 45, 70

Tacikistan 175
Tacitus 471, 476, 482, 483
Agricola'nın Yaşamı 483
Tammuz 66, 67, 115
Tanagra 252
Tanit 376
Taoizm 190
Taranto 219, 349, 372
Taranto Körfezi 219
Tarquinius (Kadim) 355, 357
Tarquinius, II 355, 357
tarihsel materyalizm 32, 33, 35
Taşos (Tasos) 244, 253
Tauromenes 219
Taygetos Dağı 223, 224
Teb 89-91, 93, 94, 96, 99, 100, 105
Teişebaini Kalesi 118
Telepinu 115
Tell Amarna 94
Tell Hassuna 44
Terentius 401
Terminus 356
Terpandros 297
Terramare Uygarlığı 347, 348, 351
Tertullianus 504
Tesalya 203, 222, 241, 243, 252, 262, 270, 273, 275, 332
Teşeba 119
Teşub 115, 119
Thales 158, 302, 303
Thebai 204, 247, 267-270, 274, 297, 313, 388
Themistokles 241, 243, 249

Theodosius 520, 521
Theognis 297
Theokritos 340, 466
Theramenes 266
Thermopylai 385
Thermopylai Geçidi 243
Theseus 229, 300
Thespis 298
Thessalos 235
Thinis 76-78, 99
Thourioi 372
Thrasyvulos 266
Thukydides 29, 197, 253-255, 275, 306, 310, 311, 497
Peloponnesos Savaşı'nın Tarihi 310
Thutmosis, III 90, 91, 93, 102, 103, 112, 128
Tiamat 67
Tiber Irmağı 352, 360, 399, 411, 447, 472, 474, 493
Tiberius 458, 459, 469, 470-472, 476
Tibullus 468
Tiglat-Pileser, II 120
Tiglat-Pileser, III 118, 120, 145, 146
Tikulti-Ninurta, I 144
Timotheos (Miletoslu) 302
Tinia *ayr. bkz.* Iupiter 351
tiranlar 222, 248, 461
Tiren Denizi 345, 349
Titanlar 214
Titinius 460
Titus 481(Neron'un oğlu)
Titus Labienus 465
Titus-Livius 457, 465
Titus Quinctius Atta 460
Titus Quinctius Flamininus 384
Tolmides 252
Toroslar 116, 314, 385
totemizm 22, 163, 298
Tötonlar 415, 416
Traianus *bkz.* Antoninus Hanedanı
Traianus Forumu 493
Traianus Sütunu 493
Traklar 120
Trakya 120, 162, 195, 203, 220, 240-242, 244, 245, 249, 255, 259, 262, 271, 273, 274, 277, 279, 313, 314, 319, 322, 419, 424, 425, 430, 431, 509, 521
Transkafkas 10, 107, 117, 118, 162, 429
Trapezonte (Trabzon) 220
Trasimene Gölü 381
Troya 114, 197, 199, 209, 350, 477
Troya Savaşı 115, 197, 205, 209
tsing-tien sistemi (kuyulu tarla) 184, 185
Tullus Hostilius 355
Tuna 28, 203, 240, 348, 359, 429, 446, 458, 474, 479, 480-482, 486, 487, 490, 493, 508, 510, 512, 513, 521
Tunç Çağı 108, 200, 347, 348, 351
Tunus 131
Tuşpa 117, 146
Tutankhamon (TutankAmon) 94, 113
Türkistan 28
Türkler 523
Tyr [Sur] 92, 95, 127-132, 147, 315, 330
Tyrtaios 225, 297

Ullikummi 116
Ulpianus 394, 509
Ulpianus Kitaplığı 493
Umma 45, 49, 71, 73
Uni *ayr. bkz.* Iuno 351
Ur 45, 48, 50, 51, 53, 54, 60, 66, 73
Ur Hanedanı, III 52, 53, 55-57, 60, 73
Ural 28
Urartu Krallığı 116-119, 146
Urartular 65, 107, 116-120, 122, 141, 144-146, 158
Uruk 49, 54, 66, 69
Urukagina 48, 49, 71
uşabti heykelcikleri 104
Utanapiştim 69, 70
Uzakdoğu 19, 183

Üçlü Yönetim (triumvira), birinci 438, 439, 461, 462
Üçlü Yönetim, ikinci 447, 449, 450, 451

vaisya'lar 170, 177, 178
Valens 521
Valeria 516
Valerianus 509, 510
Valerius Flaccus 424
Valerius Martialis 482, 483, 495
Van 119
Van Gölü 116, 117, 144
Van Kalesi 117
Vandallar 512, 522

Varius Avitus Bassianus (Elagabal) 508, 509
varnalar 170, 171, 177, 178
Varro (G. Terentius) 381, 382, 462
Varro (M. Terentius) 352, 393, 462
Ansiklopedi 462
Roma Halkının İlk Zamanları 462
Varus (P. Quintilius) 459
Vashuganni 112
Velia Tepesi 352
Venüs 66, 71
Vercingetorix 443
Vergilius 455, 457, 466, 467
Aineias Destanı 466
Bucolica (Sığırtmaç Türküleri) 466
Georgica 466
Verius Flaccus 465
Vespasianus (Titus Flavius) 480
Vesta Tapınağı 352
Vestales 352, 453
Vevactor 403
Vezüv 430
Via Flaminia 380
Via Salaria 352
Vietnam 10, 187, 191
Villanuova Uygarlığı 348
Vindobona (Viyana) 487
Viriatus Savaşı 390
Vistül 28, 490
Vişnu 171
Vişţaspa (Hystaspes) 161
Vizigotlar 521, 522
Volsciler 360

Wan Tch'ong 190
Wang-Mang 187
Wei Irmağı 183
Wolf, Friedrich-August 208
Prolegomena ad Homerum 208
Wou-Ti (imparator) 186, 190

Xanthippos 253
Xanthos 125
Xenophon 267
Onbinlerin Dönüşü 267

Yahuda (Makkabi) 327
Yahuda kabileleri 133
Yahuda Krallığı 134, 139, 140
Yahuda ülkesi 133-136, 138-140, 146, 157, 327, 434, 474, 477, 480, 481
Yang-Çe-Kiang Vadisi 181
Yang-Şao 181, 182
Yang-Şao Uygarlığı 182
Yaşamaktan Bıkmış Bir Adamın Ruhuyla Konuşması 103
Yehova 134, 138-140
Yehova Tapınağı 135
Yeni Kartaca 379
Yenitaş Çağı 18-20, 44, 77, 78, 156, 182, 198, 347, 348
Yenitaş Devrimi 18, 21
Yeremya 140
Yontınataş Çağı 18
Yuhanna 500, 501, 503
Yunan alfabesi 75
Yunan kolonizasyonu 196, 217, 219
Yunanistan (Hellas) *ayr. bkz.* Eski Yunan 28, 97, 98, 122, 123, 162, 195-198, 200, 203, 204, 207-212, 214, 216-222, 240-245, 249, 252, 259, 264, 266, 267, 270, 271, 273-277, 279, 280, 287, 294, 305, 313, 320, 327, 328, 332-336, 345, 346, 360, 372, 375, 382, 384-386, 388, 401, 419, 424, 425, 444, 449, 450, 454, 477, 489, 491
Yunnan 187
Yusuf (Nasıralı) 501
Yücelerdeyken 67, 68

Zag-muk 67
Zagros Dağları 41, 43, 49, 50, 116, 142, 155, 157
Zalpa 107
Zama Meydan Savaşı 382
Zamiatnin 17
Zenon (Kıbrıslı) 339
Zerdüşt 164
Zerdüştçülük 164
Zeus 116, 212-214, 216, 287, 290, 291, 296, 299, 329, 341
Zeus Tapınağı 221, 295
Zhou İmparatorluğu 182
Zhou kabileleri 183
Zhoukoudian Mağarası 181, 182
Zimri-Lim 54

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
İNSANLIK VE TARİH (9)

I
ESKİ DOĞU (39)

I

MEZOPOTAMYA HALKLARI
Dicle ve Fırat Deltası (43)
Sümer ve Akkad (45)
Babil Krallığı (53)
Sümer-Babil Uygarlığı (64)

II

ESKİ MISIR
Nil Deltası (75)
Başlangıçlardan Eski Krallığa (76)
Orta Krallık (83)
Yeni Krallık (89)
Eski Mısır Uygarlığı (98)

III

ANADOLU
Hititler (107)
Urartular (116)
Frigya ve Lydia (119)

IV

FENİKE VE FİLİSTİN
Fenikeliler (127)
İbraniler (133)

V

MEZOPOTAMYA'DAKİ SON GELİŞMELER
Assur Fethi (141)
Kalde ya da Yeni Babil Krallığı (150)

VI

İRAN
İran Yaylası (155)
Pers İmparatorluğu'nun Doğuşu ve Örgütlenişi (157)
Pers İmparatorluğu'nun Çöküşü (162)
Pers Uygarlığı (163)

VII

HİNT
Doğa ve İnsan (167)
Eski Hint Tarihinin Aşamaları (168)
Eski Hint Uygarlığı (179)

VIII

ÇİN
Doğa ve İnsan (181)
Eski Çin Tarihinin Aşamaları (182)
Eski Çin Uygarlığı (188)

II
YUNAN (193)

I

EGE DÜNYASI
Arkeolojinin Kazandırdıkları (197)
Başlangıçlar (198)
Girit Uygarlığı (200)
Miken Uygarlığı (204)

II

ARKAİK YUNAN'DAN KLASİK YUNAN'A
Dor İstilaları ve Karanlık Devir (207)
Olympos Dininin Doğuşu (211)
Sosyal Sınıfların ve Devletin Doğuşu (215)
Yunan Kolonizasyonu (217)

III

SPARTA VE ATİNA
Sparta (223)
Atina (229)

IV

MED SAVAŞLARI VE SONUÇLARI
Med Savaşları'nın Nedenleri (239)
Med Savaşları'nın Aşamaları (241)
Delos Birliği (244)

V

ATİNA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ
Demokratik Hareketin Gelişmesi (247)
Perikles Çağı (251)

VI

YUNAN DÜNYASINDAKİ BUNALIM
Peloponnesos Savaşı (259)
Hegemonya Girişimleri (266)
Makedonya'nın Yükselişi (270)

VII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 1
Sosyal Sınıflar (275)
Atina Demokrasisi (283)

VIII

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 2
Din ve İnançlar (287)
Görsel Sanatlar (293)

IX

KLASİK YUNAN UYGARLIĞI: 3
Edebiyat, Tiyatro ve Müzik (297)
Felsefe ve Bilim (302)
Tarih (310)

X

BÜYÜK İSKENDER VE HELLENİSTİK DÜNYA
İskender'in Fetihleri ve Eseri (313)
Hellenistik Devletler (318)
Hellenistik Uygarlık (336)

III
ROMA (343)

I

İLKEL İTALYA VE ROMA'NIN DOĞUŞU
İlkel İtalya (347)
Roma'nın Doğuşu (351)

II

CUMHURİYETİN BAŞLANGIÇLARI
Bağımsızlığın İlk Yılları (359)
Pleb ve Patrici Mücadelesi (364)
İtalya'nın Fethi (371)

III

ROMA FETHİ
Kartaca Savaşları (375)
Roma'nın Doğu Hegemonyasının Başlangıçları (383)

Ulusal Kurtuluş Hareketlerinin Ezilmesi
ve Tüm Akdeniz Egemenliği (386)

IV

FETİHLERİN MİRASI
Köleci Roma İmparatorluğu'nun Gelişmesi (391)
Latifundia'nın Doğuşu ve Köylülük (395)
Roma'da Kültür Devrimi (399)

V

ROMA DEVRİMİ VE TEPKİLERİ
Kölelerin Devrimci Hareketinin Başlangıcı (405)
Roma'da ve İtalya'da Demokratik Hareket (408)
Köleci Askeri Diktatörlüğün Başlangıcı: Sylla (419)

VI

CUMHURİYETİN BUNALIMI VE ÇÖKÜŞÜ
Bunalım Yılları (427)
Cumhuriyetin Yıkılışı (438)

VII

MONARŞİNİN DOĞUŞU
Yeni Rejim: Principatus (451)
Cumhuriyetin Sonlarından Augustus
Devrine Roma Uygarlığı (459)

VIII

İMPARATORLUĞUN GELİŞİMİ
Monarşik Rejimin Güçlenmesi.
Iulio-Claudia Hanedanı (469)
Flavius Hanedanı (478)
Antoninus'lar Zamanında İmparatorluk (482)

IX

İMPARATORLUK DEVRİ UYGARLIĞI
İktisadi ve Sosyal Tablo (489)
Kültür Yaşamı (493)

X

SON BUNALIM VE ÇÖKÜŞ
3. Yüzyıldaki Bunalım (507)
Son Onarma Girişimleri (511)
Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü (517)

KAYNAKÇA (525)

DİZİN (526)

İlkçağ insanlığın sınıfsız toplumdan sınıflı toplum dönemine geçtikten sonraki ilk ve en uzun çağı. Binlerce yılı kapsıyor. Aslında dayanılmaz acılarla dolu bir çağ; sınıflı toplumların en korkunç biçimi, kölelik var çünkü. Henüz bütün insanların insan olarak da tanınmadığı yüzyıllar. Ama insanoğlu, yazı da içinde olmak üzere, edebiyattan sanata, bilimden felsefeye değin, aklın ve beynin ilk büyük fetihlerini de bu çağda yapmış: Önlerinde bugün de hayranlık duyup saygıyla eğildiğimiz fetihler bunlar.

Bu bakımdan, insanlığın onuru bir çağ bu. Aydınlık, Mısır'dan Batı Asya'ya, Hindistan'dan Çin'e uzanan bir coğrafyada, Doğu'dan gelmiş önce: Tarımı örgütleyip yetkinleştiren, gemi tekniğini ve deniz taşımacılığını bulan, alfabeyi, aritmetikle geometriyi yaratan, astronomide ve tıpta ilk adımları atan Doğulular oldu. Bu mirasa eski Yunan'ınki ekleniyor: "Doğu despotizmi"ne karşı "demokratik yönetim"in ilk uygulayıcıları, felsefenin, düşünce ve tartışma özgürlüğünün yaratıcıları Yunanlılar gerçekten. Eski Roma, siyaset ve hukuk yeteneğiyle kendini belli ediyor; bir de dev bir kültür birikimini geleceğe taşımakla.

İlkçağ önemli.

Öylesine önemli ki onu görmeden ve tanımadan çağları anlamak bütünüyle olanaksız.

Bu kitap onun öyküsü işte...

KDV dahil fiyatı
32 TL